

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

87. kötet 1. szám

Budapest, 1985

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY

Felölts szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hirlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hirlapüzleteiben és a Hirlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010.
Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7., Telefon: 188—633).

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANHETEDIK KÖTET

BUDAPEST

1985

REPORT

REPORT

REPORT

REPORT

REPORT

A nyelv értékeinek kérdéséhez

Hagyományok és ésszerű tendenciák a magyar mondatszerkesztésben

„Magyarul ma összehasonlíthatatlanul
jobban beszélünk, mint tíz, húsz vagy
ötven éve.”

(ILLYÉS GYULA, Szerszámaink, a
szavak. 1964)

A „belső” vagy „tisztá” nyelvészet — és ma többé-kevésbé ide tartozik a nyelvészeti témák többsége; azazhogy éppen az ilyen kérdésfeltevéseket tekinti a szakmai köztudat a szó szoros értelmében nyelvészetnek — nem számol a nyelvvel mint értékhordozóval, a nyelv elemeivel, folyamataival stb. mint valamilyen értékű képződményekkel. S emögött gyakran ott van a nyelvi értéktételek egyáltalában való elutasítása, a tudományon — de legalábbis a nyelvtudományon — kívülre utalása is. Mindez napjainkra nagyrészt „hivatásszerű” látásmóddá vált, azaz nem kell hozzá teoretikus bezárkózás, egyre kevésbé alapul tudatos módszertani megfontolásokon; inkább arról van szó, több korszaknyi idő alatt ilyené vált a nyelvész tipikus önértelmezése. Az éppenséggel semmiképp sem egyoldalú vagy dogmatikus Greenberg, aki a nyelvfejlődés problémájáról az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb tanulmányát írta, korántsem olyan szélsőségesen anti-evolucionista ugyan, mint ahogyan némelykor interpretálják, észleléseiben, hangsúlyaiban közvetve mégis kifejeződik a kornak az az uralkodó nyelvészeti gondolkodásmódja, amely a szociális-kulturális aspektusokat a nyelv „lényegi” rendszerehez képest csupán környezetként, járulékként fogja fel.¹ Greenberg úgy érzi, a nyelvi hatékonyság kérdését Jespersen „gyakorlatilag egyedül” vette komolyan; mai szemmel nézve talán legfontosabb megállapítása pedig — tudniillik a fejlettség és a felsőbbrendűség fogalmának megkülönböztetése — csak egy pontosító lábjegyzetben kapott helyet: „A nyelvek abban az értelemben egyenlők, hogy mindegyik »egyenlőnek teremtetett«, azaz egyenlő lehetőségekkel rendelkezik. Ténylegesen néhánynak, amelyet kiműveltek, valószínűleg nagyobbak a kifejezés-erőforrásai, de ez nem jelenti, hogy inherens felsőbbrendű lenne bármilyen értelemben. Minden nyelv, amelyet nem nyelvi tényezők segítségével egyenlő helyzetűvé teszünk, hasonló fejlődésre képes.”²

Mintha csak az idézett megjegyzés hangsúlytalan befejező mondata emelkedett volna cselekvési vezérfonallá, az utóbbi évtizedekben gyökeresen új gondolatok is megfogalmazódtak; igaz, főképp a nyelvészet határterületein (elsősorban a szociolingvisztikában), de azzal az elméleti igényű tartalommal, hogy a nyelv elvont, idealizált rendszere nem az embertől, a társadalom életétől való elvonatkoztatást kell, hogy jelentse. Míg nemrég Jespersen hatékonyság-elméletét egy nyelvi értékelmélettel való kísérletezés utolsó mohikánjaként búcsúztatták, újabban számos kutató érez indítást arra, hogy

¹ J. H. GREENBERG [1957] 1974.

² J. H. GREENBERG i. m. 76, 83.

részint a kultúratörténetből, részint a jelen társadalomtudományaiból és művészeteiből a nyelv (illetve az egyes nyelvek és a legkülönbözőbb nyelvi alkódok) értéktulajdonságaira vonatkozóan minél bőségesebb anyagot ásson elő. Emellett új teoretikus koncepciók is megjelentek, a langue—parole szembenállás felülvizsgálatától egészen addig terjedően, hogy F. Rossi-Landi a nagy múltú kettősséget teljesen elvetve a legnagyobb természetességgel operál a marxi értékelmélet fogalmaival (nyelvi „használati érték”, nyelvi „csereérték” stb.), s teszi ezt tagadhatatlanul sok meggyőző érővel, valószínűleg mély igazságokat közelítve meg.³

De hogy a „tiszta” nyelvészet eszméje mégis mindmáig hatékony, ennek valószínűleg nem a 20. századra jellemző nyelvtudományi paradigma vonzása az egyedüli magyarázata. Jelentős szerepet játszhat ebben a nyelv szociológiai problematikájának maximális (fokozhatatlan) összetettsége is. Manapság például egy közvéleménykutató kérdezőbiztos hasonlíthatatlanul komplexebb szemantikai kérdésekkel találhatja magát szemben, mint amilyeneket az elméleti szemantika megoldani vagy egyáltalán értelmezni képes. Igen valószínű, hogy a társadalmi kommunikáció rohamos fejlődésével a nyelvtudomány problémaszintje és a gyakorlat igényei közötti távolság bizonyos vonatkozásokban növekedett. Már pedig aminek az elsajátításától a kutató messze van, azt könnyen minősíti jelentéktelennek, kutathatatlanak, szívesen ítéli romantikusnak, misztikusnak, stb. Hozzájárul ehhez az a történelmi tény, hogy a primitív „etnocentrizmustól”⁴ a reakciós nacionalizmusig és a fajelméletig a társadalmi konfliktusokat és az osztályharcot kísérő felsőbbrendűségi és elnyomó ideológiák valamennyi korban alkottak vagy felhasználtak nyelvi vonatkozású nézet-elemeket (néha egész elméleti konstrukciókat), amelyeknek tényleges tudománytalansága nem kívánatosnak, kerülendőnek tűnetheti fel a nyelvvel kapcsolatban az érték fogalmát egyáltalán. A magyar nyelv mai kutatója ez esetben elsősorban olyan rossz emlékü (noha nem mindig teljesen irreális tartalmú) kifejezésekkel találkozhat, mint „magyar szellem”, „sajátos magyar lélek”, „magyar észjárás”, „nemzeti génusz” stb., valamint ezek áttételeivel az egykorú nyelvészet egyes témaköreiben, főleg a nyelvvédő irodalomban. Igaz, a magyar történelem érintett korszaka — kb. a múlt század második felétől a második világháborúig terjedő időszak — eszmévilágának feltárásában és kritikájában ma már jelentős eredményekre támaszkodhatunk. Nyelvművelő mozgalmunk a nacionalista irányt elutasítva új elveket hirdetett meg „az idegen gaz irtása” ügyében, a hagyományörzés és újítás kérdéseiben stb.⁵ Az alapproblémának — a magyar nemzeti és történelmi tudat tartalmának, szerkezeti változásainak, ellentmondásainak — történettudományos és eszmetörténeti vizsgálatával sokoldalú s egyre szélesedő irodalom foglalkozik.⁶ De mindezek a munkák, amelyek közvetlenül vagy közvetve a „nemzeti kérdéshez”, illetve a történetileg létrejött közösségi (etnikai, gazdasági, politikai) alakulatok problematikájához kapcsolódnak,

³ F. ROSSI-LANDI [1970] 1981.

⁴ SZÜCS JENŐ 1970. 61.

⁵ L. GRÉTSY LÁSZLÓ 1976 és az ott közölt irodalmat; CZIGÁNY LÓRÁNT 1974; LŐRINCZE LAJOS 1980.

⁶ Köztük anyagfeltáró és -elemző művek, vitairatok, általános kultúratörténeti modellek, reprezentatív egyéni életutak elemzése stb., l. például NÉMETH G. BÉLA 1960 és 1976; SZÜCS JENŐ 1970; HUSZÁR TIBOR 1982; VITÁNYI IVÁN 1982; JUHÁSZ GYULA 1983; SZABÓ MIKLÓS 1983; GYURÁCS FERENC 1984.

természetesen nem képeznek új logikai alapot a nyelv axiológiai problémájának megoldásához, ha nagy mértékben elősegítik és ösztönzik is megoldását, az adott esetben — mint látni fogjuk — még metodológiai mintáikkal is.⁷ Konkrétabban ez egyebek között azt jelenti, hogy a nyelvleírásnak lehetnek érték kérdései, amelyek megválaszolásához a „nemzeti kérdés” — még kevésbé egyetlen nemzeti nyelv sajátos világa — mint gondolkodási keret nem elegendő.

I. Értékelméleti megfontolások

A fentiekben előfeltételeztük, hogy a nyelvnek vannak inherens axiológiai értékei. De hogyan juthatunk ilyen következtetésre?

A jelenleg gondolható érveket néhány deduktív és induktív megfontolás segítségével alakíthatjuk ki.

1. Néhány létkategória és társadalomelméleti fogalom szerkezete (értelmezése) különösen világosan mutatja: e fogalomrendszereket nem használhatjuk úgy a nyelvvel kapcsolatban vagy a nyelvre vonatkoztatva, hogy egyúttal ne használjuk az érték fogalmát is, mivel az érték fogalma és az előbbiek feltételezik egymást.

Ilyen mindenekelelt a *társadalom* fogalma. Ha a nyelvet társadalmi terméknek — a közösségi lét „termelése—újratermelése” során létrejött alkotásnak — tekintjük, már pedig annak tekintjük, akkor el kell fogadnunk, hogy a nyelv valamilyen értékviszonyban van az emberi léttel, az emberi lét szempontjából valamilyen értékkel bír. (A nyelv az ismert létfontosságú szerepet tölti be a társadalmi információ folyamataiban.)

Munka—munkatárgy—munkaeszköz. Ebből a fogalomkörből az eszköz az, amely a nyelvvel kapcsolatban általánosan elfogadottá vált: a nyelv az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze. Az eszköz és az érték összefüggésének fennállása nem kíván magyarázatot. Jóval bonyolultabb a kérdés további része: munkafolyamat vagy munkatárgy-e a nyelv (mint tevékenység és mint alakulat)? A munka és a nyelv analógiája Hegeltől származik.⁸ Függetlenül attól, hogy igennel válaszolunk-e a fenti kérdésre, annak semmi akadályja, hogy a nyelvet a használati értéket létrehozó emberi tevékenység, azaz a marxi legáltalánosabb értelemben vett munka keretében, összefüggésében helyezzük, tudniillik a következő keretbe: „A munka mindenekelelt olyan folyamat, amely az ember és a természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formában elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát... A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésé-

⁷ A „nemzeti kérdés” helyéről a nyelvelméletben l. RADICS KATALIN 1979. 12—13; KELEMEN JÁNOS 1982.

⁸ Vö. KELEMEN JÁNOS 1983¹ és 1983².

ben, tehát eszmeileg már megvolt”.⁹ Ebben a felfogásban a nyelvet a munkafolyamat részeként és eredményeként is értelmezhetjük. — Nézeteimtől nem áll távol, hogy amennyiben a munka valamely objektum célirányos elsajátítása, természetének „leküzdése”, bizonyos általános értelemben a nyelv használatát is munkának kell tekinteni (a beszédcelekvést megelőző vagy kísérő helyzetfelméréstől és döntésektől s a megnyilatkozás legmegfelelőbb szemantikai és szintaktikai modelljének többé vagy kevésbé tudatos felépítésétől stb. a fizikai anyag „birtokbavételéig”, a fizikai objektívációig; az új megfogalmazásokra, új szavak alkotására irányuló tudatos egyéni aktivitás ugyancsak ide tartozik). Lukács György e kérdést illetően arra mutat rá, hogy „az ember egésze” és a történetileg kialakult munkafajták nem-totális jellege közötti ellentmondás feloldásaként egyes tevékenységi formák, köztük „a beszélgetés (azáltal, hogy tárgyszerű vitává alakul át) stb. könnyen közeledhet tartósan vagy átmenetileg a munkára jellemző magatartás-típushoz”.¹⁰ Lukács láthatóan a beszédcelekvés célirányosságára, tárgyszerűségére volt ekkor tekintettel. De szóba jöhetnek más dimenziók is. Ergonómiai szempontból például a nyelv (A. Gehlen által hangsúlyozott) energia-megtakarító szerepére, illetve energiátároló szerepére¹¹ vonatkozó nézetek érdemelnek itt figyelmet. — A „nyelvi munka” tárgya maga a nyelv is. A sokcsatornás társadalmi kommunikáció általában megmutatókozó sikerességének téves értelmezésén alapul az a gyakorta hallható ítélet, hogy minden nyelv mindig maradéktalanul kielégíti az adott közösség igényeit. Sokkal inkább igaz ennek ellenkezője: sohasem elégíti ki maradéktalanul. A verbalizációért való küzdelem — ez részben a készentaláltsal való küzdelem — talán mint irodalomesztétikai tárgy szokott a leginkább előtérbe kerülni, de mindenekelőtt mindennapi tapasztalat. M. Bahtyin ismert esztétikai elmélete a szó (megnyilatkozás) „dialogikus” viszonyairól a művészi nyelvhasználatot érinti, de nemcsak azt.¹² Ugyanennek a feszültségnek mindennapi változatáról nagy átéléssel írt Karácsony Sándor: „A nyelv életében sohasem áll meg a küzdelem a mondanivaló és a kifejezés között . . . Az egyéni jelentésváltozás mindig annak a küzdelemnek a jele, hogy minden ember az öröklött szókinés segítségével kénytelen, szeretné és próbálja kifejezni magát, vagyis éppen aktuális, legfrisebb mondanivalóját, s az nem is olyan könnyű dolog, mint amilyennek látszik, sőt éppen ellenkezőleg, nagyon nehéz, kínos, keserves lelki munka. Míg egy-egy „emberi beszéd” megszületik, *megszennved* azt a mondanivaló is (nem sikerül úgy és azt mondanunk, ami bennünk él), de a nyelv is *szennved*, változik, módosul miatta . . .”¹³ Különösen megragadó ebben a fejtegetésben a *szennved* ige használata, amely Marxnál tudatosan az objektivitás — azaz a tárgyi mivolt — metaforája (tudniillik a *leiden* ige, I. Marx—Engels Werke, Ergänzungsband I., Dietz Verlag, Berlin, 1977. 579).

Fejlődés. Minden fejlődés forrása az anyagi rendszerek egymásrahatása; e mozgás során az egyes rendszerek létérdekei fejlődés formájában, azaz „é p í t k e z ő” módon érvényesülnek, összetettebb, rugalmasabb struktúrák megjelenése, új meg új mechanizmusok kialakulása útján. (A fizikai és az élő-

⁹ MARX: A tőke I. 195—196.

¹⁰ LUKÁCS GYÖRGY 1965. I. 65—66.

¹¹ M. V. POPOVIC 1975.

¹² M. M. BAHTYIN [1929—1974]. 189 és másutt.

¹³ KARÁCSONY SÁNDOR 1938. 148—149; én emeltem ki — M. I.

világ fejlődéséről szólva a természettudósok — s ebben a társadalomtudományok művelői bizvást követhetik őket — nem látnak ellentmondást a fejlődés fogalma és egyes természeti folyamatok „szétesés”, „eltűnés”, „sírbehullás” jellege vagy a természet „találgatásai”, „tévedései” között.) A fejlődés és az érték fogalma tehát elválaszthatatlanul összefügg: az emberi közösség huzamos fennmaradásának/fejlődésének érdekei értékrendet határoznak meg a közösség számára.

A fejlődés dialektikus felfogását nem fejezhetné ki olyan fejlődésmodell, amely a rendszer izolált létét, és így izolált „fejlődését” tételezi fel, s amely nem gondoskodik a logikai kapcsolatról az egymással összefüggő (komplementáris, egyik a másikat tartalmazó, egymást keresztező stb.) rendszerek mozgása között. Az anyagi rendszerek objektív, tárgyi mivolta e felfogás szerint éppen abban áll, hogy részt vesznek egymás létezésében/mozgásában/fejlődésében (tárgyai egymásnak). (Például mindennapi módon is belátható: számos tényező fejlődése szükséges ahhoz, hogy a számítógép-gyártás fejlődjék; az utóbbi pedig hat azoknak a területeknek a fejlődésére, amelyeket a számítógép-gyártás ellát.) Eszerint logikailag a fejlődés kategóriáját egyetemesnek (folytonosnak) kell tételoznünk (ellenkező esetben „az első lökés” vagy a dualizmus logikai ellentmondásába ütközünk). De egyetemes fejlődésről beszélhetünk történeti (szaktudományosan alapozott) értelemben is, az anyagfejlődés természettudományosan feltárt lépcsőfokait ugyanis az anyagi világ egésze b e n produkálja. Nyilvánvalóan nem lehet feltenni a kérdést, példának okáért, úgy, hogy vajon a hő „fejlődése” vagy a fény, vagy a hidrogénatomok „fejlődése” előzte-e meg a galaxisok kialakulását. A fejlődés a természet „összjátéka” mindenekelőtt, semmiképp sem a részek külön-külön megfelelése valamilyen egyetlen létformának. Az már a kérdés konkrét történeti, logikailag dedukálhatatlan oldala, hogy pontosan mivel mi történik az anyagfejlődés folyamán.

A fejlődés e logikai-történeti fogalmával nem egyeztethető össze az a Greenberg nyomán nem teljes joggal elterjedt vélemény a nyelvvel kapcsolatban (li. h.), amely a kommunikáció hálózatát, technikai eszközeit stb. fejlődő rendszernek, a nyelvet pedig nem fejlődő rendszernek ítéli (ti. az emberiség történelmi koraiban; azt ugyanis bizonyára senki sem gondolja, hogy a nyelv mint „nem fejlődő rendszer” öröktől fogva van vagy hogy semmilyen időben nem ment keresztül semmiféle fejlődésen). Mint láttuk, valamilyen egyetlen létformát megkívánni a nyelvtől fejlődés címén — például azt, hogy minden ízében legyen mind bonyolultabb vagy esetleg éppen ellenkezőleg, mind egyszerűbb — nem logikus. Ezért nem logikus az a következtetés sem, hogy ha a nyelv nem az előbbieket teszi, akkor nem fejlődik. A nyelv, illetve a nyelvek stagnálásáról — láttuk — logikusan csak konkrét történeti értelemben, relatíve lehet szó. De mi bizonyítja, hogy a nyelv — miután a filogenezis során kifejlődött — megállt a fejlődésben? A kommunikáció mai technikai színvonalát sok tízezer éves szellemi fejlődés előzte meg, amelynek a nyelv valamilyen módon nyilvánvalóan minden lépését kiszolgált; hihető-e, hogy benne magában eközben semmiféle progresszió nem zajlott le? Emellett kétségtelenül felismerhetők a nyelvben — vagy inkább egy-egy nyelvben — stagnáló részletek, szelvények. A magyar társadalom például — hogy csak az egyik legkézenfekvőbb példát említsem — egyre nehezebben viseli el a magyar udvariassági kifejezések, formák (köszönés, megszólítás) rendszerének stagnálását vagy legalábbis az igényeket túlságosan lassan követő fejlődését.

De talán nem tévedünk, hogy az ilyesféle feszültségek már maguk is a nyelv „fejlődőképességére” utalnak. Minden anyanyelve történetét és irodalmát ismerő embernek intuitív ismerete is van anyanyelve fejlődéséről. Tagadhatatlan azonban, hogy ezt az intuíciót a tudománynak még nem sikerült igazolnia.¹⁴ Mentő körülmény, hogy az ember evolúciójának iránya egyelőre egészében is vitatott¹⁵ (sőt elhangzanak olyan — kevéssé meggyőző — nézetek is, amelyek szerint a mai ember az univerzum fejlődésének végső beteljesülése).

A jelen tanulmány egyik célja, hogy a nyelvfejlődés értelmezésének lehetőségét némileg tovább bővítse. Kiindulásul foglaljunk állást csak amellelt, hogy a fejlődés fogalmát jogosan alkalmazzuk a nyelvre; a nyelv fejlődésén azokat a folyamatokat értjük, amelyek révén a nyelv „lépést tart” a társadalom, a kultúra, az emberi intellektus, az emberi szellemi teljesítőképeség fejlődésével. Ez alapjában véve a nyelvfejlődésnek az a filozófiai fogalma, amelyet Lukács György képvisel: „... a nyelv benső lényege szerint mindig annak a képmása és egyúttal kifejezése is, amit a nem önmegvalósítása során mindenkor ténylegesen elért.”¹⁶ A „lépéstartás” tényét „a nyelv változása” néven azok sem tagadják, akik fejlődését tagadják. Ilyen értelemben — vagyis változásának a társadalmi haladástól való függése értelmében — a nyelv fejlődése szükségszerű. Szükségszerűen tartoznak tehát a nyelvhez értékek is.

2. A marxi munkaérték-elméletből kiinduló axiológiai felfogás az ember és tevékenységének objektívációja közötti szükségszerű viszonyt tekinti az értéket. Egy objektum értékének alapfeltétele az a szükséglet, amely az objektumra irányul, illetve az objektum következménye az emberre nézve. Az ember objektívációs tevékenységének szférájában levő tárgyak — a természet megmunkálásának eredményei, a szellemi termékek, a társadalmi szerveződési formák stb. — pedig föltétlenül emberi szükségletekből keletkeznek; s mivel minden emberi tevékenység objektívációs tevékenység, minden emberi, illetőleg az emberrel kapcsolatba került objektum valamilyen — pozitív vagy negatív — értékű.¹⁷ A társadalom természetes törekvése nyilvánvalóan az, hogy a maga számára pozitív értékeket hozzon létre.

A nyelv ugyancsak emberi objektíváció, ezért a fenti értékelméletnek megfelelően az érték a nyelvnek is inherens tulajdonsága. (Inherens, de természetesen nem „önmagában a nyelvben levő”, más rendszerektől független. Aminthogy egyetlen dolognak sem „önmagában”, más dolgoktól függetlenül van értéke.)

Az axiológiai értéket meg kell különböztetni a strukturális, helyi érték fogalmától, a nyelv vonatkozásában különösen a „tisztá értékrendszer” saussure-i fogalmától. Néhány elméleti munka azonban rávilágított arra, hogy a nyelvnek mint strukturális értékrendszernek emberi értékelő magatartást kifejező aspektusa is van.¹⁸ Továbbgondolva ezt az álláspontot, a funkció (függés) és az axiológiai érték általános viszonyának kérdése kerül előtérbe; ennek vonzataként pedig a nyelvnek olyan rendszerszerű szemléletére látunk lehetőséget, amely egyrészt a nyelvet strukturális értékek hálózatának tekinti,

¹⁴ Összefoglalóan I. Greenberg i. m.; I. még Kelemen János 1983¹ és 1983².

¹⁵ Vö. Kovács László 1981.

¹⁶ Lukács György 1976. 202; I. még uo. 190—208.

¹⁷ Vö. Ágh Attila 1968; F. Rossi-Landi i. m.; az értékproblémáról áttekintően I. Esztétikai Kislexikon, Kossuth 1972 és Világirodalmi Lexikon 2., Akadémiai Kiadó 1972. érték alatt.

¹⁸ Fóris Karola 1974.

másrészt a nyelvnek strukturális értéket tulajdonít a társadalmi tevékenységek összetett rendszerében.¹⁹ Ez a kétségtelenül átfogóbb, következetesebb „kétoldalú” közelítés oda vezet, hogy a nyelv mint pozicionális értékek rendszere és mint axiológiai tulajdonságokkal bíró objektum között csak aspektusbeli különbséget lássunk.

Mint belátható, a fenti alapelvek nem engedik meg, hogy a rendszerképző és az érték képző nyelvi folyamatokat két különböző, esetleg időbeli egymásutánban is zajló folyamatnak tekintsük. Nem tagadható ugyan annak az elvnek a valóságossága, bizonyos feltételes igazságtartalma, hogy az egyes társadalmi osztályok és csoportok mintegy „ráviszik” sajátos értékeléseiket a nyelv „kész” — tényszerűen már létező, de értékileg még közömbös — elemeire (hogy ti. a nyelvi értéktulajdonságok így keletkeznek),²⁰ mégis fel kell tételeznünk, hogy a beszélő közösségben ezek az elemek már eredendően

¹⁹ A 60-as évek „strukturálisvitáira” reagálva E. SZ. KUBRJKOVA és G. P. MELNYIKOV 1972 (24–42) a nyelvészeti strukturális követetlenségét egyebek között éppen abban látja, hogy a társadalmi struktúrák hierarchiáját és ebben a nyelv mint egész helyét figyelmen kívül hagyta.

²⁰ Idézzük a marxista Mihó társadalomelméleti nézeteit az érték fogalmával kapcsolatban: „Egyének csoportjai esetében a társadalmi valóság tükrözése nem csupán a tudomány szabályai szerint végrehajtott megismerési folyamat. E tükrözés igen sokféle jelenséget ölel fel, ahol az ismeretelméleti és episztemológiai oldalak összeszövődnek az érzelmivel, ahol a tudomány együtt létezik a vágygal. Találhatók benne értékek, választások, értékelések, vélemények, jelentőségek, vonzalmak stb. is, és valamilyen módon, kisebb vagy nagyobb mértékben mindegyikük hat az emberi cselekvésre. Különös figyelemre tarthat számot ezek közül az axiológiai elem jelentősége és szerepe... Az értékek tartalma az egyén vagy a csoportok tudatán kívül áll, jóllehet az értékek csakis a szubjektummal kapcsolatban jelennek meg. A valóság különböző aspektusainak bizonyos minőségeiben rejlenek főként, amelyeket az emberek értéktételeiken keresztül minősítenek és érvényesítenek — más szavakkal „hasznosítanak”. (Én emeltem ki — M. I.; I. A. MIHU 1973 [1971]. 83, 85). A természetitől eltérő, sajátosan társadalmi törvények ismert történelmi materialista felfogását (l. főként Engels, L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége), amelyet Lukács György is képviselt társadalom-ontológiai művében, Mihó láthatóan úgy alkalmazza az érték fogalmára, hogy a dolgok objektív (a megismerés számára a tudomány által feltárt/feltárható) értékétől megkülönbözteti annak spontán tükröződését az emberek értéktételeiben, vonzódásaiban stb. A hazai értékpszichológiai kutatásokban ugyancsak érvényesül ez a koncepció, ti. amely az érték világát nem szűkíti le az emberek értékelésében közvetlenül megnyilvánuló szubjektív tartalmakra, hanem különféle típusú, mélységű, egymással függésben és kölcsönhatásban, sőt ellentmondásban levő értékekkel számol (l. HANKISS ELEMÉR 1977; KULCSÁR KÁLMÁN 1984). Az említett érték-probléma megoldását e fontos megkülönböztetésekben láthatjuk; azaz az értékeknek a nyelvre való „rávitelét” csak abban az értelemben ismerhetjük el, hogy az objektív értékek változatos szubjektív tudattartalmak, normák — esetleg egészen inadekvát megítélések — képében, viszonylag önálló életet élve nyilvánulnak meg az emberek gondolkodásában és cselekvésében. — Ki kell egészítenünk mindezt azzal, hogy a fenti felfogásból nem következik a tudomány értékmentességének tétele, ellenkezőleg: a választott axiológiai felfogásból következik, hogy a tudomány nem képes értékmentes lenni. (Egyebek között: a tárgy tulajdonságainak kutatása a fentiekből következően a tárgy értékének kutatása egyben.) — A szociolingvisztikai irodalomban egyelőre nem nagyon erős az az igény, hogy az érték fogalmát konzisztens értékelméletre alapozza; a kutatások többnyire az értékeknek abban a rétegben mozognak, amelyben a beszélők közvetlen értékelő megnyilvánulásaival van dolgunk. Találkozunk azonban a mélyebbre tekintés igényével is. Ennek egy viszonylag korai példáját Szépe György (1964) mutatja be: P. S. Ray 1963-ban megjelent könyvét, amelyben már megfogalmazódik az a felismerés, hogy a nyelvre vonatkozó beszélői értékelések közvetettek bizonyos mélyebb, sőt egyetemesnek mondható nyelvi érték-kritériumokhoz képest.

valamilyen szükséglettől vezérelve, azaz mint meghatározott értékű elemek jönnek létre.

3. A következőkben a különböző fajtájú nyelvi értékekről való — nem értékfilozófiai —, közvetlenül gyakorlati vagy tapasztalati indítású művelt-intuitív, ideologisztikus stb. gondolkodás néhány fontos témáját, kérdés-feltevését emeljük ki. Mint az előbb szó volt róla, ezek a veledések közvetlenül nem lehetnek egy nyelvi értékelmélet részei, azonban heurisztikus erejük a nyelv mint értékhordozó elméletére nézve.

Talán nem tévedünk, ha a fontossági sorrendben az első helyre a „mindennapi nyelvkritika”, más néven a „népi lingvisztika” tanulságait tesszük. Ez ugyanis a nyelvi kommunikációt leginkább átható s — mondhatjuk — a „legdemokratikusabb”, az ember—nyelv viszony egész komplexumát képviselő nyelvsvabályozó tevékenység. A modern nyelvtudomány viszonylag nem régóta tulajdonít jelentőséget annak a különben jól ismert társadalmi jelenségnek, hogy a nyelv használata a beszélők folyamatos naiv kritikájának légkörében és hatása alatt zajlik. A 60-as évek elejétől kezdve fordulatszerűen megnövekvő érdeklődés a nyelvvel kapcsolatos mindennapi értékelő viselkedés jelenségei, formái, típusai, tartalma iránt (W. Labov, D. Hymes, H. M. Hoenigswald, A. D. Svejcer neve említendő elsősorban) azzal a felismeréssel járt, hogy az új adatok fényében a nyelvreírás hagyományos kérdései nem egyszerűen terjedelmi bővítésre, hanem felülvizsgálásra szorulnak: a beszélők értékeléseit feldolgozó következtetések be kell, hogy épüljenek a nyelvreírásba.²¹

Az irodalomban egyelőre kevés szó esett arról, hogy a „mindennapi nyelvkritika” mely attitűdbeli jellemzőit volna metodológiailag indokolt nyelvtudományi elvve fejleszteni, s hogy egyáltalán milyen — antropológiai szintű vagy speciális — princípiumok rekonstruálhatók a beszélők „nyelvkritikai” magatartása mögött. (Például: kimutatható-e valamilyen értékrend a beszélők ítéleteiben, azaz milyen a nemzeti, az esztétikai, a logikai stb. értékek viszonya? Vannak-e konzervatívabb és kevésbé konzervatív társadalmi csoportok? Stb.) Már pedig a nyelvreírás adekvátsága érdekében az volna a célszerű, ha a kutató a mindennapi magatartást tudná mintázni, ha tudnillik annak „megőrző” tagadásával a teljes ember—nyelv viszonyt tudná képviselni.²²

4. A z a n y a n y e l v i n e v e l é s olyan terület, amely saját gyakorlatának kényszerítő erejénél fogva vállalja, tételezi a nyelv értéktulajdonosságait. Sőt egyenesen megtestesítője a nyelv axiológiai közelítésének, hiszen saját létével feltételezi, hogy a nyelv használatában mód nyílik választásra a nyelvi funkciók ellátására alkalmasabb és kevésbé alkalmas, a — nemzeti és nemzetközi méretű — kommunikációban előnyösebb és hátrányosabb kifejezőeszközök között.²³ Nagyon tanulságos volna szempontunkból azoknak a célkitűzéseknek az elemzése, amelyeket a különböző szakterületek képviselői az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban megfogalmaznak. De figyelemre méltó, s állításunkat megerősíti talán már önmagában az a megfigyelhető tény is,

²¹ E fejlődés tudománytörténeti helyéről, állomásairól, problematikájáról I. SZÉPE GYÖRGY 1964; TERTS ISTVÁN 1981. 201—202; MOLNÁR ILONA 1982. 676—679; Voigt Vilmos 1982.

²² L. MOLNÁR ILONA 1982.

²³ Ennek alátámasztására elegendő a kérdéskörnek arra a magas színvonalú összefoglalására hivatkozni, amely a jelenleg megvalósuló magyarországi oktatásfejlesztési program egyik előmunkálataként jött létre, I. SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979.

hogy miközben a nyelvi érték fogalma vita tárgya, s az elméleti grammatika vagy szemantika igen kevés axiológiai vonatkozású fogalmat tartalmaz, az anyanyelvi oktatás és nevelés viszonylatában a szerzők spontán természetességgel használnak — a nyelvre nézve is, nemcsak a beszélő egyénre nézve — érték kifejező minősítéseket, például „(valamilyen tekintetben) szegényebb és gazdagabb nyelv”, „logikus mondatfűzés”, „legjobb variáns”, „nehézkés”, „ízetlen” kifejezések, „magyartalan mondatszerkesztés”, „nyelvromlás” stb.

A jogos kritikák ellenére is külön említésre méltó B. Bernstein szocializációs elmélete, amelynek alapfogalmait — a szociális kódok rendszerét — a szerző voltaképp értéktulajdonságokra, nevezetesen a szocializáció szempontjából előnyös vagy hátrányos tulajdonságokra való tekintettel alkotta meg.²⁴

5. Az értékelő véleményalkotás gazdag példatára tűnik elő abból a forrásból, amelyet a „mindennapi nyelvkritikával” szemben az „írás tudók” gondolatvilágának nevezhetünk: tudóscok, gondolkodók, írók, költők intuitív értékítéleteiből és felismeréseiből. Nemcsak a „nyelvkarakterológiai” közhelyre vált jelzőkre, a görög nyelv tökéletességének, a francia eleganciájának, a német elvontságának, a magyar képszerűségének stb. emlegetésére kell gondolnunk (bár ilyeneket néha nyelvészek is meggyőződéssel alkalmaznak, sőt újrafelfedezik őket), hanem elsősorban azokra az érték kategóriákra, amelyek felelősen kitűzött közösségi céloktól vagy az anyanyelv szeretetétől vezérelve valóban mélyen áthatják „a szellem embereinek” munkásságát. A szerzők általában különböző nyelvek és irodalmak összehasonlításából szűrik le tapasztalataikat vagy egy nyelvi ideállal vetik össze megfigyeléseiket. A nem szaktudományos és a szaktudományos vizsgálódások sem történetileg, sem az egyidejűségben nem válnak el élesen egymástól.²⁵ Hogy a magyar nyelv tárgykörében maradjunk, a nyelvész Bárczi Géza egy magyar nyelvtörténeti könyve a bonyolultnak az egyszerűbe való, szinte meghatódott hangú átmenete útján a magyar nyelv „jellegzetes erényeinek” (valójában számos nyelvre jellemző értékes tulajdonságoknak) összefoglalásával zárul. „...színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság; tömörség, szoros logikus kapcsolás; finom árnyaltság, képszerűség; pontos fogalomalkotásra való képesség” — ilyené fejlődött nyelvünk évezredek során a nyelvtörténész szemével nézve. Íróink, költőink sorában Kosztolányi, Babits, Illyés hagytak hátra különösen emlékezetes írásokat; ezek fontos eszmétörténeti és történelmi dokumentumok is egyben.²⁶

A forrásterületek felsorolását még folytathatnánk. Amikor azt keressük, hogy az értékfilozófiának a nyelvre vonatkoztatható következményei milyen jelenségcsoportoknak feleltethetők meg, akkor a fenti tényekkel mint társadalmi tapasztalatok kifejezéseivel, összegződéseivel vagy mint a „hivatásosak” egész tudásának és tehetségének megnyilvánulásaival feltétlenül számolnunk kell.²⁷

²⁴ B. B. BERNSTEIN 1974.

²⁵ A modern értelemben vett nyelvtudományt megelőző európai eszmék történetéhez l. BALÁZS JÁNOS 1980.

²⁶ BÁRCZI GÉZA 1963. 382—387; KOSZTOLÁNYI DEZSŐ [1930]; BABITS MIHÁLY [1939]; ILLYÉS GYULA 1960 és 1975.

²⁷ A továbbiakban élünk is azzal a lehetőséggel, hogy a magyarországi közgondolkodásban nagy szerepet játszó nézeteket, ideológiai elméleteket kiemelkedő alkotóktól, főképp íróktól és költőktől idézhetjük. De tisztában kell lennünk azzal, hogy egy-egy írói megnyilatkozás mint a társadalmi ideológia hordozója és mint az egyén életművébe ágyazódó elem más-más megvilágításba kerül. Ezt a megkülönböztetést tehát megtesszük

II. Értékelmélet és konkrét nyelvleírás

A magyar nyelv értéktulajdonságainak kérdéséhez

A strukturális és értéktulajdonságok együttes létrejövését-létezését a nyelvleírásnak kell igazolnia. A tétel helyessége esetén értékminőségek figyelembevételével adekvátabb nyelvleírást kell elérnünk; másrészt a nyelvleírás tapasztalatai révén kellően gazdaggá vált értékelmélet birtokában jól meg kell tudnunk ítélni egy nyelvi elem értékét.

A továbbiakban egy ilyen leírási kísérletre kerül sor magyar mondat-tani anyagon. Mivel hasonló jellegű vizsgálatok egyelőre nincsenek nagy számban,²⁸ ezért e helyütt kell megrajzolnunk az értékmínőségeknél azt a világot, amelybe belehelyezve az említett vizsgálat elvégezhető. Annál is inkább ezt kell tennünk, mert különböző esetekben más és más értékkeretről lehet szó: több mint valószínű, hogy adatainkhoz más beszélői beállítódások és értékítéletek kapcsolódnak, mint amelyekkel például Labov találkozott a New York városbeli angol kiejtés szociológiai vizsgálatakor. Csak e sajátos kontextushoz viszonyítva fogalmazhatjuk meg követendő módszertani elveinket is.

Ami pedig a vizsgálat nyelvtani oldalát illeti, az eddigiek alapján nem lehet kétséges, hogy a nyelvtani szerkezet és az érték összefüggése a nyelvtani szerkezet változásának folyamatában mutatkozik meg a legvilágosabban. Ezért olyan nyelvi formákat fogunk vizsgálni, amelyek az adatok szerint jelenleg is jól érzékelhető mozgásban vannak. Ez utóbbi feltétel pedig azt teszi lehetővé, hogy a kiválasztott folyamatoknak viszonylag rövid időszakát (ez esetünkben az e századi szakasz lesz) jelöljük meg időbeli keretként, így vizsgálatunk ne tolódjék el túlságosan a diakronia irányában. A viszonylagos vagy legalábbis nagy arányú jelenben maradás nem kedvez ugyan a nyelvtani szerkezet tényleges átalakulása dokumentálásának, kedvez viszont az axiológiai szempontok érvényesítésének, mivel a jelen és a nem távoli múlt értékvilágának mi magunk is részesei, illetve közvetlen örökösei vagyunk.

Ezek előrebocsátása után gondolatmenetünk a következő lesz. Először megfogalmazzuk azt a teoretikus tételt, amely a nyelvi értékminőségek készletének és konkrét előfordulásainak kijelölését megalapozza (1.). Majd a vizsgálandó nyelvi folyamat említett jellemzőinek figyelembevételével fokról fokra konkretizáljuk kérdésfeltevésünket (2.–3.).

1. A struktúra és az érték/értékek szoros összefüggése, ahogyan már említettem, a nyelvleírásban — mint az összefüggés objektív próbájában — kell, hogy igazolódjék. Ez nem zárja ki, hogy egyéb bizonyítékokat is földerítsünk; elképzelhető például, hogy bizonyítás alapjául szolgál valamely nyelvi elem használatának hatása a hallgatóra. Az igazolásnak azonban mindenképpen gyakorlatinak (objektívnek) kell lennie, azaz egy másik,

(mint ahogy Szűcs Jenő vagy Kőnezöl Csaba is megteszi Illyés Gyulával, illetve Babits Mihállyal kapcsolatban, l. alább). Természetesen arra nincs módunk, hogy föl is tárjuk az életűtnak-életműnek azt a kontextusát, amelyben egy-egy általunk kiragadott gondolat megszületett.

²⁸ Kitérő példák mégis vannak, így W. LABOV munkásságában (l. pl. [1968]) és RAY idézett művében; ha pedig közelálló törekvéseket keresünk, akkor azokat minden bizonnyal főleg a nyelvtörténeti folyamatokat magyarázó hipotézisek között találjuk meg.

viszonylag független objektum (tárgykör, terület; ez esetünkben bizonyos nyelvtani részrendszerek leírása lesz) „reagálásán” kell a bizonyítandó tétel igazságának megmutatkoznia. Ebből fontos módszertani elv következik: a nyelvi értékek valóságos készletét, illetőleg az egy nyelvi elem valóságos értékét/értékeit el kell választani a nyelvről, illetőleg az adott objektumról tett intuitív, tapasztalati stb. nyilatkozatoktól, az azokban szereplő minőségektől. Hogy a két szféra mely pontokon, mennyire korrelál egymással, ez külön vizsgálendő kérdés. Nem hihetjük tehát, hogy a nyelvi értékminőségek pontosan azok, amelyekről beszélni szoktunk (egyszerűség, tömörség, megfelelés egy adott nyelv „szellemének” stb.), s hogy pontosan ott jelennek meg, ahol szokás szerint nyilvántartjuk őket.

De amikor konkrétabb szintekre akarunk áttérni, mégsem indulhatunk ki egyébből, mint abból a gondolati anyagból, azokból a mindennapi vagy magasabb intellektuális szintű fogalmakból, amelyekkel rendelkezünk; feltételezve, hogy ezek az absztrakciók — ahogy mondani szokás — „nem véletlenek”. A jelen esetben abba a szellemi vonulatba fogunk betekinteni, amely időben párhuzamos a vizsgálendő nyelvi folyamattal: megkeressük a magyar kultúra egykorú legjellemzőbb eszméit a nyelv, a nyelvek, illetve a magyar nyelv értékeivel kapcsolatban. Más fogalmakra és ítéletekre — például a nyelvelméleti fejlődés-vitákban felmerült nyelvtulajdonosságokra — azért nem szükséges külön kitérnünk, mivel ezekről bebizonyosodott, hogy egyikük sem egyetemes fejlődési kritérium. Nincs tehát okunk rá, hogy fontosság szempontjából lényeges különbséget tegyünk például a magyar nyelv erényei között szereplő „tömörség”, „szabatosság” stb. és a nyelv fejlődés-elméletében előforduló egyik legfontosabb fogalom, az „egyszerűség” között. Más módon viszont már most érvényesíteni igyekszünk azt a kívánságunkat, hogy kísérletünkben minél általánosabb, illetve egyetemes értékkritériumokat találjunk, s ilyen módon minél jobban megközelítsük a „készentalált” értékelések objektív tartalmát.

2.1. A fentiek leszögezésével látszólag vagy ténylegesen máris ellentmondásba kerültünk e század magyar művelődéstörténetének egyik nagyhatású eszméjével, a „nemzeti tudomány” fogalmában sűrűsödő nézetrendszerrel. Hallgassuk meg e nézetek egyik olyan hirdetőjének gondolatait, aki magasrendű érzelmeikkel, mély nemzeti felelősségérzettel áthatva szólt a hazai tudomány helyzetéről, Babits Mihály érvelését: „A rendszertelenség jobb, mint az idegen mintára formált rendszer. A magyar tény elveszti alakját, s fölismerhetetlenné válik, ha oly eszmevázbába erőlteted, melyen a *made in Germany* bélyege olvasható . . . Maga a magyar szellem önelvűsége vetődik föl! Ezt csak önmagából lehet megérteni. S csak önmaga mértékével lehet mérni . . . A magyar lényeg és jellem tudománya tehát teljességgel nemzeti tudomány. Nem lehet úgy tekinteni, mint csupán egy részét valamely általános nemzetkarakterológiának, amely közös szempontokból és azonos módszerekkel, egymáshoz való viszonylatukban vizsgálná például valamennyi európai nemzet sajátos jellemét. A mi kutatásunk független és „immanens”. Semmi köze külföldi szakmunkákhoz s német idézetekhez. Magának kell útját kiépítenie. Tárgya, célja, forrásai és módszere szerint egyformán nemzeti.”²⁹

²⁹ BABITS MIHÁLY [1939]. 18—19.

Ám nem kevésbé mély és felelősségteljes érzések fejeződnek ki a következő szavakban: „Az *Ómagyar Mária-siralom*nak, Kölcsey Ferenc *Himnusz*ának, Katona József *Bánk bánjának* vagy Bartók Béla *Divertimentó*jának jelentése és jelentősége számunkra gazdagabb, s ezért érthetően más érzelmeket motivál, ám esztétikai értékei az egyetemes művészet látászögéből minősíthetők csak érvényesen, mint ahogy a magyar népi kultúra gyűjtése és rendszerezése is csak az összehasonlító nyelvészet, néprajz, zenetudomány, az egyetemes tudományosság fogalmi keretében és esztétikai kritériumai szerint végezhető el.”³⁰

A két állásfoglalás közül természetesen csak az utóbbit fogadhatjuk el, egyszerűen azért, mert nem igaz, logikailag pedig körforgáshoz vezet, hogy egy dolog tulajdonságai önmagukból ismerhetők meg. Azonban — anélkül hogy mű- vagy akár csak tartalomelemzést végezhetnénk (figyelmet érdemel például az *immanens* szokatlan használata) —, nem hallgathatjuk el azt a sejtésünket, hogy amit Babits mond vagy inkább mondani akar, az a látszat ellenére nem homlokegyenest az ellenkezője annak, amit Huszár Tibor állít. Épp ezért Babitsot valószínűleg sokan nem is értették — persze, nem alap nélkül — eléggé pontosan, motivációja szerint. A fejtegetés egyik gondolati eleme ugyanis — úgy tűnik fel — egybevág a marxi értelemben vett „konkrét igazság” kívánalmával: a kutatásnak konkrét, a tárgyra jellemző igazságokhoz kell eljutnia. (Azt már nem látta Babits, hogy a sajátosságok feltárása az egyetemesre való tekintettel lehetséges.) — Feltevésünket megerősíti és a „nemzeti tudomány” fogalmának szerkezetét — és vonzerejét — még világosabbá teszi a kor szellemi kultúrájának egy másik kiemelkedő dokumentuma, Kosztolányi Dezső nyílt levele Antoine Meillet-hez. Az okkal megbántódott nemzeti önérzet táplálta igazságérzet időtálló igazságok kimondásáig emelte az író, s a magyar nyelv „belülről” való megértésének tisztázatlan ideálja éppen e ma is változatlanul modern értékelő élvek közé ágyazódik be. Kosztolányi valóban nem épp emelkedett értékkiteletre valló kijelentéseket idézhet Meillet-től: a németből „...hiányzik a finomság, a könnyedség, a hajlékonyság, a csín”, a horvát irodalmi nyelv viszont „egyik legigézőbb” Európában, míg a magyarnak egyik fő baja, hogy „szerkezete bonyolult” stb. „Kérdezem: tudományos értékelés-e az, hogy »egy nyelv szerkezete bonyolult...«? — ítélik teljesen helytállóan Kosztolányi. „Hajdan azt képzeltem — mondja —, hogy az összehasonlító nyelvész egyformán gyönyörködik a nyelvek változatos csodáiban, mindegyiket csak vizsgálati tárgyának tekinti, belülről, önmaga által, a belső arányai szerint igyekszik megérteni a nyelvet, s nem kívülről, hasznossági szempontokból, nem a széptani észleletei alapján, melyeknél még a kortesbeszéd is sokkal tudományosabbak... Itt a nyelvész már nem rendszerez, mint a tudósok szoktak. Egyes nyelveknek kitüntetéseket osztogat. Más nyelvekről leszaggatja az összes érdemrendeket. Ez furcsa és döbbenetes.”³¹

A babitsi és a kosztolányi-i nemes képletben a „nemzeti tudomány” eszméjének a jelek szerint joggal tulajdonítható konkrétság-motívum egybehangzik módszertani elveinkkel; s a kívánalmat voltaképpen azzal is megvalósítottuk, hogy ugyanazon nemzeti kultúrának fenti két, egymással ütköző eszmei megnyilatkozását egymás mellett megmutattuk.

³⁰ HUSZÁR TIBOR 1982. 49; hasonlóan SZÜCS JENŐ 1970; VITÁNYI IVÁN 1982.

³¹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ [1930]. 471—472.

2.2. A fentivel analóg szembenállás rajzolódik ki a magyar nyelv tulajdonságainak megítélésében; abban a kérdésben tudniillik, hogy az ún. „magyarosság” egyes különösen jellegzetesnek ítélt jegyei mennyire meghatározóak anyanyelvünk identitására nézve.

Társadalmunk magyar nyelvi ideálja jelenleg semmiképp sem mondható egységesnek. Pontosabban: jelenleg sem. Igaz, a felvilágosodás haladó eszmenyei (a nyelv legyen szavakban és kifejezésekben gazdag, szerkezetében tömör, gazdaságos; legyen hajlékony, alkalmas a gondolatok minden árnyalatának pontos, világos kifejezésére stb.) ma is élnek, illetve újrafogalmazódnak a szocialista művelődési celoknak megfelelően,³² s a nyelvi és stíluseszménynek ezekben az alapkérdéseiben ma már társadalmi egyetértés van. De nincsen mindenki számára vonzó nyelvváltozat; nincsen egyhangúság abban, hogy pontosan mely nyelvi eszközök teszik a közleményt tömörre, világossá, pontossá stb. Figyelembe véve a fenti tulajdonságok szerepét a kommunikatív cél teljesülésében, az említett nézetkülönbség mélyreható. A jelenség érzékeltetésére idézzünk föl néhány példát.

Sokak szerint egy gyönyörű metaforánál — mint, mondjuk, Illyés Gyula „hajszálgökök”-je az egyén és a nemzeti közösség viszonyára — nincsen pontosabb és világosabb kifejezés. Szűcs Jenő viszont éppen ezt vitatja: „Azt értsük ezen, hogy erős, igen erős, *eltéphetetlen* szálak fűznek a nyelvi közösséghez? Ez igaz. De akkor a kép már nem tiszta, zavart, kettős értelemben is. Egyrészt *kevesebbet* érzékeltet, mint e viszony lényege, másrészt pedig valami *mást* fejez ki, mint ami a modern nemzeti közösség kötőanyagául szolgál. Egyfelől ugyanis az anyanyelvi hovatartozás még erősebb, mint az eltéphető, szétvagdosható hajszálgökök... Másfelől — s ez a fő — a nemzeti közösséghez való tartozás *lényegét tekintve* másféle, *más természetű* kapcsolat, mint az „organikus”, „természetes” viszonyra utaló „gökök” képzete... A „gökök” cs a *plébiscite* azonban más-más típusú nemzeti tudat igen régi szimbóluma. Az előbbi szerveesebbnek tűnik és erősebbnek, mégis bizonytalanabb...”³³ — Vagy — megfigyelhetjük — nyelvünk kifejezőerejét gyakran illusztrálják olyan „izes”, „zamos” kifejezéseknek a sokaságával, amelyek tréfásan-ironikusan, nemegyszer kárörvendően jellemeznek valamilyen emberi helyzetet: *becsavarodik; berezel, elhúzza a csikot, leég, fejre esett, cipóra verték; régebbi keletkezésűek: anyámasszony katonája; elhúzzák a nótáját; ugrál, mint a bakkecske; bámul, mint a borjú (az új kapura);* stb. Buda Béla azonban a következőképpen vélekedik: „Sok adat mutatja, hogy a magyar nyelv eleve szegényebb olyan fogalmakban, amelyek az emberi relációkra vonatkoznak, vagy amelyek a személyiség öneszmélését, önminősítését saját magatartásának értelmezését segítenek.” Az emberi kapcsolatok zavarainak jelentékeny része Buda szerint nyelvi eredetű.³⁴ Példáink alapján hozzátelhetjük: valószínűleg nyelvi értékrendi eredetű is, hiszen igazán szellemesnek alighanem már eleve a „leégető” hangnemet, pompásan találónak a gúnyos, kárörvendő mellekértelmű szavakat vagy idiomatizmusokat (vagy a mindennapok „költői kérdéseit”, például *Nem látja, hogy mit csinálok? Azt hiszi, hogy otthon van?* stb.) érezzük, ahelyett, hogy az adott szituációban

³² Ennek közismerten széles körű irodalmából l. például ILLYÉS GYULA 1975. különösen I., 633–771; GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) 1976; SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979; LŐRINCZE LAJOS 1980; történeti szempontból l. BALÁZS JÁNOS 1980.

³³ I. m. 123–124.

³⁴ SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979. 78–80.

érzelmileg és értelmileg adekvát, úgy is mondhatjuk, igazságos — bár esetleg „színtelenebb” — megnyilatkozásokat tartanánk remekbeszabottnak. Nem kérdéses, hogy az emberi élethelyzeteket kifigurázó kifejezések bőségét nem tarthatjuk igazi gazdagságnak.

2.3. Ha keresni kezdjük, hogy az egyöntetűen vallott felvilágosodott eszmények milyen ellentétnek vannak alárendelve, akkor néhány, de mindenesetre két olyan értékminőségre bukkanunk, amelyeknek szembenállása nemcsak hogy nem mai keletű, hanem a századelővel kezdődő magyar nyelvfejlődési korszakot is jóval megelőzi.

Hadd mutassunk rá erre az egyaránt nyelvbéli és eszmébéli feszültségre először pusztán két tapasztalat és vélekedés idézésével, amelyeket hosszú idő, évszám szerint is háromnegyed évszázad választ el egymástól, a hasonlóság köztük mégis igen nagy. Az egyiket Kant első magyar fordítója, Alexander Bernát és Bánóczy József írták 1891-ben, a másikat Lukács György magyar fordítója, Eörsi István 1965-ben. „Magyarországon — így szól a múlt századi írás — a legelhanyagoltabb a filozófia s a magyar műveltség még híjjával van a filozófiai eszmélés szellemének. Kitaláltak ugyan egy tetszetős elméletet ennek magyarázó igazolására, azt, hogy a magyarnak nincs érzéke az »absztrakciók«, a »ködös általánosságok« iránt, hogy a magyar szellem a »konkrétet«, a »valót« szereti s hogy ez jól van így . . . Újabb időben ez üres értelmetlen szólásokat ritkábban hangoztatják, úgy látszik, vesztek hite- lükből.”³⁵ Am mégsem vesztek, amint a másik, jóval későbbi megjegyzés tanúsítja: „A fordítói munka legszembetűnőbb akadálya a magyar filozófiai nyelv fejletlensége volt. Igaz ugyan, hogy újabban — elsősorban Szemere Samu Hegel-fordításainak és Marx korai műveinek magyar nyelvű megjelenése óta — számos filozófiai kategóriára van már magyar szavunk, de ezek a szavak fuldokolnak a számukra idegen, filozófiailag kimunkálatlan nyelvi közegben. Dolgukat tovább nehezíti, hogy még a művelt közvélemény többsége is gyanúval kezeli, elutasítja őket, és velük együtt az egész, kialakítandó filozófiai nyelvet. Igaz: kényelmesebb stílári okokból lefitymálni a filozófiát, mint megérteni. Ennek a kényelemszeretnek, mely a büszke »Ezt nem értem?» felkiáltásban csúcsonodik ki, hízeleg az az általános előítélet, hogy az egzakta filozófia elvileg idegen a magyar gondolkodástól, és a nyelv ellenállása is ebből magyarázható.”³⁶

A „magyar szellem” és a racionális gondolkodás beláthatólag részint valós, részint predeterminisztikusan felnagyított vagy egyszerűen kényelmességből eltúlzott konfliktusáról van szó. Hogy a nem kis jelentőségű problémának irodalmi stílusváltásokat és történeti sorsfordulókat is áthidaló folyamatosságáról képet kapjunk, tekintsünk még néhány dokumentumot.

Gondolkodásmódunk és nyelvünk sajátosan magyar vonásait Babits Mihály a következőképpen látta: „A magyar másként oldotta meg a nyelvi problémát, mint például az angol vagy a francia . . . A magyar nyelv szavai kevésbé halaványak, mint más elhasználtabb nyelvek szavai . . . A magyar »konkrét idióma«, közelebb még ehhez a képszerűséghez, mint például az árja nyelvek, melyek távoli múltjukból már egy értelmi kultúra emlékeit hozták . . .

³⁵ Idézi KÖNCZÖL CSABA 1981.

³⁶ EÖRSI ISTVÁN 1965. 811.

Ez a nyelv vette tehát legelőször is át az eltűnt és elkeveredett ősfaj szerepét, őrizni és formálni azt a szellemi képződményt, amelyet magyarságnak nevezünk.” „A magyar nem annyira szavakkal gondolkozik, mint inkább képekel.”³⁷

És Illyés Gyula: „[a magyar nyelvérzék] azt véli jó kifejezésnek, amely szemmeláthatóan a tárgyi világban is jól megáll. Nyelvünk letéteményese, hiába mosolygunk rajta, egy eszményi juhász-szamadó, aki a Hortobágy közepén állva nézi a sík világot s ad nevet a jelenségeknek. A francia nyelv ilyen eszményi alkotója egy könyvtárszobában sétál ókori grammatikusok és filozófusok műveinek erdejében, s a szavak neki nem tapintható tárgyakat idéznek föl, hanem egy bekezdést egy könyvben.”³⁸ „Magyar anyanyelvünk sajátságosan képszerű, nem egyedülien persze a földön. Mégis csaknem szabályként fogadhatjuk el, minden szó és kifejezés helyes — magyaros —, ami valamiféle képet ízlésünkre idéz elének.”³⁹

Irodalmi kultúránk története — mint már láttuk is (l. Alexander, Bánóczy, Eörsi, Szűcs) — arról tanúskodik azonban, hogy ugyanazon nyelvi sajátosságoknak ellenkező — mert hátrányait is felismerő — értékelése, fatalista felfogásának elutasítása, s ezzel együtt a diagnosztizált állapotnak nem konzerválására, hanem meghaladására való törekvés ugyancsak erőteljesen megnyilvánult és megnyilvánul a tudományos és esszéirodalomban, az irodalmi kritikában és az írói publicisztikában.

Csak jelzésszerűen utalhatunk e helyütt a magyar nyelv- és stílusmegújító irányzatok történetére.⁴⁰ Németh G. Bélának a 18—19. századi stílusreform és nyelvújítás, főleg a múlt század végi Nyelvőr-vita erővonalaát és az Ady-nemzedék győzelmének előkészületeit elemző tanulmánya egyben jelentős állásfoglalás az 50-es évek tudománytörténeti és nyelvművelési vitáiban is. Néhány kérdésben pedig Németh véleménye mit sem vesztett polemikus értékéből, amennyiben kimutatja: „... azt állítani, hogy a népnyelv kitér az elvonás elől, hogy alkalmatlan arra, egészében indokolatlan.”

A metaforikus-idiomatikus stílusideál, illetve az erőltetett „magyaros” kifejezésmód bírálatában különböző kiindulópontokból lényegében azonos eredményre jutnak Czigány Lóránt, Könczöl Csaba, Nagy Péter és mások, hogy tudniillik — mint Nagy Péter írja — nálunk „... az érzelm s az érzelmi ráhatás sokszor helyettesíti vagy éppen pótolja a racionális okfejtést”, esszéirodalmunkban „a gondolat ... mindig túlzottan virágos-retorikus formában jelenik meg a legtöbb idegen olvasó ízléséhez, szokásához, begyakorlottságaihoz képest”.⁴¹

A bemutatott nézetek már szinte feleslegessé teszik, hogy felhívjuk a figyelmet arra: a szóban forgó nyelvi és ideológiai tendenciák harca korántsem csak a magyar filozófiai szaknyelvet érinti, hanem áthatja kultúránkat, a társadalmi kommunikáció egészét, mindennapi emberi kapcsolatainkat.

Az idézett állásfoglalások jól mutatják a következőket:

³⁷ BABITS MIHÁLY [1939]. 28—30, 65.

³⁸ ILLYÉS GYULA 1960. 320.

³⁹ ILLYÉS GYULA 1975. 1: 693.

⁴⁰ E mozgalmak és törekvések összefoglalását l. SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.) 1965- és 1966-ban.

⁴¹ NÉMETH G. BÉLA 1960. 249; CZIGÁNY LÓRÁNT i. m.; KÖNCZÖL CSABA i. m.; NAGY PÉTER 1982.

a) Azoknak az embereknek a gyakorlata, akiknek a magyar nyelv hivatásszerűen munkaeszközük és munkatárgyuk (írók, publicisták, műfordítók, kutatók stb.), bizonyítja, hogy a magyar etnikumra jellemző gondolkodásmódot és a magyar nyelvet illető tulajdonításoknak van (több vagy kevesebb) reális alapjuk. Más szóval: indokoltnak látszik elfogadni, hogy a magyar mint „konkrét idióma” ütközése bizonyos racionális igényekkel valószínűsége létezik a nyelvben, a nyelvhasználatban, s nem kizárólag ideológiai jelenség, nem alaptalan ideológiai rávitel a nyelvre.

Tudományosan (például gondolkodáslélektanilag, vö. a 43. sz. jegyzetet) nem megalapozatlan, ha elfogadjuk a szóban forgó tulajdonságok szokásos megfogalmazását-elnevezését is. Eszerint a magyar nyelvre sajátosan jellemzőnek tartott tulajdonságot nevezzük „képszerűségnek”, az ellentett tulajdonságot pedig „ésszerűségnek”.

b) Tárgyilag ugyanazon tulajdonságokhoz különböző értékítéletek fűződnek. Ez természetesen megmutatkozik a jelzőkben is: ami a nyelvhasználók egy részének „érzékeny”, „színes”, „ízese”, „magyaros”, az másoknak lehet „virágos”, „magyarkodó”; egyesek tarthatják „színtelennak”, „ködös általánosságnak” azt, amit mások „racionális érvelésnek”. Azt ezzel persze nem állítjuk, hogy azonos tárgyra minden esetben ellenkező értékelések vonatkoznak.

c) Sem a nyelvi minőségek, sem az értékelések ütközése nem kapcsolható egyetlen vagy egy-egy meghatározott stílustörekvéshez, mozgalomhoz vagy történeti korszakhoz.

d) A magyar kulturális élet tényei (sikeres újítások, sikeres fordítások stb.) nem igazolják a magyar nyelv „öröklött” alkalmatlanságának tételét a racionális gondolkodás kifejezésére.

2.4. A fentiek értelmében a „képszerűséget” és az „ésszerűséget” elfogadtuk mint olyan objektíve létező konkrét értékminőségeket, amelyek szembenállása feltehetőleg legalábbis az egyike a magyar nyelv mozgását tartósan meghatározó értéktényezőknél.⁴²

Mármost, axiológiai elveinkből az következik, hogy két szembenálló értékminőségből azt tekintjük pozitívnak vagy legalábbis nagyobb pozitív értéknek, amelyik a társadalmi haladás irányába mutat. A jelek arról tanús-

⁴² A feszültség tartóssága arra ösztönzi vizsgálóját, hogy az értékszembenállás létrejöttére valamilyen történeti vagy tipológiai magyarázatot keressen. Ma már erre több lehetőség is kínálkozik. Figyelemreméltó Vitányi Iván kultúratisztopológiai elmélete, közelebről pedig a magyarországi kulturális fejlődésnek az a típus-tulajdonsága, amelyet a szerző „a polgárosodás-haladás-iparosodás és a nemzethez-néphez tartozás eszméinek ellentmondása”-ként határoz meg, l. i. m. 11–12. Amennyiben a nyelvi-ideológiai probléma valóban összefüggésbe hozható kulturális fejlődésünk típusával — a kérdés eldöntésére nem vállalkozhatunk —, annyiban méginkább állítható, hogy a „képszerűség” és az „ésszerűség” ütközése a magyar nyelvfejlődés mélyen ható mozgatója, mélyebb, mint a hungaricizmusok és az idegenszerűségek harca. — Egy másik lehetőség, ha a Magyarországon nemrég megindult értékszociológiai kutatások eredményeivel keressük az adatainkkal, következtetéseinkkel összevethető pontokat, l. HANKISS ELEMÉR 1977; HANKISS ELEMÉR—MANCHIN RÓBERT—FÜSTÖS LÁSZLÓ—SZAKOLCZAI ÁRPÁD 1982. E kutatások részletesen foglalkoznak a magyar társadalom értéktudatában zajló változásokkal, feltárják társadalmunk értékrendjének nem homogén, „kettészakadt” jellegét. Elképzelhető, hogy mindez keretét az nyelvi megfigyeléseknek is. Különösen érdekes szempontunkból a modernizáció, illetve a racionalizáció folyamatainak elemzése, ezek összefüggése a magyar társadalom értéktudatában jelenleg kimutathatóan fontos szerepet játszó Értelmes, Logikus, Alkotó értékekkel.

kodnak, hogy az adott esetben ez az érték az „ésszerűség” volna. Képtelenül leegyszerűsíteni azonban a kérdést, ha ennél a — voltaképpen egészen semmitmondó — megoldásnál kötnénk ki. Elég, ha az ellene felmerülő érveknek csak a következő két csoportjára utalunk.

A nyelv képszerűsége és ésszerűsége — ha ezeken általánosságban szólva a lélektani értelemben vett ún. képszerű és az ún. racionális, elméleti gondolkodás nyelvi megjelenését értjük,⁴³ ismereteink szerint az emberi nyelv egyetemes és együtttható tendenciái, méghozzá meghatározóak a nyelvre nézve; egy képszerűségétől vagy ésszerűségétől megfosztott nyelv nem töltheti be a nyelv (ti. a természetes nyelv) társadalmi-történelmi funkcióit.

A nyelvek (nagy részben sajátos) képszerű elemei — másrészt — egyetemes értékek formái, hordozói; vagy a sajátos utat jelentik az egyetemes értékek elsajátításához.⁴⁴

A nyelvek képszerű és ésszerű elemei azonban a nyelvfejlődés szempontjából nem azonos helyzetűek. S persze még kevésbé lehetnek szimmetrikusak egy konkrét nyelv egy konkrét fejlődési állapotát tekintve, hiszen ekkor egy adott beszélő közösség aktuális igényei rövidebb távon is motiválják használatukat.

Bizonyos értelemben valóban az ésszerű tendenciákban kell látnunk az előrevivő mozzanatot. Ezt pusztán teoretikus megfontolások alapján is van okunk feltenni.

A marxista filozófia az emberi történelmet az egyetemes emberi jelleg kibontakozása folyamatának — azaz lényegében előrehaladó folyamatnak — tekinti. A partikularitás így sohasem lehet tiszta partikularitás. „A német ideológia” szerzői világítottak rá arra, hogy a társadalmi tevékenység ellentmondásai egy meghatározott nemzeti keretben azért is jelenhetnek meg, „mert az ellentmondás nem ebben a nemzeti környezetben, hanem eme nemzeti tudat és a többi nemzet gyakorlata között, tehát egy nemzet nemzeti és általános tudata között lép fel”.⁴⁵ Lukács György az egyetemes emberi célok érvényesülését, „a partikularitás megőrző megszüntetését” tárja föl a tudat-

⁴³ A gondolkodás különböző típusú és szintű mechanizmusainak kérdése nem egyetlen pszichológiai irányzat vagy elmélet része, hanem a múlt század utolsó évtizedei, a szaktudományos pszichológia létrejötte óta fejlődéslelektani, gyermeklelektani, művészetpszichológiai, pszicholingvisztikai, pszichopatológiai, továbbá szociológiai, logikai stb. problémakörökben él, amelyeknek még csak rövid áttekintésére sem vállalkozhatunk. (A jelenlegi összefüggésben Wundt, Freud, Vigotszkij, Piaget, Wallon munkásságát tekinthetjük alapvetőnek.) A gondolkodáspszichológia nyelvészeti alkalmazása ma igen sokszínű kísérleti terület elsősorban. Ezért egyelőre nincs mód arra, hogy biztosan és pontosan rámutassunk a képszerű és a racionális gondolkodás nyelvi jelenségeire. Azt a kérdést illetően, hogy hol kereshetjük ezeket a jelenségeket, a nem logikus (képszerű, metaforikus) jelenségek kimutatása a nehezebb. A kutatás számára az a kedvező, ha a nyelv egyetlen területét sem zárjuk ki annak lehetőségéből, hogy a metaforizáció folyamataiban részt vegyen. Ezt Fónagy Iván tapasztalati állításként is leszögezi: „A klasszikus retorika a szavak átvételére lett először figyelmes, s ezt az eljárást nevezte *metaforának* (Arisztotelész: *Poétika*. XXI—XXII.). Tudjuk azonban, hogy bármely nyelvi elem „átvihető”. Igeidők, esetragok, vonzatok, írásjelek is használhatók metaforikusan... A szavakhoz hasonlóan „átvihető” a dallamformák is.” FÓNAGY 1974. 108; vö. még MOLNÁR ILONA 1982 és 1983.

⁴⁴ A képszerű elemek említett szerepéről a magyar nyelvvel kapcsolatban írók, művészek, természet- és társadalomtudósok sora vall; az oroszországról szól Lihacsov 1980. A nyelvek között e vonatkozásban munkamegosztás-szerű viszonyt is feltesznek, vö. Vekérdi László, in: *Szepe György* (szerk.) 1979. 309—310.

⁴⁵ MARX—ENGELS i. m.

formák, a tudomány, a művészet stb. mozgásában.⁴⁶ Ebben az értelemben a fejlődés fő iránya az anyagi és kulturális javak növelése és cseréje; éppen azok a társadalmi változások és célok, amelyeket a történelem tanúsága és a mindennapi tapasztalat szerint egyaránt a legjobban szeretnek és kívánnak az emberek. Kétségtelen, hogy e fejlődést előrevivő, a nagyobb tudáshoz, a szelesebb látókörhöz, a kapcsolatok bővüléséhez alkalmazott, a mindezeket kifejező nyelvi eszközök pozitív értékek.

Ugyanakkor evidens, hogy e folyamat egyben az elméleti színvonal emelkedésének folyamata, tudniillik a történeti folyamat tudatosulásának, megértésének folyamata, a megismerési kategóriáknak és módszereknek az egyetemesség irányában való előrehaladása. Ez pedig azt a következményt vonja maga után, hogy a gondolkodás korábbi eredményeinek, így a képszerű alakulatoknak a korrekciója az ésszerűbb irányában, az adekvátabb elméleti szint irányában kell, hogy történjék. A nyelv viszonylatában az elméleti gondolkodást olyan húzóerőnként gondolhatjuk el, amely a nyelv képszerű oldalának semmiképp sem kategorikus tagadása (hiszen őt magát is átszövi a képszerűség), hanem amely, miközben fejlődik, szelektíven és módosítóan hat a nyelv valamennyi elemére.

Ha most már kisebb léptékre térünk át (s ez nem egyszerű lekcisinyítése az általános összefüggésnek), és azt a kérdést tesszük fel, hogy társadalmunk jelenleg érdekelt-e a magyar nyelv valamelyik értékminőségének különösen gyors fejlődésében/fejlesztésében, akkor az ismert tények alapján a „képszerű”/„ésszerű” szembenállás viszonylatában az ésszerű tendenciák pártjára kell állnunk. Szimptomatikus ebből a szempontból, hogy nemcsak néhány szakfordító és társadalomtudós, hanem az anyanyelvi nevelés szakemberei és kritikusai is különös nyomatékkal hangoztatják a racionális kifejezősmódra való oktatás és nevelés fontosságát épp társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában.⁴⁷

A pontosság kedvéért hozzá kell tennünk: mint már említettük, nem biztos, hogy az alkalmazott értékminőségeket ugyanazon egyedielemeknek kell tulajdonítanunk, amelyeket a magyar nyelv-ideológia ésszerűeknek, illetve képszerűeknek tart.⁴⁸

⁴⁶ LUKÁCS GYÖRGY 1965. főleg 2: 627—810.

⁴⁷ Különösen BÄNRÉTI ZOLTÁN, BUDA BÉLA, FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, KELEMEN JÁNOS, SZÉPE GYÖRGY, VARGA TAMÁS tanulmányait SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979-ben.

⁴⁸ Több jel figyelmeztet arra, hogy a „képszerűség”, illetve az „ésszerűség” nyelv-ideológiai fogalma maga is felülvizsgálatra szorul. Például az ún. bürokratikus zsargon gyakran kapja ugyanazokat a — jogos — minősítéseket, amelyek az „ésszerűség” pejoratív szinonimáiként szerepelnek: „ködös”, „ízetlen” stb. Ez pedig azt a benyomást kelteti, hogy a bürokratikus gondolkodásmód az ésszerű gondolkodás alfaja, valamiféle fattyúhajtása. Holott ellenkezőleg, a bürokratikus zsargon egyes mechanizmusai a képszerűség körébe tartoznak (szemantikai eltolódások, helyettesítések stb.; vö. SZENDE TAMÁS 1979; MOLNÁR ILONA 1982. — Másrészt, valamely elem azonos minősítése valószínűleg nem ugyanazokat az indokokat fedi. Ennek oka, hogy a „magyaros észjárás” keretében mozgó ideológia korlátozva van a következetes érvek, szempontok kidolgozásában, és így a társadalmi hasznosság felmérésében. Egy példa: a beszélők egy része számára groteszk, mert elvont *nyílászáró szerkezet*-nek azt a tulajdonságát, hogy az *ajtó, ablak*nál elvontabb, mint kedvezőtlen vonást, mint „szépséghibát” sohasem tudja letörölni róla a „magyaros észjárás” ún. konkrétságának elsőbbségét elfogadó felfogás. Már pedig semmiből sem következik, hogy az *ajtónak* és az *ablaknak* nem lehet elvonatkoztatáson alapuló közös neve; még a „magyaros észjárásból” sem, hiszen van *tüzelő(-anyag), háziállat* stb.

3. Ha következtetésünk, hogy a magyar nyelv egyik legfontosabb érték-minősége az „ésszerűség”, helyes, akkor a nézetek vizsgálata után ugyanilyen eredményre kell, hogy vezessen a nyelvi tények elemzése is. A szükséges értéket nem következtetésünk hozza majd létre. Ha társadalmunk valóban érdekelt a magyar nyelv ésszerű oldalának fejlődésében, sőt különösen érdekelt benne, akkor a megfelelő elemeket megteremti a maga számára a nyelvi kommunikáció gyakorlatában.

E feltevés alátámasztására — egyrészt — összegyűjthetünk meglévő nyelvtudományi, szociológiai stb. eredményeket, megfigyeléseket és általánosításokat. Külön figyelmet érdemelnek a beszélők spontán tetszésére, ízlésére vonatkozó — sajnos, eléggé ritkán végzett — megfigyelések. Németh G. Béla már a századvégi ortológusok népies stíluseszményének kritikájában kimutatta — már Arany János így vélte —, hogy az ún. népiesség, a képek, idiomatizmusok, közmondások halmozása nem jellemző annak a népi rétegnek a nyelvhasználatára, amely a történelem során voltaképpen létrehozta ezeket az eszközöket. Németh megfigyelése szerint Arany véleményét a mai folklór is igazolja: „Fél és egész lapokat olvashatunk [Ortutai Gyula vagy Hegedűs Lajos gyűjtéséből] — állapítja meg —, míg egy-egy kép kerül elénk. És mégis, szemléletes, erőteljes, pontos ez a nyelv, Ennek magyarázata azonban nem a képes beszédben, hanem a nyelv konkrét voltában rejlik. Ez a konkrétság azonban nem az elvontság ellentétével, hanem a határozottsággal, egyértelműséggel egyenlő.”⁴⁹ Károly Sándor mai nyelvi magatartásformáinkat értékelő gondolatmenetében arra hoz fel adatokat és információkat, hogy társadalmunk nyelvhasználata „az intellektualizálódás, a racionális gondolkodás irányában való átalakulás” jeleit mutatja.⁵⁰ E dolgozat írója nyelvhelyességi tanácsadói minőségben maga is gyakran tapasztalta: a beszélők azt az igényt támasztják a „készenlálalt” kifejezésekkel szemben, hogy valóságismeretük szerint értelmezhetőek legyenek. Magyarosnak — hacsak nem foglalkozásukból eredő feladatuk külön is ügyelni a „magyarosságra”, arra, hogy szakemberek által magyarosnak nyilvánított kifejezésekkel éljenek — azt tartják, amit értelmesnek találnak; így előfordul, hogy történetileg kifogástalanul „magyaros” kifejezéseket is, mint *villamosra száll, fejében a kalap, tekintélye van valaki szemében*, magyartalannak ítélnék.⁵¹ A kutató pedig minden bizonnyal akkor jár el helyesen, ha a beszélői attitűdöt formálja át saját módszerévé.

Másrészt — és ez az igazán számottevő lépés következtetéseink ellenőrzésében — végezhetünk olyan elemzést, amelynek közvetlen célja a fenti feltevés igazolása. Az eredményt akkor tarthatjuk bizonyító erejűnek, ha egy nyelvi változás adekvát magyarázatának egy kevésbé racionális szerkezetről egy racionálisabb szerkezetre való áttérés bizonyul. Az alább következő kísérlet (III.) kérdésfeltevése végül is ilyen módon konkretizálható.

Egy következetes nyelvelméleten belül, amelynek a nyelv értékelmélete is része kell, hogy legyen, a nyelvi változás minden jelenségre nézve igazolódnia kell végeredményben a nyelv

⁴⁹ I. m. 1960. 248—249.

⁵⁰ KÁROLY SÁNDOR 1980. 65.

⁵¹ Vö. MOLNÁR ILONA 1982. 678.

fejlődésére vonatkozó tételeknek (természetesen, mint már szó volt róla, nem az atomisztikus elemek valamilyen egyetlen fejlődésmodellnek való megfelelése formájában). Ez egyebek között azt jelenti, hogy azok a változási jelenségek, amelyekkel kapcsolatban még nem alkalmaztak axiológiai szempontokat, vagy pedig alkalmaztak ugyan, de a konklúziók nem jutottak kapcsolatba a társadalom előrehaladó mozgása tételével, új megvilágításba kerülhetnek; de azt legalábbis elvárhatjuk, hogy axiológiai elveinknek egyetlen változási jelenség sem mond ellene (vö. I. 1.).

Ezen a ponton nyelvtudományi szempontból pusztán az a probléma merülhet föl elméleti akadályként, hogy — mint ismeretes — a nyelv sem a társadalmi fejlődést, sem az egyén személyiségének, illetve intellektusának, képzettségének fejlődését nem követi lépésről lépésre párhuzamosan. Az e típusú ellentmondások létezése filozófiai akadályt nem jelent. Megvannak azonban a nyelvtudományi támpontok is ahhoz, hogy a teljes párhuzamosság hiányát a fejlődési tendenciák együtthaladása részjelenségének tartsuk csupán. Azokra a nézetekre és elméletekre hivatkozhatunk elsősorban, amelyek a nyelvek integrációs, általánosulási (nem feltétlenül egyszerűsödési) tendenciáival,⁵² másrészt az ember—nyelv viszony közvetettebbé, tudatosabbá válásával,⁵³ továbbá a nyelvi struktúra alkalmazkodóképességével, a grammatikai kategóriákkal mint evidens megismerési kategóriákkal kapcsolatosak.⁵⁴

III. Az értékek szerepe az összetettmondat-szerkesztés néhány változási tendenciájában a magyarban

Számos olyan részrendszert vagy jelenségcsoportot jelölhetünk meg, amely szintaktikai vagy szemantikai jegyeinél fogva a magyarban reprezentatív módon képviselheti a vizsgált értékek meglétét, viszonyát, s változása esetén különösen alkalmas az általunk feltételezett ésszerűsödési tendencia felismerésére. Ilyenek egyebek között az alábbi jelenségek körök.

Ösi gondolkodásmód maradványaként számon tartott grammatikai hagyományok. Ilyen például a páros testrészek nevének egyes számban való használata. Lőrincze Lajos kitűnően cáfolja meg azt a tudományos és laikus formában egyaránt ismeretes tételt — illetve cáfolja annak kizárólagosságát —, hogy „a magyar észjárás a páros testrészeket egynek veszi”.⁵⁵

Idiomatizmusok sorsa. A képes kifejezések, szólások stb. idővel elvontabbá válhatnak, veszíthetnek képfelidéző képességükből, ezzel együtt eredeti jelentésükkel összefüggő változtathatóságukból. Vajon írának vagy mondanánk-e ma a következőket? *Nézzünk egy kissé szeme közé a dolognak*

⁵² Hegel ilyen történetfilozófiai nézeteiről l. KELEMEN JÁNOS 1983; l. még LUKÁCS GYÖRGY 1965. A nem köznyelvi integrációs folyamatok sem kerülhetik el figyelmünket, különösen érdekesek egy „nemzetek feletti közös költői nyelv” kialakulására vonatkozó megállapítások (e folyamat okait tekintve ti. korántsem olyan evidens, mint a tudományok nyelvének nemzetközivé válása), l. IZSÁK JÓZSEF 1982. 10—11.

⁵³ Racionális irányú változást jelent ugyanis az is, ha a beszélők használják ugyan a hagyományos képszerű kifejezéseket, azonban tudatában vannak azok metaforikus jellegének, annak, hogy „a valóságban nem úgy van”. Vö. M. V. POPOVIC 1975.

⁵⁴ A. SZ. MELNYICSUK 1967; R. JACKENDOFF 1978.

⁵⁵ LŐRINCZE LAJOS 1980. 109—125.

(Gombocz: Ep I. 424.⁵⁶ Ma: *Nézzünk szembe* . . . ; a szembe igekötővé vált); . . . *legnagyobb szeget az ütötte a fejembe*, *hogy* . . . (Ignotus: Ny 477. Ma: *A leginkább az ütött szeget a fejembe* . . .); *Korcsolyát kötöttem s rászállottam a jégre*.⁵⁷

Az egyeztetés szabályai.⁵⁸

A kettős tagadás.⁵⁹

Az olyan bonyolult szemantikájú kötőszók és használatuk visszaesése, amelyek mintegy szintetikusán fejeznek ki több szemantikai viszonyt, például: *semmint*, *mintsem*, *hogynem*, *hogysem*, *semhogy*, *mintsem* (*hogy*), *semmint* (*hogy*) stb. Aligha túlzás, hogy ma ezeknek a kötőszóknak pontos használati szabályait művelt nyelvhasználók sem tudják megkülönböztetni.

Vizsgálatunk tárgya ezúttal két további kérdéskör lesz:

1. A mellékmondatbeli módhasználat egy részletének alakulása az e századi magyar nyelvben;

2. A *hogy* kötőszós mellékmondat igéjének állító vagy tagadó alakja tagadó főmondat után ugyanebben az időszakban.

Mindkét kérdéskör kitüntetett logikai problematikáján kívül még két tényező indokolja, hogy választásunk rájuk essen. Az egyik: a problémát mindkét esetben bonyolult, hierarchikus szerkezeten vizsgálhatjuk, amelyben a szerkezeti és a tartalmi viszonyok változása nyíltabban kifejeződik. A másik: mindkét esetben mód van arra, hogy a szerkezetek ortológiai értelemben vett helyességének kérdését mint vitakérdést kikapcsoljuk, azaz, hogy a változás „kezdőpontján” és „végpontján” is a magyarban szabályosnak tartott, illetve nyelvhelyességi szempontból elfogadott szerkezetek álljanak. (Nem szükséges például figyelembe vennünk a latinos módhasználat eseteit, s erre nem is kerül sor.)⁶⁰

Néhány módszertani és technikai megjegyzés. Nem célunk, hogy a jelenségek diakronikus leírását nyújtsuk. Ezért főleg két (önmagában is mozgékony) állapotot igyekszünk rögzíteni: a 20. század kb. első másfél évtizedében érvényeset (a társadalom-, irodalom- és nyelvfejlődési korszakolásokkal összhangban) és a mai; a korszakok jele a továbbiakban: I. = század eleji, II. = mai. Majd a két állapotot összevetjük.⁶¹

⁵⁶ A rövidítések feloldását l. alább.

⁵⁷ Szép Ernőtől idézi Tandori Dezső (K 460), s megjegyzi: „cseppet kifacsart”. Tandori mintha nem hinné el, hogy Szép Ernő használhatott egy egészen közönséges kifejezést is; vö. a néhány évtizede még hallható *Rászálltam a kettes villamosra* stb. kifejezéseket.

⁵⁸ Részletekbe menő vizsgálatát l. RÁCZ ENDRE 1977-ben.

⁵⁹ Szemantikai és logikai elemzését legújabban l. É. KISS KATALIN 1978 és HUNYADY LÁSZLÓ 1981.

⁶⁰ Érdemes itt megemlíteni, hogy PAPP LÁSZLÓ (1965) adatai szerint a latinos módhasználat már a 16. századi köznapi iratokban sem volt olyan gyakori, mint más források alapján fel lehetne tenni.

⁶¹ A 'ma' fogalmának munkameghatározása: a mai fiatal felnőtt születésének időpontjától — kb. 1960-tól — napjainkig minden nyelvi adat a 'ma' fogalma alá esik. Számításunk indoka: azt az időszakaszt igyekszünk meghatározni, amely alatt a jelenlegi legfiatalabb nemzedék, amely a nyelvet érett módon használja, felnőtt. Kedvező véletlen, hogy fiatal felnőtt korúak azok a szerzők is, akiktől század eleji adataink származnak: többségükben 20. és 30. évük között levő írók.

1. A magyar grammatika hagyományosan három igemódot tart számon: a kijelentő (a továbbiakban: indic.), a feltételes-óhajtó (conditionalis és optativus; a továbbiakban: cond.) és a felszólító (a továbbiakban: imp.) módot.⁶²

Hogy az igemódok általában bizonyos szabályosság szerint fejeznek ki modalitásokat — az „ésszerűség” értékét ezúttal ezek az összefüggések képviselik — közismert. Nem evidens azonban, mi tekinthető az igemódok használatában „képszerűnek”. A következőről van szó. A metaforaképzés alapmechanizmusai lelektanilag ún. eltolásos folyamatok. Nos, ezek a mechanizmusok nem csupán képes kifejezéseket hoznak létre, hanem — mint már említettük — más nyelvi szinteken is működnek. A módhasználatban feltehetőleg ugyancsak létrejönnek metaforikus szerkezetek; ekkor egy modális jelentés, hatáskörét túllépve, a mondat-, illetve a szövegszerkezetnek olyan pontján is megjelenik, amely racionálisan nem tartozik vagy legalábbis nem azonos módon tartozik hatáskörébe. Tehát ezúttal is az azonosság elve szenved sérelmet. (Az átvitel fajtái és reálisan végbement esetei még feltárára várnak.) — A metaforikus módhasználat feltehető eseteinek egy része a nyelvi norma körébe tartozik (normális szerkesztésmóddá vált), ezért a beszélő semmiféle „képszerűséget” nem észlel. Például: *Szükségyszerű, hogy János találkozzon Péterrel*; *hogy a mellékmondatbeli imp. a 'szükségyszerű' jelentés hatásköri túllépésének eredménye lehet, erre legfeljebb a nem imp. módú ekvivalens szerkezetek (Szükségyszerű, hogy János találkozik Péterrel; János és Péter találkozása szükségyszerű; stb.), továbbá a 'szükségyszerű' jelentés és az imp. logikai egybe nem esése hívja föl a figyelmet (s vannak ide kapcsolható nyelvtörténeti*

Irodalmi adatokkal főként a század eleji nyelvi állapotot dokumentáljuk; a mai állapot megítélését nagyobb részt a ma élők nyelvérzékére bízuk. — A művészi nyelvhasználat (szépirodalmi művek) kikapcsolása a vizsgálatból szándékos.

A feldolgozott források és rövidítései jegyzéke a következő.

Század eleji források:

Ep = KENYERES ZOLTÁN (szerk.): *Esszépanoráma 1900–1944. I–II.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1978.
Ny = Nyugat 1908. I., változatlan lenyomat, Akadémiai Kiadó, 1978.

Múlt századi forrás:

TATAI ANDRÁS: *Kis természettan. Kecskemét 1848.*

Mai források:

K = Kortárs. 1984. márc.
M 82–83 = *Medvetánc.* 1982, 4. — 1983, 1.
M 83 = *Medvetánc.* 1983, 2–3.
ÚT = *Új Tükör.* 1984. máj. 6.
F = *Filmvilág.* 1984, 5.
TV = Magyar Televízió
R = Magyar Rádió

⁶² A magyar nyelvtanírásban időről időre fölmerülő kérdés a kötőmód megkülönböztetésének szükségessége. Ezúttal azonban olyan folyamatokat fogunk vizsgálni, amelyek az alakilag egységes cond., illetve imp. bizonyos logikai differenciálódásához vezetnek. Feltétel tehát, hogy a cond., illetve az imp. módot mindenekelőtt alakilag egységben tekintsük. Így a magyar kötőmód alapjellegében leíró kérdése — egyelőre legalábbis — nem merül föl.

támpontok is). Az esetek egy másik részében — s ezek között már a nyelv-művelők által nem javasolt vagy ellenzett szerkezetek is vannak — a beszélők olyasfélére érznek, hogy a kifejezés modoros vagy egyáltalán túlhangsúlyoz valamilyen jelentéstartalmat. Például: *Kérnék szépen egy pohár vizet; Úgy gondolnám, hogy . . . ; Az ellenőrök úgy találták, hogy a vásárlókat kár érte volna* (TV 1984).⁶³

A magyar módhasználat szabályai, sajnos, nincsenek egy helyen összegyűjtve.⁶⁴ A különböző összefoglalások ennek ellenére alapjában véve egységes (bár nem teljes) képet adnak az igemódookról. Ami szempontunkból különösen fontos: a szerzők között nincs jelentős nézeteltérés a módhasználat normatív kérdéseiben. Módszertanilag erre alapozzuk, hogy bizonyos átalakulások „a normán belül” mennek végbe.

Az is korszakról korszakra hagyományozódó átfogó tétel, hogy a magyar mellékmondatban az igemódok „főmondatbeli értékükben”, „önálló jelentésükben” szerepelnek, „olyanok, amilyenek az egyszerű mondatban volnának”. Annak kritériumai azonban, hogy mi egy mellékmondat egyszerű mondati megfelelője, kidolgozatlanok; méghozzá az egyszerű mondatbeli reális módhasználatot rendszeresen még nem is vetették össze a mellékmondatbelivel. Klemm úgy véli, hogy például a *Senki sints, az ki nem kívánná az békességet* mellékmondata önállóan kb. így hangzana: *Ki nem kívánná a békességet? ; Nincsen, ki eltávoztassa őt* önállóan: *Távoztassa el valaki őt!* stb.⁶⁵ Csakhogy Klemmnek különben igen figyelemre méltó gondolkodásmódja — az tudni illik, hogy a fenti mellékmondatok „önálló megfelelőjeként” fel sem tételez indic. módú szerkezetet (pl. *Mindenki kívánja a békességet, Valaki nem kívánja a békességet*), ellenben az egyszerű mondati történeti előzményt tekinti „önálló megfelelőnek” — az általunk metaforikusnak tartott folyamatot tükrözi, voltaképpen a végbement eltolódásnak a kiinduló egyszerű mondatához való visszavezetése. Így Klemm mondatpárjai azt semmiképp sem bizonyítják, hogy a mellékmondatbeli módhasználat nem egyéb, mint a változatlan egyszerű mondatbeli igemód áttemelésének művelete az összetett mondatba. Viszont alátámasztják, hogy a mellékmondatbeli módhasználat kialakulásában közrejátszottak metaforikus mechanizmusok.

A módhasználat általunk vizsgált átalakulása éppen a metaforikus mechanizmus kiküszöbölésének tendenciáját fogja mutatni.

Lássuk először a cond. mellékmondati használatát *hogy* és vonatkozó kötőszós mondatokban. A kérdés mindenekelőtt azokkal a szerkezetekkel kapcsolatban merül föl, amelyekben a beszélő explicite kifejezi, hogy a mellékmondatban leírt összefüggést nem fogadja el igaznak (tagadja, kétli, felteszi, reméli stb.).

⁶³ Vö. IMPLÓM JÓZSEF 1968.

⁶⁴ A legfontosabb e századi információ-források: TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961—62 (főként szinkronikus leírás); GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) 1980 (főként nyelvhelyességi szempontok); KLEMM ANTAL 1928—1942 (nyelvtörténeti feldolgozás). Újabb kutatások a tárgykorban alig folytak, s a jelenlegi témát közvetlenül nem érintik (l. PAPP LÁSZLÓ i. m.; PRILESZKY CSILLA 1974; a problematikát egy ideje jóformán csak a kötőmód vitájához kapcsolódó kontrasztív kutatások, illetve idegennyelv-oktatási vizsgálatok tartják életben).

⁶⁵ KLEMM i. m. 492—494.

Tekintsük a következő mondatokat:

(1) *Nem hiszem, hogy Péter ilyet mondott volna.*

(2) *Péternek nincs sen olyan ismerőse, aki értene a zenéhez.*

A mondatok jelentése nem változik meg, ha a mellékmondatban indic.-t használunk:

(3) *Nem hiszem, hogy Péter ilyet mondott.*

(4) *Péternek nincsen olyan ismerőse, aki ért a zenéhez.*

Az (1)–(4) egyaránt szabályos,⁶⁶ bár a Grétsy–Kovalovszky-fele összefoglalás szerint a (3) „helyesebb” az (1)-nél, mivel „a főmondat állítmánya . . . már maga is jelzi a bizonytalanságot”, így a cond. a mellékmondatban „fölsöleges”.⁶⁷ Ez utóbbi ajánlás a mellékmondatbeli módhasználat átalakulását tükrözi ahhoz a helyzethez képest, amelyet mind Klemm történeti nyelvtana, mind „A mai magyar nyelv rendszere” (Tompai i. m.) rögzít. Kimutatható azonban, hogy a „fölsöleges” minősítés önmagában nem magyarázza, miért részesíti előnyben a mai beszélő az indic. módú szerkezetet. Mindenekelőtt: a „fölsöleges” minősítés következetes alkalmazása a magyar nyelv sok sajátosságának helytelenné minősítését eredményezné (például a kettős tagadást). Valószínű, hogy a szóban forgó cond. fölsölegesnek és ezért kevésbé helyesnek nyilvánítása az egyszerű mondatbeli (ott megengedett vagy magyarosnak tartott) és az alárendelő összetett mondatbeli módhasználat egységes tárgyalását is akadályozná. (Választ kíván viszont, miért jönnek létre — s nemcsak a magyarban — „fölsöleges” dolgok, s hogy ízlésünk, megítélésünk miért változik.)

Az (1)–(4) viszonyainak megállapítására érdemes tehát kísérletezni e mondatok logikai (metaforikus vagy logikus) szerkezetének elemzésével (önmagában egyik gondolkodásmódot sem tételezve helyesnek vagy helytelennek).

Az (1)–(4) mondatokon belül elemzésünk szerint elkülönítendő egy logikailag független, „zárójeles” szerkezet, amely egy keretadó főnévből és e főnév valamilyen típusú konkretizációjából áll. Nevezetesen, az (1) és a (3) esetében: [az állítás, feltevés stb.], *hogy Péter ilyet mondott*;⁶⁸ a (2) és a (4) esetében (*ismerős, aki ért a zenéhez*).⁶⁹ A zárójeles szerkezet logikai függetlensége kifejezésre jut abban, hogy a konkretizáló tag (mellékmondat) modalitása a keretadó főnév reális viszonyainak felel meg, nem a mondat mondója rá irányuló modális attitűdjének. (A *Nem hiszem el azt a vádat, hogy Péter ilyet mondott* mondat értelmében például a megjelölt tartalmú vád létező dolog attól függetlenül, hogy én nem hiszem el. (Ennélfogva a mondat mondójának modális attitűdje pontosabban mondatainkban ketlépcsős.) Így, ha például a tagadott tényleges, esetleg fiktív feltevés tartalma az (azzal a mondattal írható le), hogy „Péter ilyet mondott”, akkor a mellékmondatban logikusan, ti. azonosítható módon indic.-nak kell szerepelnie. Hasonlóan: a tulajdonság, amely Péternek egyetlen ismerősére sem érvényes, indic. módú leírás révén azonosítható: „Ért a zenéhez.”

A (3)-mal és a (4)-gyel szemben, amelyekben az azonosság-elv érvényesül, az (1)-ben és a (2)-ben ezt a logikai érdeket háttérbe szorítja a kételkedő vagy

⁶⁶ Vö. KLEMM i. m. 492–494, 581–588; TOMPAI (szerk.) i. m. II. 131–132, 355.

⁶⁷ GRÉTSY–KOVALOVSKY (szerk.) i. m. 627–628.

⁶⁸ MOLNÁR ILONA 1977.

⁶⁹ RADICS KATALIN 1977.

tagadó attitűd, amely a főmondatból a „zárójeles” szerkezetre is kiterjesztve hatását az utóbbi helyen is jelt ad magáról, metaforikus cond.-ot hoz létre.

Az (1)–(4) típusú szerkezetek használatáról a következő történeti kép alakul ki.

Az (1) és a (2) típusa mind az I., mind a II. nyelvallapotban közhasználatú szerkezetek. De arányuk, kedveltségük a két nyelvallapotban eltérő az I. javára.

Az (1) és a (2) között felfedezhetjük azt a különbséget, hogy a keretadó főnévnek nevezett elem az (1)-ben implicit, a (2)-ben viszont explicit (*ismerős*). Az adatok azt mutatják, hogy ez a körülmény nem közömbös a beszélő számára a zárójeles szerkezet logikai függetlenségének tudatosulása szempontjából. Ha a keretadó főnév explicit vagy ha a zárójeles szerkezet függetlenségét legalább főmondatbeli utalószó (vagy egyéb tényező) „sejteti”, akkor a logikus módhasználat már az I. nyelvallapotban gyakoribb. Szép pontosan szerkesztett mondat például:

„...ennek [a következtetésnek] az volna az eredménye, hogy legjobb költőink se tudtak* verselni...”, (Schöpflin Aladár: Ny 524).

Mint látjuk, az *eredmény* zárójeles szerkezete módban és időben egyaránt függetlenül szerkesztett a főmondat fiktív létmódot kifejező módjától és idejétől. L. még:

„...nem is azt akarom ezzel mondani, hogy benne önként semmise indult meg...” (Hatvany Lajos: Ny 69).

„...nem hiszem el, hogy görögéknél vagy bolgáréknál **rúgtak be** először bortól a magyarok” (Ady Endre: Ny 94).

„...kereste Istent, az okot, a célt s kereste a hitet, amely **megállítja** a kétséget...” (Elek Artúr: Ny 6).

A II. korszakban a „zárójeles” szerkezet logikusnak tekinthető szerkesztése viszont feltétel nélkül többséginek látszik. Más lehetőség híján ennek tényét az olvasó az alábbi példák természetességén érzékelheti vagy azon, hogy az indie. módú mondatot értelmesebbnek találja a cond. módúnál.

Példák explicit vagy utaló elemmel:

„...az egyetlen »szolgálat«, amit [az értelmiség] tehetne, ...hogy magát a tömeget **szervezi** [szervezné?] történelmi szubjektummá...” (Szilágyi Ákos: M 82–83, 27).

„Hogy a nemzeti különbségek is **eltűnnek** [eltűnnének?], ezt persze sohasem hitte...” (Gyurác Ferenc: K 468).

„...ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy [Veres Péter] szemléletváltásához... értékelő módon **viszonyulunk** [viszonyulnánk?]” (Gyurác Ferenc: K 466).

„Ez szükségessé teszi egy választott bizottság működését, amely **dönt** [döntene?] a benyújtott hitelígények kielégítésének sorrendjéről...” (Madarász Aladár: M 83, 18).

Példák explicit vagy utaló elem nélkül:

„Mi sem állíthatjuk..., hogy itt efféléről szó **van** [volna?]” (Tandori Dezső: K 463).

* A kiemelések tőlem. — M. I.

„Remélhetőleg az elmondottak után senki sem gondolja, hogy az író mégis **erőszakot tett** [tett volna?] a regény anyagán . . .” (Radnóti Sándor: M 82–83, 55).

„Nem mondom, hogy **egetverő** [egetverő volna?] a forgalom, de . . .” (TV 1984).

„Teheránban határozottan cáfolták, hogy . . . [ők] **támadtak meg** [támadtak volna meg?] [egy célpontot]” (R 1984).

Az I. és a II. időszak nyelvallapotának különbségére akkor tudunk rámutatni, ha az I. időszakból példákat közlünk a metaforikus módhasználatra, s az olvasó azt észleli: „Ma ezt így nem mondanánk!” vagy „Ezt inkább másképp mondanánk!” Tekintsük tehát a következő mondatokat az I. időszakból. A példákban az első kivételével van explicit vagy utaló elem, a módhasználat emellett metaforikus.

„Nem lehet, hogy csak öregen **beszélt volna** saját magáról” (Cholnoky Viktor: Ny 235).

„Hogy nem **mernék** meglátni az igazat és hogy nem **mernék** hirdetni meggyőződésüket: ezzel nem vádolhatók meg igazságosan [az írók]” (Ambrus Zoltán: Ep I. 40).

„Látjuk, hogy a kifejező kép itt már oly részletes, hogy allegóriaszámba mehetne, — ha még . . . megvolna benne valami, ami a képes beszédet allegóriává teszi: az tudniillik, hogy a kép minden egyes mozzanatának a jelentés egy-egy meghatározott mozzanata **felelne meg**.” (Horváth János: Ep I. 525).

„Úgy látszott, hogy egy új vallás akar megszületni . . ., melyben az úgynevezett anyag és szellem között minden különbség **megszűnt volna**.” (Lukács György: Ep II. 486).

„. . . a »kifejezés« Ady költészetében nem valami másodlagos eljárás, mely csak a közlés, tudtul adás eszköze **volna**, hanem maga a költői szemlélet . . .” (Horváth János: Ep I. 527).

„[Ez] egyáltalán nem jelenti azt, hogy **helyeselné** . . .” (Tompai i. m. idézete nyomán, II. 355).

Még jellemzőbb képet kapunk, ha megvizsgáljuk a *hogy* kötőszót helyettesítő *mintha* felhasználását „zárójeles” szerkezetben. A *mintha* ugyanis „tetézi” a zárójeles szerkezet függővé tételét a beszélő rá irányuló attitűdjétől. A *mintha* után kötelezően cond. következik. Példák az I. időszakból:

„. . . arról nem panaszkodhatunk, **mintha** azok a keserű igazságok . . . megíratlanok **maradtak volna**.” (Ambrus Zoltán: Ep I. 33).

„. . . azzal a szemrehányással már nem illethetik magukat [az írók], **mintha** erre a leckéztetésre **rászolgáltak volna**.” (Ambrus Zoltán: Ep I. 40).

„[Petőfi] erélyesen visszautasítja egy pesti lapnak híresztelését, **mintha** ő az éjjel a Pilvax kávéházban **mulatott volna** . . .” (Juhász Gyula: Ep. II. 19).

§ egy 19. sz. közepi példa: „az ember kénytelen azt következtetni, **mintha** nem is **szándékoznának** az úrbéri törvényt életrehozni, hanem **mintha** a kiváltságot továbbra is fenn **akarnák tartani**” (Táncsics Mihálytól idézi Szabó Ervin: Ep I. 459).

Az I. adataival szemben a mai használat a metaforikus cond. arányának nemcsak mennyiségi csökkenésére mutat. Intuíció alapján a cond. specializálódásáról is beszélhetünk. A sajátos funkciók egyike — úgy tűnik fel — abban áll, hogy a cond. színezetebb érzelemnyilvánításra ad lehetőséget (ez voltaképpen meg is felel metaforikus természetének). Valószínű, hogy — ettől eltérően — az I. időszakban a meta-

forikus cond. módot alkalmazó mondatot szemantikailag is jobbnak, harmonikusabbnak tartották, különösen a jelöletlen zárójeles szerkezet eseteiben.

Végül alkothatunk olyan mondatokat is, amelyeket a mai nyelvérzék (már-már) rossznak érez:

**Mária nem vádolható azszal, hogy csalna.*

**Ebből nem következik, hogy Péter otthon volna.* Stb.

A szemantikai elemzésnek még vannak feladatai a tárgyalt szerkezetekkel kapcsolatban. De már a fentiekből is kitűnik, hogy az indic. megfigyelhető mellékmondatbeli terjedésének adekvát magyarázata valóban az igemód függetlensége a „zárójeles” szerkezetben.

Az indic. ésszerűség alapján való terjedéséről általában a mai magyar nyelvben nem beszélhetünk (mint korábban láttuk, más összefüggésekben inkább a szerénykedő, udvariaskodó stb. cond. terjed az indic. rovására).

Másrészt arról sem lehet szó, hogy a metaforikus cond.-ot a beszélő egyszerűen mint „a valóságnak meg nem felelőt” értékeli, ahogyan a *Kérnek szépen* . . . esetében éppen ezt fedezheti fel. Ugyanis, mint tudjuk, a tárgyalt mellékmondatok modalitása sohasem tényszerű.

Aligha gyanakodhatunk egyébire, mint hogy a mai beszélő éppen azt fedezi fel, ami van: a vizsgált mondatok több szintű modalitását; azazhogy tisztában felfogja, mint ahogyan az akár csak egy fél évszázada lehetett.

Mivel a módhasználat átalakulásának alapkérdéseit már tisztáztuk, az i m p. használatának hasonló feltételek között végbemenő korlátozódását csak függelékszerűen tekintjük át.

Az imp. „zárójeles” szerkezeteit a következő mondatok példázhatják:

(5) *Nem hiszem, hogy sikerüljön.*

(6) *Talán akad olyan ember, aki segítse Pétert.*

A mondatok jelentése nem változik meg, ha az imp. helyett indic.-t használunk:

(7) *Nem hiszem, hogy sikerül.*

(8) *Talán akad olyan ember, aki segíti Pétert.*

Az (5)–(8) mind az I., mind a II. nyelvallapotban közhasználatú kifejezések. Ugyanakkor a nyelvi ízlés eltolódása a logikus szerkesztésmód irányában ebben az esetben valamilyen (egyelőre ismeretlen) okból jóval nagyobb, mint a cond. használatában, főleg a vonatkozó mondatokban.

A normatív művek ez esetben bizonytalanabbak a magyaros és a latinos, illetve idegenszerű módhasználat elkülönítésében. Fő szabályként mégis a következőt emelhetjük ki a leíró és normatív megállapításokból: az imp. megfelel a magyar nyelv szabályainak, ha a) felszólítás, tiltás, kívánság, óhajtás, célzatosság, megengedés árnyalatát fejezi ki (óhaj, kívánság kifejezéseként tekintendő például az (5) *sikerüljön* s a (6) *segítse* alakja; b) a mellékmondat a jövőre vonatkozik (fenti példáinkra tulajdonképpen ez is áll); c) általános ítélet kifejezésében; vélhetőleg ilyen például: *Nincs olyan zene, hogy mindenki ugyanazt érte belőle.* — Figyelemre méltó, hogy Gretszy—Kovalovszky (i. m. 621) közvetve ezúttal is jelzi az általunk bemutatandó változást, annak azt a mozzanatát, hogy az explicit vagy legalábbis kifejezettebb főmondatbeli keretadó elem indic.-t „vonz”: vagy a *Félt, nehogy legyengítsék*, vagy az *Attól félt, hogy legyengítik* a helyes, és **Attól félt, hogy legyengítsék* (valószínűleg elírás, reálisan inkább **Attól félt, hogy le ne gyengítsék*).

Ezek előrebocsátása után tekintsünk néhány olyan dokumentális példát az I. nyelvállapotból, illetve a 19. sz. közepéről, amelynek túlhaladottá minősítését a mai beszélő nyelvérzékére bízjuk.

„...a tudományos eljárás az volna, hogy elfogulatlan szemmel és füllel... keressék meg ezt a ritmust” (Schöpflin Aladár: Ny 522).

„Hát az mitől függ, hogy a' tárgyról jövő szélső sugarak mekkora látzögletet képezzenek szemeinkben?” (Tatai András 14).

„Éppen ez az utóbbi körülmény vetette fel szükségét egy olyan folyóirat indításának, amely maga köré gyűjtse a... tehetségeket, s szerve legyen az új irodalom s a közönség közti közvetítésnek” (Schöpflin Aladár: Ep I. 174).

„[Ady] azért hirdet forradalmat, mert teljes, gyökeres változást kíván, amely lehetségessé tegye a ma lehetetlent...” (Schöpflin Aladár: Ep I. 167).

„...most jóhiszeműen keres az elveszett helyett új hitet, melyet érzése számára kötelezően ismerjen...” (Ignotus: Ny 227).

„Nem volt igazi milió, mely irányítsa, segítse kibontani tehetségét.” (Szabó Dezső: Ep I. 641).

Vö. még a következő analóg, nem alárendelő szerkezeteket:

„...becsület dolga ne vállalni munkát, ha sztrájk van” (Ignotus: Ny 412).

„A' látásra multhatatlanul szükségesek ezek: 1) Tárgy, melly a' nézőre hasson;... a) Ép alkotású szem, melly a' tárgy' reáhatását elfogadhassa, és visszahathasson...” (Tatai András, 1).

A jelenlegi nyelvállapotban a fenti módhasználat esetei annak határán vannak, hogy egyedi, véletlen vagy sajátos okból létrejött szerkezeteknek minősíthetjük őket, vö.:

„Az Egyesült Államok elővette azt a tervet, hogy beavatkozzon.” (R 1984).

„A falu lakói attól tették függővé a szavazást, hogy a hatóságok ne engedélyezzék a nudista strandot” (R 1984).

Meg kell jegyezni: a metaforikus imp.-t nemcsak indic. válthatja fel mint ésszerűbb kifejezőmód, hanem a *tud, képes, -hat, -het* stb. modális elem is (ez az alternatíva persze megvan már az I. nyelvállapotban is). Az ekvivalencia az indic. zárójeles szerkezeten belüli jelentésének további vizsgálatára ad alapot.

Az imp. használata számos főmondatbeli kifejezés után viszont változatlanul szilárd norma. Ilyenek: *Kívánom, azt akarom, kell* stb.

2. Bár nem egyedülálló, de a magyarban a tagadást, tiltást, ellenzést, akadályozást stb. jelentő főmondatok után (*Tagadom; Megtiltom;* stb.) fölöttébb különös logikai-szemantikai jelenséggel találjuk magunkat szemben. A mait megelőző nyelvállapot jellemzésére érdemes Klemm szavait idezni: „Állító előzmény [ti. szövegelőzmény] után régen rendszeren *t a g a d ó* szerkezet fordul elő a mellékmondatban, sőt a mai irodalmi, köz- és népnyelvben is gyakran. Ilyenkor két tagadás nem szül állítást. Te loptad el! Tagadom, hogy én *nem* loptam el (= Én nem loptam el.). ...Állító előzmény után néha [!] állító szerkezet is előfordul a mellékmondatban. Te is ott voltál! Tagadom, hogy én is ott voltam (ott lettem volna). Te loptad el! Tagadom, hogy én loptam (v. loptam volna) el (= Én nem loptam el).” (I. m. 588.) Hasonlóan: *Megtiltom, hogy el ne menj!* = *Megtiltom, hogy elmenj!* — Napjainkra a helyzet megfordult: a logikus szerkezet a gyakori, a természetes, és a metaforikus — mivelhogy ebben az esetben is metaforikus mechanizmust

tételezünk fel a nem logikus szerkezet létrehozójaként⁷⁰ — a ritka. A változás folyamatát jól tükrözi, hogy „A mai magyar nyelv rendszere”⁷¹ nemcsak hogy terjedőnek látja a logikus szerkesztésmódot, hanem azt is kimondja (állásfoglalásként a szerkesztettel kapcsolatos vitákban), hogy az nem helytelen, sőt egyértelműségénél fogva előnyös. Egy későbbi mű⁷² pedig már így szemléli a jelenséget: „Mindamellett élnek a hagyományos tagadó változatok is. Tulajdonképpen egyik szerkesztésmód sem kifogásolható...”

A metaforikus szerkezet az I. adataiban is előfordult, például:

„Goethének kellett lebeszélnie a Schlegeleket arról, hogy ne közöljék folyóiratukban (ők egymás mellett... akarták) Schelling egy keményen materialista versét és Novalis cikkét...” (Lukács György: *Ép II.* 491).

„...nem lehet meggátolni sem [a szocialista mozgalmat], hogy kifelé ne nyujtsa a kezét olvasmányért...” (Bíró Lajos: *Ny 783*).

És példák a mai beszélt nyelvből:

Riportalany: — Tudnánk többet is termelni!

Riporter: — Mi az akadály, hogy mégsem? (TV 1978).

„Nincsen akadály annak, hogy ne legyen káderfejlesztés” (spontán előadásból 1978).

E legutóbbi mondatokat — a mai ember gondolkodásához képest — már aligha menthetjük fel a „rossz mondat” minősítés alá; legalábbis abban az értelemben, hogy használóik írásban minden bizonnyal javítanak.

Mivel az átalakulás racionális tartalma most nyilvánvaló, s mivel a szakirodalom az ésszerűsödési tendenciát felismeri, dokumentálja, fokról fokra követi és jogosnak ismeri el, ezáltal olyan feladat nem áll előttünk, mint a módhasználat esetében. Érdeemes viszont kitérnünk a nyelvi helyesség és a nyelvi érték kérdésére, amelyre most mind a tárgyalt szerkezetek, mind szakirodalmi megítélésük ráirányítják a figyelmet.

Mint már utaltunk rá, a metaforikus szerkezetekről logikus(abb) szerkezetekre való áttérés nem valamely „kifogásolhatóról” egy „nem kifogásolhatóra”, de nem is valamely „kifogástalanról” „kifogásolhatóra” való áttérés, hanem egy jobb, a mai ember gondolkodásának, ízlésének jobban megfelelő szerkezetre való áttérés. A magyar nyelv használóit az adatok szerint csak az elmúlt évtizedekben kezdte igazán zavarni a fordított értékű tagadó kifejezés; keletkezések a bonyolult szerkezet természetesen jött létre metaforikus úton. Látszik tehát, hogy a helyesség/helytelenség és az érték nem azonos fogalmak; a fordított értékű tagadó mellekmondat „erkölcsi” értékvesztése észrevehetően előtte jár helyessége elmúlásának, stb.

A helyesség és az érték viszonyában tapasztalataink szerint az érték a meghatározó kategória. Egy adott nyelv szabályainak, normáinak, hagyományainak, szokásainak való megfelelés — azaz a helyesség — mint láttuk konkrét nyelvi alakulatok esetében, elégtelennek bizonyul magának a helyességnek a megítéléséhez is; s ez különösen akkor mutatkozik meg, amikor a meglévő szabályoktól a beszélők eltérnek.

⁷⁰ Vö. a szerkezet eredetéről KLEMM i. m. 588.

⁷¹ TOMPA JÓZSEF (szerk.) i. m. II. 355.

⁷² GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) 1976. 70.

Összegzés

Foglaljuk össze a két szerkezetfajta vizsgálatának eredményét, befejezésül pedig térjünk vissza a nyelvi érték kategóriája kapcsán a nyelvfejlődés általános kérdésére.

Megmutatkozott, hogy a vizsgált szerkezeti változások értelmezése mint áttérés a hagyományos metaforikus szerkesztésmódról racionális(abb) szerkesztésmódra következetesebben magyarázza ezeket a változásokat, mint az eddigi magyarázó szempontok. Az értelmezés adekvátságának fokáról az érintett kérdéskörök további szemantikai vagy szintaktikai problémáinak megoldásában győződhetünk meg. Kérdésesnek azonban csak a racionális tendencia erőssége, hordereje látszik; működésében nincs okunk kételkedni.

A változások meghatározott folyamatként, illetve meghatározott struktúrák viszonyaként való felismerését elősegítette, hogy tudomásunk volt a „képszerű”/„ésszerű” értékszembenállás létezéséről és szerepéről, s ismertük társadalmunknak az „ésszerűség” értéke felé forduló különös érdekét és érdeklődését.

Az I. → II. tendenciák megvalósítására a magyar nyelv használóit senki sem oktatta és nógatta (sőt, a metaforikus tagadás esetében a nyelvtanítás csak „utána kullogott” a nyelvi változásnak); így a változások nem lehetnek egyebek, mint a beszélők értékelő magatartásának közvetlen eredményei.

A nyelvi változás vázolt álláspontunk szerint szükségletek által irányított értéklétrehozó tevékenység eredménye, ezért fejlődés.

A „képszerűség” és az „ésszerűség” értékei körében szerzett ismeretek különösen két ponton teszik lehetővé, hogy alátámasszuk ezt az álláspontot, tekintettel a fejlődés fogalmával kapcsolatos elméleti nézetekre és vitákra.

a) Vajon m i n d e n e g y e s új fejlemény pozitív értékű-e a nyelvben? Azon az artikulációs szinten, amelyen a nyelv elemeit a nyelvtudomány általában megkülönbözteti, természetesen nem (filozófiai értelemben azonban bonyolultabb a válasz arra, mit jelent „egynek lenni”). Álláspontunk nem tartalmaz egyebet, mint hogy az egyedi elemek sorsdöntő módon a társadalmi progresszió folyamatához képest lesznek valamilyen értékűek. S ez már azt is magában foglalja, hogy az értékek: hierarchikus rendszer, amely tűri az ellentmondásokat. Lássunk egy példát a „képszerű”–„ésszerű” viszony köréből.

Valamely képszerű alakulat felbomlása minden kétséget kizáróan járhat kedvezőtlen következménnyel is. Ilyen következmény például az a gyakori fogalmazási hiba, amelyet a stilisztika „képzavar” néven tart számon. Például a *nehéz dió* és társai valóban nem pártfogolható kifejezések. Tegyük fel azonban, hogy nem azért jönnek létre, mert a beszélők zavarosan gondolkoznak, hanem épp ellenkezőleg, mert racionálisan gondolkoznak, és manapság számukra már nem értelmes dolog például egy feladat nehéz voltát a dió keménységével jelképezni. A *nehéz dió* tehát nem gazdagodása ugyan nyelvünknek, mégis a fejlődés része, tartozéka; nem mond ellene sem a nyelvfejlődés tételének általában, sem pedig annak a szerepnek, amelyet a nyelv fejlődésében az „ésszerűség” értékének tulajdonítunk.

b) Vajon nem volna-e megalapozott dolog kimondani: a nyelv fejlődése a nyelvek integrálódása, ennél fogva ésszerűsödése felé tart? — Egy ilyen következtetés komolytalanságára, tartalmatlanságára már utaltunk.⁷³ A fej-

⁷³ Vö. TÓKEI FERENC 1977 (kül. 447–462) a nemzetek integrációjának filozófiai és ideológiai problémáiról.

lódés konkrét útjai és formái „per definitionem” nem határozhatók meg előre. Egyebek között nem jósolhatjuk meg, milyen nyelvi alakzatokat fognak az emberek a jövőben racionálisnak tartani és racionálisként létrehozni.

Igazolhatóknak látszik azonban, ha — B. Bernstein fogalmait továbbgondolva — a jelenlegi „kidolgozott kódokat” partikulárisnak tekintjük az emberiség egy későbbi nyelvállapotához képest. Feltehető, hogy a társadalmi fejlődés során 1) a nyelvek közelednek egymáshoz; 2) a nyelvi kód és az érvényes valóságismeret közötti távolság csökken, beleértve a metaforikus mechanizmusok módosulását is.

MOLNÁR ILONA

Irodalom

- ÁGH ATTILA (1968), Az érték problémája és az emberi tevékenység. *Kritika*. 12: 24—32
- BABITS MIHÁLY (1981 [1939]*), A magyar jellemről. *Gondolkodó Magyarok*. Magvető, Budapest
- BAHTYIN, M. M. (1976 [1929—1974]), A szó esztétikája. *Gondolat*, Budapest
- BALÁZS JÁNOS (1980), Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Magvető, Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1963), A magyar nyelv életrajza. *Gondolat*, Budapest
- BERNSTEIN, B. B. (1974), Social class, language and socialisation. In: T. A. Sebeok (szerk.), *Current Trends in Linguistics*. 12. kötet. Mouton, 1545—1562
- CZIGÁNY LÓRÁNT (1974), Az úgynevezett „magyarosság” (Stílus kategória vagy politikai koncepció?). In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), *Jelentés-tan és stilisztika*. *NyudÉrt.* 83: 109—113
- EÖRSI ISTVÁN (1965), A fordító utószava. In: Lukács György 1965. 2: 811—814
- FÓNAGY IVÁN (1974), Füst Milán: Öregség. *Dallamfejtés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FÓRIS KAROLA (1974), Nyelvi érték és poétikai érték. In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), *Jelentés-tan és stilisztika*. *NyudÉrt.* 83: 137—143
- GREENBERG, J. H. (1974), A nyelv és az evolúció elmélete. In: Papp Mária (szerk.), *A nyelv keletkezése*. Kossuth, Budapest 69—83 [1957]
- GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) (1976), Mai magyar nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) (1980), *Nyelvművelő Kézikönyv I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- GYURÁCZ FERENC, Otthonosság és bujdosás. Veres Péter és az ötvenes évek. *Kortárs* 1984, 3: 465—470
- HANKISS ELEMÉR (1977), Érték és társadalom. *Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Magvető, Budapest
- HANKISS ELEMÉR—MANCHIN RÓBERT—FÜSTÖS LÁSZLÓ—SZAKOLCZAI ÁRPÁD (1982), *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között I—II. Értékszociológiai tanulmányok. Az MTA Szociológiai Kutató Intézete kiadványa*. Budapest
- HUNYADI LÁSZLÓ (1981), A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. *Kandidátusi értekezés*
- HUSZÁR TIBOR (1982), *Nemzetlét—nemzettudat. Valóság* 7: 48—62
- ILLYÉS GYULA (1960), *Eluard magyarul*. Paul Eluard versei. Magyar Helikon, Budapest 313—329
- ILLYÉS GYULA (1975), *Iránytűvel I—2*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- IMPLOR JÓZSEF (1968), *Szerénykedés feltételes módban*. *Nyr.* 92: 283—286
- IZSÁK JÓZSEF (1982), *Illyés Gyula költői világképe 1920—1950*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- JACKENDOFF, R. (1978), *Grammar as Evidence for Conceptual Structure*. In: M. Halle—J. Bresnen—G. A. Miller (szerk.), *Linguistic Theory and Psychological Reality*. MIT, 201—228
- JUHÁSZ GYULA (1983), *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944*. Kossuth, Budapest

* Szögletes zárójelben a mű első vagy fordítások esetében eredeti megjelenésének éve áll.

- KARÁCSONY SÁNDOR (1938), Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Budapest
- KÁROLY SÁNDOR (1980), Nyelvi magatartásformáink változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszában. In: Stier Miklós (szerk.), Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Az MTA I., II. és IX. Osztálya kiadása. Budapest 62—67
- KELEMEN JÁNOS (1982), A népszellem és a nyelv génusza — Történelem, közösség, nyelv összefüggése a német klasszikus filozófiában. Akadémiai doktori disszertáció
- KELEMEN JÁNOS (1983), A nyelv a szellem létezése. Hegel nyelvfilozófiája. Világosság 12: (Melléklet) 20—38 [= 1983¹]
- KELEMEN JÁNOS (1983), Nyelvtudományi problémák a marxizmusban. In: Hársing László—Kelemen János (szerk.), Az élő Marx. Kossuth, Budapest 255—281 [= 1983²]
- É. KISS KATALIN (1978), A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi értekezés
- KLEMM ANTAL (1928—1942), Magyar történeti mondattan. Budapest
- KOSZTLÁNYI DEZSŐ (1978), A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához. In: Kenyeres Zoltán (szerk.), Esszépanoráma II., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 462—481 [1930]
- KOVÁCS LÁSZLÓ (1981), A dialektika próbája. A történeti szemlélet fejlődése a biológiában. Magyar Filozófiai Szemle 3
- KÖNCZÖL CSABA (1982), A „mesternyelv” alibije. Kritika 5
- Кубрякова, Е. С.—Мельников, Г. П. (1972), О понятии системы и структуры языка. In: Б. А. Серебrenников (szerk.), Общее языкознание (Внутренняя структура языка). Наука, Москва 8—91.
- KULCSÁR KÁLMÁN (1984), A magyar szociológia történetiszemlélete. Gondolatok a külső minta jelentőségéről. Valóság 5: 1—21 és Látóhatár, augusztus, 94—137
- LABOV, W. (1973), A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.), A nyelvtudomány ma. Gondolat 509—527 [1968]
- LIHACSOV, D. (1980), Jegyzetek az oroszországról. Természet, gyökerek, szülőföld vagy egyszerűen jószág. Szovjet Irodalom 12: 117—141
- LŐRINCZE LAJOS (1980), Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, Budapest
- LUKÁCS GYÖRGY (1965), Az esztétikum sajátossága I—II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LUKÁCS GYÖRGY (1976), A társadalmi lét ontológiájáról II. Magvető, Budapest
- MARX, K. (1967), A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata I. Magyar Helikon, Budapest
- MARX K.—ENGELS F., A német ideológia. MEM 3. 19—80
- MELNYICSUK, A. Sz. (1967) А. С. Мельничук: О роли мышления в формировании структуры языка. In: Ф. П. Филин (szerk.), Язык и мышление. Наука, Москва 74—88.
- MIHU, A. (1973 [1971]), A szociológiai kutatás ABC-je. Kossuth, Budapest
- MOLNÁR ILONA (1977), A tartalmatlan *hoggy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. NytudÉrt. 94.
- MOLNÁR ILONA (1982), Milyen anyagból van az anyag? Mi van anyagból? A „mindennapi” szemantika és filozófiai gondolkodásunk hibás kapcsolódásairól. Magyar Filozófiai Szemle 5: 668—695
- MOLNÁR ILONA (1983), Nicht-logische Mechanismen in der Alltagssprache. Untersuchung zweier ungarischer Mikrosysteme. ALH 33: 179—199
- NAGY PÉTER (1982), Jobbra vagy balra? Népszabadság máj. 29
- NÉMETH G. BÉLA (1960), A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső (szerk.), Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest 226—261
- NÉMETH G. BÉLA (1976), Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Magvető, Budapest
- PAPP LÁSZLÓ (1965), Nyelvi statisztikai vizsgálatok. Magyar Nyelvjárások X. 7—36., XI. 3—33
- POPOVIC, M. V. (1965) М. В. Попович. Философские вопросы семантики. Киев.
- PRILESZKY CSILLA (1974), A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), Jelentés és stilsztika. NytudÉrt 83: 473—475
- RÁCZ ENDRE (1977), Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Budapest
- RADICS KATALIN (1977), A vonatkozó mellékmondatokról. In: Rác Endre—Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest 135—170
- RADICS KATALIN (1979), Filozófia, nyelvészet, tudományelmélet. NyK 81: 3—29
- ROSSI-LANDI, F. (1981), Gondolatok a nyelvi elidegenedésről. In: Gráfik Imre—Voigt

- Vilmos (szerk.), *Kultúra és szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest 117—131 [1970]
- SZABÓ MIKLÓS (1983), *Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében*. *Mozgó Világ* 4: 50—60
- SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.) (1965), *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. In: Sótér István (főszerk.), *A magyar irodalom története V*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.) (1966), *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. In: Sótér István (főszerk.), *A magyar irodalom története VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZENDE TAMÁS (1979), *A szó válsága*. Budapest
- SZÉPE GYÖRGY (1964), *Punya Sloka Ray: Language standardisation*. *Studies in prescriptive Linguistics*. Nyr. 88: 326—334
- SZÉPE GYÖRGY (szerk.) (1979), *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Szakvélemények, javaslatok². Tankönyvkiadó, Budapest
- SZÜCS JENŐ (1970), *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge*. Hozzászólás egy vitához. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 51. Akadémiai Kiadó, Budapest
- TERTS ISTVÁN (1981), *A nyelvtudománytörténet mint szakma*. *ÁNYT* 13: 195—206
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) (1961—1962), *A mai magyar nyelv rendszere I—II*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- TÓKEI FERENC (1977), *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Kossuth, Budapest
- VITÁNYI IVÁN (1982), *A kulturális fejlődés és a kulturális politika tipológiája*. *Valóság* 5: 1—22
- VOIGT VILMOS (1982), *Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből*. *ÁNYT* 14: 143—158

On Value in Language Traditions and Rational Tendencies in Hungarian Syntax

by ILONA MOLNÁR

The axiological counterpart of the most typical paradigm(s) in twentieth-century linguistics is a view of language as a non-value system. Furthermore, the notion of 'value', as used in connection with language, may appear to be unwanted or unscientific, due to the historical fact that nationalistic, superioristic, and oppressive ideologies have often created or adopted value judgements of a linguistic nature. This paper, relying on the results of present-day sociology and a number of important points previously made in linguistic philosophy (by Lukács, Bakhtin, and Rossi-Landi), argues that language as a whole, as well as linguistic units, processes, etc., necessarily have value properties, but the issue is not to be seen in terms of the "national problem" but rather in those of the Marxian theory of the value of labour. Thus, language is similar to any other social product in that it represents value; its structural and value properties are not independent of each other; rather, structural properties must meet certain conditions, needs, and demands, and will undergo changes as made necessary by the latter. A methodological consequence of that claim is that its justification is primarily to be provided within linguistics: you should arrive at a more adequate description of language if you take its value properties into consideration.

The three sections of this paper provide the outlines of a theory of linguistic value, a critical evaluation of — sometimes conflicting — views of various divisions and trends in Hungarian culture about linguistic values in Hungarian, and an analysis, in those terms, of certain actual tendencies in Hungarian syntax, respectively. — The inherent connection between language and the category of value is based upon the fact that existential categories and concepts of social theory applicable to language (the author analyzes concepts like 'society', 'labour—object of labour—instrument of labour', and 'progress') are interdependent with that of 'value'. (Linguistic development can consistently be interpreted in terms of the Marxian theory of the development of matter. That theory claims that material systems do not develop in isolation, therefore development cannot be reduced to any single form of existence, such as simplification or complication.

Linguistic development, in general, is the process whereby language "keeps up" with the development of human mental abilities. Particular instances of that process are to be investigated historically.) — The intuitive linguistic value judgements of social groups and individuals are indirect manifestations of objective values in language. Based on historical contradictions in Hungarian national consciousness, the domain of values attributed to the Hungarian language is largely determined by an opposition between two sets of values, labelled 'Rational' vs. 'Metaphorical'. It can be shown that the opposition, predeterminedistically overstated as it may appear in linguistic-ideological pronouncements, does have a real significance, the conflict between 'metaphorical' and 'rational' values being a specifically important initiator of certain tendencies of change in Hungarian. In that connection, the paper touches upon the psychological problem area of so-called metaphorical vs. logical thinking and the linguistic relations of corresponding elements in language. The author views certain changes in Hungarian in favour of rational tendencies as part of integrational processes in human culture. — The author supports her claims by an analysis of changes in the use of mood and negation in Hungarian subordinate clauses; she shows that attested changes can be adequately described as a switch from metaphorical constructions to (more) rational ones. In conclusion, the paper suggests certain consequences of the foregoing for normative linguistics.

Igei—névszói kettős (hármás) szófajúság az ősmagyar korban¹

Az ősmagyar nyelv ige-névszó állománya

A tőszavak igei és névszói kettős szófajúsága

1. Az ősmagyar kor igei és névszói kettős, valamint egészen ritkán előforduló hármás szófajúsága egyrészt a finnugor, ugor nyelvállapotból öröklődött. Az ige-névszók (nomen-verbumok) ezekben a korokban sem egy differenciálatlan szófaji kategória tagjai, hanem igei és névszói kettős szófajú szavak. Igaz, a nomen-verbumok egy része valóban utalhat olyan ősi nyelvállapotra — esetenként talán annak maradványa is —, amelyben a névszó és az ige szófaja még nem különült el. Ez azonban általános nyelvészeti érvek, valamint az összehasonlító finnugor nyelvészet tanúsága szerint jóval az uráli alapnyelv kifermálódása előtti időbe, a tagolatlan mondatok korába vezet vissza. Az ige-névszók azonos alapalakú névszói, illetve igei tagja, pontosabban azok -ő morfémás alakja már az alapnyelvben a névszói, illetve az igei paradigma része volt, s egy adott mondathelyzetben, néhány föltehető kivételtől eltekintve, mindig világosan eldönthető volt, hogy igeként vagy névszóként jelentkezett-e. (Pl.: *A víz fagy; A fagy erős.*) A névszói és az igei paradigma többi tagja pedig általában alakilag is különbözött. Az alanytalan mondatokban (*Fagy.*) természetesen ige szerepel.

A magyar nomen-verbumokban a névszók alapalakja az egyes szám nominativus, az igéké pedig a kijelentő mód egyes szám 3. sz.-ű általános ragozású alak. A többi uráli nyelv (és például az altaji nyelvek) ige-névszóiban azonban a névszó nominativusa rendszerint vagy az ige fölszóító módú egyes szám 2. sz.-ű alakjával, vagy az ige fiktív tövével egyezik meg. Az utóbbi eseteket szintén a nomen-verbumokhoz szokás sorolni, de a mai nyelvállapotot tekintve ezt csak bizonyos fönntartással tehetjük, mert nem élő alakok egybeeséséről van szó (pl.: vog. *kas* 'verseny': *kas-i* 'versenyez'; finn *toivo* 'remény': *toivo-a* 'remélni'). A magyarhoz hasonló helyzet a nyenyecben van, ahol az igei tő az infinitivusban és olykor az intranszítív aoristos egyes szám 3. sz.-ben jelentkezik. Az egyes finnugor nyelvek mai igei paradigmája e nyelvek önálló életében alakult ki, az alapnyelvben azonban a jelen idő egyes szám 3. sz.-ű tárgyatlan vagy határozatlan tárggyal álló alakot az abszolút tővel is ki lehetett fejezni, tehát a mai magyar állapot ez esetben közvetlenül az alapnyelveinek — és az ősmagyaroknak — felel meg.

¹ Cikkem eredetileg próbafejzetnek íródott az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén és az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő, „A magyar nyelv történeti grammatikája” c. tervmunkához. Technikailag is lényegében változatlanul hozom. Később ez a fejezet, illetve rész még módosul, pl. egyes finnugor vonatkozások valószínűleg rövidebben lesznek tárgyalva. „A magyar nyelv történeti grammatikája”-jának egyes fejezetei az egyéni munka mellett közös megbeszélések során is formálódnak. A munkaközösség segítségét ezúton ugyancsak megköszönöm.

Ismeretes, hogy körülbelül az ómagyar kortól kezdve a nyelvünkbe jövevényszóként került igék *-l*, majd később még *-z* képzővel (*csinál*, *parancsol*, *masíroz* stb.), a belső keletkezésűek pedig különböző gyakorító, mozzanatos, műveltető és visszaható képzőkkel (*cammog*, *nyerít* stb.) egészülnek ki, illetve lépnek be. A képző nem vagy nemcsak a jelentés árnyalására szolgál, hanem az igei szófaj jelölésére is. Ez az alaki változás természetesen nem egy csapásra jött létre, fiktív tövű, eleve képzős igék — főleg az onomatopoeitikusok között — már az ősmagyarban, sőt az alapnyelvben is születtek, számos aktív igető pedig fiktívvé válva élt tovább. Pl. (az ősmagyar helyett a mai alakot idézve): *ápo-l*, *oszo-l* : *osz-t*, *bosszan-t* : *bosszan-kodik* < : ótörök **bus*, *bor-ít* : *bor-ul* < : ótörök **bur*, *csókol* < ugor **čskkzl(-lš)*-, *facsar* < fgr. **pučš-rš*-, *fára-d* : *fára-szt* < : ugor **prrkš*-, *fara-g* < : fgr. **parš*- stb. Mindenesetre, mivel az ún. igésítő képzők megjelenése az ómagyar kortól már szabályszerű, azok a nomen-verbumok, amelyeknek ugyan rokon nyelvi megfelelőik nincsenek, de igei tagjuk képző nélküli, általában szintén az ősmagyar korból valók. Sőt megfordítva azt is mondhatjuk, hogy egy szó ige-névszó voltának tulajdonképpen kritériuma az ómagyar kornál korábbi eredet, mert az igésítő képzők megjelenése óta nomen-verbum lényegében nem, vagy csak másodlagosan keletkezhetett.

Az ősmagyar kor két végpontját tekintve tehát megállapítható, hogy az ige-névszók megléte, létrejötte az egész korszakban lehetséges volt, és a későbbi, nyelvemlékes kor ige-névszói általában alapnyelvi, illetve ősmagyar eredetűek. Ezt legtöbbször csak a bizonytalan és késői, elvonásra gyanús etimológiájukban vonhatjuk kétségbe, illetve vethetjük el.

Így a következő szópárokról állíthatjuk, hogy az ősmagyarban biztosan ige-névszók voltak: *agg(ik)*, *es(ik)* 'eső; csapadék hull', *csal* 'csel; becsap', *fagy*, *fen* 'fenőkö; élesít', *fiing(ik)*, *fos(ik)*, *gyak(ik)* 'meghegyezett fa; szúr', *hugy(ik)* 'vizelet; hugyoz', *íz* 'illat, szag; szagol' (MNy. 77: 436—439), *kész* 'készséges, felkészült; késztet, felkészít', *pök* (> *köp*), *lak(ik)*, *lep* 'takaró; takar', *les*, *nyom*, *ok(ik)* 'gondosság, okosság, magyarázat; okul', *pih* 'finom, apró pehelytoll, bolyhosság; tollat foszt, láng meleg levegőt lebegtet, lélegzik', *szar(ik)*, *vagy* 'ami, aki van, vagyon; van, létezik', *vész* : *vesz(ik)* ~ *vész*, *zúz* 'máj, szárnyas zúzógyomra; ide-oda rángat, összetör, összenyom'.

Valószínűleg ezekhez tartoznak még az *ágy* 'fekvőhely' : N. 'gabonát a szérún elterít' (vö. még *ágyás*), *ev* ~ *év* 'genny' : ? N. *évik* 'érik, puhul; túlérlik (gyümölcs)', ? *tel* 'tele' (vö. még *teljes*) : *tel(ik)*, *tér* és esetleg a *kosz(ik)* 'var, piszok; kopik, vásik', a *lak(ik)* 'bűn' (egy adat); 'lakol', a *zaj* 'lárma; zajong' (az igére egy adat).

Vannak olyan finnugor eredetű szavaink, amelyek ugyan a magyarban vagy csak névszóként, vagy csak igeként adathatók, de a rokon nyelvi megfelelőik között ige-névszók is találhatóak. Máskor meg a magyar névszó mellett igei, az ige mellett pedig névszói megfelelő(k) áll(nak). Ezekben az esetekben lehetséges, hogy a szó a magyarba még nomen-verbumként öröklődött, s kettős szófajúságát csak ezután, éppen az ősmagyar korban vesztette el. A megfelelő finnugor etimológiákat vizsgálva, a biztostól az esetlegesig mindet számba véve és a szó nomen-verbum voltának a lehetőségét mérlegelve, valószínűségi sorrendben a következő szavaink, szótöveink vonhatóak idei *ol-vad*, *hom-lok*, *szó*, *fáz-ik*, *szala-d*, *roko-n*, *fúr*, *mes-e*, *töm*, *sava-nyú*, *kéj*, *olva-s*, *fágy* 'sodor, teker', *csom-ó*, *ég* (ige), *vés*, *mar*, *ker-ül*, *küz-d*, *hara-g*, *mele-g*, *osz-t*, *mén* 'kút-

gém', fáj, rongy, lék, tár (ige), *fosz-t, hár-ul, mét* 'egyfajta eresztőháló', *kes-hed, dor-gál, örö-m, feh-ér*. Az *olvad*, a *homlok* és a *sző* korai ősmagyar előzményeit azért tekinthetjük például meglehetősen biztosan nomen-verbumoknak, mert a rokon nyelvekben, az obi-ugor nyelvekben is ige-névszói megfelelőik vannak.

2. Azok között a szópáraink között is lehet ősmagyar nomen-verbum folytatója, amelyekben a névszói taggal képzős igék állnak szemben. Nem lehet kizárni, hogy a következő, általában korai adatolású szópárok igéi a képzőiket csak később kapták: *begy* : *biggyeszt, bigyeg*; *boly* : *bolyong, bolygat*; *dob* : *dobog, dobbant*; *kacs* : *kacsó, kacsint*; *keh* 'köhögés', *kehes* : *köhög, köhint*; *lap* : *lappang, lapul*; *láz* 'lázadás' : *lázzat 'szít, okoz', lázong*; *locs* 'sár, locspocs' : *locsogat, locsog*; *lomb* : *lobog, lobban*; *pinty* : *pityereg, pityeg*; *puff* (isz., fn.) 'ütés, verés', *pofa, pofon, pufók* : *puffad, puffaszt*; *sík* (mn., fn.) : *sikál, sikklik, sikkaszt, sikkad*. Leginkább a *lap*, ezenkívül a *dob*, a *keh*, a *lomb*, valamint a *sík* szavakkal kapcsolatban számolhatunk ősmagyar ige-névszóval.

Erre a csoportra azonban jellemző, hogy tagjaik túlnyomórészt onomatopoeitikusak, amelyekben az igei tag könnyen születhetett rögtön képzővel, a névszói pedig elvonás szintén lehet. A viszonylag kisszámú szó és az onomatopoezisre különben is jellemző sokfajta képzés nemigen teszi lehetővé, hogy a képzők alapján biztosabban kronologizáljunk.

3. Képzett névszó : tőige szembenállásról is föltehető kivételesen, hogy ősmagyar ige-névszó folytatója. A *falka* 'rész, darab, falat; egy fajta állatból kisebb csoport' : *fal* 'harap, mohón eszik' szópár lehet ilyen, amennyiben a *falka* denominális képzés. Egy ősmagyar **fals* 'falat, darab; (harapással) darabol' ige-névszó meglétét a rokon nyelvi megfelelők szintén támogatják.

4. Talán az szintén előfordult, hogy egy ősmagyar nomen-verbumnak később mindkét tagját tovább képezték. Ősi szavaink közül ilyen lehet a *szoros* : *szorul, szorong* töve, de ide vonható esetleg több ismeretlen eredetű vagy belső keletkezésű szócsalád is (pl. : *feszés* : *feszül, feszeng*; *fitos* : *fitá, fitít*; *piros* : *pirul, pirong*; *üreg, üres* : *ürül, ürít*). A kérdés eldöntése sokszor attól függ, hogy a névszói tag -s képzőjét denominálisnak vagy a ritkábban előforduló deverbálisnak tartjuk-e. Külön óvatosságra int azonban, hogy számos itt tárgyalható szó hangutánzó vagy hangulatfestő.

Homofon képzett szavak igei és névszói kettős szófajúsága

Van több, föltehetőleg ősmagyar kori szavunk, amely nem eredeti ige-névszó, de azok közé sorolódott. Ezekben arról van szó, hogy a közös, többnyire fiktív igei tőt azonos hangalakú főnév- és ige-képzőkkel toldalékolták tovább : *csillag* : *csillag* (> *csillog*) 'csillog' (deverbális nomen -g, gyakorító -g képző); *hurut* 'köhögés' : *hurut* 'köhög', *követ* (fn.) : *követ* (ige), *mevet* (> *nevet*) 'nevetés' : *mevet* (> *nevet*) (deverbális nomen -t és mozzanatos -t képző); *villám* : *villám(ik)* (deverbális nomen -m, mozzanatos -m képző). Minden bizonnyal ide tartozik az -r képzős *fodor* '(víz)taraj, dús ráncokból álló díz, göndör; fodroz' és *zavar* szavunk is. A denominális nomen -ász/-ész és a denominális verbum -ász/-ész képző aktív főnévi tövekből hasonló homonimákat hoz létre : *halász* : *halász(ik)*, *madarász* : *madarász(ik)*, *vadász* : *vadász(ik)*.

Az ősmagyar ige-névszók változásai és jellemzői

Mennyiségi változások és jellemzők

Az ősmagyar nyelv nomen-verbumainak a számát nehéz megbecsülni. Az igei és névszói kettős szófajúság vagy 80 etimológiában került szóba. Számos egyeztetés bizonytalanságát, a nyomtalanul kiveszett vagy földerítetlen ige-névszók lehetőségét, egyes mai finnugor nyelvek tanúságát és az akkori szókinccs vélhető nagyságát (az alapnyelvre körülbelül 2500 abszolút szótót tesznek föl) figyelembe véve, a korai ősmagyar nyelv finnugor eredetű ige-névszó állományát — nagy bizonytalansági tényezővel — úgy 50-re becsüljük. Ehhez járulhat még néhány belső keletkezésű onomatopoetikus, valamint ismeretlen eredetű (jővevény)szó.

A magyar írásbeliségben csak egyik tagjukban adatolt hajdani föltehető finnugor eredetű ige-névszók vagy azok legnagyobb része nyilván az ősmagyar kor folyamán vesztették el névszói, illetve igei tagjukat. (A biztosaktól az esetlegeseig mindet számba véve 35 etimológia.) Az az egy-két, többé vagy kevésbé valószínű finnugor eredetű ige-névszó, amelyben az igei tagot vagy esetleg mindkettőt később képzővel látták el (*csepe-g*, *lap-ul*, ill. *szoro-s* : *szoro-ng*), ugyancsak ekkor léphetett ki a nomen-verbumok köréből.

A többnyire számos, de csak egy szófajban adatolt rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint viszont lehetséges, hogy vagy féltucat finnugor eredetű szavunk csak az ősmagyar kor folyamán vált ige-névszóvá (ezeket l. később).

Az ősmagyarban keletkezett onomatopoetikus nomen-verbumaink mennyiségi alakulását igen nehéz rekonstruálni. Ezeknek a száma először nyilván folyamatosan emelkedett, s csak a késői ősmagyarban kezdhetett fogyni, amikor már gyakoribbá vált, hogy az igék képzővel egészülnek ki (föltehető példák: *dobo-g*, *kehe-g*, *lobo-g* stb.). A *pök* (> *köp*) és a *pih* szókezdő *p*-je miatt nem lehet az ősmagyar kor elejéről való.

A homofon képzőkkel alakult másodlagos ige-névszók jórészt szintén az ősmagyar kor folyamán születhettek.

Biztos, hogy a késői ősmagyarban nem korábbi az *ok(ik)* nomen-verbum, amely ótörök jővevényiszó, vö. ótörök **ög(-)* 'ész, értelem; megdicsér, fölbecsül', ujj. *ug(-)* 'vélemény, értelem; megért, fölfog'.

Az ősmagyar kor végére az ige-névszók számát úgy 25–30-ra tesszük. Ehhez járultak még a homofon képzőkkel alakult nomen-verbumok.

Az ősmagyar kor ige-névszó állománya tehát mennyiségét tekintve is mozgásban volt. Csökkenő tendenciát mutatott, ami főképp a finnugor eredetű szavakat, de egy bizonyos emelkedés után a belső keletkezésűeket is érintette.

Grammatikai változások és jellemzők

Az ősmagyar kor ige-névszóiban az alapalakok általában az abszolút, szabad tövel egyeztek meg: **lāsš* (> *les*) (fn.): **lāsš* (> *les*) (ige). Homofon képzésű ige-névszók már az ősmagyar kor legelején is akadhattak, ezek azonban inkább későbbben jelenhettek meg (*csillag*, *követ*, *halász*).

Az alapalakok szófaji kettősségét az ugyancsak szilárdíthatta, hogy a leggyakrabban előforduló formákon, a névszói egyes nominativuson és a kijelentő mód jelen idejű egyes szám 3. sz.-ű indeterminált igealakon kívül

a paradigmában más tagok szintén egybeeshettek. Például a birtokos személyjeles formák és a legtöbb kijelentő módú, jelen idejű igealak (*lesem, lesed, lese ~ lesi, lesünk, lesetek, ~ lestek*), majd az általános ragozás kialakulásával a kijelentő mód jelen idejű egyes szám. 1. sz.-ű forma és a többes nominativus (*lesek*) stb.

A névszók és igék kettős szófajúságát a számos azonos alakú névszó- és igeképző (*-d, -g, -k, -l, -m, -n, -r, -s, -sz, -t* stb.) szintén erősíthette: *apró-d, szala-d; futa-m* (fn.), *futa-m(ik)* (ige); *köve-t* (ige-névszó), *szige-t, vága-t; fá-tlan, kére-tlen* stb.

Az ősmagyar kor elejének ige-névszóiban a névszói tag általában főnév, de egy-két esetben főnév-melléknév vagy melléknév ugyancsak lehet. Az utóbbiakra vö.: *agg* (fn.-mn.): *agg(ik)* << fgr. **soṃs(-)* vagy **soṃks(-)* 'öreg; öregszik'; *kész* (mn.) 'készséges, felkészült': *kész* 'késztet, felkészít'; *ol-vad* <<: fgr. **sula(-)* 'olvadt; olvad'; *sava-nyú* <<: ugor **čawə(-)* 'savanyú; savanyodik' stb. A korszak végére az *agg(ik)*, a *csat* 'csaló, csel; becsap' és a *kész* szavak kivételével a nomen-verbumok névszói tagja mind főnév.

Az ige-névszóknak mintegy harmada az ősmagyar kor folyamán tovább képződött, s az eredeti abszolút tő fiktívvé vált. A csak egyik tagjukban adatolt és a bizonytalan finnugor etimológiájukat is számba véve az igei tövet a *dor-gál, feh-ér, fosz-t, hár-ul, hara-g, ker-ül, küz-d, ol-vad, ol-vas, örö-m, szala-d*, a névszót pedig a *csom-ó, kes-hed, mes-e, sava-ny-ú* előzményeiben képezhették tovább. A *szoros: szorul* szópárban pedig vagy csak az igeit, vagy még a névszói tőt is. A *hom-lo-k*, a *mele-g* és az *osz-lík* tövéről pedig nem lehet eldönteni, hogy igei vagy névszói-e. A *roko-n* szóban az elhomályosult névszótó után *-n* locativusrag áll. Ezek a szavak tehát lehetséges nomen-verbum jellegüket vagy úgy veszítették el, hogy az egyik tagot még a másik meglétekor toldalékkal, képzővel látták el, vagy pedig úgy, hogy a két eredeti tag közül az egyik kiveszett, és a másikat azután képezték tovább. Az előbbi esetben e nomen-verbumok, illetve a közülük helyes etimológiák egy olyan szópartípusú alakultak volna, amelyben a névszói, illetve az igei alapalak az igei, illetve a névszói tag fiktív tövével állt szemben.

A névszói alapalak: igei passzív tő szembenállását ugyancsak képviselhetik viszont az ősmagyar (és tövükben részben finnugor) keletkezésű *csepp*: *csepeg*, *dob*: *dobog*, *keh*: *keheg*, *lap*: *lapul*, *lomb*: *lobog*, *sík*: *síklík* ma is élő szópárok és (jó)néhány társuk. Igaz, ennek a csoportnak legalábbis az ősmagyar kor végén főleg onomatopoetikus tagjai vannak, s így a névszói tag esetenként az igei tagból való elvonás szintén lehet.

A biztos vagy feltehető korábbi ige-névszók tovább képzett tagjainak szófaji megoszlását tekintve világosan kitűnik, hogy általában az igei tagot képezték tovább. A nomen-verbumok között mindössze egy olyannal számolhatunk, amelyben a későbbi fejlődés során véglegesen valószínűleg fiktív névszótó: igei alapalak szembenállás alakult ki: *falka*: *fal*.

Mindez egybevág azzal az ismert ténnyel, hogy az igék nagyobb mértékben képződnek tovább, s már az ősmagyar korban egyre több passzív tövet tartalmazó igénk volt. Persze ez azzal ugyancsak összefügg, hogy a továbbképzett igetövek egy jó része onomatopoetikus, és így eleve képzővel szintén születhetett. A biztosan vagy valószínűen ősmagyar igék között az alanyelvől származtatva 112 tőigét és 77 passzív tövűt (az utóbbiak a rokon nyelvi megfelelőik tanúsága szerint legnagyobbbrészt az ősmagyar korban válhattak ilyené), az ótörök kölcsönzésekben 18 tőigét és 4 passzív tövűt,

az ismeretlen és föltehetőleg többségükben ősmagyar eredetűek között pedig 93 tőigét és 129 passzív tövűt tarthatunk nyilván. A fiktív tövű igék száma tehát valóban jelentős és növekvő.

Az igék egyrészt jelentésüknel és azok komplikálódásánál fogva, másrészt a tőigék esetleges homonimiájának (pl. : *aka-d, aka-r; al-kot, al-szik* stb.) az elkerülése végett hajlamosak voltak a tovább képződésre. A tőigék meg egyes képzett alakjaik között pedig nemegyszer a jelentésben tulajdonképpen nem, vagy alig volt különbség, ami ugyancsak elősegítette az alakilag testesedő igei rendszerbe kevésbé illő tőige kihalását. Ilyen esetekre még az őmagyarból is hozhatunk példákat : *csosz* :> *csoszog, met* :> *metél, mut* :> *mutat, tomb* :> *tombol* stb. S az ige-névszók köréből szintén akadnak hasonlóak : *kész* :> *kézt, pih* :> *piheg*. E tendenciával föltehető ősmagyar ige-névszóknál szintén számolhatunk : *dob* :> *dobog, lap* :> *lappang, lo(m)b* :> *lobog, sik* :> *sikklik*. A rokon nyelvekből szintén idézhetünk számos hasonló adatot : vog. *ürt* 'rész' : *ürt-i* 'oszt' ; *ürtli* 'oszt', *ürtsi* 'ua.' ; zürj. *kiz(-)* 'vastag ; vastagodik' ; *kizmini* 'vastagodik' ; *lez(-)* 'kék ; kékül' ; *lezavni* 'kékül', *lezammini* 'ua.', *lezmini* 'ua.' stb.

Az ősmagyar kor folyamán több ige-névszó igei tagja ikes ragozásúvá lett. Az ikes és iktelen használat azonban sokszor még a közép- és újmagyar korban is ingadozott. Az ősmagyar kor végére a névszói és az igei tag a lehetséges nomen-verbumok egyharmadában, a biztos eseteknek pedig közel felében az *-ik* rag segítségével némileg elkülönülhet egymástól. Az *-ik* rag a homonimia megszüntetését is szolgálta, és az igét a tovább képződéstől, a tő fiktívvé válásától szintén védte.

Az (eredeti) nomen-verbumok a szóvégi magánhangzó lekopása után egyszótagúak lettek, s alakilag is különböznek a homofon képzőkkel létrejött ige-névszóktól, amelyek kétszótagúak. A két csoport ikes igéiben pedig a későbbi szótagszám kettő, illetve három.

A homofon képzéssel született ige-névszók töve általában igei és passzív (*csilla-g, köve-t*), az *-ász/-ész* képzősöké viszont aktív főnévi tő (*hal-ász*). A denominális *-ász/-ész* csak a legkorábbi, a 'valaminek a fogásával, szedésével, vadászásával foglalkozik' jelentésében képez ige-névszókat (*hal-ász, vad-ász, nyul-ász, de : juhász, kertész*). A szűkebben vett beszédhelyzetben elvileg, igen ritkán elképzelhető olyan eset, amelyben nem lehet(ett) pontosan megállapítani, hogy a szó a mondatban ige-e vagy névszó (pl. : *A fiú vadász*). Ez a jelenség kiemeli az *-ász/-ész* nomen-verbum-képző voltát, és az olyan főnévi-melléknévi kettős szófajúsághoz hasonló, amely szintén csak élőlényekkel kapcsolatos, azoknak egy bizonyos csoportba tartozását és azzal elválaszthatatlanul összefüggő tulajdonságát fejezi ki (pl. : *A fiú magyar*). Az ehhez hasonló mondatokban a névszói állítmány főnév vagy melléknév egyaránt lehet, és a tágabb beszédshituáció sem dönti el feltétlenül, hogy melyik szófajról van szó, illetve melyik a valószínűbb. Ige-névszóink közül ezért maradhatott meg legtovább egyetlen hármas szófajúnak az *agg* is (pl. : *A férfi agg*). Az *-ász/-ész* képzős igék ikésedése tehát még fokozottabban szófajmegkülönböztető jellegű (de ezek csak az újmagyar korban lesznek ikes igévé).

Az ősmagyarban néhány ige főnevesülésével, illetve főnév igesülésével ugyancsak jöhetett létre nomen-verbum. Az *es(ik)*, *fen* és a *nyom* ige-névszóknak a rokon nyelvekben csak igei, a *lak(ik)*-nak, a *tel(ik)*-nek és az *agg(ik)*-nak meg csak névszói megfelelői vannak. A főnevesülés, illetve igesülés az *es(ik)*, illetve a *tel(ik)*, valamint a *lak(ik)* szavakban a legvalószínűbb.

A számos megfelelő vagy jelentéstani okok miatt kevésbé hihető, hogy ezekben a magyar őrizte meg az eredeti állapotot. Ekkor alakulhatott ki a *vagy* 'van' létige névszói 'ami van, vagyon' jelentése is, alkalmasint török befolyásra (vö. középtörök **bar* 'ua.'). Török hatásra talán a *tel(ik)* és az *agg(ik)* ige-névszóvá válásában szintén gondolhatunk (vö. ui. 44). A magyarban az ige és a névszó közti szófajváltásra jó lehetőséget nyújtott, és egyben annak oka is volt a névszói állítmány megléte és az a tény, hogy a névszók alapalakja az egyes számú nominatívus, az igéké pedig az egyes szám 3. sz.-ú általános ragozású alak: *Az erdőben lak* (van) → (Ő) *az erdőben lak(ik)*; *Ott es(ik)* → *Ott es'eső'* (van); *A férfi halász* ≠ *A férfi halász(ik)*.

A (késői) ősmagyar nyelv ige-névszói a két tag alaki szembenállása szerint a következők csoportokat mutatják:

1. Névszói alapalak : igei alapalak (*fagy, les, nyom; csillag, követ* stb.).
2. Névszói alapalak : *-ik* raggal ellátott igei alapalak (*lak:lakik, ok:okik; villám:villámik* stb.).

Az eredetileg azonos két kategória nem válik el élesen, mert a 2. csoport sok igéje *-ik* rag nélkül szintén előfordul.

Nyelvemlékeinkben már nem ige-névszók, de esetenként ősmagyar nomen-verbumok folytatói lehetnek az alábbi megfelelőseket mutató szó-párok:

1. A névszói alapalak és az ige fiktív töve egyezik (*dob:dobog, lap:lappang, lomb:lobog* stb.).
2. A névszó fiktív töve és az igei alapalak egyezik (*falka:fal*).
3. A névszói és az igei tag fiktív töve egyezik (*szoros:szorul, szorong; üreg, üres:ürül, ürít* stb.).

Az ige-névszók jelentéstani csoportjai

Mind az uráli, mind az altaji nyelvek azt mutatják, hogy a nomen-verbumok kérdésének erős jelentéstani vonatkozásai vannak. E nyelveknek, köztük az ősmagyarnek az ige-névszói többnyire elemi fogalmakat, jelenségeket fejeznek ki. Az alábbiakban a mai uráli és esetenként az altaji nyelvekből azonos vagy igen hasonló jelentésű ige-névszók láthatók, velük együtt vagy utánuk pedig az egyes szemantikai csoportokba tartozó, besorolható (főltehető) ősmagyar nomen-verbumok mai leszármazottjai. Az ige-névszókban a kétértékű igei és névszói tő között szoros szemantikai kapcsolat és a következő főbb viszonyok találhatók:

1. Sajátos cselekvés, történéis és annak egyidejű eredménye

a) tárgy, dolog, szellemi produktum és annak elkészítése, létrehozása: m. *agy* 'fekvőhely'; N. 'gabonát a szérún elterít'; cser. *bakš(-)* 'fekvőhelyül szolgáló leterített hely; leterít' — m. *sző* ~ vog. *say(-)* 'hajfonat; fon' ~ osztj. *szu(-)* 'ua.' — m. *mese* ~ osztj. *moit(-)* 'mese; mesél'; osztj. *mōiapta* 'rejtvény, találós kérdés': *mōiapta-* 'megfejt, rejtvényt fölrad' ? ~ zürj. *moid(-)* 'mese; mesél' (> vog. *moit[-]* 'ua.'). votj. *mod(-)* 'találós mese; mesél, találós mesét fölrad'; vog. *āmis* 'találós kérdés': *āmsi* 'találós kérdést tesz föl, illetve megfejt' (< tatár, vö. *āmāl* 'mód, eszköz, ravaszság'); vö. még nanáj *ñinman(-)* 'mese; mesél', lamut *henükēn(-)* 'találós kérdés; találós kérdést megfejt', *nemkän(-)* 'mese; mesél'. Ide tartoznak, illetve tartozhatnak még a *fagy, fal* (ige), *hurut* 'köhögés; köhög', *nyom, zavar*, illetve a *csomó* (igr.

'esomó; köt'), *fágy* (fgr. 'sor, réteg; sodor, teker'), *fáj* (fgr. 'forgács; hasít, forgácsol'), *mar* (ur. 'darab, morzsa; szétdarabol') stb. szavak.

Ezekben az ige-névszóknak a névszó általában az ige eredménytárgya, mégpedig ún. belső tárgya (*mesét mesél*). Valószínű, hogy számos esetben a jelentés eredetileg speciálisabb volt: 'hajfonatot von' → 'fon'. (A m. szó osztják megfelelői pl. egyes nyelvjárásokban a 'hajfonatot fon' jelentést mutatják).

b) Anyag, cselekvés és annak produkálása, végzése: m. R. *es* 'eső; csapadék hull'; vog. *rakw(-)* 'eső; eső esik'; osztj. *žom(-)* 'ua.'; *ie-rt* 'ua.'; zürj. *zer(-)* 'ua.' ~ votj. *zor(-)* 'ua.'; cser. *jür(-)* 'ua.'; lp. *hareve-* 'ua.'; vö. még tunguz *tigde(-)* 'ua.' ~ nanáj *tugdê(-)* 'ua.' — m. *fiŋg(ik)*, *fos(ik)*, *hugy(ik)*, *szar(ik)* és számos rokon nyelvű megfelelőjük. Ezek közé valók még a *köp*, *pih* és lehet, hogy az *ég* (ige; fgr. 'tűz; ég'), *fázik* (ur. 'jégkéreg, hókéreg; fázik, fagy'), *kéj* (fgr. 'dürgés; dürrög'), *küzd* (ugor 'verseny, játék; versenyez, játszik'), *szalad* (fgr. 'futás; fut') stb. szavak.

E csoport egy részében a névszói tag az igei tag belső tárgya (*köpöt köp*), másutt a névszó és az ige alany—állítmányi viszonyban van (*Az eső esik*).

c) Állapot és abba való kerülés, abban való létel: m. R. ? *tel* 'tele': *telik*; m. *töm* ~ cser. *tëm* 'tele'; zürj. *tír(-)* 'tele; megtölt' ~ votj. *tír(-)* 'ua.'; lp. *tienva(-)* 'tele; tele lenni'; vö. még ótörök **tod(-)* 'teljes, tele; jóllakottnak, beteltnek lenni'; mandzsu *jalu(-)* 'teli, telt; teletölt' — m. *agg(ik)* ~ cser. *šongâ* 'öreg'; szam. jur. *puxu* 'öregasszony; öregszik'; vö. még ótörök **qarî(-)* 'öreg; öregszik' ~ oszm. *qarî(-)* 'öreg feleség, öreg asszony; öregszik'; *qoğa* 'öreg, nagy, férj; öregszik (élőlény)'. Ebbe a csoportba sorolódnak még a R. *kész* 'készséges, folkészült; készttet, előkészít', valamint föltehetőleg vagy talán az *ev* 'genny': ? N. *évik* 'puhul, levesedik', *hárul* (ur. 'görbe, ferde; görbít, ferdít'), *homlok* (ur. 'hajlott; hajlik'), *keshed* (ugor 'sovány; lesoványodik'), *meleg* (ugor 'meleg; melegszik'), *olvad* (fgr. 'olvadt; olvad'), *rokon* (ur. 'közeli; közeledik'), *savanyú* (ugor 'savanyú; savanyodik'), *szoros*: *szorul* (fgr. 'szoros; szorul') stb. szavak.

Ezek a nomen-verbumok az állapot és a folyamat egysége révén kapcsolódnak, a névszó az ige eredmény- vagy állapothatározója. E típusban ritkán, adott esetekben az ósmagyarban alkalmasint föl lehet tenni kétértelműséget, attól függően, hogy az állítmányt névszónak vagy igeinek tekintjük-e, pl.: ósm. **tájš šaβš* 'a tej savanyú' vagy 'a tej savanyodik'. A vélhető esetleges kétértelműség megszüntetésére való törekvés nyilván hozzájárulhatott az ilyen ige-névszók kiveszéséhez.

Az egész 1. csoport ige-névszóira jellemző, hogy az igei tagjaik többnyire intranszítívak, vagy azok voltak.

2. A cselekvés és annak kizárólagos eszköze: m. *fen* 'fenőkö; élesít'; lp. *tabelša* 'ua.'; votj. *ser(-)* 'köszörűkö; fen, köszörül'. Ide tartoznak még a *gyak(ik)* 'meghegyezett fa; szúr', *lep* 'takaró; takar', *zúz* 'zúza; összetör', valamint föltehetőleg vagy talán a *fúr* (ur. 'fúró; fúr'), *mét* 'egyfajta eresztőháló' (ugor 'egy hálóféle; hálót kivet'), *vés* (fgr. 'kés; vág') stb. szavak.

Az előbbi nomen-verbumokban az ige és a névszó között állítmány és eszközhatározó viszonya áll fenn. Leginkább ezekhez kapcsolódhat(ott) tárgy.

Mind az 1., mind a 2. csoport ige-névszói általában konkrét jelentésűek, számos speciális értelmű van köztük, és még több lehetett. Tendenciaszerű változásnak látszik ugyanis, hogy a nyelvi (és társadalmi) fejlődéssel, a szókincs bővülésével az absztrakció szerepe megnő, s a speciális jelentésű tőszavak

általában viaszszorúlnak. A pl. eredetileg csak 'hajfonatot fon' vagy 'fenőkövel fen' értelmű igék jelentése kitágul, és már más dolgok fonására vagy más eszközzel való fenésre is vonatkoznak. Ugyanígy, mondjuk az egyes hálófajták és a velük való halászás speciális, adott esetben ige-névszói elnevezései (a vogulból pl. három ilyen adatolt) helyett még inkább az összetett, a képzett szavak vagy a körülírással kifejezések terjednek el: *mét* :> *métháló*; *mét-hálóval halászik* stb. Így az ige-névszók névszói és igei tagja közti igen szoros szemantikai kapcsolat meglazul, ami szintén sietteti pusztulásukat, és kevésbé nyújt lehetőséget újabbak keletkezésére.

Természetesen az igéknek és névszóknak messze legnagyobb része kívül marad az ige-névszó kategórián. Ige-névszók a nyelvileg, szemantikailag lehetséges helyzeteknek is csak kisebb részében jönnek létre, keletkeznek vagy maradnak meg, nyelvenként, nyelvjárásonként és időben részben különböző mértékben és esetekben.

A bemutatott jelentéstani típusokra, noha nem kizárólagos érvényűek, azért is jó figyelemmel lenni, mert bizonyos vitás esetekben valószínűsíthetik vagy megkérdőjelezhetik egy-egy szó nomen-verbum voltát. Így pl. a *lo(m)b* (:> *lobog*) hajdani föltett kettős szófajúságát támogatja az oszjtj. *šak* 'sűrű erdő, dús lombú fa; összekeveredik, összekuszálódik' ige-névszó.

A rokon nyelvekben — mint az egyes szemantikai csoportok példái is mutatták — számos etimológiailag nem összefüggő, de azonos jelentésű ige-névszó van. Ezek jórészt az illető nyelvek önálló életében keletkezettek. A jelentéstani viszonyok igen erős szerepét látva, azt a lehetőséget is figyelembe kell tehát venni, hogy etimológiailag összetartozó ige-névszókban — elsősorban ha az etimológia kevés tagból áll — az ige-névszó jelleg az egyes nyelvekben külön, párhuzamosan szintén kialakulhatott.

Tipológiai megjegyzések

Az ige-névszók megléte az uráli és altaji nyelveknek közös tipológiai sajátossága. Vannak azonban hasonló jelenségek pl. a dravidában és egyes paleoszibériai, valamint indián nyelvekben is. Mindenesetre látható, hogy a kérdés tanulmányozásakor az altaji és az uráli nyelvek kapcsolata, az areális vonatkozások, valamint a szubsztrátum problémája sem hagyhatók figyelmen kívül. A nomen-verbumok száma ma (általában) jóval nagyobb azokban a finnugor nyelvekben, amelyek az altaji nyelvekkel érintkeznek és (vagy) az adott areában élnek. A vogul és oszjtják nyelvből adatolható ige-névszók száma fejenként százhusz, a zürjéből és a votjából kimutathatóké pedig száz-száz körül van. Egy jó részük azonban nem ősi eredetű, néhányuk pedig láthatóan újabb belső keletkezésű vagy jövevényszó. Az altaji nyelvek közül a legtöbb ige-névszó a tunguz nyelvekben található, ahol jóval gyakrabban fordulnak elő, mint az uráli nyelvekben.

Amint az ősmagyar ezeknek a nyelveknek az areájából kikerült, az ige-névszók meglétének tipológiai jegye nyilván meggyengült benne. E téren a döntő tény azonban természetesen az igésítő képzők megjelenése volt, ami

a finnugor nyelvek közül még az ugyancsak más környezetbe került finnben és észten mondható teljesen szabályszerűnek.*

A. MOLNÁR FERENC

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1948), Az igei átvételek kérdéséhez. MNy. 44: 81—94
- BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN (1967), A magyar nyelv története. Budapest. 189, 195, 197
- D. BARTHA KATALIN (1958), Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Budapest
- BEKE ÖDÖN (1960), Névszó és ige. NyIOK 15: 59—69
- BEKE, ÖDÖN (1960), Nomen und Verbum. ALH 10: 369—381
- BENKŐ LORÁND (1954), Egy hangfestő igecsoport. MNy. 50: 254—274
- BENKŐ, LORÁND (1970), Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte. In: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen 15.—18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen. Hrsg. von W. SCHLACHTER. Göttingen. 36—45 ②
- BENKŐ LORÁND: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Kézirat [azóta megjelent: Budapest, 1984]
- BENZING, JOHANNES (1955), Lamutische Grammatik. Wiesbaden. 18—19
- BENZING, JOHANNES (1955), Die tungusischen Sprachen. Wiesbaden. 53—55
- BEREZKI GÁBOR (1981), Néhány török tükörfordítás. In: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Budapest. 281—284
- COLLINDER, BJÖRN (1955), Fenno-Ugric Vocabulary. An Etimological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm
- COLLINDER, BJÖRN (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm. 232—233
- DENY, J. (1921), Grammaire de la langue Turque (Dialecte Osmanli). Paris. 539—540
- DOERFER, GERHARD—HESCHE, WOLFRAM—SCHEINHARDT, HARTWIG (1980), Lamutisches Wörterbuch. Wiesbaden
- FOKOS-FUCHS, D. R. (1959), Syrjänisches Wörterbuch. I—II. Budapest
- GABAIN, ANNEMARIE (1974), Alttürkische Grammatik.³ Wiesbaden. 317—389
- HAJDÚ PÉTER (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest. 93—96 ②
- HAJDÚ PÉTER (1970), Korreferat B. In: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen. 46—49 (l. fent Benkő L. a.)
- HAJDÚ PÉTER (1970), A nyenyec „nomen-verbumok”-ról. Néprajz és Nyelvtudomány 14: 5—9
- HAJDÚ PÉTER (1971), A névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. NyIOK 27: 373—398
- HAKULINEN, LAURI (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys⁴. Helsinki. 69—71
- Handbuch der Orientalistik. Hrsg. von B. SPULER. I. Abt. 5 Bd. 1—3. Abschn. Leiden—Köln. 1963, 1964, 1968
- R. HUTÁS MAGDOLNA (1981), A szaglást és izlelést kifejező magyar igék szótörténeti és jelentéstörténeti problémái. MNy. 77: 436—440
- ITKONEN, ERKKI (1966), Kieli ja sen tutkimus. Helsinki. 226—229 ②
- KARJALAINEN, K. F. (1948), Ostjakisches Wörterbuch. Bearb. u. hrsg. von Y. H. TOIVONEN. I—II. Helsinki
- KÁROLY SÁNDOR (1970), Korreferat A. In: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen 45—46 (l. fent Benkő L. a.)

* Szerkesztői megjegyzés: Szóban is hangoztattuk, de most írásban is leszögezzük, hogy folyóiratunk nem vállalkozhat „A magyar nyelv történeti grammatikája” című készülő munkálat előtanulmányainak vagy részfejezeteinek közlésére. Jeles szerzőnkkel, A. Molnár Ferencel azért tettünk kivételt, mert tanulmányának sok finnugor vonatkozása van, ám ezek a készülő történeti grammatikában előre láthatólag kevésbé lesznek benne. — A fel. szerk.

³ A legfontosabb szakirodalom ② jellel van kiemelve.

- KISS JENŐ (1972), A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben (Észrevételek a finnugor nyelvek szófajjelölésének kérdéséhez). NyK 74: 299—334
- KISS JENŐ (1974), Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. NyK 76: 3—22
- KLEMM ANTAL (1937), A szófajok történetéhez. MNy 33: 316—322
- KLEMM ANTAL (1928—1942), Magyar történeti mondattan. Budapest. 43—44
- A. KÖVESI MAGDA (1977), A finnugor nomen-verbumok kérdéséhez. MNy 73: 188—194
- LAZICZIUS GYULA (1942), Általános nyelvészet. Budapest. 39—40
- LIGETI LAJOS (1962), Gombocz a török nomen-verbumokról. MNy 58: 464—466
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 1967, 1971, 1978 ☉
- Magyar nyelvtörténeti szótár. I—III. Szerk. SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND. Budapest. 1890, 1891, 1893
- A magyar szóképlet finnugor elemei. I—III. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, 1967, 1971, 1978 ☉
- Magyar Tájszótár. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. I—II. Budapest. 1893—1896, 1897—1901
- MÉSZÖLY GEDEON (1936), A *láp* szó eredete és rokonsága. SzegFüz 3: 87—143
- A. MOLNÁR FERENC (1983), Etimológiai és jelentéstani megjegyzések néhány finnugor ige-névszóhoz. In: Urálszittikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). Szerk. BERECZKI GÁBOR és DOMOKOS PÉTER. Budapest. 275—283
- H. MOLNÁR ILONA (1972), Az ún. mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az igére. NyK 74: 90—120 ☉
- MUNKÁCSI BERNÁT (1890—1896), Votják szótár. Lexicon linguae Votiacaorum. Budapest
- MUNKÁCSI BERNÁT—KÁLMÁN BÉLA, Vogul szótár. Kézirat
- PAIS DEZSŐ (1950), Mondatrészek—beszédrészek. MNy 46: 296—309
- PAPP ISTVÁN (1956), Az ősi szófajok. In: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Budapest. 29—35
- POPPE, NICHOLAS (1965), Introduction to Altaistic Linguistics. Wiesbaden. 192—193
- PROHÁSZKA JÁNOS (1953), Névszól és igéül egyaránt használt szavak. Nyr 77: 48—56
- RAVILA, PAAVO (1953), Sanaluokat, erityisesti uralisia kielä silmällä pitäen. Virittäjä 57: 41—50
- RAVILA, PAAVO (1957), Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. JSFOu 59/3: 1—13
- RÉDEI, KÁROLY (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1957), Szamojéd jelzős szerkezetek. NyK 59: 49—58
- N. SEBESTYÉN, IRÉN (1959), Zur Frage der Entwicklung uralischer Wortarten und uralischer attributiver Konstruktionen. ALH 9: 38—115
- SIMONYI ZSIGMOND (1909), Igék és névszók. Nyr 38: 241—247
- STEINITZ, WOLFGANG (1966—1980), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1—9. Lief. Berlin
- TEMESI MIHÁLY (1961), A szófaji értékek változásai. In: Nyelvtani tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. (Budapest. 69—88
- VÉRTES EDIT (1963), Brändal szófajelmélete. ÁNyT 1: 325—338
- WICHMANN, YRJÖ—T. E. UOTILA (1942), Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Helsinki
- WIEDEMANN, F. J. (1880) [új kiad. Bloomington, 1964], Syrjänisch—Deutsches Wörterbuch. St. Petersburg
- WIKLUND, K. B. (1892), Nomen-verba im lappischen. JSFOu 10: 211—216 ☉
- ZELLIGER ERZSÉBET (1983), Az igével kapcsolatos szófajváltásokról. MNy 79: 300—309

A műszók értelmezése³

Kettős szófajú szó: Olyan szó, amely jelentéstartalom, mondatbeli szerep és alak¹ viselkedés szempontjából két szófajba is beletartozik. Egy konkrét mondathelyzetben azonban általában mindig eldönthető, hogy melyik szófaji értékben szerepel.

Nomen-verbum: Kettős szófajú ige-névszó.⁴

³ „A magyar nyelv történeti grammatikája” c. kézikönyvben az egyes fejezetek műszavai külön részként, összesítve fognak szerepelni.

⁴ A nomen-verbum műszót egy ősi, „differenciálatlan” szókatégória jelölésére is használták, használják.

Nomen-Verba im Urungarischen

VON FERENC A. MOLNÁR

Die Nomen-Verba der ungarischen Sprache sind Wörter doppelter Wortart, d. h. man kann in einer gegebenen Satzsituation — bis auf einige angenommene Ausnahmen — aufgrund des morphologischen und syntaktischen Verhaltens immer feststellen, ob sie als Nomen oder als Verb stehen (z. B.: A viz *fagy*. 'Das Wasser friert; A *fagy* erős. 'Der Frost ist stark'.) In den ungarischen Verb-Nomina (Nomen-Verba) gilt — als finnougri-sches Erbe — der Nominativ Singular als Grundform der Nomina, bei den Verba dagegen die dritte Person Singular der subjektiven Konjugation. Ein bedeutender Teil der Nomen-Verba der urungarischen Sprache ist uns aus der finnougri-schen Grund-sprache überliefert (z. B. *agg* 'alt, alter Mann; alt werden'; *fagy* 'Forst; frieren, gerfrie-ren'; *fen* 'Wetzstein; schärfen, wetzen'), aber auch solche von innerer Wortentstehung sowie Lehnwörter (*pök* ~ *köp* 'Speichel, Auswurf; spucken, speien, speicheln'; *ok* 'Sorgfalt, Vorsicht, Klugheit; aus etwas die Lehre ziehen' usw.) kamen hinzu. Obwohl auch neue entstanden sind, verringerte sich die Zahl der Nomen-Verba im Laufe der urungarischen Periode, weil das verbale oder das nominale Glied in vielen Fällen abgestor-ben ist, oder das nominale, besonders aber das verbale Glied weitergebildet wurde und auf diese Weise nur in solchen Formen erhalten blieb. (z. B. finnougri. **sula* 'geschmolzen; schmelzen' :> ung. *olvad* 'schmelzen'; uralisch **kuma* 'gebeugte, ungestützte Lage; sich beugen' :> ung. *homlok* 'Stirn'). Etwa von der altungarischen Periode an (vom 10. Jh.) werden die ins Ungarische entlehnten Verben mit dem Ableitungssuffix *-l*, später auch *-z* (*csinál* 'machen, tun'; *masíroz* 'marschieren' usw.), diejenigen von innerer Wortentstehung mit verschiedenen frequentativen, momentanen, faktitiven und reflexiven Suffixen (*cammog* 'zotteln', *nyerül* 'wiehern') ergänzt, bzw. sie treten ins Ungarische in dieser Form ein. Das Suffix dient nicht oder nicht nur der Präzisierung der Bedeutung, sondern auch der Bezeichnung der Wortart Verb. So können im Ungarischen von der altungarischen Periode an im Grunde genommen keine Verb-Nomina entstehen, höchstens secundär. Der Bestand der Verb-Nomina des frühen Urungarischen lässt sich — mit grosser Unsicherheit — auf etwa 50 schätzen, diese Zahl verminderte sich jedoch gegen Ende der Periode um die Hälfte. Dazu kamen noch die Verb-Nomina, die mit homophonem Suffix entstanden sind (*követ* 'Gesandter; jemandem folgen'; *halász* 'Fischer; fischen' usw.) Das nominale Glied der urungarischen Verb-Nomina ist im allgemeinen Substantiv, selten Adjektiv oder Substantiv-Adjektiv. Auch durch die Substantivierung einiger Verba (*es* 'es regnet; Regen'; *fen* 'schleifen, wetzen; Schleifstein, Wetzstein'; *nyom* 'drücken, pressen; Spur, Fährte') bzw. durch den Wortartwechsel des Substantivs zum Verb (*lak* 'Wohnung; wohnen'; *agg* 'alt, alter Mann; alt werden') konnten Nomen-Verba entstehen. Das verbale Glied mehrerer Verb-Nomina wurde *ik*-Verb: *es(ik)* 'es regnet'; *fos(ik)* 'laxieren'; *lak(ik)* 'wohnen' usw. In den Nomen-Verba der uralischen und altaischen Sprachen besteht zwischen dem verbalen und dem nominalen Glied enge semantische Verbindung, jene drückt im allgemeinen eine eigenartige Handlung oder einen Vorgang aus, diese das gleichzeitige Resultat deren. Das verbale Glied kann die Handlung, das nominale ihr ausschliessliches Mittel bedeuten. Der Gebrauch der Nomen-Verba scheint eine gemeinsame typologische Eigenart der uralischen und altaischen Sprachen zu sein, die auch durch areale Einwirkungen beeinflusst wird.

Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez

0. A címben szereplő instabil tövű igéken nem valami új dolgot értek, hanem a mássalhangzóelemüket vesztő igetövek alkalmi megnevezéséül kívánom használni, mégpedig az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű (*észik, iszik; lész, tész, vész, visz, hisz*) és az (elsődlegesen) *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű (*al(u)szik, fek(ü)szik, nyug(o)szik, alkuszik* és a mai nyelvben már nem ilyenként használatos) igéket sorolom ide, de a másodlagosan *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövűekkel (*cselekszik, verelom* stb.) és az ún. tiszta *v* tövűekkel nem foglalkozom.

Az általam tárgyalandó kérdésnek meglehetősen gazdag irodalma van, ami egyértelműen mutatja, hogy kutatók egymást követő nemzedékeit készítették fejtöresre, magyarázatok keresésére e számukat tekintve nem túl népes táborot alkotó igéink. Dolgozatomat — noha terjedelme ezt nem indokolja — azért tekintem a kérdéskörhöz fűzött széljegyzetszerű véleménynek, mert a bonyolult tárgynak mindössze néhány, bár nem lényegtelen pontjához javaslok az eddigiektől eltérő megoldást.

Ezen igéink iránti érdeklődésemet eredetileg az *észik* és a *vész/visz* vogul és osztják megfelelői keltették fel: azoknak is van (egyszótagú) magán- és mássalhangzós tőalternánsuk, de a részben eltérő tövégi mássalhangzók és a paradigmabeli disztribúciójuk részleges egybeesése miatt nem láttam világosan ezen igetövek egymáshoz való viszonyát, nyelvtörténeti kapcsolatát a három ugor nyelvben. Benkő Loránd monográfiájának (Benkő 1980) megjelenése, majd E. Abaffy Erzsébetnek (1982) és Rédei Károlynak (1984) részben a Benkő-mű kapcsán megszületett tanulmányai inspiráltak arra, hogy megkísérlem összehangba tolni a magyar és obi-ugor igékről szerzett ismereteimet magyar (etimológia és történeti) megfelelőik viselkedésének és történetének tanulságaival. Ez persze elkerülhetetlenül azzal járt együtt, hogy beleártottam magamat a magyar nyelv történetészeinek munkájába. Eközben igyekeztem tájékozódni a tekintélyes mennyiségű szakirodalomban, hogy miként ítélték meg ezen igecsoportot magyar és finnugor nyelvészek. Úgy látom, a magyar, a vogul és az osztják instabil igetövek közti kapcsolatok tisztázása eddig alig jutott közelebb a megnyugtató megoldáshoz; az ősmagyarra, az ősvogulra és az ősosztjakra vonatkozóan — megítélésem szerint — ez idáig csak nem sok eredménnyel kecsegtető feltevéseket vetettek papírra. Ezennel tehát én is szaporítom a hipotézisek számát, remélve, hogy megfelelő érvekkel sikerül többé-kevésbé valószínűsíteniem őket.

Előjáróban még röviden tájékoztatom az olvasót, mely kérdéseknél fogok elidőzni:

1. Az instabil tövű igék tőalternánsai
2. Az instabil tövű igék elbeszélő múltjának időjele

3. Az alanyi és tárgyias ragozású igealakok kettősségének kora és eredete az instabil tövű igék e. sz. 3. sz. elbeszélő múltú alakjai kapcsán

1. Az instabil tövű igék tőalternánsai

Az egyszerűtagú instabil tövű igék csoportjának minden egyes tagja legalább az ősmagyar kortól fogva része szókincsünknek: az etimológiai szótárak (SKES, MSzFE, TESz.) szerint e hét ige közül a *hisz* ismeretlen eredetű, a *vész* legalább az ugor kori szókincset képviseli, a többi pedig a finn-ugor alapnyelvből öröklődött át. Már Kräuter észrevette, hogy a rokon nyelvekben is vannak ilyen igék, a vogul megfelelőket külön ki is emelte, viszonylag részletesen tárgyalta (Kräuter 1913. 317—318). Az egyszerűtagú finnugori szavak hangtörténeti előzményének tárgyalásakor Erkki Itkonen (1949) részletesen foglalkozott ezekkel az igékkel is. A *lész*-szel kapcsolatosan arra az etimológiai szótáraink által is elfogadott megállapításra jutott, hogy ez volt a finnugor alapnyelvben az egyetlen olyan nem névmási lexéma, amely már akkor egyszerűtagú volt, mivel ha benne akár **w* (vö. m. *löv-*), akár **j* lett volna, a lappban nem tűnhetett volna el nyom nélkül (Itkonen 1949: 1). A maradék négy igét — elsősorban — Itkonen rekonstrukciója (i. m.) és — másodsorban — az említett etimológiai szótárak rekonstrukciói alapján három csoportba sorolhatjuk kikövetkeztetett alapnyelvi hangtani szerkezetük szerint:

a) Az első szótagban felső nyelvválású hosszú magánhangzó volt és azt **k* követte:

**jüke* > fi. *juo-*, é. *joo-*, *juu-* stb. ~ m. *iszik*, *i-*, *iv-*,

**wike* > fi. *vie-*, é. *vii-*, nyj. *viä-*, *vē-* stb. ~ m. *visz*, *vi-*, *viv-*.

b) Az első szótagban középső nyelvválású rövid magánhangzó volt és azt **k* követte:

**teke* > fi. *teke-*, é. *tege-* stb. ~ m. *tész*, *tē-*, *tév-*.

c) Az első szótagban középső nyelvválású rövid magánhangzó volt és azt **w* követte:

**sewe* > fi. *syö-*, é. *söö-*, *süü-*, osztj. **ai-/*äü-*, **aiγ-/*äüγ-*, vog. **ti-*, **tiγ-*, **iđj-* stb. ~ m. *észik*, *ē-*, *ēv-*.

Nem tűnik kellően megalapozottnak az MSzFE-nek az az álláspontja, hogy a m. *vész* és *visz* igék, ill. rokon nyelvi megfelelőik elkülönítendőek egymástól (i. m. 3: 687). Egyrészt hangtani érveléssel igyekszik felfogását megokolni: „a vogul meg az osztják ige ősobiugor **wa-* 'nehmen' előzményének a magánhangzója a magyar *visz* felteendő ugor **wiγš-* előzményének *i*-jéből nem származtatható” (i. h.); másrészt jelentéstani okot hoz fel, hogy ti. a *visz* megfelelőiként felsorolt igéknek nincs 'nehmen' jelentése. Én azonban úgy vélem, hogy ugor hangtörténeti ismereteink még igen messze vannak attól a stádiumtól, hogy a fenti érvelésnek nemhogy hitelt adhatnánk, hanem akárcsak kis mértékben is valószínűséget tulajdoníthatnánk. Az ugor kori 'visz' ≈ 'vész' szó- és jelentéshasadást pedig éppen támogatja az a körülmény, hogy a magyar *visz* megfelelőiként elkönyvelt finn-permi szók jelentése csak 'visz', a *vész*-hez sorolt obi-ugor szavaké pedig csak 'vesz', hiszen jelentés-tanilag közeli, rokon fogalmakat jelöl mindkettő, továbbá az ugor kori szóhasadást nem zárja ki, hogy az obi-ugor nyelvek csak az egyik (a másodlagos jelentésű) igét őrizték meg. Amikor a *vész* és a *visz* összetartozása mellett foglalkozunk állást, voltaképpen nyitott kapukat döngöztünk, hiszen így tárgyalja őket az Uráli etimológiai szótár (kézirat) és a TESz. (3: 1125—1126, 1157—1158) is.

1.1. Úgy hiszem, megszívlelendő tanulással jár ezen igéink obi-ugor megfelelőinek tótani viselkedését alaposabban is szemügyre venni. Első látásra a tanulások tán túlságosan is soványnak ígérkezhetnek, hiszen mindössze hármójuk (*észik, iszik, vész/visz*) esetében tud az etimológiai irodalom vogul és osztják megfelelőkről. Sőt, én az *szik* megfelelőiül ajánlott vog. TJ *āj-*, FK P AL *āj- ~ aj-*, Szo. *aj-*, ?osztj. Vj. *jānt-*, Trj. *jeñt-*, DN *jānt-*, Kaz. *jañs-*, O *jeñs-* idetartozását nem is látom hangtanilag kellően megalapozottnak: a fi. *juo-* ~ m. *i-*, *iv-*, *i-sz-* stb. típusú igék vogul megfelelőire az jellemző, hogy az *s*-múltidő-jel előtt mindig magánhangzós tóváltozat szerepel, márpedig a fenti vogul igének nincs *ā-* stb. tóváltozata, hanem csak *āj-* stb.; ehhez képest a szókezdő *j* hiánya a vogulban (MSzFE 2 : 329) igazán elhanyagolható probléma; az osztják szó előtti kérdőjelet az MSzFE (2 : 330) azzal indokolja, hogy nem tudni, *ñl*, *ñs* (< **ñc*) eleme képző-e; ilyen képzőről azonban Gerhard Ganschownak (München) az osztják igeképzőket viszonylag jól feltérképező munkája (Ganschow 1965) nem tud. Megjegyzendő még, hogy az osztják etimológiai szótár szerzői a két obi-ugor szó összetartozását veszik biztosra, de finnugor kapcsolataikat illetően szkeptikusak (Wolfgang Steinitz—Gert Sauer, DEWOS 384).

Fennmaradt három igénk obi-ugor megfelelői:

1. *észik* ~ vog. **tī-* ~ **tīγ-* ~ **tāj-*: TJ *tīm*, AK FK P *tēm*, Szo. *tēγm* (< **tīγ-əm*) 'eszem', TJ *tī*, AK *tēγ*, *tīγ*, FK *tīγ*, P *tij*, Szo. *tēγ* (< **tīγ-θ*) 'eszik', TJ *tīs*, AK P Szo. *tēs* (< **tī-s*) 'evett', TJ *tājən*, AK FK *tōjən*, P *tājən*, Szo. *tājen* (< **tāj-ən*) 'egyél' ~ osztj. **li-*/**li-* ~ **liγ-*/**liγ-*: V *liləm*, Trj. *liΔəm*, DN *tetəm*, Kaz. *ΔΔəm*, O *liləm* (< **li-l-əm*) 'eszem', V *lisəm*, Trj. *lisəm*, Kaz. *Δesəm*, O *lisəm* (< **li-s-əm*) 'ettem', V. *liγəm*, Trj. *liγəm*, DN *tewəm* (< **liγ-θ-əm* ~ **liγ-θ-əm*) ua., V *liγä*, Trj. *liγä*, DN *tewa*, Kaz. *Δewa*, O *liwa* (< **liγ-ä* ~ **liγ-ä*) 'egyél'; vö. fi. *syö-*, é. *söö-*, *süü-* < FU **sewe-* vagy **seve-* (MSzFE 1 : 164—165), **seve-* (Itkonen 1949. 46).

2. *vész, visz* ~ vog. **wi-* ~ **wiγ-* ~ **wāj-* ~ osztj. **wē-* ~ *wēj-*; vö. fi. *vie-*, é. *vii-*, nyj. *viä-*, *vē-*, lp. D *wijke-*, *wiike-* < FU **wike-* (MSzFE 3 : 694—695), **wike-* (Itkonen 1949. 6), ill. Ug. **weyš-* (MSzFE 3 : 687—688).

Az obi-ugor nyelvekben vannak további ilyen instabil igetövek (csak az esetleges magyar és finn ségi megfelelőket idézem):

3. vog. **jī-* ~ **jīγ-* ~ **jāj-* (> É *jī-* ~ *juw-[!]* ~ *jaj-*) ~ osztj. **jē-*/**jō-* ~ **jēγ-*/**jōγ-*; vö. m. *jō*, *jön*, ?fi. é. *jää-* < Ug. ?FU **jšγš-* (MSzFE 2 : 340—341). A finn és észti szó ('bleiben') idekapcsolását jelentéstani szempontból még kérdőjellel sem tartom elfogadhatónak. Mivel az obi-ugor szók kétség kívül az instabil tövű igék közé tartoznak, amelyek szemivokálisát ugor kori intervokális **γ* feltevéssel értelmezhetjük, az ugor alapalakot én **jšγš-* formában rekonstruálom.

4. vog. **li-* ~ **liγ-* ~ **lāj-*; vö. m. *lō*, fi. *lyö-*, é. *löö-*, *lüü-* < FU **lewe-* (MSzFE 2 : 408—409), **leve-* (Itkonen 1949. 46).

5. vog. **mī-* ~ **mīγ-* ~ **māj-* ~ osztj. **mē-* ~ **mēj-*; vö. fi. *myy-*, *myö-*, é. *müü-* 'elad' < U **mēke-* (vö. Itkonen 1949. 3, 6, 47).

6. osztj. **nü-* ~ **nūγ-*; vö. vog. **nīyl-*, m. *néz*, fi. *näke-*, é. *näge-* (MSzFE 3 : 470).

7. osztj. **tu-* ~ **tūγ-*; vö. vog. **tül-*, fi. *tuo-*, é. *too-*, *tuo-* 'hoz' < FU **tōke-* (SKES V, 1404).

8. vog. **wī-* ~ **wiγ-* ~ **wāj-* ~ osztj. **wu-* ~ **wuj-*; vö. m. *óv*, R *ó*, *ósz* < Ug. **wšjš-* (MSzFE 3 : 508—509). Az MSzFE — Matti Liimola nyomán

(1970: 171) — második magyarázatként *óv* igénket a vog. *K ūmätöl-* 'vár' igével is kapcsolatba hozhatónak véli. Rédei (1977. 202) szintén ugor **wsja-* alakokkal számolt, az *óv*-ot és obi-ugor megfelelőit — uráli **wsja-*-ra visszavezetve — szamojéd szókkal egyezteteti. Ezt az etimológiát hang- és tótani megfontolásokból nem tudom elfogadni, részletes indoklására, ill. Rédei által összekapcsolt adatok más egyeztetési lehetőségére egy későbbi alkalommal térek vissza. Az *óv* a régiségben *lész*, *vész* stb. tótípusú igéink közé tartozott (Bárcki 1958b. 54), ezért és ugor tótani meggondolásból az elsőül idézett obi-ugor szópárt tekintem igénk egyetlen és biztos megfelelésének, ugor alapnyelvi alakjukat (ill. az ugor alapnyelvi ige egyik tóalternánsát) pedig **wsja-*-ként következtetem ki.

Az obi-ugor nyelvekben *γ*-ra vagy *j*-re végződő igék szórványosan átke-
rülhettek az instabil tövűek közé:

9. vog. **tj-*: AK *tiγ* 'sző' ~ *tis* [*ti-s*] 'szótt' ~ *täjən* [*täj-ən*] 'szőj',
KK *tiγəm* [*tiγ-əm*] 'szövök' ~ *tisəm* [*ti-s-əm*] 'szóttam' ~ *täjən* [*täj-ən*]
'szőj', P *tij* 'sző' ~ *tis* [*ti-s*] 'szótt' ~ *täjən*, *täjən* [*täj-ən*, *täj-ən*] 'szőj', de:
V AL *täjəm* [*täj-γ-əm*] 'szövök', *täjəj* [*täj-əj*] 'sző', *täjəs* [*täj-əs*] 'szótt',
Ob *tiji* [*tij-i*] 'sző', Szo. *tijen* [*tij-en*] 'szőj' (e szóról l. Steinitz 1955. 322);
vö. osztj. **tėj-*.

10. osztj. **tiγ-|*tüγ-*: Vj. *tiwəl* [*ti-wəl*] 'születik', *tis* [*ti-s*] 'született' ~
tiγäyən [*tiγ-äyən*], *tiγiyən* [*tiγ-iyən*] ua., *tiγəm* [*tiγ-əm*] 'születtem', de:
Kaz. *tüwəs* [*tüw-əs*] 'született'; vö. vog. **til-*.

Az 1—8. igékre a vogulban mindenütt az jellemző, hogy a magánhangzós tő a múlt idő *s* jele előtt használatos, az alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó, *j*-re végződő tő pedig a felszólító módban, a passivumban és részben a szóképzésben. A jelen idejű alanyi ragozású igealakokban pedig *γ*-t találunk minden számban és személyben (eltekintve az egyes nyelvjárásokban bekövetkezett eltérő mértékű módosulásoktól). Vajon minek tekinthető e *γ* (amely leginkább csak északi nyelvjárásokban őrződött meg *γ*-ként): jelenidő-jelnek-e, amely északon változatlan hangalakban él az e. sz. 1., 2., t. sz. 3. személyű alakokban (pl. *minēγəm* 'megyek'), avagy a tő részeként a korábbi **k*, **w* folytatójának-e. Liimola azon a véleményen volt, hogy az instabil tövű igék jelen idejű alakjainak *γ*-ja a jelen idő jelével azonos, tehát nem tartozik a tőhöz (közli Itkonen 1949. 46). „Ez azonban egyáltalán nem valószínű. Ezek az igék ugyanis a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint eredetileg szóbeljei **k*, **γ*, **w* mássalhangzókat tartalmaztak, s a mai tövégi *γ*, *w* ezen mássalhangzók vogul folytatóinak tekintendők” (Rédei 1984. 115, jegyzet). Semmi kétség, Rédeinek van igaza Liimolával szemben, hiszen csak a finnugor alapnyelvi **k* (**γ*), **w* helyén találunk az instabil tövű igékben ősvog. **γ*-t (> É *γ*), **γ*-t (> É *w*), míg az egyéb alapnyelvi intervokális mássalhangzókat tartalmazó uráli, finnugor vagy ugor kori igék mai folytatói nem találhatók meg az ugor nyelvek egyikében sem az instabil tövűek között (eltekintve egy vogul nyelvjárási újítástól).

Korábban úgy vélekedtem, hogy ezen igék *γ*-ja vált a vogul igeragozásban jelenidő-jellé (Honti 1982a. 47—49), aminek valószínűtlen voltára Rédei mutatott rá (i. h.), aki másokkal együtt e *γ*-ban az esetleges finnugor alapnyelvi **k* időjelet látja. Rédei egyúttal annak a felfogásának is hangot ad, hogy e **k*-nak a *γ*-n kívül *e* és *i* képviselője is van a vogulban. Itt azonban valami félreértésnek kell lennie, hiszen pl. a vog. É *minēγəm* 'megyek', *minēyən* 'mész' alakokban van *ē* is, *γ* is, nyilván nem lehet egyidejűleg mindkettő

ugyanazon **k* folytatója; *i* van pl. a *mini* 'megy' igealakban, amely nyilván az előzők *ē*-jével függ össze, és nem a *γ*-val. Ez az *ē*, *i* ugyanúgy a jelen idejű alakokban lép fel, mint a *γ*, tehát ebben is időjelet sejtethetünk, méghozzá, úgy gondolom, ugyanazon *j* elemű igenévképzőről van szó, amely a mordvin e. sz. 3. sz. jelen idejű alakokban található: *i*, *aj* (l. pl. Feoktistov 1975. 319). A (korai) ósvogulban ennek az időjelnek a mássalhangzós tövekhez **ə/*ā* előhangzóval kellett járulnia, amelynek realizációja mássalhangzó előtt a tő hangrendjétől függően **i/*ī* volt, és amely a keleti és a nyugati nyelvjárásokban abszolút szóvégi helyzetben diftongusként is megmaradhatott, pl. K *mənīi*, *məni*, P *minīi*, *minīi*, fonematikusan: K P *mināj* (< **mīn-əj*) 'megy'. Anélkül hogy részletezni kívánnám a különféle nyelvjárási képviselőket, megemlítem, hogy *γ* előtt az (**əj/*āj* >) **i/*ī* nyíltabbá vált: TJ *minēm* 'menni fogok' P *minəym* ≈ *minəem* (fonematikusan: *minē-γəm*, *minām*), É *minəyem* 'megyek', vö. TJ *minī* 'menni fog' stb. A *γ* is időjel, amely szótagzáró helyzetben (azaz abszolút szóvégen és a mássalhangzóval kezdődő, önálló szótagot alkotó személyragok előtt) minden dialektusban, a tavdaiban pedig minden esetben eltűnt; a szótagzáró helyzetű **γ*-nak az eltűnése talán már az ósvogulban végbemehetett, de legalább kezdetét vehette. Vajon miért van a vogul nyelvjárások alanyi ragozásában kétféle (**j*, **γ*) jelenidő-jel? Itt vissza kell kanyarodnom a Rédei által cáfolt magyarázatomhoz: az ósvogulban az összes instabil tövű ige magánhangzója felső nyelvállású és illabiális volt (akárcsak az **ə/*ā* + **j* realizációja) s azt követte a tővégi **γ* (ill. a **γ*, a 'jön' igében), vagyis ezen igék **īγ/*īγ/*īγ* szegmentumának analógiás szerepe lehetett a többi igebéli kettős **īγ/*īγ* időjel-komplexum megszilárdulásában. Ez persze semmivel sem csökkenti e **γ*-nak a rokon nyelvek egyikéből-másikából kimutatott, esetleges alapnyelvi eredetű **k* jelenidő-jellel való genetikai kapcsolatának valószínűségét. A keleti és a nyugati nyelvjárásokban a **γ* a **j* elemű időjel nélkül is csatlakozhat a tőhöz, pl. K *tušγəm*, P *tušsəm* (< *tušs-γ-əm*) 'állok', vö. P *tušsəyəm* (< *tušs-ēγ-əm* < **tūšc-īγ-əm* < **tūšc-əj-γ-əm*) ua.

Tehát a vogul nyelvjárások instabil tövű igéi történetileg nem tartalmaznak időjelet a jelen idejű alakokban, legfeljebb szinkrón szempontból tekinthetnénk a *γ*-t időjelnek pl. az É *miγəm* 'adok' szóalakban, de a *juwəm* 'jövök' *w*-jében aligha gyaníthatunk időjel-funkciójú elemet. Következésképpen ezen igék jelen idejében sem történeti, sem leíró szempontból nem számolhatunk időjellel, vagyis Rédeinek a fent idézett, a Liimola-féle felfogást bíráló kijelentését a tővégi konzonánsok különbözősége is igazolja.

Az 1–8. igékre az osztjákban az jellemző, hogy a magánhangzós tő szerepel az *l/ɹ/t* jelenidő-jel, az *s* múltidő-jel előtt (pl. V *liləm* [*li-l-əm*] 'eszem', *lisəm* [*li-s-əm*] 'ettem', vö. *mənləm* [*mən-l-əm*] 'megyek', *mənsəm* [*mən-s-əm*] 'mentem'), a szemivokálisra végződő pedig a *θ* jeles múltban (pl. *liγəm* [*li-θ-əm*] 'ettem', vö. *mənəm* [*mən-θ-əm*] 'mentem'), már ahol megőrződött, azaz keleten és délen, valamint a déli és északi közti átmenetet mutató nizjami nyelvjárásban.

Feltűnő, hogy az osztják instabil tövű igék közül háromban van *j* a mássalhangzós tőben, míg a vogulban *γ*, és a többi rokon nyelv is **k*-ra (**γ*-ra) utal:

- osztj. **mē- ~ *mēj- ~ vog. *mī- ~ miγ- 'ad' ~ fi. myy- << FU *mēke-*
 osztj. **wu- ~ *wuj- ~ vog. *wī- ~ *wiγ- 'lát' ~ m. óv,*
 osztj. **wē- ~ *wēj- ~ vog. *wī- ~ *wiγ- 'vesz' ~ m. vész, visz.*

Az *óv* ugor alapalakjával az MSzFE *j*-t tartalmazó formát rekonstruált: **wsjə-*, a csak ugornak tekintett *vész* előzményében pedig **γ-t*: **weγš-*. Az előbbi szó obi-ugor folytatóinak hangalakját illetően igyekeznek a szótár magyarázattal szolgálni: „A szóbeljei mássalhangzó **-j* lehetett, amely a vogulban és az osztjákban egyes nyelvjárásokban, ill. alakváltozatokban eltűnt” (3 : 509), de a pontosan ugyanilyen obi-ugor hangmegfelelést mutató **weγš-* **γ*-ját feleslegesnek látta hangtörténetileg értelmezni (3 : 687–688). A **wsjə-* azonban nem fogadható el alapalakul, mert az ősi eredetű instabil tövek közt egy sem akad, amelynek szóbeljei mássalhangzója **j*-re menne vissza, ill. az uráli és finnugor szóbeljei **j*-t tartalmazónak magyarázott ígék az obi-ugorban megőrizték a *j*-t, legfeljebb a magyarban válthatta fel egy másik, hiátustöltő funkciót is ellátó mássalhangzó, pl. *köveszt*. Az MSzFE szerzőit nyilván az osztj. *j* készítette erre a rekonstrukcióra, de nem vették figyelembe, hogy még két másik ígében is ugyanezt a viszonyt láthatjuk. E három osztják ígének pedig az a közös hangtani sajátossága, hogy szókezdő mássalhangzójuk bilabiális, így a **γ > osztj. *j* változást e szavakban a képzéshely eltolódásaként értelmezhetnénk oly módon, hogy a periferiális képzéshelyű *γ*-t nem periferiális képzéshelyű *j* váltotta föl, ha szókezdő pozícióban ugyancsak periferiális, de elülső képzéshelyű mássalhangzó (*m, w*) volt (l. 1.5.). Tehát az *óv* ugor alakja **wsjə-* lehetett.

Az instabil tövű obi-ugor ígék kapcsán még az érdemel figyelmet, hogy az ósvogulban (a felszólító módú alakok kivételével) felső nyelvallású volt a magánhangzó, az óosztjákban úgyszintén — ha teljes volt a magánhangzó, míg a redukált (rövid) magánhangzók körében az osztjákban nem volt releváns a nyelvallásbeli különbség (l. Steinitz 1950. 27, 48). Ebből is következtettem arra, hogy az obi-ugor alapnyelvben a rövid magánhangzóknek egynél több nyelvallásfokon kellett megoszlanuk, így egyebek között ezért is alapítalan már hivatkozott obi-ugor vokalizmustörténetem azon megállapítását (Honti 1982. 18) kifogásolni, hogy az általam obi-ugor alapnyelvnek rekonstruált magánhangzórendszer több fonémából áll, mint a belőle leszármazott ósvogul és óosztják rendszer (az obi-ugor alapnyelvi **ä, *ē, *i* kérdéséhez még vö. Honti 1980. 187) . . .

1.2. Az instabil tövű obi-ugor ígék magyar megfelelői legtöbbször hasonlóan viselkednek: van magánhangzós tövük, pl. *vē-*, *v-s* alternánsuk, pl. *vēv-*, ill. — és ez már különbség az obi-ugorhoz képest — jelen időben *sz-szel* bővített tövük járja, pl. *vész-*. E tőalternánsok történeti elemzése, ill. idetartozó ígéink elbeszélő múlt idejű alakjainak (pl. *tők ~ ték*) alaktani boncolgatása sok gondot okozott a magyar nyelvtörténet bűvárainak. A bevezetőben hivatkozott legfrissebb állásfoglalások olvastán az a benyomásom támadt, hogy a kutatások még mindig nem hoztak megnyugtató eredményt, azok egyelőre inkább holtpontra, semmint nyugvópontra jutottak. Saját feltevéseim előadását nem kívánom azzal terhelni, hogy az elkerülhetetlenül szükségesnél gondosabban számbaveszem a tudománytörténeti előzményeket, a bevezetőben említett három munka szerzői ezt ugyanis megtették, én inkább az ő megállapításaikat veszem fejtegetéseim alapjául.

Dolgozata tanulságainak összegzésekor Rédei többek között ezt írja: „A fent tárgyalt magyar, vogul és osztják mássalhangzós és magánhangzós ígétövek kialakulásának a kezdete minden bizonnyal az ugor korig nyúlik vissza, jóllehet az egyes nyelvekben mutatkozó divergens eredmények arra

utalnak, hogy a végső kifejelet már ezen nyelvek életébe tartozik” (Rédei 1984. 115–116); a tőalternáció korát illetően még vö. Abaffy 1982. 422–423. Így igaz: nehéz vagy éppen lehetetlen feladat lenne egymástól független változások eredményeként értékelni a m. *ē* ~ *ēv*-, vog. **tī* ~ **tīγ*-, oszjtj. **ai*-/**āi*- ~ **aiγ*-/**āiγ*- stb. kettősséget. Bár az is igaz, hogy Rédei a fenti kijelentéssel nem egészen összhangban azt is írja, hogy „Az *u/ū* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész* (*löv*-) típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ū* elemnek idővel múlt időértéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ū* leválasztásával *v*-tlen *tē*-, *lē*-, *vē*-, *ē*-, *i*-, *hi*-, *vi*- töveket vontak el, amely aztán a jelen idő (*tészem*, *lészék* stb.), a *-t/-tt* jeles múlt idő (*téttem*, *léttem*) és a ható ige (*téhet*, *léhet*) alapjává lettek” (Rédei 1984. 114).

Benkő szerint „egyes rokon nyelvi megfelelőik ellenében is” ezen igéknek csak egyféle, magánhangzós tövük (pl. *tē*-) volt az ős- és a korai ómagyarban (Benkő 1980. 214–215), míg Abaffy felfogása rokon Rédeiével, ezeket a magánhangzós töveket ugyanis elvonással magyarázza, úgy vélekedve, „hogy a szóban forgó tövek eredetileg mássalhangzót tartalmaztak, s hogy ezek még az ősmagyarban is megvoltak. Ugyanakkor az elvonás feltevéssel elfogadható értelmezést nyer az eddig megmagyarázatlan *tē*-, *vē*-, *ē*- típusú tövek keletkezése” (Abaffy 1982. 423). Megjegyzendő — visszautalva a fentiekre —, hogy Abaffynak és Rédeiének a magán- és mássalhangzós tőváltozatok melletti állásfoglalását legközelebbi rokon nyelveink egyértelműen igazolják, így azok már az ősmagyar kor előtt is meglehettek. E feltevést, ti. a *v*-s tövek régiségére vonatkozót, megítélésem szerint támogatják a Konstantinos feljegyezte *Levedia* és *Liüntik* tulajdonnevek (vö. Pais 1950. 292) és a HB *avec* 'e-vék'.

Továbbá arról sem nagyon szabad megfeledkezni, hogy ezen instabil tövű ugor igék permi és volgai megfelelőiben is előbukkan a tőben *v* vagy *j*, amiről az MSzFE csak a *lész* megfelelői kapcsán szól, másodlagosnak, hiátustöltőnek minősítve e mássalhangzókat, míg pl. az *iszik* megfelelőinél említetlenül maradtak. Ez esetben a hosszabb tőalternánsban szemivokálíst (**γ*-t vagy **w*-t) kereshetnénk, amelynek a helyére egyes nyelvekben egy másik szemivokális (*j*) léphetett, pl. mord. E M *tuje*- ~ (Ahlqvist) E *tuvo*-, vö. fi. *two*-, oszjtj. V *tu*-, *tuγ*- 'hoz'. Ha e feltevésem helyes, akkor a m. *észik* permi megfelelőiben (zürj. *soj*-, votj. *ši*- ~ *šij*-) a *j* magyarázható a korábbi **w* helyén jelentkező hiátustöltőként — egyébként V. I. Lytkin (1964. 62) a zürj. KP nyelvjárásból kétféle alakot idéz: *šu-j*-, *šu-v*-! —, s így a permi szóknak a m. *észik* ~ fi. *syö*- családjába való tartozása oly annyira valószínűsíthető, hogy az előttük szereplő kérdőjel (MSzFE 1: 164–165) talán el is hagyható.

Instabil tövű igéink magán- és mássalhangzós tőalternánsainak meglétét a fentiek alapján igen réginek vélem, így Décsynek e kettősség korára vonatkozó feltevést (Décsy 1965. 170) kétségbe vonó ellenvetésemet (Honti 1979. 229) ma már indokolatlannak látom.

1.3. Régi instabil tövű igéink másik csoportjának (*al(u)szik*, *fek(ü)szik* stb.) esetleges rokon nyelvi megfelelői nem e sajátos tőcsoport tagjai. Ezek és a *tész* típusúak köznyelvünkben és nyelvjárásaink nagy részében egy lényeges ponton különböznek egymástól: ahol az *al(u)szik*-féléknek *d*-s töve szerepel (vagyis legtöbbször az *n* elemű szuffixumok előtt), ugyanazon alakokban a *lész*-félékben *nn*-t találunk, pl. *aludni*, *aludnék* ~ *lenni*, *lennék*. A magyar

nyelvtörténet művelőinek felfogása szerint e *-d-n- ~ -n-n-* voltaképpen közös gyökerekre megy vissza, mégpedig oly módon, hogy a főnévi igenév és a feltételes mód jele magánhangzós tőhöz járulván intervokális helyzetben megnyúlt, majd a nem csak egyszótagú tőváltozattal rendelkező igékben $nn > dn$ változás történt. Az egyszótagúakban is találunk *dn*-es alakváltozatokat mind a (viszonylagos) régiségben, mind a nyelvjárásokban, bár ez korántsem olyan általános jelenség, mint a másik tőcsoport esetében. Az $n > nn$ ($> dn$) változással általánosan elfogadott tanítása nyelvtörténetünknek, éppen ezért hálátlan és nyilván merész dolog egy ilyen biztosként ismert magyarázat hitelét kétségbe vonni, amint ez nekem a következőkben szándékomban áll.

Mivel az általam boncolgatandó instabil tövű igék mindkét csoportjában a szuffixum *n*-jének magánhangzóközi helyzetű nyúlásával magyarázzák a főnévi igenév és a feltételes mód *nn*-jét (*lenni* \approx *lenni*, *alunni* \approx *aludni*), de e folyamatnak és az $nn > dn$ változásnak csak az *al(u)szik* típusúak esetében igyekeztek utánajárni, az ezzel kapcsolatos felfogás ismertetésével és kritikájával kezdem.

Az állítólagos **aluni > alunni > aludni* változásra a Horváth Károlytól származó, vitathatatlanul szellemes magyarázat lényegét Bárczi szavaival adom elő, aki e felfogás bizonyos nehézségeire is utalt:

„Horváth Károly a *d*-nek az *aluszik* csoportba való behatolását úgy magyarázza, hogy ezek az igék, mégpedig elsősorban azok, amelyeknek töve *ko-*, *ke-*, *kő-* (*kü-*, *ku-*)-ra végződik, a *-kodik*, *-kedik*, *-kődik* képzős visszaható—tárgyatlan igékkel kölcsönös egymásrahatás viszonyába kerültek, s egymás ragozását kölcsönösen alakították... [Bekezdés] E magyarázatnak az az előnye, hogy noha nem sok, mégis több érintkező pontra (*ko- ~ kod-*, visszaható—tárgyatlan jelentés) alapítja a kölcsönhatást, s egyben megmagyarázza a *cselekvém*, *cselekszem* féle alakok keletkezését is. Hiánya, hogy nem vet számot a felszólító módú alakok igen korai elterjedésével, ami világosan arra mutat, hogy a *d* először itt vetett lábat. [Bekezdés]... E nehézség azonban enyhíthető, ha meggondoljuk, hogy a *-d*-nek már régóta inhoatív... , majd innen nyomatékosító szerepe is van, az pedig érthető, hogy felszólító módban voltaképpen a *cselekvés* megkezdésére történjék felszólítás, tehát pl. *aludj!* voltaképpen: 'kezdj aludni!'” (Bárczi 1958b. 60–61). Itt megjegyzendő, hogy az *alud-* stb. *d* elemét az ún. eredeti *d*-t és *kod/kéd/köd* képzőt tartalmazó ige-tövek analógiájával — tehát nem kölcsön-, hanem csak egyirányú hatás feltevésével — magyarázta Kräuter (1913. 336) és Horger (1913. 337) (még vö. Simonyi 1899. 194).

Bárczi tehát itt túllép Horváth felfogásán, aki szerint „A múltidejű alakokban: *aludtam* és a felszólító módban: *aludjam* a *d* csak helyesírási sajátosság” (Horváth 1941. 116; kiemelés tőlem — H. L.). Ehhez még vö. „A *d* a felszólító módban általános már a kódexekben, pl. JókK. 11: *fekegy*...” (Bárczi 1958b. 60; de l. Zelliger 1980. 775). Itt tehát Bárczi Horváth ellenében igen fontos dologra mutatott rá: nyelvemlékeink egyáltalán nem tartalmaznak **fekej/*feküj*-féle imperativusi formákat. Következésképpen a felszólító módú igealakok (*aludj* stb.) azt mutatják, hogy Horváth kronológiája téves, szerinte ugyanis ezen igecsoport első *d*-s adata az AporK *eskedet* adata volna. Márpedig ha az imperativusban korábban volt *gy* (= *d*), vagyis voltaképpen *d*-s tőalternáns, amint azt Horváth magyarázata megengedné, akkor az *al(u)szik* típusú igék *d*-s tőalternánsának megjelenését szükségtelen a *cselekődik*-félék hatásának tulajdonítani

(ezzel persze nem vonom kétségbe, hogy az utóbbiak *cselekszik*-féle alakjai az *al(u)szik* típus hatására alakultak ki).

Horváth Károly a kódexekből gyűjtött anyagra támaszkodva vonta le azt a következtetést, hogy az *aluni* az *alunni*-val, az *eskütem* az *esküttem*-mel szemben az eredetibb, ill. hogy az *aludni* stb. *d*-jének magyarázata a *cselekédni* stb. hatásában rejlik. Ennek alátámasztására befejezett múltú, főnévi ige-névi és feltételes módú alakokat vonultatott fel kódexeinkből. Úgy vélem, nem haszontalan az írásmód szerinti csoportosításban áttanulmányozni Horváth bizonyítóanyagát:

rövid mássalhangzós jelölés

alwthwnk (TelK 1523—1531)

fekywthem (TelK 1523—1531),
fekewthónk (uo.)

eskwttem (VirgK 1529 e.),
eskwtetek (uo.)

aloneék (SzékK 1526—1528),
aluna (TihK (1532),
alwnanak (ÉrdyK 1524—1527)

fekőrneek (JordK 1516—1519),
fekewneek (ÉrdyK 1524—1527),
fekeneyek (ÉrsK 1529—1531)

hosszú mássalhangzós jelölés

alluttam (AporK 1416 u./1490 k.
továbbá: FestK 1493 k.; PéldK
1510; LobK 1514; ÉrsK 1529—
1531),
aluttal (TihK 1532),
aluttatok (JordK 1516—1519),
aluttac (BécsiK 1416 u./1450 k.;
továbbá: MünchK 1416 u./1466;
AporK 1416 u./1490 k.; DöbrK 1508;
ÉrdyK 1524—1527)

fèkottènèc (BécsiK 1416 u./1450 k.)

eskótttem (AporK 1416 u./1490 k.;
továbbá: JordK 1516—1519; Keszth-
K 1522)
èskottèl (BécsiK 1416 u./1450 k.;
továbbá: AporK 1416 u./1490 k.;
DöbrK 1508; NagyszK 1512—1513;
CornK 1514—1519; HorvK 1522;
ÉrdyK 1524—1527)
eskótttűnk (AporK 1416 u./1490 k.;
eskótttek (ÉrdyK 1524—1527); to-
vábbá: ÉrsK 1529—1531)
èskottènèc (BécsiK 1416 u./1450 k.;
továbbá: JordK 1516—1519)

alonnec (NádK 1508; továbbá: DomK
1517; DebrK 1519 k.; LázK 1525;
VirgK 1529 e.; ÉrsK 1529—1531),
alonnanak (JókK 1372 u./1448
k.; továbbá: DöbrK 1508; CornK
1514—1519; DebrK 1519 k.; SzékK
1526—1528)

fekønnem (TelK 1525—1531),
fekønnec (NádK 1508; továbbá:
MargL 1510; CornK 1514—1519;

DebrK 1519 k.; VirgK 152 e.;
ÉrsK 1529—1531; KazK 1526—
1541),
fekűnneyek (WinklK 1506; továbbá:
PéldK 1510; MargL 1510; DomK
1517; TelK 1525—1531; SzékK
1526—1528)

eskennyegek (PéldK 1510), *eskednek* (!)
(ÉrsK 1529—1531)

alony (JókK 1372 u./1448 k., VirgK
1529 e.), *alwny* (ÉrdyK 1524—1527),
alunia (KazK 1526—1541)

alonnny (JókK 1372 u./1448 k.; to-
vábbá: BécsiK 1416 u./1450 k.;
PéldK 1510; DomK 1517; SzékK
1526—1528; VirgK 1529 e.),
alonnom (WinklK 1506; továbbá:
TelK 1525—1531),
alonnod (HorvK 1522),
alonnnya (MargK 1510 k.; továbbá:
LobK 1514),
alonnnyok (ÉrsK 1529—1531)

fekűny (JordK 1516—1519),
fekewny (ÉrdyK 1524—1527),
fekeny (ÉrsK 1529—1531),
fekunód (TihK 1532)

fekenni (BécsiK 1416 u./1450 k.;
FestK 1493 k.; MargL 1510; DomK
1517; SzékK 1526—1528),
fekennye (MargL 1510; továbbá:
DomK 1517; ÉrsK 1529—1531),
fekődnód (!) (KazK 1526—1541)

eskwny (JordK 1516—1519),
eskewny (ÉrdyK 1524—1527)

eskenni (MünchK 1416 u./1466; to-
vábbá: DörbK 1508; ÉrsK 1529—
1531),
ekódny (WinklK 1506) (!), *eskódni*
(!) (NádK 1508), *eskűdnie* (!) (Weszpr.
K 1512 k.), *eskódny* (!) (JordK 1516—
1519)

A Horváthtól átvett anyagból a következő tanulságok adódnak:

a) A befejezett múlt idejű igealakok közül a rövid *t*-vel írottak későbbi keletűek és kevésbé számosak, mint a *tt*-sek.

b) A feltételes módú igealakokra ugyanez érvényes (*n—nn*). Továbbá szó sincs arról, hogy ugyanazon kódexben csak egyféle jelölés fordulna elő: *aloneék—alonnanak*, *fekőnieic* (SzékK), *fekeneyek—alwnnek*, *fekwennek*, *fekwneek*, sőt!: *eskednek* (ÉrsK).

c) A főnévi igenévvel kapcsolatosan pontosan ugyanaz állapítható meg, mint a feltételes módnál. Vö. *alony—alonnny* (JókK, VirgK), *alunia—fekődnód* (!) (KazK), *fekűny*, *eskwny—eskódny* (!) (JordK), *fekeny—alonnnyok*, *fekwennye*, *eskenni* (ÉrsK).

d) Feloldásra váró ellentmondás az is, hogy egyes kódexekből csak *t-s* adatok szerepelnek, amelyekkel *n ~ nn* (*~ dn*) megfelelést mutató más

paradigmasorbéli alakok állnak szemben vagy fordítva: *alwthwnk*, *fekywthem*, *fekewthónk*—*fekennem*, *fekónneiec* (felt. m.), *alonnom* (főn. in.) (TelK), *eskwtem*, *eskwtetek*—*fekenneek* (felt. m.), *alony* (főn. in.) (VirgK), *alwttanak*, *eskwttel*, *eskwtték*—*alwnanak*, *fekewneek* (felt. m.), *alwny*, *fekewny*, *eskwewny* (főn. in.) (ÉrdyK).

E tanulságok a RMG1. anyaga alapján megerősíthetők.

Mindezen felül természetesen az sem érdektelen, hogy milyen arányban fordulnak elő egy-egy kódexben az *aluttam* ~ *alutam*, *alunni* (*aludni*) ~ *aluni* stb. változatok. Ezt könnyűszerrel egyelőre csak a Jókai-Kódex anyagán nézhetjük meg Jakab László és Kiss Antal „A Jókai-Kódex ábécérendes adattára” (Debrecen 1978) c. munkája segítségével:

múlt idő (az e. sz. 3. személyt nem számítva):

	<i>t</i>	<i>tt</i>
<i>alszik</i>	—	—
<i>fekszik</i>	—	—
<i>nyugszik</i>	—	2
feltételes mód		
	<i>n</i>	<i>nn</i>
<i>alszik</i>	—	1
<i>fekszik</i>	—	—
<i>nyugszik</i>	—	—
főnévi igenév		
<i>alszik</i>	1	2
<i>fekszik</i>	—	—
<i>nyugszik</i>	—	—

Tehát egy rövid mássalhangzós adattal szemben öt a hosszú mássalhangzósok száma. Hogy ez nem lehet véletlen, azt megerősíti az egyszótagú instabil tövű igék megfelelő alakjainak írásmódja (l. alább).

Az eddigiek aligha hagyhatnak kétséget abban a tekintetben, hogy a *tt*-s és *nn*-es alakok korábbi keltezésűek és lényegesen gyakoribbak. Ez persze nem jogosít fel semmiféle kronológiai következtetésre, hiszen dőreség lenne azt hinni, hogy itt pl. *tt* > *t* (*aluttam* > *alutam*) változás kezdetének lennének a tanúi. Nyilván csak arról lehet szó, hogy a kódexírók nem mindig olyan mássalhangzó-kvantitást vetettek papírra, mint amilyent ejtettek. Ennek bizonyítéka pl. az, hogy a *mënni* a JókK-ben hatszor *meny*, tizenkétszer pedig *menny* (ill. *menned*, *mennetek*) betűsorú.

A Horváth által felhasznált nyelvtörténeti anyag alapján nem állíthatjuk sem azt, hogy a *t*-s, *n*-s alakok az eredetibbek a *tt*-s, *nn*-es formákkal szemben, sem azt, hogy az *alud*- stb. *d*-je a *cseleköd*- típusú igékkel kölcsönhatásba kerülve jelent volna meg. Károly Sándor A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban c. munkájában a *nyugszik* szócikében **nugod*-tőváltozattal is számol (i. m. 92), „amely ebben a formájában nem fordul elő a kódexben”, viszont az *alszik* (i. m. 29) és a *fekszik* (i. m. 46) alatt nem találunk ilyen kikövetkeztetett tőváltozatokat, noha e három ige azonos módon viselkedik a kódexben tőtani szempontból.

Ezen igecsoportra nézve végkövetkeztetésként csak az adódhat, hogy a *d* az egyik tőalternáns része, amely nem a nyelvemlékes korban, hanem azt megelőzően került oda, és legtöbbször teljesen hasonult a rá következő morféma mássalhangzójához, így voltaképpen az *alugy*, *aluttam*, *alunnék*, *alunni* látens *d*-s tövet tartalmaznak, ill. tartalmaztak, amely a nyelvterület legnagyobb részén újra megelevenedett.

Kräuter amellett érvelt, hogy a HB *eneyc* rövid *n*-nel olvasandó, mert írójá, „a ki tizenhat esetben a mai helyesírásunknál is pontosabban (vö. *igg*) meg tudja különböztetni a geminált mássalhangzót az egyszerűtől, az a tizenhetikben sem fog *ennék* helyett *enneye*-t [ɔ: *eneyc* — H. L.] írni” (Kräuter 1913. 333). Akárhányszor jelölte is helyesen a HB írója a kvantitást, az még nem garancia arra, hogy egyáltalán nem tévedhetett (amint ez a mai szigorú helyesírási szabályokat jól ismerő és sokat író tollforgatóval is megesik...). Kräuter az *eneyc* > *ennék* geminálódást az *adnék* ≈ *annék* analógiájának tulajdonítja és a NySz. *hydni* 'hinni' adatában is ennek bizonyítékát látja. „A hol t.i. *anni* mellett *adni* is járta, ott a *hinni*-nek mintegy teljesebb alakja gyanánt keletkezhetett *hidni*, különben a következő... csoportba tartozó igékben is anorganikus hang előzi meg a *-né*, *-ni* képzőt; a *feküdni*, *aludnék* alakok *d*-jét már a TMNy. is analógiával magyarázta” (Kräuter 1913. 333).

Egytagú instabil tövű igéink feltételes módjában és főnévi igenevében ma tehát nyelvterületünk túlnyomó részén *nn* van: *lënnék*, *lënni*, *lënnëm* stb. Simonyi Zsigmond ezt **vn*-ből való teljes hasonulásként értékelte (1905. 252; de l. Balassa—Simonyi 1895. 260). Bárczi véleménye: „A *tënni*, *hinnél* stb.-féle alakok *nn*-je geminációval keletkezett” (1958b. 58), tehát szerinte ugyanúgy magyarázódnék, mint az *alunni nn*-je. Simonyi és Kräuter nézetét ma már nem is emlegetik, Bárcziét mindmáig érvényesnek tekintik. Voltaképpen az övének felel meg Mészöly felfogása is (l. Mészöly 1956. 203, 228).

Instabil tövű igéinknek csak két ilyen alakja ismeretes a kódexek előtti időszakból: HB *eneyc* és KTSz. *l[ënni]*. Az előbbit Bárczi (1982. 84) is, Benkő (1980. 47) is rövid *n*-nel olvassa, az utóbbit B. Lőrinczy Éva (1953. 15, 17, 99) *nn*-nel, ennél viszont Benkő (i. m. 51) mindkét olvasatot lehetségesnek tartja. Ezt követően csak a JókK-ből idézhetünk bőségesen ilyen adatokat a Jakab—Kiss 1978 alapján:

	Feltételes mód		Főnévi igenev	
	<i>n</i>	<i>nn</i>	<i>n</i>	<i>nn</i>
<i>észik</i>	—	3	—	4
<i>hész</i>	—	—	—	2
<i>észik</i>	—	—	—	2
<i>lész</i>	—	2	20	36
<i>tész</i>	—	6	—	27
<i>vész</i>	—	3	—	4
<i>visz</i>	—	1	—	1

A BécsiK-ben és a MünchK-ben ezen igék alakjai nem is szerepelnek rövid *n*-nel (vö. Károly 1965; Szabó T. 1977). A JókK-ben is csak a *lész*-nél fordulnak elő *n*-es alakok (igenev), méghozzá az összes előfordulás több mint

egyharmadában. Összevetve a többi igével és a fentebb tárgyalt *alunni* ~ *aluni* tanulságaival, azt hiszem, túlzott fontosságot nemigen tulajdoníthatunk neki, éppúgy elírás, következtelenség lehet, mint a szintén JókK-beli *meni* a *menni*-vel szemben.

A RMGL. anyagában vannak a mássalhangzó-kapcsolatra végződő igéknek (pl. *mond*, *tart*) és a *vét*-nek *nn*-t tartalmazó infinitívusai is. Ez a körülmény vajon használható-e érvül egy állítólagos **aluni* > *alunni*, **alunék* > *alunnék* (és **ëni* > *ënni*, **ënék* > *ënnék*) geminálódás mellett? Kétlem, mert a) csak a főnévi igenévben van adatolva, feltételes módban egyáltalán nincs, b) semmi nyoma az ilyen geminált *nn*-es alakoknak mai nyelvünkben és nyelvjárásainkban, c) ha a *tartanni* csakugyan *nn*-t takart volna, és ha az *aludni* *dn*-je csakugyan *nn*-ből keletkezett volna, talán várhatnánk, hogy a *tartani* és az állítólagos, régi *tartanni* mellett **tartadni* is felbukkanjon, márpedig efféle alakokat nem sikerült találnom.

1.3.1. Az *al(u)szik*, *fek(ü)szik* stb. igék tótani viselkedése szembeötlően emlékeztet a *tész*, *vész*-félékére, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiak nem mutatnak *d*-s tövet, legalábbis a köznyelvben és a nyelvjárások többségében nem. Különbség az is, hogy az előbbieket magánhangzós töve labiális magánhangzóra végződik, ill. *e* vokális *d*-s tövükben is szerepel: *aluszik*, *feküszik*, *aludt*, *feküdt*, *v-s* tövük pedig elbeszélő múltjuk későbbi alakváltozataiban: pl. *aluvám*, *alvám*, vö. régebbi *alúm* és a mai névszói származékokban jelentkezik, pl. *fekvő*, *fekvés*.

Budenz ezt a *v-t*, amely a megelőző magánhangzót labializálta, reflexivumképzőnek tekintette, amely az intranszitiv igék alanyának állapotváltozását fejezte ki (Budenz 1884–94. 105). Kräuter is hasonlóan vélekedett: „Ezeknek az igéknek a tempustöve *-u-*, *-ü-* refl. képzőre végződött” (Kräuter 1913. 335). Horváth (1941. 131–133) és Bárczi (1958b. 61–62) ezt elutasítják, a *v* megjelenését a *tész*, *vész* stb. analógiájával magyarázzák. Bárczi szerint azért nem lehet Budenz álláspontja helytálló, mert „a reflexív képző csak egyes igealakokban mutatkozik” (Bárczi 1958b. 62), Nyiri (1980. 303–304) pedig hiátustöltői eredetűnek mondja. Márpedig Budenz állítása igencsak hihető: az *al(u)szik* tótípusú igék — legalábbis eredetileg állapotváltozást is kifejeztek, és éppen az ilyen igék gyakran használatosak az obi-ugorban is passivumjellel, tehát tulajdonképpen mediális igeként, pl. osztj. Kaz. *ikeA wõjamsa* (pass.) 'der Mann ist eingeschlafen', Ko. *mënta xättet xuttaj* (pass.) 'der Tag seines Wegganges tagte' ~ O *çalëuat xõtlës* (act.) 'másnap virradt', vog. T *jil-ajewst* (pass.) 'sie sanken in Schlaf', *aineum* [= *ajněwəm*] (pass.) ['elaludnék'] ~ P *jal-ojnəm šitel* 'während meines Einschlafens' (*oj-tõ* + *-nə* a folyamatos melléknévi igenév képzője + *-(ə)m* személyjel), P *kätay polwəy* (pass.) 'es frieren (ihr) die Hände' ~ *kětərnə pōlës* (act.) 'es fror glatt, zu Glatteis'. — Tehát Budenz magyarázatát helyesnek látom, és a korai ősmagyarra teszem az *al* ~ (**alw* > **aluw* >) *alu* ~ *alv*-tőalternáció kialakulását.

1.4. Azonban nemcsak *al(u)szik* típusú igéinknek van *d*-s változata, hanem a *vész*-féléknek is. Az elmúlt századokban leggyakrabban a *hisz* igét vetették papírra *d*-s tőváltozattal, a *hidni* főnévi igenévben. A nyelvtanírásban is erre figyeltek fel először. A megfigyelés Geleji Katonától származik: „Ki így jzoll: . . . *hidni*, 's ki' *hinni*” (Magyar Grammatikatska. 1645. 322) (idézi Horger 1913. 339 és Pánity 1913. 175).

Zolnai Gyula a mátyusföldi nyelvjárás leírásakor számolt be erről a jelenségről: ő az ottani *eddé, éddé, edve 'éve', iddâ 'iva', tēddé 'téve'* alakokat a *szēttem* (= *szēdtem*): *szēnni* (= *szēdni*): *szēdve/szēddé* = *ēttem*: *ēnni*: *ēdve/ēddé* analógiával magyarázta (Zolnai 1891. 121).

Sopron megyéből Simonyi közölt *ēdve 'éve'* formát (Balassa–Simonyi 1895. 260. jegyzet).

A szakadáti nyelvjárásban pedig Horger talált hasonló alakokat, amelyek bemutatásakor még nem volt tudomása az imént említett adatokról: „Az igező váltakozása szempontjából legérdekesebb az, hogy az *sz-szel* bővülő *v* hangú tövek (*lész, tész, vész, hisz, visz, észik, iszik*) főnévi igenevében és föltételes módú alakjaiban *d*-re végződik az igező. Pl. *lōdni, tōdni, vōdni, hidni, vidni, ōdni, idni, vidném, vōdnék, lōdne, mōgidnátok, vidnētek* stb. Bizonyos, hogy ezt a feltűnő sajátyságot a szakadáti nyelvjárás egészen önállóan fejlesztette, mert sem a régi nyelvben, sem pedig a mai nyelvjárásokban nem találjuk semmi nyomát. Vagy *v*-ből fejlődött ezekben a *d* (ez azonban kevésbé valószínű), vagy pedig a köznyelvben is meglevő geminált *nn* disszimilálódott valamiképpen *dn*-vé. A szokatlan hangváltozás okára vonatkozólag azonban semmi véleményt nem mondhatok” (Horger 1910. 307).

A legfrissebb nyelvjárási feljegyzések arról tanúskodnak, hogy az egytagú instabil tövű igeeknek még most is van többfelé *d-s* tőalternánsuk, l. alább.

Horgert nem elégítette ki idézett magyarázata, rövidesen visszatért e kérdésre, s most már úgy módosította a *d* másodlagos voltával kapcsolatos felfogását, hogy a szakadáti *tōdni* stb. nem *nn* > *dn* disszimiláció eredményeként, hanem az *alszik, aluttam*: *aludni* analógiájára alakul ki. Ekkorra már felfigyelt a korábban közölt Sopron megyei *ēdve* és az ugyanazon évben közzétett bácsadorjáni *tōdve 'téve'* (Szinkovics 1913. 185) alakokra, de ezeket csak az analógia szórványos termékeként könyvelte el, sőt a Geleji Katonától a *hinni* mellett említett *hidni* változatot a nyelvtaniró „tanulságos” *té v e d és é n e k* minősítette és kétségbe vonta, hogy abban a korban egyáltalán lett volna ilyen ejtésváltozat (Horger 1913. 339) . . . E *d*-ről utoljára l. Zelliger 1980. 779.

A *d-s* alakok hitelt érdemlő adatoltságának korát illetően azonban Horger a jelek szerint tévedésben volt:

a) a NySz. Nyitra megyéből (!) 1555-ből *hidni* (*hydni*), l. RMNy. 2: 113) és Sopron vagy Vas megyéből (!) 1603-ből *hidni* 'hinni' alakokat közöl

b) ezeknél is korábbi a TihK (1532) *hidnōnk* (~ *hinōnk*) 'hinnünk' adat (közli Pánity 1913. 211),

c) még ennél is korábbi a DebrK (1519 k.) *etnec 'én ennék'* (közli Pánity 1913. 214), bár ennek hangjelölése nem elég egyértelmű,

d) a közlő Clauser Mihálytól hamisítvány gyanújába vett, egy 15. századi esztergomi breviáriumban található, az 1530-as évek folyóírásával feljegyzett szövegben fordul elő a *hidni* (: *eleghidni*) (Clauser 1938. 58).

e) Barna Ferdinánd a Századok 4. évfolyamában közölt „Maramaros Sziget városa Statutumuma” c. szövegben találta a *vedniek* 'venniük' és a *lednie* 'lennie' szóalakokat, amelyeket ő a tudálékoskodás szülte formáknak vélt. Azt írja, hogy a szöveg „láthatólag először 1548-ban, másodsor pedig 1569-ik évben a papiros hitvány voltáért iratott volt újra és így keletkezésének ideje bizvást a 15-ik század végére . . . tehető” (Barna 1875. 16).

Tehát régebbi nyelvünkben (vagyis nem a nyelvjárásgyűjtők munkáiból) egyelőre az alábbi adatok ismertek időrendi sorrendben:

lednie 'lennie': 15. sz. vége — 1548, Máramaros m.

vedniek 'venniük': 15. sz. vége — 1548, Máramaros m.

etnnec 'én ennék': 1519 k. DebrK

hidnōnc 'hinnünk': 1532 ThK

hidni 'hinni': 1530-as évek; 1555 Nyitra m.; 1603 Sopron vagy Vas m.; 1645 Geleji Katona.

Aligha vitatható tehát, hogy a *d*-s változatok legkésőbb a 16. század elejétől, ismertek. Ezenkívül a századforduló táján készült feljegyzések is tanúskodnak ilyen alakok létezéséről, és a legújabb gyűjtések is megerősítik ezek folytonosságát:

a) A NyAtl. csak Szakadáról közöl ilyeneket az *észik* (807. sz. térkép), *vész* (903), *visz* (812) alatt.

b) Az ÚMTSz. kéziratos anyaga szerint a Dunántúl északnyugati vidékein is élnek ilyen formák:

α) *ədve* 'éve' (Győrvár),

β) *idval* 'iva' (Berhida),

γ) *hidni* 'hinni' (Győrszentmárton).

c) Márton Gyula a csángó nyelvjárásból közöl bőségesen *ēdnéd* (~ *ēnnéd*) 'ennéd', *lēdnēnek* (~ *lennēnek*) 'lennének'-féle alakokat (Márton 1974. 108—123).

Mai nyelvünkben a legbőségebben a szakadái és a csángó dialektusokból vannak adatolva a *d*-s tőváltozatok, de mellettük ott is használatosak a köznyelvi alakváltozatok is, pl. szakadái *vinnük* ~ *vidnük* ~ *vidnēnk* 'vinnők, vinnénk' (Imre 1971. 177; a csángóra l. Márton: i. h.).

A hajdan minden bizonnyal ebbe a csoportba tartozott *lō* igénknek (l. vogul megfelelőjét fentebb) is van nyugaton *d*-s alakja: *lūdnie* ~ *līnnie*, *lūniē* 'lónél' (Nemesvita, Veszprém m.) (NyAtl. 820), *lōdők* 'lövők' (Iván, Vas m.; Vága, Pozsony m.) (ÚMTSz. kézirat). Többi, ún. tiszta *v* tövű igénkben azonban nyoma sincs e jelenségnek (a kódexek korát illetően vö. Mokcsay 1933).

Figyelmet érdemel, hogy a szórványos régi adatok egy része bizonyíthatóan a ma is *d*-zō területekről való, tehát nem alkalmi változatokról, hanem folyamatosan létező tőalternánsokról van szó. Az sem lehet érdektelen, hogy az utóbbi száz év adatai jobbra a nyelvterület peremvidékeiről valók, ahol a köznyelv egységesítő hatása kevésbé érvényesült.

Horger tehát az egytagú instabil igetövek *d*-s változatát az *al(u)szik*-félék *d*-s alternánsának analógiájával magyarázta. (E kérdésben Horgerénál újabb állásfoglalásról nincs tudomásom; talán azért nem foglalkoztak vele újólag, mert magyarázatát teljesen kielégítőnek tartják, vagy tán a jelenséget is túlságosan elszigeteltnek vélik ahhoz, hogy érdemesnek hinnék kitérni rá.) Természetesen az *al(u)szik*-félék *d*-s tövét is magyarázatra szorulónak vélte Horger, s azt a Dunántúlon és a felső Duna bal partján általános *ad*: *attam*, (*adni* >) *anni* analógiájának tulajdonítja: *alszik*: *aluttam*, *alunni* ≈ *aludni*. Az *nn* > *dn*-t nem disszimilációként, hanem analógiaként értelmezi azon oknál fogva, hogy a Dunántúlon az *anni* 'adni' mellett nincs **pannál* (< *padnál*) (Horger 1913. 337). (A *hid*-, *alud*- változatokat Kräuter is analógiával magyarázta, l. 1913. 333.) Pusztán ezért nem disszimilációnak tekinteni — ha egyáltalán elfogadhatónak látnám Horger magyarázatát — nem tűnik egészen megnyugtatónak, hiszen hasonló meg gondolásból az instrumentalis

és a translativus *v*-jének a nyelvterület túlnyomó részén bekövetkező változását (pl. *székkal*, *székké* < *szék-vel*, *szék-vé*) sem foghatnánk fel asszimilációként, hiszen pl. a határozói igenév *v*-je az irodalmi nyelvben és a legtöbb nyelvújrásban változatlan marad (pl. *adva*, *dobva*).

Ha az *alunni*, *hinni* stb. minden kétséget kizáróan időben megelőzte volna az *aludni*, *hidni* stb. formákat, természetesen tekinthetnénk az utóbbiakat szórványos disszimiláció termékeinek, sőt e feltevést még néhány, ugyancsak szórványos adattal meg is támogathatnánk: JókK *zaradnokok* < szláv *stranbnbkö* > BécsiK *zarádok*, mai m. *zarándok*, Glínnik > *Gelednek* (Bárczi 1958a. 166). Legfeljebb azon csodálkozhatnánk, hogy e szórványosnak minősülő disszimilációnak nem találjuk nyomát sem a régiségben, sem a mai nyelvben az *n* tövű igék körében, tehát pl. a *vonni* és a *kennék* mellett nem volt és nincs is **vodni* és **kednék*. Ezzel szemben a *gy*-s tövű vagy *gy*-s tővel is rendelkező igéknek *n* morféma előtt van *gy*-ből depalatalizálódott *d*-s változatuk: *vadnak* (MüncK) ~ *vagnave* (LobkK) ~ *vannac* (NádK) 'vannak', *mednek* 'mennek' (JókK) ~ *megyen* 'megy' (uo.), *fadni*: *Meg f.* 'megfagyni' (RMGl. 215), *hadni*, *hadny* 'hagyni' (RMGl. 288–289), *hadnám* 'hagynám' (Márton 1974. 22).

1.5. Fentebb már idéztem Bárczi vélekedését, mely szerint Horváthnak az *alszik* stb. *d*-s alternánsával kapcsolatos felfogása a felszólító módbeli *dj* (= *gy/ggy*) elemre nézve nem tekinthető teljesen kielégítő magyarázatnak. Horváth felfogásának gyengéjét ő azzal a valószínűtlen feltevéssel próbálta kiküszöbölni, hogy ezen igék felszólító módjában a tőhöz *d* inchoativumképző és *s* módjel járult (Bárczi 1958b. 61), viszont a csak egytagú instabil tövű igéink felszólító módját ő is másképp, a *j* módjel affrikálódásával értelmezte. Márpedig a két igecsoport közötti tótani rokonság olyan nagyfokú, hogy voltaképpen szinte azonos típusúaknak is tekinthetjük őket, így felszólító módbeli *gy/ggy/dj* elemük nyilvánvalóan egységes megfelejtést igényel (vö. Zelliger 1980. 776, 780).

Bárczi voltaképpen Beke (1950. 306) és Papp (1956. 287) nézetét fogadta el, amikor így írt: „Lehetséges, hogy a *tégyek*, *légyn*-féle alakok a *tē-j-ek*, *lē-j-én j*-jének affrikálódásával keletkeztek” (Bárczi 1958b. 58, uo. I. a korábbi nézetek kritikáját). „Ezektől is eltér azonban a *higgyek*, *higgy ggy*-je. Ez talán a vele asszociatív kapcsolatban levő *tudjak* analógiájára alakult ki” (i. h.).

Benkő magyarázata: „Az *sz-szel* bővülő *v* tövű igékben a módjel teljes tőhöz csatlakozása fonetikai okokból kényszerítően maradt meg, hiszen itt a magánhangzós rövid tő (*tē*-, *lē*-, *ē*-) egyszótagúsága más megoldási lehetőséget nem is engedhetett: a tővokális nem eshetett ki. Viszont akár eredetibb **-k*-ből spirantizálódott módjellel, akár — esetleg — eredetibb **-j*- továbbörökített módjellel is számolunk, kérdés lehet, miért nem esett ki a ragos alakokban intervokalikus helyzetbe került spiráns, illetőleg liquida (**lējék*, **lējén* stb. vagy **lējék*, **lējén* stb., vagy *lējék*, *lējén* stb. alakok). Bár az efféle hiátust, majd diftongust → hosszú monoftongust létrehozható kiesés nem kötelező erejű, hanem csupán fejlődési potencialitás, realizációjának elmaradása nem véletlen. A kieséses **lék*, **lén* típusú változatok létrejöttét eredményezhette volna felszólító módban, ami viszont egybeesett volna a **lén*-féle folyamatos múltbéli alakokkal. A változást tehát a zavaró homonímia elkerülésének szükségessége akadályozta meg. [Bekezdés] Talán a módjel »helyzetének« megerősítése jegyében játszódtott le az affrikációs folyamat is, amely

a módjel $\text{-}\ddot{z}$ > -gy formáját létrehozta. A $\text{-}\ddot{z}$ akár $\text{-}\gamma$ -ból vagy $\text{-}\dot{\gamma}$ -ból affrikálódhatott; a $\text{-}\dot{\gamma}$ -ból való affrikáció esetén a zöngességet az ősmagyar *ty* fonéma hiánya kielégítően magyarázhatja; l. azonban a későbbi — mai nyelvjáráásokban már a *kaptjad!*, *raktya!*-féle felszólítókat is. Nem szükséges tehát az affrikációt okvetlenül, illetőleg csupán -j előzményből levezetni, mint többen... teszik” (Benkő 1980. 208). — Úgy vélem, a felszólító módjelnek magánhangzóközi helyzetben való kiesése azért sem következhetett volna be, mert az egyéb tőtípusú igék (*ad, lát, rak* stb.) felszólító módú alakjai az egység megőrzését segítették elő, hiszen megtartották, mert meg kellett tartaniuk a módjelet, legfeljebb (részlegesen vagy egészen) asszimilálódott a tövégi mássalhangzóhoz.

Abaffy a $\text{-}\gamma$ -t mint formánst tartalmazó szóalakokból kívánja levezetni *m i n d* a folyamatos melléknévi igenevet (*tey 'tevő': *teyek 'tevők'), *m i n d* az elbeszélő múltat (*teyek 'tevék', *teyel 'tevék', *tey 'tén, tón'), *m i n d* pedig a felszólító módú igealakokat (*teyek 'tegyek', $\text{*tey\ddot{s}}$ 'tegyél', *teyen 'tegyen'), s ezek mai képviselői szerinte a hominímia megszüntetésére való törekvésnek köszönhetően különböznek egymástól oly módon, hogy pl. a felszólító módban $\text{*}\gamma > \text{dzs}$ „sajátos affrikálódás” ment volna végre (Abaffy 1982. 423). Abafy kiindulási alapját — „Tudni való, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személye eredetileg módjel és személyrag nélküli volt: a rövidebb pusztá igető fejezte ki a szigorúbb parancsot” (i. m. 418) — egyik-másik rokon nyelvünk vallomásával bizonyos mértékig lehet is igazolni, de ennek éppen a magyarban nincs nyoma. Továbbá az általa feltett $\gamma > \text{dzs}$ lehetetlen hangváltozás (egy lépésben biztosan az).

Felszólító módunk *j* jelének előzményéül alapnyelvi *k -t szoktak feltenni. Nemrégiben Rédei uráli alapnyelvi *j deminutivumképzőből magyarázta (Rédei 1980), ill. a fenti idézetből látnatően Benkő is elképzelhetőnek véli a *j -ből való származtatást. Rédei ezen feltevése kapcsán — aki egyébként instabil tövű igéink imperativusának hangalakját egyáltalán nem érintette — két apró megjegyzés kívánkozik ide:

a) A *t* tövű igék imperativusát illetően írja: „A *t + j* összeolvadása... magánhangzó + *t* után szibilánsra (*ss, de: fűts, véts*)... vezetett” (i. m. 653). Az általa kivételként említett és egyéb kivételek történet hátterét Jakab László azonban egy kisebb dolgozatában (Jakab 1967) már jóval korábban tisztázta.

b) Rédei magyarázata nyomán az osztj. $\text{*}\ddot{a}/\text{*}a$ melletti másik imperativusvégződés, az $\text{*}i/\text{*}i$ (pl. V *wēli*, Kaz. *wēae* 'öld meg') értelmezése is lehetséges $\text{*}\ddot{a}j/\text{*}\ddot{a}j > \text{*}i/\text{*}i$ változás feltevéseivel.

Bármi legyen is azonban *j* módjelünk alapnyelvi előzménye, a *tégy, légy, végyen* stb. *gy* elemére adott magyarázatok erőltetettek, valószínűtlenek. Ezen igéink imperativusi formáinak *gy*-jére egy az eddigiektől lényegesen eltérő hipotézist kívánok előadni. A fentebb közölt etimológiai anyagból kiviláglik, hogy ezen igék vogul megfelelői *j*-re végződő tőalternánsból képződnek: vog *tājən*, AK FK *tōjən*, P *tājən*, Szo. *tāen* (<< *tājən) 'egyél'. Lehetőségnek vélem, hogy ezen igéknek már az ugor alapnyelvben három tőalternánsuk volt (pl. $\text{*}\ddot{d}\delta$ - ~ $\text{*}\ddot{d}\delta\gamma$ - ~ $\text{*}\ddot{d}\delta j$ - 'eszik'), és a felszólító mód alapjául a *j* tő szolgált. Így az ősmagyar egy szakaszában $\text{*}\ddot{e}j$ -*j*(-*sl*) lehetett az *egyél* hangalakja, s ez a $\text{*}jj$ affrikálódhatott $\text{*}\ddot{z}$ -vé. Ha az ugorra feltehetünk *j*-s tőalternáns is ezen igéinkben, akkor már könnyebben találunk magyarázatot a m. *vész, visz*, ill. *óv* és a fi. *myy*- osztj. $\text{*w}\ddot{e}$ - ~ $\text{*w}\ddot{e}j$ -, *wu - ~ *wuj -, $\text{*m}\ddot{e}$ - ~

**měj-* megfelelőinek *j-jére*: a (korai) őszotjákban a bilabiális mássalhangzós kezdetű igékben a *j-s* alternáns szilárdult meg, a többiekben a *γ-t* tartalmazó.

A tudománytörténeti hűség megkívánja, ne feledkezzem meg arról, hogy Pais is számolt ezen tövek körében *j-s* és *v-s* alternánsokkal, bár a *j-t* ő **γ-*ból magyarázta és kiindulása is más volt: „Kora-magyar — formansok előtti — tőalakul ezeket vehetjük fel: **lije- ~ *ljeje- ~ *live- ~ *lève-* mégpedig úgy, hogy a kora-magyar nyelvjárásokban az első szótagban *i* meg *ē* váltakozott, másrészt pedig a tő két magánhangzó közi *j* hangjának a helyébe — valószínűleg hiátustöltőként lépett — *v* felelt meg” (Pais 1950. 292—293). Továbbá: „A finnugor megfelelők alapján — úgy mint a finnben — kora-magyar **tēyi-* vagy az *i-ző* nyelvjárásokban főképen formans nélküli esetekben **tēyi ~ *tiyi*, formánsokkal ellátottakban **tiyē-* változatok tehetők fel. A honfoglalás körüli időkben ezek mellett vagy részben helyettük a magánhangzó közi *γ* felváltásával hiatuszóó, *j-ző* és *v-ző* formák léphettek fel” (Pais 1950. 293—294).

1.5.1. Az *észik* típusú igék imperatívusi **ž* végződése analógiásan bekeült a tőtanilag azonosan viselkedő *al(u)szik*-féle igék felszólító módjába, s ezzel ott is újabb tőváltozat honosodott meg: **ež-* > **egy-*, **aluž-* > **alugy-*. E tőalternáns átkerült a feltételes módú és főnévi igenévi alakokba. Feltevés-sorozatomban e lépést azzal indokolom, hogy ezen *n* kezdetű morfémák — a mássalhangzó-kapcsolatra végződő és a tiszta *v* tövűek kivételével — a mássalhangzós tőhöz szoktak járulni, s e vonásuk megőrzött régiségnek tűnik (Balassa—Simonyi 1895. 231, 238). A **ž* vagy a *d* (= *gy*) mássalhangzó előtti helyzetbe kerülve depalatalizálódott (erre vö. a fentebb közölt régi nyelvi és nyelvjárási adatokat), amit az is elősegíthetett, hogy a jésítettség (ill. a *j*) a felszólító módú alakoknak volt jellemző jegye.

Azt hiszem, nem alaptalan az a feltevés, hogy az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű igék felszólító módjában keletkezett **ž* (> *gy*) behatolt az ún. *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igéink felszólító módjába, hiszen megjelent ez a *metsz* és a *tetszik* imperatívusában is, pl. *mèggetec el* (BécsiK) (*meggy* << **metēgy-*), vö. *metsz-*, *tetedgyenec* (KárBibl.), vö. *tetszik* (vö. Balassa—Simonyi 1895. 262—263).

Visszakanyarodva *észik* és *alszik* típusú igéink újonnan keletkezett **ž* > **d* > *d* elemű tövéhez, azt látjuk, hogy nyomon követhető nyelvtörténetünk folyamán nyelvterületünk nagy részén az előbbieknél legtöbbször *nn*-es alakjai szerepelnek mind a feltételes módban, mind a főnévi igenévben, míg az utóbbiak esetében a *dn*-es formák gyakoribbak. Így tehát területenként (és tán koronként is) eltérő mértékben ugyan, de lappangásba jutott a másodlagos *d-s* tő. Hogy az egyikben inkább az *nn*, a másikban pedig többször a *dn* használatos, esetleg a tő szótagszámával függhet össze: az első (tehát hangsúlyos) szótag után bekövetkezett a teljes hasonulás, míg a második (vagyis hangsúlytalan) szótag után nem, vagy nem mindig és nem mindenütt.

Ezen igéink legtöbbször felszólító módjában rövid *gy* van, ill. korábban annak kellett lennie. Az egytagúak körében a *higgy* (*hisz*) az egyetlen kivétel. A *higgy* hosszú mássalhangzóját Bárczi (1958b. 58) a *tudj* formával való asszociatív viszonytal magyarázta, Jakab (1964. 12) pedig a hasonló hangalakú *hagyj* hatására gondolt (miközben megemlített egy másik, nem tőle származó, fölöttébb valószínűtlen érvet is). Talán éppen a *higgy* e hosszú mássalhangzójának köszönhető, hogy egytagú instabil tövű igéink közül a *hisz*

szerepel legtöbbször a (15—) 16–17. századi feljegyzésekben *d*-s tőalternán-sával. Az *al(u)szik*, *fek(ü)szik* imperativusában Dunántúlon és Erdélyben rövid a *gy* (Imre 1971. 307; Zelliger 1983. 776), míg másutt, ill. a többi ide-tartozó igében mindenütt *ggy* van, ami bizonyára a *cselekędj*, *gondolkodj*-félék analógiájának tulajdonítható.

2. Az instabil tövű igék elbeszélő múltjának jele

Instabil tövű igéink elbeszélő múltú alakjainak kialakulása, eredeti morfológiai szerkezete nem kevésbé érdekes kérdés, mint tőalternán-saik eredetének nyomozása. Sőt a *tők* ~ *ték* stb. alaktani szerkezetének vizsgálata történeti ismeretek nélkül valójában bajos is lenne.

A dolgozatom bevezetőjében hivatkoztam mai három szerző nemcsak a tőalternán-sok korát illetően vélekedik többé-kevésbé eltérően, hanem az egy-szótagú instabil tövű igék időjelölését illetően is (a kétszótagú instabil, vagyis az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövűek elbeszélő múltjával nem foglalkoznak). A vita középpontjában az archaikus, rövidebb igealakok állnak, a hosszabb változatokat újabban egységesen másodlagosnak, analógia révén keletkezett-nek tekintik. E régebbi és újabb alakok a 16–17. század fordulóján még egymás mellett éltek (vö. Mészöly 1919. 31).

Példaként felsorolom a *lész* elbeszélő múltú alakjait:

	rövidebb alakok	hosszab alakok
e. sz.	1. sz. <i>lők</i> , <i>lék</i>	<i>lövék</i>
	2. sz. <i>löl</i> , <i>lél</i>	<i>lövél</i>
	3. sz. <i>lön</i> , <i>lén</i>	<i>lëve</i>
t. sz.	1. sz. <i>lönk</i> , <i>lénk</i>	<i>lövénk</i>
	2. sz. <i>lötök</i> , <i>léték</i>	<i>lövéték</i>
	3. sz. <i>lőnek</i> , <i>lének</i>	<i>lövének</i>

A *lők*, *lék*-féle alakok történeti elemzése során Rédei (1984) azt a Györké-től (1941a, 1942) származó és Hajdú által (1966. 73, 1981. 156) némi fenn-tartással vallott nézetet fogadja el, melynek értelmében az említett típusú igealakok a mássalhangzóra végződő pusztá igetöből és személyragból állnak. Ez az időjel nélküli múlt idő (az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék körében) kövület-ként maradt volna meg nyelvünkben a távoli uráli alapnyelvből. — E felfogás hívei mindenekelőtt a szamojéd nyelvek ún. aoristosára szoktak hivatkozni, amelyekben a momentán akciominőségű igék „tő + igerag” szerkesztésű ige-alakjai befejezett cselekvést jelölnek, múlt idő értékűek, míg a folyamatos alapjelentésű igék ezen alakjai befejezetlen cselekvést, jelen időt jelölnek. E jelenség ősi voltának igazolására szokták felhozni még az osztják nyelv-terület tekintélyes részén ismert \emptyset jeles múlt időt is.

Abaffy (1982. 416 kk.) Benkővel egyezően * γ képzős folyamatos mellék-névi igenévknek elbeszélő múlt értékű verbum finitummá való alakulásával magyarázza a *kérék*, *tők* stb. formákat, ill. Benkő (1980. 215) a (* $p >$) * w igenévképzőt is a lehetséges források egyikének tartja, sőt az illabiális tolda-lékok miatt a * j időjel hatását sem tartja kizártnak. Rédei — helyesen — arra hivatkozva utasítja el ezt a nézetet, hogy folyamatos melléknévi ige-névből jelen idejű igealakok szoktak kialakulni, míg a befejezett ige-nevek

múlt idejű igealakok forrásul szolgálhatnak (ehhez még vö. Ravila 1957; Serebrennikov 1974. 196–197; Korhonen 1981. 265, 269; Rastorgueva 1981. 106, 213, 278, 1982. 131, 353–354, 426, 522).

A Györke–Rédei-féle nézetet sem találok kielégítőnek: furcsának tűnne, hogy egy meglehetősen kis létszámú igecsoport múlt ideje őrizne egy állítólagos ősi szerkesztésmódot, de ezeknek is igazából csak a labiális magánhangzós változata (*lők* stb.) kényszerítette eddig a kutatókat a *kérék*, *látál*-féle alakokétól eltérő magyarázatokra. Ahhoz, hogy a magyar elbeszélő múlt és a vele állítólag rokon szamojéd és osztják kategóriák viszonyában eligazodjunk, szükséges többet megtudnunk, mint amennyit azokról a magyar nyelv *tők*, *től*, *tőn* stb. igealakjai kapcsán Györke és Rédei közölt.

Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, a teljes összehasonlítás lehetőségének megteremtése végett nézzük meg, mit mondanak nyelvtörténészeink az elbeszélő múlt funkciójáról: „Leggyakoribb múlt idő szövegeinkben az úgynevezett elbeszélő múlt, a *látá* ~ *látá* (*tőn*, *lőn*) típusú igeidő, amely a múltban megtörtént eseményt, valamely eseményláncolat egy-egy láncszemét fejezi ki, anélkül hogy a beszélő a jelennel kapcsolatba hozná” (Bárcki 1963a. 161). „Az *-á/-é* jeles, elbeszélő múltnak nevezett idő . . . a görög aoristos[hoz] és a latin perfectum historicumhoz hasonlóképpen funkcionál: a múltban megtörtént eseményt, valamely eseményláncolat egy-egy láncszemét fejezi ki anélkül, hogy a beszélő a jelennel kapcsolatba hozná. Független ez az igeidő a cselekvés tartós vagy mozzanatos, befejezett jellegétől is” (Abaffy 1983. 139).

2.1. Ha az ún. aoristost ismerő szamojéd² nyelvek e kategóriájának utánanézzünk, kiderül, hogy az ún. aoristos nem mindenütt \emptyset jeles! A tavgiban *ta* a jele (Tereščenko 1966b. 429), a szelkupban — igeosztálytól függően — vagy η ($\sim j$), vagy n ($\sim t$), vagy a tővégi magánhangzó megváltozása jellemzi (Prokofjeva 1966. 406; Hajdú 1968. 145; Kuznecova stb. 1980. 236), míg a jenyiszeji (vö. Tereščenko 1966c. 448–449) és — egyes források szerint — a jurák (Tereščenko 1966a. 386; Hajdú 1968. 61) esetében igaz a jelölenségre, azaz a zérómorfémával történő jelölésre vonatkozó állítás, de Labanauskas (1975) — Verbov nyomán — ηa aoristosjellel számol, továbbá Hajdú szerint is van, ill. lehet valamilyen jegye (ηa , a tővégi magánhangzó váltakozása stb.) a jurák aoristosnak bizonyos tőtípusokban (szóbeli közlés).

Györke, Hajdú és Rédei szerint az ún. aoristos időértéke a cselekvésminőségtől (Aktionsart) függ: a momentán minőségű jurák igeitővekből alkotott aoristos kifejezte „cselekvéss vagy történés idővel nem mérhető, pillanatnyi ideig tart, végrehajtásakor máris a múlté. Az ilyen momentán igeik időjel és egyéb képző nélküli alakja múlt idő értékű” (Hajdú 1968. 72); ha az igeitő duratív cselekvést fejez ki, „a tő + rag kapcsolat jelen idő értékű” (i. m. 73). Tereščenko befejezett és —befejezetlen jelentésű igeikről beszél. A háromszerzős szelkup nyelvtan befejezett és befejezetlen szemléletű igeiket emleget (Kuznecova stb. 1980. 209), vagyis aspektusról van szó, amit a szerzők határozottan elkülönítenek az akcióminőségtől (категория совершаемости; i. m. 217). Egyedül e forrásunk illeti az ún. aoristost jelen idő megnevezéssel. Mivel az eddig említett összes szamojéd nyelvben van önálló morfémával jelölt múlt idő is, tekintettel az igeidők oppozíciójára, a fenti módosítás indokoltnak tűnik (hasonló megfontolásból E. Itkonen [1966. 280] is praesensként könyvel el a jurák „aoristos” alapfunkcióját; még vö. Serebrennikov 1964. 88), különösen akkor, ha a hivatkozott szelkup nyelvtan szerzői által közölt

tempusmeghatározást, a szelkup igeidők, elsősorban a jelen idő funkcióról adott és kellően differenciált leírást megismerjük:

„С помощью форм настоящего времени (по Г. Н. Прокофьеву — аориста) индикатива может обозначаться:

а) у глаголов несовершенного вида — действие, происходящее в момент речи, или постоянное состояние . . .

б) у глаголов совершенного вида — действие, которое произошло непосредственно перед моментом речи и результаты которого налицо” (i. m. 235). „Кроме того, формы настоящего времени, как наименее маркированные, способны заменять собой другие глагольные формы (в особенности повествовательного прошедшего времени), если из контекста ясна временная соотношенность действия” (i. m. 235—236). „С помощью форм прошедшего времени обозначается действие или состояние, имевшее место в прошлом (но не непосредственно перед моментом речи)” (i. m. 237).

Az aoristos mint igeidő neve a görög révén lett műszóvá: „Az a o r i s t o s i n d i c a t i v u s a jelöli a múltban beálló, pusztán történt cselekvést, tekintet nélkül annak tartósságára vagy mostani bevégeztségére; azért leginkább a történeti elbeszélésekben használatos” (Maywald stb. 1978. 81). Az egyéb indoeurópai nyelvekben aoristosnak nevezett igeidő is a beszédidőt megelőző, de vele semmiféle kapcsolatban nem álló múlt idejű cselekvést jelöli. Még vö. „Was ihn [= den Aorist] im Gegensatz zu anderen Tempora charakterisiert, ist zunächst nicht die Zeitstufe, sondern die Aktionsart. Er bezeichnet etwas Momentanes, daher den Eintritt eines Zustandes oder den Abschluß eines Vorganges. Der Ind. Aor. hat insbesondere Anwendung in der Erzählung gefunden” (Paul 1898. 251).

Ennek alapján, azt hiszem, a szamojéd „aoristos” aligha nevezhető aoristosnak, amit egyébként — amint ez a fenti orosz nyelvű idézetből is kiderült — Prokofjev (1931. 441) vezetett be a szamojédológiai terminológiába-

2.2. És vajon mi a helyzet a m. *tők*, *lők*, *ték*, *lék* stb. időjel nélküli eredetének igazolására fölhozott másik analóg esettel, az osztják nyelvjárások számottevő részében ismert \emptyset jeles múlt idővel? Amelyik nyelvjárásban ma már csak ez az egy múlt használatos, annak segítségével természetesen semmit sem tudhatunk meg eredeti funkciójáról. Ma már csak a keleti dialektusok ismerik mind a \emptyset jeles, mind pedig a finnugor kori *s* jeles múltat, de csak (az ezeken kívül még két múlt idővel rendelkező) vachi és — újabban — vaszjugáni nyelvjárásból állnak rendelkezésre hosszabb szövegek, amelyek elősegíthetik a kérdés megválaszolását. E két múlt idő funkcióbeli különbsége azonban az eddigi erőfeszítések ellenére még mindig nem rajzolódik ki elég pregnánsan. Teréskin (1961. 81), L. Schiefer (1973) és Gulya (1976. 310) többé-kevésbé megegyező megállapításai szerint a \emptyset jeles múlt idő az indoeurópai aoristosra és a magyar elbeszélő múltra emlékeztet, az *s* jeles múlt idő pedig a befejezett aspektusú szamojéd igék „aoristosára”. Csepregi Márta legfrissebb osztják mondattani vizsgálatai szerint „az -s- jel . . . a nemrégén történt események tolmácsolására szolgál”, „a jelöletlen múlt viszont az összetett mondatok térhódításával szerepet kap az előidejűség és a múltban kezdődött tartós cselekvés jelölésére” (Csepregi 1983. 79). — Egyébként nyilván technikai jellegű tévedés folytán olvasható nála, hogy „A jelölt jelen idővel

szemben az északi nyelvjárásokban a jeltelen, a déliekben az *-s-* jeles múlt idő áll” (i. m. 74), lévén éppen fordított a helyzet.

Eszerint tehát a szamojéd „aoristos” és a \emptyset jeles osztják múlt idő funkcionálisan semmiféle rokonságot nem mutat, alakilag is legfeljebb csak az osztják és a jenyiszeji mutathatna időjel nélküli volta miatt valamiféle hasonlóságot, legalábbis egyelőre. A magyar elbeszélő múlt és az osztják \emptyset jeles múlt azonos eredetnek tételét instabil tövű igéink ezen idejének állítólagos jeltenységére építették, de a két nyelv igeidőinek funkciójára nem fordítottak figyelmet. Igaz, nem is nagyon lett volna erre mód, hiszen korábban sem szövegek nem álltak rendelkezésre a keleti osztjából, sem pedig nem volt megfelelő anyanyelvű kutató, aki nyilatkozhatott volna. Amikor e magyar és osztják igeidő összefüggéséről értekezett Klemm és Sámson, inkább csak sötétben tapogatóztak, részben az előbb említett ok folytán, részben pedig amiatt, hogy az osztják igék tőalternánsainak használatát nem tisztázták kellőképpen.

A \emptyset jeles osztják múlt időt Klemm — a szamojéd „aoristost” szem előtt tartva — történetileg így értelmezte: „mind a tartós, mind a mozzanatos történésű igék időjel-nélküli alakja a múlt felé átképzelt helyzetben rendszerint praesens historicum szerepű. Ezt a sajátos időhasználatot az osztD-ban az átképzés-nélküli használatra is kiterjesztették, úgyhogy általában mindig ige időjel-nélküli alakja praeteritum vonatkozású volt. Ezt a kiterjesztést az a körülmény tette lehetővé, hogy az osztjD-ban minden igénél praesens-től a *-t*, *-d* gyakorító képzővel ellátott igei szolgál; ez a gyakorító képző eredetileg csak a mozzanatos történésű igék praesensében volt szükséges, de kiterjesztették a tartós történésű igékre is” (Klemm 1928—30. 94). Klemm arról nem szól, mi lehetett a \emptyset jeles múlt eredeti funkciója, továbbá az sem világos, mire alapozta, kijelentését, hogy „rendszerint praesens historicum szerepű”, ha sem szövegek, sem előtanulmányok nem voltak még.

A *m. tők, ték*-féle igealakokat Sámson — Györkéhez hasonlóan — ugyancsak időjel nélkülieknek, mássalhangzós tőalternánsból és igei személyragból állóknak értelmezte (Sámson 1953. 343, 1964. 266, 6. jegyzet). Elfogadja Klemm fent idézett magyarázatát és egyetértőleg hivatkozik Györke (1941. 62—63) megállapítására, hogy a magyar és az osztják tempus hajdan nem volt független az ige alapjelentésétől (Sámson 1964. 266). Sámson felfigyelt arra, hogy az instabil tövű osztják igék \emptyset jeles múltjában a mássalhangzóra ($\gamma/w, j$) végződő tőalternánsok szerepelnek, miként azt is észrevette, hogy ezen igék egy részének az egész nyelvterületen *j*-re végződik a mássalhangzós tövük, míg a többieké mindenütt γ -ra (keleten) vagy *w*-re (nyugaton). Természetesen tisztában volt azzal is, hogy az (általán stabil tövűnek tekintett) *mën-* 'megy', *kit-* 'küld' stb. igék \emptyset jeles múltjában a személyrag előtti mássalhangzó a tő része (pl. *mën-əm* 'mentem', *kit-əm* 'küldtem'), a γ -s instabil tövű igék \emptyset jeles múltjában mégis γ időjelet keresett, pl. keleti *jëwəm* déli *jëwəm* 'jöttem' (i. m. 265). Valamivel alább így írt: „a γ -ra (*-i, -u*-ra) a praeteritum képzete adaptálódott. Ezután már nem az egész igealak (pl. *jëwəm*) fejezte ki a múlt időt, hanem csak a γ . A *-yal, -yäl* jeles praesens historicum pedig úgy keletkezett, hogy a γ végű múlt-jelentésű igealakhoz hozzáfűzték az *-l* praesens jelet” (i. m. 273), ugyanígy — az ugyancsak osztj. VVj. — *yas/yäs* múltidő-jelről i. m. 273—274). E magyarázatnak — egyebek közt — az az elháríthatatlan gyengéje, hogy a $\emptyset \sim j$ tövű igék is *yal/yäl, yas/yäs* időjellel képezik másodlagos múltjaikat, pl. *wëyäləm* 'vettem', *wëyäsəm* ua., vö. *wëjəm* ua.

Sámson e téves magyarázatát Majtinskaja (1975. 147—148) átvette, sőt az észti *si* múltidő-jel kialakulására (pl. **makat-i-n* > *maga-si-n*) tekintettel az osztják instabil tövű igék *mějəm*-féle alakjait „*θ* jeles, a tótagolás eltolódásával” keletkezett múltnak magyarázza (i. m. 148), tehát: *mějəm* > *mě-jəm*.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy az osztják *mějəm* 'adtam', *tuyməm* 'hoztam', *měnym* 'mentem' stb. nem tartalmaz időjelet, legalábbis ma nem, és már az ősosztjákban sem tartalmazott. De kérdés, ez volt-e vajon a helyzet korábban is? Megkockáztatom azt a feltevést, hogy ebben az osztják igeidőben a finnugor kori **j* múltidő-jel enyészett el. E feltevésemet a következő érvekkel szeretném valószínűsíteni:

a) A magyar elbeszélő múlt (*látta, látta*) amellett szól, hogy a **j* időjel az ugor alapnyelvben még megvolt, tehát számolhatunk annak az obi-ugor alapnyelvből történt átöröklődésével.

b) A **j* időjel egyik obi-ugor nyelvből sem mutatható ki, eltűnését így akár az obi-ugor alapnyelv korára vagy azt követően az ősvogul, ill. az ősosztják felbomlását nem sokkal megelőző időszakokkal bezárólag datálhatjuk.

c) Úgy vélem, a **j* jelű múlt hiánya a vogulban ok-okozati összefüggésben lehet a jelen idejű alakok (**aj/*aj >*) **i/*i* elemével, ti. jelen időben csak akkor szerepelhetett **j*, ha múlt időben már nem volt.

d) Mivel a **j* múltidő-jelnek az ősvogul és az ősosztják felbomlása előtt kellett eltűnnie, a mai nyelvjárások tanúságára épülő vogul, ill. osztják hangtörténet megállapításaival e feltevés aligha igazolható. Ez a körülmény persze nem kizáró ok, hiszen a vogul és az osztják arculatát kialakító események nem az ősvogul és az ősosztják felbomlásával bontakoztak ki (ugyanígy a magyar nyelvtörténet sem a honfoglalással és a nyelvemlékek keletkezésével egyidős: a magyar elbeszélő múlt **j*-jét sem igazolhatjuk közvetlen bizonyítékokkal, mivel nyelvemlékeink ilyen igealakjai már nem utalnak *i* elemű diftongusra vagy intervokális *j*-re). Az (obi-)ugor nyelvek közös és önálló életéből azonban idézhetünk olyan momentumokat, amelyek a **j* — esetleg nyomtalan — eltűnése mellett szólnak.

a) Van adatunk az uráli-finnugor alapnyelvi **j* eltűnésére, igaz, az első és a második szótag határán és mássalhangzó előtti helyzetben: vog. T *kēr* ~ osztj. V *kar* ~ fi. *koira* 'kutya', vog. T *tükəm* ~ osztj. V *töytəm* ~ m. *tetü*, Ug. **tšktəm* < FU **täje* (~ fi. *täi*).

β) A *j* a passivumjel egyik elemeként az osztják nyelvjárások egy részében egyes igealakokban vagy nyom nélkül eltűnt, vagy összeolvadt a megelőző magánhangzóval. Hasonló sorsra jutott az **aj/*aj* névszóképző vagy az ilyen szekvenciát tartalmazó névszóképző (l. Honti 1976. 107—109). — Arra nincs kilátás, hogy az uráli-finnugor alapnyelvi szókinccs hangtörténeti bizonyítékokat kínáljon állításom ennél meggyőzőbb igazolására, hiszen a **j* időjelenek a finit igealakokban a 2. és 3. szótag határánál nem előbbre kellett fellépniük, márpedig az uráli-finnugor alapnyelvre csak tőszavakat és néhány derivátumot tudunk rekonstruálni, a toldalékolt alapnyelvi szóalakok sorsát nem vagyunk képesek követni.

e) A *θ* jeles múlt idejű alanyi ragozású e. sz. 3. sz. igealakok csak elvéve azonosak a pusztan ige-tővel (eltekintve ez alkalommal attól, hogy keleten a váltakozásra alkalmas ige-tőveknek ilyenkor rendszerint a váltóhangot tartalmazó alternánsa szerepel):

a) a VVj.-ben *iyən/iyən* vagy *äym/ayəm* személyrag járul a tőhöz (ezek viszonyára vö. Honti 1983. 36), pl. *měniym* 'ment', *měnyəm* ua.,

β) a szurguti és a szalimi nyelvjáróterületen több igében $\partial\gamma/\partial\gamma$ személyrag jelentkezik (Honti 1982b. 107, 108),

γ) a déli osztják nyelvjárásokban az eddig megnyugtatóan nem tisztázott eredetű *ot* csatlakozik az igetőhöz, pl. *měnot* 'ment',

δ) a nizamiban a várható **män*(...) helyett a befejezett melléknévi igenév birtokos személyjeles alakja használatos: *mānmat* 'ment', ugyanígy a t. sz. 3. személyben is: *mānmet* 'mentek'.

— Úgy vélem, az e) pontban előadottak azért szólnak feltevésem mellett, mert sejteni engedik, hogy valaminek követnie kellett a puszta igetövet. A személyvégződés VVj. alakjainak $i\gamma/i\gamma$ szegmentumát azonosnak vélem a Szur. Szal. $\partial\gamma/\partial\gamma$ raggal, s benne az i/i lehetne talán a **j* ($*\partial j/*\partial j > i/i$) relikta.

Ha a \emptyset jeles osztják múlt idő eredetére előadott feltevésem helytálló, akkor talán majd az osztják (is) kiindulópontul szolgálhat annak megállapítására, milyen különbség volt a finnugor alapnyelvben a kétféle múlt (**j*, **s*) között. — Itt jegyzem meg, hogy korábban az **s* ($\sim *s?$) múltidő-jelet uráli korinak szokták tekinteni (vö. Collinder 1960. 271; Hajdú 1966. 139). Ago Künnap (1976) azonban kimutatta, hogy a finnugor nyelvekkel egyeztetett szamojéd időjel igenévképzői eredetű, nincs köze a finnugor kori **s* időjelhez.

2.3. Miután megvizsgáltuk a magyar elbeszélő múlt állítólagos jeltelen voltára igazolásul hivatkozott rokon nyelvi kategóriákat, térjünk vissza a magyar igeidőhöz. Noha ennek **γ* folyamatos melléknévi igenévből való magyarozatát funkcionális szempontból valószínűtlennek látom, alapfeltevését viszont — a Györke–Rédei-féle nézettel szemben — meggyőzőnek ítélem meg, hogy ti. indokolatlan ezen igéink elbeszélő múltjának jelöletlenségét hirdetni az egyéb igék jelölt elbeszélő múltjával szemben. Persze, csak az a kérdés, mi a *tők* \sim *ték* stb. alakban az időjel. Az illabiális alakváltozatban bizonyára kereshetjük a **j* időjelet, akárcsak pl. a *mének*-ben, de csak a rövidebb, a magánhangzós tőalternánsból indulhatunk ki, mivel a hosszabb, a (**γ* $>$) **w* elemű nem eredményezhetett volna *é*-t. E hosszabb tőváltozat hangtani szempontból jól megmagyarázná viszont a *tők* labiális magánhangzóját, de ez az út feloldhatatlan ellentmondásban áll az elbeszélő múlt szükségszerű jelöltségével.

Az elbeszélő múltú igealakok eredeti időjelének megállapítása, mint fentebb már utaltam rá, nézeteltérések forrása volt a magyar nyelvtörténészek között. A *lata*, *látá* stb. alakokban **j* időjelet szoktak keresni (pl. Horger 1931. 102; Bárczi 1958a. 89, 1982. 37; Papp 1968. 167), a *látók*, *nézők*-félékben igenévképzői eredetű u/\ddot{u} -t ($< *w$ és **γ*) (Horger: i. m. 103; Papp: i. h.); a *tők* \sim *ték* stb. értelmezésében a legkisebb az egyetértés. Az álláspontokban talán csak annyi a közös, hogy ezen igealakokban nem tesznek fel **j* időjelet.

Egyszótagú instabil tövű igéink elbeszélő múltjának időjelölésére a legutóbbi időkig két magyarázat létezett: az egyik, amely Kräutertől (1913. 321–322) ered, **-p* \sim **-β*-ből és **-k* \sim **-γ*-ből származó u , \ddot{u} igenévképzőre vezet vissza a hosszú magánhangzót; a másik nézet Györkére (1941) megy vissza, s időjel nélküli puszta igetővel, a magánhangzó és a tövégi mássalhangzó hosszú magánhangzóban való összeolvadásával számol.

A kérdést újból elővevő Benkővel egyet kell értenünk abban, hogy „nem lehet leegyszerűsíteni arra, hogy a *tőn*-féle alakokban van-e időjel vagy sem,

hanem a labiális-illabiális kettősség (*lőn ~ lén*) is magyarázatot kíván” (Benkő 1980. 215; még l. Papp 1968. 166–168). A megoldást a Kräuter előadta feltevésben látja, amely „ezeknek a vizsgált szövegekben is előforduló igealakoknak a jelölt voltát helyezi előtérbe. Az időjel előzményeként azonban nem a *-j-t, hanem az eredetileg igenévképző funkciójú *-k > *-γ-t, illetőleg a *-p > *-β-t tekintem” (Benkő 1980. 215). Ezen igenévi eredetű *-γ és *-β időjelek nemcsak az instabil tövű igék elbeszélő múltjában volnának jelen, hanem minden ige megfelelő alakjában (pl. *látánk, látók*), végül mégis visszakozik bizonyos fokig, engedményt téve a *j időjelet valló felfogásnak: „Az időjelnek -γ, de még inkább -β előzményből következhető labializáló, illetőleg labializálódó fejlődése természetesen nem mond ellent a folyamatos múlt más igecsoportbeli -á/-é jele keletkezésének. A -γ jelváltozat illabiális vokalizációja mindezeket bőven megokolhatja, sőt az sines kizárva, hogy más irányból az egész fejlődésbe az említett ősi *j > -i időjel is belezajtszott, akár még az sz-szel bővülő v tövű igék esetében is (l. az illabiális vokálisú formákat). De a *j > -i időjel a labiális változatokat nem magyarázhatja, mivel eredetileg illabiális é labialis ó-vé alakulására ilyen helyzetben ok nem lett volna. Úgyisintén nem volna megmagyarázható a *j > -i időjel jelenléte a veláris hangrendű *iszik* efféle folyamatos múltjaiban: . . . *yum . . . yom*” (i. m. 216). Továbbá: „Egyébként vagy a -γ labiális irányú vokalizációja, vagy a -β vokalizációja játszhatott közre az igealakok folyamatos múltja többes szám 1. személyű -ók/-ök toldalékos formáinak létrejöttében is” (i. h.).

Az ellentétes álláspontot képviselő Rédei nézete: „Igaza van Györkének . . . , aki szerint a *tőn, lőn, vőn*-féle alakok nem tartalmazzak semmiféle időjelet, hanem a múlt időt a puszta igető + személyrag fejezi ki” (1984. 114). Továbbá: „Az sz-szel bővülő v tövű igék ragozási rendszerében tehát az ősi befejezett minőségű igék folytatóit kell látnunk. A folyamatos/befejezett cselekvés-, illetőleg történésminőség természetesen más típusú igéknél is meg lehetett a magyarban, de csupán a felsorolt igék váltak alkalmassá arra, hogy ezt az időjelölési rendszert — jelöletlen múlt, sz időjeles jelen — nyelvi kövületként megőrizzék. Ezek ugyanis egy olyan komponens tartalmazznak (tővégi *u/ü < PU-PFU *k, *γ, *w*), amelyet a nyelvérzék idővel múltidőjelnek foghatott fel. Ebben a vonatkozásban Györkénél és a véleményéhez csatlakozott kutatóknál egy lépéssel tovább haladhatunk. Az *u/ü* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész (löv-)* típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ü* elemnek idővel múltidő-értéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ü* leválasztásával v-tlen *tē-, lē-, vē-, ē-, i-, hi-, vi-* töveket vontak el, amelyek aztán a jelen idő (*tészēm, lészék* stb.), a -t/-tt jeles múlt idő (*tättem, lättem*) és a ható ige (*tēhet, lēhet*) alapjává lettek” (i. m. 114). Ha jól értem Rédei okfejtését, voltaképpen ott rejlik benne a Györke által cáfolt és általa is helytelenített Kräuter-féle nézet. Igaz ugyan, hogy Rédei a *tők (> tők)* ü-jében nem eredeti múltidő-jelet lát: szerinte a tővégi félhangzó ráértéssel jutott e funkciójához. Sámson Edgár is megegyező nézeten volt Györkével abban, hogy a *tőn*-féle alakokban nincs időjel, de ő erre a feltevésre a déli osztják *tewəm 'ettem'* stb. alakok alapján jutott, s úgy vélte, hogy az ilyen tőtípusú igék múlt idejének a puszta mássalhangzós tövel való kifejezése az ugor alapnyelvig vezethető vissza (Sámson 1953. 343, 345).

A szamojéd és osztják párhuzamok tárgyalása után az olvasó talán elfogadja azt a nézetemet, hogy a m. *tők ~ tők* állítólagos időjel nélkülségét

nem lehet analóg rokon nyelvi példákkal valószínűsíteni. Ugyanakkor a ma \emptyset jeles osztják múlt idő eredeti időjeltelenségét hirdető felfogást gyengíti az a körülmény, hogy a magyar instabil tövű igék elbeszélő múltjának minden alakja magyarázható *j időjel feltevésével (l. alább). Egyébként még ha fennállna is akár csak némi valószínűsége annak, hogy hajdani befejezett szemléletű igék időjel nélküli alakjai múltidő-funkcióra tettek volna szert, annak megszilárdulása sokkal inkább a testesebb igetöveknél lett volna várható, semmint az 1–3 fonémára (i- ~ iv-, vë- ~ vëv-) zsugorodottnál, arról nem is beszélve, hogy idetartozó igéink befejezettség vagy akciómínőség szempontjából távolról sem mondhatók egységesnek. Úgy vélem, e feltevés mellett érvül hozható fel, hogy a „normál” (nem instabil) tövű igék jelen idejében nincs időjel (a régiségben előforduló formák analógiásak, másodlagosak, a mai állapot szerint megszilárdulhattak, az ilyen eredetű sz-t tartalmazó tövek kizárólagos változatokká lettek), míg a megrövidült instabil tövek jelen idejű alakjai sz-szel bővült töre épülnek, de hogy ezen sz eredeti funkciója szerint időjel lett volna, nem látom kellően bizonyítottnak. Márpedig ha a jelen időnek nincs jele, a múltat kell valamiképpen jelölni. Egyébként az sz hagyományosan hangoztatott eredeti funkcióját illető kétségemmel nem állok egyedül: „A jelen idejű paradigma megerősítésére az -sz gyakorlati képző látszott a legalkalmasabbnak, hiszen ennek funkciója volt a folyamatosság kifejezése. Az -sz ezek szerint mégsem fogható fel jelenidő-jelnek, hiszen nem azért járult a tőhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, mert a CV, ill. V-s tövekből az igetövek szokásos morfológiai szerkezetét létrehozta. Az már más kérdés, hogy így egy igecsoportban »különleges« jelenidő-tövek jöttek létre, amelyek szemben álltak egy ugyancsak »sajátos« múlt idejű paradigmával” (Abaffy 1982. 424; l. még Sámson 1953. 344–345).

2.3.1. Ha csak *tén*-féle alakok szerepelnének instabil tövű igéink elbeszélő múltú paradigmájában, *tön*-félék pedig nem, valószínűleg nem támadtak volna egymással ellentétes nézetek ezen múlt időnk morfológiai jegyét illetően, hiszen akkor a *j kielégítő magyarázatul szolgálhatott volna a kutatók szemében. Legfeljebb a *várók*, *kérők* stb. labiális magánhangzója indítaná a múlt titkait vallató szakembert arra, hogy elbeszélő múltú igealakjainkban egyéb időjelet is keressen.

Alábbi értelmezési kísérletemet arra az alapvető fontosságú feltevésre építem (ha ez nem több feltevésnél...), hogy az elbeszélő múlt idejű igealakok minden igetőtípusban tartalmaznak vagy legalábbis a nyelvtörténet egy szakaszában tartalmaztak kielemezhető, fonematikusan leírható (tehát nem \emptyset) időjelet, mivel — amint az előzőkben kifejtettem — különben ellentmondásos volna a *látá*, *kére* ~ *tén/tön* viszonya, ill. rokon nyelvi párhuzamokkal aligha igazolható az időjel nélküli múlt idő feltevése.

Magyarázati kísérletem alapjául a *j időjelet veszem, mégpedig azért, mert ilyen múltidő-jel nyelvsaládjunkban másutt is van, és azért is, mert a „folyamatos melléknévi igenév → múlt idő” funkcióváltást lényegesen kevésbé plauzibilis magyarázatnak találok, mint az alapnyelvi időjelnek a magyarba történt átöröklődését.

Mielőtt a *tén* stb. melletti *tön* stb. változatok magánhangzójával foglalkoznék, a *látók*, *kérők* ó, ő elemével kell elszámolnom. Ehhez azonban tisztázniuk kell, milyen morfémből épül fel ezen elbeszélő múltú, t. sz. 1. személyű (rövidebb) igealak. Az kétségtelen, hogy személyjelölőjük azonos a *látjuk*,

kérjük, láttuk, kértük személyragjával. Ennek eredetéről Horger (1926. 186), Gombocz (1938. 135–137) — és nyomukban mások is, pl. Rédei (1962. 427–428), Papp (1950. 1968. 175–176, még vö. Berrár 1957. 50) — úgy vélekedtek, hogy *k*-ja a többesjellel azonos, amely eredetileg a pusztá igetűhöz járult: *váruk* (< *váru-k*) 'várjuk', majd — a francia nyelvjárási *j'sommes* 'je suis' esetre hivatkozva — e. sz. 1. sz. alakká történt átértékelődését tételtek fel: *várok* (Gombocz 1938. 136; Horger 1931. 10). A minket most közelebbről érdeklő elbeszélő múltú alakokról Horger így vélekedett: „Az elbeszélő multnak legrégibb hangalakja... *várok, kérők*. Ennek *-k*-ja egészen bizonyosan a *-k* többesjel, az előtte levő *ó, ő* pedig... nem lehet egyéb, mint az *-ó, -ő* melléknévképző. A praeteritumi többes 1. sz.-ű tárgyas ragozása (mi) *várok, kérők* igealak tehát az alapigének *-ó, -ő* képzős melléknévi igeneve (pl. *váro, kérő*) + a *-k* többesképző... Az alany személyére mutató elemnek eszerint ezen az igealakon sincsen semmi nyoma” (Horger 1931. 65, még l. Ő 1926. 181; később ugyanígy pl. Papp 1968. 167–168).

Rédei úgy látja, hogy a *várok, kérők* alakokban ugyanazt az időjelet kell keresnünk, mint a *várek, kérek*-félékben, vagyis okkal elveti, hogy az *ó, ő* képzős igenevek többesjeles formái lennének. Az ő magyarázata szerint viszont a t. sz. 1. sz. eredetileg **várák ~ *várék, *kérek* lett volna, amelyek mellé a **várúk, *kéruk* analógiájára keletkezett volna a *várok, kérők*, miközben a *várák ~ várék, kérek* alakok e. sz. 1. személyűekké értékelődtek át (Rédei 1962. 429–430). Álláspontjában helyesnek fogadom el, hogy *uk/ük* raggal számol, de azt tévesnek tekintem, hogy ezt másodlagosnak véli. Úgy gondolom ugyanis, hogy az t. sz. 1. személyű személyjelölőt tartalmazó magyar szóalakok *uk/ük, *umuk/*ümük* (> *unk/ünk*, vö. Horger 1931. 14–16) hangalakú igerag (és személyjel) feltevésével értelmezhetők.

Így a fenti, vitatott eredetű igealakok magyarázatakor én *uk/ük* személyraggal számolok, eredetijüket **várájuk, *kérejük* (**vára-/*kére-* teljes tő + **j* időjel + *uk/ük* személyrag) hangsorúnak rekonstruálom, amelyben a *j* kiesését követően *au/eü* magánhangzó-kapcsolat, majd *au/eü* diftongus lett, amely monoftongizálódott és így eredményezte a *várok, kérők* formát.

Vajon indokolható-e részemről, hogy a t. sz. 1. személyben az eddiektől — első látásra — csak némileg eltérő igeraggal számolok? Vajon csak azért járok-e el így, hogy a *várok, kérők* (és persze a *várnk, kérnők*) formákat h a n g t a n i l a g magyarázhattam? Távolról sem ez a helyzet! A Horger kínálta értelmezést funkcionálisan alaptalannak látom: a pusztá tőhöz járuló többesjel miért t. sz. első személyű alakot eredményezett volna, a formális egyeztetés szerint csak t. sz. h a r m a d i k személyű alak lenne várható, vö. *ő jó ~ ők jók*. Azért is nehéz lenne elfogadnom a magyar nyelvtörténetnek ezt az immár hagyományosnak mondható tanítását, mert t. sz. 2. sz. *tok/ték/tök* ragunk (és birtokos személyjelünk) sem igazol egy ilyen hipotézist, továbbá a finnségiben és a mordvinban is vannak nyomai egy *k*-nak, amely a többes számú személyjelölők jellemzője, de az maga nem személyjelölő (l. pl. Collinder 1960. 302, vö. még 309–310; továbbá: Hakulinen 1968. 82–83, 206–207). Említett személyjelölőink ugyanazt a **k* többesjelet tartalmazzák, mint a finn-volgaiak, továbbá az osztják t. sz. 2. sz. **təγ/*təγ*, ill. amelyre végsősoron szerintem a t. sz. 1. sz. vog. **(ə/ə)γ_o*, osztj. **(ə/ə)γ_o* (< obi-ugor **(ə/ə)γ_o* vagy **Vγ*) is visszamegy. Ezen obi-ugor személyjelölők és a m. *(j)uk/(j)ük* és persze az *(u/ü)nk* közt már régebben is kapcsolatot sejtettem (Honti 1979. 238), most pedig már biztosra merem venni, hogy a t. sz. 1. sz. személy-

jelölő szuffixum hangalakja az ugor alapnyelvben és a magyar nyelvtörténet folyamán „labiális magánhangzó + k” szerkezetű volt. Amikor a magyar nyelvtörténet tanításával ellentétesen rekonstruálom t. sz. 1. sz. személyjelölőnk hangalakját, a rokon nyelvek, mindenekelőtt az obi-ugor nyelvek tanúságtételére támaszkodom.

Azt hiszem, az egyszótagú instabil tövű igéink *ték, tél* stb. melletti *tők, től* stb. változatainak magyarázata is (legalábbis részben) ebben rejlik. A *j időjel magánhangzóközi helyzetben kiesett, de azt megelőzően a t. sz. 1. sz. hangalakja **tějümük*/*tějsmük* 'tőnk, tettünk' ~ **tējük* 'tőnk, tettük' lehetett, majd **tëümük* >> *tőnk*, ill. **tësmük* >> *ténk* és **tëük* > *tők* formák keletkeztek. A többi személyben természetesen illabiális alakok jöttek létre, pl. **tějšk* > **těšk* > *ték*, **tějšl* > **tějšl* > *tél*. Itt persze csak az a bökkenő, hogy a *tők* nem 'tettük, tevénk' jelentésű, hanem a *ték*-kel egyezően 'tettem, tevék'. Ezt a következőképpen gondolom megoldhatónak: az eredeti **tëük* 'tettük, tőnk azt' ű elemű igealak analógiájára a többi személyben is létrejöttek ű-s változatok, pl. **tësm* > **tëüm*, ill. a t. sz. 1. személyben is meg kellett volna jelennie a többi alak analógiájára a **tëük* mellett **těšk* formának is. E változások folytán azonban az alanyi ragozású e. sz. 1. sz. és a tárgyias ragozású t. sz. 1. sz. alakok **tëük* ~ **těšk*-ben estek volna egybe, így a **tëümük* ~ **tësmük* vált használatossá mindkét ragozás t. sz. 1. személyében, a **tëük* ~ **těšk* használata pedig az alanyi ragozású e. sz. 1. személyre korlátozódott. Az alábbi érvekkel igyekszem bizonyítani, hogy a változások sora éppen ezen az úton haladt:

a) A **tějšk* > **těšk* > *ték* típusú változás mellett a **tějšk* > **těik* > **těk* típusúval szemben az szól, hogy nyelvemlékeink az illabiális változatok körében csak monoftongusos alakokra utalnak, a labiálisok pedig eleinte és még sokáig labiális utótagú diftongusra (pl. HB *levn*).

b) Alanyi és tárgyias ragozásban a t. sz. 1. személyű forma egyaránt *tőnk, ténk*, a **tëük* (⇒ **těšk*) ugyanazért nem maradhatott meg ebben a funkcióban, amiért a *várák, várnák* a t. sz. 3. személyre foglaldott le, s az e. sz. 1. személyű forma *várék, várnék* hangsorúvá lett, vagyis a zavaró egyalakúság — lévén rá lehetőség — kiküszöbölődött. Tehát nem véletlen, hogy a *těsszük, tětők* nek nincs pontos alaklanti megfelelője (**tëük* > **tők*) az elbeszélő múltban.

c) Az *iszik* régies elbeszélő múltú alakjai is értelmezhetők — Benkő (1980. 216) felfogásával ellentétben — *j időjel révén: az **ijšnak* > **isnak* eredményezhetett *inak* (vö. JordK *ynak*) formát, az **ijuk* > **iuk* 'ivánk azt' pedig lehetett — a fenti magyarázatnak megfelelően — az *iüm* (vö. JókK *yum*), *ütök* (vö. ÉrdyK *yutok*) végső forrása. — Az *yum* 'ivám'-féle alakokkal kapcsolatban felmerült a hosszú magánhangzós olvasatok lehetősége is: *iüm* (Kräuter 1913. 318, de a 320. lapon következetesen rövid *u*-val!; Nyíri 1973—74. 155). Gyanítom, hogy az *öm* ~ *ém*, *alüm* stb. hosszú magánhangzója alapján gondoltak itt ű-ra. Ha egytagú instabil tövű igéink labiális változatára adott magyarázatom elfogadható, akkor nyilván az eredeti *ëü* (> *ö*) amellettt szól, hogy a (hosszú magánhangzóvá össze nem olvadhatott) *iu* (<< **iju*) mindkét magánhangzója rövid, míg az illabiális változatban, pl. **ül* 'ivál' indokoltan hosszú magánhangzóval számolnak (Kräuter 1913. 320; Horger 1931. 104; Nyíri 1975. 150).

d) A régiségben gyakran találhatók az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igéknek *v*-tlen elbeszélő múltú alakjai is, pl. *el alwk*, *el alvm* 'elaludtam, elaluvék', *el alunac* 'elaludtak, elalvának', amelyek olvasata: *alúk, alüm*,

alúnak (Balassa—Simonyi 1895. 629), sőt Horger Arany János nyelvéből idéz *alún*: *ela*. 'elaludt' alakot (Horger 1931. 104, jegyzet). Ezek is csak **alujsk* >> *alúk* stb. változás révén jöhettek létre.

2.4. Korábban (I.1.) már szoltam arról, hogy az obi-ugor nyelvekből ismerünk egy-két olyan igét, amely — bár csak szűk nyelvjárasterületen — átkerült az instabil tövűek közé. Mások nyomán azt is megemlítettem, hogy a mai m. *óv* a régiségben szintén az instabil tövűek egyike volt, s mint rámutattam, obi-ugor megfelelői is megerősítik eredeti instabil tövűségét. Azt is láttuk, hogy a m. *jön*, *lő* obi-ugor megfelelői instabil tövűek, míg a magyar igék nem. Természetesen az ugor alapnyelvben és az ősmagyarban is nagyobb lehetett ezen igetövek száma, hiszen az uráli és a finnugor korból származó igéknek e tőtípusba való kerülése csak annak annak függvénye volt, hogy tartalmaztak-e intervokális uráli-finnugor **k* (**ɣ*), **w* mássalhangzót (az eredeti **j*-t tartalmazók közül — legalábbis az obi-ugorban — nem kerültek ki instabil tövűek). Az *sz-szel* bővülő *v* tövű és a tiszta *v* tövű igéink mutatnak bizonyos hangtörténeti természetű különbséget is: az előbbieket mind illabiális magánhangzót tartalmaznak, míg az utóbbiak *v*-je labializálta a megelőző magánhangzót, bele is olvadhatott abba: *lő-v* ≈ *lő*-. Nyilván a *v*-t is tartalmazó egyszótagú igetövek kétirányú elágazása összefügg valamilyen korai hangfejlődési kettőséggel. Még megjegyzem, hogy ismereteim szerint instabil tövű igéinken kívül más szavunkban nem jelentkezik *év* szekvencia.

2.5. Fentebb (I.) már szoltam arról, hogy E. Itkonen a fi. *syö*-, osztj. **Ai-/*Aü-*, **Aiy/*Aüγ-*, vog. **ti-*, **tiγ-*, m. *észik* előzményeül **seve*-t rekonstruált, a fi. *myy-*, *myö-*, osztj. **mē-*, **mēj-*, vog. **mī-*, **mīγ-* esetében **mēke*-t, a fi. *tuö-*, osztj. **tu-*, **tuγ-* alapnyelvi alakjaként **tōke*-t. Az (obi-)ugor megfelelők magánhangzó-kvantitása azonban nem támogatja a korai ősfinn és a mordvin alapján megállapított finnugor alapnyelvi kvantitásbeli különbséget, nem tapasztalunk sem szabályos egyezéseket, sem szabályos különbségeket, következésképpen ezen igék első szótagi magánhangzójának finnugor kori rövid vagy hosszú váltóáról semmi biztosat nem mondhatunk. Hasonlóan problematikusnak látom, hogy ezen igékben **k*-val vagy **ɣ*-val számoljunk-e. Itkonen a **k* mellett foglalt állást (1949. 7 kk.), ebben az esetben viszont az ugor alapnyelvben már megvolt **ɣ* (pl. **mšɣs-*, **tšɣs-*) okoz gondot, mivel az ugor korban — többek között Hajdú nézetével (1981. 113) ellentétben — még nem mehetett végbe a **k* > **ɣ*, **p* > **w* réshangúsodás (l. Honti 1979. 229), viszont az uráli és finnugor kori intervokális **w*-nek **ɣ*-vá válása erre a korra tehető, amit bizonyítanak egyebek között az *észik* obi-ugor megfelelői (erről még l. Honti 1985. 150). Kevésbé valószínű megoldásként még azt tartanám lehetségesnek, hogy a finn-volgai ág alapján rekonstruált **mēke*- stb. szóbeljei mássalhangzója az obi-ugor alapnyelvben, ill. a korai ősmagyarban lett **ɣ*-vá (vö. m. *tē-v* ~ fi. *teke*-), persze a magyarban az összes intervokális *k* részt vett e változásban, míg az obi-ugorban csak szórványos fejlődés lett volna; az így keletkezett **ɣ*-s igetövek (vagy legalábbis egy részük) aztán beilleszkedett volna az instabil tövek közé. — Jelenlegi ismereteink birtokában azt az eljárást tartom korrektnak, amit az MSzFE követ a m. *szik* ~ fi. *juo*-előzményének kikövetkeztetésekor: **juke-/*jūke-/*juye-/*jūye-* (2: 330).

További problémát látok abban, hogy a m. *lész* ~ fi. *lie*-alapalakját egyszótagúként határozzák meg: **le-*, **lē-* (MSzFE 2: 403), **lē-* (Itkonen

1949. 1). Itkonen fentebb imsertetett érvelését meggyőzőnek látom ugyan, sőt még azzal is kiegészíthetem, hogy a létigében a legkülönbözőbb nyelvekben sok szabálytalanság tapasztalható. De talán az is lehetséges, hogy a lapp megfelelő egyszótagúsága másodlagos, amely lehetne szórványos korai ősfinn fejlemény vagy éppen későbbi jelenség is. A *lész* ugor kori előzményében mindenestre ugyanúgy számolnunk kell $*\gamma$ -s tőalternánssal is ($*l\gamma s$ -), mint a többi egyszótagú instabil tövű igében.

3. Az alanyi és tárgyias ragozású igealakok kettősségének kora és eredete az instabil tövű igék e. sz. 3. sz. elbeszélő múltú alakjai kapcsán

Benkő szerint egytagú instabil tövű igéink elbeszélő múltjában az alanyi és tárgyias ragozású alakok hajdan egyalakúak voltak: (*tők* ~ *ték*, *től* ~ *tél*) $*t\acute{o}$ ~ $*t\acute{e}$, ill. (*töm* ~ *tém*, *tőd* ~ *téd*) $*t\acute{o}$ ~ $*t\acute{e}$ (Benkő 1980. 216). E feltevés hátterében az húzódhat meg, hogy a magyar nyelvtörténet tanítása szerint a *látá* ~ *látá* eredetibb $*látá$ formából származik *-á* > *-a* ~ *-á* kitérítési hangváltozás révén és az ezzel együttjárt funkciómegoszlás folytán (l. pl. Bárcki 1958a. 85 kk.; Papp 1968. 166–167). A finnugor kutatások szempontjából nehéz lenne elfogadni ezt a nézetet, mert a tárgyias ragozásnak a „bölcsoje” éppen az e. sz. 3. sz. igealak volt (l. pl. Hajdú 1966. 76), és mert a tárgyias ragozás elsődleges funkciója az illető mondatból hiányzó, de kontextuálisan determinált tárgyra rámutatni.

Bárcki a *monda* ~ *mondá* alakkettősség kialakulását az ómagyar korra teszi az *-á* > *-a* ~ *-á* *mondá* > *mondá* ~ *mondá* hangváltozás és az így létrejött kétféle alak (funkciómegoszlása alapján) (Bárcki 1953. 331–332, 1958a. 85 kk., 1982. 37–38). Korábban szinte teljesen ugyanezt a magyarázatot adta elő Horger (1931. 102), és ezt vallják nyelvtörténészeink ma is (l. pl. Benkő 1980. 151–153).

Bárcki e múlt idő *á/lé* jelét az ige tövégi magánhangzójának és a finnugor eredetű $*j$ időjel összeolvadásából keletkezettnek magyarázza, és így az ósmagyarra $*munds\acute{i}$ (> $*mundá$) alakot teszi fel (Bárcki 1982. 37).

A jelen idejű, tárgyias ragozású *látja j* elemének nyomozásakor a következő fejlődési sorral számolt: *láts* (tő) + $*si$ (e. sz. 3. sz. névmás) > *láts* + $*i$ > $*láts\acute{i}$ > $*látá$ > $*lát\acute{i}$ ~ (hangrendi illeszkedéssel:) $*látá$ (Bárcki 1982. 121). Benkő (1980. 251–252) a Bárcki-féle $s\acute{i}$ szekvenciának – amit ő *ai*-ként határoz meg (i. h.) – *é-vé* történet monoftongizálódását feleslegesnek tartja. Bárcki hipotézisében a következő lépés, hogy a $*látá$ „ráértéssel” a jelen idejű e. sz. 3. személyű tárgyias igealakká lett, az eredetibb $*láts$ pedig alanyivá. De mivel az előbbi teljesen megegyezett a $*látá$ (‘látá; látá’) elbeszélő múltú formával, e zavaró egyalakúságot meg kellett szüntetni: „Az *-á* egyes 3. személyű személyragban ugyan, mint láttuk, már benne volt nemcsak a tulajdonképpeni személyrag, az *-i*, hanem a tövéghangzó is, de a nyelvérzék ezt természetesen nem tudta elemezni, hanem egységesen az *-á*-ba érezte bele a személyrag funkcióját, és ezt újra a teljes tőhöz tette hozzá: ily módon tehát $*vársá$, $*látsá$ -féle alakok keletkeztek, majd az érintkező két magánhangzó között egy hangréstöltő *j* fejlődött ki, a *j* előtt levő magánhangzó pedig csakhamar kiesett a kétnyíltszótagos tendencia hatására” (Bárcki 1982. 121–122; még l. Nyíri 1983. 297, 301). Bárckinak ezt a már korábban is kifejtett nézetét (Bárcki 1975) – amely egyébként Rédeiével (1962. 426–427) teljesen megegyezik látszik – Benkő teljesen megnyugtatónak találta, ill. egy apróságban eltér tőle, mégpedig abban, hogy a bizonytalan hangértékű *s*

helyett *o* *u*-val számol, amikor a HB *molchotia* előzményeül **múl̥xatuá* > **múl̥xatujá* formákat rekonstruál (Benkő 1980. 250–251).

A HB-beli tárgyas e. sz. 3. sz. igealakok azonban, mint ismert, nem *mondá* stb. hangsorúak, hanem egy *w* elemet is tartalmaztak. Ezen igealakok eredetét illetően Bárczi nagyrészt egyetértett a Mészölytől származó magyarázattal: „Amikor az egybeolvadás: *si̥, si̥ > é (> á) ~ i* megtörtént, a nyelvérzék többé nem tudta ezt az egységes hangot tagolni, hanem az egészben az *-á, -é*-ben érezte az elbeszélő múlt kitevőjét. Ekkor még a szóvégi magánhangzók nem tűntek el, tehát az alanyi ragozás 3. személyében **mundo* (*mundu*), *vetē* (*veti*) általános volt, s ez egyszersmind a ragok és képzők előtt használatos teljes tövel azonos volt. Törekedve az alanyi és a tárgyas egyes 3. személyű alakok megkülönböztetésére, az egységesnek érzett időjelet ehhez a teljes tőhöz kapcsolták, s így született meg a *mundoa*, *vetēe*, *hadla-á* stb., majd hanghézagtöltő *β*-vel (*v*-vel) *hadlaβá*, *βeteβé* stb. (Mészöly, HBTárgy., NytörtFejt. 67, ÓmSzöv. 144 kk.). Vagy ami talán még valószínűbb, a fenti módon spontán, cél nélkül keletkezett testesebb alakokat, amelyek burjánzás-szerűen létesültek, fölhasználta a nyelvérzék, legalább átmenetileg és a nyelvtérület egy kisebb részén az alanyi és tárgyas szembenállás megteremtésére” (Bárczi 1982. 37). Benkő (i. m. 151–153) Mészölyvel egyezően értelmezi a hosszabb alakok létrejöttét.

Ha *mond*, *mondja*, *monda*, *mondá* igealakjainknak a Bárczi-féle felfogás szerinti kialakulását párhuzamosan kívánjuk nyomon követni, a *tő* és a formánsok hangtani szerkezetének alábbi módosulási szakaszai tárulnak elénk

	'mond'	'mondja'	'monda'	'mondá'
FU/Ug.	<i>mund̥s</i>	<i>mund̥s-si</i> (<i>s > ∅, si̥ > >si̥:</i>)	<i>mund̥si̥</i>	
	<i>mund̥s</i> (a tővégi magánhangzó záródik és labializálódik:)		<i>mund̥si̥</i> (a diftongus monoftongizálódik:)	
	<i>mundu</i> , <i>mundo</i>	(a többértelműséget megszüntetendő a személyragot is tartalmazó <i>á</i> a teljes tőhöz járul:)	<i>mondá</i>	(elszigetelt és később eltűnt nyelvjárási újításként az időjelet is tartalmazó <i>á</i> a teljes tőhöz járul:)
ősm.		<i>munduá</i> (a hiátust <i>j</i> oldja föl:)	<i>mondá</i>	<i>mundoa</i> (a hiátust <i>w</i> oldja föl:)
	(az abszolút tővégi magánhangzó eltűnik)	<i>mundujá</i> (hat a kétnyíltszótagos törvény:)		<i>mondová</i>
óm.	<i>mund</i>	<i>mondjá</i> (<i>-á > -a:</i>)		
mai (XIX–XX. sz.) m.	<i>mond</i>	<i>mondja</i>	<i>monda</i>	<i>mondá</i>
				(<i>-á > -á ~ -a</i> és funkciómegoszlás:)

(l. 62. l.). Még meg kell jegyezni, hogy Mészöly és Benkő nézete csak egy lényeges ponton tér el ettől, hogy ti. ők nem *j-ből, hanem *k-ből eredzetetik az *á/é* időjelet (ehhez vö. Bárcki 1982. 39–40); a táblázatban a Bárcki rekonstruálta **látsa* > **látsjá* alapján *mundsá* stb. formákat kellene írnom, de Benkő nyomán az *s*-nak *u* értéket tulajdonítok az ősmagyar egy bizonyos szakaszától kezdve.

Bárcki szerint a **si* 3. sz. névmásnak az igéhez való agglutinálódása a magyar nyelv önálló életében következett be (Bárcki 1982. 120–121). Egyáltalán az (alanyi és tárgyias) igeragozás és a birtokos személyjelezés a magyar nyelv külön életének eseményei lennének (vö. Bárcki 1963b. 40, 1974. 11). Nehéz — és főleg indokolatlan — lenne azonban egyebek között személyjelölő toldalékmorfémáink kialakulását a rokon nyelvekéitől elkülönítve tárgyalni, különösen ha arra gondolunk, hogy a tárgyias ragozás megléte az uráli alapnyelvben legalább az e. sz. 3. személyre nézve bizonyíthatónak látszik (Mikola 1966; Hajdú 1966. 76–77), de meglétét a többi személy esetében sem lehet szerintem teljesen kizártnak minősíteni (Honti 1984). Úgy látszik, a 3. sz. tárgyias igerag eredeti tárgyjelölő funkciójára vonatkozó Mikola-tételt nemcsak Hajdú fogadta el, hanem a magyar nyelvtörténészek egyike-másika is hajlik e felfogásra (Nyíri 1973–74. 150; Korchmáros 1973–74. 166; Benkő 1980. 194).

Bárcki magyarázatának egyik nehézségét (egybekre l. Mikola: i. m.) abban látom, hogy három — egymástól igeidőben, ill. tárgymínőség szerint — különböző igealak egybeesésével számol nyelvtörténetünknek egy korai szakaszában: 'mondja' ~ 'monda' ~ 'mondá'. Az elbeszélő múltban **γ* időjellel operáló Mészöly–Benkő-féle felfogás csak a 'monda' ~ 'mondá' egyalakúságával számol.

A 'monda' ~ 'mondá' egykori egyalakúságát valószínűtlennek látom, tárgyias ragozásunkat ugyanis legalább ugor korinak gondolom — lévén e. sz. 3. személyben az obi-ugorban is „*tő* + időjel/módjel + személyrag” szerkezetű a tárgyias igealak —, de akár az uráli alapnyelv idejéből is származhat. Az obi-ugorral kapcsolatos megfigyeléseim, hogy ti. a tárgyias ragozású igeik egyik fő, ha nem a legfőbb, és egyúttal eredeti funkciója anaforikus, tehát a mondatban önálló lexémával ki nem fejezett, „hiányzó”, az előzményből ismert tárgyra visszautalni, teljesen összhangban állnak Mikola (i. m.) megállapításaival. Éppen ezért fölöttébb furcsa lett volna, ha az ősmagyarban éppen e döntő fontosságú személyben nem lett volna megkülönböztetve az alanyi és a határozott tárgyra (vissza)utaló igealak, legalábbis az elbeszélő múltban nem, míg a jelen időben és a magyar nyelv külön életében kialakult *t* jeles múlt időben igen. A 'mondja' és a 'monda' a hangváltozások során talán egybeeshetett volna, de a 'mondja' ~ 'mondá' és a 'monda' ~ 'mondá' esetében morfológiai szerkezetük eltérő volta miatt (l. alább) ezt nem látom lehetségesnek.

A fentiekben előadtam, milyen nehézségeket látok az említett igealakok hagyományos nyelvtörténeti magyarázatában. Amikor e szerintem gyenge pontok a szemembe ötlöttek, természetesen igyekeztem olyan megoldást találni, amely mentes ezen ellentmondásoktól. Alább ismertető hipotézisem is spekulatív jellegű, mint általában a nyelvemlékekkel nem igazolható nyelvtörténeti feltevések.

A jelen idejű e. sz. 1. és 2. sz. igealakokban a személyrag magánhangzója nem alsó nyelvállású (*mondok, mondom, mondod*), az alanyi ragozás e. sz.

3. személyében pedig a nyelvelékes korra eltűnt a végvokális (KT *tart*). Mielőtt az ősmagyarban az elbeszélő múlt **j* jele hosszú magánhangzónak adta volna át a helyét, a tövégi vokális alsó nyelvvállású volt; e feltevésre a *mondám, monda* stb. készlet. Tehát az ősmagyar egy szakaszában az első három személyben így nézhettek ki az engem közelebről érdeklő igealakok (a magánhangzóknak mondandóm szempontjából közömbös változásaira nem fordítva figyelmet):

<i>mondok</i>	<i>mondom</i>	<i>mondajsk</i>	<i>mondajsm</i>
	<i>mondod</i>	<i>mondajsl</i>	<i>mondajsd</i>
<i>mondu</i>	<i>mondua</i>	<i>mondaj</i>	<i>mondaja</i>
	(-a << * <i>sš</i> ,		(-a << * <i>sš</i> ,
	vö. * <i>sš</i> 'ő')		vö. * <i>sš</i> 'ő')

A **mondua*-ban az *u*-t a tőhöz tartozónak vélem és nem a **mondu* analógiájának tulajdonítom. A tárgyias szóalak további sorsának alakulásában én is a hiátus megszüntetésével számolok: **mondua* > **monduja* > **mondija* > **mondija* > *mondja*. Az elbeszélő múltú alakokban az intervokális *j* kiesett, és a két egymást követő magánhangzó szóbelseji helyzetben összeolvadt: *ajs* > *as* > *á*, szótagzáró helyzetben pedig *aj* > *á* változás ment végbe. A **mondajsk* 'mondá' alakban azonban nem következett be a **j* kiesése, mert akkor egybeesett volna a **mondaj* > **mondá* 'monda' formával. Ebben az időszakban az e. sz. 3. sz. tárgyias igealak kivételével az elbeszélő múltban mindenütt *á/é* volt az időjel. Ekkor a többi forma, mindenekelőtt talán az alanyi ragozású e. sz. 3. sz. **mondá* 'monda' analógiájára a tárgyias ragozású e. sz. 3. személyben is hosszú magánhangzó jelent meg időjel gyanánt: **mondajsk* > **mondajá*. Tehát a Mészöly–Bárczi-féle (Bárczi 1982. 37) és a Rédei-féle (Rédei 1962. 429) nézetnek megfelelően én is (legalább részben) a megfelelő alanyi ragozású alakból magyarázom a szóvég *á/é*-t, csak éppen nem abból kiindulva, hogy az alanyi és tárgyias formák egybeestek volna és a magánhangzós tőhöz hozzáragadt volna az elbeszélő múltú alakokból elvont időjel.

Amikor így létrejött a **mondajá*, kiesett belőle a **j* és — legalábbis a HB szerzőjének nyelvjárásában, ill. annak előzményében — a *w* hiátustöltő lépett a helyére, míg másutt **mondaá* ~ **mondajá* volt a hangalakja a **mondá* > *monda* változásig, utána egyszerűsödött a tárgyias alak *mondá* hangsorúvá. A HB nyelvjárásában a hiátustöltő *w* instabil tövű ikes igéink elbeszélő múltjának analógiájával (vö. HB *evéc*, *Horogu vec*) magyarázható, ill. e *w* hiánya a HB *mundoa*, *tilutoa* formákban a megelőző labiális magánhangzónak tulajdonítható (ez utóbbira l. Bárczi 1982. 37). De miért labiális ezekben a tövéghangzó, míg a HB *Hadlana*, *feledeve*, *veteve* alakokban illabiális (és ezért persze a *w* is jelölve van). Azt hiszem, a *mundoa*, *tilutoa* azért tartalmaz labiális tőhangzót, mert a megelőző szótag magánhangzója is labiális, és így voltaképpen labiális illeszkedésnek vagyunk tanúi. E magyarázatomnak azonban ellentmondani látszik a HB *terumteve*: az ellentmondás valóban csak látszólagos, hiszen a palatális soron csak felső nyelvvállású labiális magánhangzó volt — szemben a veláris sor *o*-jával; meg kell említenem ennek kapcsán, hogy Bárczi a HB nyelvében nem számol *ö*-vel.

Bárczi a *láts* + **si* 'látja' formában az *ő* névmás előzményében *i*-vel számol, s voltaképpen erre azért van szüksége, hogy *i* elemű diftongushoz

juthasson el. Ezen *i*-t talán az is indokolhatta az ő szemében, hogy a HB-ben felső nyelvválású magánhangzó van az e. sz. 3. sz. névmásban, bár ebből még nem következik, hogy a névmás agglutinálódásakor vagy a tővégi vokálissal való összeolvadásakor a névmás magánhangzójának felső nyelvválásúnak kellett lennie, ill. hogy az agglutinálódott és az önálló névmás magánhangzója azonos módon fejlődött volna. A palatális hangrendű igékben végbement változásokról vallott felfogása Bárczinak meglehetősen különbözött a velárisokérol előadottól és fentebb ismertetettől: **vetš + *i (< *si) > *veté ~ *veti*. „A palatális hangrendű igékben azonban kettős alakok: *veté ~ veti* önmagukban is módot adtak a megkülönböztetésre, s itt is a régebbi, erősebben meggyökeresedett *veté* alak maradt az elbeszélő múlt, míg az — úgy látszik, ritkább — *veti* alak a jelen idő funkcióját szívtá magába. Ebben a formában azonban korai rövidülést kell föltennünk, *veti > veti*, még mielőtt az alakok szétválása megtörtént volna, s az új ragozás átterjedt volna a többi személyre” (Bárczi 1975. 131). Bárczinak a *ja ~ i* kettősségről alkotott véleményét Benkő (1980. 250—251) teljesen megnyugtatónak találja, sőt úgy látja, hogy a KT *furiste* 'fűrösztí', DöbrK *idvőzeite* 'üdvözítí' stb. is mutatja a különböző értékű alakok hangtani elkülönítésének szükségességét.

A Rédei—Bárczi—Benkő-féle nézet hiányosságának látom, hogy nem ad meggyőzően számot arról, miért nem egységes minta alakult a veláris és a palatális hangrendű igék tárgyas ragjának sorsa. **mondá > *mondsá > *mondsjá > *mondjá > mondja*, de **nézé > *nézi (> nézi) ~ nézé* (vö. *furiste*), hiszen az állítólagos **mondá* 'mondja', **nézé* 'nézi' és a **mondá* 'monda'; *mondá*, **nézé* 'néze'; *nézé* alakoknak bizonyos ideig egymás mellett kellett élniük, egészen addig, amíg a feltételezett **mondsá* 'mondja', ill. a **nézé > *nézi* 'nézi' hasadási alakváltozatok létrejöttek. Úgy vélem, az e. sz. 3. személyre utaló toldalékmorfémákat olyan előzményből és olyan közbülső fokokon át kellene levezetni, amelyek egységes magyarázatot adnak a *háza ~ keze*, *látja ~ nézi*, *látá/néze ~ látá/néze* megfelelőesekre.

Az én feltevésem szerint az igéhez agglutinálódott személyjelölő, amely **sš 'ó'* névmásra megy vissza, az **s >> Ø* változás után *ē* hangalakú volt, s ez a veláris szavakhoz *a* (a magyar dialektológiában használatos jelölés szerint: *á*)-ként illeszkedett, nem lévén meg veláris pendant-ja, az *e*: **mondua*, **kériē* (ahol az *u* és az *i* a redukálódás, az eltűnés felé haladó tővégi magánhangzók, vö. **mondu* 'mond', **kéri* 'kér'). A következő lépésben *j* szüntette meg a hiátust: **monduja*, **kérijē*, ill. az **u* a *j* mellett delabializálódott és palatalizálódott: **mondija*. A **mondija* és a **kérijē* a régi és mai nyelvi, jelen idejű, tárgyas ragozású alakok utolsó közös előzménye, amelyek több irányba ágaztak el:

a) A kétnyíltszótagos törvény *mondja*, *kérjē* formákat eredményezett. A *mondja* máig élő, köznyelvi alakunk, a (**kérjē >*) *kérje* 'kéri' pedig vagy kikopott a harználathól, vagy az itt-ott, egymástól távoli területek hasonló igealakjai (l. Imre 1971. 226) volnának szórványos túlélői. Ha mégis eltűnt volna, okát nem tudnánk adni, azt semmiképpen sem tekinthetném annak, hogy a felszólító móddal egybeesett volna (vö. Benkő 1980. 251), hiszen a *várja* is kétértelmű.

b) Az eredeti *kériük* és az e. sz. 3. sz. **kérjē* analógiájára létrejött másodlagos *kérjük* visszahatásaként megjelent a **kérjē* mellett a *kéré* változat, amit a már említett KT *furiste* is képvisel. Ez a típus egy darabig együtt létezett a legtöbb nyelvjárásban kizárólagossá vált *kéri*-vel, vö. KT *etety* 'eteti', *jmleti*

'szoptatja', BécsiK *vézecuala* 'veszik vala' ~ *nezi vala* 'nézi vala', DöbrK *üdvözite* 'üdvözíti' ~ *kerdik vala* 'kérdik vala'. A *kéré* típusnak háttérbe kellett szorulnia, hiszen a **kéré* 'kére' rövidülése is *kéré* (> *kére*) alakot eredményezett. Bizonyára lehetséges, hogy a veláris soron is léteztek átmenetileg **monda* 'mondja'-féle alakok.

c) A **mondija*, **kérije* analógiájára a *monduk*, *kérük* mellé testesebb **mondijuk*, **kérjük* változat is keletkezett, ill. az e. sz. 3. személyre épülve ugyanilyen formák a többi t. sz. személyben is születtek: **mondijátok*, **mondiják*, **kérjétek*, **kérjék*. E hosszú alakok vagy az a) pontban leírtak szerint, a kétnyíltszótagos törvénynek enegedelmeskedve rövidültek meg, vagy az alanyi ragozású sor (*mond-Ø*, *mond-unk*, *mond-tok*, *kér-Ø*, *kér-ünk*, *kér-ték*) és az eredeti *monduk*, *kérük* hatására *já/jé* elemét veszítette: *kéri-Ø*, *kéri-ték*, *kéri-k*. A veláris hangrendű igék is megőrizhették ennek a nyomát: nyj. *vári* stb.; az ilyen formákat Benkő egyértelműen kései nyelvjárási analógiának tulajdonítja (Benkő 1980. 252), Bárczi szerint akár régiségek, akár pedig újítások is lehetnek (Bárczi 1982. 121), Horger viszont — szerintem — figyelemre méltóan érvelt a *vári* stb. nem analógiás volta mellett (Horger 1931. 75; még vö. Nyíri 1983. 299).

Bárczi a *háza* stb. birtokos személyjelét is a hajdani tövéghangzó és a **si* 'ő' együtteséből keletkezettnek magyarázza: *házs* + **si* > *házszi* > *házá* > *házi* (Bárczi 1982. 25–26), de „Úgy is elképzelhető a folyamat, hogy a tövéghangzó és a névmásból megmaradt magánhangzó között hanghézagtöltő *j* fejlődött ki, majd, mint *j*, *i* után általában, a véghangzó eltűnt, és a birtokos személyjeles alak illabiális utótagú kettőshangzóra végződött” (i. m. 26, jegyzet).

Benkő némileg másként látja a dolgot: „Ez a nézet azonban nemcsak az agglutináció gyanítható koraiságával, még alapnyelvi voltával áll ellentétben, hanem a személyes névmások személyt jelölő toldalékának fejlődési törvényszerűségével is, azzal tudniillik, hogy a többi személy névmásának a konzonáns eleme képezi az agglutinálódott toldalékot. Ezért erősen megdölgondoltató Hajdú véleménye (UrNyt. 135), mely szerint itt *s* > *θ* fejlődés utáni vokalizáció történt, a későbbi magyar formákat megelőző diftongikus kapcsolatok (*ai*, *ei*) második eleme tehát konzonánusra megy vissza” (Benkő 1980. 194).

Hajdú azzal számol, hogy az uráli-finnugor **s* az ugorban mindenkor **θ*-vá lett, *fészék* szavunk szibilánsának kivételével (Hajdú 1966. 106, 135). Azt, hogy miképpen gondolja Hajdú kérdéses birtokos személyjelünk hajdani mássalhangzójának vokalizálódását, az e. sz. e. személyű tárgyas igerag történetekor közli: e rag alternánsai közül „az *-i* és az *-e* hosszú *-é*-re megy vissza, amely ősmagyar **-ei*-ből származik; ez utóbbinak *j*-je a PU **-s* > PUG **-θ* hang ősmagyar *-h* fejleményének zöngésüléssel keletkezett” (i. m. 142).

A Hajdú által feltett *s* > *θ* > *h* változás indokolt, de a *h*-nak az abszolút szóvégi helyzetben posztulált zöngésülése aligha, hiszen szóvégi helyzetben éppen zöngétlenedés várható, ill. a *h* > *j* változás valamilyen indokolást kívánna. Benkő számára ez a származtatást azért vonzó, mert a többi (nyilván egyes) számú személyes névmásnak is a mássalhangzója szerepel toldalékként.

Végül visszatérek oda, ahonnan elindultam: hogyan különböztették meg az ősmagyarban a 'tón, tén' és a 'tevé' jelentésű igealakokat. Kétféle megoldási lehetőség kínálkozik:

a) Lehetséges, hogy ezekben az igealakokban is csak a rövidebb, a magánhangzós *tő* szerepelt: **tē-j* 'tón, tén' ~ **tē-j-8* 'tevé' > **té* ~ **tēj8* > **té* ~ **tējé*, majd a tárgyasból a **j* kiesésével **tēé* hiátusos forma keletkezett, amelyet *w* betoldása szüntetett meg, ill. miután az alanyi forma *n* raggal kiegészült, a tárgyas igealak két szótagja kontrahálódott. Így *tévé* igealakunkat a HB *Hadlava* stb. formáival összhangban magyarázhatjuk, a Zrínyinél előforduló *té* 'tevé' (Bárczi 1958b. 55, 56, 2. jegyzet) és a háromszéki *té* ua. stb. (Lőrincz, idézi Kräuter 1913. 320–321) lehet a *mondá* formához hasonló szabályos fejlemény, de lehetne kései összevonás eredménye is (vö. Bárczi: i. h.).

b) Az is lehetséges persze, hogy a tárgyas alak a hosszabb tőváltozatból is megalkotható volt: **tēw-ej8* >> *tévé*. A *v*-s tőnek az instabil ikés tövek ragozásában elevennek kellett lennie (vö. Abaffy 1982. 425), s ez a körülmény befolyásolhatta a többi instabil ige tőalternánsainak használatát. Az ugyanilyen tőtípusú obi-ugor igék tőváltozatainak alkalmazásában is tapasztalható kettősség: osztj. V *měma*, Trj. *mějam* 'adott (igenév)', vö. *mě-*, *měj-* 'ad', vog. É *mim* ~ *majim* 'adott (igenév)', vö. *mi-*, *miy-*, *maj-* 'ad' (a vogulról l. Kispál 1963. 267).

HONTI LÁSZLÓ

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (1981), Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban. MNy 77: 20–33
- E. ABAFFY ERZSÉBET (1982), A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében. MNy 78: 416–425 és Hagymány és megújulás (Debrecen) 113–125 (hivatkozásaim az előbbire vonatkoznak)
- E. ABAFFY ERZSÉBET (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Budapest. 113–179
- BALASSA JÓZSEF—SIMONYI ZSIGMOND (1895), Tüzetes magyar nyelvtan. Magyar hangtan és alaktan. Budapest
- BARNA FERDINÁND (1875), Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. Különnyomat az Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből c. periodika 5. kötetéből. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1953), A szóvégi *á, é, í* megrövidülésének kérdéséhez. MNy 49: 324–335
- BÁRCZI GÉZA (1958a), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1958b), A szótövek. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1963a), A magyar nyelv életrajza. Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1963b), Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit. CIFU. Budapest. 27–47
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Budapest. 95–180
- BÁRCZI GÉZA (1974), Az ősmagyar kor és a magyar nyelvtörténet. MNy 20: 9–14
- BÁRCZI GÉZA (1975), A tárgyas *-ja* ~ *-i* személyrag. MNy 71: 129–131
- BÁRCZI GÉZA (1982), A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Budapest
- BEKE ÖDÖN (1950), *Így, úgy, hogy*. NyK 52: 304–308
- BENKŐ LORÁND (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest
- BERRÁR JOLÁN (1957), Magyar történeti mondatlan. Budapest
- BUDENZ JÓZSEF (1884–94), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Budapest
- CASTRÉN, M. ALEXANDER (1854), Grammatik der samojedischen Sprachen. St. Petersburg
- CLAUSER MIHÁLY (1938), Nyelvtörténeti adatok. MNy 34: 58–59
- COLLINDER, BJÖRN (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala

- CSEPREGI MÁRTA (1983), Rendszerkényszer. (Újabb keleti osztják nyelvi jelenségek.) Hajdú-Eml. Budapest. 73—84
- DÉCSY GYULA (1965), Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden
- DEWOS = Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966—
- ФЕОКТИСТОВ, А. П., (1975) (А. П. Феоктистов), Мордовские языки. In: Основы финно-угорского языкознания. Москва 248—345
- GANSCHOW, GERHARD (1965), Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1930/1938), Über die Haupttypen der ungarischen Verbformen. UJb. 10: 1—15 és Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. 124—140
- GULYA JÁNOS (1976), Az igeidők rendszere a vahi osztjákban. NyK 78: 306—313
- GYÖRKE JÓZSEF (1941a), Volt-e a magyarban *-u-*, *-ü-* praeteritum-képző? NyK 51: 54—63
- GYÖRKE JÓZSEF (1941b), Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez. NyK 51: 88—97
- GYÖRKE JÓZSEF (1942), Az igeidő. Melich-Eml. Budapest. 95—103
- HAJDÚ PÉTER (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest
- HAJDÚ PÉTER (1968), Chrestomathia samoiedica. Budapest
- HAJDÚ PÉTER (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest
- HAKULINEN, LAURI (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas ja korjattu painos. Helsinki
- HONTI LÁSZLÓ (1979), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez.) NyK 81: 225—245
- HONTI LÁSZLÓ (1980), Milyen volt az obi-ugor alapnyelv teljes magánhangzórendszere? NyK 82: 172—190
- HONTI LÁSZLÓ (1982a), Geschichte des obugrischen Vokalismus. Budapest
- HONTI LÁSZLÓ (1982b), A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alakjának ismertetése. NyK 84: 91—119
- HONTI LÁSZLÓ (1983), Ablautartige Vokalwechsel in den obugrischen Sprachen. FUF 45: 25—45
- HONTI LÁSZLÓ (1984), К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков. NyK 86: 341—346
- HONTI LÁSZLÓ (1985), Ósmagyar hangtörténeti talányok. (Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek.) MNy 81: 140—155
- HORGER ANTAL (1910), A szakadáti nyelvjárás-sziget. MNy 6: 197—209, 306—315, 378—382
- HORGER ANTAL (1926), A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengerly-Eml. Szeged. 179—188
- HORGER ANTAL (1931), A magyar igeragozás története. Szeged
- HORGER ANTAL (1934), A magyar nyelvjárások. Budapest
- HORVÁTH KÁROLY (1941), Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-töví igeik története. NyK 51: 116—151 és MNyTK 61 (a hivatkozások az előbbire vonatkoznak)
- IMRE SAMU (1971), A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest
- ITKONEN, ERKKI (1949), Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen. FUF 30: 1—54
- ITKONEN, ERKKI (1966), Kieli ja sen tutkimus. Helsinki
- JAKAB LÁSZLÓ (1964), A felszólító módjel kérdéséhez. MNy 10: 37—50
- JAKAB LÁSZLÓ (1967), A *t* végű igeik felszólító módjához. MNy 63: 194—196
- JAKAB LÁSZLÓ (1975), A változó igeitövek néhány problémája. MNy 21: 67—73
- JAKAB LÁSZLÓ (1982), A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben. MNy 78: 297—304
- JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL (1978), A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen
- KÁROLY SÁNDOR (1965), A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Budapest
- Sz. KISPÁL MAGDOLNA (1963), A vogul *m* elemű igeitövek képzők hang- és alakja. NyK 65: 252—282
- KLEMM ANTAL (1928—30), A vogul és az osztják tárgyas igeragozás. NyK 47: 85—112
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA (1973—74), A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának kronológiájához. NéprNyt 17—18: 161—168
- KORHONEN, MIKKO (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki
- KRÁUTER FERENC (1913), A *v*-töví igeik. NyK 42: 317—339
- KUZNECOVA, A. I. stb. (1980), (А. К. Кузнецова—Е. А. Хелимский—Е. В. Грушкина), Очерки по селькупскому языку. Москва
- KÜNNAR, AGO (1976), К проблеме происхождения показателей наклонений и времен в уральских языках. SFU 12: 169—181
- LABANAUSKAS, KAZYS (1975), Neopredelennoe vremja neneczkogo jazyka. SFU 11: 43—50

- LIIIMOLA, MATTI (1970), Sanahistoriallisia huomioita. Vir 1970: 168—173
- LOSONCZI ZOLTÁN (1925), Régi nyelvünk hang- és alaktanából. MNy 21: 39—47
- B. LŐRINCZY ÉVA (1953), A Königsbergi Töredék és Szalagjai. Budapest
- LYTKIN, V. I. (1964) (В. И. Лыткин), Исторический вокализм пермских языков. Москва
- MAJTINSKAJA, K. E. (1975) (К. Е. Майтинская), Прошедшее время в финно-угорских языках. CastrToim 13: 144—157
- MÁRTON GYULA (1974), Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest
- MAYWALD JÓZSEF—VAYER LAJOS—MÉSZÁROS EDE (1978), Görög nyelvtan. Tizedik, részben átdolgozott kiadás. Budapest
- MÉSZÖLY GEDEON (1919), Nyelvtanaink és a *lön, tön* alak. MNy 15: 30—32
- MÉSZÖLY GEDEON (1931), A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Budapest
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest
- MÍKOLA TIBOR (1966), A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. MNy 62: 441—461
- MOKCSAY JULIA (1933), A tiszta *v*-töví igék kódexeinkben. Szeged
- MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei 1—3. Budapest 1967—1978
- NyAtl = A magyar nyelvjárások atlasza. I—VI. Budapest 1968—1977
- NYÍRI ANTAL (1975), A magyar igeragozás története. MNy 69: 140—158
- NYÍRI ANTAL (1973—74), A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (targyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. NéprNyt 17—18: 149—159
- NYÍRI ANTAL (1983), A -VV hangegymásután megjelenésének következményei a magyar alaktörténetben. Hajdú-Eml 1983. 295—308
- NySz = SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvelmélektől a nyelvújításig I—III. Budapest 1890—1893
- PAIS DEZSÓ (1950), Az *é*-t és *i*-t váltakoztató nyelvjárás alakok keletkezéséhez. NyK 52: 282—294
- PÁNYI VUKOSZAVA (1913), Néhány *sz* hanggal bővülő *v*-tő kódexeinkben. NyK 42: 174—219
- PAPP ISTVÁN (1950), Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. MNy 46: 15—27
- PAPP ISTVÁN (1956), Probleme des Imperativ-Zeichens im Ungarischen. FUF 32: 282—301
- PAPP ISTVÁN (1968), Unkarin kielen historia. Helsinki
- PAUL, HERMANN (1898), Prinzipien der Sprachgeschichte. Dritte Auflage. Halle
- PROKOFEVA, E. D. (1966) (Е. Д. Прокофьева), Селькупский язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 396—415
- PROKOFEV, G. (1931) Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache. UJb. 11: 91—98, 293—297, 440—452
- RASTORGUEVA, V. S. (szerk.; 1981) (В. С. Расторгуева), Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва
- RASTORGUEVA, V. S. (szerk.; 1982) (В. С. Расторгуева), Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: Западная группа, прикаспийские языки. Москва
- RAVILA, RAAVO (1957), Über die Tempusstamm-bildung der finnisch-ugrischen Sprachen. JSFOu 59/4
- RÉDEI KÁROLY (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy 58: 421—435
- RÉDEI KÁROLY (1977), Szófejtések. NyK 79: 201—216
- RÉDEI KÁROLY (1980), A felszólító módjel eredete a magyarban. NyTÉrt 104: 649—653
- RÉDEI KÁROLY (1984), A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. NyK 86: 113—117
- RMG1 = Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest 1984
- RMNy = Régi magyar nyelvelmélek... I—IV. Budán 1838—1846
- SÁMSON EDGÁR (1953), Igeragozási kérdések. Az -sz praesensjel keletkezése. MNy 49: 341—348
- SÁMSON EDGÁR (1964), A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban. NyK 66: 263—278
- SCHIEFER, LIESELOTTE (1973), Gemeinsame Fixpunkte im Tempussystem einer finnisch-ugrischen und einer Papua-Sprache. SFU 9: 49—56
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1964) (Б. А. Серебренников), Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Москва
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1974) (Б. А. Серебренников), Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва
- SETÁLÁ, E. N. (1887), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-bildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. JSFOu 2

- SIMONYI ZSIGMOND (1899), Elévült hibák és látszólagos hibák. *Nyr* 28: 193—200, 292—299
- SIMONYI ZSIGMOND (1905), A magyar nyelv. Budapest
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I—VII. LSFU XII/1—7. Helsinki 1955—1981
- STEINITZ, WOLFGANG (1950), Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin
- STEINITZ, WOLFGANG (1955), Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin
- SZABÓ T. ÁDÁM (1977), Der Münchener Kodex. Wiesbaden
- SZINKOVICS JENŐ (1913), Adalékok a dunatiszai nyelvjárás szókincséhez Bács-Adorján községből. *MNy* 9: 183—187
- TEREŠČENKO, N. M. (1966a) (H. M. Терещенко), Ненецкий язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 376—395
- TEREŠČENKO, N. M. (1966b) (H. M. Терещенко), Нганасанский язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 416—437
- TEREŠČENKO, N. M. (1966c) (H. M. Терещенко), Энецкий язык. In: Языки народов СССР III. Москва. 438—457
- TEREŠČENKO, N. M. (1979) (H. M. Терещенко), Нганасанский язык. Ленинград
- TEREŠČKIN, N. I. (1961) (H. I. Терешкин), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Москва—Ленинград
- TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1—3. Budapest 1967—1976
- ÚMTSZ = Új magyar tájszótár. I. kötet. Budapest 1979 és a kéziratot anyag
- Uráli etimológiai szótár. Kézirat, Budapest
- ZELLIGER ERZSÉBET (1980), Egy hiányzó láncszem történeti és leíró alaktani rendszerezésünk összekapcsolásához. *NytÉrt* 104: 775—780
- ZOLNAI GYULA (1891), Mátyusföld nyelvjárása. *Nyr* 20: 22—30, 73—86, 118—126, 168—177, 209—223, 261—268, 320—330

Randbemerkungen zur Geschichte der ungarischen Verben mit instabilem Stamm

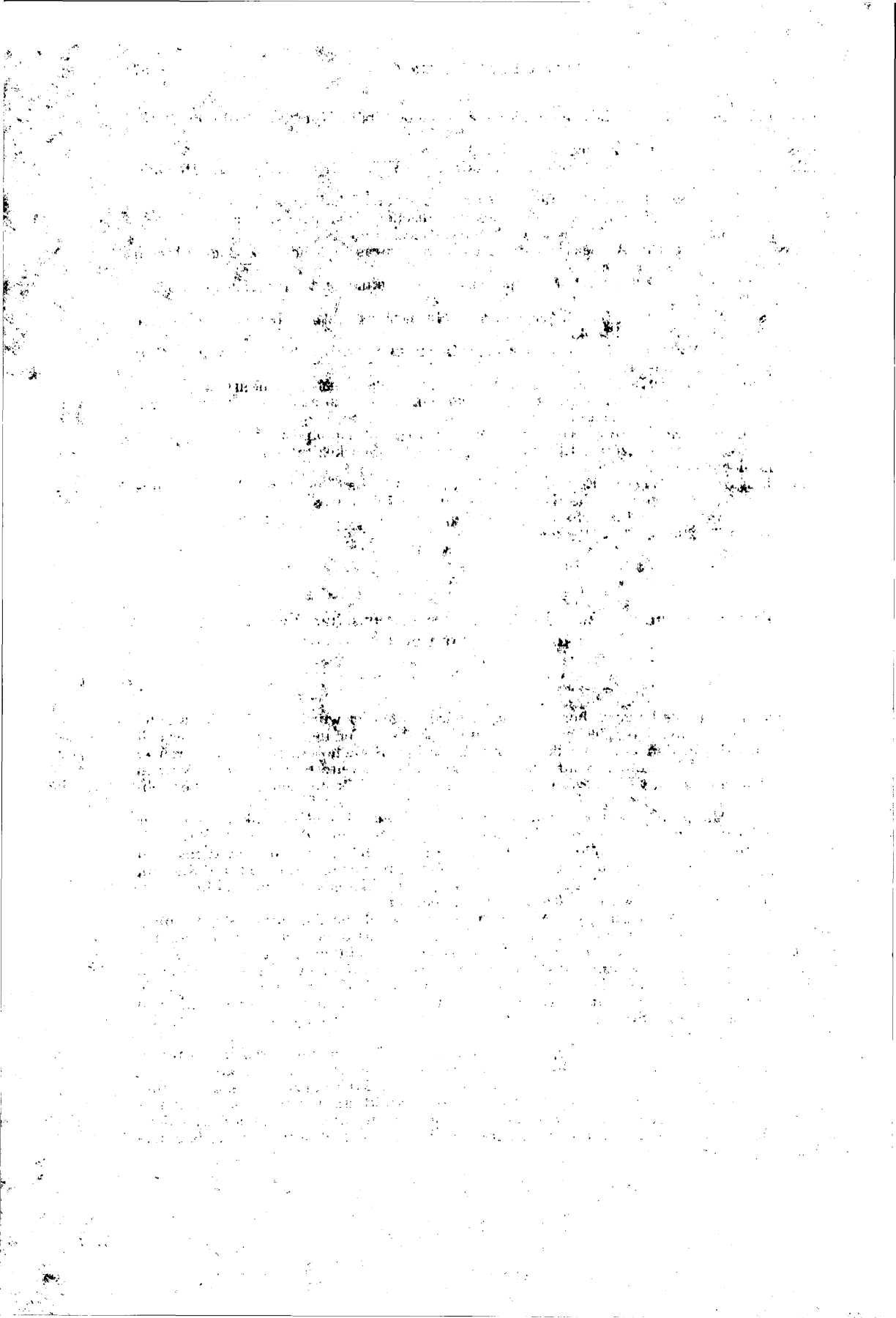
von LÁSZLÓ HONTI

Die Verben des Ungarischen wie *lész* 'er wird' ~ *lön* 'er wurde' ~ *lénne* 'er würde' ~ *lêhet* 'er kann sein' ~ *lêgyën* 'er soll sein' und *fek(ü)szik* 'er liegt' ~ *feküdjön* 'er soll liegen' usw., die in den Grammatiken der ungarischen Sprache einerseits als durch *sz* erweiterte *v*-stämmige andererseits als durch *sz* und *d* erweiterte *v*-stämmige Verben eingestuft worden sind, werden vom Verfasser als Verben mit instabilem Stamm bezeichnet.

1. Die Hauptstammalternanten, d. h. die mit auslautendem Vokal (*lê-het* 'er kann sein') bzw. mit *v* (*lêv-ô* 'seiend'), stammen spätestens aus der uralischen Grundsprache. Die beiden Gruppen der instabilen Stämme gehören einem und demselben Stammtyp an, man kann ja auch in der ersten Subgruppe mit einem latenten *d*-Stamm, welches *d* auf dem größten Teil des ungarischen Sprachgebietes von dem nachfolgenden Konsonanten assimiliert wurde: *lêdne* ≈ *lénne*, rechnen.

2. Nach der Auffassung des Verfassers sind sowohl die Annahme der Tempus-suffixlosigkeit der Formen wie *lön* 'er wurde' ~ *lén* id. als auch deren Erklärung aus participium praesentis unbegründet, sie lassen sich nämlich genauso wie *lâta* 'er sah', *nêze* 'er schaute' usw. anhand des finnisch-uralischen Präteritalsuffixes **j* erklären. Weiterhin wird die Ansicht bezweifelt, wonach der sog. Aorist im Samojedischen, die tempussuffixlose Vergangenheit im Ostjakischen und die Erzählformen der ungarischen Verben mit instabilem Stamm (*lön* ~ *lén*) die Vertreter eines angeblichen Aorists der uralischen Grundsprache seien.

3. Im Zusammenhang mit den Erzählformen der Verben mit instabilem Stamm wird auch die Frage nach dem Alter des Unterschieds zwischen den Formen der 3. P. Sing. in der subjektiven und der objektiven Konjugation des Ungarischen kurz berührt und darauf gefolgert, daß die Doppelheit nicht das Produkt eines ziemlich späten Kurzwerdens des auslautenden Langvokals in der altungarischen Periode sein konnte sondern die beiden Formen sind im Laufe der ungarischen Sprachgeschichte immer auseinandergehalten gewesen.

A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához

II. közlemény*

2. Nem szomszédos beszédhangok közötti metatézis

Összesen 232 adatban 130-féle szembenállás. Az idetartozó adatokat, illetőleg szembenállásokat éppúgy, mint a szomszédos beszédhangok közötti metatézis körébe soroltakat, két külön csoportba kell osztanunk aszerint, hogy a szembenállások nyj. oldalán a helycserén kívül valamilyen más, az adott beszédhangok minőségét érintő változás tapasztalható-e vagy nem.

Ennek megfelelően itt is a „2.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak” és a „2.2. A helyet cserélő hangok minőségileg változnak” megnevezésű csoportokat kell számon tartanunk.

2.1. A helyet cserélő hangok minőségileg nem változnak: A—B/B—A

Összesen 183 adatban, 84-féle szembenállásban. Ebben a csoportban adjuk meg azt a néhány sajátos szembenállást is, amelyeknek valamilyik oldalán az egyik beszédhangot hanghiány képviseli, tehát: \emptyset —A/A—B, illetőleg A—B/B— \emptyset . Az idetartozó típusokat részletezve tehát:

2.1.1. kny. \emptyset —résh/nyj. résh—zárh: \emptyset —v/v—g: *ívik/vígik*. — kny. \emptyset —résh/nyj. résh₁—résh₂: \emptyset —v/v—j: *ívik/víjik*.

2.1.2. kny. résh—lat/nyj. lat— \emptyset : v—l/l— \emptyset : *kivül/kilő*. — kny. lat—pergő/pergő— \emptyset : l—r/r— \emptyset : *árior/árió, kolompér/korompé*. — kny. lat—résh/résh— \emptyset : l—j/j— \emptyset : *halhél/hajhé*.

A hanghiányos szembenállások összesen 6 adatban fordulnak elő. Ezek közül kettőben ugyanazt a tömorfémát (*ívik*) találjuk mint két különböző szembenállás képviselőjét. Az összesen 5-féle szembenállás között egy olyan akad (l—r/r— \emptyset), amely két különböző adatban (*árior, kolompér*) is megjelenik. A metatézist előidéző okként mind a „2.1.1. \emptyset —A/A—B”, mind a „2.1.2. A—B/B— \emptyset ” típusban a hangsor hatása és az etimológia dominál.

2.1.3. kny. zárh₁—zárh₂/nyj. zárh₂—zárh₁: p—t/t—p: *pantalló/tampalló, pótol/tópol, potos/topos, politúrozott/tulipérozott*; p—k/k—p: *kípáskálódik/kikáspálódik, cserepcsik/kerecsip, pökhendi/köphendi*; b—d/d—b: *bödön/döbön*; b—g/g—b: *kibogoz/kigoboz, boglya/goblya, buga/guba, bögre/göbre (döbre)*; bb—t/t—bb: *továbbat/tovább (tovább)*; t—d/d—t: *katedra/kadetra*; t—k/k—t: *toklász/kotlász, ösztöke/eszketé*; t—g/g—t: *máztigál/máztigál*; d—p/p—d: *térdepel/térpedül (térbetől, térbekől, térbetyű, tervetyi)*; ty—k/k—ty: *tyibrik/kibrity*; gy—d/d—gy: *ügyvéd/üdvéggy*; gy—g/g—gy: *gyügelgyügye*; k—p/p—k: *kaparászat/pakarászat, koporsó/pokorsó, kompostor/ponkostor, köp/pök*; k—t/t—k: *kakatszeg/katakszeg, kátrány/tákrány, fekete/feteke, kutat/tukat, főkötő/fötökő*; g—b/b—g: *gomb/bong (bog), gubacs/bugacs, gubó/bugó, göböz/bögöz*; g—d/d—g: *hegedű/hedegű*.

* A tanulmány első részét l. NyK 86: 47—61.

35 adatban 16-féle szembenállás valósul meg, ami azok után, hogy a szomszédos msh-k metatézisei között valójában csak egyetlen, félig-meddig odatartozó példa (*liktyát/lytykát*: NyK 86: 56) képviselte a zárhangnak zárhanggal való helycseréjét, figyelemreméltó. A legtöbbször, 5 adatban, a $k-t/t-k$ szembenállás fordul elő, de 4-ben már több is: a $p-t/t-p$, $b-g/g-b$, $k-p/p-k$, $g-b/b-g$. A leggyakoribb azonban ebben a típusban is a különféle szembenállásoknak 1–1 adatban való megjelenése.

2.1.4. kny. zárh–pergő/nyj. pergő–zárh: $d-r/r-d$: *keldárba/kekrádba*; $gy-r/r-gy$: *bögyörő/börögyő*; $g-r/r-g$: *gőrény/rögény*.

3 adatban 3-féle szembenállás.

2.1.5. kny. zárh–résh/nyj. résh–zárh: $b-ly/ly-b$: *gabalyít/galyabít* (*galabít*), $t-fff-t$: *katufrék/kafutrék*; $t-sz/sz-t$: *motoszkál/moszotkál*, *reteszél/reszetel* (*recetel*).

4 adatban 3-féle szembenállás, mivel a $t-sz/sz-t$ 2 példában is megjelenik.

2.1.6. kny. zárh–lat/nyj. lat–zárh: $b-l/l-b$: *kabala/kalaba*, *kebel/keleb*; $gy-l/l-gy$: *egyefeldik* 'érik, fejlődik' *elegyedik*.

3 adatban 2-féle szembenállás: a $b-l/l-b$ ugyanis 2 példában.

2.1.7. kny. zárh–affr/nyj. affr–zárh: $t-c/c-t$: *tetszhalott* [*techalott*] *cethalott*, *tucat/cutat*; $t-cs/cs-t$: *patécs/pacsét*, *patics/pacsit* (*pacsik*, *pasit*), *tücsök/csütök*; $k-c/c-k$: *farkinca/farcinka*, *kölöncösködék/cölöncösködék*; $k-cs/cs-k$: *korcsolya/csorkolya*, *kocsány/csokány* (*csohány*), *kocsónya/csokonya*.

10 adatban 4-féle szembenállás: a $t-cs/cs-t$ és a $k-cs/cs-k$ 3–3, a $t-c/c-t$ és a $k-c/c-k$ 2–2 példában.

2.1.8. kny. orrh–zárh/nyj. zárh–orrh: $m-k/k-m$: *mocskol/kosmol*; $ny-g/g-ny$: *vernycges/vergenyes*.

2 adatban 2-féle szembenállás.

2.1.9. kny. orrh₁–orrh₂/nyj. orrh₂–orrh₁: $n-m/m-n$: *csaknem/csakmen*, *németes/ménetes*, *agronómus/agromónus*, *numerám* (bszó)|*munerám*; $n-ny/ny-n$: *néhány/nyhán*, *nőstény/nyöstén*.

6 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül az $n-m/m-n$ 4, az $n-ny/ny-n$ 2 példában fordul elő.

2.1.10. kny. orrh–pergő/nyj. pergő–orrh: $m-r/r-m$: *marad/ramad*, *morzsa/rumzsa*, *csömör/cserem*; $n-r/r-n$: *nazarénus/razanétus*, *bondor/bordon*, *funerátor/furinátor*; $ny-r/r-ny$: *kanyaró/karanyó*, *kanyarulat/karanyulat*, *tenyér/tereny*.

9 adatban 3-féle szembenállás, amelyek mindegyike 3–3 példában jelenik meg.

2.1.11. kny. orrh–résh/nyj. résh–orrh: $m-h/h-m$: *moha/huma*, *nagy-mohón/nagyhomonn*; $n-v/v-n$: *renoválni/revonálni*.

3 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül az $m-h/h-m$ -et 2 példa is illusztrálja.

2.1.12. kny. orrh–lat/nyj. lat–orrh: $m-l/l-m$: *família/falamia*, *emelet/elemet*; $n-l/l-n$: *kanál/kalán* (*kalány*); *kanális/kalánis* (*kalányis*).

4 adatban 2-féle szembenállás.

2.1.13. kny. pergő–zárh/nyj. zárh–pergő: $r-g/g-r$: *rög/gör*.

2.1.14. kny. pergő–orrh/nyj. orrh–pergő: $r-n/n-r$: *ceremónia/cenemória*, *csütdörgölő/csüdüdörgölő*, *klarinetos/klanirítos*, *korona/konora*, *peronoszpóra/poneroszpóra*, *zsarátnok/zsanátrag*; $r-ny/ny-r$: *parányi/panyári*, *rossznyavalya* [*rosznyavalya*] *nyoszravalya*, *tarisznya/tanyiszra*.

9 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül az $r-n/n-r$ viszonylag nagyszámú, 6 példában jelenik meg.

2.1.15. kny. pergő-rész/nyj. rész-pergő: $r-j/j-r$: *furulya* [*furuja*] *fujsura*.

1 adatban 1 szembenállás.

2.1.16. kny. pergő-lat/nyj. lat-pergő: $r-l/l-r$: *atracél/atlacér*, *kara-láb/kalaráb*, *ferhelt* (acc.)/*felhert*, *ferslóg/felsrog*, *koreblát/kolebrát*, *krumpli/klumpri*, *petróleum/petlóreum*, *proletár/ploretár*, *reklamáció/lekremáció*, *rékli/lékri*, *revolver/levator*, *ribizli/líbizri*, *rigli/ligrí*, *rigolozott/lagározott*, *ringli/lingri*, *ringlótiszta/lingrótsziba*, *ródlí/ludri*, *rólam/léram*, *roletta/loretta*, *roló/loró*, *sőr-élesztő/sölérésztő*, *tirolí/tilor*, *saroglya/salagra*, *pergel/pelger*.

24 adatban 1 szembenállás, ami szokatlanul gyakori előfordulást jelent. Ez nem meglepő, hiszen a pergőnek a laterálissal való váltakozása, s — úgy látszik — a hangsoron belüli helycseréje is, közismerten sűrűn fordul elő (l. még 2.1.25).

2.1.17. kny. rész-zárh/nyj. zárh-rész: $v-d/d-v$: *vidéki/dívéki*; $z-gy/gy-z$: *özveggy/ögyvez*; $z-g/g-z$: *rozoga/rogoza*; $s-p/p-s$: *sapka/paska*; $zs-g/g-zs$: *zsugori/guzsori* (*guzori*).

5 adatban 5-féle szembenállás.

2.1.18. kny. rész-orrh/nyj. orrh-rész: $v-m/m-v$: *vakmerő/makverő*.

1 adatban 1 szembenállás.

2.1.19. kny. rész-pergő/nyj. pergő-rész: $v-r/r-v$: *rekvirál/rekrivál* (*reklivál*); $s-r/r-s$: *kasornya/korosnya*; $h-r/r-h$: *teher/tereh* (*tere*); $j-r/r-j$: *majoránna/marójánna*.

4 adatban 4-féle szembenállás.

2.1.20. kny. rész₁-rész₂/nyj. rész₂-rész₁: $f-sz/sz-f$: *filokszéra/szilokféra*; $v-ff/v$: *vőfély/fővély*; $v-z/z-v$: *reverzális/rezervális*, *vegzál/zegvál*; $v-h/h-v$: *vihadaros/hivederes*; $h-z/z-h$: *hazamegy/zahamegy*; $h-s/s-h$: *husáng/suháng*.

7 adatban 6-féle szembenállás, melyek közül a $v-z/z-v$ 2 példában jelenik meg.

2.1.21. kny. rész-lat/nyj. lat-rész: $zs-l/l-zs$: *mazsola/malozsa* (*marozsa*); $j-l/l-j$: *jelent/lejent*, *leendő* [*lelendő*] [*jelendő*], *viola* [*vióla*] [*viloja*].

4 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül a $j-l/l-j$, amelyben a helyet cserélő hangok egyike olykor a hiátustöltő *j*, 3 példában valósul meg.

2.1.22. kny. rész-affr/nyj. affr-rész: $f-cs/cs-f$: *facsar/csafar*; $v-c/c-v$: *vicinális/civinális*.

2 adatban 2-féle szembenállás.

2.1.23. kny. lat-zárh/nyj. zárh-lat: $l-p/p-l$: *lapály/paláj*; $l-gy/gy-l$: *elegyedik/egyeledik*, *malogya/magyola*; $l-g/g-l$: *intelligencia* [*inteli-gencia*] [*integelencia*].

4 adatban 3-féle szembenállás, melyek közül az $l-gy/gy-l$ 2 példában jelenik meg.

2.1.24. kny. lat-orrh/nyj. orrh-lat: $l-m/m-l$: *elsilimál/elsimilál*; $l-n/n-l$: *alumínium/anuméliom*, *árgyelános/árgyinális*, *csalán/csanál* (*csanáj*, *csanár*, *csana*, *csanya*), *hülnzi/hünzli*, *molínó/moniló*, *veléznék/venézleg*.

7 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül az $l-n/n-l$ 5 adatot foglal le.

2.1.25. kny. lat-pergő/nyj. pergő-lat: $l-r/r-l$: *kalarózsia/karalózsia*, *kolera/korela* (*korella*, *korelya*), *kolorádó/koroládé*, *létra/rétla* (*rétja*), *lutri/rutli*, *glória/gróbia*, *kellner* [*kelner*] [*kernyel*], *klasztrom/kraslom*, *felcser/fercsel* (*fercsej*, *fercel*), *salabakter/sarabaktel*.

10 adatban 1 szembenállás. Az $l-r/r-l$ metatézis tehát — a különféle típusokhoz képest — gyakori. Az imént tárgyalt (2.1.16) $r-l/l-r$ 24 adatához viszonyítva azonban még a felénél is kevesebb, ami arra mutat, hogy a kny. hangsor $r-l$ -jét könnyebben váltja fel a nyj. hangsor $l-r$ -je, mint megfordítva. Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy a metatézis alakulásában nemcsak a helyzet cserélő hangok minőségének, hanem hangsorbeli pozíciójának is van szerepe.

2.1.26. kny. lat-rész/nyj. rész-lat: $l-v/v-l$: *álivánka/avilánka, eleven/evelen*; $l-j/j-l$: *tolvaj/tojval*.

3 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül az $l-v/v-l$ 2 példával képviselteti magát.

2.1.27. kny. affr-zárh/nyj. zárh-affr: $c-p/p-c$: *cempel/pencel (ben-cel)*; $c-t/t-c$: *ecetes/eteces, cethal/techal*; $cs-p/p-cs$: *csipke/picske (bicske)*; *csepereg/pecsereg, csiperke/picsérke*; $cs-t/t-cs$: *csutak/tucsak, csutka/tucska*; $cs-k/k-cs$: *csokoládé/kocsoládé, csekély/kecsély, pöcsik/pökics, megbicsakolja/megbikacsolja, mecsek/mekecs*.

14 adatban 5-féle szembenállás, melyek közül a $cs-k/k-cs$ látszik legjellemzőbbnek 5 példájával. Ennél lényegesebb azonban, hogy mint típus a 2.1.27. kny. affr-zárh/nyj. zárh-affr egésze látszik eléggé gyakorinak a nem szomszédos msh-k metatéziseinek körében.

2.1.28. kny. affr-rész/nyj. rész-affr: $cs-ff/f-cs$: *csefert/facsart*.

1 adatban 1 szembenállás.

2.1.29. kny. affr-lat/lat-affr: $c-l/l-c$: *kecele/kölöce*.

1 adatban 1 szembenállás.

Összefoglalóan szemlélve a nem szomszédos helyzetben levő és a helycsere közben minőségileg változatlanul maradó msh-k metatéziseit magukban foglaló szembenállás-típusokat (2.1.3. — 2.1.29.), a következőket mondhatjuk.

Az idetartozó 177 adatban 79-féle szembenállás valósul meg. Itt már — mint az adatok felsorolásából látható — azonos hangosztályba tartozó msh-k között is jön létre metatézis. A lehetséges 36 kombinációból 30 fordul elő. Hiányoznak a zárhangnak orrhanggal, az orrhangnak affrikátával, az affrikátának orrhanggal, a pergőnek affrikátával, az affrikátának pergővel, valamint a laterálisnak affrikátával való metatézisei.

A meglévő típusok közül gyakoriság szempontjából messze kiemelkedik a pergőnek laterálissal, illetőleg a laterálisnak pergővel való helycseréje. Gyakorik még a zárhangok és réshangok osztályán belüli helycserék, továbbá a zárhangoknak réshangokkal és afrikátákkal való metatézisei.

A 79-féle szembenállásból 36-féle fordul elő 1-nél több adatban. A fennmaradó 43-féle csupán 1 adatban található meg. Az 1-nél több adatban előforduló szembenállások sorrendje gyakoriságuk szerint a következő¹:

$r-l/l-r$:	24	$t-cs/cs-t$:	3	$t-c/c-t$:	2
$l-r/r-l$:	10	$k-cs/cs-k$:	3	$k-c/c-k$:	2
$r-n/n-r$:	6	$n-ny/ny-n$:	3	$m-h/h-m$:	2
$l-n/n-l$:	6	$m-r/r-m$:	3	$m-l/l-m$:	2
$k-t/t-k$:	5	$n-r/r-n$:	3	$n-l/l-n$:	2
$cs-k/k-cs$:	5	$ny-r/r-ny$:	3	$zs-g/g-zs$:	2
$p-t/t-p$:	4	$r-ny/ny-r$:	3	$v-z/z-v$:	2
$b-g/g-b$:	4	$j-l/l-j$:	3	$l-gy/gy-l$:	2

¹ A kettőspont után az adatok száma áll.

$k-p/p-k$: 4	$cs-p/p-cs$: 3	$l-g/g-l$: 2
$g-b/b-g$: 4	$cs-t/t-cs$: 3	$l-m/m-l$: 2
$n-m/m-n$: 4	$t-sz/sz-t$: 2	$l-v/v-l$: 2
$p-k/k-p$: 3	$b-l/l-b$: 2	$c-t/t-c$: 2

A gyakorisági listát olyan metatézis-típusok vezetik, amelyekben a msh-k csupán egyetlen jegyben, nevezetesen képzésük módjában különböznek egymástól. A további esetekben vagy azonos hangosztályba tartozó, s egymástól csak képzésük helye szerint eltérő msh-k cserélnek helyet egymással, vagy pedig olyan msh-k, amelyek képzésük módjában és helyében egyaránt igen hasonlóak. Mivel azonban a leggyakoribb típusok között az adott metatézisek fordított sorrendű megoldása is rendszerint megtalálható, nyilvánvaló, hogy a helycserét nem elsősorban maguk a metatézisben részt vevő msh-k, hanem a hangkörnyezet indukálja.

Ilyen szempontból nézve az idetartozó szembenállásokat azt látjuk, hogy a metatézis többnyire azonos mgh-k környezetében, illetőleg vegyes, mgh-ból és msh-ból álló környezetben következik be, mégpedig fele-fele arányban. Az azonos mgh-k környezetében a metatézis a mgh képzési jegyei szerint alakul, vegyes környezetben viszont a msh képzési jegyei szerint. Ez határozza meg azt, hogy a metatézisben részt vevő msh-k a második helyről az elsőre, avagy az elsőről a másodikra kerülnek. Ennek fel nem ismerése miatt kénytelen Deme sok-sok szembenállást kivételként kezelni, amikor az egyes hangosztályokra vonatkozólag megállapítja a metatézis irányát (például szerinte a bilabiálisok a szó széléről a szó belsejébe vetődnek). A metatézisben érintett hangok helyét kizárólag a hangkörnyezet vezérli. A hasonló és az eltérő mgh-k környezetében bekövetkezett metatézisek száma viszonylag csekély, s ugyancsak fele-fele arányban oszlik meg a kétféle hangkörnyezet között.

Ha mármost az adatokat aszerint vizsgáljuk, hogy a bennük megfigyelhető metatézis háttérében milyen előidéző okok állhattak, a következő eredményekre jutunk²:

77 adatban a fő ok a gazdaságosságra való törekvés, amely a többi 106 adatban más okok mögött másodlagosan jön tekintetbe. A 106 metatézis megszólása az okok és a gazdaságossági elv szerint a következő:

Előidéző okok	A metatézis		Az adatok összesen
	gazdaságos	nem gazdaságos	
Etimológia	11	1	12
Idegen eredet	26	8	34
Morfológia	2	—	2
Népetimológia	9	—	9
Analógia	1	—	1
Homogén gátlás	23	1	24
Anticipáció	—	1	1
Szóferdítés	2	—	2
Ismeretlen	14	7	21
Összesen	88	18	106

² Ebben az összesítésben már a hanghiányos metatézisek (89) 6 adata is szerepel.

A nem szomszédos msh-k metatézisének ebben a nagy csoportjában tehát, amikor a helyet cserélő msh-k minőségileg nem változnak, igen ritkán tapasztalható, hogy a metatézisek a gazdaságosság elvének ellentmondóan alakulnának ki. Sőt inkább azt lehet mondani, hogy a gazdaságosság — tényezőként — akkor is jelen van a metatézisben, amikor a fő ok más.

Elemztük a csoport tagjait abból a szempontból is, hogy a metatézis milyen szótaghelyzetű msh-k között történt. Azt találtuk, hogy 126 esetben szótagnyitó, 12 esetben szótagzáró és 45 esetben szótagnyitó és szótagzáró, illetőleg szótagzáró és szótagnyitó helyzetű msh-k cseréltek egymással helyet. Leginkább tehát a szótagot nyitó msh-k hajlamosak az egymással való helycserére. Ugyanez a hajlam már kevésbé nyilvánvaló a szótagnyitó és szótagzáró, illetőleg a szótagzáró és szótagnyitó helyzetben levő msh-knál, de még ezekben is gyakori a metatézis. Legritkábban a szótagzáró helyzetű msh-k cserélnek egymással helyet.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az egymással helyet cserélő msh-kat hány közbeékelődő beszédhang választja el egymástól. Az eredmény az alábbi:

A közbeékelődő beszédhangok száma	A metatézisek száma
1	129
2	35
3	12
4	6
5	—
6	1
	183

A legtöbb adatban, az összes adat 70%-ában a különbség mindössze egy hang, a metatézis tehát szomszédos szótagok szótagkezdő msh-i, illetőleg egyazon szótag szótagkezdő és -záró msh-i között megy végbe. Kéthangnyi különbség esetén az egyik hang mgh, a másik msh, ez utóbbi a metatézisben érintett msh közül az elsővel vagy a másodikkal kételemű kapcsolatot alkot. Ha a különbség 3 és ennél több hang, a metatézisben csakis olyan msh-k vesznek részt, amelyek igen szoros paradigmaticus kapcsolatban vannak egymással, mindössze egyetlen jegyben különböznek. Pl. az *n* és az *ny*, de leggyakrabban az *r* és az *l*.

2.2. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg változnak:

Összesen 49 adatban, 46-féle szembenállásban. Ebből:

2.2.1. A metatézises forma első msh-ja változik: A—B/Bindex—A

Az idetartozó adatok között vannak, amelyekben korrelatív jegy módosul: A—B/B_α—A. Vannak, amelyekben a képzés módja és helye: A—B/B_β—A vagy A—B/B_γ—A. Vannak, amelyekben a képzés helye és módja is más: A—B/B_δ—A. S végül akad olyan is, amelyben a képzés helyének megváltozása egy korrelatív jegy módosulásával párosul: A—B/B_{αγ}—A. Tehát:

2.2.1.1. A—B/B_α—A: kny. zárh—affr[zöng]/nyj. affr[ztlen]—zárh: *p—dz/c—p*: *pedzi/cöpi*. — kny. zárh—affr[hosz]/nyj. affr[röv]—zárh: *p—cc/c—p*: *pöccent/cöpi*. — kny. résh—zárh[ztlen]/nyj. zárh[zöng]—résh: *v—k/g—v*: *nyervákol/nyergávu*. — kny. lat—zárh[röv]/nyj. zárh[hosz]—lat: *l—gy/ggy—l*: *össze-*

elegy/összeeggyel. — kny. affr — zárh₁[ztlen]/zárh₂[zöng] — affr: *cs - t/d - cs: pala-csinta/paladincsa.*

5 adatban 5-féle szembenállás.

2.2.1.2. A — B/B β — A: kny. zárh₁ — orrh/nyj. zárh₂ — zárh₁: *g - ny/gy - g: briginyó/brigyigó.* — kny. zárh — résh/nyj. affr — zárh: *t - sz/c - t: retesz/recet.* — kny. pergő — lat/nyj. zárh — pergő: *r - l/d - r: parola/padura.* — kny. lat — zárh/nyj. pergő — lat: *l - t/r - l: gulászta/gurászta.* — kny. lat — zárh/nyj. pergő — lat: *l - d/r - l: lóding/róling.*

2.2.1.3. A — B/B γ — A: kny. zárh — affr_[posztpal]/nyj. affr_[alv] — zárh: *b - cs/c - b: kibicsaklik/kicibaklik.* — kny. zárh — lat_[pal]/nyj. lat_[alv] — zárh: *t - ly/l - t: muskotály/muskolat.* — kny. zárh — zárh_[vel]/nyj. zárh_[pal] — zárh: *d - g/gy - d: pedig/pegyid (pegyit).* — kny. zárh — zárh_[alv]/nyj. zárh_[lab] — zárh: *k - t/b - k: kataszter/bakaszter.* — kny. pergő — orrh_[pal]/nyj. orrh_[alv] — pergő: *r - ny/n - r: csörcsöny/csöncsör.* — kny. pergő — lat_[pal]/nyj. lat_[alv] — pergő: *r - ly/l - r: karabélyom (bszó)/kalabérom, király/kilár.* — kny. lat — orrh_[alv]/nyj. orrh_[pal] — lat: *l - n/ny - l: dilinó/dinyiló.* — kny. affr — orrh_[alv]/nyj. orrh_[lab] — affr: *cs - n/m - cs: csenevész/mecsevész (becsevész).*

9 adatban 8-féle szembenállás, melyek közül az *r - ly/l - r - t* 2 példa illusztrálja.

2.2.1.4. A — B δ — A: kny. zárh — résh/nyj. pergő — zárh: *g - f/r - g: kuglófsütő/kurlógsütő.* — kny. affr — orrh/nyj. zárh — affr: *cs - n/b - cs: csenevész/becsevész (mecsevész).*

2 adatban 2-féle szembenállás.

2.2.1.5. A — B/B $\alpha\gamma$ — A: kny. résh₁ — lat_[hosz]/nyj. résh_[röv] — résh₁: *v - ll/ly[j] - v: gavallér/galyavér [gajavér].*

1 adatban 1 szembenállás.

A „2.2.1. A — B/B_{index} — A” csoportot összesen 22 adat képviseli, amelyekben 21-féle szembenállás valósul meg. Ez világosan mutatja, hogy erre a csoportra inkább a metatézis sokfélesége, mint ugyanazon metatézisnek akárcsak viszonylag is gyakori előfordulásra jellemző. A szembenállások egyetlen kivételével mind csupán egy példában fordulnak elő, s a kivételre, az *r - ly/l - r* szembenállásra is csupán 2 példa akad.

A csoport tagjai közül a legtöbb példa (9) abba az alcsoportba tartozik, amelyben a kny. msh helyett a nyj. szóalakban eltérő képzéshelyű msh áll, de a különbség mindössze egy helynyi. A legkevesebb adatot a mind a képzés módjában, mind a képzés helyében eltérő msh-kat tartalmazó alcsoportban találjuk.

A metatézist a 22 adatból csak 4-ben idézi elő a gazdaságosság, 18 adatban a fő ok más (etimológia, idegen eredet, népetimológia, szóferdítés), amely azonban a gazdaságosság elvének nem mond ellent.

2.2.2. A metatézises forma második msh-ja változik: A — B/B — A_{index}

Az idetartozó adatok között — éppúgy, mint az előző csoportban — vannak, amelyekben korrelatív jegy módosul: A — B/B — A α . Vannak, amelyekben a képzés módja vagy helye: A — B/B — A β vagy A — B/B — A γ . Vannak, amelyekben a képzés helye és módja is más: A — B/B — A δ . S végül: amelyekben a képzés helyének megváltozása korrelatív jegy módosulásával párosul: A — B/B — A $\alpha\gamma$. Tehát:

2.2.2.1. A — B/B — A α : kny. zárh₁[röv] — zárh₂/nyj. zárh₂ — zárh₁[hosz]: *k - p/p - kk: köpödösek/pökködösek.* — kny. zárh₁[ztlen] — zárh₂/nyj. zárh₂ — zárh₁[zöng]: *k - b/b - g: kabóca/bagóca* — kny. résh₁[ztlen] — résh₂/nyj. résh₂ —

rész₁[zöng]: s-h/h-zs: *suhog/huzsag*. — kny. lat_[hosz]—pergő/nyj. pergő—lat_[röv]: ll-r/r-l: *kelleráj/kereláj*.

4 adatban 4-féle szembenállás.

2.2.2.2. A—B/B—A_β: kny. zárh₁—zárh₂/nyj. zárh₂—rész: k-p/p-h: *kupujkó/puhujkó*. — kny. rész—orrh₁/nyj. orrh₁—orrh₂: j-n/n-ny: *hajdina/handinya*. — kny. lat—pergő/nyj. pergő—orrh: l-r/r-n: *felhérc/ferhenc*. — kny. affr—rész₁/nyj. rész₁—rész₂: c-s/s-sz: *colstok/solsztok*.

4 adatban 4-féle szembenállás.

2.2.2.3. A—B/B—A_γ: kny. zárh_[lab]—affr/nyj. affr—zárh_[alv]: p-cs/cs-t: *pipacs/pacsat*. — kny. zárh_[lab]—affr/nyj. affr—zárh_[vel]: p-cs/cs-k: *pipacs/pacsok*. — kny. orrh_[alv]—pergő/pergő—orrh_[pal]: n-r/r-ny: *monos-tor/morostony*.

3 adatban, amelyek közül azonban 1 (*pipacs*) ismétlődik és a 3 szembenállás közül kettőnek is példája.

2.2.2.4. A—B/B—A_δ: kny. orrh₁—orrh₂/nyj. orrh₂—rész: n-ny/ny-j: *nebunya/nyebuja*. — kny. lat—pergő/nyj. pergő—rész: l-r/r-j: *malter/marterej, leltár/leráj, kultúr/krutuj*.

4 adatban 2-féle szembenállás, melyek közül a l-r/r-j 3 példában jelenik meg.

2.2.2.5. A—B/B—A_{αγ}: kny. zárh₁[lab],[ztlen]—zárh₂/nyj. zárh₂—zárh₃[zöng],[vel]: p-k/k-g: *hapták/haktág*. — kny. zárh[zöng],[vel]—rész/nyj. rész—zárh₂[ztlen],[alv]: g-f/f-t: *kuglóf/kuflót*.

2 adatban 2-féle szembenállás.

2.2.2.6. A—B/B—A_{αδ}: kny. rész—pergő/nyj. pergő—lat: z-r/r-l: *egzécíroz/egrecéloz*.

1 adatban 1 szembenállás.

A „2.2.2. A—B/B—A_{index}” csoportot összesen 18 adat képviseli, melyek közül 1 (*pipacs*) 2-féle szembenállásnak is példája. A szembenállások száma 16. Közülük csupán 1 olyan akad (l-r/r-j), amely több (3) adatban is megjelenik.

Erre a csoportra is érvényes, hogy a legtöbb példát azok az alcsoportok tartalmazzák, amelyekben a nyj. msh csak kis mértékben tér el a kny. szóalakban szereplőtől. A metatézis oka és az alcsoportokba tartozó adatok száma között olyan összefüggést tapasztalunk, hogy minél nagyobb a nyj. szóalak eltérése a kny.-étől, annál ritkábban szerepel a gazdaságosság a metatézist előidéző fő okként, illetőleg annál nehezebb az okot feltárni. A γ és δ indexszel jelölt alcsoportokban leginkább a kny. szóalak idegen volta a nagyobb mértékű minőségi változással együtt járó metatézis kiváltó oka.

2.2.3. A metatézises forma mindkét msh-ja változik: A—B/Bindex—A_{index}

Az idetartozó adatok között vannak, amelyekben valamelyik korrelatív jegy módosul: A—B/B_α—A_α. Van, amelyekben a metatézises forma első msh-ja csak valamelyik korrelatív jegyben tér el, második msh-ja viszont a képzés helyét és módját tekintve is más: A—B/B_α—A_δ. Vannak, amelyekben az első msh a képzés módjában, a második viszont a képzés helyében különbözik: A—B/B_β—A_γ. De vannak olyanok is, amelyekben mindkét msh a képzés helyét tekintve tér el: A—B/B_γ—A_γ. S végül akad, amelyekben az első msh a képzés helye szerint más, a második msh viszont csak valamelyik korrelatív jegyben különbözik: A—B/B_γ—A_α. Tehát:

2.2.3.1. A—B/B_α—A_α: kny. zárh₁[zöng]—zárh₂[ztlen]/nyj. zárh₂[zöng]—zárh₁[ztlen]: g-p/b-k: *tegnap/tebnak*; g-t/d-k: *göthös/dökhös*. — kny.

zárh₁[röv]—zárh₂[hosz]/nyj. zárh₂[röv]—zárh₁[hosz]: *k—pp/p—kk: köppent/pök-kent.* — kny. affr[röv]—rés[hosz]/nyj. résh[röv]—affr[hosz]: *c—ssz/sz—cc: pro-cesszió/prosseccio (proseció, prosecció, prosenció, profeció, prosekcio).*

4 adatban 4-féle szembenállás.

2.2.3.2. A—B/B_α—A_αδ: kny. lat[hosz]—pergő[röv]/nyj. pergő[hosz]—résh[röv]: kny. *ll—r/rr—j: gallér/garréj.*

1 adatban 1 szembenállás.

2.2.3.3. A—B/B_β—A_γ: kny. zárh[vel]—résh/nyj. affr—zárh[alv]: *k—sz/c—t: rekesz/recet.*

1 adatban 1 szembenállás.

2.2.3.4. A—B/B_γ—A_γ: kny. orrh[lab]—lat[pal]/nyj. lat[alv]—orrh[alv]: *m—ly/l—n: padmaly/padlan.* — kny. orrh[alv]—lat[pal]/nyj. lat[alv]—orrh[pal]: *n—ly/l—ny: naspolya/lasponya.*

2 adatban 2-féle szembenállás.

2.2.3.5. A—B/B_γ—A_α: kny. zárh[zten]—orrh[alv]/nyj. orrh[pal]—zárh[zöng]: *k—n/ny—g: rekenő/renyigő.*

1 adatban 1 szembenállás.

A „2.2.3. A—B/Bindex—Aindex” csoportot összesen 9 adatban 9-féle szembenállás képviseli, tehát valamennyi szembenállásra csupán 1–1 példánk van.

Ebben a csoportban még inkább érvényes az, amit az előző, „A—B/B—Aindex” jelzetű csoportról megállapítottunk, hogy tudniillik minél nagyobb a nyj. szóalakban helyet cserélő msh-k eltérése a kny. szóalakban szereplő kiinduló msh-khoz képest, annál nehezebb az okok felderítése. A megfejtett adatokban az etimológia és a népetimológia mellett az idegen eredet szerepel még előidéző okként. Mindamellett egyetlen olyan adatot nem találtunk, még az ismeretlen okot mutatók között sem, amely ellentmondana a gazdaságosság elvének.

A „2.2. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg változnak” elnevezésű kategóriáról összefoglalóan a következő megállapítások tehetők.

A legtöbb adat abba a csoportba tartozik, amelyben a metatézist mutató nyj. forma elsősorban változik, a legkevesebb pedig abba, amelyben a nyj. forma mindkét msh-ja változást mutat a kny. formához képest.

A csoportokon belül az adatok zömét a kny.-hez képest kis eltérést mutató szembenállások adják.

A kategóriához tartozó összes adat megoszlása a következő táblázatban szemlélhető.

Előidéző okok	A metatézis		Az adatok összesen
	gazdaságos	nem gazdaságos	
Etimológia	5	—	5
Idegen eredet	10	—	10
Hangkörnyezet	12	—	12
Népetimológia	3	—	3
Homogén gátlás	2	—	2
Morfológia	1	—	1
Szóferdítés	3	—	3
Ismeretlen	13	—	13
Összesen	49	—	49

Az adatoknak csak a 24%-ában lehet a gazdaságosságot fő okként megjelölni, de figyelemre méltó, hogy nincs olyan adat, amelyet más ok hozott volna létre és ugyanakkor ne volna a gazdaságosságnak megfelelő. Szám szerint az ismeretlen ok van az első helyen. Ez azokra az adatokra jellemző, amelyekben a szembenállás két oldala közötti minőségi különbség nagy.

A „2.1. A helyet cserélő beszédhangok minőségileg nem változnak” elnevezésű kategóriához hasonlóan ebben a kategóriában is elemeztük a helyet cserélő msh-knak a szótagban elfoglalt helyét, valamint a közöttük levő beszédhangok számát. Azt tapasztaltuk, hogy az idetartozó 49 adatról 25-ben szótagnyitó, 13-ban szótagnyitó és szótagzáró, 11-ben pedig szótagzáró helyzetű msh-k között történt a metatézis. A tendencia tehát ugyanaz, mint amelyet a 2.1. kategóriában láttunk.

Mármost a helyet cserélő msh-k közötti hangok száma a következőképpen alakul:

A beszédhangok száma	A metatézisek száma
1	30
2	13
3	4
4	2
	<hr/>
	49

A kéthangnyi távolság ebben a kategóriában is a metatézisnek azokat az eseteit jellemzi, amelyekben az egyik érintett msh a közvetlenül szomszédos msh-val kételemű kapcsolatot alkot. A három- és négyhangnyi távolság pedig azokat a metatéziseket, amelyek a képzésmódban (n, r, ny) vagy a képzés helyében (l, j) eltérő msh-k között jönnek létre.

C) Msh-kapcsolat és egyes msh közötti metatézis

Összesen 8 adatban 8-féle szembenállás valósul meg. Körükben két csoportot kell megkülönböztetnünk. Az elsőbe azok az adatok tartoznak, amelyeknek kny. oldalán sorrendben előbb egy msh-kapcsolat, hátrább pedig valamilyen egyes msh áll, a nyj. oldalon pedig ez megfordul: $AB-C/C-AB$. A másodikba viszont azok, amelyeknek kny. oldalán sorrendben előbb valamilyen egyes msh, hátrább pedig egy msh-kapcsolat áll, a nyj. oldalon pedig fordítva: $A-BC/BC-A$.

Részletezve tehát:

1. $AB-C/C-AB$: kny. orrh + zárh - pergő/nyj. pergő - orrh + zárh : $nt-r/r-nt$: *fenterő/ferentő*. - kny. orrh + zárh - lat/nyj. lat - orrh + zárh : $nd-ll/ll-nd$: *kandalló/kallandó*; $ngy-l/l-ngy$: *pongolya/pelengye*. - kny. résh + zárh - zárh/nyj. zárh - résh + zárh : $st-t/t-st$: *stukatúra/tukastúra*; $sk-t/t-sk$: *skatulya/taskulya*.

5 adatban 5-féle szembenállás.

2. $A-BC/BC-A$: kny. orrh - zárh₁ + zárh₂/nyj. zárh₁ + zárh₂ - orrh : $n-kd[gd]/gd-n$: *anekdota [anekdota]/agdenóta*. - kny. pergő - orrh + zárh/nyj. orrh + zárh - pergő : $r-mb/mb-r$: *dorombol/domborol*. - kny. pergő - pergő + orrh/nyj. pergő + orrh - pergő : $r-rn/rn-r$: *parafernum/pernefórium*.

3 adatban 3-féle szembenállásban.

A msh-kapcsolatnak egyes msh-val való helycseréje mindössze két esetben szolgálja közvetlenül a gazdaságosságot, akkor, amikor a szóeleji msh-kapcsolat a metatézis révén a szó belsejébe kerül, ahol gyakoribbak, megszokottabbak az ilyen kapcsolatok. A többi esetben a helycsere a gazdaságosság szempontjából közömbös, mert nem jön létre a kny.-nél gazdaságosabb megoldás. Ezekben a metatézis elsősorban népetimológiai alakításnak, esetleg az etimon kétféle fejlődésének a következménye. Ez utóbbira példa a *kandalló/kallandó* szembenállás, melynek mindkét oldala az olasz *caldano*-ra megy vissza. A kny. forma az *l-n* helycseréjével alakult, a nyj. változat azonban a *d* elmozdulásával. A *parafernium/pernefórium* szembenállás esetében pedig kétségtelen az idegen szói eredet hatása.

II. Fonológiai komponensek átvetődése

Összesen 20 adatban 15-féle szembenállás található.

1. Egyetlen beszédhang vetődik át

Összesen 13 adatban, 8-féle szembenállásban. Az idetartozó adatok két csoportba kívánkoznak aszerint, hogy a beszédhang elmozdulása a hangsor eleje felől a hangsor vége felé történik-e: $A \rightarrow$. Vagy éppen megfordítva, a hangsor vége felől a hangsor eleje felé irányul: $\leftarrow A$. Részletezve tehát:

1.1. A hangsor vége felé: $A \rightarrow$: (az elmozduló hang)

1.1.1. pergő: kny. *r/nyj.* $\rightarrow r$: *krumpli/kumpri*.

1.1.2. résh: kny. *sz/nyj.* $\rightarrow sz$: *kospítol/kopisztol*; kny. *s/nyj.* $\rightarrow s$: *skorpió/korspió*, *skatulya/kastulya*, *laufsrittját* (acc.)/*lafristját*; kny. *j/nyj.* $\rightarrow j$: *csajvadék/csabajdék*.

1.1.3. lat: *l/nyj.* $\rightarrow l$: *klumpa/kumpla*.

1.2. A hangsor eleje felé: $\leftarrow A$: (az elmozduló hang)

1.2.1. orrh: kny. *n/nyj.* $\leftarrow n$: *koccint/koncít*.

1.2.2. pergő: kny. *r/nyj.* $\leftarrow r$: *kasztrol/krasztol*, *kompresz/krompesz*, *konksribál/kruskibál*, *izromba/rizomba*.

1.2.3. lat: kny. *l/nyj.* $\leftarrow l$: *sápótlí/sáplóti*.

A hangsor vége felé való msh-elmozdulást leggyakrabban, 5 adatban *r é s h a n g g a l*, közelebből az *s* (3), az *sz* (1) és *j* (1) hanggal kapcsolatban tapasztaljuk. A hangsor eleje felé viszont leggyakrabban a *p e r g ő* elmozdulását figyelhetjük meg: 4 példában. Ez megfelel annak a köznyelvben érvényesülő hangsorépitési szabályszerűségnek, hogy a szóeleji msh-kapcsolatok második eleme a leggyakrabban pergő. Ebben a csoportban egy példánk sincs viszont valamilyen *z á r h a n g* elmozdulására.

Az 1.1. csoportban kivétel nélkül a hangsor kívánalmainak megfelelően jöttek létre a nyj. alakok, szolgálva a gazdaságossági elvet; szóeleji vagy szóbeljei két- és háromelemű msh-kapcsolatok szerveződnek át úgy, hogy a kialakult hangsormintában a szomszédos elemek képzőmozzanatai és észlelési sajátosságai optimálisan rendeződnek el. Annak, hogy a hangsor eleje vagy a vége felé történik az elmozdulás, semmi jelentősége nincs.

Az 1.2. csoportban lényegében mindegyik nyj. adat a hangsor kívánalmai szerint jött létre. Olyan kny. két- vagy háromelemű kapcsolatok átszervezéséről van szó, amelyek nem gyakoriak és kevésbé gazdaságosak, mint az elmoz-

dulás eredményeként kialakult elrendeződés. Még a *koccint/koncít* szembenállásban is ki lehet mutatni a gazdaságosságot abban, hogy a szó végén a két-elemű msh-kapcsolódás kevésbé szokásos, mint a szó belsejében.

2. Két vagy több beszédhang vetődik át

Összesen 7 adatban, 7-féle szembenállásban. Az idetartozó adatokat meg kell különböztetnünk aszerint, hogy bennük két vagy három msh mozdul-e el. Az utóbbi csoportba tartozókat pedig még aszerint is, hogy az elmozduló msh-k minőségileg változnak-e vagy nem. Részletezve tehát:

2.1. Két msh vetődik át: pergő-zárh \pm zárh-pergő: kny. *r-k* \pm nyj. *k-r*: *varacsok/vakarcsos*.

1 adatban, 1 szembenállásban.

2.2. Három msh vetődik át:

2.2.1. Az elmozduló msh-k minőségileg nem változnak: A-B-C/B-C-A

2.2.1.1. kny. zárh₁-zárh₂-résh/nyj. zárh₂-résh-zárh₁: *k-g-f/g-f-k*: *kuglóf/guflók*. - kny. pergő-lat-zárh/nyj. lat-zárh-pergő: *r-l-b/l-b-r*: *karalábé/kalabáré*. - kny. pergő-lat-orrrh/nyj. lat-orrrh-pergő: *r-l-n/l-n-r*: *krinolin/klínonír*.

2.2.2. Az elmozduló msh-k valamelyike minőségileg változik

A változás történhet a képzés módjában, helyében, esetleg mindkettőben. Tehát:

2.2.2.1. A-B-C/B-C-A β : kny. lat-pergő-orrrh/nyj. pergő-orrrh-pergő: *l-r-n/r-n-r*: *glicerines/gricenéros*.

2.2.2.2. A-B-C/C-A-B γ : kny. affr-orrrh[alv]-résh/nyj. résh-affr-orrrh[lab]: *cs-n-v/v-cs-m*: *elcsenevedik/elvecsemedik*.

2.2.2.3. A-B-C/C δ -A-B: kny. affr-orrrh-résh/nyj. orrrh-affr-orrrh: *cs-n-v/m-cs-n*: *csenevészedik/mecsenevészedik*.

Két vagy több beszédhang elmozdulása esetén minden szembenállásra csak egy adatunk van. De ha a 7 adatban előforduló 7 szembenállást együtt nézzük, a pergőnek és a laterálisnak, s talán még az orrhangoknak a viszonylagos gyakorisága okvetlenül feltűnik.

A 2. csoport tagjait zömmel az igen hasonló mgh-s környezetbe ékelődő hasonló msh-k képzésekor fellépő homogén gátlás³ idézte elő. A gazdaságosság ebben a csoportban tulajdonképpen közömbös. Egyetlen példa jött létre a gazdaságosságnak mint fő oknak a kívánalmi alapján, a *kuglóf/guflók* szembenállás, amelynek nyj. oldalán az *fl* kapcsolat az eltérő képzőszervek miatt rövidebb idő alatt képezhető, mint a kny. alakban levő *gl* kapcsolat, amelynek alkotóelemei azonos képzőszervhez és eltérő képzéshelyhez kötődnek, tehát csak egymás után képezhetők. Emellett a hangsor végén egy zöngétlen msh megfelelőbb a fiziológiailag bekövetkező zöngétlenedés miatt.

Összefoglalva tehát: dolgozatunkban olyan nyj. szóalakokat elemeztünk, amelyekben kny. megfelelőjükhez képest metatézis mutatható ki. Metatézisen - a hagyománytól némiképpen eltérve - azt értjük, hogy valamely hangsorban különböző terjedelmű fonológiai komponensek helyet cserélnek egymással, illetőleg elmozdulnak a helyükről. Anyagunkban hangtulajdonságok,

³ A homogén gátlás fogalmára és eredetére, valamint a metatézisben játszott szerepére vö. Vértés Ö. András, Asszociációs hangváltcázások lélektani magyarázatához. Pais Emlékkönyv 1956. 3-7.

beszédhangok és hangkapcsolatok helycseréire, illetőleg elmozdulásaira vannak példák.

Az elemzés során felállítottuk a metatézis tipológiáját, majd részletesen vizsgáltuk a helycserék és elmozdulások típusait a gyakoriság, az érintett fonológiai komponensek természete, a szóalakban elfoglalt helyzetük, egymástól való távolságuk, a hangkörnyezetnek a metatézisek alakulásában játszott szerepe, valamint az előidéző okok szempontjából.

Az elemzés főbb megállapításai a következők:

1. A nem szomszédos msh-k közötti metatézisek számszerűségükben messze felülmúlják az összes többi kategóriához tartozó típusokat. Míg az előbbi kategória 232 adatot számlál, az utóbbiakhoz csak 114 adat tartozik. Legritkábban (8 adatban) msh-kapcsolat cserél helyet egyes msh-val.

2. A metatézis együtt járhat az érintett komponensek minőségbeli változásával is.

3. Egyetlen morfémán belül hajlamosabbak a beszédhangok az egymással való helycserére vagy elmozdulásra, mint két vagy több morféma között.

4. Minél közelebb vannak egymáshoz a fonológiai komponensek a hangsorban, annál valószínűbb közöttük a metatézis. A legtöbb adatban szomszédos szótagok szótagnyitó msh-i cserélnek helyet.

5. Egyes fonémák gyakrabban vesznek részt metatézisben, mint mások. A leggyakoribb típusokban olyan msh-k cserélnek helyet egymással, amelyek között szoros artikulációs—akusztikai—percepciós viszony mutatható ki: csupán egyetlen megkülönböztető jegyben térnek el egymástól.

6. Az adatok 78%-ában a metatézisben érintett komponensek hangkörnyezete azonos vagy hasonló.

7. Az a tény, hogy bizonyos metatézisek fordított sorrendű megoldásai is előfordulnak anyagunkban (pl. $p-k/k-p$ mellett $k-p/p-k$ is), arra enged következtetni, hogy a hangkörnyezetnek nagyobb szerepe lehet a metatézisek elindításában, mint maguknak az érintett komponenseknek.

8. A minőségi változással együttjáró metatézisek esetében a minőségi különbség mértéke és az előfordulási gyakoriság között fordított arányosság tapasztalható. Minél nagyobb a nyj. oldal eltérése a kny. oldalhoz képest, annál kevesebb a típusok és az ezeken belüli előfordulások száma.

9. A fonológiai komponensek helycseréi és elmozdulásai tulajdonképpen a nyj. hangsor fonotaktikai felépítését módosítják, többnyire az artikulációs és a percepciós gazdaságosság kívánalmainak megfelelően. Ebből következően a metatézisek fő motiváló tényezője a közelebbi és a távolabbi hangkörnyezettel szemben fennálló fiziológiai összeférhetetlenség. A közelebbi környezet a szomszédos, a távolabbi a nem szomszédos metatézisek előidézésében játszik szerepet. De még azok az adatok is, amelyeket nem az említett ok idézett elő, 80%-ban megfelelnek a gazdaságosság elvének. A minőségi változást mutató metatézisekben ezzel szemben nem előírás a gazdaságosság elv. Sőt: minél nagyobb a nyj. oldal eltérése a kny.-hez képest, annál valószínűbb, hogy a fő ok nem a gazdaságosság, hanem egyéb, leginkább az idegen eredet és a népetimológia. És ezek az okok nem ritkán a gazdaságosság ellen hatnak.

Függelék. A fentebb elemzett anyagban való könnyebb eligazodás kedvéért a következőkben taxatív, szoros betűrendben felsorolva, az NyK

kötetszámára és lapszámra való utalással adjuk meg a metatézist mutató szembenállásokat, valamint azokat a morféákat, amelyekben ezek megjelennek.

A szembenállások felsorolásában elsősorban a kny., tehát a bal oldal betűrendjét érvényesítjük; a nyj., vagyis a jobb oldal betűrendjét csak másodsorban, ennek alárendelve vesszük figyelembe. A zárójelben megadott példa az apperceptió megkönnyítését célozza.

Tehát: $\emptyset-v/v-g$ (ivik/vígik): 87: 89; $\emptyset-v/v-j$ (ivik/víjik): 87: 89; $áj/já$ (kombájn/kobján): 86: 59; ar/ra (kvartyog/kvatyog): 86: 59; $b-cs/c-b$ (kibicsaklik/kicibalik): 87: 95; $b-d/d-b$ (bödön/döbön): 87: 89; $b-g/g-b$ (bögre/göbre): 86: 50, 87: 89, 92; $b-l/l-b$ (kabala/kalaba): 87: 90, 93; $b-ly/ly-b$ (gabalyít/galyabít): 87: 90; br/rb (zsébréses/zsérbélyes): 86: 56; $b-t/p-d$ (sublót/suplód): 86: 50, 55; bzs/sp (habzsol/haspol): 50, 60; $bb-t/t-bb$ (továbat/továtabb): 87: 89; ck/kc (lapocka/lapokca): 86: 52, 57; $c-l/l-c$ (kecele/köcöle): 87: 92; $c-p/p-c$ (cempel/pencel): 87: 92; $c-s/s-cs$ (colstok/solsztok): 87: 96; $c-ssz/sz-cc$ (processzió/prossecció): 87: 97; $c-t/t-c$ (ecetes/eteces): 87: 92, 93; $cs-ff-cs$ (csefert/facsart): 87: 92; csk/kcs (szöcske/szökcse): 86: 49, 57; $cs-k/k-cs$ (csekély/kecsély): 87: 92; $cs-n/b-cs$ (csenevész/becsevész): 87: 95; $cs-n/m-cs$ (csenevész/mecsevész): 87: 95; $cs-n-v/m-cs-n$ (csenevészedik/mecsenészedik): 87: 100; $cs-n-v/v-cs-m$ (elcsenevedik/elvecsemedik): 87: 100; $cs-p/p-cs$ (csipke/picske): 87: 92, 93; $cs-t/d-cs$ (palacsinta/paladincsa): 86: 87: 95; $cs-t/t-cs$ (csutak/tucsak): 87: 92, 93; $d-g/gy-d$ (pedig/pegyid): 87: 95; $d-k/t-g$ (dranka/tranga): 86: 55; dn/nd (lednek/lendek): 86: 56; $d-p/p-d$ (térdepel/térdepül): 86: 50, 87: 89; $d-r/r-d$ (keldárba/kekrádba): 87: 90; dz/zd (bodza/bozda): 86: 57; $f-cs/cs-f$ (facsar/csafar): 87: 91; $f-sz/sz-f$ (filokszéra/szilokféra): 87: 91; fty/tyf (karaftye/karatfa): 86: 60; $ff-l/f-ll$ (kikuffelkroz/kikufellkroz): 86: 55; $g-b/b-g$ (gubó/bugó): 87: 89, 93; $g-d/d-g$ (hedegű/hedegű): 87: 89; $g-ff-f-t$ (kuglóf/kufiót): 87: 96; $g-f/r-g$ (kuglófsütő/kurlógsütő): 87: 95; $g-ny/gy-g$ (briginyó/brigyigó): 87: 95; $g-p/b-k$ (tegnap/tebnak): 87: 96; $g-r/r-g$ (gőrény/rőgény): 87: 90; $g-ss/gg-s$ (agosság/aggoság): 86: 55; $g-t/d-k$ (gőthős/dőkhős): 87: 96; $gy-d/d-gy$ (ügyvéd/üdvég): 87: 89; $gy-g/g-gy$ (gyügel/gügye): 87: 89; $gy-l/l-gy$ (egyeledik/elegyedik): 87: 90; $gy-n/g-ny$ (egyenes/egenyés): 86: 56; $gny/nygy$ (köleshegynyi/köleshennyi): 85: 56; $gy-r/r-gy$ (bőgyörő/börögő): 87: 90; hl/llh (megdölik/megdölködik): 86: 57; $h-r/r-h$ (teher/tereh): 87: 91; $h-s/s-h$ (hasámg/suhámg): 87: 91; $h-z/z-h$ (hazamegy/zahamegy): 87: 91; im/mi (karimzál/karmizál): 86: 59; ir/re (irányozni/reányozni): 86: 59; ir/ri (birsalma/brisaalma): 86: 59; $j/$ → j (csajvadék/csavajdék): 87: 99; jb/bl (lajbi/lábl): 86: 60; jb/br (lajbi/lábr): 86: 50, 60; $j-l/l-j$ (jelent/lejent): 87: 91, 92; $j-n/n-ny$ (hajdina/handinya): 87: 96; $j-r/r-j$ (majoránna/marójánna): 87: 91; $k-b/b-g$ (kabóca/bagóca): 87: 95; $k-c/c-k$ (farkinca/farcinka): 87: 90, 92; kcs/csk (gyerekcse/gyerecske): 86: 57; $k-cs/cs-k$ (kocsány/csokány): 87: 90, 92; $k-g-f/g-f-k$ (kuglóf/guflók): 86: 50, 87: 100; kjl/lk (fonákja/fonálka): 86: 60; $k-n/ny-g$ (rekenő/renyigő): 87: 97; $k-p/p-h$ (kupujszó/puhujzó): 87: 96; $k-p/p-k$ (köp-pök) (86: 54, 87: 89, 93, 101); $k-p/p-kk$ (köpődések/pökködések): 87: 95; $k-pp/p-kk$ (köppent/pökkent): 87: 97; ksz/sg (kukcsoljon/kuszgón): 86: 60; $k-sz/c-t$ (rekesz/recet): 87: 97; ksz/szk (suviszk/suviszke): 86: 57; $k-t/b-k$ (kataszter/bakaszter): 87: 95; $k-t/t-k$ (kátrány/tákrány): 87: 89, 92; ky/tyk (liktyát [= lyukját]/litykát): 86: 56, 57; $k-tty/kk-ty$ (sikattyú/sikkattyú): 86: 55; $kk-s/k-ss$ (akkurátusan/akurátosan): 86: 55; $l/$ → l (klumpa/

kumpla): 87: 99; *l* ← *l* (*sápótlí/sáplóti*): 87: 99; *ld/dl* (*megoldul/megódlul*): 86: 57; *l-d/r-l* (*lódíng/róling*): 87: 95; *l-g/g-l* (*intelligencia [inteligencia] / integencia*): 87: 91, 93; *l-gy/gy-l* (*elegyedik/egyedek*): 87: 91, 92; *l-gy/ggy-l* (*összeegy/összeeggyel*): 87: 94; *l-j/j-∅* (*halháj/hajhé*): 87: 89; *l-j/j-l* (*tolvaj/tojval*): 87: 92; *lk/kl* (*ülkő/üklő*): 86: 57; *lm/ml* (*elmejemle*): 86: 57; *l-m/m-l* (*aluminium/anuméliom*): 87: 91, 93; *l-n/n-l* (*csalán/csanál*): 87: 91, 92; *l-n/ny-l* (*dílinó/dínyiló*): 87: 95; *l-nn/ll-n* (*szalonna/szallána*): 86: 55; *l-p/p-l* (*lapály[lapáj]/paláj*): 87: 91; *l-r/r-∅* (*kolompér/korompé*): 87: 89; *l-r/r-j* (*malter/martej*): 87: 96; *l-r/r-l* (*kolera/korela*): 87: 91, 92; *l-r/r-n* (*felhérc/ferhenc*): 87: 96; *l-r-n/r-n-r* (*glicerines/gricenéros*): 87: 100; *l-t/r-l* (*gulászta/gurászta*): 87: 95; *l-v/v-l* (*eleven/evelen*): 87: 92, 93; *ll-b/l-b* (*meztélláb/meztélláb*): 86: 55; *ll-r/r-l* (*kelleráj/kereláj*): 87: 96; *ll-r/r-j* (*gallér/garréj*): 87: 97; *lyp/pl* (*selypén/seplén*): 86: 60; *m-h/h-m* (*moha/huma*): 87: 90, 92; *m-k/k-m* (*mocskol/kosmol*): 87: 90; *ml/jm* (*sámlíkarika/sájmíkarika*): 86: 60; *m-l/l-m* (*emelet/elemet*): 87: 90, 02; *ml/lym* (*zsemle/zselyme*): 86: 50; *m-ly/l-n* (*padmaly/padlan*): 87: 97; *mly[mj]* (*lym[jm]*) (*semjék[semjék]/selymék[sejmék]*): 86: 57; *m-r/r-m* (*marad/ramad*): 87: 90, 92; *mzs/zsm* (*összekarimzsol/összekarizsmol*): 86: 57; *n* ← *n* (*kocint/koncít*): 87: 99; *nd-ll/ll-nd* (*kandalló/kallandó*): 87: 98; *ngy-l/l-ngy* (*pongyola/pelengye*): 87: 98; *n-kd[gd]/gd-n* (*anekdota [anegdota]/agdenóta*): 87: 98; *n-ll-n* (*kanál/kalán*): 87: 90, 92; *n-ly/l-ny* (*naspolya/lasponya*): 87: 97; *n-m/m-n* (*németes/ménetes*): 87: 90, 93; *n-ny/ny-j* (*nebunya*) (*nyebuja*): 87: 96; *n-ny/ny-n* (*nőstény/nyöstén*): 87: 90, 92; *n-r/r-n* (*nazarénus/razanétus*): 87: 90, 92; *n-r/r-ny* (*monostor/morostony*): 87: 96; 2; *r* → *r* (*gantár/gadnár*): 86: 60; *nt-r/r-nt* (*fenterő/ferentő*): 87: 98, 96; *n-v/v-n* (*renoválni/revonálni*): 87: 90; *ny-g/g-ny* (*vernyeges/vergenyes*): 87: 90; *nyh/hn* (*dunya/duhna*): 86: 60; *ny-r/r-ny* (*kanyaró/karanyó*): 87: 90; *ny-tt/nyy-t* (*hanyatt/hannyit*): 86: 55; *or/ro* (*bors/bros*): 86: 59; *p-cc/c-p* (*pöccent/cöpint*): 87: 94; *p-cs/cs-k* (*pípacs/pacsok*): 87: 96; *p-cs/cs-t* (*pípacs/pacsat*): 87: 96; *p-dz/c-p* (*pedzi/cöpi*): 87: 94; *p-k/k-g* (*hapták/haktág*): 87: 96; *p-k/k-p* (*pökhendi/köphendi*): 86: 54, 81; 89, 93, 101; *ps/sp* (*kápsál/káspál*): 86: 53, 57; *p-t/t-p* (*pótol/tópol*): 87: 89, 92; *r* → *r* (*krumpli/kumpri*): 87: 99; *r* ← *r* (*kasztrol/krasztol*): 87: 99; *ra/ar* (*krasnyog/karsnyog*): 86: 58; *rb/br* (*árboc/ábroc*): 86: 57; *rg/gr* (*pergamen/pagramin*): 86: 57; *r-g/g-r* (*röggör*): 87: 90; *rgy/dr* (*szergyiafa/szedriafa*): 86: 60; *ri/ír* (*kriminális/kirminális*): 86: 58; *rj/jr* (*varjátor [= variátor]/vajrátor*): 86: 57; *r-j/j-r* (*furulya [furuja]/fujura*): 87: 91; *r-k ⇌ k-r* (*varacskos/vakarcos*): 87: 87: 100; *r-l/d-r* (*parola/padura*): 87: 95; *r-l/l-r* (*karaláb/kalaráb*): 87: 91, 92; *r-l-b/l-b-r* (*karalábé/kalabaré*): 87: 100; *r-l-n/l-n-r* (*krinolin/klínónir*): 87: 100; *r-ly/l-r* (*király/kilár*): 87: 95; *r-mb/mb-r* (*dorombol/domborol*): 86: 50, 87: 98; *r-n/n-r* (*korona/konora*): 87: 90, 92; *r-ny/n-r* (*csörcsöny/csöncsör*): 87: 95; *r-ny/ny-r* (*parányi/panyári*): 87: 90; *r-rn/rn-r* (*parafernum/pernefórium*): 87: 98; *rsz/szr* (*erszény/eszrény*): 86: 57; *rt/tr* (*cirtos/citros*): 86: 57; *ru/ur* (*sprudlízó/spurdlízó*): 86: 58; *s* → *s* (*skorpió/korspió*): 86: 50, 87: 99; *sá/ás* (*sápítózik/áspítózik*): 86: 59; *se/es* (*selejtes/eslejtes*): 86: 59; *s-h/h-zs* (*suhog/huzsag*): 87: 96; *sk/ks* (*laska/laksa*): 86: 57; *sk-t/t-sk* (*skatulya/taskulya*): 87: 98; *sn/ncs* (*masni/máncsi*): 86: 60; *sp/ps* (*tesped/tepsed*): 86: 57; *s-p/p-s* (*sapka/paska*): 87: 91; *s-r/r-s* (*kasornya/korosnya*): 87: 91; *st-t/t-st* (*stukatúra/tukastúra*): 87: 98; *sz/* → *sz* (*koszpítol/kopisztol*): 87: 99; *szk/kc* (*reszkíroz/rekctroz*): 86: 60; *szk/ksz* (*maszk/*

maksz): 86: 57; *ssz*—*d*/*sz*—*dd* (*bosszankolódik*/*boszankolóddik*): 86: 55; *t*—*c*/*c*—*t* (*tucat*/*cutat*): 87: 90, 92; *t*—*cs*/*cs*—*t* (*tücsök*/*csütök*): 87: 90, 92; *t*—*d*/*d*—*t* (*katedra*/*kadetra*): 87: 89; *t*—*f*/*f*—*t* (*katufrék*/*kafutrék*): 87: 90; *t*—*g*/*g*—*t* (*máztigál*/*máztigítál*): 87: 89; *t*—*k*/*k*—*t* (*toklász*/*kotlász*): 87: 89; *t*—*ll*/*tt*—*l* (*atilla*/*attila*): 86: 55; *t*—*ly*/*l*—*t* (*muskotály*/*muskolat*): 87: 95; *t*—*ny*/*ty*—*n* (*csetnye*/*csetyina*): 86: 56; *tr*/*rt* (*fetreng*/*ferteng*): 86: 56; *t*—*sz*/*c*—*t* (*retesz*/*recet*): 87: 95; *t*—*sz*/*sz*—*t* (*motoszkál*/*moszotkál*): 87: 90, 93; *ty*/*fty* (*kotyfol*/*koftyol*): 86: 57; *ty*—*k*/*k*—*ty* (*tyibrik*/*kibrity*): 87: 89; *v*—*c*/*c*—*v* (*vicinális*/*civinális*): 87: 91; *v*—*d*/*d*—*v* (*vidéki*/*divéki*): 87: 91; *v*—*f*/*f*—*v* (*vőfély*/*fővély*): 87: 91; *v*—*h*/*h*—*v* (*vihadaros*/*hivederes*): 87: 91; *v*—*k*/*g*—*v* (*nyervákol*/*nyergávú*): 87: 94; *v*—*l*/*l*—*∅* (*kívül*/*kilől*): 87: 89; *v*—*ll*/*ly* [*j*]—*v* (*gavallér*/*galyavér* [*gajavér*]): 87: 95; *v*—*ll*/*vv*—*l* (*avalló*/*avvaló*): 86: 55; *v*—*m*/*m*—*v* (*vakmerő*/*makverő*): 87: 91; *v*—*r*/*r*—*v* (*rekvirál*/*rekrivál*): 87: 91; *v*—*z*/*z*—*v* (*vegzál*/*zegvál*): 87: 91, 92; *za*/*iz* (*zamat*/*izmat*): 86: 59; *zd*/*dz* (*zsványozdi*/*zsványodzi*): 86: 57; *z*—*g*/*g*—*z* (*rozoga*/*rogoza*): 87: 91; *z*—*gy*/*gy*—*z* (*özvegy*/*ögyvez*): 87: 91; *z*—*r*/*r*—*l* (*egrecíroz*/*egrecéloz*): 87: 96; *zs*—*g*/*g*—*zs* (*zsugori*/*gizsori*): 87: 91, 92; *zs*—*l*/*l*—*zs* (*mazsola*/*malozsa*): 87: 91.

A m o r f é m á k felsorolásában egészen röviden utalunk azokra a valódi tájszóknak a jelentésére, amelyek a magyar anyanyelvű olvasó számára is teljességgel érthetetlenek. A fentiekben előforduló morféimák tehát a következők: *agosság* 'csecsemőbetegség' 86: 55; *agronómus* 86: 49, 87: 90; *akkurátusan* 86: 55; *áloir* 'kutyatej (Euphorbia)' 87: 89; *álvánka* 'kukoricalepény' 87: 92; *aluminium* 87: 91; *anekdota* 87: 98; *árboc* 86: 57; *árgyelános* 'lassú román tánc' 87: 91; *atilla* 'rakoncátlan' 86: 55; *atracél* 'növényfajta' 87: 91; *avalló* 'azt mondó' 86: 55; *birsalma* 86: 59; *bodza* 86: 57; *boglya* 87: 89; *bondor* 87: 90; *bors* 86: 59; *bosszankolódik* 86: 55; *bődön* 87: 89; *bögre* 86: 50, 52, 87: 89; *bögyörő* 87: 90; *briginyó* 'köpülőfa' 87: 95; *buga* 87: 89; *cempe* 'kelengyekísérő asszony v. leány' 87: 92; *ceremónia* 87: 90; *cethal* 87: 92; *cirtos* 'tarkacsikos' 86: 57; *colstok* 87: 96; *csajvalék* 'ivadék, gyermek' 87: 99; *csaknem* 87: 92; *csalán* 87: 91; *csefert* 'karéj, szelet' 87: 92; *csekély* 87: 92; *csenevész* 87: 95; *csenevészedik* 87: 100; *csepereg* 87: 92; *cserepcsik* 'rúd, csipeszféle stb.' 87: 95; *csetenye* 'levágott fenyőgally' 86: 56; *csiperke* 87: 92; *csipke* 87: 92; *csokoládé* 87: 92; *csömör* 87: 90; *csőröcsöny* 'csont- v. kődarab mint játék eszköze' 87: 95; *csutak* 87: 92; *csutka* 87: 92; *csutkó* 87: 92; *csúrdöngölő* 87: 90; *dilinó* 87: 95; *dorombol* 86: 50, 87: 98; *dranka* 'hordozható juhkarám' 86: 55; *dunyha* 86: 60; *ecetes* 87: 92; *egrecíroz* 87: 96; *egyeledik* 'érik, fejlődik' 87: 90; *egyenes* 86: 56; *elcsenevedik* 87: 100; *elegyedik* 87: 91; *eleven* 87: 92; *elme* 86: 57; *elsilimál* 'ravaszul intéz el vmit' 87: 91; *emelet* 87: 90; *ersény* 86: 57; *facsar* 87: 91; *família* 87: 90; *faragcsál* 86: 57; *farkinca* 87: 90; *fekete* 87: 89; *felcser* 87: 91; *felhérc* 87: 96; *fenterő* 'kalácsfajta' 87: 98; *ferhelt* (-t raggal) 'kihallgatás' 87: 91; *ferslóg* 87: 91; *fetreng* 86: 56; *filokszéra* 87: 91; *fonákja* (bszó) 86: 60; *forsdeszka* 'vastag, erős deszka, palló' 86: 59; *főkötő* 87: 89; *funerátor* 87: 90; *furulya* 86: 52, 87: 91; *gabalyt* 87: 90; *gallér* 87: 97; *gantár* 'ászok' 86: 60; *gavallér* 87: 95; *glicerines* 87: 100; *glória* 87: 91; *gomb* 87: 89; *göböz* 87: 89; *görény* 87: 90; *göthös* 87: 96; *gubacs* 87: 89; *gubó* 87: 89; *gulásza* 'fecstej' 87: 95; *gyerekcse* 86: 57; *gyüge* 87: 89; *habzsol* 86: 50, 60; *hágcsó* 86: 57; *hajdina* 87: 96; *halháj* 'összehordott kevesor' 87: 89; *hanyatt* 86: 55; *hapták* 87: 96; *hatamegy* 87: 91; *hegedű* 87: 89; *husáng* 87: 91; *hülzni* 87: 91; *intelligencia* 87: 91; *irányozni* 86: 59; *irtókapa* 86: 59; *ivik* 87: 89; *izromba* 'izben' 87: 99; *jelent* 87: 91; *kabala* 'kanca' 87: 90; *kabóca* 87: 95; *kakatszég* 'az eke része' 87: 89; *kalarózsia* 'tolltartó' 87: 91; *kanál* 87: 90;

kandlis 87: 90; *kandalló* 87: 98, 99; *kanyaró* 87: 90; *kanyarulat* 87: 90; *kaparászat* 87: 89; *kápsál* 'kéreget' 86: 54, 57; *karabélyom* (bszó) 87: 95; *karafte* 'a szövőszék része' 86: 60; *karaláb* 87: 91; *karalábé* 87: 100; *karizsmál* 'karmol' 86: 59; *kasornya* 87: 91; *kasztrol* 'serpenyő, lábas' 87: 99; *kataszter* 87: 95; *katedra* 87: 89; *kátrány* 87: 89; *katufrék* 'felöltő' 87: 90; *kebel* 87: 90; *kecele* 'ruhadarab' 87: 92; *keldárba* (-na raggal) 'üst, vödör' 87: 90; *kelleráj* 'söntés' 87: 96; *kellner* 87: 91; *kibicsaklik* 87: 95; *kibogoz* 87: 89; *kikuffelíroz* 'csipkéval díszít' 86: 55; *kípáskálódik* 'kikászálódik' 87: 89; *király* 87: 95; *kívül* 87: 89; *klarinéto* 87: 90; *klastrom* 87: 91; *klumpa* 87: 99; *koccint* 87: 99; *kocsány* 87: 90; *kocsonya* 87: 90; *kolera* 87: 91; *kolompér* 87: 89; *kolorádó* 'kolorádóbogár' 87: 91; *kombájn* 86: 59; *kompostor* 'a szövőszék része' 87: 89; *kompresz* 'hidegvizes borogatás' 87: 99; *konkskríbál* 86: 49, 87: 99; *koporsó* 87: 89; *korcsolya* 87: 90; *koreblát* 'fonálgombolyító' 87: 91; *korona* 87: 90; *koszpitól* 87: 99; *kotyfol* 'kotyvaszt' 86: 57; *köleshégynyi* 86: 56; *kölcncösködik* 87: 90; *köp* 87: *köpödések* (tbsz) 87: 95; *köppent* 87: 97; *krasnyog* 'csoszog' 86: 58; *kriminális* 86: 49, 58; *krinolin* 87: 100; *krumpli* 87: 91, 99; *kuglóf* 86: 50, 87: 96, 100; *kuglófsütő* 87: 95; *kuksoljon* (felsz) 86: 60; *kultúr* 87: 96; *kupujkó* 'tojásoskosár' 87: 96; *kutat* 87: 89; *kvartyog* 'brekeg' 86: 59; *lajbi* 86: 50, 60; *lapály* 87: 91; *lapocka* 86: 52, 57; *laska* 86: 57; *laufsrittját* (-t raggal) 87: 99; *lednek* 'bükköny' 86: 56; *leendő* 87: 91; *lettár* 87: 96; *lespedve* 'hízva' 86: 57; *létra* 87: 91; *líktyát* [= lyukját] 86: 56, 57, 87: 90; *lódíng* 'történytartó' 87: 95; *lutri* 87: 91; *madzag* 86: 57; *majoránna* 87: 91; *malogya* 'füzfafajta' 87: 91; *malter* 87: 96; *marad* 87: 90; *masni* 86: 60; *maszk* 86: 57; *máztígál* 87: 89; *mazsola* 87: 91; *mecsek* 'méces' 87: 92; *megbicsakolja* 87: 92; *megdohlodik* 'megdohosodik' 86: 57; *megoldul* 'kioldódik' 86: 57; *megszégyenít* 86: 56; *meztélláb* 86: 55; *mocskol* 87: 90; *moha* 87: 90; *molínó* 'gyolcsszerű anyag' 87: 91; *monostor* 87: 96; *morzsa* 87: 90; *motollára* (-ra raggal) 86: 55; *motoszkál* 87: 90; *muskotály* 87: 95; *nagymohón* 87: 90; *naspolya* 87: 97; *nazarenus* 87: 90; *nebunya* 'bolond, gyámoltalan' 87: 96; *néhány* 87: 90; *németes* 87: 90; *nőstény* 87: 90; *numerám* (bszó) 'számjegy' 87: 90; *nyerákol* 'nyávog' 87: 94; *obsit* 86: 53, 57; *összeelegy* 87: 95; *összekarmizsol* 'összekarmol' 86: 57; *ösztoke* 87: 89; *özvegy* 87: 90; *padmaly* 'vízmosta partüreg' 87: 97; *pakcsa* 'csmag' 86: 57; *palacsinta* 87: 95; *pantalló* 87: 89; *parafernum* 'kelengye' 87: 98, 99; *parányi* 87: 90; *parola* 87: 95; *páskum* 'legelő' 86: 57; *patécs* 'börkiütés' 87: 90; *patics* 'vesszőből font, sárral betapasztott fal' 87: 90; *patkány* 86: 56; *pedjg* 87: 95; *pedzi* 87: 94; *pergamen* 86: 57; *pergel* 'pörkököl' 87: 91; *peronoszpóra* 87: 90; *petrezselyem* 86: 56; *petróleum* 87: 91; *őipacs* 87: 96; *politúrozott* 87: 89; *pongyola* 87: 98; *pótol* 87: 89; *potos* 'dohányszárító ágas' 87: 89; *pöccent* 87: 94; *pócsik* 'bögöly' 87: 92; *pökhendi* 87: 89; *processzió* 87: 97; *proletár* 87: 91; *rabsic* 'orvvadász' 86: 57; *rágsál* 86: 57; *rekenő* 'mezei sóska szára, szőlőhajtás vége' 87: 97; *rekesz* 87: 97; *reklamáció* 87: 91; *rékli* 87: 91; *rekvirál* 87: 91; *renoválni* 87: 90; *reszkíroz* 86: 60; *retesz* 86: 50, 51, 87: 95; *reteszél* 86: 50, 87: 90; *reverzális* 87: 91; *revolver* 87: 91; *ribizli* 87: 91; *rigli* 87: 91; *rigolozott* 'szőlőültetéshez előkészített (talaj)' 87: 91; *ringli* 87: 91; *ringlőtszilva* 87: 91; *ródlí* 87: 91; *rólam* 87: 91; *roletta* 87: 91; *roló* 87: 91; *rossznyavalya* 'epilepszia' 87: 90; *rozoga* 87: 91; *rög* 87: 90; *salabakter* 87: 91; *sámlíkarika* 'a székértengely része' 86: 60; *sáptózik* 86: 59; *sapka* 87: 91; *sápótlí* 'diszfélé' 87: 99; *saroglya* 87: 91; *selejtes* 86: 59; *selypén* 'selypen' 86: 60; *semlyék* 'mocsár' 86: 57; *sikattyí* 'különféle eszközök csiga- v. csuklószerű része' 86: 55; *skatulya* 87: 98, 99; *skorpió* 85: 50, 87: 99; *sörélesztő* 87: 91; *sprudlízó* 'habarófa' 86: 58; *stukatúra* 87: 98; *sublót* 86: 50, 55; *suhog* 87: 96; *surbankó* 'fiatal legény' 86: 57; *suvíksz*

86: 57; *szalonna* 86: 55; *szergyiafa* 'dohányszárító rúd' 86: 60; *szöcske* 86: 49, 57; *tarisznya* 87: 90; *tegnap* 87: 96; *teher* 86: 49, 87: 91; *tenyér* 87: 90; *térdepel* 86: 50, 87: 89; *tesped* 86: 57; *tetszhalott* 87: 90; *tirol* 'kendőféle' 87: 91; *toklász* 87: 89; *tolvaj* 87: 92; *továbbat* 86: 50, 87: 89; *tucat* 87: 90; *tücsök* 87: 90; *tyibrik* 'gyufa' 87: 89; *ügyvéd* 87: 89; *ülkő* 86: 57; *vakmerő* 87: 91; *vakondok* 86: 55; *varacsko* 'varangyos' 87: 100; *varjátor* [= variátor] 86: 57; *vegzál* 87: 91; *veléznek* 'fonálmaradék a szövőszéken' 87: 91; *vernyeges* 'vörhenyes' 87: 90; *viaszk* 86: 57; *vicinális* 87: 91; *vidéki* 87: 91; *vihadaros* 87: 91; *vikszolni* 86: 57; *viola* 87: 91; *vőfély* 87: 91; *zamat* 86: 59; *zsarátnok* 87: 90; *zsébréses* 'pattanásos' 86: 56; *zsemle* 86: 50, 60; *zsványozdi* 86: 57; *zsugori* 87: 91.

KASSAI ILONA — B. LŐRINCZY ÉVA

A Contribution to the Typology and Interpretation of Metatheses in Hungarian Dialects

by ILONA KASSAI—ÉVA B. LŐRINCZY

This article gives an account of the analysis of about 400 dialectal word forms including various distinct types of metatheses as opposed to their counterparts in standard language. Metathesis here is meant to be a speech phenomenon in which adjacent and non-adjacent phonological components of different size, belonging to the same sequence of phonemes, are reversed or moved up to another position within word form boundaries. In our sample segmental features (voice and length), single segments (vowels and consonants) and consonant clusters are concerned with metathesis.

On the basis of purely formal criteria first we have established a typology of the metatheses occurring in our material (see p. NyK 86: 53. Then we give a detailed description and analysis of the various types according to their relative frequency of occurrence, the phonetic and phonemic nature of the components involved, their position within the word boundaries, their distance measured as the number of intervening segments, the role of the environment and, the possible triggering factors. As to the latter, a list of the following items had been assumed: etymological background, morphological tendencies, physiological constraints, analogy, foreign origin of the words, false etymological interpretations, interferences caused by phonetic homogeneity and, finally, unknown factors (see tables on pp. NyK 86: 58, 87: 93, 97).

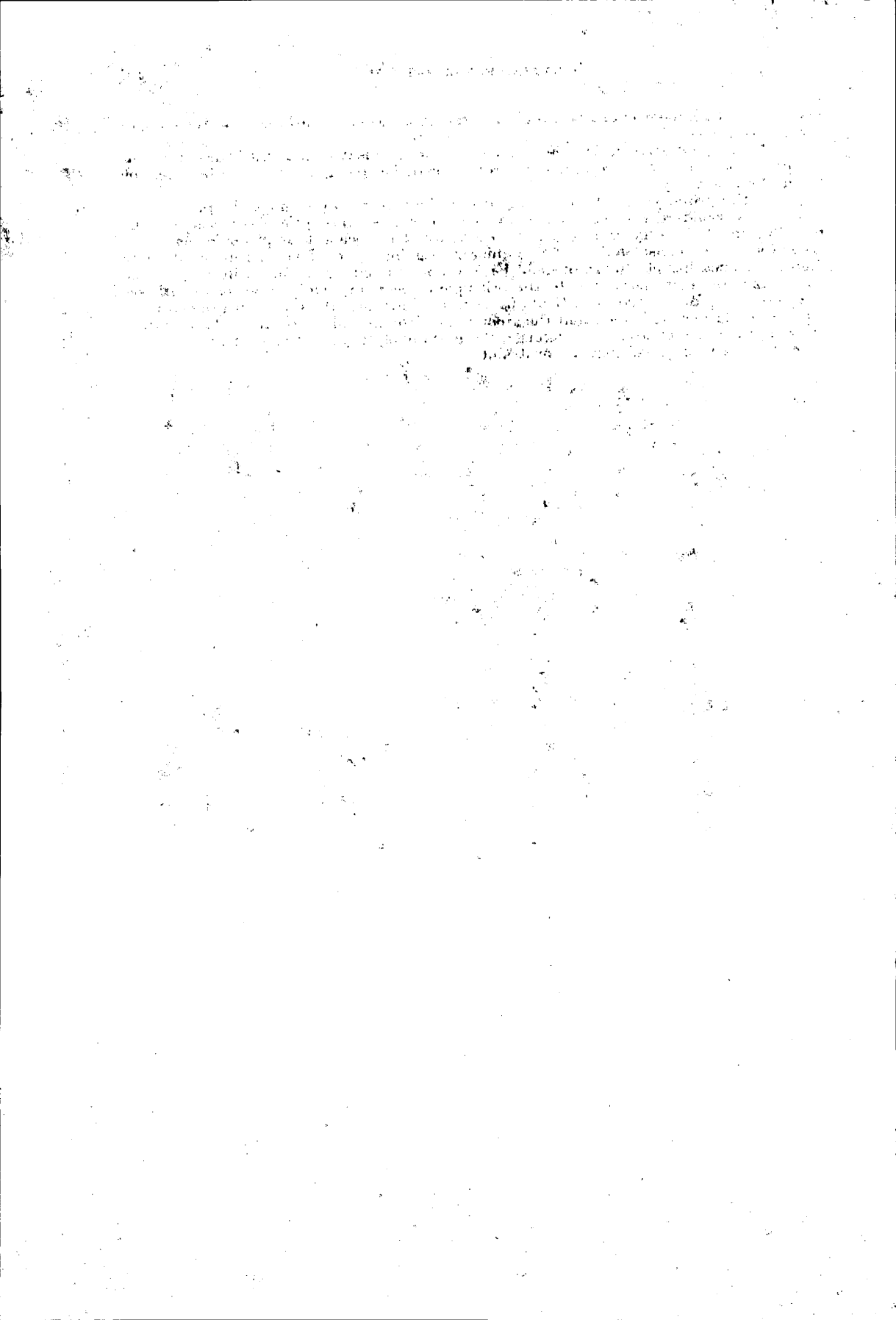
The main results and conclusions of the analysis may be summed up as follows.

1. Metatheses of non-adjacent single consonants far outnumber those of all other categories. While the former counts 232 items, the latter do not exceed a number of 114 items.
2. Metathesis can occur together with qualitative modifications of (either or, more rarely, both of) the components involved.
3. Phonological components are more likely to be exchanged or moved up within the boundaries of one morpheme than those of two or more morphemes.
4. The closer the components are to one another in the sequence, the more likely they are to take one another's position. In most of the cases examined metathesis takes place between syllable opening consonants separated by a single vowel.
5. Certain phonemes are more often involved in metatheses than others. The most frequent metathesis types in our material are those which contain consonants being in close articulatory, acoustic and perceptual relationship, i.e. differing in one distinctive feature only.
6. Phonemic environment of reversed components in 78% of the cases occurs to be identical or similar.
7. The fact that cases of progressive and regressive metatheses in the same segment pairs such as $p-k/k-p$ and $k-p/p-k$, are equally found in the sample, points out that

phonemic environment might play a greater role in inducing metathesis than the components themselves.

8. The qualitative difference of dialectal word forms from standard ones and their frequency of occurrence are inversely proportional, i.e. the greater the difference, the lower the frequency.

9. The primary aim of the metatheses in dialects is to rearrange the phonotactic structure of standard words in such a way that they be as appropriate as possible to the principle of articulatory and perceptual economy. This means that physiological constraints are to be considered as a predominant triggering factor. Even when the triggering factor is something else (etymological background, foreign origin etc.), in 80% of the cases examined metatheses suit to the principle of economy. Only types of metatheses showing strong qualitative modifications seem to contradict the above mentioned principle. The relationship is such that the greater the difference of dialectal word forms from their counterparts in standard language, the more likely trigger is to be searched for in other factors than physiological constraint.

A magyar kísérleti fonetika első évtizedei

1. Minden tudomány feladata és kötelessége hagyományainak számbavétele. Közhely immár, hogy a jelen és a jövő kutatásai a múlt eredményein alapszanak; de nincs is igazán rálátása a tudományszak egészére annak, aki ezzel az ismeretanyaggal nem vagy hiányosan rendelkezik. Gombocz Zoltán testvére, Endre, a kiváló botanikus *A magyar botanika története* című könyvében így ír: „Meggyőződésem, hogy az elért eredmények csak akkor állanak egészen tisztán előttünk, ha ismerjük azokat az utakat, melyeken haladva eljutottunk hozzájuk. Új feladatok kitűzésekor elengedhetetlen a múlt ismerete és sok felesleges probléma felállítás munkáját takaríthatjuk meg vele” (1936. 5).

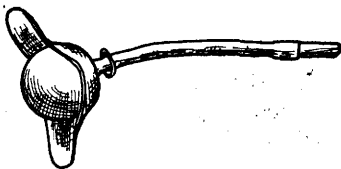
Különösen indokolt a történeti áttekintés olyan tudományterületek esetében, ahol a fejlődés egy szükségszerű integrálódási folyamatban történt. A fonetika érintkezése más tudományszakokkal (határterületekkel) — mint a fizika, akusztika, biológia, fiziológia, pszichológia, számítástechnika, kibernetika — nagyon széles, s a múltban csakúgy, mint néha még most is, nemegyszer előfordult, hogy ezek a területek nem vagy nem elég szorosan érintkeztek, nem hatottak eléggé egymásra. Amikor tehát a fonetika haladó hagyományait keressük, szükségszerűen az említett határterületek történeti eredményeinek is utána kell néznünk. Kiváló összegezést írt a fonetika történetéről Vértés O. András (1980; 1982. 283—298; l. még Molnár József 1970); munkáiban további kutatásra sarkall, megjelölve a még tanulmányozandó területeket. Jelen dolgozatunkkal ennek próbálunk eleget tenni: a kísérleti fonetikának méltatlanul elfeledett és már-már a feledés homályába kerülő eredményeire szeretnénk felhívni a figyelmet. A századforduló és a század elejének magyar hangtani kutatásai lépést tudtak tartani a nemzetközi tudományos eredményekkel, sőt nemegyszer meg is előzték azokat. A lazicziusi munkásság — mint határátkelő — óta hasonló színvonalra talán csak egy évtizede közelít a tudományszak.

Nem véletlen, hogy ez a történeti áttekintés éppen e folyóirat hasábjain jelenik meg: a magyar „kísérletező phonetika” úttörőinek tanulmányai legnagyobbreszt itt láttak napvilágot.

2. A múlt század második felében jelentkezik az igény és történnek az első próbálkozások a beszédhangok minden addiginál egzaktabb vizsgálatára. Néhány technikai eszköznek (pl. a Marey-féle dob) a beszédkutatásban való felhasználása és szórványos eszközös vizsgálatok jellemzik mindenekelőtt a német és angol fonetikát. A „hangok természetével foglalkozó” tudománynak egy új ága kezd ennek nyomán kifejlődni, a kísérleti fonetika. Kezdetét,

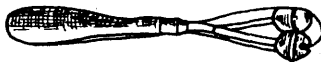
illetőleg megteremtését Rousselot abbéhoz és híres művének megjelenéséhez (Paris 1897—1908) köti a tudomány: *Principes de phonétique experimentale*. A magyar fonetika hamar és érzékenyen reagál a nagy műre, mindkét kiváló korabeli nyelvészünk, Balassa József és Gombocz Zoltán elismerően nyilatkozik róla. Ez a fejlődés iránti érzékenységre vallott, hiszen akkortájt az „új tudománynak” számos ellenzője volt, nemegyszer valóságosan védelemre szorult (l. Gombocz 1900). Balassa „nem eléggé ismert tudomány”-ként jellemzi: „...Rousselot munkássága új irányt szabott a vizsgálódásoknak, midőn arra utalt, hogy a füllel történő megfigyelés helyett, mely könnyen csal és csak nehezen ellenőrizhető, pontos készülékekre van szükség, melyek feljegyezzék beszélő szerveink működését” (1900a. 121, 122). Gombocz is hangsúlyozza, hogy a kísérletező fonetikának az a célja, hogy a hangok képzéséről objektív kritériumokat nyerjünk (1900. 180). Mint minden újnak, a kísérleti fonetikának a fogadtatása sem volt szélsőségektől mentes. Az objektivitásra törekvés, az új módszerek, az eszközhasználat vezetett oda, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsanak a gyógyító pedagógiában történő alkalmazhatóságának. Érdeemes megemlíteni ezzel kapcsolatban a Magyar Paedagógia hasábjain folyó polémiát. 1899-ben — tehát az első magyar híradásoknál egy évvel korábban — jelenik meg Bakos János tanulmánya (1899/1. 30—34), amely az Új tudományos vivmány címet viseli. Ő még „gyakorlati fonetika” néven említi az új tudományt, és tanulmányát a következő sorokkal végzi: „Nem ártana, ha nálunk is figyelemre méltatnák a francia tudós munkálatait” (34). Bakos elsősorban abban látja e tudomány nagyszerűségét, hogy segítségével leküzdhetők a beszédhibák; ismerteti Rousselot egyik készülékét, amellyel könnyen tanítható meg bizonyos mássalhangzók helyes ejtése (ugyanerről egy évvel később Gombocz is említést tesz). Lelkesedésében Bakos odáig megy, hogy a kísérletező fonetika módszerével és eszközeivel leküzdhetőnek tartja a dadogást (hebegést) is, ezért a túlzásért aztán joggal bírálja Roboz József (1899/3. 237—247) őt is, Rousselot-t is.

Balassa írja, hogy a kísérleti fonetika kutatási módja nem lehet más, mint a természettudományoké, ti. a megfigyelés és a kísérlet (1904. 2). Érdekes, hogy egy korábban egyértelműen „humán” tudománynak természettudományos irányba történő fejlődése, úgy tűnik, rögtön felveti a használhatóság kérdését. Sokkal erőteljesebben, mint bármikor — noha a hangtant végül is a siketnémákon, a beszédhibásokon való segíteni akarás hívta életre evszázadokkal ezelőtt. Az objektív eredményeket az idegennyelv-tanításban, a helyes kiejtés elsajátíttatásában látják felhasználhatónak. Különösen jól bizonyítja ezt Gombocznak a már említett *A kísérleti fonetika és a nyelvtanítás* című tanulmánya (l. még Balassa 1900b). Részletesen ismerteti — többek között — a levegő kitódulási erejének, illetve az ajakműködésnek a mérésére szolgáló eszközt (1. ábra), amelyet valamilyen regisztráló készülékhez lehetett

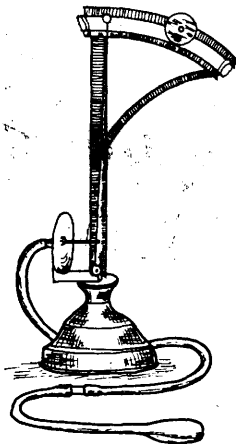

1. ábra. A levegő kitódulási erejének, illetve az ajakműködésnek a mérésére szolgáló eszköz (Gombocz 1900)

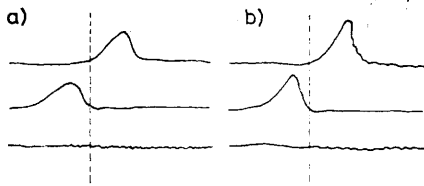
csatlakoztatni. A zöngjelző (2. ábra) működését Gombocz így írja le: „Egy vékony ruganyos fémlaphoz, mely fafogantyúban végződik, érzékeny rugó egy kis csörgőt szorít. Ha a fémlapot beszéd közben a gégefőhöz értetjük, a csörgő csörgéssel jelzi a hangszalagok működését” (184). Egy újabb eszköz (3. ábra) a hangképzési energia mérésére szolgál: a csengő hangja figyelmeztet,

2. ábra. Zöngjelző (Gombocz 1900)

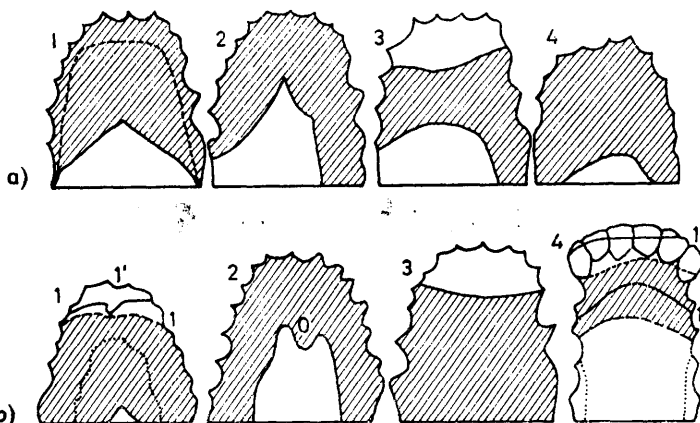
3. ábra. A hangképzési energia mérésére szolgáló eszköz (Gombocz 1900)

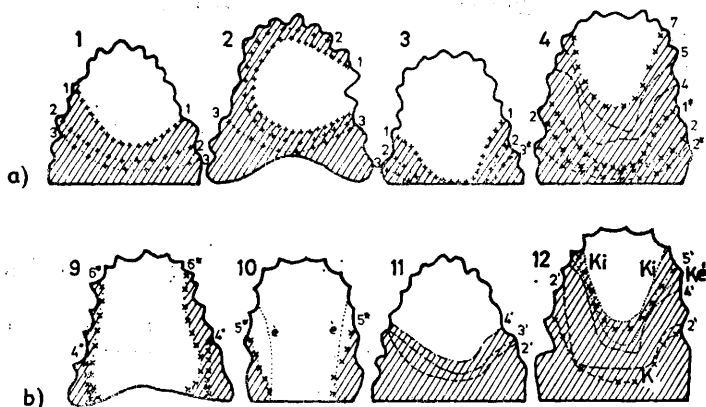
4. ábra. A francia (a) és a német (b) [ba] hangkapcsolat ejtése közti különbségek regisztrálása (a legfelső vonal az ajkak összeszorításának fokát, a második a lehelet erősségét, a harmadik vonal fogazott része a hangszalagok rezgését jelzi; (Gombocz 1900)

hogy az artikuláció helyes volt-e vagy sem: ha nem elégséges, a gömböcske nem üti meg a csengőt, ha sok, akkor a csengőhöz szorul, s elfojtja annak hangját. Korszerű kifejezéssel a zöngkezdési idő (voice onset time) regisztrálásának korabeli eredményét mutatja a 4. ábra, a francia és a német [ba] hangkapcsolat eltéréseinek bemutatásával. Az ábra három vonala közül a legelső a legérdekesebb, amely a hangszalagok rezgését mutatja. Jól látható, hogy a francia ejtésű [b] mássalhangzó zöngkezdési ideje jóval korábbi, mint a megfelelő német mássalhangzóé. A magyar [b] zöngkezdési ideje a kettő közé esik, regisztrálása azonban jóval későbbi kutatási eredmény.

3. Az első, magyar nyelvre vonatkozó kísérleti-fonetikai adatokat Rousselot híres művében találjuk. (Szándékosan nem említjük Kempelen Farkas eredményeit, l. legújabbán: Magyar Fonetikai Füzetek 13. 1984. 5—55.) A beszéd fiziológiai elemzésének fejezetében a különböző nyelvek beszédhangjainak palatogramjai között magyarokat is látunk. Kettőről tud (a kiadásnak megfelelően) Gombocz Zoltán, a [d] és a [l] palatogramjáról (5. ábra) a 609. és a 611. oldalról, ezeket a Magyar palatogramok című tanulmányában említi (1908. 193). Rousselot azonban még kettőt közöl, amelyekről eddig nem volt tudomásunk: a [k] magánhangzó ejtéséről készült palatogramokat a 652. és 653. oldalról (6. ábra). Sajnos, a szövegből nem derül ki, hogy ki volt az adatközlő, s vajon mi a magyarázata annak, hogy a szerző ezeket az eseteket a magyar ejtéssel demonstrálta.

5. ábra. Lágyított foghangok ejtéséről készült palatogramok: a) az 1—3. rajz magyar ejtéséről készült; b) lágy [l]: a 3. rajz adatközlője magyar (Rousselot)

6. ábra. Rousselot közölte palatogramok: előképzett magánhangzók a [k] mássalhangzóval alkotott CV-kapcsolatban (a) és előképzett labiális magánhangzók [k, g] szomszédságában (b). A 4. és a 12. magyar ejtés alapján készült, monogramja: Sch

4. Az első kísérleti-fonetikai kutatás egyidejű Rousselot könyvével: a beszédhangok képzésének műszájpaddal végzett artikulációs vizsgálata. A kutató, Balassa József a módszert stomatoskopiának nevezi és így jellemzi: „... segítségével maga a nyelv rajzolja le saját működését...” (1887). Elődeiül Norman W. Kingsley 1879-es és F. Techmer 1880-as kutatásaira hivatkozik. (Ábrái először utóbbi folyóiratában jelentek meg: Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft IV. „Phonetik der ungarischen Sprache”, 130—157, 1888.) Balassa az amerikai Kingsley módszerét alkalmazza, mesterséges szájpaddal használ. Egy 20 évvel későbbi (vita)cikkéből tudjuk meg, hogy ez a szájpaddalás több mint 1 mm vastag volt (1908). Balassa részletesen ismerteti Techmer módszerét is, amely — a mai technikai színvonalról ítélve — fejlettebb volt, ún. „természetes mód”. Itt nincs mesterséges szájpaddalás, a nyelvet olyan keverékkel festik be, amely a hangképzést követően nyomot hagy a szájpaddaláson, s ezek a nyomok gégetükörrel, illetve önmegfigyeléssel megismerhetők. Az érdekesség kedvéért közöljük a keverék összetételét: fekete tus, főtt keményítő és gummi arabicum! A hetvenes évekre a keverék orvosi szén és kakaópor elegyére szelidült (Bolla 1982. 169).

Balassa stomatoskopiás kutatásai után 21 évvel közöl Gombocz Zoltán ismét palatogramokat magyar ejtésről (1908). Ugyancsak mesterséges szájpaddalást alkalmaz, amely vulkanizált kaucsukból készült és mindössze 1/4—1/2 mm vastagságú volt. Ebben a közleményben említi, hogy Techmer az ún. természetes módszerrel végzett palatográfiás kísérletet magyar beszédhangokkal egy bizonyos Rác Lajos* ejtése alapján (193). Gombocz és Balassa között némi vita támad a kapott eredmények eltérései miatt; Gombocz „tökéletesebb” módszere miatt sajátjait jobbnak itéli, az eltéréseket Balassa hibájául rója fel. Balassa az egyéni ejtészkülönbségeket, az eltérő nyelvjárást és a módszerbeli különbözőséget hangsúlyozza, fontosabbnak tartja ugyanakkor — bántja is, hogy Gombocz ezt nem emeli ki —, hogy eredményeik számos esetben azonosak vagy igen hasonlóak. Balassa izoláltan ejtette a beszédhangokat, Gombocz hangsorban. Ez utóbbi úgy történt, hogy olyan szavakat választott, amelyekben a vizsgált magán- vagy mássalhangzón kívül csupán az [o, a:, b, p, m, v, f] közül szerepeltek beszédhangok (ezeknél — véleménye szerint ui. — a nyelv vagy nyugalmi helyzetben van, vagy már előre „felveszi” a következő beszédhangra jellemző artikulációt). (Bolla Magyar hangalbuma azt mutatja, hogy csak az [a:] képzésekor nem érintkezik a nyelv és a szájpaddalás.) Gombocz már külön vizsgálja a zöngés és a zöngétlen mássalhangzókat, továbbá közli a [r] palatogramját is.

A palatogramokkal történő artikulációs vizsgálatot egyrészt Hegedűs Lajos és Bakó Elemér folytatja (1941—43. 64—73, ill. 374—401); másrészt Csúry Bálint terjeszti ki nyelvjárás-kísérleti-fonetikai vizsgálatokra (1936. 64—71). Mindhárman a hagyományos (Gombocz-féle) módszer szerint végzik a kísérleteket.

5. Elsősorban az orvosi, gégeészeti szakirodalomban (és az énekművészetrel foglalkozó munkákban) ismert, hogy a gégetükör — amelyet tekinthetünk a Kempelen utáni kísérleti fonetika első eszközének — felfedezője egy „kíváncsi” énektanár, bizonyos Garcia Manuel, aki a hangszalagok működését szerette volna látni. Ezt az eszközt Czermák János, a budapesti egyetem

* Vértés O. András valószínűnek tartja, hogy azonos Rác Lajossal, a későbbi filozófiai és pedagógiatörténeti íróval.

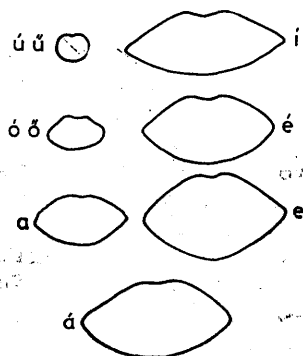
professzora lényegében újrafelfedezte, bevezette gyakorlati alkalmazását (1858—60). (Tőle függetlenül Ludwig Türck bécsi tanár is vizsgált géjét mesterséges fénynél gégetükörrel.) Balassa József 1904-es hangtanában a hangszalagokról gégetükör segítségével „megismert” rajzokat közöl: 1. lélegzetvétel alkalmával, 2. a [h] képzése közben és 3. zöngékezés alkalmával (24). Ezeknek a rajzoknak igazi jelentőségét az adja, hogy hangtani munkában találhatók, hiszen a megfelelő orvosi művek már régebben és részletesebben foglalkoznak a gégevel, illetőleg a hangszalagok működésével. Czermák megállapítja, hogy a lágúny (uvula) mozgása nem független az orális magánhangzók minőségétől: legmagasabban áll az [i:] ejtésekor, az [u:]—[o:]—[e:]—[a:] sorozatában egyre lejjebb ereszkedik (Balassa 1904, 29). (A korserű röntgenográfias kísérletek ezt lényegében alátámasztják — talán az [a:] esetben nem egyértelmű az ereszkedés, vö. Bolla i. m.) Balassa említi irodalmában a kitűnő Ónodi Adolfot, ez valószínűsíti a hangszalagrajzok eredetét.

A fiziológiás vizsgálatokhoz tartozik azoknak a képsoroknak a közlése, amelyekről — kis túlzással — azt mondhatjuk, hogy a röntgensémák „ősei”. Balassa műveiben több ízben szerepel a „szájüreg átmetszeti rajza”, valamint ebbe a sémába belerajzolva a különböző beszédhangok artikulációjának megfelelő mozgások körvonalai (7. ábra). Csak feltételezéseink voltak a rajzok eredetéről, végül egy korábbi tanulmányából (1887) derült ki, hogy a szájüreg ábrázolására a Techmer által készített sematikus rajzot használja! Eszerint a hangképzéseknek megfelelő rajzok nyilván önmegfigyelés eredményei (illetőleg a gégetükri és egyéb fiziológiás eredmények összegzése). A szerző — már a palatográfiából ismert — felfogásának megfelelően nem közli a labiális és labiodentális mássalhangzók átmetszeti képét, hiányoznak a labiális palatális magánhangzók, az affrikáták és a [r] is. A megfigyelés pontosságát mutatja, hogy durva eltérést a modern röntgensémákkal való összehasonlításban nem tapasztaltunk!

Az „ajakartikuláció” legkorábbi magyar vonatkozású adatai 1892-ből valók, noha elsősorban nem tudományos célt szolgáltak. Demény György fiziológus a Párizsi Nemzetközi Fényképészeti Kiállításon mutatta be találmányát, a „Phonoskop”-ot. Ezzel felvételt készített egy beszélő ember (magyar?, francia?) arc- és szájmozgásáról. Felvételeit le is vetítette. Megemlíti, hogy a felvett képek fonográf-felvétellel is összeköthetők (Lajtha 1946. 81). A Magyar hangtanban Balassa közöl először rajzokat a magánhangzók ajakműködéséről (8. ábra). A következő mű, amelyben ajakartikulációt szemléltető rajzok vannak, Bárczi Gusztáv (1928). Az első „mozgófényképfelvételek” az ajakartikulációról Hegedűs Lajos nevéhez fűződnek (1931—34). Frontális felvételeket közöl, méri az ajkak közti nyílás hosszát és a két ajak egymás közti vertikális távolságát. Egy másik tanulmányában három újabb fényképfelvételt közölt; újdonság, hogy itt találunk első ízben labiogramot mássalhangzóról, a [k]-ről (1941—43. 67).

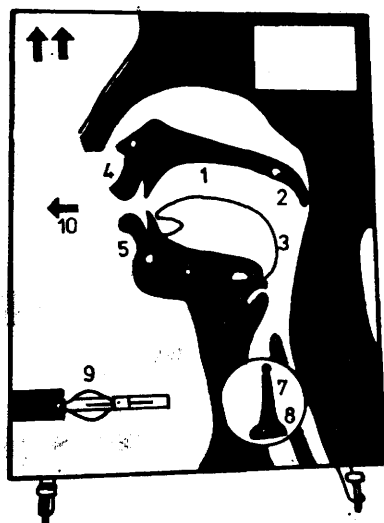
7. ábra. Az [i:, o:, e] magánhangzók artikulációjának rajza Balassától (1904)

8. ábra. Az ajak állásának és nagyságának ábrázolása a magánhangzók képzése közben (Balassa 1904)

A magyar természettudományi folyóiratokban 1897-től foglalkoznak a fizikusok az X-sugarakkal (Mathematikai és Természettudományi Értesítő, Mathemat. és Term. tud. Közlöny, Mathemat. és Phys. Lapok stb.). 1912-ben már találkozunk az orrmelléküreg röntgenképével, frontális felvételen (Ónodi). Szinte várható, hogy az új módszert a kísérleti fonetika is alkalmazza. Ez Bárczi Gusztáv kutatásaival kezdődik meg (1928). A röntgenfelvételeken utólag berajzolt vonalakkal és számadatokkal igyekeznek az olvasó számára szemléletesebbé tenni a képeket. Az egyes beszédhangok röntgenképei fölötti sarokban az adott hangra jellemző „artikulációt” is szemlélteti: a magánhangzóknál az ajakartikulációt, a mássalhangzóknál a jellemző képzésformát igyekeznek jelezni. Például: [m] = , [n] = , [c, j] = , [s, z, tʃ] = .

Meg kell említenünk a két gyógyító pedagógusnak, Istenes Károlynak és Füzesi Árpádnak a szemléltető eszközét, a „Phantophon”-t (9. ábra), mielőtt végképpen elfelejtődik (1933. 51). Az eszköz a beszédhangok képzésé-

9. ábra. Szemléltető eszköz siketnémák beszédtanításához 1933-ból: Phantophon

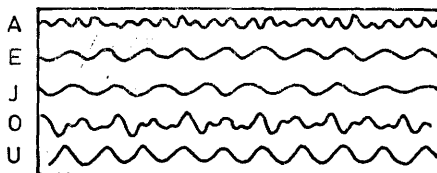
nek kísérleti-fonetikai ismeretein alapszik; az ábrán látható beállításban az [a:] hangra jellemző konfigurációt mutatja (az eszköz fém és fa; a hangképzés során „mozgó” szervek a műszeren ugyancsak mozgathatók).

Hegedűs Lajos 1936-ban közli Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásáról című tanulmányát. Magánhangzókat vizsgál, a röntgenképekre utólag berajzolták a nyelv vonalát. Egy évvel korábban már közöl röntgenképeket az [i] és [u:] magánhangzókról (1935. 338), azonban nem derül ki, hogy ezek magyar beszédhangok voltak-e. A harmincas évek végén a magánhangzók képzésének fotoröntgenografikus vizsgálatával foglalkozik Bakó Elemér (1941–43); a röntgenképen kívül rajzolt röntgensémát is ad.

Az első „tablószerű” összefoglalás a magán- és mássalhangzók képzéséről Simonyi Béla könyvében található (1942); a magánhangzóknál háromféle rajzot ad: a szájüreg metszeti képébe rajzolt röntgenséma jellegű képet, az ajakállás rajzát, valamint a palatogramot. A mássalhangzóknál csak a bilabiálisok és a [h] esetében szerepel labiogramrajz.

6. A legtöbb nem vagy alig ismert adatot a magyar beszédhangok akusztikai elemzésére vonatkozólag találtuk. A mai értelemben vett formáns első igen korai megközelítését 1898-ban olvashatjuk: „A száj- és orrürr levegője a gégefő hangjával együtt rezeg, erősíti annak egy vagy két hangját . . . A szájür alakja tehát minden egyes magánhangzóra más és teljesen megszabott; így a szájüregben keletkező hang jellemző a magánhangzóra” (Klug 1898. 224). Részletesen leírja, hogy a König-féle lángokkal, illetőleg az Edison-fonográf-fal bizonyították a magánhangzók tiszta zöngéhang voltát. Mindezek alapján megpróbálták nyelvsípokkal és hangvillákkal mesterségesen is előállítani a magánhangzókat oly módon, hogy ezek elé a szájüregben keletkező hangoknak megfelelő együtthangzókat tartottak (szakirodalmi utalást sajnos nem találtunk).

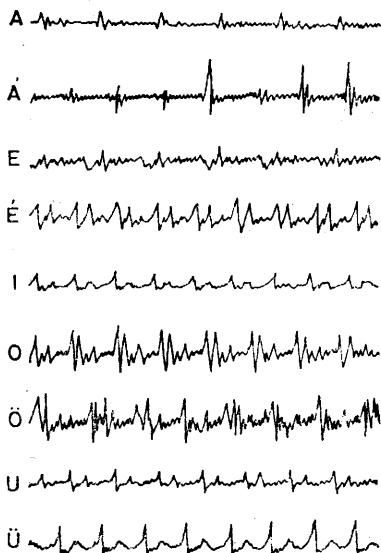
A magyar magánhangzók akusztikai szerkezetének legkorábbi kutatási kísérlete Kont Gyula (vö. Vértés 1980. 97 is) nevéhez fűződik (annyit tudunk róla, hogy kísérleteit a Műgyetem fizikai intézetében végezte). Manometrikus tükrök című tanulmányában a múlt század végén arról a kísérletsorozatról számol be, amelynek célja a magánhangzók akusztikai elemzése volt (1894). Sajnos, csak a módszert írja le részletesen, az eredményeket csak ígéri egy későbbi közleményben. Megállapítja: a) azok a szerkezetek, amelyek a hang rezgéseit mechanikailag „nagyítják”, nem adhatják vissza híven a levegőrezgéseket (hogy ez mennyire így van, Gáti Béla közöl ilyen regisztrátumot 18 évvel később, vö. 10. ábra); b) a magánhangzók tanulmányozásához „legalább 3 oktávon belül eső felhangokat kell megállapítani, ha az illető magánhangzó összetételét akarjuk megismerni” (277). Módszerében rövid szálon (pl. hajszálon) felfüggesztett könnyű tükröt alkalmazott, amelyre szűk, kerek nyílásból a napnak vagy elektromos lámpának a fénye esett, miután gyűjtő-

10. ábra. Mechanikai rendszerrel felvett hanggörbék (Gáti 1912)

lencsén ment keresztül. Az így nyert összehajló fénynyaláb fényérzékeny papírra esett; ott, ahol a pont képe keletkezett, a gyors forgásban levő fotopapír a lemezre eső levegőhullámok jellemző vonalait mutatta. Énekelt magánhangzókat vizsgált és Fourier-féle sorokkal elemezte! Később a megbízhatóbb eredmény érdekében sikerült a tükröt közvetlenül a hanghullámokkal rezgésbe hoznia. (További közleményt nem találtunk.)

Vértés O. András hívja fel a figyelmet arra, hogy Gáti Béla néhány cikkében foglalkozik a magánhangzók oszcillogramjaival (1980. 182—183). Gáti több munkájában találunk utalást beszédhangok rezgésének vizsgálatára vonatkozólag; megtudjuk, hogy „Magyarország volt az, a honnan az oszcillograf mintegy 18—20 éve Wittmann műegyetemi tanár kísérleteiből világhódító útra indult” (1910. 33). (Wittmann Ferenc fizikus 1887—89-ben húros oszcillográfot, majd Braun-csőves oszcillográfot készített.) Gáti ugyanebben a cikkében említi, hogy az emberi beszédben a magasabb harmonikusoknak olyan nagy a száma és olyan erősségűek, hogy mellettük az alaphangot sem lehet látni a kapott görbéből, azt is keresni kell (harmonikus analízátorral). Nem tudjuk pontosan, mit érthetett alaphangon, tekintettel arra, hogy zöngétlen mássalhangzók alaphangonjáról ír. Elképzelhető, hogy a jellemző frekvenciahelyet érti rajta. A [s, z, ʃ, ʒ, tʃ, h] hangokra állapítja meg, hogy alaphangonjuk magasabban van 1000 Hz-nél. Egy másik közleményében (1910. 87) az [i] és az [y] magánhangzók oszcillogramjait mutatja be 600 és 250 Hz-es bemérő (szinusz) jellel. Már 1909-ben ír arról, hogy a telefonfrekvencia 1000—10 000 Hz, ennek a mérése nehéz, mert nincs erre vonatkozó kísérleti eredmény (1909. 253). Az 1908-as német nyelvű megjelenés után Gáti 1912-ben magyar nyelvű cikkben közli valamennyi magyar magánhangzó oszcillogramját (1912). A korábban használt Siemens—Blondel-oszcillográfot a Siemens—Halske-félével váltotta fel, amely „6000 Hz-et még visszaad s a beszédet alig torzítja” (vö. 11. ábra). Magyar magánhangzók

11. ábra. Elektromos rendszerű (Siemens-Halske oszcillográffal készített) oszcillogramok (Gáti 1912)

elektroakusztikai elemzése Gáti Béla után csak 1941-ben történik újra, s Tarnóczy Tamás nevéhez fűződik (Hegedűs közöl a magyar [u]-ról katódoszcillográfos felvételt 1941-ben).

Balassa Magyar fonetikájában „akusztikai tudnivalók” szerepelnek, a magánhangzók tárgyalásában konkrét — bár külföldi — adatokat találunk. Leírja, hogy a zöng hangok (zenei hangnak nevezi) alaphangból és felhangokból állnak, amelyek egymással szabályos összefüggésben vannak. Megkülönbözteti a zenei hang erejét, magasságát és színét. Az elsőt a specifikus intenzitást, a másodikon a specifikus hangmagasságot, a harmadikon pedig a hangminőséget érti. Megállapításai — és ezek ma is korrektek — a magánhangzók akusztikájával kapcsolatban: a) minden magánhangzó a zöngének egy bizonyos módosítása, b) a zöng magasságát elsősorban a hangszalagok rezgésszáma határozza meg, c) a zöng keresztülhalad a szájüregben, rezgésbe hozza a szájüreg levegőjét is, d) az üregnek ún. saját hangja van, e) minthogy minden magánhangzó ejtésekor más és más a szájüreg, ezért annak saját hangja jellemző a magánhangzóra (69). (A mássalhangzókkal hasonlóképpen nem foglalkozik.) A magánhangzók akusztikai jellemzése ekkor zenei hangokkal történt. Balassa Helmholtz, Kőnig, Lloyd, Trautmann és Hermann adatait közli 8 magánhangzóra (Kőnig, Lloyd és Hermann adatai nem teljesek) (69). Átszámítottuk az egyes zenei hangokat a megfelelő Hz-értékekre, és igen eltérő eredményeket kaptunk. Az [u] hangra megadott „saját hangok” a különböző szerzőknél a következők: 174 Hz, 246 Hz, 783 Hz, illetőleg 523–659 Hz —, vagyis ha e „saját hanggal” az első formánst azonosítjuk, azt látjuk, hogy az [u]-ra megadott értékek gyakorlatilag a felső nyelvéllásfokútól a legalsóig, az [a:] magánhangzóiig megfeleltethetők az F1-gyel. Úgy tűnik, hogy az elől képzett magánhangzók esetében inkább a második formánssal egyeztethető a saját hang (itt is lényegesek azonban a különbségek).

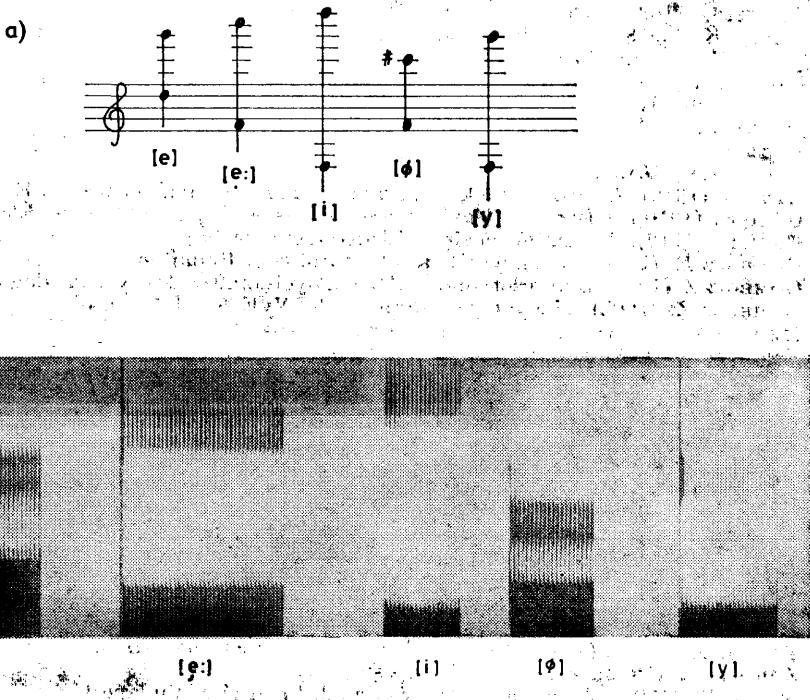
A kutatás folyamán egy olyan adatra találtunk a magyar magánhangzók akusztikai szerkezetére vonatkozólag, amelyről a tudományszaknak ez ideig feltehetően nem volt tudomása. Azért kerülhetett a kutatók figyelmét, mivel nem fonetikai műben található. A könyv 1906-ban jelent meg, szerzője Szőnyi Tódor, címe: „Az emberi hang és annak kiképzése.” Írója énektanár (legalábbis a könyvből ez derül ki), aki behatóan foglalkozott a hangképzéssel, ugyanis a beszédhangok helyes és érthető kiejtését éneklés közben is igen fontosnak tartotta. Elsősorban a magánhangzókkal (de a mássalhangzókkal is) foglalkozott; saját hangszalagjainak és másokéinak a működését figyelte (36–37), részletesen tárgyalja az egyes beszédhangok képzését. A szájüreg ún. „tulajdonhangjairól” ír, ami — csakúgy, mint Balassa „saját hang” terminusa — a német Eigentön (vö. Balassa 1904, 69) tükörfordítása. (Elképzelhető, hogy Szőnyi ismerte a vonatkozó német irodalmat.) Ezek „a tulajdonhangok az egyes magánhangzók képzésekor változnak” (Szőnyi 1906, 32). Megállapítása szerint az [ɔ, a:, o, u] hangoknak egy tulajdonhangjuk van, „ezek sorozatát folytatja felfelé az e, é, i, amelyeknek két tulajdonhangjuk van” (33). Két tulajdonhangot jelez a labiális palatálisoknál is. Az 1. táblázatban megadjuk az egyes magánhangzókra általa megállapított zenei hangokat, illetőleg az azoknak megfelelő frekvenciaértéket.

A kapott Hz-értékeket összevetettük Bolla szintetizált magánhangzóinak frekvenciaadataival (1978) úgy, hogy az egy tulajdonhangot az első formánssal, a két tulajdonhangot az F1- és F2-nek feleltettük meg. Az adatok nemegyszer egybeesnek vagy alig térnek el, a Szőnyi által megadott

1. táblázat

Magánhangzó	Zenei hang	Frekvenciaérték (Hz)
a:	d ³	1174
o	b ²	987
ou	b ¹	493
ø	f	174
y	f ¹ és cisz ³	349 és 1108
e	f és g ³	174 és 1567
e:	d ² és g ³	587 és 1567
i	f ¹ és b ³	349 és 1975
i	f és d ⁴	174 és 2349

értékek tendenciájukban fedik a szintetizált magánhangzókra megadottakat. Úgy tűnt, hogy érdemes megpróbálni e magánhangzók mesterségesen előállítani. (A mozgatható harmadik formánst 6000 Hz-re toltuk; csak a két tulajdonhanggal megadott, elől képzett magánhangzók szintetizáltuk.) A lehallgattatások igazolták az adatokból kitűnő feltételezést: Szónyi magyar magánhangzók jellemző tulajdonhangjai valóban megfelelnek azoknak a beszédhangoknak, amelyeket jellemzett velük (l. 12. ábra). Szónyi adatait

12. ábra. Két „sajáthanggal” jellemzett magánhangzók hangjegyekkel: Szónyi Tódor 1906 (a); az ebből számított frekvenciaértékekkel mesterségesen előállított magánhangzók hangszíneképei (b)

összevetettük a Balassa közölte külföldi forrásokéval, közülük csupán Helmholtzéval találtunk egyezéseket, nála azonban a labiális magyar [o] természetesen nem szerepel.

A kutatás során egyre jobban meggyőződünk arról, hogy ezt a munkát valóban csak „félbeszakítani” lehet, ahogy Vértes O. András írta, de nem lehet befejezni (1980, 179). A kísérleti fonetika első évtizedeinek áttekintését azzal „zárjuk”, hogy a kutatás tovább folytatódik.

GÓSY MÁRIA—OLASZY GÁBOR

Irodalom

- BAKÓ E. (1941—43), A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához. NyK 51: 374—401
- BAKOS J. (1899), Új tudományos vívmány. Magyar Paedagógia 1: 30—34
- BALASSA J. (1887), A magyar hangok képzése. Stomatoskopikus vizsgálódások alapján. NyK 21: 130—142
- BALASSA J. (1900), Újabb fonetikai irodalom. NyK 30: 121—125
- BALASSA J. (1900), Fonetikai készülékek a siketnéma oktatás szolgálatában. Gyógy-pedagógiai Szemle 2: 228—231
- BALASSA J. (1904), Magyar hangtan. I. Magyar fonétika. Budapest
- BALASSA J. (1908), Magyar palatogrammok. Nyr. 37: 470—472
- BÁRCZI G. (1928), A magyar hangok képzése. Budapest
- BOLLA K. (1978), A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise. Magyar Fonetikai Füzetek 1: 53—68
- BOLLA K. (1982), Magyar hangalbum. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk. Bolla K. Budapest. 165—175
- CSÚRY B. (1936), Szamosháti palatogrammok. NyK 50: 64—71
- GÁTI B. (1909), A gyorsváltakozású gyenge áramok méréséről általában. Math. és Term. tud. Közl. 30: 253—269
- GÁTI B. (1910), Az áramgörbék magasabb harmonikusainak elemzése. Elektrotechnika 2
- GÁTI B. (1910), Kísérletek légvezetékekkel kapcsolt Pupin-kábeleken. Elektrotechnika 4
- GÁTI B. (1912), A beszélő moziról. Elektrotechnika 6
- GOMBOCZ E. (1936), A magyar botanika története. Budapest
- GOMBOCZ Z. (1900), A kísérleti fonetika és a nyelvtanítás. Magyar Paedagógia 3: 180—187
- GOMBOCZ Z. (1908), Magyar palatogrammok. NyK 38: 193—204
- HEGEDŰS L. (1931—34), Fonetikai tanulmányok. NyK 48: 266—273
- HEGEDŰS L. (1935), A beszédhangok természete. NyK 49: 337—349
- HEGEDŰS L. (1936), Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásáról. NyK 50: 111—117
- HEGEDŰS L. (1941), Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. MNy. 37: 162—185
- HEGEDŰS L. (1941—43), Palatogramm-mérés. NyK 51: 64—73
- ISTENES K.—FÜZESI Á. (1933), Phantophon. Siketnémák és Vakok Oktatásügye 35: 51
- KLUG N. (1898), Az ember hangja és a beszéd. Budapesti Szemle 96: 215—232
- KONT GY. (1894), Manometrikus tükrök. Math. és Term. tud. Értesítő 12: 277—279
- LAJTHA GY. (1946), Az ötvenéves film. Temesvár.
- MOLNÁR J. (1970), A magyar fonetika története 1920-ig. In: TNYt 39—46.
- ROBOZ J. (1899), Rousset atya új módszere. Magyar Paedagógia 3: 237—247
- ROUSSELOT, P. J. (1897—1908), Principes de phonétique expérimentale. Paris
- SIMONYI B. (1942), A beszéd. Budapest
- SZÓNYI T. (1906), Az emberi hang és annak kiképzése. Budapest
- TARNÓCZY T. (1941), A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete. Budapest
- VÉRTES O. A. (1980), A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Budapest
- VÉRTES O. A. (1982), A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk.: Bolla K. Budapest 283—298

A Contribution to the Early History of Hungarian Phonetics

by MÁRIA GÓSY and GÁBOR OLASZY

Despite the fact that several profound reviews concerning history of the Hungarian phonetics/phonology have recently been published by András Vértés O., a number of undiscovered relics of the early history of experimental phonetics and other research fields comes to light time and again.

As it is a well-known fact, first findings in experimental phonetics are bequeathed to us by the second half of the 19th century when the "new branch" — called phonetics — had begun to develop. Its founder is generally regarded to be the abbé Rousselot with his "Principes de phonétique expérimentale" published in Paris in 1897–1908. It is, however, worth mentioning in this place that the Hungarian linguist J. Balassa had carried out his first attempts to describe the articulation of some Hungarian speech sounds in terms of palatography by this time. (The present authors have found two palatograms of Hungarian speech sounds in Rousselot's monograph, too, which — curiously enough — remained unknown to us, see Fig. 6.)

In this study following historical facts are discussed in some detail.

(i) Lip-movement examinations were carried out first by means of Demény's 'phonoscope' (demonstrated in Paris in 1892) and drawings on the measure of lip rounding in vowels were published by Balassa in 1904; a first cinematographic film on the same factor of articulation was made by Hegedűs in the late 1930's whereas lip movement in the case of consonants was shown by the same author as late as in 1941–1943.

(ii) X-ray techniques were used in the investigation of Hungarian speech sounds first in 1928. Later on, further developments resulted in what was called the 'phantophon' (see Fig. 9) construed by K. Istenes and A. Füzési in 1933.

(iii) In the field of acoustics, a first reference to the formant structure characterizing vowels is to be found in 1898 and the very first oscillograms showing speech sounds were given by the electric engineer B. Gáti in 1912 (see Fig. 11).

(iv) Finally, the authors came across at a little book written by the singing-master Tódor Szónyi who has long been dealing with the morphology of the speech organs as well as voice production and articulation of speech sounds. In doing so, he was first to describe specific frequency values — in his terms 'own voices' — of the individual Hungarian vowels. These features, naturally, are labeled to here by musical termini (cf. Table I). He has given two such values for front vowels and one respective value for the back ones, each. What is interesting here is that the features in question correspond to the first and the second formants of the various distinct speech sounds, respectively, when converting musical termini into frequency values expressed in Hz. This was controlled by synthesizing the vowels on the basis of Szónyi's data by means of an OVE III speech synthesizer and a PDP computer. Our synthesis resulted in well-identifiable vowels as pronounced nearly normative in present-day Hungarian.

THE HISTORY OF THE UNITED STATES OF AMERICA

The history of the United States of America is a story of growth, struggle, and achievement. From the first European settlements to the present day, the nation has evolved through various stages of development. The early years were marked by the struggle for independence from British rule, leading to the signing of the Declaration of Independence in 1776. This was followed by the drafting of the Constitution in 1787, which established the framework for the federal government.

The 19th century was a period of rapid expansion and industrialization. The westward movement of settlers led to the acquisition of vast territories, culminating in the Louisiana Purchase of 1803 and the Texas Annexation of 1845. The Industrial Revolution brought about significant changes in society, with the rise of factories and the growth of a middle class. However, this period was also characterized by the struggle for abolition and the fight against slavery, which ultimately led to the Civil War in 1861.

The Civil War was a pivotal moment in American history, as it resulted in the preservation of the Union and the abolition of slavery. The war led to the passage of the Reconstruction Amendments, which guaranteed equal rights for all citizens. The late 19th and early 20th centuries saw the rise of progressivism, a movement that sought to address the social and economic problems of the industrial era. This led to the passage of various reforms, including antitrust laws and the establishment of the Federal Reserve.

The 20th century has been a period of global conflict and social change. The United States played a leading role in World War I and World War II, emerging as a superpower. The Cold War era was characterized by a tense rivalry between the United States and the Soviet Union. In the latter half of the century, the civil rights movement led by Martin Luther King Jr. brought about significant changes in the treatment of African Americans. The Vietnam War and the Watergate scandal were also major events of this period.

Today, the United States continues to face new challenges and opportunities. The rise of the internet and globalization have transformed the way we live and work. The ongoing struggle for equality and justice remains a central theme in American history. As the nation moves forward, it is essential to remember the values of freedom, democracy, and the pursuit of the American dream.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Igaz lenne, hogy csaknem minden mondat „új”?

E rövid írás egyetlen kérdést kíván közelebről szemügyre venni, nevezetesen azt, hogy miként értendő a generatív grammatikának az a sokat hangoztatott tétele, amely szerint „a legtöbb mondat, amellyel életünk során találkozunk, új mondat”. Ez a tétel nem áll elszigetelten, hanem fontos és meghatározott helyet foglal el a generatív grammatika fogalomrendszerében. Mindenekelőtt a kreativitás fogalmával függ össze, hisz a kreativitás éppen abban nyilvánul meg, hogy a beszélő állítólag minduntalan új mondatokkal találkozik, vagy úgy, hogy maga hozza azokat létre, vagy úgy, hogy a mások által létrehozott új mondatokat megérti. Az is nyilvánvaló, hogy a mondatok új volta összefügg a generatív grammatika harmadik kardinális fogalmával, a kompetenciával, amely a beszélő nyelvi ismereteinek az összessége, s amelynek leírása Chomsky szerint a nyelvtudomány tárgya. A logikai összefüggés ez: a beszélő lépten-nyomon új mondatokat hoz létre és ért meg, tehát kreatív, és ennek a kreativitásnak a nyitja, a magyarázata a nyelvi kompetenciában rejlik.

Nyilvánvaló, ha valaki nem osztja azt a nézetet, hogy a nyelvtudomány tárgya a kompetencia leírása (vö. Antal 1971, 1976; Kac 1974; Itkonen 1978; Katz 1981), akkor a kreativitás problémája egész más megvilágításba kerül. Ha például valaki azon a véleményen van, hogy a kompetencia a nyelv egyéni ismerete, míg maga a nyelv egy objektív struktúra, akkor menten felvetődik a kérdés, hogy mi, illetve ki kreatív: a nyelv vagy a beszélő. Mivel a különböző beszélők ugyanannak a nyelvnek a használata során markánsan eltérő kreativitást mutatnak, elképzelhető, hogy a kreativitás nem a nyelv sajátja, hanem a beszélőké, s így a kreativitás magyarázatát nem a nyelvelméletben kell előírni. A nyelv olyan eszköz, amelyet kreatív módon lehet használni, ugyanúgy, ahogy egy ecset olyan eszköz, amelyet kreatív módon lehet használni. De nem az ecset kreatív, hanem Tintoretto. A mentalista számára messzemenően maga a nyelv a képesség, illetve, mivel a mentalista a nyelv valóságát az egyéni tudatba helyezi, nem tud határozottan különbséget tenni a nyelv tulajdonságai között egyfelől, s a nyelvhasználó képességei között másfelől. Jelenleg nem kívánjuk tovább boncolgatni ezeket a kétségtelenül érdekes és fontos kérdéseket. Célunk, mint már írásunk elején jeleztük, sokkal szerényebb: azt szeretnénk tisztázni, mi értendő „új mondaton”, vagyis hogy mikor, milyen feltételek mellett és milyen értelemben tekinthető egy mondat újnak.

Kiindulásképpen szeretném hangsúlyozni, hogy a generatív grammatika képviselői az „új mondat” fogalmát részletesen és világosan sohasem határozták meg. E tekintetben tipikusan tekinthetjük Chomsky következő megállapítását: „The central fact to which any significant linguistic theory must address itself is this: a mature speaker can produce a new sentence of his

language on the appropriate occasion, and other speakers can understand it immediately though it is equally new to them. Most of our linguistic experience, both as speakers and hearers, is with new sentences; once we have mastered a language, the class of sentences with which we can operate fluently and without difficulty or hesitation is so vast that for all practical purposes (and, obviously, for all theoretical purposes), we can regard it as infinite. Normal mastery of a language involves not only the ability to understand immediately an indefinite number of *entirely new sentences*, but also the ability to identify deviant sentences and, on occasion, to impose an interpretation on them" (Chomsky 1964. 50; az én kiemelésem).

Mármost nyilvánvaló, hogy egy mondat többféle értelemben lehet új. Így például egy mondat lehet új az egész nyelvközösség szempontjából, ha azt korábban az illető nyelvközösség egyetlen tagja sem használta, és lehet új egy meghatározott beszélő szempontjából, akkor, ha a kérdéses mondatot már használta előtte a nyelvközösség egy vagy több tagja, de ő, aki erről nem tud, most használja azt először. Bloomfield ezzel kapcsolatban megjegyzi (Bloomfield 1933. 275): sohasem lehetünk biztosak abban, hogy egy megnyilatkozás előfordult-e már a kérdéses nyelvközösségben, vagy nem. Bennünket azonban a mondat új voltának nem ez az oldala érdekel, hanem — hogy úgy mondjuk — a technikai aspektusa. Egy mondat közismerten bizonyos lexikai elemekből (szavakból, morfémákból) áll és bizonyos nyelvtani szabályok szerint van megszerkesztve. Egy mondat tehát lehet új a benne szereplő lexikai elemek szempontjából, a lexikai elemek kombinációja szempontjából és a benne szereplő nyelvtani jegyek szempontjából. Részletesebben az alábbi lehetőségekkel számolhatunk:

1. régi elemek, az elemek régi kombinációja, régi nyelvtan (az ilyen mondat biztosan nem új);
2. régi elemek, az elemek új kombinációja, régi nyelvtan;
3. új elem vagy elemek, ezért szükségképpen az elemek új kombinációja is, régi nyelvtan;
4. régi elemek, az elemek régi kombinációja, új nyelvtan;
5. régi elemek, az elemek új kombinációja, új nyelvtan;
6. új elem vagy elemek, az elemek új kombinációja, új nyelvtan.

Összegezve: Egy mondat lehet új a benne fellépő elemek kombinációja, a benne fellépő elemek és a benne szereplő nyelvtani sajátságok tekintetében, s ezek az újdonságok kombinálódhatnak. Persze tisztázni kell még, hogy mit értünk pontosan „új”-on.

a) Egy új kombináció régi elemek olyan kombinációja, amely korábban az illető nyelvközösségben még sohasem fordult elő. Bloomfield ismert példamondata — *a red-headed plumber bought five oranges* (1933. 275) — talán ilyen új kombináció volt, amikor először leírta. Az elemek közismertek, régiek, a nyelvtani szerkezet közismert, szokványos, triviális — csak az elemek kombinációja új.

b) Egy új elem az *per definitionem* olyan elem, szó vagy morféma, amely a kérdéses nyelvben korábban még sohasem fordult elő. Ha viszont tényleg ilyen, akkor nem lehet a kérdéses nyelv része, s ebből következően valószínű nem is érthető.

c) A legfontosabb kérdés a nyelvtani újdonság meghatározása. Mikor lehet egy mondat „nyelvtanilag új”? Akkor és csak akkor, ha olyan nyelvtani sajátságot vagy sajátságokat tartalmaz, amilyen vagy amilyenek korábban

az illető nyelvben még egyetlen mondatban sem fordultak elő. Másként fogalmazva: nyelvtanilag új az a mondat, amely sem közvetlenül, sem közvetve nem támaszkodik semmiféle analógiára. Az ilyen konstrukció viszont elkerülhetetlenül hibás és/vagy nehezen érthető, vagy érthetetlen. Persze a nyelvtanatlanságnak és az abból következő érthetlenségnek fokozatai vannak. Láttuk, fentebb Chomsky azt a tényt is a kreativitáshoz sorolta, hogy a beszélő képes „to identify deviant sentences and, on occasion, to impose an interpretation on them”. Nos, amíg a beszélő a deviáns mondatnak valamilyen interpretációját tudja adni, addig a kérdéses mondat szükségszerűen követ valamiféle analógiát (vagy analógiákat), csak hogy tökéletlenül, hiányosan vagy ellentmondásosan. Az a mondat, amelynek a „nyelvtani jegyei” semmivel sem mutatnak fel analógiát, tökéletesen érthetetlen és interpretálhatatlan, azaz az ilyen „mondat”-nak nincsenek nyelvtani jegyei, tehát nem mondat. A „nyelvtani” azzal szinoním, hogy „analogikus”.

Éppen ezért nagyon röviden szólnunk kell itt analógia és generatív grammatika viszonyáról. A mentalista Hermann Paul és a materialista L. Bloomfield számára egyformán nyilvánvaló volt, hogy új, sohasem hallott mondatokat a beszélő az analógia segítségével hoz létre (vö. Paul 1909. 110—111; Bloomfield 1933: 275—277; vö. még Hockett 1968. 89 és köv.; Esper 1973. 174 és köv.). Chomsky elutasítja az analógiát azzal a „megokolással”, hogy az analógia „misztikus” (vö. Chomsky 1968. 30). Ezzel kapcsolatban Derwing joggal jegyzi meg: „... Chomsky rejects this notion of analogy (on the ground that it is 'mysterious'; see Chomsky 1968. p. 30) and opts for rules which 'involve mental operations of a very abstract nature, applying to representations that are quite remote from the physical signal' (p. 53). I have argued that this notion of rule is itself a mystery, since such rules are defined only within the formal domain of an empirically uninterpreted theory of linguistic 'competence', and seem unlearnable without attributing to the child a complex and specific repertory of innate linguistic knowledge, none of which is open to empirical examination. It is improper, therefore, for transformationalists to argue that their rules are simply 'analogies made precise' — or that once the notion of analogy is made precise, it is 'indistinguishable from a transformation' (Lakoff 1969. p. 126). For transformations (of the Chomskyan type, to which Lakoff is referring here), as Lakoff himself has emphasized on many occasions, are formal devices which operate on abstract hypothetical structures and some of which yield surface structures only as output. Such rules suffer from the dual disadvantage of being incapable of a direct behavioral interpretation, as well as inherently unlearnable” (Derwing 1973. 310). Mármost rendkívül érdekes, hogy Chomsky hivatkozik Paulra (Chomsky 1964. 51), megemlítve, hogy a német szerző szerint a mondatoknak csak egy töredékét tanulja meg a beszélő kívülről, s a döntő többségüket a beszéd pillanatában hozza létre („... die meisten [Sätze] erst im Augenblicke zusammengesetzt werden”, Paul 1909. 110). Azt viszont Chomsky nem említi, hogy Paul a beszélőnek ezt a képességét az analógiával magyarázza, nyilván azért nem, mert ez már nem illik bele a gondolatmenetébe.

Az analógiának mint a kreativitás magyarázatának döntő fontosságú kérdését itt aligha tárgyalhatjuk kimerítően. De talán néhány egyszerű és világos alapvetet leszögezhetünk:

a) Szabályos, nyelvtanilag helyes mondat az, amely minden tulajdonságában, vonásában analogikus.

b) Deviáns mondat az, amely csak részben analogikus, s ezért csak nehezen vagy csak részben érthető.

c) Abszolút deviáns, s így teljesen érhetetlen mondat az, amely egyáltalán semmilyen analógiát nem követ — ezért valójában az ilyen alakulat nem is mondat.

Összefoglalva: nem elég általában új mondatról beszélni, mindig tisztázni kell, hogy milyen szempontból új egy mondat. Az egyetlen olyan újdonság, amely nem sérti meg a nyelv szabályait, az ismert, régi elemek kombinációja terén áll fenn. Az új elem és főleg a valóban új nyelvtani sajátosság mindig szabálytalanságot és megértési zavart eredményez. Ha egy mondat valóban új, akkor szabálytalan.

Mármost felvetődik a kérdés: Hogyan viszonylanak a fentebbiek a kreativitáshoz? Nyilvánvaló, hogy az egyén részéről csak egyféle kreativitás-valósítható meg: régi elemek új kombinációja régi nyelvtan szerint. Új elemek bevezetése, mint egy alkalommal Martinet is megjegyezte, nem az egyén dolga („Créer des monèmes, ce qui serait la seule création vraie, n'est guère à la portée de l'usager", Devismes 1971. 18). Új nyelvtani sajátosságok létrehozása, olyanoké, amelyek nem támaszkodnak semmiféle analógiára, szintén nem az egyén dolga.

Felvetődik a kérdés: hova tartozik egy új képzett alak létrehozása? Mit csinál voltaképpen egy német beszélő pl. akkor, ha a pillanat szükségletében az ismert német *Fuss* főnevet és a szintén ismert német *-heit* képzőt *Fussheit* módon egyesíti? Nyilván csak egy új kombinációt hozott létre régi elemekből és régi nyelvtan szerint. Ha egy új nyelvtan szerint hozná létre, mondjuk *heitFuss* formában, akkor egy agrammatikus alakot hozna létre. Ha egy új elemet alkalmazna, mondjuk *Fuss* helyett az *Ufss* alakzatot kombinálná a *-heit* képzővel *Ufssheit* módon, akkor egy érthetetlen vagy legfeljebb „félíg érthető” alakot kapna. Ha ezt még új nyelvtannal is megtetézné, így: *heitUfss*, akkor az érthetlenség szinte tökéletes lenne.

A beszélő tehát csak annyiban kreatív, hogy a régi elemeket a régi nyelvtan által megengedett kereteken belül új módon kombinálhatja. Ha ettől az új kombinációtól egy mondat új lesz, akkor igaz az, hogy a beszélő élete során nagyon sok új mondatot hoz létre, illetve ért meg. De az újdonságnak, illetve a kreativitásnak ez nagyon alacsony foka. Ha viszont a csupán új kombinációt tartalmazó mondatokat nem tekintjük újaknak, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy a legtöbb beszélő élete folyamán úgyszólván mindig régi mondatokkal találkozunk, mert azok régi elemekből régi nyelvtan szerint vannak megszerkesztve. Új elemek használata vagy új nyelvtani sajátosságok alkalmazása egyszerűen a nyelv szabályainak a megsértését involválja, és részlegesen vagy teljes érthetlenséget eredményez. (Szinkronikus szempontból értelmetlen „új” nyelvtani jegyekről beszélni — ami új, az nem lehet nyelvtani, az csak szabálytalan lehet.) Nagyon ritka az új a nap alatt, a nyelvben is. Ezért a legnagyobb egyetértéssel idézhetjük Bolingert, aki megjegyzi: „If the doctrine of what is 'wholly new' and what is 'familiar' is not to be trivial, there must be some kind of understanding about where the one leaves off and the other begins” (Boling 1965. 569). Majd néhány sorral alább ezt olvashatjuk: „K—F [Katz—Fodor] regard the originality of sentences as 'striking'. But what we consider to be striking, what we allow to surprise us, depends on our orientation. I am mere inclined to be surprised at the deadly repetitiousness of language. And I am even more surprised at the conformity

of linguists to the view that what is 95% old not only in its elements but in much of its internal organization, is to be regarded as 100% new” (i. m. 570). Közvetve ezt erősíti meg két olyan szerző is, mint J. Katz és J. Fodor. Emlékezetes írásukban (Katz—Fodor 1963) természetesen szintén megtalálható a szinte rituális kijelentés a mondatok újdonságáról, még hangsúlyozottabban, mint Chomsky fentebbi idézetében, de az „új mondat” fogalma náluk sincsen definiálva: „A fluent speaker’s mastery of his language exhibits itself in his ability to produce and understand the sentences of his language, *including indefinitely many that are wholly novel to him* . . . The emphasis upon novel sentences is important. The most characteristic feature of language is its ability to make available an infinity of sentences from which the speaker can select appropriate and novel ones to use as the need arises. That is to say, what qualifies one as a fluent speaker is not the ability to imitate previously heard sentences but rather the ability to produce and understand sentences never before encountered. The striking fact about the use of language is the absence of repetition — almost every sentence uttered is uttered for the first time” (Katz—Fodor 1963. 171). Ugyanakkor néhány sorral alább ugyanabban a tanulmányban egy nagyon figyelemre méltó megállapítást olvashatunk, amely — anélkül, hogy a szerzők észrevették volna — lerontja, vagy legalábbis hallatlanul legyengíti előző megállapításukat: „In encountering a novel sentence, the speaker is not encountering novel elements but only a novel combination of familiar elements . . . on the basis of his knowledge of the grammatical properties and the meanings of the morphemes of the language, the rules the speaker knows enable him to determine the meaning of a novel sentence in terms of the manner in which the parts of the sentence are composed to form the whole” (Katz—Fodor i. m. 171—172). Vagyis mit ismer el itt a két szerző? Azt, hogy a beszélők ismerik a morféimák nyelvtani sajátságait és jelentéseit (azok tehát nem újak), és a beszélő ismeri a szabályokat (tehát azok sem újak). Dehát akkor mi az új? „. . . each sentence is a different concatenation of morphemes” mondják szerzőink (i. m. 172). Ez nem más, mint a morféimák kombinációja — az egyetlen sajátság, amely tekintetében egy mondat valóban új lehet. A kreativitás tehát egyetlen síkon valósul meg, a kombináció síkján. De ismert elemek ismert sémák (szabályok) szerint lesznek kombinálva — ezért aztán ez a kreativitás meglehetősen alacsony színvonalú. Egyébként a kombináció maga a nyelv alapvető — és éppen ezért triviális — eljárása.

Tegyük fel, hogy van két mondatunk, *A* és *B*. Tegyük fel továbbá, hogy ezek már többször vagy sokszor használt, tehát régi mondatok. Mármost mi történik akkor, ha egy beszélő egy *és* által összekapcsolja őket *A és B* módon, ahogy azt korábban senki sem tette? (Vö. Bolinger 1965. 569—570.) Új lesz ettől a létrejövő *A és B* mondat? *A* is, *B* is teljes egészében régi, az *és* elem szintén régi, az eljárás pedig, hogy az *és*-sel mondatokat kapcsolunk össze, szintén régi eljárás. Tehát vagy semmi új sincs az *A és B* mondatban, vagy az „új” itt egészen igénytelen értelemben van véve.

Dolgozatunk elején említettük, hogy „a legtöbb mondat új” tétel szorosán összefügg a generatív grammatika két alapvető fogalmával, a kreativitással és a kompetenciával. Ha a legtöbb mondat nem új, hanem régi, vagy csak nagyon igénytelen értelemben (a kombináció szempontjából) új, akkor a kreativitás mint olyan jóval szerényebb jelentőséggel bír, mint amelyet a generatív grammatika tulajdonít neki. Ha pedig a nyelvtudomány tárgya

nem a kompetencia leírása, hanem a nyelv, amelynek a kompetencia csupán szubjektív tükröződése, akkor kreativitás és nyelvelmélet szükségszerűen különválnak; a kreativitás forrását nem a nyelvben kell keresni, hanem a beszé-
 lőben. Hogy a generatív grammatika fogalmai csak egy meghatározott elmé-
 leti rendszerben, a nyelv egy meghatározott (mentalista) felfogásának a keretén belül értelmezhetők, de ontologikusan és empirikusan nem, azt jól ismerte fel Imhasly: „Da »Kreativität« befriedigend nur aus dem wissenschafts-
 theoretischen Ansatz der Theorie der Transformations-Grammatik erklärt werden kann und da Chomsky selber nie klar auf diese Querverbindung zwischen »Kreativität« und theoretischem Ansatz hinweist, ist es zu erwarten, dass die strukturalistische Kritik die »Kreativität« als »smokescreen«-Begriff disqualifiziert und ihn innerhalb des eigenen wissenschaftstheoretischen Rahmens interpretiert — und ablehnt. Und solange »Kreativität« nicht als Kritik und Infragestellung eben dieses theoretischen Rahmens betrachtet wird, ist eine solche Ablehnung ohne Zweifel berechtigt — sogar notwendig” (Imhasly 1974. 53). Csakhogy Imhasly könyvének a megjelenése óta éppen a nyelvnek az a mentalista-pszichologista koncepciója rendült meg (lásd pl. Katz 1981), amelyen belül a kreativitás — és vele együtt az a tézis, hogy 'csaknem minden mondat új' — nélkülözhetetlen elméleti fogalom volt. Az objektív és autonóm nyelvészet számára a kreativitásnak nincs elméleti jelentősége: a kreativitást, vagyis a kombinációs készséget ez a nyelvészet Saussure és Bloomfield nyomán az analógiával magyarázza, amely nem misztikus, hanem mechanikus eljárás. De tudomásul kell vennünk, hogy az ember számos eljárása ilyen.

ANTAL LÁSZLÓ

Irodalom

- ANTAL, L. (1971), Some remarks on a controversial issue. *Lingua* 26: 171—180
- ANTAL, L. (1976), Psychologismus und Objektivismus in der Sprachwissenschaft. In: Jazayery, M. A., E. C. Polomé, W. Winter (szerk.), *Linguistic and literary studies in honor of Archibald A. Hill*. Peter de Ridder Press, Lisse. 1, 31—61.
- BLOOMFIELD, L. (1933), *Language*. H. Holt, New York
- BOLINGER, D. (1965), The atomization of meaning. *Language* 41: 555—573
- CHOMSKY, N. (1964), Current issues in linguistic theory. In: Fodor—Katz 1964. 50—118
- CHOMSKY, N. (1968), *Language and mind*. Harcourt, Brace and World, New York
- DERWING, B. L. (1973), *Transformational grammar as a theory of language acquisition*. Univ. Press, Cambridge
- DEVISMES, B. (1971), Entretien avec André Martinet. *Le Monde*, 15 janvier 1971
- ESPER, E. A. (1973), *Analogy and association in linguistics and psychology*. Univ. of Georgia Press, Athens
- FODOR, J. Á.—KATZ, J. J. (szerk.) (1964), *The structure of language: Readings in the philosophy of language*. Prentice Hall, Englewood Cliffs
- HOCKETT, CH. F. (1968), *The state of the art*. Mouton, The Hague
- IMHASLY, B. (1974), *Der Begriff der sprachlichen Kreativität in der neueren Linguistik*. Niemeyer, Tübingen
- ITKONEN, E. (1978), *Grammatical theory and metascience*. John Benjamins, Amsterdam
- KAC, M. B. (1974), *Autonomous linguistics and psycholinguistics*. Minnesota Working Papers in Linguistics and Philosophy of Language 2: 42—47
- KATZ, J. J. (1981), *Language and other abstract objects*. Blackwell, Oxford
- KATZ, J. J.—FODOR, J. A. (1963), The structure of a semantic theory. *Language* 39: 170—210
- LAKOFF, G. (1969), Ismertetés Hockett *The state of the art* (1968) című munkájáról. *Foundations of Language* 5: 118—127
- PAUL, H. (1909), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Niemeyer, Halle

Is it Really True that Nearly all Sentences are Novel Ones?

by LÁSZLÓ ANTAL

The favorite thesis of GG, namely that “nearly all sentences are new ones” will be energetically questioned. The author points to the fact that the notion of “new sentence” has never been exactly defined. It will be claimed that the only level where the speaker can show certain “creativity” is the level of combination of old elements according to old grammar. The introduction of new elements (morphemes) and new grammatical features involves inevitably the violation of the existing synchronic rules. “A rule-governed creativity” presents a relatively low level of creativity.

Az aspektus egy lehetséges formális definíciója és jellemzése

Tanulmányomban az aspektusnak nyelvektől és konkrét realizációjától független általános szerkezetét vizsgálom. Ezért nagyon kevés nyelvi adatra hivatkozom. Elsősorban Holt (1943), Comrie (1976), Vendler (1967), Lyons (1977), Kiefer (1982, 1983, 1984) és Wacha (1983) eredményeit próbálom meg továbbgondolni.

Kiindulásként az aspektust a következő módon definiálom: nem-deiktikus időkategóriák olyan oppozíciója, amely kizárólag a belső időszerkezetek különbözőségén nyugszik.

Ezt a definíciót később fogom pontosítani.

Aspektus, (ige)idő, modalitás feltételezett összefüggése tükröződik többek között abban a tényben is, hogy az aspektus szokásos definíciói általában vagy modalizáló vagy temporalizáló jellegűek, azaz az aspektust az idő és/vagy a modalitás terminusaiban fejezik ki. Modalizáló típusú definíció például Holt-é és Comrie-é. Az aspektus magyar elnevezése, az *igeszemplélet* is azt sugallja, hogy ez egy szubjektíve modalizált kategória. (Ezt az elnevezést félrevezető volta miatt nem használok.) Sőt, az aspektus szó köznyelvi, mindennapi használata is az aspektus modális értelmezésén alapul: amikor például egy helyzet különböző aspektusairól beszélünk, ezen a helyzet különböző szemléleti variánsait értjük.

Holt, akinek a meghatározására Comrie támaszkodik és hivatkozik, így definiálja az aspektust: aspektusok „azok a különböző módok, ahogyan magának a folyamatnak a lefolyását szemléljük.” Comrie ezt a definíciót részben általánosította, részben szűkítette: kiterjesztette úgy, hogy ne csak a folyamatokra utaljon, hanem a szituációkra általában (azaz: a folyamatokon kívül az állapotokra, az eseményekre és a tevékenységekre is). Viszont szűkítette, pontosította annyiban, hogy ne a folyamatok (azaz most már a szituációk) lefolyásának bármilyen szemléletmódját jelentse, hanem csak azok időbeli lefolyásának mikéntjét, pontosabban azt a módot, ahogy ezt szemléljük. Nála a definíció így hangzik: „Aspektusok azok a különböző módok, ahogyan egy szituáció belső időszerkezetét szemléljük.” Comrie felfogásában az aspektus tehát modális kategória.

Kiefer elhagyja Comrie definíciójának modalizáló részét, és az aspektust tisztán időkategóriaként (egy speciális időkategóriaként) definiálja: „Az aspektus a szituációk belső időstruktúrája.”

Ennek a definíciónak ellentmondani látszik az a tény, hogy Kiefer a belső időszerkezetek különbségei és az aspektusbeli különbségek között a szituációk közvetítésével létesít kapcsolatot. Azaz mintha az aspektust nem közvetlenül magára az időkategóriára definiálná, hanem mintegy az azt

hordozó szituációra. Nem világos, hogy a belső időstruktúrákat jellemezzük-e a szituációk oppozíciójával, vagy a szituációk oppozícióját a belső időstruktúrák segítségével, és hogy a kétféle oppozíció közül melyik az aspektusbeli. Kiefer ugyanis a s p e k t u s b e l i oppozíciók címszó alatt a statikus—dinamikus, imperfektív—perfektív, duratív—nem duratív és a telikus—atelikus s z i t u á c i ó k a t elemzi. Később megállapítja, hogy a szituációk oppozíciói közül nem mind aspektuális, csak azok, amelyeknél az oppozíció két tagjának belső időszerkezete különböző, azaz az imperfektív—perfektív és a duratív—nem duratív (szituációk oppozíciója).

A szituációk opponálása tehát mintegy csak egy segédművelet arra, hogy különböző belső időszerkezetű típusok, illetve ezek oppozíciói kerüljenek felszínre. Ezek a következők: 1. osztható—oszthatatlan, 2. duratív—nem duratív, 3. meghatározatlan.

A szituációk oppozíciói és a belső időszerkezetű típusok oppozíciói, azaz az aspektusbeli oppozíciók között tehát nincs egyértelmű megfelelés. Az aspektusok kifejezhetők a szituációk kategóriáiban is, de a kettő nem azonos. A szituációk nem kizárólag a belső időstruktúra alapján opponálódnak, az aspektusok viszont p e r d e f i n i t i o n e m igen. A négy s z i t u á c i ó b e l i oppozíciós pár (statikus—dinamikus, imperfektív—perfektív, duratív—nem duratív, telikus—atelikus) Kiefernél is r é s z b e n a belső időszerkezet, részben pedig a predikátumjegyek alapján opponálódik. A telikus és az atelikus oppozíció esetében például a belső időszerkezet azonos, a predikátumjegyek viszont különböznek, így a szituációknak ez az oppozíciója nem aspektuális, hanem Kiefer szerint: akcióminőségbeli. (Más kérdés, hogy valóban oppozíciós párokban léteznek-e az akcióminőségek is.)

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy az aspektus definíciójának két, egymással összefüggő tényről kell számot adnia: 1. mi a közös az aspektusnak/aspektuálisnak tartott kategóriákban; 2. az aspektusok mindig mint oppozíciók jelennek meg.

Amikor aspektusokat állapítunk meg, mindig belső időszerkezeteket opponálunk. Más szavakkal: csak a belső időviszonyok átrendeződése és opponálódása változtat aspektust. Az aspektus-gyanús vagy ténylegesen aspektuálisnak tartott (definiált) fogalmak: duráció, befejezettség, folyamatosság, pillanatnyiság, habitualitás, iteráció stb. mindegyike nem-deiktikus időkategória. (Bár nem azonos absztrakciós szinten vannak.) Azaz csak (egymáshoz képest különböző) belső időszerkezetük van: nem referálnak a megnyilatkozás idejére, csak „saját idejükre” (a kifejezés Wachától származik).

Az e g y m á s h o z k é p e s t kitétel azért kell, mert ezek a kategóriák önmagukban még nem aspektusok. Csak akkor lesznek azokká, ha egy relációs, azon belül is oppozíciós helyzetbe kerülnek. Ugyanaz az időkategória több különböző oppozícióba léphet. Például ugyanaz az osztható (belső) időszerkezetű típus lehet imperfektív aspektusú, és lehet duratív aspektusú is. Azaz mást jelent attól függően, hogy egy oszthatatlan időszerkezettel (= a perfektívvel) opponálódik-e: akkor imperfektív a neve; vagy egy időben nem kiterjedt (nem duratív) időkategóriával. Ekkor duratívnek mondjuk.

Tehát egy önmagában véve f o l y a m a t o s, nem-deiktikus időkategória a belső időszerkezet szempontjából többféleképpen elemezhető: oszthatatlan, duratív, megszakítatlan. Ebből akkor lesz egy konkrét aspektus, ha a belső időszerkezete pontosan m e g h a t á r o z ó d i k azáltal, hogy egy

másik időkategóriával opponálódik: ha a perfektívvel, akkor imperfektív lesz belőle, és a „disztinktív jegy” a belső idő oszthatósága, illetve oszthatatlansága; ha a nem duratívval, akkor a belső idő időbeli kiterjedtsége vagy nem kiterjedtsége.

Az aspektusok tehát sohasem önmagukban, izoláltan léteznek, hanem mindig párosával (vagyis mint egy oppozíció pár tagjai). Ezek az oppozíciók nem feltétlenül állandóak. Lehetnek egyediek, alkalmiak, vagy éppen rendszereszerűek. Lehetnek grammatikalizáltak: kötődhetnek például morfológiai jegyekhez. Mindez nyelvenként változó. Úgy tűnik, hogy binárisak, vagy binárisra redukálhatók. Wacha Balázs például háromféle aspektust különböztet meg (a magyarban), de ez a hármas osztályozás, mint ő maga is jelzi, két bináris oppozícióra redukálható. Az első osztásban a folyamatos és a befejezett együtt áll szemben a közlővel, a másodikban pedig a folyamatos és a befejezett egymással.

Definícióm szerint az iteratív és a nem iteratív nem-deiktikus időkategóriák oppozíciója is aspektusbeli, mert belső időszerkezetük különbözik, és a két időkategória különbsége kizárólag ezen alapul.

Az iteratívnál adva van egy osztható belső időszerkezet, amelyen belül több egyforma, önmagában teljes oszthatlan időszerkezet különböztethető meg. Vagyis a folyamat minden egyes pontját külön perfektíváljuk. A szituációk kategóriáiban ez úgy fejezhető ki, hogy egy imperfektív szituáció (egy folyamat) több egyforma, ismétlődő, pillanatnyi szituációból (vagyis eseményből) tevődik össze. Az iteratív tehát egy „pontoszerűen folyamatos” nem-deiktikus időkategória.

Lyons nem magát az aspektust definiálja, hanem inkább az aspektus definíciójához szükséges néhány segédfogalmat ad meg. Ezek a következők: 1. aspektuális jelleg, 2. szituációk, 3. nem-deiktikus időfogalmak.

Az *aspektuális jelleg* terminust ő az *akcióminőség* helyett használja. Szemben az aspektussal, ami mondatsemantikai, az aspektuális jelleg lexikoszemantikai kategória. Lyons kezdetben ugyan csak igék aspektuális jellegeről beszél, és magát az aspektuális jelleget is az igére definiálja. Később viszont hangsúlyozza, hogy az aspektuális jelleg nem kizárólag igék sajátja, hanem általában a szavaké (az ő terminológiájával: a lexémáké). A szituációk közti különbségek ugyanis ontológiai különbségek. Nyelvileg egy-egy szituációt különféle szófajú szavak denotálhatnak. Lyons értelmezésében az aspektuális jelleg éppen szavaknak az az inherens képessége (jelentésük alapján), hogy milyen jellegű szituációkat denotálhatnak és milyeneket nem. Ez a képesség azonban nincs szófajhoz kötve. Például a *tud*, a *béke* és a *boldog* állapotot denotál, a *felismer* és a *robbanás* pedig eseményt. Tehát egy szó (lexéma) az, ami *inherensen* dinamikus vagy statikus, azaz vagy eseményeket, folyamatokat, tevékenységeket denotál vagy állapotokat.

Az viszont nem világos, hogy hogyan kapcsolódnak össze egyrészt az aspektuális jellegek és a szituációk, másrészt a nem-deiktikus időfogalmak és a szituációk, és hogy akkor végül is mi hordozza az aspektuális jelleget.

A probléma alapja az, hogy az igék/szavak (aspektuális jellege), a szituációk és a nem-deiktikus időfogalmak felosztása egyaránt a statikus—dinamikus (vagyis az állapotok és a folyamatok, események, tevékenységek) közötti feltételezett ontológiai különbségtételen alapul, csak máshogy. Ugyanazok az ontológiai különbségek tehát nyelvileg különböző szemantikai vagy grammatikai kategóriákhoz tartozó kifejezésekben fejeződ-

hetnek ki. Ugyanazok a különbségtételek és kategóriák jelennek meg a különböző nyelvi szinteken, az osztályozandó és az osztályozó felosztásánál is. Az ontológiai különbségeknek nem felelnek meg egy az egyben a nyelv szerkezete alapján tehető különbségtételek. A létezők alaptípusainak különbségei nem határozzák meg „nyelvi megfelelőiket”.

Elvileg különbséget kellene tenni a jelölt dolgok ontológiai státusza és a nyelvi kifejezések szemantikája között. A hagyományos nyelvészetet éppen elég bírálat érte amiatt, hogy ezt a különbséget nem tette meg. A nyelvi kifejezéseket, pontosabban azok jelentését közvetlenül vonatkoztatta a valóságra, illetve a feltételezett valóságbeli különbségeket közvetlenül reprezentálta a nyelvreírásban.

A probléma viszont az, hogy a valóságról csak a nyelv közvetítésével tudunk meg bármit is. A jelölt dolgok ontológiai státuszát és ontológiai különbségeiket csak a nyelvvel tudjuk megadni.

Az a kérdés, hogy megismerhetők-e a dolgok önmagukból is, azaz a nyelv közvetítése nélkül, vagy csak a nevekből, azaz a nyelvből, már Platonnál is felmerül, a *Kratylosban*. Mivel a jól alkotott, helyes név olyan, mint az a dolog, amit jelöl, ha a nevet ismerjük, ismerjük magát a dolgot is. Az első névadó viszont csak a dolgokból önmagukból ismerhette meg a dolgokat, hiszen akkor még nem voltak nevek. Tehát mindkét megismerési mód lehetséges, de a dolgokból való megismerés mégis „szebb”.

A hagyományos ontológiák a létezők alaptípusait próbálták osztályozni nyelvi kifejezések segítségével. Arisztotelésznél például tíz alaptípus, kategória szerepel: szubsztancia, mennyiség, minőség, viszony, hely, idő, helyzet bírás, cselekvés, elszenvedés.

A mai ontológiák a létezés tisztán formális feltételeit adják meg. Inkább az egzisztencia problémájával foglalkoznak: egy létező létezésének logikai lehetőségeivel a (logikailag) lehetséges világokban.

Mindezek alapján szükségesnek látom, hogy különbséget tegyek kétféle lételmélet között: 1. Az egyik az ontológia. Ez a létről való elmélet/tudás, azaz egy reflektált tudás, ami csak nyelviileg adható meg/fejezhető ki. 2. A másik egy reflektálatlan, azaz a nyelv közbeiktatása nélküli, közvetlen viszonyulás a léthez — illetve az erről szóló elmélet. Ez a pusztán lét közvetlen feltárulásának aktusa, illetve elmélete, az egzisztencia „ontológiája”. Ezt egzisztenciológiának nevezem el. Véleményem szerint Wittgenstein egyik mondata a *Logikai-filozófiai értekezésben* ezt, a kétfajta lételmélet közötti különbséget fogalmazza meg: „Nem az a misztikum, *milyen* a világ, hanem az, hogy *van*” (6.44).

A világ milyenségének (a létezők milyenségének) a leírása az ontológia tárgykörébe tartozik. Ez tételesen, nyelviileg kifejezhető. Az viszont, hogy *van*, lehet egy rácsodálkozás is magára a pusztán létre, amely misztikus élmény formájában tárul fel. Erről nem beszélni lehet, hanem valahogy megérezkíteni, megjeleníteni: nyelv nélkül, vagy akár nyelvvel is, de ebben az utóbbi esetben egy nyelvvel közvetített nyelv nélküliségről van szó. Valójában csak a közvetítő nyelv a nyelv, és ez egészen más, mint az, amit közvetít.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy szigorú értelemben az ontológia nem magukat a létezőket adja meg és osztályozza, hanem a róluk való tudásunk szerkezetét. Vagyis nem magának a valóságnak van

ontologikus szerkezete, hanem a róla való tudásunknak, amit a nyelv segítségével fogalmazunk meg. Arról van inkább szó, hogy a filozófiailag relevánsnak tartott különbségek nyelviileg nem mindig relevánsak. Szigorú értelemben ezért nem a *valóság*beli és a *nyelvbeli* között kell különbséget tennünk, hanem a különböző tudományágak (jelen esetben a filozófia és a nyelvészet) különböző szempontjai között. Amelyek csakis nyelviileg fogalmazhatók meg, de maguk nem feltétlenül nyelviiek vagy nyelvészetiiek.

Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani, mert a szemantikai és a logikai szakirodalomban (Lyonsnál is) gyakori az *ontológiai*nak és a *nyelvi*nek a szembeállítás, illetve erre a különbségre való hivatkozás, ahol az *ontológiai* kifejezés hol általában a *valóság*beli, a *valóságban létező* szinonimája, hol a *filozófiai*, a *filozófiában létező* megfelelője (szembeállítva például a *nyelvi létezővel*). Ha pedig a kifejezés egyértelműen a létezésre utal, akkor sem világos a különbség annak ontológiai és egzisztenciológiai értelme között, amely pedig éppen a nyelv és a valóság viszonyának kérdésében lényeges. Ezeknek a különbségeknek a figyelembe nem vétele vagy egybemosása kategóriahibákhoz vezet. Mint például Lyonsnál.

Nála dinamikus és statikus egy ige (inherensen, jelentése alapján), és dinamikusak és statikusak maguk a szituációk is, vagyis a *szavak denotációi*. Eszerint a szó mégis a szituáció „nyelvi leképezése”. A dinamikus—statikus ezen túl még egy aspektusbeli oppozíció is.

Még kevésbé egyértelmű az, hogy hogyan kapcsolódnak a nem-deiktikus időfogalmak (duráció, befejezettség, habitualitás, iteráció, pillanatnyiság, kezdés, befejezés) a szituációk osztályozásához. A szituációkat (mindet!) Lyons néhány (!) nem-deiktikus időfogalommal jellemzi (de nem az összessel: a habitualitás, iteráció, kezdés, befejezés például kimaradnak). Az állapotok és a folyamatok duratívak, az események pillanatnyi, a tevékenységek (activities) a folyamatok közé tartoznak, a cselekvések (acts) pedig az események közé. Ez utóbbi két szituációtípus az ért különbözhető mégis meg a folyamatoktól, illetve az eseményektől, mert egy ágens által kontrolláltak. Ez a felosztási szempont, illetve a felosztás motiválása hozza vissza azt a problémát, hogy egy szituáció jellegét eszerint végső soron mégis az ige (vagy általánosabban a predikátum) határozza meg. Ugyanis néhány szituációtípus között nem a belső időszerkezet alapján lehet különbséget tenni, hanem (mint például ebben az esetben is) valencia-struktúrájuk alapján.

Lyonsnál felmerül egy további hasznos fogalom, bár ő maga nem teszi explicitté, hanem egy példával illusztrálja. Statikus ige (pl.: *tud*, *birtokol*, *tartalmaz*) az angolban nem kerülhet progresszív szituációba. Nevezük ezt aspektuális összeférhetetlenségnek.

Ebből és Lyons egyéb példáiból úgy tűnik, hogy az igéknek (szavaknak), a szituációknak és a nem-deiktikus időkategóriáknak mind van/lehet aspektuális jellegük, maga az aspektus pedig ezek valamilyen kombinálódásából adódik. Az aspektuális jelleg eszerint diszpozíció, amelyből bizonyos feltételek mellett lesz aspektustörténés.

Úgy tűnik, hogy az aspektuális jelleg (akcióminőség) részben szűkebb, részben tágabb kategória, mint maga az aspektus. Grammatikailag szűkebb, mert a szóhoz köthető: a szónak van ilyenje. Szemantikailag viszont tágabb: nem határozható meg tisztán a belső időviszonylatok kategóriáiban, mint ahogy az aspektus.

A magyar *cselekvés módja* kifejezés igen tág. Ha a cselekvés módjának tekintjük például az ige valenciástruktúrájában kifejeződő viszonylatokat is, tehát azt, hogy hány és milyen típusú argumentumot kíván meg egy-egy ige, akkor az akcióminőséghez tartozik például a műveltetés, az ergativitás, a tranzitivitás problémája is. Tehát mindazok a szerkezetek, amelyekről az esetgrammatika keretében szokás számot adni.

Mivel egy szituáció nem feltétlenül oszthatatlan egész, hanem két vagy több (azonos vagy különböző) szituációtípust is tartalmazhat (pl.: két vagy több eseményt; egy eseményt és egy folyamatot stb.), amelyek között különféle időviszonyok lehetségesek, az aspektusok kifejezhetőek mint relációk. Nem szerepelhet minden szituációtípus minden relációban, illetve nem minden logikailag lehetséges reláció releváns aspektuálisan. Ezt a reláció tagjaként reprezentált szituáció saját belső időszervezete is megszabja. Például két vagy több esemény között nem állhat fenn az inklúzió relációja: egy esemény időben nem lehet része egy másik eseménynek, mert mindkettő pillanatnyi. Az egyes szituációk közti lehetséges relációk a következők:

1. Két vagy több esemény vagy egyidejű egymással, vagy az egyik megelőzi/követi a másikat. 2. Egy vagy több esemény időben része lehet egy állapotnak vagy egy folyamatnak. 3. Két vagy több folyamat vagy állapot között pedig vagy a megelőzés és egymásrakövetkezés, vagy az inklúzió relációja állhat fenn.

A szituációk egyidejűségéből adódó relációkat nevezzük imperfektív (folyamatos) aspektusnak, a szituációk egymásutánjából adódókat perfektívnek (befejezett). Azt pedig, amikor egy állapot vagy folyamat több azonos eseményt tartalmaz, iteratívnak.

Wacha Balázs ezek közül csak két relációt vizsgál, illetve tekint egyáltalán aspektusnak: az egyidejűséget (folyamatos) és az egymásutániséget (befejezett). A harmadik aspektus nála a közlő, ahol nincs időviszony. Wacha eljárás módjának az lehet az oka, hogy magukat a szituációkat (az ő terminológiájával: ígés szerkezeteket) nem csoportosítja tovább azok belső időszervezete alapján. Nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a szituációk nem homogén, oszthatlan, egyforma egészek, hanem különböző belső időszervezeteik vannak, amelyek alapján feloszthatók például eseményekre, folyamatokra, állapotokra.

Az aspektuálisan releváns időkategóriák egy része (de nem mind) lehet alapkategória is (inherensen adott), meg lehet levezetett kategória is (egy viszonyban adott). Egyrészt a szituációknak maguknak van belső időszervezetük (ezt tekinti aspektusnak Kiefer). Például egy osztható időszervezettel rendelkező szituáció folyamatos. De a folyamatosság létrejöhet két szituáció viszonyában is: ha a két szituáció egyidejű, akkor viszonyukat szintén folyamatosnak mondjuk. (Ezt tekinti aspektusnak Wacha.)

Úgy tűnik, hogy Wachánál az aspektusok végső értelmezésben időviszonyító képességek. Pontosabban, és az ő terminológiáját használva, az aspektualitás tágabb szemantikai kategóriája az, amely az időfolyamat és az igitartalom (= cselekvés, történés, létezés) közötti viszonyként határozható meg.

Az aspektus a magyarban két nyelvi szinthez/kategóriához köthető: a szóhoz és a szintaktikai (ígés) szerkezetekhez. Ezért nevezi Wacha a fenti,

szemantikai jellegű definíció és a bondarkoi keretből való kiindulás ellenére az aspektust (a magyarban) lexiko-szintaktikai kategóriának.

Lexikai szinten az aspektualitás úgy realizálódik, mint az igtartalom viszonya saját idejéhez (tehát mint egy szón belüli viszony). Szintaktikai szinten az aspektus két vagy több igtartalom közötti időviszony. Két vagy több igés szerkezet/tartalom egymáshoz képesti olyan viszonya, ahol maga ez a viszony fejez ki vagy nem fejez ki időbeliséget: 1. egyidejűséget, 2. egymásutániságot vagy 3. egyiket sem. Ezek az aspektusok: 1. a folyamatos, 2. a befejezett és 3. a közlő.

Wacha tehát csak az igés szerkezetek/tartalmak egymáshoz való viszonyából adódó időkategóriákat tekinti aspektusoknak, az egyes igtartalmakon belüli viszonyokból adódóakat nem. Az egyes igék vagy igés szerkezetek belső időszerkezetét sem. Röviden: az igtartalmakon kívüli viszonyok aspektusok, az igtartalomon belüliek nem.

A kérdés az, hogy az igtartalom belüli viszony olyan jellegű-e, mint az igtartalmak közötti, illetve hogy a reláció tagjai időkategóriák-e vagy maga a reláció időkategória (időreláció) vagy mindkettő, és ha igen, azonos módon-e. Ez azért nagyon lényeges, mert ha az összes releváns kategória, amelyeket a különböző szerzők eddig különböző módokon kezeltek és hoztak kapcsolatba az aspektussal, formailag mégis azonos alakra hozható, akkor a teljes aspektuális szerkezet (rendszer) leírható lesz egy egységes apparátussal (formalizmussal), illetve azon belül.

Ha az igtartalom is kifejezhető időkategóriákkal, akkor az igtartalom viszonya „saját belső idejéhez” is pontosan ugyanolyan tisztán időviszony, mint a különböző igés szerkezetekben szereplő igtartalmak közötti. Ez utóbbi ugyanis azt jelenti, hogy belső időket viszonyítunk egymáshoz (a szituációk időszerkezetük alapján különböztethetők meg), és a viszonyítás eredménye újabb (levezetett) idő.

Az igtartalom (cselekvés, történés, létezés) azonosítható a szituáció-típusokkal, és részben kifejezhető időkategóriákkal. Lyons figyelmeztet rá, hogy a különböző szituációkat különböző „idő-igékkel” írjuk le. A statikus szituációk, vagyis az állapotok léteznek (létezés), a dinamikusak: az események és a folyamatok megtörténnek, lezajlanak vagy előfordulnak (történés). A cselekvés bonyolultabb eset, mert nem jellemezhető tisztán az idő kategóriáiban, és nem kizárólag időkomponensén keresztül bontható fel. Jellemzéséhez ezen túl még az ágens, a különféle tárgyak stb., vagyis a valencia-struktúra megadása is szükséges.

Ezért van az, hogy az akcióminőség bonyolultabb kategória az aspektusnál. — Wacha a lexikai szinten realizálódó aspektualitást többé-kevésbé akcióminőségnek tekinti/nevezi. Egyrészt azt írja, hogy az akcióminőség a szó lexikálisan adott lehetséges tulajdonsága (inherens jelentés?, diszpozíció?), amely szintaktikai szerkezetekben konkretizálódik, és önmagán túlmutató (időbeli) összefüggések kifejezésére válhat alkalmassá.

Eszerint, bár Wacha hangsúlyozza, hogy a folyamatosság és a befejezettség nem igék (szavak) tulajdonsága, hiszen csak viszonyban jöhetnek létre, és a viszony, mint láttuk, nála mindig két igtartalom viszonya, az aspektus kialakítója mégis az ige (szó) akcióminősége, amely tehát lexikálisan adott inherens lehetőség. Máshol viszont mintha elmarasztalná az akcióminőséget lexikális kategóriának tekintő felfogást.

Az aspektus pontosabb definiálásához érdemes röviden értelmezni Vendler egyik tanulmányát is. Az ő kiindulópontja az, hogy vannak különböző igék és igecsoportok: folyamatok, állapotok, diszpozíciók, előfordulások, feladatok, eredmények. (Vendler ezeknek nem ad közös nevet; nem nevezi őket például szituációknak, mint mások.) A köztük levő különbségek nem magyarázhatók kizárólag az idő terminusaiban. Más tényezők is befolyásolják, például a tárgy megléte vagy hiánya, feltételek, szándékolt tényállások stb. De a különböző igecsoportoknak mégis különböző idő-sémáik vannak. Vendler először a tevékenységeket és a befejezettségeket határolja el a többi igecsoporttól és egymástól. Szempontomból az ehhez fűzött lábjegyzete érdekes:

„Tiszta terminológia hiányában kénytelen vagyok beérni ezekkel a nevekkel (és a másik kettővel, amit még adni fogok), amelyek az időszerkezeten túl aspektusokat is konnotálnak (pl. a siker aspektusát). Ha végig szem előtt tartjuk, hogy vizsgálódásunk az idő-sémákra korlátozódik, nem leszünk meglepve, ha kiderül, hogy pl. a *kimerülni* egy befejezettség-terminus, a *meghalni* pedig egy eredmény-terminus abban az értelemben, ahogy mi használjuk ezeket a terminusokat” (102).

Ebből világos, hogy Vendler ugyan az idő-sémákat vizsgálja (az egyes igecsoportok belső időszerkezeteit), de éppen ezt nem tekinti aspektusnak. Pedig paradox módon talán ezzel járult hozzá leginkább az aspektus további kutatásához. Az, hogy ezek az általa felállított igecsoportok végül is kicsodák, nem teljesen világos, mert nem mondja meg közös fölérendelt kategóriájukat. Aspektus szerinte az, ami ezen túl van; az, ami nem írható le kizárólag az idő-kategóriák terminusaiban, ami nem az idő-sémák különbségein alapul.

Vendler végül az idő-sémák alapján négy igecsoportot különít el (tevékenységek, befejezettségek, állapotok, eredmények). Ez a csoportosítás szerinte az igék (igecsoportok) idő-séma szerinti kimerítő felosztását adja (az angolra). Módszerében két dolog különösen fontos: 1. kiindulópontja az, hogy egyes igéknek az angolban van folyamatos alakja (ideje), másoknak nincs. Vendler ezzel tehát a nyelvtani igeidőből vezeti le az „aspektus-időt”, a belső időszerkezeteket (azt, amit mások aspektusnak tekintenek). 2. Az idő-sémákat Vendler lényegében mint relációkat adja meg, bár nem használja ezt a szót, és nem is használja ki ezt a jól-formalizálható tulajdonságukat. Mindig egy időpillanatot helyez el egy időperiódushoz képest, azon belül. Egy időegységhez (időegységhez) viszonyítja annak saját rész-időit.

Összegezve az eddigieket, az aspektus definíciója a következő:

Az aspektusok egy olyan függvény lehetséges értékei, amely nyelvi kifejezések belső időszerkezetei közötti időrelációkat ír le.

Az aspektus-kategória összetevői, vagyis egy nyelvi kifejezés teljes aspektuális szerkezete ezért kifejezhető függvények formájában, ahol a függvény argumentumai a belső időszerkezetek. Ezeknek a belső időszerkezet típusoknak van/lehet nevük: esemény, folyamat, állapot stb. A relációknak, amelyeket a predikátum fejez ki, szintén lehet nevük: egyidejűség, egymásutániség, inklúzió. Az aspektusfüggvény az egyes időszerkezet típusokhoz mindig egy és csak egy értéket rendel: folyamatos, befejezett, iteratív. Ez az érték maga az aspektus. Egy bármilyen nyelvi

kifejezés teljes aspektuális szerkezetének általános alakja tehát egy két- (vagy több-) argumentumú függvényként ábrázolható:

$$f(x_1, x_2) = y$$

Ha például a két argumentum mindegyike folyamat (a *folyamat* az osztható időperiódus neve), és köztük az egyidejűség relációja áll fenn, a függvény a *folyamatos* értéket veszi fel. Például a

Pista a szobában olvasott, Éva pedig kávéfőzött a konyhában

mondat aspektuális szerkezete így ábrázolható:

$$\text{egyidejű } (F_1, F_2) = \text{folyamatos,}$$

ahol $F = \text{folyamat}$.

Az, hogy az egy összetett kifejezésen (vagyis egy két vagy több különböző szituációt, ígét vagy ígés szerkezetet tartalmazó kifejezésen) belüli viszonylatok időrelációk, könnyen belátható. Talán kevésbé tűnik nyilvánvalónak, hogy az egyetlen szituációt, ígét, ígés szerkezetet tartalmazó egyszerű nyelvi kifejezés aspektuális szerkezete is többargumentumú függvényként írható fel.

Például a *fut* ige önmagában is úgy jellemezhető, hogy valaki egy megadott időperiódus minden egyes időpontjában azonos módon ugyanazt a cselekvést végzi. Az argumentumok tehát itt is időszerkezetek: egy folyamat (F) és több esemény (E_1, E_2, \dots, E_n). Köztük az inklúzió relációja áll fenn, vagyis a végtelen sok esemény mind ugyanannak a folyamatnak a része:

$$E_1, E_2, \dots, E_n \subseteq F \quad (E_1, E_2, \dots, E_n, F) = \text{folyamatos}$$

A függvény itt is, mint az előbbi esetben, a mondat aspektuális szerkezetét ábrázolja, ami nem azonos sem a mondat logikai struktúrájával, sem közvetlenül adott időszerkezetével.

Látható az is, hogy bár az *egyidejű* és az *egymást követő*, a *folyamatos* és a *befejezett* predikátumok mind időviszonylatokat fejeznek ki, mégsem azonos absztrakciós szinten állnak. Az *egyidejű*, *egymást követő* elsőrendű predikátumok, a *folyamatos*, *befejezett* pedig másodrendű predikátumok. A definíció általában is az aspektuális szerkezetben szereplő időkategóriák hierarchikus rendezettségét érzékelteti. Az aspektusfüggvény időkategóriák között létesít megfelelést, és az „eredmény” szintén valamilyen időszerkezet. Az aspektus maga is a belső idő egy fajtája, de meghatározásában, kialakításában az idő kategóriája többszörös áttétellel is szerepel. Ezért levezetett, függő időszerkezet.

Ez a definíció tartalmazza azt a tényt is, hogy az aspektusfüggvény argumentumai egyszerre időviszonyító képességek és maguk is időviszonyok. Azt ugyanis, hogy milyen reláció áll fenn két belső időszerkezet között, nemcsak az időszerkezetek egymáshoz képesti helyzete szabja meg, hanem maguknak a belső időszerkezeteknek a jellege is.

Kiefer definíciója valójában nem egy nyelvi kifejezés teljes aspektuális szerkezetét definiálja, hanem annak csak időszerkezetkomponensét (az én értelmezési keretem szerint az aspektusfüggvény argumentumát); Wach a definíciója pedig csak a relációs komponenst.

Kiefer az aspektust azonosítja a szituáció (1982, 1983) vagy a mondat (1984) belső időszerkezetével. Ez a definíció azonban nem magát az aspektust definiálja, hanem az egyes szituációfajtákat. Az egyes szituációfajták ugyanis belső időszerkezetük alapján határozhatók meg: azonosíthatók, illetve különíthetők el egymástól. Az esemény például attól esemény, hogy időszerkezete egyetlen pontból áll, az állapot pedig attól állapot, hogy időszerkezete megszakítatlan (folytonos). Nem a szituáció egésze vesz tehát részt a meghatározásban, hanem annak csak időszerkezete. Így egy-egy időszerkezet **közvetlenül** egy-egy szituációfajtának feleltethető meg. Egy esemény (ként definiált) vagy állapot (ként definiált nyelvi kifejezés) pedig önmagában még nem aspektus.

Nem arról van szó tehát, hogy egy szituációnak, mondatnak vagy szónak van valamilyen belső időszerkezete, amely azonosítható egy-egy aspektusfajttával, hanem maga ez az időszerkezet, **nyelvi hordozójától függetlenül** lehet egy aspektusfüggvény argumentuma. Ezért az aspektus nem definiálható **közvetlenül** valamilyen nyelvi kifejezésre. Még kevésbé egyetlen meghatározott nyelvi kifejezésre. Ige, igés szerkezet, mondat, szöveg, szituáció egyaránt lehet az aspektualitás hordozója: tartalmazhatja azokat a hierarchikusan rendezett viszonylatokat, amelyek összjátéka az aspektus. Mivel az aspektus függőségi viszonyokat tartalmaz, nem azonosítható **közvetlenül** semmilyen fajta nyelvi kifejezéssel, de annak belső időszerkezetével sem.

Az aspektus tehát egy olyan időfajta, amely nem közvetlenül adott. Az aspektusfüggvény értékeként kapott időszerkezet (pl.: folyamatos) végső aspektusértékét egy oppozícióban kapja meg (ebben az esetben a befejezett-tel való szembenállásban). Ezért az aspektus röviden: időrelációk oppozíciója.

FABÓ KINGA

Irodalom

- COMRIE, B. (1976), *Aspect*, Cambridge University Press, Cambridge
 HOLT, J. (1943), *Études d'aspect*, Acta Jutlandica 15
 KIEFER, F. (1982), *The Aspectual System of Hungarian*. In: Kiefer F. (szerk.), *Hungarian General Linguistics*. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam/Philadelphia 293—329
 KIEFER F. (1983), *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest 146—63
 KIEFER F. (1984), *Az aspektus a magyarban*. Kézirat
 LYONS, J. (1977), *Semantics I—II*. Cambridge University Press, Cambridge
 VENDLER, Z. (1967), *Verbs and Times*. In: *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca 97—121
 WACHA B. (1983), *Az „aspektualitás” és tanítása*. Nyr 149—65

A Possible Formal Definition and Description of Aspect

by KINGA FABÓ

Up to now aspect has been conceived of as something belonging *directly* to some specific linguistic expression (verb, verbal structure, sentence, situation) and it has been *directly* defined to any of them or identified with the internal time structure especially of the situation or of the sentence and defined as such.

My paper deals with the general structure of aspect as being independent of any special language and also of its concrete realization. In my opinion aspect is a kind of internal time, but it is a derived, dependent, not directly given temporal structure, so it can be bound absolutely and directly neither to any specific linguistic expression, nor to the internal time structure of any of them. So it is not a fixed time in this sense. This means that different linguistic expressions may equally have aspect, or to be more precise, aspectual structure if their internal time structures get into the appropriate relations with each other. I call the complete aspectual structure of a linguistic expression all those factors that contribute to aspect directly and in all cases: the internal time structures and the relations between them.

The complete aspectual structure of any linguistic expression can be formulated as an aspect-function. The arguments of the aspect-function are the internal time structures. These time structures may or may not have special names: event, process, state etc. The relations represented by the predicate may also have names: simultaneity, succession, inclusion. The aspect-function always assigns one and only one value (continuous, non-continuous, iterative) to each type of temporal structure. This value is aspect proper. My definition: aspects are the possible values of a function that is describing temporal relations between the internal time structures of linguistic expressions. So the general form of the complete aspectual structure of any linguistic expression is representable as a function with a two- (or many-) place argument.

A nyelv eredete

1. Számos tudós munkában, akárcsak a hétköznapi beszédben könnyedén dobálóznak a „kommunikáció” kifejezéssel, valamilyen meghatározatlan értelemben a verbális vagy nem verbális információátvitelt értve ez alatt, vagy a kettő valamilyen kombinációját. Pedig a *szemiózis* két arcának egyike (a másik pedig a jelentés, a „szignifikáció”). Lebinkább úgy foghatjuk fel, mint az élő és élettelen világot egymástól elkülönítő jegyet. Az élettelen és az élő világ közti szakadék több mint három és fél milliárd évvel ezelőttre megy vissza, mivel ez idő tájról vannak csinos baktériummaradványokat mutató sziklaleleteink.

A kommunikáció, melyet a genetikai szegmentumok állandó mennyiségi és minőségi keveredésének kitett, kiinduló láncokra fűzött, gyöngyhöz hasonló molekuláris kód indított el, melyet az aktív közvetítő anyagok révén működő immun hálózat fejlesztett tovább, minden élet döntő sajátossága. Ez jellemzi a sejtes szervezeteket mind az öt ismert rendben: a prokarióták rendjében (melybe a baktériumok is beletartoznak), és a négy eukarióta rendben (beleértve a protocistákat, például az algákat, a protozoákat, a rendkívül elterjedt nyálkafajtákat; a formagazdag állatokat és növényeket, valamint az igen izgalmas interakciókat mutató gombákat). Ahogy gondolatgazdag könyvében Lynn Margulis meggyőzően rámutatott (1981), az eukarióta sejtek olyan interaktív, kölcsönhatásban levő entitások ligájaként jöttek létre, melyek meghatározott, hierarchikus szabályozási és ellenőrzési rendszernek alávetett rendben kapcsolódtak egymáshoz, majd egyes specialisták szövetkezévé alakultak át — a kidolgozottabb sejtmagvú sejtek mitochondriumaiává; organellumokká váltak, mikor is több prokarióta épített fel egy eukariótát, egymással állandóan társalgó egységek szimbiózisban élő komplexumát. A prokarióták eukariótákká való átalakulása a szaporodó sejtek közötti mintegy egy milliárd évvel ezelőtt megkezdődött folytonos párbeszéd eredménye volt. Ez a transzmutáció még mindig folyik, de olyan mesterien integrálódott, hogy a résztvevők tökéletesen függővé váltak egymástól; az eredeti konvergenciautak oly mértékben összeolvadtak, hogy a varratokat csak szakemberek képesek egyáltalán észrevenni, ők is meglehetősen nehezen, a magasabb rendű szerkezetek biokémiai elemzésére szolgáló legújabb eljárásokat használva. A sejt közötti kommunikáció ősi üzeneteinek kétségtelenül az ismert peptidhormonokhoz, vagy a például a növényekben is jelen levő kémiai neurotranszmitter molekulákhoz kellett hasonlítaniok. Martin Krampen (1981) és mások újabban a „phytosemiotika” zászlaja alatt próbálnak körvonalazni egy új kutatási területet a jelezés vizsgálatára növényeknél. Specializált idegrendszer jelei a Porifera (szivacsok) megjelenésével tűntek fel, mikor-

is az ősi hírvívó molekulák egy része helyhez kötötté vált és neutrotranszmitter lett belőlük; ez a „zooszemiótika” igazi kezdete (Sebeok 1972).

Ha a Föld bolygót megfelelő távolságról, például a Holdról tekintjük, meglepve vesszük észre, hogy ez a látszólag a térben felfüggesztett tárgy igen csak él. Ahogy Lewis Thomas (1984) olyan kitűnően megfogalmazta: „Bár első pillantásra élőlények megszámlálhatatlan különálló fajából állónak tűnik, közelebről nézve kiderül, hogy mindegyik működő összetevője, beleértve mi magunkat is, kölcsönös kapcsolatban van az összes többi működő résszel. Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ez az általunk ismert egyetlen valóban zárt ökorendszer. Másképpen fogalmazva, szervezet.” Talán ahogy Thomas tekinti ezt az egészet, nem másról van itt szó, mint egy óriási embrióról, mely egy még nagyobb léptékű folyamatba, az anyagcserébe ágyazódik: a biológiai tevékenység tehát egy olyan bolygó-tulajdonságnak is tekinthető, ahol az egész szerves szövetek további kölcsönös kapcsolatokban van az egész föld atmoszférájával, óceánjaival és kontinenseivel; az élővilág nélkülözhetetlen módosító hatást gyakorol környezetére, ezért az ökológiai ciklust a geokémiai ciklustól, mintegy a föld élő részétől elválaszthatatlanul kell tekintenünk. James Lovelock (1979) „Gaia” hipotézisének ez a kölcsönös kapcsolat vált központi témájává. Ezt a reményteli foratókönyvet Margulis és Thomas mellett egyre növekvő számú más kutató is támogatja, jómagamat is beleértve. A „Gaia” egyrészt nagyon jól illeszkedik Archibald Wheeler (például 1977) óriási léptékű kozmológiai víziójához, az általa „résztvevő világegyetemnek” nevezett valami, a világkeletkezés és -megfigyelés víziójához; másrészt pedig a világegyetemmel kapcsolatos „antrópikus” követelményekhez (melyeket Dicke 1961, utána pedig Carter 1974 fordított le a számok nyelvére), vagyis ahhoz a posztulátumhoz, hogy a világegyetemnek elég régóta kell fennállnia ahhoz, hogy létrejöhessen benne az értelmes élet, vagy más terminológiával, a szemiózis (Sebeok 1976, 1979, 1981).

Az is világos, hogy magának a planetáris homeosztázisnak a fogalma oda-vissza folyó, állandó aktív kommunikációs folyamatokat tételez fel: valójában a szemiózis az az eszköz, mely bármilyen élő entitás állandó állapotának fenntartását biztosítja, legyen szó akár a molekuláris genetikusok és víruskutatók liliputi mikrovilágáról, vagy hétköznapi életünk Gulliver-léptékű világáról, vagy a jelenlegi tudásunk szerint egyedülálló „Gaiáról”, vagyis a makroszerkezetnek tekintett bioszféráról, mely egy ragyogó kék márványon tenyészik, biztosítva a bioszféra jelentős módosító hatását a változókéony atmoszférikus környezetre.

2. A kalcidoszkópszerű kapcsolatok és szövetkezések ezen gigantikus, tiszteletreméltó labirintusában, melyet egyesek „Gaiának” neveznek, megszámlálhatatlan küldő és számtalan fogadó cserél, időt és teret áthidalva, üzeneteket az élet kezdete óta. Ezek egy része a fény sebességét megközelítve száguld, más részük pedig a csigánál is lassabban vánszorog. Az üzeneteknek ebben a szüntelen apályában és dagályában a nem-verbális forgalom messze meghaladja a verbális kereskedelmet mind sűrűségét, mind volumenét tekintve, mivel a beszédre képtelen lények tömege veszi körül egyedülálló fajunkat, melyet az összes többi élő egyetlen anyajegy különít el: egyedül az ember képes arra, hogy mind nem verbális, mind verbális eszközökkel kommunikáljon, s ezek gyakran elválaszthatatlanul összefonódnak. Nem öröktől van ez azonban így; a nyelv — a verbális szemiózis — történeti keletkezését

nem szabad ugyanis összekevernünk jelengi nagy hasznosságával. Számos ma meglevő funkciója közül ugyanis csak az egyik az, ami lehetővé teszi, hogy az emberek kommunikálnak egymással; ahogy Noam Chomsky (1980) megjegyezte: „Bár bevett érv, hogy a nyelv célja a kommunikáció, s hogy a nyelvet kommunikatív funkciójától elszakítva nem érdemes tanulmányozni, ismereteink szerint ezt a hiedelmet sosem fogalmazták meg olyan formában, melyből bármilyen lényeges tétel következnek.”

Hibás számításon alapulnak azok a próbálkozások, amelyek „a nyelv eredetét” valamilyen ősi faj kommunikációs rendszerében keresik. Sívár önbecsapást képvisel például néhány pszichológus naiv erőfeszítése arra, hogy a közvélemény számára elfogadhatóan igazolják azt, amiről tévesen úgy vélték: kis számú rabságban élő főemlős nyelvszerű hajlandóságról mutat tanúbizonyságot, s ennek alapján a nyelv gyökereit gondolták feltárni. Az iskolázatlan közvélemény, melyet a tömegkommunikációs eszközök egy felőlőtlen, de jelentős része is fellelkesített — vagy cinikusan, vagy egyszerűen a közönség hiszékenységeben osztozva — hipnotizáltan hinni kezdett abban, hogy az ember egyedülálló verbális kódja egy evolúciós kontinuum mentén helyezkedik el a kihalt főemlősök sokrétű, nem-verbális kódjaival együtt, melyek a ma is élő főemlősöknél is megtalálhatóak. A néhai Gregory Bateson 1978-ban helyesen mutatott rá ennek az elképzelt forgatókönyvnek az abszurditására, mikor azt hangsúlyozta, hogy nem-verbális képességeink és az ezeket kivitelező szervek nemcsak hogy *nem* fejlődtek feltűnően vissza, hanem éppen ellenkezőleg, megőriztük, tökéletesítettük és „a művészetek, a zene, a balett . . . és hasonlók, komplex formáivá” dolgoztuk ki őket, „s az emberi mozgásos kommunikáció, arckifejezés és hanghordozás finomságai még a hétköznapi életben is felülmúlják mindazt, amit bármely más állat produkálni tudna”. Az előbb említettekhez hasonló, s egyéb kétes premisszák mellett nem csoda, hogy a „nyelv eredetének” tudós kutatása — mely 1771 után felerősödött — meglehetősen spekulatív vállalkozás maradt, s joggal nézték le. 1865-ben a legrégebbi európai nyelvészeti társaság alapszabálya teljesen betiltotta az erről szóló előadásokat. Fossilis feljegyzések híján tényleg úgy tűnik, hogy nagyon kevés kemény érvre lehet a tudományos kutatást alapozni.

Bár a nyelv (egy magától értetődő biológiai terminust használva) a *Homo sapiens* faj-specifikus jellegzetessége, korántsem az a helyet, hogy minden egyes emberi lény képes léténél fogva bármely nyelv használatára: ne feledjük, hogy az *infánsok* — melyben az *in* fosztóképzős, a *fari* 'beszélni' jelen idejű melléknévi igenevéhez járul — nagyon hatékonyan kommunikálnak pusztán nem-verbális eszközökkel, akárcsak számos afáziás és egyéb felnőtt, akiket épp ezért fogyatékosoknak tartunk.

Ha a nyelv nem egy kommunikációs igény kielégítésére született, akkor mik voltak azok a szelekciós nyomások, melyek a korai *Homo* központi idegrendszerében létrehozták azt a bonyolult rendszert, vagy természetes algoritmust, melyet ma „nyelvnek” nevezünk? (A „nyelv” kifejezés rendkívül pontatlan s meghatározhatatlan, akárcsak az olyan amorf szavak, mint „tudás” vagy akár a „hajnal”, vagy a „szürkület”, melyek ellenállnak a pontos körülírásnak. A nyelvészek szakcikkeikben éppen ezért jobb szeretik a jóval kevésbé folyékony „nyelvtan” fogalom és terminus használatát.)

Minden élőlényt egy láthatatlan burok vesz körül, melyet a szervezet egyedülálló szenzoros lehetőségei határolnak körül és definiálnak. Jakob von

Uexküll (1982) ezeket a Leibniz monádjaiig visszavezethető konstruktumokat *Umwelt*-nek nevezte. A megszámlálhatatlan szubjektív, egyedi univerzum összessége alkotja az igazi valóságot, vagy ahogy a fenomenális világoknak ez a bátor víziójú kutatója fejezte ki sajátos szemiotikai terminológiával, a Természetet, mely privát elménkben a „résztvevő megfigyelés” segítségével képeződik le, a nyilvános külvilág megalkotásának vagy újraalkotásának segítségével. Az *Umwelt* értelmezése alapján véve annyit jelent, hogy létrehozunk egy elméletet a Természet felépítéséről, ahogy azt modern idiómában oly elegánsan kifejtette Jakob hírneves idősebb fia, Thure von Uexküll.

Minden szervezet tehát egyszerre létrehozza a Természetet, s saját egyedülálló totalitásán belül saját jelentéshalmazát rendeli azokhoz a minőségekhez, melyekre speciális veleszületett és tanult válaszrendszerek segítségével reagál. Minden élőlény taxonómiát rendel saját világához, hogy csökkentse annak összetettségét; környezetét például Schneirla (1965) szikár terminológiájában olyan dolgokra osztja fel, melyeket meg kell közelíteni, melyektől vissza kell húzódní, valamint a maradék osztályára, vagyis olyan dolgok osztályára, melyek biológiailag vagy társadalmilag nem számítanak. Ez a plusszok, mínuszok és zérók minimális, de kielégítő modellje. Az ismeretek affektív modellálása fajonként természetesen változik a nagyon merevtől a meglehetősen hajlékonyig; embereknél a címkézés egyszerre nagyon struktúrált, s ugyanakkor meglepően átalakítható, olyan, mint egy ólomkatona. Az emberi elme — talán Gaia Kongresszusi Könyvtára — maga olyan jelrendszer, mely állandóan képes újrendezni magát. Folyékony. Higány mozgékonyosságú. Meglepő hajlékonysággal hoz létre kapcsolatokat, s elevenít fel kapcsolatokat akár éber a szervezet, akár szórakozott, akár alszik. Röviden, a grammatikus lény elméje képes arra, hogy az *Umweltet* ne csak úgy konstruálja meg „ahogy az van” kijelentő módban, hanem — s itt újra Leibniznél vagyunk — úgy is, ahogy az lehetne, „a lehetséges világok” feltételes módjában. Sir Frederick Bartlett 1932-ben kifejtett emlékezeti sémái hasonló fogalmat takartak, hiszen ezek is a világ felfrissíthető reprezentációjának feleltek meg. Bartlett az emlékezetet mint alkotó s újraalkotó folyamatot fogta fel, ahol a reflektív formálás, „a séma körüli megfordulás” a múltat újrafelhasználhatóvá alakította, lehetővé téve számunkra tetszőleges számú kettős jelrendszer létrehozatalát. Ezt az értelmi műveletet „a jelentés keresésének” nevezte.

Francois Jacob (1982) igen világosan fejezte ki a kérdés lényegét: „Bárhogy is kutatja egy szervezet környezetét, percepciója szükségszerűen az úgynevezett 'valóságot' tükrözi, közelebből, a valóságnak azon vonatkozásait, melyek közvetlen kapcsolatban vannak saját viselkedésével... A valóság bizonyos vonatkozásainak észlelése biológiai szükségszerűség; csak bizonyos vonatkozásoké azonban, hiszen a külvilág észlelésében jelentős szűrés van... A külvilág az intuitíve mindannyiunk által ismert 'valóság', tehát az idegrendszer terméke... Arra kell tehát hagyatkoznunk, hogy valamiféle 'biológiai valóságot' határozzunk meg, mely a külvilágnak az a sajátos leképeződése, melyet egy adott faj agya létrehozni képes.” Az általunk alkalmazott jellegzetes kódolási és újrakódolási folyamatok „mi lenne ha...” típusú, a múltra, a jövőre vonatkozó, kitalált történetekkel és tudományos hipotézisekkel, a rejtélyessel és az ellentmondásossal, a szellemi világgal és saját magunk halálának előérzetével kapcsolatos kitalált világok végtelen sorát képes létrehozni. (Jerome S. Bruner és munkatársai 1956-ban az

emberi gondolkodással kapcsolatos úttörő munkájukban Bartlett hatása alatt hangsúlyozták már a kategorizáció elővételező jelentőségét.)

3. A mai ember állati őseinkhez hasonlóan rutinszerűen és nagyon hatékonyan kommunikál a kémiai és/vagy motoros jelzések segítségével, mely utóbbiak egy része az akusztikai csatornában kódolódik; s e jelzések rész-halmazát vokálisan valósítjuk meg. A nyelv — vagy még pontosabban a nyelvtan — mint egy néma, elsődleges, az agyban székelő modelláló rendszer igen valószínűleg mintegy három millió évvel ezelőtt kezdett kialakulni az ausztralopithekuszoknál. A *Homo habilis*-nál biztos, hogy megvolt már, mely faj meglehetősen hirtelen, körülbelül két millió évvel ezelőtt jelent meg, 500-ról 750 cm³-re növekedett agytérfogattal. Csak mintegy fél millió évvel később, ismét eléggé hirtelen megjelent a *Homo erectus* 900—1300 cm³-es agytérfogattal.

Feltételezhetően a beszédkódolás és -dekódolás, vagyis a nyelv vokális közegben, lineáris formában történő produkciójának is megfelelő, hallási vételének a képessége mintegy 300 000 évvel ezelőtt alakult ki és finomodott; értelmek, hogy képesek legyünk a beszéd megértésére, mikor senki sem szól hozzánk; *mutatis mutandis*, ugyanez áll a kéz-gesztusok rendszerére, például a süketnémák látható nyelvében: egy elképzelt négy végtagú küldő vagy egy vak fogadó megszakítaná a kommunikációs láncot. Vagyis, az említett kódolási és dekódolási képességeknek — ahhoz, hogy hatékonyak legyenek — együtt kellett kifejlődniük, s csak idővel váltak el egymástól. Az emberi történelem jelenlegi szakaszára — *Homo sapiens sapiens*, átlagosan 1500 cm³-es aggyal pusztán 40 000 év óta — ésszerű az a feltételezés, hogy a beszédcsatorna két végén a kódolás összehangolása még mindig folyik. S tényleg ez a helyzet: mindannyian tudjuk, hogy egy adott forrás által kibocsátott verbális üzenet gyakorlatilag sosem azonos a címzett által „megértett” üzenettel még akkor sem, mikor az üzenet tele van redundanciával.

4. Megjegyzéseinket kissé eltérő hangsúllyal a következőkben foglalhatjuk ismét össze:

a) Az élot az életteltől a szemiózis különbözteti meg. A szemiózis előtt nem volt információ. A világegyetem keletkezésének elfogadott („nagy robbanási”) elmélete szerint a világegyetem teljesen információ mentesen kezdődött, ebből a kiinduló állapotból azonban igen gyorsan kilépett a formák sokrétűségének függvényében. Az információ lényege a változás; a szemiózis előfeltétele az élet. Karl Popper 1. Világa információt tartalmaz, szemiózist azonban nem; 2. Világa — „tudatos élményeink és szubjektív ismerteink világa” — mindkettőt tartalmazza nem-verbálisan kódolva, nem tartalmazza még azonban a verbális kódot, melyet ő a 3. Világhoz rendelt „mely beszédben vagy valamilyen más szubsztanciában manifesztálódik . . .” (vö. Sebeok 1979. 204).

b) A nyelv evolúciója egyidőben ment végbe a *Homo* evolúciójával. A nyelv pusztán az emberek számára hozzáférhető modelláló rendszer. A verbális jelek sokszoros kombinációja — az a kombinativitás, melynek segítségével bináris megkülönböztető jegyek néhány tucat fonémává csoportosított kicsiny készletével *w*⁷ különböző szót lehet például konstruálni, mely hangsorok azután lehetőségében végtelen számú mondattá kombinálhatók össze, melyekre nézve egyedül az emlékezet és a párhuzamos feldolgozás jelent kor-

látokat — lehetőségeiben korlátlan számú „lehetséges világ” létrehozásának képességét hordozza magában. Ezek olyan másodlagos modellek, melyek egy részét olyan környezetté alakíthatjuk át, ami magát a civilizációt alkotja.

c) Az emberek mindig tudtak kommunikálni — egymás között, illetve számtalan beszédre képtelen lényel — a nem-verbális viselkedés gazdag hálózata segítségével, még fény hiányában is. Például hangzó, kémiai, elektromos, hőjelzésekkel és egybekkel. Ezzel együtt túlélési képességünk rendkívüli mértékben megnőtt, mikor az analóg akusztikus eszközök digitalizálhatóvá váltak, s kialakult az artikulált beszéd képessége, melynek mindig megfelelt bár sosem tökéletesen egy befogadási képesség, s melyre később másodlagos formák épültek, mint az írás vagy akár harmadlagosak is, mint például a Morse ábécé. A kódolási és dekódolási szervek és készségek mára megfelelően miniaturizáltak állnak rendelkezésre az emberi koponyában, bár e két oldal evolúciós története rendkívül eltérő.

d) A nyelv, vagyis a nyelvtan, az ember kommunikációs szükségleteinek csak egyik kielégítője, nagyon különleges szerkezet azonban. A verbális kód, mint sokan rámutattak, döntő vonatkozásokban hasonlít a genetikus kódra még abban az értelemben is, hogy — szemben azzal, amit Crick a „középponti dogmának” nevezett — a genetikai programok is képesek arra (mint például a retrovírusokban) hogy visszafelé fussanak le. Fizikai szinten korábbi hasonló típusú rendszerek a világegyetem nyolc alaptulajdonságával, kémiai szinten pedig a Mengyelejev rendszerként ismert alapelvvel kapcsolatban láthatók.

THOMAS A. SEBEOK

Irodalom

- BARTLETT, SIR FREDERICK C. (1932), *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. University Press, Cambridge
- BATESON, GREGORY (1968), *Redundancy and Coding*. In: Thomas A. Sebeok (szerk.), *Animal Communication: Techniques of Study and Results of Research*. Indiana University Press, Bloomington, 614—626
- BRUNER, JEROME S., JACQUELINE J. GOODNOW, GEORGE A. AUSTIN (1956), *A Study of Thinking*. Wiley, New York
- CARTER, BRANDON (1974), *Large Number Coincidences and the Antropic Principle in Cosmology*. In: Malcolm S. Longair (szerk.), *Confrontation of Cosmological Theories with Observational Data*. Reidel Dordrecht, 291—298
- CHOMSKY, NOAM (1980), *Language and Unconscious Knowledge*. In: Noam Chomsky, *Rules and Representations*. Columbia University Press, New York
- DICKE, ROBERT H. (1961), *Dirac's Cosmology and Mach's Principle*. *Nature* 192: 440—441
- GOULD, STEPHEN J.—ELIZABETH S. VRBA (1982), *Exaptation — A Missing Term in the Science of Form*. *Paleobiology* B/1: 4—15
- JACOB, FRANCOIS (1982), *The Possible and The Actual*. University of Washington Press, Seattle
- KRAPPEN, MARTIN (1981), *Phytosemiotics*. *Semiotica* 36: 187—209
- LOVELOCK, JAMES E. (1979), *Gaia: a New Look at Life on Earth*. Oxford University Press, Oxford
- MARGULIS, LYNN (1981), *Symbiosis in Cell Evolution: Life and Its Environment on the Earth*. Freeman, San Francisco
- SCHNEIRLA, THEODORE C. (1965), *Aspects of Stimulation and Organization in Approach/Withdrawal Processes in Vertebrate Behavioral Development*. In: *Advances in the Study of Behavior*. Vol. 1. Academic Press, New York
- SEBEOK, THOMAS A. (1979), *The Sign and Its Masters*. The University of Texas Press, Austin

- SEBEOK, THOMAS A. (1981), *The Play of Musement*. 6. fejezet. Indiana University Press, Bloomington
- THOMAS, LEWIS (1984), *Discover*. 34 (Február)
- VON UEKKÜLL, JAKOB (1982), *The Theory of Meaning*. *Semiotica* 2/1
- WHEELER, JOHN ARCHIBALD (1977), *Genesis and Observership*. In: Robert E. Butts—K. Jaakko Hintikka (szerk.), *Foundational Problems in the Special Sciences*. Dordrecht Reidel, 3—33

Origine of Language

by THOMAS A. SEBEOK

Semiosis is what distinguishes all that is animate from the lifeless. Before semiosis, there was no information. The evolution of language is coterminous with the evolution of *Homo*, though humans could always communicate by a rich array of nonverbal behaviors. Language, i.e., grammar, is but one means for serving man's communicational ends. The verbal code is like the genetic code in cardinal respects.

A kötőszó grammatikai státusa

1. A kötőszó valódi mibenlétéről és szerepéről nemcsak a grammatika adhat számot, hanem más, a szemiotikai rendszereket elemző stúdium is. A tradíció osztályozásai, a kötőszók szerepének magyarázatai tele vannak átfedésekkel, az osztályozás vegyes szempontú, ami kihat a mondatösszetételek szerkezeti és szemantikai leírására is. A logikában például — elsősorban az állításkalkulusban — a logikai állandók, azaz a konnektívumok ugyancsak „kötőszók”. Az *és*, a *vagy*, a *ha* valóságos nyelvi és logikai kötő- és szétválasztó elemek. Az emberi beszéd két elemzési kerete a grammatika és a logika, ám ez utóbbi például az alárendeléseket nem tudja formalizálni. Ezért csak bizonyos „kötőszók” kapnak benne szerepet.

Egy ideális nyelvben, egy mesterséges jelrendszer változatában is szükségszerű a konnektívumok (= kötőelemek) tételezése. Az egymásra következő nagyobb egységek: gondolatfolyamok, zenei tételek, színsorok, szövegmintarészletek mindig valamilyen viszonyban állnak egymással, sokszor nemcsak az egymásutániség viszonyában. A természetes nyelv lineáris jellege, valamint az általa kifejezett tudattartalmak nem-lineáris jellege megköveteli, hogy a „tételek egymásutánjában” elválasztó elemek, határjelk szerepeljenek. Nyilvánvaló, hogy két eset lehetséges: vagy nem kerül semmilyen morféma, morfémalánc a tételek (mondatok) határterületére, vagy pedig a „kötőszó mezejében” írásjel, szó, szócsoport áll, amely relációkat szimbolizál.

1.1. Az MMNyR definícióját nagyjából követik az egyéb szakkönyvek. A „Mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv a kötőszó fogalmát más szó-fajokhoz való viszonya alapján határozza meg: „A kötőszó (= coniunctio) mondatrészek vagy mondatok összekapcsolására, illetőleg a köztük levő szintaktikai viszonyok megjelölésére szolgál” (78). A Mai Magyar Nyelv Kézikönyve c. erdélyi grammatika következőképpen definiálja: „A kötőszó mondatrészeket vagy mondatokat összekapcsoló, a köztük levő viszonyra utaló szófajta” (71). Az eddig megjelent monográfiák közül — kevés ilyen van — a következőket emeljük ki: Simonyi 1882, Molnár 1977.

1.2. A nagy nyelvek közül a német, az angol, a spanyol hasonlóképpen közelíti meg a vizsgált jelenséget. A hagyományos német nyelvtan (Duden 1983. 316) funkcionálisan osztja fel a különböző kötőszókat: mellérendelő, mondatrész-kötőszók, infinitivuszi kötőszók és alárendelő kötőszók. A legújabb és legkorszerűbb német grammatika (Grundzüge einer deutschen Grammatik 1981. 699) strukturálisan közelíti meg a kötőszót, és három aspektus

szerint osztja fel: szemantikai, logikai és szintaktikai kötőszókra. R. Quirk és S. Greenbaum angol nyelvtenában beolvastja a kötőszókat a Jespersen-féle kíséző jelek csoportjába (adjuncts, disjuncts, conjuncts). A. Bello nyelvtenában, amely a spanyol akadémiai nyelvten állandó kritikái kíséző műve, a kötőszó összekapcsoló funkcióját az összekapcsolt részek jellemzésével egészíti ki.

J. Greenberg (1978. 489—585) univerzálé-kutatásában a kötőszó szintaxisát vizsgálhatja, és nem kimerítő tárgyalása az alá- és mellérendelés viszonyait érinti, valamint a mellérendelés redukált formáit. Mondatelemzéseiben a koordinált és a szubordinált mondatpárok egymásba történő átváltásait választja kiindulópontnak:

so ... because
but ... even though
and ... after(-ing)
and ... in addition to(-ing)
and ... if

Japán példákat is elemezve, végül is az ún. *cleft sentence* (a fókuszba történő kiemelés) jelenségéből indul ki, a nominális elemek topikalizációjából, balra történő dizlokációjából, a *copy-lefting*-ből vezet le minden mondatkapcsoló kötőszót, illetőleg verbum infinitumos mondatoknál minden viszonzót.

Számunkra mindebből az a tanulság, hogy a konnektívum reláció, amely határjel, de az összekapcsolt részek szintaktikai jegyeit részben átveszi, beleszervül a két mondatégség közé.

A mellérendelés redukálásánál a kötőszó mondattagokat is összefűző szerepe domborodik ki.

B. Pottier (1976) a természetes nyelvekben megmutatkozó logikai relációkat vizsgálja. Általában az *and*, *for*, *or*, *but* kötőszókat ismerik el eredendőknek. A szamojéd, iloko és a koreai nyelvben nincs különbség az *és* és a *vagy* között. A kínai *ji* egyszerre jelent *és*-t, valamint *azaz*-t.

2. Ha a kötőszó státusát, funkcióit különböző nyelvekben megvizsgáljuk, körülbelül a következő empirikus megfigyelésekről számolhatunk be:

- 1) A kötőszó valójában egy „kötőszói szintaktikai mező”, amelyet elfoglal vagy esetleg el sem foglal semmilyen nyelvi jel.
- 2) Ha a kötőszói mezőt elfoglalja nyelvi jel, akkor a két kijelentés határán állhat, vagy az első kijelentés/alárendelt mellékmondat helyén, vagy esetleg páros kötőszóról van szó, és akkor az az első kijelentés határán is megjelenik, párja pedig a két kijelentés határmezőjében. (*Nemcsak ... hanem is, soit que ... soit que ...*, stb.)
- 3) A bármelyik vagy csak az egyik mezőben megjelenő nyelvi jel eredetét tekintve lehet „tiszta kötőszó”, amelyet pusztán kijelentések összekapcsolására használunk, lehet olyan, amellyel a mondaton belüli részeket is egybekapcsolhatjuk, ám lehet valamilyen más szófaj, amely kötőszó értékében merül fel („tiszta kötőszó”: *ha, mintsem, mert* stb., kétfunkciójúak: *és, vagy, de, ámbár* stb. kötőszói mezőben álló egyéb jel: *aki, amely* (vonatkozó névmás), *hogyan, hiába* (határozószó).
- 4) Ha megjelenik valamilyen nyelvi jel valamelyik kötőszói mezőben, akkor szemantikailag lehet jelentés nélküli vagy viszonyjelentéssel rendelkező.

- 5) A jelentés nélküli kötőszók is jelölnek viszonyt, ám ezek algebrai-logikai viszonyok, a viszonyjelölők tartalmi relációkat ábrázolnak (*hogy*, de például: *mert*, *habár*).
- 6) A kötőszó szolgálhatja két kijelentés egybefűzését, de szerepelhet mint a beágyazás első eleme (*ámbár*, *aki*).
- 7) Bizonytalan státusú kötőszó az olyan jel, amelyik valamilyen tágabb értelemben vett pronominalizálás megindítója. (*Aki másnak vermet ás, maga esik bele.* $(\forall x \text{ Ver}) \supset (\forall x \text{ Bele})$ ($x = \text{ember}$)
- 8) A kötőszó elmozdulhat a határmezőből a kijelentés belsejébe. (*Mi szomorúak vagyunk, ő azonban feltűnően jókedvű.*)
- 9) A kötőszó szignalizálhatja valamelyik kijelentés igei állítmányának időragjait.
- 10) A kötőszó szignalizálhatja a rákövetkező kijelentés modális értékét, az igei állítmány módját (*mintha*, *ha* stb.).
- 11) A kötőszó többféle relációt is sűrítget magába (*sonst*, *mert ha nem = különben*, *or else* stb.).
- 12) A kötőszói mezőben a kötőszó után „*testes szófajok*” is megjelenhetnek (*melynek következményeként*, *amiből kifolyólag* stb.).

A felsorolt kritériumok, feltételek kielégítése esetében kapcsolódnak a kijelentések egymásba. Ez a tágabb értelemben vett „egyesülés” lehet:

- a) **betoldás**, amihez olykor két kijelentés szükséges. (*Peti hazament — azt hiszem, mindenki érti — mert nem akart a furcsa látogatóval találkozni.* Más példa: *A mi öreg barátunk — hiszen ezt mind tudjuk — többet szokott inni a kelténél.*) A betoldott mondat igen gyakran kommunikációs meta-kijelentés.
- b) **mellérendelés**, amikor is pontosan a két kijelentés határmezéjében jelenik meg, vagy abban hiányzik a kötőszó.
- c) **beágyazás**, amikor a mondat valamelyik testes eleméhez, rendszerint nominális értékéhez fészkelődik be a második mondat. (*Pali, akikt szerettek, örökre elutazott. — Józsei büszke arra, hogy sohasem szívott el egyetlen cigarettát sem. A vágy, hogy ne kelljen szenvedélyéről lemondania, szervezetét tönkretette.*)
- d) **helyettesítés**, vagy pronominalizálás tágabb értelemben: *Ez szemtelenség.* (= *Amit ők mondanak, szemtelenség.*)

A felszíni grammatika szemszögéből a kötőszó általában lehet eredeti, határozószó, vonatkozó vagy kérdő névmás és egy „**jelentés nélküli kötőszó**”: a *hogy*.

A felsorolt 12 kritérium szempontjai: megjelenítés vagy hiány, szintaktikai hely, egyszavúság-kétszavúság, eredet, kötelező vagy fakultatív „kiséret”, jelentésem vagy jelentés nélküli jelleg, az általa jelölt viszonyminőség jellege, a szintaktikai helyváltoztatás terjedelme, a szkópusz, a hatóerő és annak minősége, a viszonyjelölés egyedi vagy többszörös mivolta, szintagmaképző ereje.

2.1. Mindaz, amit a hagyományos nyelvtanokból a kötőszóra nézve megtudhatunk, röviden a következőket jelenti:

1. Osztályozhatók aszerint, hogy egyes vagy páros szóegyedek-e, kapcsolhatnak-e mondatrészeket is, vagy csak mondatokat, az alá- vagy a mellérendelést szolgálják-e, és van-e olyan szignalizáló erejük, hogy

kihatnak az igei állítmány idő-, mód- vagy egyéb jellegére. (Pl. az angol *while* után a mellékmondatban folyamatos igealak használatos.)

2. Kutathatók szótörténeti szemszögből.
3. Valamilyen módon összefüggenek a logika jeleivel.
4. És végül osztályozhatók aszerint is, hogy eredeti szófajt képviselnek-e, vagy valamilyen másik szófaj (névmás, kérdőszó) vette fel a kötőszói szerepet.

2.2. Elgondolásunkban ismét abból indulunk ki, hogy tágabb perspektívába helyezzük a kötőszóról szóló vizsgálódásainkat. Elsőnek azt szögezhetjük le, hogy a kötőszó **h a t á r j e l e n s é g**.

Bármely, akár a legáltalánosabb igénnyel értelmezett szöveg is egységekre bontható, szegmentálható. Az egyes tételeket éppen az fúzi össze szöveggé, hogy egyebek között a határukon álló jel „jelent valamit”. A csak mondatrészeket összekapcsoló kötőszók üres halmazt képviselnek. Minden olyan kötőszó, amely a mondatrészek között áll, egyben mondatokat választ el vagy „kapcsol össze”. Következik ez már a sztenderd generatív leírásokból is. (*Péter és János fut. Péter fut. + János fut.*)

Ha azonban a kötőszó elsősorban mondatokat választ szét vagy fűz össze, akkor először arról kell vallanunk, mondatrész-e, vagy magának a szövegnek alkotója. Nos, ez attól függ, milyen a szöveg szemléletünk, intuitív vagy részben tudatos. A mondat a szöveg egysége. Egy mondatban nem szerepeltethető valamennyi olyan szófajta, amely szövegekben előfordul, egy összetett mondatban igen. A szöveg **textéma jellegű**, alkotója tehát *par excellence* az összetett mondat. Az összetett mondat átváltható két külön mondatra a jelentéstartalom nagyjából megvalósuló megőrzésével. Kötőszó csak összetett mondat tagmondatai között fordul elő, ott sem feltétlenül szükségszerű. Ha tehát a kötőszó **h a t á r j e l e n s é g**, meg kell vizsgálnunk a logikailag testvéreinek minősülő egyéb határjelenségeket. Nyilvánvaló, hogy ha egyszerű mondatok láncra adja meg egy szövegrész tartóvázát, ezek is elválnak egymástól valahogy: a hangzó nyelvben szünetek tartásával, mondatdallamzáródásokkal, az írott nyelvben írásjelekkel. A kötőszó tehát elválaszt, összeköt és jelentést rendel hozzá a határ két oldalán elhelyezkedő mondatrészekhez. A jelentés hozzárendelésének logikai szemantikai ízü fogalmazása nem valóság szemléletből, hanem logikai szemléletből következett.

Ha a kötőszó összekapcsol és elválaszt, akkor egy tulajdonsággal többje van, mint a mondatzáró pontnak, vagy a beszéd mondata szünettel történő zárásának. Míg *a z a k* elválaszt, *e z* össze is köt. Kötőereje azonban valamilyen jelentéselem segítségével történik. Ebből a szempontból négy eset lehetséges:

- a) a kötőszó megjelenik a határterületen vagy nem,
- b) a kötőszó denotáló ereje éles és pontos vagy homályos,
- c) a kötőszó anaforikus vagy kataforikus jellegű,
- d) a kötőszónak szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai jelentése van.

Az a) pontban mondottakból következik, hogy van olyan összetett mondat, amelyben ugyanúgy nem merül fel kötőszó, mint ahogy az egyszerű bővített mondatokból álló szövegrészben sem szerepel természetszerűleg sem-

milyen elem az egyes mondatrészek között. Külön fejtegetésbe kezdhetnénk az a s z ü n d e t o n stilisztikai szerepéről, vagy akár arról is, hogy a határjel jelentése homálya szinte mintaszzerű élességgel világít rá a természetes nyelvek alapvető tulajdonságára: az esetenként realizálódó h o m á l y o s j e l ö l é s r e. A művészi szövegben, például költeményekben gyakran fordul elő, hogy a természetes szövegek kötőszó adta koherenciáját velük szemben a mondatokban előforduló szimbólumértékű főnevek, vagy akár predikátumrészek látens „összetartozása” valósítja meg.

Egyszerű volna kijelenteni, hogy „szerepelhet a kötőszó zérusfokon” is. A valóság azonban az, hogy ezek az üres helyek csak látszólag üresek, olykor az előfeltevésekhez hasonló implicit jelentés nyomul helyükbe.

Ha tehát a kötőszó meg is jelenhet és távol is maradhat két mondat-tétel határán, akkor a valódi határjelleg egy m e z ő, egy sáv, amely mint végső elválasztó jelenség megtelik vagy üres marad.

Említettük: a kötőszó elválaszt és összekapcsol, egy tágabb absztrakció szerint végső értelemben az *és* valamint a *vagy* szerepét játssza el.

A b) pontban megfogalmazott tulajdonság legerősebb bizonyítéka mindaz a mondatösszetétel, amelyet a tradíció a f é l e utószóval jelöl (állapot-féle határozók, célhatározó és következtető mondat vegyülése stb.).

A kötőszó olykor elég önmagában. A *mert*, a *mivel*, a *mintha* önmagukban rejtik jelentésüket, amely aztán kihat „előre vagy hátra”. Van azonban olyan kötőszó, amelynek mintha „gyengébb lenne a jelentő ereje”. Szüksége van még egy társjelre, amely kiegészíti, erősíti szemantikai töltetét. Ezek az úgynevezett u t a l ó s z ó k, amelyek árnyékként kísérik a fényt, kiegészítik jelentését, sőt a szövegen végigfutó „olvasó” számára menet közben adják a jelzést: vigyázat! Határjelenség következik!

Nyilván nem okoz különösebb nehézséget annak a belátása sem, hogy a kötőszó hamisítatlan értelmében állhat több szóból is, sőt akad olyan páros kötőszó, amely három mondat-tétel egybefűzésére szolgál. (*Sei es daß . . . sei es daß . . . , akár . . . akár . . . + főmondat.*)

A kötőszó megnevező, megjelölő ereje, szemantikai ereje abban rejlik, hogy a két mondatot valamilyen relációba állítja. Egy kanonizált mesterséges nyelvben például szerepelhetne ilyen mondatpár is:

(1) *Szomorúak vagyunk.* (oksági reláció) *Elmúlt az ősz.*

A kauzális viszonyt szavak jelölik: *mert*, *mivel*, *minthogy* stb. Érdekes, hogy az alapformának tekinthető sorrend szemben áll a valóságos „post hoc ergo propter hoc” elvével, hiszen előbb közli az okozatot, azután az okot. Amikor azonban a *mert* szó elhangzik, vagy az olvasó látómezejébe lép, várjuk a következő tételt, amely a szöveglelinearitás szemszögéből nyilván kataforikussá alakítja a kötőszót. A *hogy* megjelenése során a kötőszó homonima: mód- vagy állapot-jellegre utal, vagy éppen semmire. (*Tudom, hogy okos vagy.*)

Az anaforikus vagy a kataforikus jelleg nem egyszerűen az elmúlást vagy a bekövetkezést szignalizálja, hanem ez szorosán összefügg a kötőszó hatáskörével, a s c o p e -pal. A célhatározó *hogy* után következő mondat-tétel minden eleme „beesik a finális zónába”.

Az előzőekben mondottak, vagyis az, hogy a kötőszónak anaforikus (a szövegelőttesre utaló) vagy kataforikus (a bekövetkező szövegrészekre utaló) hatóereje van-e, azt a kérdést veti fel, mondattani vagy szövegtani alkotó-e a

kötőszó. Felfogásunk szerint elsősorban szövegtani alkotó, amely azonban képes arra, hogy a mondat szintű nyelvelírásban is helyt álljon.

2.3. A kötőszó megjelenése esetében is fontosabb a kötőszói mező, amely vagy kitöltetlen marad, vagy elsőrendű szófaj jelenik meg benne, vagy egyéb szófaj konjunkcionális értékben.

(2) *Mindannyian szomorúak voltunk, Berta elvesztette élete értelmét.*

(Nincs kapcsoló elem, ám helyette az oksági és az egymásutánisági relációt érzékeljük.)

(3) *Mindannyian szomorúak voltunk, a minnek az volt az oka, hogy Berta elvesztette élete értelmét.*

(A kötőszó helyett egy, a kauzalitást jelölő mondat jelent meg a konjunkcionális mezőben.)

A kötőszói mezőben megjelenhet a *hiszen, mivel, az történt, hogy* stb. lexéma vagy szintagma.

Előfordulhat, hogy a kötőszó ugyancsak zérusfokon szerepel, a két mondatfővel valamelyik szava azonban a relációt mellékjelentésként megtestesíti.

(4) *Egyesek vidáman majszolták az almát, mások lehorgasztott fejjel ültek a tűznél.*

A fenti mondatösszetételben az alanyok sugároznak párhuzamosságot és ellentétet.

Talán nem kell bizonyítanunk, hogy az összekapcsolásra kerülő mondatok bármelyik alkotója rendelkezhet viszonykihívással a másik mondat hasonló mondatrész értékű vagy logikai értékű részével.

(5) *Mária volt a tettes, este követte el a büntetést.*

Ha gondolatmenetünket még jobban „kitágítjuk” vagy „általánosítjuk”, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a két mondat bármely eleme kapcsolatba léphet egymással. A kötés ekkor már megtörtént.

„Alvó szögek a jéghideg homokban.

Plakátmagányban ázó éjjelek,

Felgyújtották a folyosón a villanyt.

Ma ontják véretem.”

(PILINSZKY JÁNOS)

Míg a harmadik és a negyedik sor szigorú kauzális viszonyban áll, amelyet az „ijedt és féltő narrátor” esetleg elmos, mert a kauzalitás általános erejét humán kénye folytán elfogadni nem képes, addig az első és a második sorban bizonyos kulcsszavak létesítik egymás között a relációt, amely tehát nem a határon valósul meg:

homok—éjjelek

szögek—plakátmagány

A rossz elem adott helyen és a helyvariánsok rossz állapotban, rossz körülmények között — íme ez az összefüggés, amelyet akkor fedünk fel, ha a szófaj és a szintaxis kategóriái mögé hatolunk.

Bonckés alá vehetünk sokkal régebbi művészi sorpárt is:

„Kél és száll a sziv viharja, mint a tenger vésze.
Fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze.”

(ARANY JÁNOS)

Se a népdalküszöbszerű kezdés, se a metaforikus jelleg nem homályosítja el a sorok közötti relációk kötőszómentes jellegét: a parallelizmust.

Az eddigiek szerint tehát elképzelhető, hogy két mondat között semmilyen kötőszó nincsen, a mező kitöltetlen, és nem is értelmezett a szöveg szerzője semmilyen viszonylatot köztük.

(6) *Peti hazament Érdre, vigyorgtak a cigánygyerekek az út mentén.*

Az a hermeneutikai vagy szöveginterpretálási tény viszont, hogy az olvasó bele kívánja látni a relációt a két mondatba, már nehezen elemezhető.

Ezek szerint, ha két mondatunk jelenik meg a szövegben, két eset lehetséges: vagy a határon jelöljük az összefüggést, vagy a mondatok testén belül.

Csak nyelvészeti elemzés szemszögéből talán különösnek tűnik, hogy egymás után következő „tételek”, nyilatkozatok összekapcsolódhatnak úgy is, hogy a relációk a mondatok testén belül szereplő szimbolikus szava közt érvényesül. Láttuk, a művészi szövegben ez előfordulhat. Nos, a kötőszói mező, vagy akár maga a kötőszó éppen azért speciálisan nyelvi elem egyéb szemiotikai rendszerek összekötő-szétválasztó elemeivel szemben, mert a tételek határán áll, helyette ott húzódhatik meg a konjunkcionális mező, és abban mondat is állhat, szócsoport is.

(7) *Látni annyi, mint hinni.
Látni azt jelenti, hogy hiszünk.*

Az *annyi, mint* utalószó kötőszó helyébe előmondat kerülhet: *azt jelenti, hogy.*

Láttuk, kötőszó hiányában a két tétel összefüggését azok részei, a mondatrészek teremtik meg. Ha ez sem áll fenn, akkor csak az egymásmellettség vagy az egymásutániság viszonya marad meg.

(8) *Pistiék a sörkert helyiségeiben vacsoráztak. Kint sütött a hold.*

(9) *Jani nekiindult a meredek útnak. Meg-megállt és fujtatott.*

Kötőszó hiányában a tételek egyes részei (a mondatrészek) által jelzett viszony valamilyen ellentétesség. Ez sokszor nem több, mint az emfázisos megdöbbenés, a fókusz ráirányítása valamilyen nem várt tényre. Ebben tehát a szövegvalószínűség sodrában felmerülő entrópia a lényeges. Az *és* pusztán csak összeköti a két gondolatot. A szimbolikus logikában úgy, hogy a két mondat igazságát együttesen állítjuk. A nyelvben az *és* akár térbeli, akár időbeli kapcsoló elem, valójában „dummy” elem, jolly joker. Egyéb kötőszók értékét realizálhatja.

Az ellentétesség, a kapcsolás, az elválasztás (*vagy*), valamint az esetleges egybeesés (*ha*) éppen a szimbolikus logika konnektívumai, a kötőszói szerepben kitágulnak, homonimákká lesznek, és a többi kötőszó halmazában szinonimák párjaivá válnak (*de = ámbár, ámbár = mégis* stb.).

Megismételjük, a megjelenő kötőszó anaforikus vagy kataforikus, hatóereje (scope) mindaddig terjed, amíg egy újabb határelem azt meg nem szünteti. Persze, egy újabb határelem és az ő hatóerejében levő mondattest is bent maradhat az előző határjel hatóterületében.

(8) *Tudja, hogy || mindannyian segítik őt, | és hogy mindent megtesznek neki. ||*

(9) *Tudja, hogy | mindannyian segítik őt, | és | büszke is erre |.*

(10) *Er weiß, daß || alle ihm helfen, | und daß | sie für ihn alles machen. ||*

(11) *Er weiß, | daß alle ihm helfen, | und | er ist auch stolz darauf. |*

Vannak nem valóságos kötőszók, olyan határjelek, amelyek szófajisága más, szerepük azonban konjunkcionális jellegűvé válik. A M. Bierwisch által használt képlet a német függő kérdések rövid jelképe:

daß
Verb *ob* (S a t z)
w-

Ebben a képletben a tárgyi mellékmondat és az eldöntetlen, valamint a kiegészítendő kérdőszóval bevezetett függő kérdések szerepelnek. Idekapcsolhatjuk a felkiáltó jellegű függő kérdéseket is:

(12) *Elcsodálkozott azon, hogy milyen okos az a lány.*

A magyar *hogy* segítségére egyéb nyelveknek nincs szükségük.

(13) *He was astonished, how clever that girl was.*

Az *ob* forma, amelynek az angolban a *whether*, vagy az *if* felel meg, több neolatin nyelvben a *si* elem, olyan főmondati igékhez sorakozik, amelyek részleges vagy teljes információhiányt lexikalizálnak:

(14) *Nem tudja, jönnek-e a vendégek.*

(Megkérdezi, jönnek-e a vendégek.)

(16) *Nem biztos abban, hogy jönnek-e a vendégek.*

A (14) és a (15) között a főmondati predikátum deklaratív, illetőleg performatív jellege a különbség. (A *megkérdezi* ige beszédaktus.) A részleges információhiányt a következő példák mutatják:

(17) *Megkérdezi
Nem tudja kivel ment Erzsébet moziba.*

Íme, a nyelvi rendszerben, a természetes nyelvek egy részében szereplő „szekunder kötőszavak”, a *hogy* és maguk a kérdőszók, azok valamennyi toldalékolt alakja.

Van még egy sereg szekundér kötőszó, a vonatkozó névmások halmaza. Itt valójában a *k o n j u n k c i o n á l i s* *m e z ő* nem mindig a mondat záró-eleme után tűnik fel, gyakran egy belső tétel, egy főnév kiegészítéséről van szó, a mellékmondat *b e á g y a z á s* (*e m b e d d i n g*, *E i n b e t t u n g*) révén kerül be a mondat testébe. A vonatkozó névmások durván két szerepet játszhatnak:

(18) *A fiú, a k i az utcán szalad, jó barátom.*

(19) *A k i az utcán szalad, jó barátom.*

(20) *A k i másnak vermet ás, maga esik bele.*

A (18) és a (19) egyik olvasata szinonimák. Az olvasat deiktikus árnyalatot sugall. A második olvasat, bármennyire is furcsa, ugyanúgy *l o g i k a i* *k ö t ö t t v á l t o z ó* *v á*, tehát tág értelemben névmássá teszi az alanyt, mint a (20)-as mondaté.

(21) $\exists(x y) \ \& \ x B y$

ahol: x = utcán szaladó ember, y = én, B = barátok lenni.

(22) $\forall x, y \ \& \ x B e y$

ahol: x = másnak vermet ásó ember, y = verem, $B e$ = beleesik.

Az *aki*, *amely*, *ami* tehát a *b e á g y a z á s* *r e l á c i ó j á n a k* *j e l ö* *l é s e* vagy helyettesítő névmás, vagy kvantor, mégpedig univerzális.

Előfordulhat, hogy a „vonatkozó névmás” nem egy mondatemlémhez ágyazza be a mellékmondatot, hanem az egész mondat értelmére:

(23) *Sokat szenvedtem tőle, ami mégiscsak felháborító.*

Kimerítettük-e a szekundér kötőszók tárgyalását? Valószínűleg nem. Mit kezdhetünk például a következő mondatokkal?

(24) *A probléma, hogy kapnak-e tűzifát télire, kínozza a családot.*

(25) *A veszély, hogy idő előtt elviszik katonának, sötét árnyékként borult a Borus családra.*

(26) *A kérdés, hogy megkapják-e a lakást, hónapokig foglalkoztatta őt.*

A (26)-ban deverbális nomenhez ágyaztunk be *hogy*-os mellékmondatot. A veszély és a probléma szók azonban nem képzettek. Nyilvánvaló, hogy elvont jelentésük teszi lehetővé a beágyazást. Felfoghatók halmaznak, amelybe részhalmazként kapcsolódik bele a mellékmondat ténytartalma. Ismét a kiegészíthetőség, illetőleg az információhiány absztrakt ereje teszi lehetővé a beágyazást. Az arra szolgáló kötőszó a *hogy*.

Ezzel térhetünk át a negyedik problémára, arra ugyanis, milyen jelenségek fűződnek a kötőszókhöz.

Itt ismét felvillan a határelemek szemiotikai státusa. Míg a *mert*, *mivel*, *mintha*, *azért*, *hogy* stb. okozati, látszati és céljellegű jelentést realizálnak,

az *aki*, *amely*, valamint a *hogy* csak szintaktikai jelentéssel bírnak. A bennük rejlő szemantikai üresség a világra, a valóságra vonatkozik. Igazi jelentésük a nyelvi rendszer viszonylatában van. Láttuk, az *aki*, *amely* a beágyazást, tehát a pontosítást vagy a kiegészítést jelöli, önmagának tehát semmilyen független jelentéstöltete nincs, ugyanígy a *hogy* a halmazba való beletartozás relációját jelöli:

(27) *Tudom, hogy Jolánka el fog jönni.*

Tudásom halmazába beletartozik egy elem: Jolánka eljövendő eljövetele.

(*Jolánka el fog jönni*) ∈ TUDÁSOM HALMAZA

Megállapíthatjuk tehát, hogy bizonyos kötőszók csak **s z i n t a k t i k a i** j e l e n t é s s e l bírnak. A *hogy*, az *aki*, *amely* mellett vizsgáljuk meg a következő mondatot:

(28) *Erzsi olyan kényes, mint egy páva.*

A hasonlító jellegű kötőszó a természetes nyelvek legősbibb képességét, a metaforikusságot realizálja. A hasonlóság azonban részleges egyenlőség, ekvivalencia, a logikai szakirodalomban kedvelt jel a „kisebb-egyenlő”, \leq . Az a kérdés, hogy a *mint*, a *-ként* szemantikai vagy szintaktikai jellegű jelentéssel rendelkezik-e, már tisztán nyelvfilozófiai kérdés. Mi hasonlítunk, mi „látjuk bele a valóságba” a részleges egyezéseket, vagy a világ dolgai között is vannak parciális ekvivalenciák?

Van még egy sajátos kötőszóhalmaz, bármilyen csekély számosságú is, figyelemre méltó:

(29) *Nagyon lusták, vagyis nem dolgoznak semmit.*

(30) *Elfordultak tőlünk, azaz (akarom mondani) soha sem telefonálnak.*

Nos, a magyarázat, a parafrázis már feltétlenül a jel használójának beszédtevékenysége, beszédaktusa. Sok esetben metanyelvi jellegű. (*Akarom mondani.*) Ebben az esetben tehát a kötőszók pragmatikai jelentéséről kell szólnunk. Persze a legtöbb kötőszó kaphat pragmatikai árnyalatot, hiszen gyakran mi magunk „nyúlunk bele a valóság értelmezésébe”, amikor a *W orten der Welt*, a világ verbalizálása bekövetkezik.

(31) *Elment Kossuth az emigrációba, hogy aztán soha többé ne térhessen haza Magyarországra.*

A (31)-ben szó sincs ontológiai finalitásról. Kossuth nem azért emigrált, hogy ne jöjjön vissza. A fenti célhatározói jelleg pszeudofinalitás, amit a stílus kedvéért az író, a beszélő „rak rá a mondatokra”. Az *azaz*, *vagyis*, *t. i.* stb. kötőszók azonban önmagukban is pragmatikai jellegűek.

3.1. Íme a kötőszók szemiotikai genezise, bizonytalan és homályos, sokszor művészi bevonulásuk a szöveg tételeinek határaitra vagy éppen a tételek belső darabjaira! Ott, ahol valami új kezdődik, vagy éles a reláció

magában a valóságban is, vagy a beszélő „dolgozza ki, láttatja meg a viszonyt”. A kötőszó a szemiotika és a szöveg eleme, amikor belép a mondatok közé, beleszervül a szintaxis szabályrendszerébe. Vonatkozó névmások, kérdőszók lépnek a helyébe, határozószók helyettesítik vagy egészítik ki, kataforikus jellegű utalószók jelzik előre megjelenésüket.

- (32) *Fáradtak voltak, ezért nem beszélt senki semmit.
Nem szólaltak meg, hiába igyekeztünk kérdéseket feltenni.
Úgy megerőltette magát, hogy nem is tudott hazamenni.*

Azok a szintaktikai szabályok, amelyek érvényesek lesznek reá is, szórendi és szelekciós jellegűek. A német grammatikában erős szórendi következményei vannak annak, hogy egy kötőszó helyett határozószó áll-e, sőt például magának az *aber*-nek komplikált szórendi szabályrendszere van. A szelekciós szabályok azt jelentik, hogy csak bizonyos kötőszók fordulhatnak elő együtt, hiszen nehezen verbalizálható két mondatétel között egyszerre több viszony:

- (33) *Tudta, hogy ha elmennek, vissza is fognak jönni.*

- (34) **Tudta, hogy ha mivel nincs pénzük, elmennek, nem jönnek vissza.*

(Tudta, hogy ha elmennek, mivel nincs pénzük, nem jönnek vissza.)

Leültek és minthogy, akit kerestek, nem volt ott, sírtak.

A fenti struktúrák nyelvek közötti egybevetésnél nagy kontrasztokat mutatnak.

3.2. A kötőszók — jelentésüknél fogva — szignalizálnak bizonyos igemorfémákat. Megszabhatják a módhasználatot, sőt az előidejűség használatát is. Teljes szintaxis építhető fel reájuk. Igazi lényegük mégis a jelelmélet hármasságából ered, ez adja meg jelentésüket, szövegszervező erejük, scope-juk, anaforikus vagy előreutaló jellegük fontos és érdekes szófajjá teszi őket. Hiányuk esetében jelölési erejük átháramlik a tételek részeire, sőt magában a denotáló erőben, a jelölésben is lehetnek homályosak, élesek vagy esztétikai jellegűek.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE—BRADEAN-EBINGER NELU

Irodalom

- BALOG, D.—GÁLFFY M. J.—NAGY M. (1971), A mai magyar nyelv kézikönyve. Kriterion, Bukarest
 BELLO, ANDRES (1954), Grammatica de la Lengua Castellana. Buenos Aires
 BENCZÉDY J.—FÁBIÁN P.—RÁCZ E.—VELCSOV M. (1976), A mai magyar nyelv.⁴ Budapest
 BIERWISCH, MANFRED (1963), Grammatik des deutschen Verbs. Studia Grammatica 2. Berlin
 Der grosse Duden. Bd. 4. Grammatik der deutschen Gegenwartsprache. Mannheim 1982
 FLÄMIG, W.—MOTSCH, J.—WURZEL, W. (1981), Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin
 FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1973), A szerkezeti—műveleti grammatika. ÁNYT 9: 87—121

- GREENBERG, JOSEPH H. (szerk.) (1978), *Universals of Human Language*. Vol. 4. *Syntax*. Stanford
- HARRIS-DELISH, HELGA (1978), *Contrastive Emphasis and Cleft Sentences*. In: Greenberg 1978. 419—486
- MMNYR (1961—1962), *A mai magyar nyelv rendszere — Leíró nyelvtan*. Szerk. Tompa József. I—II. Budapest
- MOLNÁR ILONA (1968), *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. *Nyelvtudományi Értekezések* 60. Budapest
- MOLNÁR ILONA (1977), *A tartalmatlan „hogy” kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. *Nyelvtudományi Értekezések* 94. Budapest
- POTIER, B. (1976), *Sémantique et Logique*. Paris
- QUIRK, RANDOLPH—GREENBAUM, SIDNEY (1973), *An University Grammar of English*. London
- SIMONYI ZSIGMOND (1881—1883), *A magyar kötőszók*. I—III. Budapest

The Grammatical Status of Conjunctions

by ENDRE FÜLEI-SZÁNTÓ—NELU BRADEAN-EBINGER

Conjunctions belong not to the system of grammar. A part of them plays part in logics, too. An artificial language, or an ideal language should also take into consideration the *border-sings* of its “thesis”. The authors give an analysis of the conjunctions in different traditional grammars, referring to some natural languages. A “conjunctive field” turns out to underly the concrete conjunctions, which can be empty or filled, either with conjunctions of three types or other adverbial, logical, or any kind of elements. Thus, in literary language there may be a concatenation between some elements being in the middle of a sentence, and asyndeton, the lack of conjunctions may be a stylistic value of a text, mostly a poem.

The authors investigate the status of the conjunctions in a textual and semiotic way, too. After summarizing the syntactic properties of the conjunctions, they try to give a semantic analysis of the conjunctions, succeeding in dividing them into three parts: a) purely syntactic conjunctions, b) semantic ones, c) and pragmatic conjunctions such as “that is”, e.g. etc. The scope of the conjunctions can be anaphoric or cataphoric, their denoting force also may be vague or sharp. All that proves their belonging to more general systems than a language system (semiotics), and their being located on higher order than that of the clause (text).

A magyar magánhangzók első két formánsának meghatározása szintetizált hangmintákat felhasználó percepció kísérlet segítségével

A magyar magánhangzók akusztikai szerkezetét ez ideig számos kutató vizsgálta behatóan. Figyelemreméltó eredményeiket több cikkben, könyvben ismertették (vö. Magdics 1965, Molnár 1970, Tarnóczy 1974, Szende 1976, Bolla 1978, Vértes O. 1982). Ezirányú kutatásaik nagy része a magyar magánhangzók formánsszerkezetének meghatározására irányult. Bennünket különösen az első (F1), és a második (F2) formánsra vonatkozó méréseik érdekeltek. Az eredmények ellenére úgy érezzük, hogy egy ponton érdemlegesen kiegészíthetjük az eddigi vizsgálatokat. Ugyanis a felsorolt kutatók — Bolla Kálmán kivételével (lásd még később) — vizsgálódásaikat csupán az analízis oldaláról végezték el. Továbbá az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztálya laboratóriumában az utóbbi években lezajlott korszerűsítés nyomán rendelkezésünkre álló számítógépes beszéd szintetizáló rendszer szinte kínálja magát, hogy a fent említett méréseket a „szintézises elemzés” (analysis by synthesis) módszerrel is kiegészítsük. Sőt az előbbi módszer felhasználására előkészített hanganyagot auditív—percepció teszteléssel próbáljuk meg egzaktabbá tenni.

A „szintézises elemzés” módszerére magyar nyelven először Fónagy Iván hívja fel figyelmünket Laziczius Gyula Fonetika című művé 1963. évi kiadásának utószavában, a következő szavakkal: „A szintetizáló készülékek tudományos feladata az analízis. Ezt sokkal pontosabban látják el, mint a hangszínelemző, hangszíníró készülékek. Hiszen a legpontosabb spektrogram sem árulja el, melyek a beszédhang felismeréséhez nélkülözhetetlen jegyek. Az analízis szintézis útján (analysis by synthesis) a beszédakusztika legújabb jelszava.” (I. m. 192)

Ezek ismeretében elmondhatjuk, hogy munkánk elé azt a célt tűztük, hogy a legkorszerűbb módszerek egyikével végrehajtott, lehetőleg a szubjektív mozzanatoktól minél inkább mentes kísérlet során kapjunk választ a magyar magánhangzók formánsszerkezetére (különösen az F1, F2 formánsra tekintettel).

Munkánk emellett még más, témánkhoz kapcsolódó kérdésre is megpróbál választ adni.

Hogyan lehet ezt a kissé „túl jól hangzó” módszert a gyakorlatban alkalmazni? A válasz a következő: az eddigi bőséges irodalom adatait figyelembe véve, számítógépes beszéd szintetizáló rendszerünkkel előállítunk viszonylag nagyszámú (magánhangzó jellegű) hangmintát tartalmazó tesztelelésre alkalmas hanganyagot. Az egyes hangminták első és második formánsának frekvenciáját úgy állítjuk be, hogy a hangminták összessége „lefedje”

az összes magyar magánhangzó. F1, F2 koordináta-rendszerben ábrázolt szórás képét. Majd a hangmintákat percepciós kísérlettel végzett „ellenőrzésnek” vetjük alá. Kellően nagy létszámú csoportot kérünk meg, hogy jelöljék meg azokat a hangmintákat, amelyeket valamely magyar magánhangzóval azonosítani tudnak és tüntessék fel, hogy melyik ez a magánhangzó. A válaszokat összesítve — a frekvenciaméréseket végző kutatóktól eltérő módszert alkalmazva — előttünk is kirajzolódik a magánhangzók szórás képe az F1, F2 koordináta-rendszerben. Ezáltal az eddigi kutatások eredményeit összehasonlíthatjuk saját eredményeinkkel.

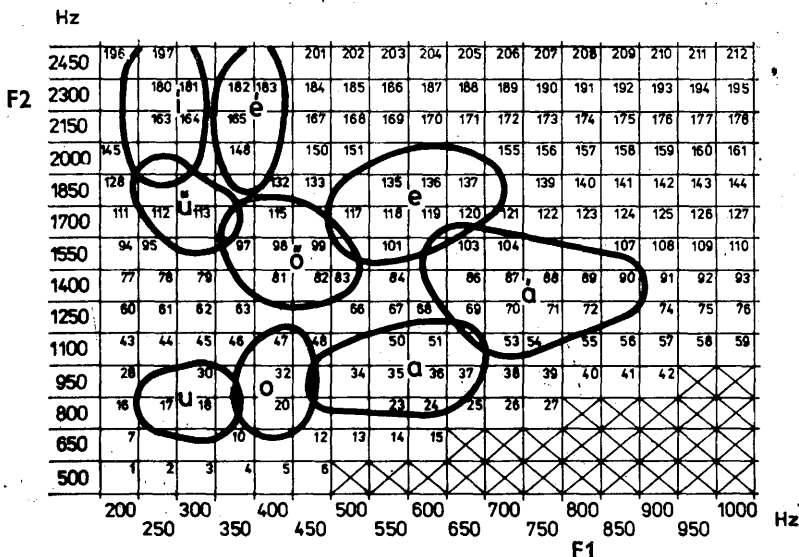
Mint a fentiekben utaltunk rá, a hangmintákat a fonetikai laboratórium INBERE nevű (vö. Kiss—Olaszy 1982/a) ún. interaktív beszédszintetizáló rendszerével készítettük. A szintetizáló rendszerben az OVE III beszédszintetizátort egy PDP 11/34 típusú számítógép vezérelte a saját fejlesztésű FOPRO program (vö. Kiss—Olaszy 1982/b) segítségével.

Kísérletünk megtervezése során nagymértékben merítettünk Franco E. Ferrero és Emanuela Magno Caldogneto, a padovai kísérleti-fonetikai központ (Centri di Studio per le Ricerche di Fonetica del CNR) két munkatársának Risultati sperimentali di una prova di percezione di suoni vocali sintetici (A szintetizált magánhangzók percepciós próbájának kísérleti eredményei) című, 1976-ban publikált cikkéből.

A fenti cikkben leírtakhoz hasonlóan 212 hangmintát állítottunk elő, amelyekben az első formáns (F1) és a második formáns (F2) frekvenciáját változtattuk. Az első formáns értéke 200 Hz-től 1000 Hz-ig terjedt 50 Hz-es ugrásokkal, összesen 17 lépésben, a második formáns értéke 500 Hz-től 2450 Hz-ig, 150 Hz-es ugrásokkal, összesen 14 lépésben. Az így elkészíthető $17 \times 14 = 238$ hangmintából csak azt a 212-t használtuk fel, amelyek esetében az első formáns frekvenciáértéke nem haladta meg a második formáns frekvenciáértékét. Végül is az elkészített 212 hangminta F1, F2 koordináta-rendszerben való elhelyezkedését az 1. ábra mutatja. Az ábrába berajzoltuk Tarnóczy (vö. Tarnóczy 1974) mérési eredményeit.

A hangminták akusztikai leírásával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a harmadik formáns (F3) frekvenciáját mindegyik hang esetében 2700 Hz-nek választottuk, míg a negyedik formáns frekvenciáját szintetizáló rendszerünk automatikusan 3500 Hz-en állította elő. Az elkészített hangminták alaphangértéke (F0) 116 Hz volt. Mivel a szintetizált hangminták természetesen egymáshoz képest igen nagy intenzitásbeli szórást mutattak (vö. Olaszy 1974), ezért dinamikai korrekciót végeztünk rajtuk. Így közel egyenlő hangerősséggel hallották a kísérleti személyek a mintákat. Egy-egy hangminta időtartama 500 ms volt. A szintetizált hangminták időtartamának azért választottuk ezt a spontán beszédben előforduló magánhangzók időtartamát többszörösen is meghaladó időtartamértéket, mert Gósy M. percepciós kísérlete szerint a magánhangzók időtartamának növekedésével az egyes fonémakategóriák formánsainak realizációs frekvenciasávja csökken (vö. Gósy 1984). Így a hosszabb hangmintákra adott percepciós válaszok pontosabb értéket tükröznek. Kísérletsorozatunk kiindulási pontja tehát 212 akusztikailag magánhangzó jellegű, 500 ms-os gépi hang volt. Ezek a hangminták nincsenek „akusztikailag” hozzágörbítve egy organikus nyelvi hangkörnyezethez. Azonban fonémarealizációs minősítését ezeknek a hangeseményeknek alátámasztja az a tény, hogy a kísérleti személyek által magyar magánhangzókkal azonosíthatóaknak bizonyultak.

A percepció tesztelés előkészítése során a mintákat magnetofonszalagra vettük fel — véletlen elrendezésben — oly módon, hogy mindegyik mintát háromszor rögzítettük egymás után, közöttük 500 ms-nyi szünettel. A hangszalagon a három azonos hangmintát 20 másodperces szünet követte. A tesztelés folyamán a kísérleti személyektől azt kértük, hogy a két minta közötti

1. ábra. Az F1, F2 koordináta-rendszerben az előállított 212 hangminta elhelyezkedése. Az ábrán feltüntetettük Tarnóczy Tamás mérési eredményeit

20 másodperces szünet alatt döntsék el, hogy az előzőekben hallott három egyforma hangminta melyik magyar magánhangzóval azonosítható, illetve azonosítható-e egyáltalán valamelyikkel. Az általunk így módon összeállított kísérleti anyagot 20 kísérleti személlyel hallgattattuk meg. Ezzel próbáltuk saját szubjektív döntésünket a kísérletből kirekeszteni, és azt a felmerülő hibalehetőséget munkánkból kizárni, melyről Bolla Kálmán a következőképpen ír: „Ezután került sor a szórási sáv megállapítására. Kiindulásul mérési adataink szolgáltak, de a küszöb és a plafon helyét minden esetben a szubjektív észlelés döntötte el. Ott, ahol fülünk már nem a vizsgált hangtípushoz kapcsolta az előállított hangzást vagy abban egy, a magyar köznyelvben nem használatos realizációt hallott, próbáltunk megkeresni egy optimális határvonalat. *Nem állítom, hogy ez így teljesen problémamentes megoldás, de az eddigieknél mindenképpen egzaktabb alapokon nyugszik, s ami talán a leglényegesebb, hogy nyelvilleg releváns eredményt kaptunk.*” (Vö. Bolla 1978. 57) Az általunk kiválasztott 20 kísérleti személy fele férfi, fele nő volt. Többségük életkora 20 és 30 év között mozgott. Mindegyikük legalább középfokú iskolai végzettséggel rendelkezik, budapesti születésű, és iskoláikat is a fővárosban végezték. Fonetikailag nem voltak képzettek. Mindnyájan a köznyelvet beszélték. A tesztelés során, mivel a tesztanyag majd másfél óra volt, három ízben hosszabb szünetet tartottunk.

Kísérletünk megkezdésekor tudatában voltunk már annak, hogy két fontos kérdésre nem kaphatunk választ. Az első az a kérdés, hogy miben tér el a férfi és a női ejtésű magánhangzók formánsszerkezete. Ugyanis az általunk beállított 116 Hz-es alaphang férfi ejtésnek felel meg, így a kísérleti személyek természetesen „férfi” ejtésben hallották a szintetizált hangmintákat. (A későbbiekben tervezzük ugyanennek a hangmintaanyagának az előállítását női ejtésnek megfelelő alaphanggal — pl.: 220 Hz — értékkel is.) Így az első kérdésre a válasz a két kísérlet eredményeinek összehasonlításával adható meg.

Másodjára felmerül az a kérdés, hogy a rövid-hosszú magánhangzó-párok (*i—í, o—ó, u—ú, ü—ű*) rövid és hosszú tagjai között mi az akusztikai különbség, különösen az F1, F2 formánsok elhelyezkedését tekintve. Erre a kérdésre — úgy gondoljuk —, hogy az eddigi méréseket kiegészítve a választ a miénktől eltérő, de jellegében hasonló észlelési kísérletsorozat adhatja meg.

Egyébiránt felmerülhet az előbbi két kérdésen kívül még egy további kérdés is: a kísérlet miért csak az F1 és az F2 meghatározására terjedt ki, és miért nem tér ki a további formánsok, a harmadik (F3), a negyedik (F4), stb. formánsok vizsgálatára. A szakemberek jó részének az a véleménye, hogy a magánhangzók minőségét elsősorban az első két formáns elhelyezkedése határozza meg. Többek között ez Tarnóczy Tamás véleménye is (vö. Tarnóczy 1974. 184) „...nem helyes túl nagy jelentőséget tulajdonítani a felsőbb formánsoknak. Általában az a korszerű felfogás, hogy az első két formáns határozza meg a magánhangzó kvalitását, a többiek az egyéni hangszín és a járulékos közlési szándék (pl. emóció) hordozói.” Ettől kissé eltérően nyilatkozik Gordos Géza és Takács György. Digitális beszédfeldolgozás című könyvükben ez áll: „Jó minőségű beszédfelvételeket elemezve általában az első 2—6 formáns emelkedik ki az alapszóból. Az első három formáns frekvenciaértéke a magánhangzók jellegét határozza meg, a magasabb formánsfrekvenciák főleg a beszélő személyre jellemzőek.” (I. m. 56) Tehát Gordosék a harmadik formánsnak is jelentőséget tulajdonítanak a magánhangzó minőségének a kialakításában.

Kísérletünk első felének, az auditív percepciós tesztelésnek a befejeztével az egységes formátumú tesztlapokról a válaszokat (az adatokat) számítógéppel dolgoztuk fel. A feldolgozás első lépéseként kifejlesztettük az ITALA nevű számítógépprogramot. A programot FORTRAN nyelven írtuk meg, terjedelme mintegy 550 sor. E program segítségével helyeztük el a feldolgozandó adatokat egy ún. számítógépes adatbázisban, és ennek a programnak a segítségével tettünk fel kérdéseket, dolgoztuk fel, végeztünk számításokat a számítógépben levő adatokkal. Az előbb említett adatbázis tulajdonképpen két-dimenziós, 212-szer 20-as nagyságú mátrix. E mátrix egyes soraiban a hús kísérleti személy részéről az egyes hangmintákra adott válaszok találhatóak, míg oszloponként az egyes kísérleti személyek által a hangmintákra vonatkozólag adott 212 válasz olvasható le. A korábbiakban említettük, hogy a hangmintákat véletlenszerű elrendezésben hallgattattuk meg a kísérleti személyekkel. Az adatbázist is ezzel a sorrenddel építettük fel, majd a teljes felépítés után az ITALA program egy szubrutinja állította elő az eredeti, tényleges sorrendnek megfelelő állapotot. Az adatokat úgy helyeztük el ebben a mátrixban, hogy az 1—10. oszlopban férfi, míg a 11—20. oszlopban a női kísérleti személyek válasza található meg. Így arra a kísérlet végrehajtása során felvetődött kérdésre, hogy a férfi, illetve a női kísérleti személyek válasza némiképp eltér-e egymástól, szintén választ kaphatunk.

Nevezzük a továbbiakban az üres magánhangzónak azokat a hangmintákat, amelyeket a kísérleti személyek egyetlen magyar köznyelvi magánhangzóval sem azonosítottak. Az értékelés során a fenti mátrixból kiindulva összeszámoltattuk számítógépes programunkkal, hogy a $20 \times 212 = 4240$ észlelési adatból hány esik az egyes magánhangzókra. A számítás eredményét az 1. táblázat tartalmazza. Az üres magánhangzóra 1360 válasz jutott, ez az összes válaszok 32 százaléka. Átlagban tehát egy kísérleti személy a 212 szin-

1. táblázat

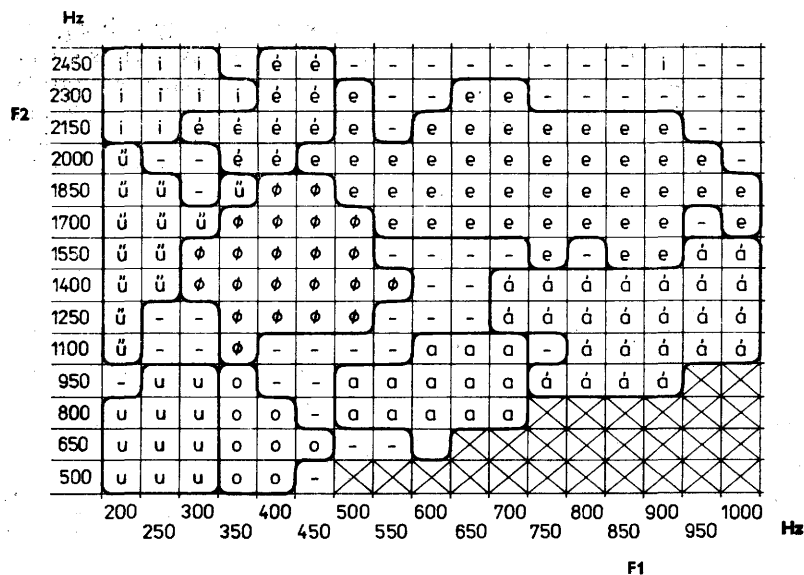
A 4240 válasz közül az egyes magánhangzókval történő azonosítás száma

Sorszám	A magánhangzó	A 4240-ból azonosított minta	Egy személy által átlagban azonosított minta	Százalékban
1.	üres	1360	68,0	32
2.	e	614	30,7	14,5
3.	ö	520	26	12,3
4.	á	510	25,5	12
5.	a	317	15,85	7,5
6.	é	256	12,8	6
7.	o	188	9,4	4,4
8.	ü	183	9,15	4,3
9.	i	159	7,95	3,8
10.	u	133	6,65	3,2
		4240	212	100

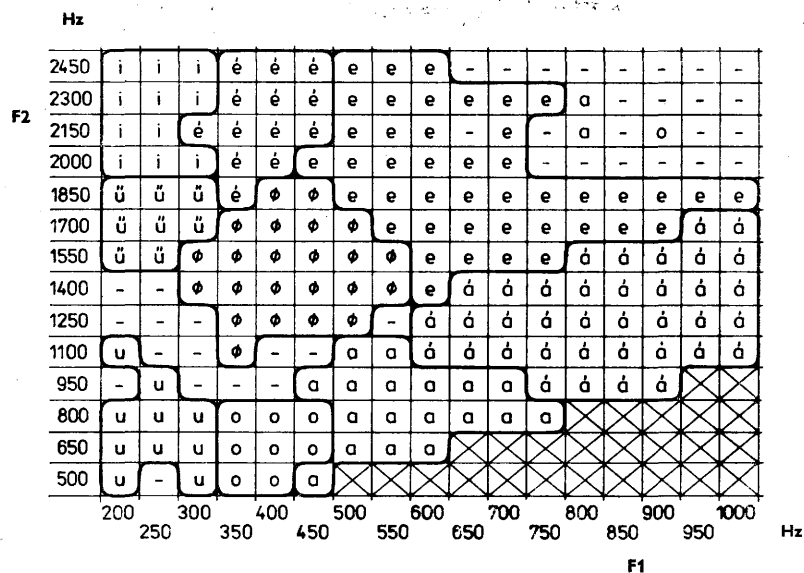
tetizált hangmintából 68-at nem azonosított egyetlen magyar magánhangzóval sem. A táblázatot tovább szemlélve megállapíthatjuk, hogy az „e” hang száma a legnagyobb, az „e” hang fedi le a legnagyobb területet az F1, F2 tengelyek által kifeszített negyedsíkban. Az „e” hang vezető szerepét azzal magyarázzuk, hogy ennek a hangnak az észlelése során az esetlegesen két fonémát realizáló nyílt és zárt „e”-t egyaránt apperceptíálták a kísérleti személyek, ennek a hangnak ezért ilyen széles az akusztikai spektruma.

Továbbá, ha elfogadjuk, hogy valamely magánhangzó első formánsának frekvenciája szorosan összefügg: mégpedig fordítottan arányos a hangképzés közben a nyelv emelkedésének fokával, valamint a második formánsa a magánhangzónak egyenesen arányos a hang képzése közben a nyelv előretoltságának mértékével, akkor a következő megállapításokat tehetjük: a szájüregben az „e” hang képzése igen széles területen realizálódhat, míg az „u” hang adja a legkisebb mozgásszabadságot a nyelvnek a hangképzés közben. Az előbbi táblázat értékei ezt tükrözik.

Elkészítettük a kísérleti személyek válaszaiból összeállítható 20 szórás-képet, amelyeket szintén az F1, F2 koordináta-rendszerben helyeztünk el a számítógép. Mind a 20 szórás-képet jól reprezentálja a J. B. (férfi) és az F. A. (nő) kísérleti személyek válaszaiból kialakított két szórás-kép, amelyeket a 2. és a 3. ábrán mutatunk be. Az ábrákon az adott sorszámú szintetizált hangminta (lásd 1. ábra) F1, F2 frekvenciáját leolvashatjuk a két tengelyen, ugyanakkor a két érték kereszteződésében láthatjuk meg, hogy a hangmintát mely magánhangzóval azonosította a kísérleti személy. Ahol a „—” jelet találjuk, azt a hangmintát nem azonosította a kísérleti személy egyetlen magyar magánhangzóval sem. Az ábrákról jól leolvasható, hogy a kísérleti személyek egye-

2. ábra. A J. B. (férfi) kísérleti személy válaszaiból kirajzolódó magánhangzó szóráskép

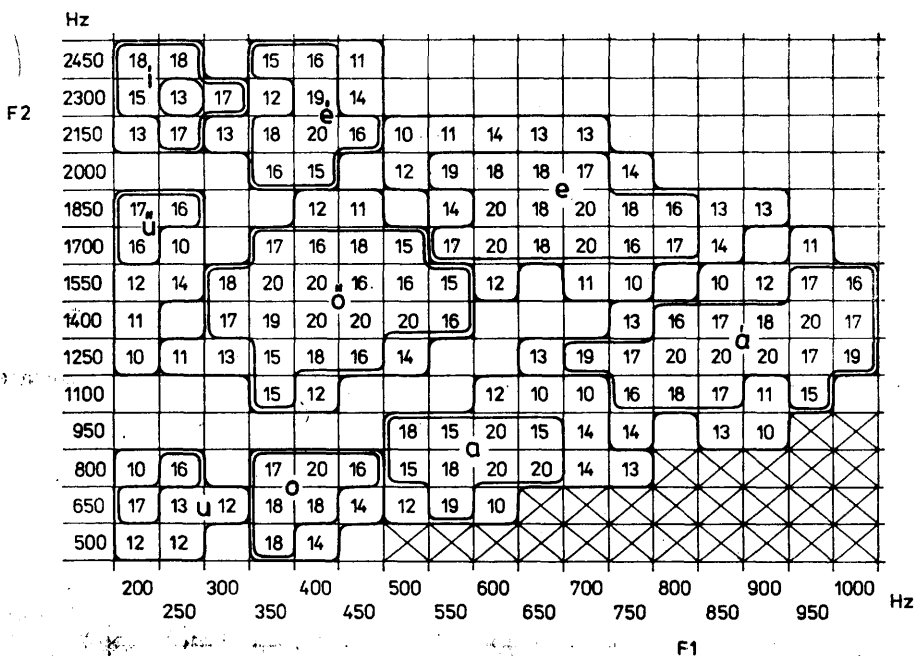

3. ábra. Az F. A. kísérleti személy (nő) válaszaiból kirajzolódó magánhangzó szóráskép

magánhangzóinak elhelyezkedése viszonylag zárt, kompakt szórásképet mutat, mindegyik hang esetében. Ez azt bizonyítja szerintünk, hogy minden magyar anyanyelvű egy jól körülhatárolt, konkrét „hangképpel” rendelkezik, amelynek realizációs halmaza akusztikailag pontosan leírható.

Feldolgozásunk következő lépéseként számítógépes programunk elkészítette az előbbieken említett 20 szóráskép összesített eredményét. Ennek

nyomatott képét a 4. ábra tartalmazza. Az ábrán az egyes hangmintáknál csak azt a magánhangzót tüntettük fel, amelyiket a kísérleti személyek legalább 50 százaléka észlelt. A jobb megfigyelhetőség érdekében két szintvonalat is berajzoltunk az ábrára. Az egyik szintvonalat azon hangminták köré húztuk, amelyeket a kísérleti személyek 75–100 százaléka az adott magánhangzónak jelzett, vagyis legalább 15 személy azonosította ugyanazzal a hang-

4. ábra. A magyar magánhangzók szórásképe (a 20 kísérleti személy válaszaiból összesített eredmény)

gal. A második szintvonalat pedig azon hangminták köré húztuk, amelyeket a kísérleti személyek legalább 50 százaléka, azaz legalább 10 személy az adott magánhangzónak jelzett.

Meglepőnek és megjegyzésre érdemesnek találjuk, hogy az egyes hangok szórási területének közepétől a szélek felé haladva nem fokozatosan csökken az azonosított hangminták száma, hanem kb. az 50 százalékos azonosítási értéknél, vagyis a legalább 10 személy által az adott magánhangzónak jelzett hangminták után, hirtelen lecsökken az azonosítások száma. Úgy gondoljuk, hogy ez annak a következménye, hogy a 20 személy által megadott szórásképek igen közel állnak egymáshoz. Így tehát az összesítés „nem mosta el” a jellemző adatokat, nem hozott ki félrevezető átlageredményeket, hanem releváns értéket tükröz. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy minden magánhangzó esetében — kivéve az „i”-t, „ü”-t és az „u”-t — volt olyan hangminta, amelyet mind a húsz kísérleti személy ugyanannak a magánhangzónak jelzett. És itt talán választ adhatunk arra a korábbi kérdésre is, hogy a harmadik formáns hozzátartozik-e a hang kvalitását meghatározó tényezőkhöz. Az előbbieket figyelembev-

telével azt kell mondanunk, hogy a magas nyelvállással képzett magánhangzók — különösen az „i” és az „u” — esetében a harmadik formánsnak kvalitásmeghatározó szerepe van. Hiszen, ha a harmadik formáns frekvenciáját nem rögzítjük egységesen 2700 Hz-ben, hanem változtatgatjuk, akkor bizonyára az „i” és az „u” esetében is találtunk volna olyan hangmintát, amelyet a többi magánhangzóhoz hasonlóan mind a húsz kísérleti személy a fent említett két hang valamelyikével azonosított volna. A többi magánhangzó esetében — kísérletünk tanúsága szerint — a harmadik formáns frekvenciájának nincs döntő jelentősége a magánhangzó minőségének meghatározásában.

A 4. ábrán az „üres” magánhangzó szórás képét figyelve szemünkbe ötlük, hogy három nagyobb, jól elkülöníthető csoport alkotja a szórás képét. Az üres magánhangzó szórás képét alkotó egyik csoport az ábra jobb felső háromszög részében helyezkedik el, várakozásunknak megfelelően. Ennél a csoportnál váratlanabb annak a csoportnak a megjelenése és pozíciója, amely az „ö” hang szórás képétől élesen elkülöníti az „o”, „a”, „á” hangok szórás képét. Ez azt bizonyítja, hogy az „ö” hang realizációs halmaza az előbbi három hang realizációs halmazával nem határos. Meglepő módon ilyen éles elkülönítést nem találunk az „ö” hang másik oldalán, az „ö” és az előképzett „e”, „é”, „i” hangok szórás képe között.* Az utóbbi három magánhangzó szórás képének találkozásában a 130. és a 134. hangmintában is realizálódó „üres” magánhangzó jól jelzi a határokat. Az „üres” magánhangzó szórás képét alkotó harmadik nagyobb csoport az „u” és az „ü” hangok szórás képe között helyezkedik el.

A 2. táblázatban azokat a hangmintákat mutatjuk be, amelyeket a kísérleti személyek feltűnő módon több különböző magánhangzónak is azonosítottak. A táblázatba csupán azokat a hangmintákat vettük fel, amelyeket a kísérleti személyek legalább 25 százaléka (legalább 5 fő) egyébnek azonosított, mint a kísérleti személyek egy másik 25 százaléka. Meglepően kevés hangminta került ebbe a táblázatba, összesen 16, vagyis a 212 hangminta 7,5 százaléka. Ez azt bizonyítja, hogy a hangminták igen nagy százaléka egyértelműen tartozott valamely magánhangzóhoz. Érdemes megemlíteni még azt a tényt, hogy a 212 hangminta között egyetlen egy sem volt, amelyet három magánhangzónak azonosítottak volna oly módon, hogy a kísérleti személyek legalább 25, 25, 25 százaléka egységesen azonos magánhangzónak jelezte volna.

Az 5. és a 6. ábrán bemutatjuk az előző ábrák egy bizonyos szempontból való összesítését. Nevezetesen összeszámoltattuk számítógépes programunkkal azt, hogy az azonos F1 frekvenciájú hangmintákra összesen hány azonosítást tettek az egyes magánhangzók vonatkozásában a kísérleti személyek. Ezt az összeszámolást nemcsak az első formánsra, hanem további lépésként az azonos második formáns frekvenciájú hangmintákra is elvégeztettük. Az ábrákat szemlélve elmondhatjuk, hogy a korábbiakban említett 50 százalékos azonosítási érték körüli hirtelen csökkenés itt is jól megfigyelhető. Amennyiben ez nem így lenne, hisztogramjaink jóval laposabb és elnyúltabb haranggörbéhez hasonlítanának. Egyedül talán csak az „ö” hang mindkét, valamint az „e” hang F1 formánsának hisztogramja kivétel, az aránylag széles, elnyúl-

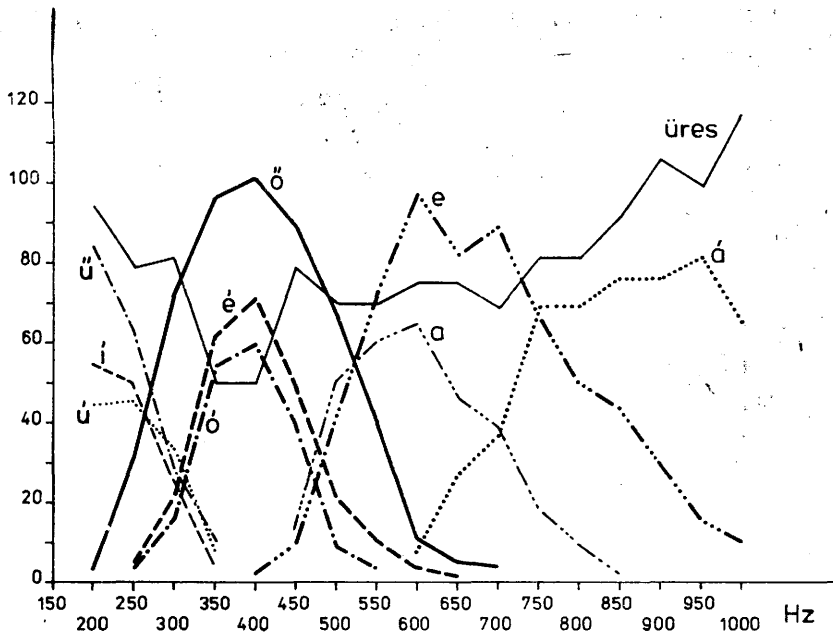
* Ha felállítjuk a magyar magánhangzók sorát a viszonylagos rezonancia szempontjából, akkor — Gombocz Zoltán szerint (ÖM II./1, 27) —, „a sorozatban az á és az ö viszonylagos helye lesz — vidékek és egyének szerint — a legingadozóbb.”

2. táblázat

A kísérleti személyek legalább 25, 25%-a által különbözönek jelzett hangminták

A hang- minta sorszáma	Az adott magánhangzóval történő azonosítások száma										Érték (Hz)	
	a	á	e	é	i	o	ö	u	ü	—	F1	F2
3						7		6			300	500
13	12					5					500	650
40	7	7									800	950
52	10	8									650	1100
53	10	8									700	1100
78							6		6		250	1400
95							5		14		250	1550
105		5	10								750	1550
106		7	6								800	1550
107		10	5								850	1550
113							9		9		300	1700
131							6		8		350	1850
150			5	7							450	2000
168			10	6							500	2150
185			8	5							500	2300
186			7	5							550	2300

tabb képével. De a figyelmes szemlélőnek feltűnhet az is, hogy az 5. ábrán az „e” hang F1 hisztogramjának két jól elkülöníthető maximumértéke van, mégpedig a 600 és a 700 Hz-es frekvenciánál. A következőkkel magyarázzuk ezt az anyagunkban egyedülálló jelenséget: minden magyar anyanyelvűben potenciálisan létezik mindkét „e” hang, a nyílt és a zárt „e” hang realizációs halmazának a képe. Ez a két kép akusztikailag jól körülhatárolható, leírható; ennek eredménye az említett hisztogram speciális, két csúcsot tartalmazó képe. Az üres magánhangzó azonosításainak értéke tulajdonképpen a kilenc magánhangzó hisztogram összegének a fordítottja. Ebből láthatjuk, hogy a magyar magánhangzók viszonylag egyenletesen használják fel az első formáns realizációjára a rendelkezésre álló frekvenciasávot, de leginkább a 350–700 Hz-es tartomány van kihasználva. Továbbá a második formáns a rendelkezésére álló frekvenciasávot nem olyan egyenletesen használja ki, mint az első formáns. Az alacsonyabb frekvenciák felől a magasabb frekvenciák felé haladva a kihasználtság foka egyre inkább csökken. Ezen belül a második formáns két sávban fordul elő a leggyakrabban, mégpedig az 500–800 és az 1250–1850 Hz-es tartományban. Mondhatjuk, hogy a magyar magánhangzók ezeket a kiemelt frekvenciasávokat töltik ki, használják fel többszörösen. Táblázatos formában a hisztogramok legfőbb tulajdonságait a 3. táblázatban mutatjuk be.

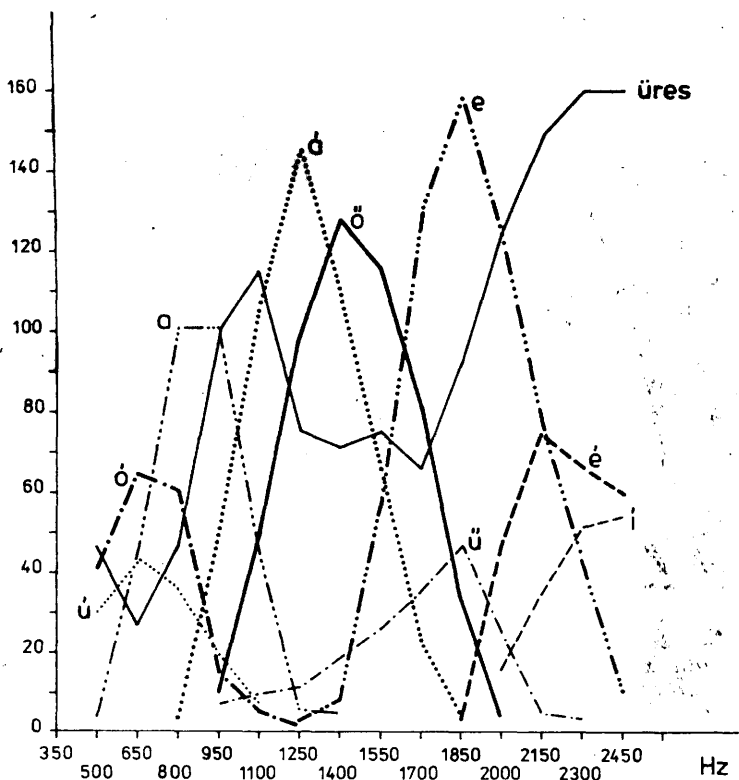

5. ábra. A 212 szintetizált hangmintára adott 4240 válasz közül az egyes magánhangzókkal azonosított válaszok száma az F1 formáns függvényében

3. táblázat

Az adott magánhangzókkal legnagyobb számban azonosított hangminta formánsfrekvenciaértékei

A magánhangzó	Az első formáns (F1) (Hz)			A második formáns (F2) (Hz)		
	a csúcscsérték közelében	a csúcscsérték 75%-ánál	a csúcscsérték 50%-ánál	a csúcscsérték közelében	a csúcscsérték 75%-ánál	a csúcscsérték 50%-ánál
1. a	600	500–600	500–700	800–950	800–950	800–950
2. á	950	750–1000	750–1000	1250	1250–1400	1100–1400
3. e	600–700	600–700	550–600	1850	1700–2000	1700–2000
4. é	400	350–400	350–400	2150	2150–2450	2000–2450
5. i	200	200–250	200–250	2450	2300–2450	2150–2450
6. o	400	350–400	350–400	650	650–800	500–800
7. ő	400	350–450	300–500	1400	1250–1550	1250–1700
8. u	250	200–250	200–300	650	500–800	500–800
9. ü	200	200–250	200–250	1850	1850	1550–1800

6. ábra. A 212 szintetizált hangmintára adott 4240 válasz közül az egyes magánhangzókkal azonosított válaszok száma az F2 formáns függvényében

A korábbiakban ígéretet tettünk arra, hogy megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy a férfi és a női kísérleti személyek eltérően értékelték-e a szintetizált hangminta anyagunkat. E kérdés megválaszolása végett elkészítettük a fentiekben már pontosan leírt hisztogram formákat, külön a férfiak, majd külön a nők válaszát összesítve. Elmondhatjuk, hogy különösen szembe-tűnően nem térnek el, nagy vonalakban tendenciájukban megegyeznek a férfiak és a nők válaszainak összesítésének eredményei. Azonban a csúcser-tékeket táblázatba gyűjtve (lásd 3. táblázat) figyelemreméltó tényt vehetünk észre: az „a, á, o, u, i” hang esetében a nők más formánsfrekvenciájú hang-mintákat azonosítottak legnagyobb számban az egyes magánhangzókkal. Sőt a fent említett magánhangzók közül a négy hátul képzett hang esetében a nők a magasabb frekvenciájú mintát azonosították a legtöbbször az adott magánhangzónak, az első és a második formáns tekintetében egyaránt. A jelen-ség még érdekesebbnek tűnik, ha párhuzamba állítjuk azzal az irodalomból jól ismert ténnyel, hogy a női ejtésű magánhangzók formánsainak frekvenciája általában magasabb, mint a férfi ejtésűeké. Azt a jelenséget, hogy a férfiak és a nők, ha kis mértékben is, de eltérően észlelték ugyanazt a hangmintaanyagot, nem tekintjük véletlennek vagy kísérletünk megengedhető pontatlanságának,

4. táblázat

Az egyes magánhangzókkal legnagyobb számban azonosított hangminta formánsfrekvenciaértékei a férfi, a női kísérleti személyek esetében, valamint ezen értékek összesítése

A magánhangzó		Az első formáns (F1) (Hz)			A második formáns (F2) (Hz)		
		férfi	női	összesített	férfi	női	összesített
1.	a	550	600	600	800	950	800 – 950
2.	á	850 – 950	950	850 – 950	1250	1250	1250
3.	e	600 – 700	600 – 700	600 – 700	1850	1850	1850
4.	é	400	400	400	2150	2150	2140
5.	i	250	200	200	2450	2300	2450
6.	o	350 – 400	400	400	650	800	650
7.	ö	400	400	400	1400	1400	1400
8.	u	200	250	250	650	650	650
9.	ü	200	200	200	1850	1850	1850

hanem a jelenség egyik lehetséges magyarázata a következő: minden beszélő rendelkezik az anyanyelve magánhangzó-fonémáinak megfelelő realizációs halmaz képével. Ez a kép kissé eltérő a férfiak és a nők esetében, ugyanis ennek a realizációs halmaznak a középpontjában, a magjában az illetőnek a saját maga által ejtett hangképei (magánhangzóképei) állnak. Mivel a férfiak és a nők akusztikailag is kissé eltérő hangot ejtenek ugyanannak a fonémának a realizálása során, ezért törvényszerű, hogy a fonémák realizációs halmazának középpontja is máshol van férfiak és máshol van nők esetében. Mármost, ha az előzőeket elfogadjuk, akkor nem meglepő az említett jelenség, ugyanis a férfiak a hallott hangmintát a saját realizációs halmazukkal hasonlították össze, míg a nők szintén a saját realizációs halmazukkal, függetlenül attól, hogy a minta női vagy férfi ejtésű hang volt-e. Mivel a férfiak és a nők fonéma-realizációs halmaza különböző, a hangminták azonosítása is különböző lett. Ebből adódik tehát, hogy ha csak kissé eltérő, de más formánsfrekvenciájú hangmintát azonosítottak maximális számban az egyes magánhangzóknak a férfiak és a nők. Kísérletünk fő célja nem ennek a bizonyítása volt, mégis, az előbbiekből levonhatjuk azt a tanulságot, hogy igen gondosan kell megválasztani a hangtani percepciók kísérletekben résztvevők csoportját. Erre csak az eredmények tüzetesebb szemrevételezése során bukkantunk rá, de meggyőződésünk, hogy ez irányú észrevételeinket egy kifejezetten erre a célra összeállított kísérletsorozat is alátámasztja majd.

Úgy gondoljuk, hogy a későbbiekben is felhasználható lesz az általunk mesterségesen előállított 212 szintetizált hangminta. Ugyanis e hanganyag alkalmas arra, hogy más anyanyelvűek percepciók tesztjének alapjául szolgáljon, így ennek segítségével lehetőség nyílik különböző nyelvek magánhangzó-rendszerének összehasonlítására is. Ezenkívül egy nyelven belül, a nyelvjáráskutatásban is felhasználhatónak tartjuk.

KISS GÁBOR

Irodalom

- BOLLA K. (1978), A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise. Magyar Fonetikai Füzetek 1: 53—68
- FERRERO, F. E.—E. M. CALDOGNETTO (1976), Risultati sperimentali di una prova di percezione di suoni vocali sintetici. In: Gli studi di fonetica e fonologia. Róma
- GOMBOCZ Z. (1940), Magyar fonétika. In Gombocz Zoltán: *ÖM II/1*, 1—61. Budapest
- GORDOS G.—TAKÁCS Gy. (1983), Digitális beszédfeldolgozás. Budapest
- GÓSY M. (1984), A kategoriális percepció kérdése tipológiai vonatkozásban. Magyar Fonetikai Füzetek 13: 121—136
- KISS G.—OLASZY G. (1982/a), Interaktív beszédszintetizáló rendszer számítógéppel és OVE III beszédszintetizátorral. Magyar Fonetikai Füzetek 10: 21—45
- KISS G.—OLASZY G. (1982/b), A magyar beszéd előállítása számítógéppel. *Információ Elektronika* 1982/4: 344—354
- KISS G.—OLASZY G. (1984), A HUNGAROVOX magyarnyelvű, szótár nélküli valósidejű, párbeszédés beszédszintetizáló rendszer. *Információ Elektronika* 1984/2: 98—111
- LAZICZIUS Gy. (1963), *Fonetika*. Budapest
- MAGDICS K. (1965), A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest
- MOLNÁR J. (1970), A magyar beszédhangok atlasza. Budapest
- OLASZY G. (1978), Szintetizált magánhangzók formáns-intenzitás és formáns-sávszélesség értékei. Magyar Fonetikai Füzetek 1: 68—76
- SZENDE T. (1976), A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest
- TARNÓCZY T. (1974), A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái. *ÁNyT* 10: 181—196
- VÉRTES O. A. (1982), A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. In: Bolla Kálmán (szerk.) *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest. 71—114

Determining the First Two Formants of Hungarian Vowels by a Perception Test Involving Synthesized Sound Samples

by GÁBOR KISS

The author investigates the variance of the first two formants of Hungarian vowels by a perception test. To that end, varying first and second formants, he produced 212 synthesized sound samples that covered the full range of Hungarian vowels as well (see Figure 1) in the Phonetics Laboratory of the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences. He asked twenty subjects to listen to those samples and see if they could identify them with any Hungarian vowel, and if so, which one. The F1, F2 chart of Hungarian vowels based on the answers of the twenty subjects is shown in Figure 4. Frequency values of first and second formants of Hungarian vowels as determined by the auditive perception test are listed in Table 3. In analysing the results, the author comes to the conclusion that, if only to a small extent, men's and women's responses differ from each other. He explains that fact by assuming that both men and women try to identify the sound sample they hear in terms of the range of their own realisations, irrespective of whether what they hear is a male or female voice. This is shown in Table 4. The author thinks that third formants are significant in the case of close vowels, especially [i] and [u], in determining vowel quality.

A magyar névutós csoportról

I. Bevezetés

A modern nyelvészeti szakirodalomban csak Jackendoff klasszikus X-bar Syntax c. művének megjelenése, azaz 1977 után kezdtek nagyobb figyelmet fordítani a névutós csoportra (ezután PP¹). Addig a nyelvészek többsége, főleg a strukturalista hagyomány hatására, esetragként kezelte a névutókat (P). * Jackendoff azonban meggyőző érveket hozott fel amellett a nézet mellett, hogy a P főkategóriának számít, amely saját szintagmát alkot: ez a PP.

E cikkben a magyar PP-t fogjuk közelebbről vizsgálni. Attól eltekintve, hogy ennek az írásnak a folyamán elméleti kérdéseket is fogunk érinteni, e sorok írója elsősorban deskriptív tanulmányt szándékozott írni. Éppen ezért nem merülünk bele messzemenő elméleti elemzésekbe.

Mivel a névutós csoport bemutatásához fontos a birtokos szerkezet felépítésének ismerete, lássunk néhány birtokos szerkezetet:

(1a) az én- θ ház-a-m

(1b) János ház-a- θ

A birtokos szerkezet a magyarban olyan főnévi csoport (NP), amely két részből áll: az első rész a birtokost denotáló NP ((1a)-ban *az én*; (1b)-ben *János*). Mint látjuk, a birtokos (a/b)-ben jelöletlen, azaz nominativusz. A birtokos megelőzi a második részt, a birtokot, amely kategoriális szempontból nézve a főnévi kategóriához (N) tartozik, azon kívül a birtokos szerkezet „feje” (*head*). Szabolcsi Anna 1981-es cikkében kimutatta, hogy a birtokos szerkezet fejében szereplő birtokos affixum birtoklásjelölőből (Poss; (1a/b)-ben -a) és egyeztetési jelölőből (AGR; (1a/b)-ben -m, illetve - θ) tevődik össze. Az AGR egyébként olyan információt tartalmazhat, mint személy, szám és határozottság. Szabolcsi Anna azt tételezi fel, hogy a Poss és az AGR kombinációja az ún. inflexio (INFL) csomópontnak a realizációja (vö. Chomsky 1981). Ebből az következik, hogy a magyarban az INFL-nek kétféle realizációja van: a mondat² inflexiója, mely az igéhez kapcsolódik és az [\pm idő,

* Kivéve az uráli nyelvészeket és sok egyéb szaknyelvészt. — A fel. szerk.

¹ A PP szimbólum nemcsak névutós csoportot denotál, hanem előjárós csoportot is, mint pl. az angol *behind John*-féléket is. E cikk megírásánál Sebestyén (1965) nélkülözhetetlen forrásmunkának bizonyult.

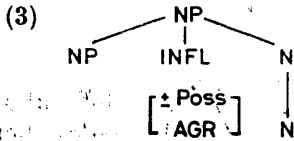
² A magyar mondat pontos struktúrája központi kérdés a mai magyar elméleti nyelvészetben (vö. É. Kiss 1981, Horváth 1981). Mi itt nem kívánunk állást foglalni e bonyolult kérdésben.

(AGR)] jegyeket tartalmazza, míg a birtokos szerkezeté a [\pm Poss, (AGR)] jegyeket, mely, ahogy fent láttuk, a birtokon jelentkezik.

A magyar birtokos szerkezetet a következő újraírási szabállyal lehetne generálni (I. Szabolcsi 1981, 1984):

(2) NP \rightarrow NP INFL N³ ahol INFL = [\pm Poss, AGR]

A (2)-es szabály a következő ágrajzot állítja elő:

Figyelemre méltó, hogy bizonyos névutós csoportokban szintén az INFL realizációját véljük érvényesülni, ugyanúgy mint a birtokos szerkezetben. Így kétféle névutót különböztetünk meg: inflexióval előforduló névutókat, melyeket „mezes” (*dressed*) névutóknak fogunk nevezni, és inflexió nélküli „meztelen” (*naked*) névutókat. Az a tény, hogy kétféle névutós csoport is létezik, eleve érdekessé teszi a névutósszerkezet szintaktikai vizsgálatát.

E cikk három részre tagolódik. Az első részben a magyar névutóknak az inflexión alapuló osztályozására teszünk javaslatot. A második részben a mezes és a meztelen névutós csoport közötti különbségeket kívánjuk bemutatni. A harmadik részben viszont elméleti elemzést dolgozunk ki az első és a második részben bemutatott adatok alapján. Elméleti keretül a generatív grammatika legutóbbi változata, a „Government & Binding” elmélete szolgál (GB; I. Chomsky 1981). Ahogy említettük, ez az elemzés nem törekszik teljességre, csupán ízelítőt akar adni abból, hogy miként is lehetne a névutós csoporton belüli különbségekre magyarázatot találni egy mai nyelvészeti elmélet felhasználásával.

2. A magyar névutók osztályozása

Amikor foglalkozni kezdünk a magyar névutókkal, hamar észrevehetjük azt, hogy szintaktikai viselkedésük alapján két csoportra oszthatók.⁴ Mezes névutóknak azokat a névutókat tekintjük, amelyek személyragot viselnek, a meztelen névutókat viszont nem lehet ragozni. A (4)-es alatt mind a két csoportból felsoroljuk a legfontosabb példákat:

³ Az INFL az ún. affixum-ugrás szabállyal kerül a szerkezet fejére (I. Chomsky 1981).

⁴ Ez az osztályozás csak szintaktikai szempontból érvényes. Nem zárjuk ki, hogy pl. morfológiai szempontból a két szintaktikai csoporton belül alcsoportokat is meg lehet különböztetni. A középfok *-bb* jele előfordulhat a lativuszi végződésű jelölt névutóknál, viszont a lokativusszal járók agrammatikusak:

(ia)	<i>mögé</i>	(iia)	<i>mögött</i>
(ib)	<i>mögébb</i>	(iib)	* <i>mögöttebb</i>
(iia)	<i>elé</i>	(iva)	<i>előtt</i>
(iiib)	<i>elébb</i>	(ivb)	* <i>előttebb</i>

- (4a) mezes (dressed) névutók: *alá, alatt, alól, elé, előtt, elől, felé, felől, fölé, fölött/felett, fölül, kívül*,⁵ *köré, körül, közé, között/közt, közül, mögé, mögött, mögül, által* (eszközhatározó értelemben), *ellen, helyett, iránt, miatt, nélkül, szerint, után*.
- (4b) meztelen (naked) névutók: *által* (hely- vagy időhatározói értelemben), *alul, át, belül, együtt, felül, fogva, innen, képest, keresztül, kívül* (helyhatározói értelemben), *közel, nélkül*,⁶ *nézve, szembe, szemben, szemközt, túl, végig*.

Mielőtt áttérnénk a mezes és meztelen névutók közötti különbségek bemutatására, először szeretnénk még néhány megjegyzést tenni a névutókról nyelvtörténeti szempontból.

Névutókat már találunk az első összefüggő magyar szövegben, a Halotti Beszéd és Könyörgésben, mely 1192 és 1195 között íródott. Például az *előtt* névutó előfordul a következő mondatban:

(5) *Tug legenece neki feged urumc feine e l e u t.*

Ez a példamondat világosan mutatja, hogy a névutók már az ómagyarban grammatikai kategóriát alkotnak. Azonban, mint Máta (1971) helyesen megfigyelte, az időben a névutók még mindig az igekötőkkel és a határozószókkal együtt alkotnak egy szintaktikai csoportot. Ez a csoport csak az ómagyar kor vége felé kezdett felbomlani. Így az ómagyar kor végére tehető a névutók önálló életének kezdete a magyar nyelvben.

A magyarban egy majdnem tökéletes rendszer fejlődött ki azokkal a helyviszonyokkal kapcsolatosan, amelyek összhangban állnak a *hová?, hol?, honnan?* kérdésekkel. Az esetrendszeren belül olyan alrendszereket lehet megkülönböztetni, melyek megfelelnek a fenti kérdéseknek pl. a *-ba/be* illativuszi esetrag, illetve a *-ban/ben* inesszivuszi esetrag, és a *-ból/ből* elativuszi esetrag. Néhány névutónál ugyanazt a rendszerességet lehet felfedezni: pl. *alá* (hová?), *alatt* (hol?), *alól* (honnan?). Mindegyik variáns egy külön finnugor eredetű formális elemből áll: *-a/e* (lativusz), *-tt/n* (lokativusz), *-l* (ablativusz). Tehát, ebből az következik, hogy egyes magyar névutók megszilárdult ragok főnevekből keletkeztek, másoknak viszont adverbális elődeik vannak.

3. A mezes és meztelen névutók, névutós csoportok közötti különbségek

E részben a következő különbségekre fogjuk összpontosítani figyelmünket:

- (a) A mezes névutók előfordulnak inflexiós csomópontban, a meztelen névutók viszont nem (vö. 3.1.).

⁵ Attól eltekintve, hogy a *kívül* meztelen névutó, személynévmásos kiegészítővel ugyanúgy ragozható, mint egy mezes névutó. Így tehát kétféle grammatikus frázis felel meg az angol „without me”-nek: *kívülem* és *rajtam kívül* (l. a harmadik részt e formák szegmentálására).

⁶ *Nélkül* a *kívül*-nek fordított esete — vö. az 5. jegyzettel. A *nélkül* névutót mezes névutónak vehetjük, de ha kiegészítője személyes névmás, akkor meztelen névutóként viselkedik. Tehát az angol „without me”-nek a *nélkülem*, és a *nálam nélkül* egyaránt megfelel (l. a harmadik részt e formák szegmentálására).

- (b) A mezes névutók kiegészítői (névszói része) nominativusban, a meztelenek függő esetben (casus obliquus) jelennek meg (vö. 3.2.).
- (c) A mezes névutók kiegészítői állhatnak dativusban is (vö. 3.3.).
- (d) Minden meztelen névutó és csakis azok kerülhetnek felszínre főnévi kiegészítő nélkül (vö. 3.4.).
- (e) Ha a mezes névutó névutós mutató névmási szerkezetben fordul elő, akkor a mezes névutó kötelezően ismétlődik, a meztelen viszont nem (vö. 3.5.).

3.1. Inflexió a névutós csoportban

Vizsgáljuk meg a következő paradigmákat:

mögött (mezes névutó)

- (6a) (*én-θ*) *mögött-e-m*
 (6b) (*te-θ*) *mögött-e-d*
 (6c) (*ő-θ*) *mögött-e-θ*
 (6d) (*mi-θ*) *mögött-ü-nk*
 (6e) (*ti-θ*) *mögött-e-tek*
 (6f) (*ő-θ*) *mögött-ü-k*
 (6g) *János-θ* *mögött-θ-θ*
 (6h) *a ház-θ* *mögött-θ-θ*

át (meztelen névutó)

- (6a) *(*én-θ*) *át-a-m*
 (6b) *(*te-θ*) *át-a-d*
 (6c) *(*ő-θ*) *át-a-θ*
 (6d) *(*mi-θ*) *át-u-nk*
 (6e) *(*ti-θ*) *át-a-tok*
 (6f) *(*ő-θ*) *át-u-k*
 (6g) **János-θ* *át-θ-θ*
 (6h) **a ház-θ* *át-θ-θ*

Ahogy (5)-ből és (6)-ból látjuk, a mezes névutók megjelennek személyraggal, ellentétben a meztelenekkel. Ez a különbség Harlow (1980) és McCloskey—Hale (1984) szerint, akik hasonló adatokra bukkantak a walesiban, illetve az írben, a grammatika szótári komponensében keresendő. Bizonyos névutók (a mezesek) egyszerűen felvehetnek személyragot, mások (a meztelenek) viszont nem. Ez azt jelenti, hogy a nyelvsajátítás közben a gyerekek meg kell tanulni ezeket az egyedi sajátosságokat. Szabolcsit (1981) követve feltételezzük, hogy a személyrag az (5) alatti példákban birtoklást jelölő *-e/θ* és egyeztetési jelölő *-m/d/θ/nk/tek/k* vegyülése, azaz az INFL-csomópont realizációja. A „birtokos jelölő” a birtokos szerkezet esetében gyakran tulajdont fejez ki. Igor Mel'čuk azonban bebizonyította, hogy a „possessive marker” nem mindig ezt a szerepet játssza** (lásd erről részletesebben Mel'čuk 1973). Kézenfekvő, hogy

** Miként ez az uráli nyelvek kutatói előtt — más elméletbe ágyazva, más megközelítésben — jól ismert. A fel. szerk.

az (5) alatti példákban a „possessive marker” -e/Ø nem jelöl tulajdont a szó szoros értelmében. Ezért inkább elvont jegyként interpretáljuk azzal a céllal, hogy bizonyos morfológiai (vö. Mel'čuk 1973) és szintaktikai általánosításokat tehessünk. Az egyeztetési jelölő úgy, mint a birtokos személyragban, a mezes névutókon személyt és számot reprezentál. Ha a mezes névutó kiegészítője tulajdonnévből vagy lexikális főnévi csoportból áll — vö. (5g, h)-t —, akkor az INFL-nek a realizációja zéró. A következő részben majd néhány érvet hozunk fel, amivel indokolni kívánjuk ezt a lépést.

Mint ismeretes, a személyes névmás nyílt megjelenése tetszőleges a magyarban: a jelöletlen esetben nem írjuk ki. A személyes névmás nyílt alakját csak akkor használjuk, ha hangsúlyt akarunk neki adni. Ahogy a következő kifejezésekből látjuk, a személyes névmás megjelenése más szemantikai interpretációval is együtt jár:

(7a) *Mögöttem leesett egy váza.*

(7b) **ÉN mögöttem leesett egy váza.*

(7c) *ÉN mögöttem esett le egy váza, és nem T'Emögötted.*

Azt a grammatikai eljárást, hogy a jelöletlen esetben elhagyható a személyes névmás „pro-ejtésnek” hívjuk. A pro-ejtésnek az a feltétele, hogy az adott nyelv gazdag inflexióval rendelkezék. Chomsky (1982) alapján azt tételezzük fel, hogy a személyes névmás helyén jelen van egy üres névmási kategória, az ún. „kis pro”, mely szoros összeköttetésben áll az egyeztetési jelölővel — vö. (7a). Az a megfigyelés, hogy bizonyos nyelvekben a gazdag inflexió jelenléte (elsősorban az igén) fontos szerepet játszik a nyelvi leírásban és elemzésben, az olasz nyelv intenzív kutatásának köszönhető (vö. Rizzi 1982). A magyart is pro-ejtő nyelvnek tekintjük, ami informálisan annyit jelent, hogy az INFL-csomópont elég erős ahhoz, hogy a személyes névmás által hordozott információt reprezentálja. Ez, mint az olvasó könnyen ellenőrizheti, mind a mondatra, mind a birtokos szerkezetre, s a mezes névutós csoportra jellemző. A 4. részben még visszatérünk erre a pro-ejtési eljárásra.

3.2. Eset a névutós csoportban

A (6) alatti példákból kiderül, hogy a mezes névutók kiegészítői nominatívuszi esetben kerülnek felszínre. Természetes lenne ezt a nominatívuszi esetet az INFL-csomóponttal összefüggésbe hozni, hiszen a mondat alánya is, mely szintén kapcsolatban áll az INFL-csomóponttal, nominatívuszban jelenik meg. Egy másik magyarázati lehetőség a mezes névutó kiegészítőjének nominatívuszos előfordulására az volna, ha a nominatívuszt a mezes névutók lexikális tulajdonságaként fognánk fel, olyan esetnek, amelyet a mezes névutó az alkategorizációs keretében a saját kiegészítőjének jelöl ki. Három érv szól azonban e megoldás ellen: a) van mikor a mezes névutó kiegészítője felveszi a datívuszi esetet (vö. 3.3.). Ennek a datívuszi esetnek a származtatására fel kellene akkor vennünk még egy alkategorizációs keretet a szótárban. Az viszont nem elegendő megoldás, ha a szótárban kétféle alkategorizációs keretet vezetünk be egy és ugyanazon a predikátor számára;

b) egyes névutók azzal a tulajdonsággal rendelkeznek, hogy bizonyos körülmények között mind a mezes, mind a meztelen névutók csoportjába

beletartoznak. Ilyen névutó például a *nélkül* — vö. a 6-os jegyzetet. Ezért a következő minimális párt alakíthatjuk ki:

(8a) *(én-θ) nélkül-e-m*

(8b) *nálam nélkül*

A (8a) példában a *nélkül* mezes névutóként szerepel, hiszen személyraggal van megtoldva. Mint látjuk, a személyes névmás nominativuszban jelenik meg. A (8b) példában viszont, ahol a *nélkül* meztelen névutó, a személyes névmás függő esetben (adesszivuszban) áll;

c) ha a nominativuszi esetet nem hoznánk összefüggésbe az INFL-csomóponttal, akkor a birtokos szerkezetben előforduló nominativuszt a főnévtől kellene származtatnunk. Ez viszont nem lenne meggyőző lépés, hiszen főnevek inkább kapni szoktak esetet, s nem adni.

A fenti érvek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a nominativuszi esetet a mezes névutós csoportban nem tulajdonítjuk a névutónak, hanem inkább összefüggésbe kell hoznunk az INFL-lel. A meztelen névutók kiegészítői ellentétben a mezesekével, függő esetben állanak. A magyar gazdag esetrendszerrel rendelkezik, Antal (1961) szerint pl. 17 különböző esetrag különíthető el. Ezért nem okoz nagy meglepetést az a tény, hogy a meztelen névutók mellett nagy változatosságban jelennek meg függő esetek; a következő meztelen névutók insztrumentálissal együtt járnak: *együtt, szembe, szemben, szemközt, viszont*; szublativusszal a *nézve*; lativusszal a *képest, közel*; szuperesszivusszal az *által, alul, át, belül, felül, innen, keresztül, kívül, túl, végig*; adesszivusszal *fogva, nélkül*; ablativusszal a *fogva, kezdve*. Íme néhány példa:

(9a) *valakiv e l együtt*

(9b) *valamir e nézve*

(9c) *valakih e z képest*

(9d) *a híd o n át*

(9e) *valamin é l fogva*

(9f) *holnapt ó l kezdve*

Ekképp ahhoz a ponthoz érkeztünk el, hogy felállíthatjuk a magyar névutós csoport újírási szabályát. Ahogyan az eddigi példákból is kirajzolódik, a névutós csoport feje maga a névutó, mely a szerkezet végén helyezkedik el. Nyilván, ez összhangban áll azzal a hagyományos megfigyeléssel, hogy a magyarban névutók vannak, s nem előjárók mint pl. az angolban. Ebből viszont az következik, hogy a névutó kiegészítője mindig a baloldalon van, s hogy a névutós csoport balraágazó kategória ugyanúgy, mint egyébként a főnévi csoport is (vö. (2), s lásd még Ackerman 1985).

A mezes névutós csoport generalálására a következő újírási szabályt javasoljuk:

(10a) $PP \rightarrow NP \text{ INFL } P^?$, ahol $\text{INFL} = [+ \text{Poss}, \text{AGR}]$

Azaz, az INFL-csomópont jelen van a mezes névutós csoportban, s a mezes névutó kiegészítője nominativuszban áll.

[?] L. a 3. jegyzetet.

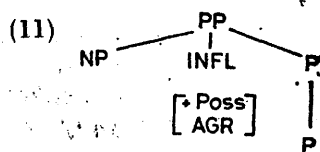
A meztelen névutós csoport generálására a következő szabályt javasoljuk:

(10b) PP → NP P'

E névutós csoportban nincs jelen az INFL-csomópont, míg a meztelen névutók függő esetben helyezik kiegészítőjüket. A (10a) és (10b) szabályt a fonológiában is használatos zárójel-konvenció segítségével kapcsolhatjuk össze. A zárójelek azt jelzik, hogy egy bizonyos kategória előfordulása tetszőleges. Így a magyar névutós csoport újírásai szabálya a következő módon fest:

(10c) PP → NP (INFL) P', ahol INFL = [+ Poss, AGR]

Megjegyezzük, hogy a (2) és a (10c) szabály között nagy hasonlóságot fedezünk fel. Ez nem nagy meglepetés, ha számbavesszük Jackendoff (1977) eredményeit. Ray Jackendoff arra a következtetésre jutott, hogy a természetes nyelvekben a szintagmák struktúrája párhuzamos felépítésű. A magyar főnévi csoport és névutós csoport strukturális hasonlósága alátámasztja ezt a következtetést. A (10c) szabályt a következő ágrajzzal lehet ábrázolni:

3.3. A dativusz a mezes névutós csoportban

Lássuk a következő birtokos szerkezeti párokat:

(12a) *az én házam*

(12b) *nekem a házam*

(13a) *János háza*

(13b) *Jánosnak a háza*

A (b) változatokban, mint látjuk, a kiegészítő felveszi a dativuszi esetragot. E dativuszi esetrag státusza a magyar grammatikában bonyolult kérdéseket vet föl, éppen emiatt származását, hovatartozását ezen a helyen nem fogjuk boncolgatni. Azt azonban megfigyelhetjük, hogy a dativusszal jelölt birtokos elvándorolhat főnévi csoportjától, miközben nominativuszi változata helyhez van kötve (vö. Szabolcsi 1981, 1984):

(14a) **én leégett a házam*

(14b) *nekem leégett a házam*

(15a) **János leégett a háza*

(15b) *Jánosnak leégett a háza*

Érdekes módon a nominativuszi-dativuszi alternánsokat a mezes névutós csoportban is megtaláljuk:

- (16a) *én mögöttem*
 (16b) *nekem mögöttem*

- (17a) *a bokor mögött*
 (17b) *a bokornak mögötte*

Az tény, hogy a (b) változatok régiesek, elavultak, s élőbeszédben az (a) változatokat használjuk, de az is tény, hogy ezeket a kifejezéseket semmiképpen sem mondhadjuk agrammatikusnak. Az irodalmi nyelvben, főleg a 19. századi klasszikusainknál bőven akadnak példák, melyekben a mezes névutó kiegészítője dativuszban van.

- (18a) *híven szól fejedelme s z a v á n a k u t á n a* (Vörösmarty Mihály).
 (18b) *bíbor kény mennykövít nem szórja ártatlanság n é p é n e k f ő l ő t t e*
 (Petőfi Sándor).
 (18c) *jól tudom, mi lappang b o k r o d n a k m e g e t t e* (Arany János).

Ugyanúgy, mint a birtokos szerkezet esetében a mezes névutós csoportból is csak a dativuszi kiegészítő vándorolhat el. Mivel effajta szerkezetről inkább csak passzív ismeretünk van, elég nehéz a dativuszi mondatrészekkel „ját-szogatni”. De például ellentétes mondatokban élesebb az anyanyelvi intuíciónk:

- (19a) ****én állt mögöttem a fiu, és nem” te.****
 (19b) *”nekem állt mögöttem a fiu, és nem” nek ed.*

(A magyar fülnek (19b) így hangzik jobban: *”én mögöttem állt a fiu, és nem” te mögötted*).

- (20a) **a ”bokor állt mögött, és nem a” ház.*
 (20b) *a ”bokornak állt mögötte, és nem a ”házna k.*

((20b) így hangzana jobban: *a ”bokor mögött állt, és nem a ”ház mögött*). Ezekre a mondatokra is érvényes az, amit fentebb mondtunk: nem vitás, hogy ezek a mondatok nem a legszebb magyar mondatok, de azért nem tekinthetjük őket agrammatikusnak. A lényeg itt az, hogy anyanyelvi intuíciónk éles különbséget tud tenni a (19a/b) meg a (20a/b) változatok között, attól eltekintve, hogy a (b) változatok talán régiesnek és szokatlannak hangzanak. A fenti példák egy módszertani eljárásra is felhívják a figyelmet, mely, ha elgondolkozunk róla, egészen természetesnek hat, ti. arra, hogy az irodalmi nyelvből is meríthetünk példaanyagot a mai nyelvészeti kutatás számára. Ez természetes is, hiszen az irodalmi nyelv szerves része a grammatikának, és anyanyelvi intuíciónk működik vele kapcsolatban.

*** A ” jel hangsúlyt (kiemelést) jelez.

Az ebben az alponthban bemutatott tények alapján a következő két megállapítást tehetjük. Először is a dativusz csak a mezes névutós csoportban jelenhetik meg. Másodsor: csak a dativusszal jelölt kiegészítő vándorolhat el csoportjától éppen úgy, mint a birtokos szerkezet esetében. Ezek alapján reális munkahipotézis lehet az, hogy a dativuszi esetet a birtokos szerkezetben és a mezes névutós csoportban összefüggésbe hozzuk az e két szerkezetben meglevő INFL-csomóponttal. Bármilyen elméleti keretben is kezdünk hozzá az ilyen adatok elemzéséhez, úgy érzem, számba kell vennünk ezeket a megfigyeléseket.

3.4. A meztelen névutók, az intranszitiv névutók

Ebben az alponthban három tesztet fogunk kidolgozni azzal a céllal, hogy bemutassuk a mezes és meztelen névutók közötti különbséget a tranzitivitás szempontjából. Mint látni fogjuk, a meztelen névutók előfordulhatnak bővítmény nélkül is. A szakirodalomban szokásos ilyenkor a névutókat intranszitivnak nevezni (vö. Riemsdijk 1978). A névutók tranzitivitási hovatartozását a következő tesztekkel vizsgáljuk: a) eldöntendő kérdés; b) felszólító módú ígék; c) fókuszálás.

Nézzük a következő kifejezéseket:

(21a) *Átmentél? Át.*

(21b) **Űlt János a fa alatt? Alatt.*

Az eldöntendő kérdésre válaszolhatunk meztelen névutóval, ami egyébként igenlő választ jelent. A (21b) agrammatikusságából viszont levezethetjük, hogy a mezes névutó kiegészítő nélkül nem fordulhat elő, azaz tranzitiv névutó. A (21b) mondatot grammatikusra fordíthatjuk, ha *alatt* helyett *alattá-t* használunk. De ez esetben kiegészítővel jelentkezik, hiszen feltételezzük a személyes névmás zéró változatának jelenlétét, vagyis a *pro-t* — vö. (7a)-t.

Az ige felszólító módjával kapcsolatos vizsgálat hasonló eredményre vezet: meztelen névutó megjelenhetik kiegészítő nélkül a felszólító módban szereplő ige után, a mezes névutó viszont nem:

(22a) *Gyere át!*

(22b) **Mássz fölé!*

A (b) frázisnak csak akkor van értelme, ha odaértjük az üres névmást, a *pro-t*. De akkor már természetesen tranzitiv névutóval van dolgunk.

Mivel a magyarban szabad szórend van, nem olyan egyszerű tesztelni, hogy mi számít egyetlen összetevőnek. Például az angolban, ahol kötött szórend áll fenn, jóval könnyebben találhatjuk meg az egyetlen összetevőket, pl. törlési szabályok segítségével. A magyar nyelvészeti szakirodalomban csak egy összetevőtesztet sikerült kidolgozni. Közismert tény, hogy a magyarban létezik egy szintaktikai fókuszpozíció, mely az igtől közvetlenül balra helyezkedik el. A fókuszos mondatrészt legkönnyebben a jellegzetes hangsúlyáról lehet felismerni:

(23) *"János ment haza.*

A fókuszpozíció azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy csak egyetlen összetevőt fogad be. Így összetevőtesztként használhatjuk. A következő fókuszos mondatokból kiderül, hogy csak a meztelen névutók szerepelhetnek egyedül a fókuszpozícióban:

(24a) *János "át ment a hídon.*

(24b) **János " alatt ült a fa.*

Ebből az összetevőtesztkből az következik, hogy a mezes névutókat nem foghatjuk fel egyetlen összetevőként.

Az olvasóban talán felmerülhetett az a kérdés, vajon egyáltalán meztelen névutókról van-e szó a (21), (22) és (24) példákban. Azt valóban nem lehet tagadni, hogy a meztelen névutók az igével szorosabb kapcsolatot tartanak fenn, mint például a következő mondatban:

(25) *János átment a hídon.*

A (25)-ös mondat abban különbözik a (24)-es mondatától, hogy az *át*-nak nincs fókusz hangsúlya, s ezért nem lehet fókuszban. Ezért Ackerman és Komlósy (1983) azt javasolják, hogy az *át* e pozícióban igemódosítóként szerepel, s az igével szorosabb egységben áll, egy ún. komplex predikátumot alkot vele. Összerintük az a komplex predikátum egy V'-csomópont alatt helyezkedik el:

(26)

$$\begin{array}{c} V' \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{igemódosító} \quad \text{ige} \end{array}$$

Ez a V' a grammatika szótári komponensében alkategorizáció révén jön létre. Az igemódosító pozíció többek között névutókat, igekötőket, névelőtlen főneveket, s mellékneveket is tartalmazhat. Így tehát egy tarka társaságnak adhat helyet a mondatban, amelynek a tagjai csak funkcionális szempontból viselkednek egységesen, kategóriális jegyeiket azonban megtartják. Ez azt a következtetést vonja magával, hogy a (21)-es, (22)-es példamondatokban a meztelen névutó funkcionális szempontból igemódosító, de kategóriálisan nézve névutó. Az, hogy az *át* szótári tulajdonságait megtartja, még akkor is, ha igemódosítóként funkcionál, a következő mondatpárból érezhető ki legjobban:

(27a) *János ment a hídon át.*

(27b) *János átment a hídon.*

A (27b)-s mondatban a szuperesszívuszi esetet nem származtathatjuk a *megy* igéből, mert az nincs alkategorizálva a szuperesszívuszra. Ezért (27a)-ban, valamint (27b)-ben a bővítmény szuperesszívuszi esetét a meztelen névutótól kapja. Így arra a következtetésre jutottunk, hogy a meztelen névutók kategóriálisan mindig a névutók csoportjához tartoznak, s hogy a magyarban a meztelen névutók egybeesnek az intranzitív névutókkal.

3.5. A névutós mutató névmási szerkezet

A mutató névmási szerkezet mind a főnévi csoportban, mind a névutós csoportban előfordulhat. Könnyebben átlátható a névutós mutató névmási szerkezet, ha először megvizsgáljuk a főneves mutató névmási szerkezetet. Az angollal ellentétben nem lehet elhagyni a határozott névelőt a magyar főneves mutató névmási szerkezetben, s a mutató névmáson ugyanaz az esetrag szokott megjelenni, mint a szerkezet főnévi fején. Az α -konvenciót fogjuk használni e nevek kifejezésére. Így a főneves mutató névmási szerkezetet a következő sémában lehetne reprezentálni:

- (28) mutató névmás + α -esetrag határozott névelő N' + α -esetrag,
ahol α = nominativusz, akkuzativusz, stb.

Lássuk a következő példákat:

- (29a) "azon a házon
(29b) "arra a hegyre

Figyeljük meg, hogy a mutató névmás mindig hangsúlyos. Felmerül a kérdés, hogy milyen csomópont alá helyezzük a mutató névmást. Két érv szól amellett, hogy a főneves mutató névmási szerkezetet a következő újírásai szabállyal állíthatjuk elő:

- (30) NP → NP NP

Először is, esetet általában a főnévi csoportok szoktak kapni (vö. Antal 1977 a magyarral kapcsolatos példákra), ami aztán leszivárog a főnévi fejre. Ha a mutató névmás a (30)-as szabályban nem foglalna helyet egy külön csomópont alatt, hanem inkább valamilyen módosító pozícióban lenne, akkor a mutató névmáson szereplő eset meglepetést okozna, hiszen a magyarban a módosító pozícióban levő elemek nem vesznek fel esetet. Másodszor, ha a mutató névmást és a lexikális főnévi csoportot ugyanazon csomópont alatt generáljuk, akkor az α -konvenció által kifejezett egyforma esetre lenne magyarzat. A főneves mutató névmási szerkezet bemutatása után nézzük meg, hogy milyen is a névutós mutató névmási szerkezet. Először vizsgáljuk meg a mezteleneket:

- (3a) "azon a hídon át
(3b) "azzal a fiúval együtt

A meztelen névutós mutató névmási szerkezet egy főneves mutató névmási szerkezetből és a meztelen névutóból tevődik össze. Mint látjuk a példákban, a meztelen névutó szótári esetét adja a főneves névmási szerkezetnek, amely aztán leszivárog a mutató névmásra, valamint a lexikális főnévi csoport fejére. A főneves mutató névmási szerkezet azonban nem kombinálódhatik ilyen módon mezes névutóval. Az ilyen szerkezet kétségtelenül agrammatikus:

- (32a) **"az a fiú mögött

A (32a)-nak grammatikus változata inkább így néz ki:

(32b) *"amögött a fiú mögött"*

Mint látjuk, a mezes névutónak kötelezően meg kell duplázódnia. Még egy pár példa igazolja, hogy itt nem véletlenségről van szó, hanem inkább tényleges grammatikai szabályról:

(33a) **"az a ház mögé"*

(33b) *"amögé a ház mögé"*

(34a) **"az a ház előtt"*

(34b) *"azelőtt a ház előtt"*

A meztelen névutók ismétlődése azonban agrammatikus mondatokat eredményez:

(35a) **"azon át a hídon át"*

(35b) **"azzal együtt a fiúval együtt"*

A fenti példákból kirajzolódik a következő kép: a névutós mutató névmási szerkezetben csakis mezes névutók ismétlődhetnek és ezeknek ismétlődni is kell, a meztelen névutók duplázása egyszerűen agrammatikus mondatokat eredményez. E cikkben nem fogjuk felvetni azt a kérdést, hogy mi is lehet ennek az oka. Jelen alpontban bemutatott példáink csupán azt a célt szolgálták, hogy alátámasszák a 2. részben javasolt osztályozást: a névutók inflexión alapuló osztályozása nem légbőlkapott, hanem mint a fenti példák mutatják, grammatikai realitás.

4. Egy elméleti elemzés felé

A harmadik részben láttuk, hogy szignifikáns szintaktikai eltérések vannak a mezes és a meztelen névutós csoport között. A kérdés az, vajon megelégszünk-e a pusztán tényekkel vagy esetleg próbálkozunk-e magyarázatot adni különbségtéveszésre. Az erre a kérdésre adott válasz egy bizonyos kutatási magatartást, stratégiát árul el. Tény, hogy a mai nyelvészeti modellekben dolgozók az utóbbira törekcsenek, több-kevesebb sikerrel.

A harmadik részben bemutatott különbségekre magyarázatot esetleg a GB-féle elmélet nyújthat. Olyan nyelvészeti elméletnek mint a GB-nek az a célja, hogy jellemezze azokat a műveleteket és elveket, amelyek a természetes nyelvek maggrammatikáját határozzák meg, az ún. univerzális grammatikát. Az univerzális grammatika önmagában paraméterekkel ellátott rendszer, s a paraméterek felállítása révén vezetjük le a különböző nyelvek sajátos maggrammatikáját. A Pisai előadások megjelenése óta bebizonyosodott, hogy a grammatika paraméteres megközelítése gyümölcsöző kutatási eljárás. De éppen ebben rejlik egyik gyengesége is. A paraméter fogalma nincs még formalizálva, jelenleg nem több egyfajta intuitív fogalomnál. Így az a veszély áll fent, hogy mindenre, amire nem találunk megoldást, paramétereket állítunk fel, ami viszont elterelheti a figyelmet az igazi általánosítások megtalálásától.

Az elmúlt évek kutatásában a legeredményesebb paraméterek egyikének az ún. *pro*-ejtési paraméter bizonyult, amiről volt már szó a 3.1. alpontban (vö. Jaeggli 1980, Rizzi 1982): azok a nyelvek, amelyek gazdag inflexióval rendelkeznek alanyi pozícióban megengednek egy üres kategóriát a nyílt személyes névmás helyett, mert — mint említettük — az egyeztetési jelölő szintén tartalmazza a személyes névmás által hordozott információt. Továbbá a *pro*-ejtési paraméter nemcsak a személyes névmás elhagyásával jár együtt, hanem magyarázatot adhat arra, hogy miért fordulhat elő a mondat alanya ige mögötti pozícióban, pl. az olaszban, mely SVO-nyelv, meg az ún. hosszú kérdőszó mozgására alanyi helyzetből (vö. Rizzi 1982). Így tehát a *pro*-ejtési paraméter az olasz és az angol közötti legszembetűnőbb különbségeket fedi, s mivel a tényeknek erre a konstellációjára (clustering of facts) érvényes, azt mondjuk, hogy a paraméternek nagy magyarázó ereje van.

Ha mégegyszer áttekintjük a harmadik részben bemutatott különbségeket a mezes és a meztelen névutós csoport között, úgy tűnik, mintha rábukkantunk volna egy „clustering of facts”-re. A legerősebb hipotézis ekkor az lenne, ha ezeket a szintaktikai különbségeket az INFL-csomópontnak tulajdonítanánk, vagyis az itt is paraméterként működne. Chomsky (1981) szerint az INFL-nek a következő tulajdonságai vannak:

- (36a) Az INFL szoros kapcsolatban áll szerkezetének alanyával. Ez pl. az egyeztetésből látszik.
 (36b) Az INFL nominativuszi esetet ad az alanyának.

(36a)-ból levezetjük a *pro*-ejtést — vö. (7), meg azt, hogy a mezes névutók tranzitívakként számíthatnak (vö. 3.4.), s (36b)-ből, hogy a mezes névutós csoport alanya nominativusban jelenik meg (vö. 3.2.). A meztelen névutós csoport egyes tulajdonságait viszont az INFL meg-nem-létéből magyarázzuk: a meztelen névutók kiegészítői függő esetet hordanak (vö. 3.2.), a névutó egyébként is esetadási kategória, amely aztán el is maradhat (vö. 3.4.). A következő lépés az lenne, ha a dativuszt (vö. 3.3.) és a duplázást (vö. 3.5.) a mezes névutós szerkezetben szintén kapcsolatba hoznánk az e szerkezetben meglévő INFL-csomóponttal. Azonban, ennek a két grammatikai eljárásnak pontos mechanizmusa további kutatást igényel.

Befejezésül, még meg kell indokolnunk az (5g/h) frázisokban feltételezett INFL-csomópont zéró realizációját:

- (5g) *János mögött-θ-θ*
 (5h) *a ház mögött-θ-θ*

Először is, az INFL-csomópont zéró realizációjától nem idegen a magyar grammatika. Például az idő és egyeztetési jelölő zéróként realizálódik az alanyi ragozás jelen idejének egyes szám harmadik személyében:

- (37) *János olvas-θ-θ*

Másodszor, mint a (17b), (18), (20b) alatti mondatokban megfigyelhettük, ha a mezes névutó kiegészítőjén dativusz szerepel, akkor kötelezően ki kell írunk az INFL-t. Harmadszor: az (5g/h)-ban a kiegészítő megjelenik jelöletlen formában, azaz nominativusban. Nos, ha INFL nem volna jelen,

akkor a „mezes” P tulajdonképpen a meztelen névutókhöz tartozna. Azonban minden meztelen névutó és csakis az ad függő esetet a kiegészítőjének, és így a jelöletlen nominativusz a mezes névutós csoportban problémát okozna.⁸

MARÁCZ LÁSZLÓ KÁROLY

Irodalom

- ACKERMAN, F. (1985), Predication and Government in Hungarian. Verbal Modifiers as Argument Taking Predicates. Doktori disszertáció. UCLA.
- ACKERMAN, F.—KOMLÓSY ANDRÁS (1983), Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Előadás a Klemm Antal emlékülésen. Pécs
- ANTAL LÁSZLÓ (1961), A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ANTAL LÁSZLÓ (1977), Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető, Budapest
- CHOMSKY, N. (1981), Lectures on Government and Binding. Foris, Dordrecht
- CHOMSKY, N. (1982), Some Concepts and Consequences of the Theory of the Theory of Government and Binding. MIT Press, Cambridge
- JACKENDORFF, R. (1977), X Syntax, a Study of Phrase Structure. MIT Press, Cambridge
- JAEGGLI, O. (1980), On Some Phonologically-Null Elements in Syntax. Doktori disszertáció. MIT, Cambridge
- HARLOW, S. (1980), Government and Relativization in Celtic. In: F. Heny (szerk.), Binding and Filtering. Croom Helm, London
- HORVÁTH, JULIA (1981), Aspects of Hungarian Syntax and the Theory of Grammar. Doktori disszertáció. UCLA, Los Angeles
- É. KISS, KATALIN (1981), Structural Relations in Hungarian, a „Free” Word Order Language. Linguistic Inquiry 12: 185—213
- MARÁCZ, LÁSZLÓ (1984), The Grammar of the PP in Hungarian. MA Thesis, University of Groningen
- MÁTAI MÁRIA (1971), A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. Nyelvtudományi dolgozatok 2. Budapest
- MCCLOSKEY, J.—HALE, K. (1984), On the Syntax of Person-Number Inflection in Modern Irish. Natural Language and Linguistic Theory 1: 487—533
- MEL'ČUK, I. (1973), On the Possessive Forms of the Hungarian Noun. In: F. Kiefer—N. Ruwet (szerk.), Generative Grammar in Europe. Reidel, Dordrecht
- RIEMSDIJK, H. VAN (1978), A Case Study in Syntactic Markedness. Foris, Dordrecht
- RIZZI, L. (1982), Issues in Italian Syntax. Foris, Dordrecht
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZABOLCSI, ANNA (1981), The Possessive Construction in Hungarian. A Configurational Category in a Non-Configurational Language. ALH 31: 262—289
- SZABOLCSI, ANNA (1984), The Possessor NP that Ran Away from Home. The Linguistic Review 3. 1.

On the Hungarian Postpositional Phrases

by L. K. MARÁCZ

In this article two types of postpositions, and postpositional phrases are distinguished in Hungarian: inflected (dressed) Ps, PPs and uninflected (naked) ones. It turns out that these two types of postpositions, and postpositional phrases have their own properties and they differ in their syntactic behavior. The reason for these differences in the PP corresponds with the presence or absence of the so-called INFL-node, which might function as a parameter in the sense of the Government and Binding Theory.

⁸ Ez az írás 1984 októberében a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült magyarországi tanulmányutam alatt. E cikkben szakdolgozatom (vö. Marác 1984) lényegét igyekeztem ismertetni a magyar nyelvészek előtt. E helyen köszönetet szeretnék mondani az MTA Nyelvtudományi Intézete munkatársainak, akik eredményessé tették budapesti tartózkodásomat. Külön köszönetet mondok Kenesei Istvánnak, aki volt szíves dolgozatom kéziratát átnézni, és értékes tanácsokkal segített munkámban.

The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefixes

I. meg

1. The loss of independence of a morpheme results frequently in changes of its meaning or function. In most cases it becomes more abstract and according to circumstances — which have not been examined yet — it becomes either narrower or more diffuse, i.e. it modifies the class of independent morphemes to which it is attached, in different ways. The more words/stems there are with which it tends to be connected, the greater the chance of its meaning being diversified. But if these words occur rarely, diversification need not take place. It takes place necessarily if there are many words with which it is connected and if these words are used frequently. This process is in agreement with a hypothesis of Zipf according to which an increase of frequency of occurrence results in expansion of meaning (Zipf 1972).

The diversification is measurable and consequently it can be quantitatively evaluated. It is directly proportional to the entropy of meaning which can for the same reason be calculated, too. The aim of these articles is the examination of the diversification of the meaning of Hungarian verbal prefixes and the setting up some hypotheses about its course. The examination has a methodological character and we claim that it can be generalized to any kind of morphemes or words. Nevertheless, this approach must be tested on more voluminous data.

2. There are about 100 verbal prefixes in Hungarian. They are all derived from actual Hungarian adverbs. The most ancient verbal prefixes are *be-* "in", *el-* "away", *fel-* "up", *ki-* "out" and *meg-*. *Meg* is used nowadays to express the completion of an action or motion; its original locative meaning "back, re-" now occurs only in a few compound verbs.

Originally, the verbal prefixes in Hungarian express *direction*; *aspect* developed later. The third function is to *modify* or *change* the meaning of the verb. This function developed especially after the 15th century.

In most cases though, the lines between these function fields are not clear-cut: they often overlap each other. Another difficulty is presented by the fact that most verbal prefixes cannot form a compound with all verbs and, compounded with certain verbs, they can assume different meanings. When translating such compound verbs, one has to consult the dictionary, as well as consider the context, so as to obtain an appropriate answer concerning the meaning and aspect of the compound verb.

By analyzing the 141 compound verbs with the verbal prefix *meg-*, we observed 9 categories concerning verbal aspects and meaning modifications of the base verb. This classification will remain arbitrary. Although the

lexicon and context help us to reach an appropriate definition, the decision will always contain a certain amount of subjectivity of the translator/examiner. For example the categories "Completed action" and "completed action + Meaning modification" are very close to each other. Neither is it easy to make a strict distinction between the categories "Instantaneous action" and "Instantaneous action + Completed action".

In the following we will give a few examples of each category:

- ért* 'understand' (uncompleted action)
megért 'understand' (completed action)
ismer 'to know'
megismer 'to recognize' (completed action + modified meaning)
lenni 'to be'
meglenni 'to get along' (entirely new meaning)
figyel 'to pay attention' (uncompleted action)
megfigyel 'to observe' (completed action + new meaning)
áll 'to stay'
megáll 'to stop' (completed action + instantaneous action)
marad 'to stay, to remain, to fall, to leave'
megmarad 'to continue the action' (durative action)
talál 'to find, to hit, to happen'
megtalál 'to find' (completed action + its result)
csavar 'to twist, to turn'
megcsavar 'to turn (toward me)' (completed action + one time effect).

The examination of a relatively restricted corpus, namely the novel "A rózsakiállítás" by I. Órkény, has shown that the modifying function of *meg-* was diversified in the course of time. The new functions with their frequencies of occurrence are presented in table 1. They are ordered according to their frequency.

Seeing a frequency distribution like the given one we can ask at once whether it follows a stochastic law. It is easy to see that it does not follow the Zipf-Mandelbrot law used for rank-frequency distributions in the domain of the lexicon (cf. Orlov & Boroda & Nadarejšvili 1982), because the fall of frequency at the rank 2 is too abrupt. Nevertheless it is plausible to assume

Table 1
 Functions of *meg-* and their frequencies

Rank	Meaning modifications of verbs by means of <i>meg-</i>	Frequency
1	Completed action	107
2	Completed action + meaning modification	8
3	Entirely new meaning	8
4	Completed action + new meaning	5
5	Completed action + its result	5
6	Instantaneous action	4
7	Completed action + instantaneous action	2
8	Completed action + one-time effect	1
9	Durative action	1

that one can set up a model of the distribution by means of a so called 'birth process'.

We proceed as follows. Let the probability that an entity has x meanings (functions) at time t be $P_x(t)$ ($t \geq 1$). At time $t = 0$, where the examination starts, it has exactly 1 meaning,

$$\text{i.e.} \quad P_1(0) = 1$$

(1)

and

$$P_x(0) = 0 \quad \text{for } x = 2, 3, \dots$$

Let us consider the meaning increase in a short interval $(t, t + dt)$. We assume that the following holds:

(1) The probability of the "birth" of one new meaning/function in this interval is proportional to the length of the interval, i.e. $f_x(t) dt$. The proportionality function will be determined below.

(2) The probability of emerging of two or more new meanings/functions is very small, $o(dt)$, and can be neglected.

(3) The probability of no new meaning emerging is then $1 - f_x(t) dt$.

(4) The events in distinct intervals are independent.

Under these conditions the probability that until time $t + dt$ the entity has exactly one meaning is given as

$$(2) \quad P_1(t + dt) = P_1(t) [1 - f(t) dt]$$

i.e. the product of the probability that until time t there is exactly one meaning and the probability that in dt no new meaning emerged. Analogically we have

$$(3) \quad P_x(t + dt) = P_x(t) [1 - f_x(t) dt] + P_{x-1}(t) f_{x-1}(t) dt$$

for $x = 2, 3, 4, \dots$. The first expression on the right side is the probability that until time t , there were x meanings and in dt no new meaning emerged. The second expression is the probability that until time t , there were $x - 1$ meanings and in dt one new meaning emerged.

Subtracting $P_x(t)$ from the both sides of (2) and (3) and dividing them by dt we obtain

$$\frac{P_1(t + dt) - P_1(t)}{dt} = - P_1(t) f_1(t)$$

(4)

$$\frac{P_x(t + dt) - P_x(t)}{dt} = - P_x(t) f_x(t) + P_{x-1}(t) f_{x-1}(t)$$

Taking limits for $dt \rightarrow 0$ we obtain

$$\frac{dP_1(t)}{dt} = P_1'(t) = - P_1(t) f_1(t)$$

(5)

$$\frac{dP_x(t)}{dt} = P_x'(t) = - P_x(t) f_x(t) + P_{x-1}(t) f_{x-1}(t).$$

In order to determine the proportionality function we assume that in the language community there is a struggle between the tendency of the speakers to amplify the meaning of an entity and the tendency of the hearers to reduce it (cf. Zipf 1972). We approximate it in the first run by means of a linear function $a + bx$ where a is the propensity to spontaneous changes and $b = d - c > 0$, d and c being constants representing the hearer's and the speaker's efforts respectively. Since the hearer controls the activity of the speaker we assumed $d > c$. Of course, there are other possibilities, too, which can be tried out in this general model. Using

$$(6) \quad f_x(t) = a + bx$$

we can write (5) as

$$(7) \quad \begin{aligned} P'_1(t) &= -P_1(t)(a + b) \\ P'_x(t) &= -P_x(t)(a + bx) + P_{x-1}(t)[a + b(x - 1)] \end{aligned}$$

This differential-difference equation can be solved e.g. stepwise using (1). We obtain

$$P_1(t) = e^{-(a+b)t}$$

$$P_2(t) = \frac{a + b}{b} e^{-(a+b)t} (1 - e^{-bt})$$

$$P_3(t) = \frac{(a + b)(a + 2b)}{2b^2} e^{-(a+b)t} (1 - e^{-bt})^2$$

$$P_x(t) = \frac{(a + b)(a + 2b) \dots [a + (x - 1)b]}{(x - 1)! b^{x-1}} e^{-(a+b)t} (1 - e^{-bt})^{x-1}$$

Substituting $a/b = k$ and $a = bk$ we obtain

$$P_x(t) = \frac{(k + 1)(k + 2) \dots (k + x - 1)}{(x - 1)!} e^{-b(k+1)t} (1 - e^{-bt})^{x-1}$$

and, finally, writing

$$k + 1 = r; \quad e^{-bt} = p; \quad 1 - e^{-bt} = q$$

we obtain for any t

$$(8) \quad P_x = \frac{r(r + 1) \dots (r + x - 2)}{(x - 1)!} p^r q^{x-1} = \binom{r + x - 2}{x - 1} p^r q^{x-1}, \quad x = 1, 2, \dots$$

which is the probability function of the displaced negative binomial distribution.

This result says that the most frequent meaning/function of the given entity e.g. in a given text occurs with frequency $NP_1 = Np^r$, where N is the number of all occurrences of the entity in that text. The meaning having the rank 2 has the frequency $NP_2 = Nrp^r q$ etc.

Let us test whether our hypothesis can be accepted in the case of *meg-*. We use the data from Table 1. Since the frequency of the most frequent meaning is substantial for the use of all other ones — the more conservatively it is used by the community, the smaller the chances for it to acquire an other meaning — we use it for the estimation of the parameters. As we have two parameters (p and r) we also use the first moment about the origin μ'_1 that can be estimated by means of the average \bar{x} .

Because of $P_1 = p^r$ and $\mu'_1 = 1 + rq/p$ we obtain

$$(9) \quad \frac{\bar{x} - 1}{\ln(f_1/N)} = \frac{1 - \hat{p}}{\hat{p} \ln \hat{p}}$$

From this formula, \hat{p} can be computed iteratively. Using the Newton procedure we can easily obtain \hat{p} from

$$(10) \quad \hat{p}_{i+1} = \hat{p}_i - \frac{[\hat{q}_i \ln(f_1/N) - (\bar{x} - 1) \hat{p}_i \ln \hat{p}_i] \hat{p}_i \ln \hat{p}_i}{(\hat{p}_i - \ln \hat{p}_i - 1) \ln(f_1/N)}$$

Here f_1 is the (absolute) frequency of the most frequent meaning, i means the i-th iteration, \bar{x} is the arithmetical mean. The second parameter follows from

$$\hat{r} = \frac{(\bar{x} - 1) \hat{p}}{\hat{q}}$$

For our data we obtain

$$\hat{p} = 0.1736; \quad \hat{r} = 0.1602$$

which enables us to compute the theoretical frequencies (see Table 2, column NP_x)

Table 2

Observed and computed frequencies of individual meanings/functions of *meg-*

x	f_x	NP_x
1	107	107.00
2	8	13.92
3	8	6.66
4	5	3.96
5	5	2.59
6	4	1.78
7	2	1.26
8	1	0.92
9	1	2.92

Pooling the classes $x = 8$ and $x = 9$ we obtain a chisquare $X^2 = 9.39$ with 5 degrees of freedom corresponding to $P = 0.08$. Therefore we accept the null hypothesis that our model is in agreement with the data. The problems arising in connection with this new model will be discussed in another place.

The result shows that the diversification of the meaning of an entity is not arbitrary but follows a stochastic law. The boundary conditions relevant for the determination of the parameters are not yet known; they present an interesting research problem.

3. Let us now examine the problem of translating a verbal prefix that merely modifies the meaning of the verb, into another language not having a corresponding lexical device.

Two circumstances are to be considered here: (a) the translator is confronted with the diversity of *meg-* and obtains a more exact information only when hearing the adjoined verb (and the whole context); (b) even with this improvement he has no equivalent at his disposal in the target language and is forced to use heterogeneous means.

Several questions arise at once which are relevant both for the grammar and the semantics of Hungarian as well as for the contrastive linguistics and translation science:

- (i) What is the uncertainty/information conveyed by a „*meg-*” + verb?
- (ii) What is the entropy of the complete usage of *meg-*?
- (iii) What is the uncertainty in translating *meg-* in general?
- (iv) What is the association of a given meaning of *meg-* with the means of the target language?
- (v) What is the uncertainty of drawing conclusions from the translation means to the meaning of *meg-*?

Table 3

Frequency of Dutch equivalents to the Hungarian verbal prefix *meg-*

Meaning	Dutch means															
	Paraphrase	No prefix	ver-	Other verb	worden	op-	be-	toe-	af-	her-	na-	terug-	ont-		over-	aan-
1	26	31	14	6	7	5	5	3	2	2	1					105
2	2	2	1	1	1				1			1				8
3	7			1												8
4	3	1			1											5
5	1	1		2						1						5
6	1	1		1	1											4
7	2															2
8	1															1
9	1															1
	44	36	15	11	9	5	5	3	3	1	1	1	1	1	1	139

Several other questions can be asked. We shall treat only some of them here. We start from the frequency of translations of the particular meanings of *meg-* into Dutch in the work mentioned above. The data are presented in table 2. In two cases the phrases containing *meg-* + verb were not translated at all so that the first row of the table has the marginal sum 105 (instead of 107). The numbers in the table show how many times the given meaning of *meg-* has been translated with the aid of the given Dutch lexical devices. As we can see the translations are relatively heterogeneous and consist not only of Dutch verbal prefixes but also of paraphrases, verbs without prefixes and verbs with special meanings.

Here we want to show that information theoretical measures can be reasonably used and interpreted in diversification and translation problems. We shall use here the following symbols:

X — variable: meanings of *meg-*

Y — variable: Dutch translation means

n_{ij} — numbers in table 2: frequency of x_i translated as y_j

n_i — marginal sums, i.e. $n_i = \sum_j n_{ij}$: frequency of the i -th meaning of *meg-*

n_j — marginal sums, i.e. $n_j = \sum_i n_{ij}$: frequency of the j -th translation mean

n — number of occurrences of *meg-* (here 139)

$p_{ij} = n_{ij}/n$

$p_i = n_i/n$

$p_j = n_j/n$

The following measures will be used:

(i) The entropy of the source, i.e. the uncertainty adhering to the meaning of the Hungarian verbal prefix because of diversification

$$(11) \quad \begin{aligned} H(X) &= - \sum_i p_i \text{ld } p_i \\ &= \text{ld } n - \frac{1}{n} \sum_i n_i \text{ld } n_i. \end{aligned}$$

This is, as a matter of fact, a measure of diversification.

(ii) The entropy of the receiver, i.e. the uncertainty with which the meaning of a Hungarian verbal prefix is interpreted

$$(12) \quad \begin{aligned} H(Y) &= - \sum_j p_j \text{ld } p_j \\ &= \text{ld } n - \frac{1}{n} \sum_j n_j \text{ld } n_j. \end{aligned}$$

(iii) The entropy of the communication system as a whole, i.e. the joint uncertainty of the system

$$(13) \quad \begin{aligned} H(X, Y) &= - \sum_i \sum_j p_{ij} \text{ld } p_{ij} \\ &= \text{ld } n - \frac{1}{n} \sum_i \sum_j n_{ij} \text{ld } n_{ij}. \end{aligned}$$

(iv) The conditional entropy of the receiver, i.e. the uncertainty of choosing a translation means when we know which meaning of the verbal prefix is involved

$$\begin{aligned}
 H(Y|X) &= - \sum_i \sum_j p_{ij} \text{ld} (p_i/p_{ij}) \\
 (14) \quad &= \frac{1}{n} \sum_i n_i \text{ld} n_i - \frac{1}{n} \sum_i \sum_j n_{ij} \text{ld} n_{ij} \\
 &= H(X, Y) - H(X).
 \end{aligned}$$

(v) The conditional entropy of the source, i.e. the uncertainty of identifying the meaning of the prefix if we know the translation

$$\begin{aligned}
 H(X|Y) &= - \sum_i \sum_j p_{ij} \text{ld} (p_{ij}/p_j) \\
 (15) \quad &= \frac{1}{n} \sum_i n_i \text{ld} n_i - \frac{1}{n} \sum_i \sum_j n_{ij} \text{ld} n_{ij} \\
 &= H(X, Y) - H(Y).
 \end{aligned}$$

(vi) Syntropy being that part of the information of the source that reaches the receiver. It is usually called 'transinformation'

$$\begin{aligned}
 I(X: Y) &= \sum_i \sum_j p_{ij} \text{ld} (p_{ij}/(p_i p_j)) \\
 (16) \quad &= \sum_i \sum_j p_{ij} \text{ld} p_{ij} - \sum_i p_i \text{ld} p_i - \sum_j p_j \text{ld} p_j \\
 &= H(X) + H(Y) - H(X, Y) \\
 &= H(X) - H(X|Y) \\
 &= H(Y) - H(Y|X).
 \end{aligned}$$

It can be interpreted as the gain of information of the target language reader, if he knows the probability of the i -th meaning of the prefix in the source language (p_i) and the conditional probability of the i -th meaning being used given the particular means in the target language (p_{ij}/p_j).

The entropy of the source minus transinformation, i.e. $H(X) - I(X; Y) = H(X|Y)$ is that part of the information sent by the source that does not reach the receiver; therefore $H(X|Y)$ is called 'equivocation'. On the other hand $H(Y) - I(X; Y) = H(Y|X)$ is that part of the information received that does not come from the source but say from the context. It is called 'irrelevance'.

When translating a verb with the prefix *meg-*, the translator is confronted not only with *meg-* itself but also with the whole verb which reduces its uncertainty. Without the verb (and the context) the meaning of *meg-* is diffuse, having perhaps a relatively solid core but somewhat vague peripheries. In order to grasp this vagueness (diversification, diffusion) numerically we use formula (11)

$$H(X) = \text{ld } 139 - \frac{1}{139} (105 \text{ ld } 105 + 8 \text{ ld } 8 + 8 \text{ ld } 8 + 5 \text{ ld } 5 + \\ + 5 \text{ ld } 5 + 4 \text{ ld } 4 + 2 \text{ ld } 2 + 1 \text{ ld } 1 + 1 \text{ ld } 1) = 1.4627.$$

The computations can also be performed with decadic or natural logarithms.

The translator has two problems: to operate with his own devices so that the text will be stylistically correct, and at the same time to convey the meaning of the Hungarian compound verb of which *meg-* is a part. If the concentrates on *meg-* he has to choose his means with uncertainty $H(Y)$; if he concentrates on the information not contained in this source but in the context, he has to consider the quantity $H(Y|X)$. Since the context specifies the meaning, it must hold that $H(Y) \geq H(Y|X)$ which can be shown mathematically, too (cf. Kämmerer 1971, Peters 1967, Reza 1961).

$H(Y)$ can be computed from the marginal frequencies at the bottom of table 2:

$$H(Y) = \text{ld } 139 - \frac{1}{139} (44 \text{ ld } 44 + 36 \text{ ld } 36 + \dots + 1 \text{ ld } 1 + 1 \text{ ld } 1) = \\ = 2.8815.$$

In order to compute $H(Y|X)$ we first obtain $H(X, Y)$ as

$$H(X, Y) = \text{ld } 139 - \frac{1}{139} (26 \text{ ld } 26 + 31 \text{ ld } 31 + 14 \text{ ld } 14 + \dots + \\ + 2 \text{ ld } 2 + 1 \text{ ld } 1 + 1 \text{ ld } 1) = 4.0352$$

from which according to (14)

$$H(Y|X) = 4.0352 - 1.4627 = 2.5725$$

which is smaller than $H(Y)$.

Even using the context, part of the information reaching the translator cannot be translated, e.g. connotations, word plays etc. and gets lost. This loss can be expressed with

$$H(X|Y) = H(X, Y) - H(Y) = 4.0352 - 2.8815 = 1.1537.$$

In general, the smaller this quantity the "better" the translation in information theoretical sense, and it holds that $H(X) \geq H(X|Y)$. If there is a one-to-one translation i.e. a total dependence of translation means on the particular meanings of *meg-* then $H(X|Y) = 0$; in case of total independence $H(X|Y) = H(X)$.

The measure of mutual information $I(X; Y)$ can be computed simply as

$$I(X; Y) = H(X) + H(Y) - H(X, Y) = 1.4627 + 2.8815 - 4.0352 = \\ = 0.3090.$$

It can be shown that this quantity measures the mutual dependence of the source meaning and translation means since

$$(17) \quad 2nI(X; Y) \ln e^2 = \chi^2_{(M-1)(N-1)}$$

i.e. the given transformation yields approximately a chi-square with $(M-1)$ ($N-1$) degrees of freedom, where M is the number of translation means and N the number of meanings of the verbal prefix.

Analyses of this kind could be performed in any domain of language in order to measure the role of the context, the contrast or similarity of two languages etc. This had only been done qualitatively until now.

E. BEÖTHY—G. ALTMANN

References

- KÄMMERER, W. (1971), Einführung in mathematische Methoden der Kybernetik. Akademie-Verlag, Berlin
- ORLOV, JU. K., BORODA, M. G., NADAREJŠVILI, I. Š. (1982), Sprache, Text, Kunst. Quantitative Analysen. Brockmeyer, Bochum
- ÖRKÉNY, I. (1977), Rózsakiállítás. Szépirodalmi, Budapest
- ÖRKÉNY, I. (1979), Rozentoonstelling. Meulenhoff, Amsterdam
- PETERS, J. (1967), Einführung in die allgemeine Informationstheorie. Springer, Berlin
- REZA, F. M. (1961), An introduction to information theory. McGraw-Hill, New York
- ZIFF, G. K. (1972), Human Behavior and the Principle of Least Effort. Hafner, New York

Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudásról*

Az idegen nyelvek oktatásának jelentőségét aligha kell hosszasan bizonygatni. Közhely, hogy kis ország, kis nép vagyunk, amelynek nyelvét (etnikai) határainkon túl számottevő mértékben nem ismerik és nem tanítják, következésképpen — legyen szó akár gazdasági, akár műszaki-tudományos, akár kulturális együttműködésről vagy éppen turizmusról és személyes kapcsolatokról — a nemzetközi szintekre történő eredményes kilépésünknek elengedhetetlen feltétele a megfelelő szintű idegennyelv-ismeret. Talán felesleges is említeni, hogy a nyelvoktatás ügye különös hangsúlyt kap gazdasági fejlődésünk jelenlegi, nem éppen zökkenőmentes szakaszában, amikor a népgazdasági egyensúly helyreállítása és modernizációs törekvéseink sikere szempontjából létfontosságúnak mutatkozik a minél szélesebb körű és minél aktívabb bekapcsolódás a nemzetközi munkamegosztásba. Az oly sokat emlegetett rugalmas alkalmazkodás a legtágabb értelemben vett külső piacokhoz és a nemzetközi követelményekhez — ha tetszik, ha nem — szükségképpen nyelvi-kommunikációs alkalmazkodást is jelent.

Ez az írás arra vállalkozik, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban 1979 és 1982 között a felnőtt lakosság országos reprezentatív mintáin végzett adatfelvételek alapján rövid áttekintést adjon arról, hogyan állunk ma Magyarországon az idegen nyelvek ismerete és használata terén.¹ Bár a felmérésekből nyert adatok elsődlegesen az idegen nyelvi ismeretek elterjedtségére, és nem az idegen nyelvek oktatására vonatkoznak, közzétételükkel nem utolsó sorban az a célunk, hogy felhívjuk a közfigyelmet az idegennyelv-oktatás továbbfejlesztésének szükségességére.

1. A 18 éven felüli lakosságnak mintegy 13,5%-a beszél egy, 3,5%-a kettő és nem egészen 1%-a három idegen nyelvet. A nyelvtudók — idegen nyelvi ismereteik forrását tekintve — alapvetően két csoportra oszlanak. Az egyik csoportot a magyarországi nemzetiségi nyelveknek (német, román, szlovák, délszláv) azok a birtokosai alkotják, akik idegen nyelvi ismereteiknek az alapjait kisgyermekkorban spontán nyelvelsajátítás formájában családi kör-

* A tanulmány egyes gondolatait és az első két vizsgálat részeredményeit megtalálhatók az 1. számú jegyzetbeli írásomban. Ez az anyag egészében azonban itt jelenik meg először.

¹ A három adatfelvételben összesen 24 000 alánnyal készült kérdőíves interjú. Mindhárom minta reprezentatív volt a nemre, az életkorra, az iskolai végzettségre, a foglalkozásra és a lakóhely típusára. A vizsgálat módszertani háttéréről, a survey-módszerekkel történő szociolingvisztikai adatgyűjtés lehetőségeiről és korlátairól lásd: Terestyéni T., Idegennyelvi kommunikációs kultúra Magyarországon (Szociolingvisztikai adalékok). In: Szociológia 1981/3—4.

nyezetükben szerezték meg. A spontán nemzetiségi nyelvtudók a felnőtt lakosság 4,6%-át teszik ki. Meg kell jegyeznünk, hogy a nemzetiségi nyelvtudás és a nemzetiségi önbesorolás nem esnek egybe: azok, akik a népszámlálás alkalmával nemzetiséginek nevezik magukat, a nemzetiségi nyelvtudóknak csak egy szűkebb részhalmazát képezik.² A nyelvtudók másik csoportjába azok tartoznak, akik idegen nyelvi ismereteiket nem spontán módon, hanem tudatos iskolai vagy iskolán kívüli oktatás keretében sajátították el. Ez a csoport a felnőtt lakosság 9,2%-át jelenti. Mintavételi és adatfelvételi problémák miatt a cigány nyelvre, illetve nyelvtudásra vonatkozóan nem kaptunk megbízható eredményeket, ezért a cigány nyelvismeret adatai itt és a továbbiakban is végig hiányoznak.

Az idegen nyelveket ismerők 52%-a férfi, 48%-a nő. Az összes felnőtt magyar férfi 15%-a, és az összes felnőtt magyar nő 13%-a beszél valamilyen idegen nyelvet (a „magyar” jelzón értelemszerűen magyar állampolgárt, nem pedig magyar nemzetiséget kell érteni). A férfiak magasabb nyelvtudása elsősorban abból következik, hogy átlagosan magasabb az iskolázottságuk, mint a nőké, hiszen a nyelvismeret — magától értetődő módon — elsősorban az iskolázottsággal függ össze.

A magasabb iskolázottságúak között sokkal nagyobb arányban találunk nyelvtudókat, mint az alacsonyabb iskolázottságúak között. Feltűnő, hogy az általános iskola elvégzésének mennyire csekély a hatása az idegen nyelvi ismeretekre, holott idegennyelv-oktatás az általános iskola felső tagozatán is folyik. Még inkább elgondolkodtató, hogy bár a középiskolát, de különösen a főiskolát, egyetemet végzettek körében lényegesen magasabb az idegen nyelvet ismerők aránya, mint az alacsonyabb iskolázottságú csoportokban, e magasabb arányokban sem tükröződik az a tény, hogy ezen iskolázottsági rétegek esetleg több nyelvben is hosszas és elvileg magas szintű képzésben részesültek.

Ha az idegen nyelvi ismeretek elterjedtségét foglalkozási csoportokban vizsgáljuk, ismét elsősorban az iskolázottsági szint hatását érhetjük tetten: a magasabb iskolázottságot igénylő pályákon, első helyen az értelmiségiek, de az egyéb szellemiek között is, lényegesen magasabb az idegen nyelvet tudók aránya, mint a többi foglalkozási csoportban. A tanulók esetében természetes a nyelvtudók nagy száma, hiszen — lévén 18 éven felüliek — a túlnyomó többségük minimálisan középiskolai idegennyelv-oktatásban részesült. A fizikai foglalkozási csoportokhoz és a háztartásbeliekhez képest a nyugdíjasok között is viszonylag nagy az idegen nyelvet tudók aránya, amit egyfelől azzal magyarázhatunk, hogy a magasabb iskolai végzettségű nyugdíjasok jelentős része valószínűleg idegen nyelvi ismeretekkel is rendelkezik, másfelől pedig azzal, hogy a nyugdíjasok csoportjában nagyobb arányban fordulnak elő nemzetiségi idegennyelv-tudók, mint az aktív és következképpen fiatalabb életkorú foglalkozási csoportokban.

Bár kétségtelen, hogy a magasabb iskolázottságot igénylő foglalkozásokban magasabb az idegen nyelvi ismeretekkel rendelkezők aránya, e magasabb arányok ellenére is nyilvánvaló, hogy az idegen nyelvi ismeretek elter-

² A nemzetiségekkel, illetve a nemzetiségi önbesorolással kapcsolatos nyelvi kérdésekről lásd: Hoóz I., A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. In: Demográfia 1975/1.; Kóvágo L., Nemzetiségek a mai Magyarországon. Kossuth, Budapest 1981; Terestyéni T., Nemzetiségi nyelvtudás Magyarországon. In: ÁGK híradó 1982/2.

1. táblázat

Idegennyelv-tudás és iskolai végzettség
(az iskolázottsági csoportok százalékában)

	8 általánosnál kevesebb	8 általános	Középsiskola	Főiskola, egyetem	Felnőtt lakosság összesen
Idegennyelvi ismerettel rendelkezik	6,8	7,0	23,8	47,4	13,5
nem rendelkezik	93,2	93,0	76,2	52,6	86,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2. táblázat

Idegennyelv-tudás és foglalkozás
(a foglalkozási csoportok százalékában)

	Idegennyelvi ismeretek		
	rendelkezik	nem rendelkezik	összesen
Értelmiségi	46,7	53,3	100,0
Egyéb szellemi	18,7	81,3	100,0
Szakmunkás	7,1	92,9	100,0
Betanított munkás	5,9	94,1	100,0
Segédmunkás	4,3	95,7	100,0
Tanuló	60,2	39,8	100,0
Háztartásbeli	6,2	93,8	100,0
Nyugdíjas	14,2	85,8	100,0
Egyéb	8,5	91,5	100,0
Összes foglalkozási csoport együtt	13,5	86,5	100,0

jedtsége messze elmarad attól a szinttől, amelyet a foglalkozás és a foglalkozáshoz igényelt iskolai végzettség alapján feltételezhetnénk. A túlnyomórészt felsőfokú végzettségű és jelentős hányadukban vezető beosztású értelmiségieknek is csak alig a fele beszél idegen nyelveket, az egyéb szellemiek csoportjában pedig még ennél is sokkal rosszabb az arány. Hozzátehetjük, hogy a tanulók esetében is csak részlegesen tükröződik a közép- és a már folyamatban levő felsőfokú iskolai idegennyelv-oktatás hatása.

Az idegennyelv-tudás elterjedtsége szoros kapcsolatot mutat a településtípussal. Budapesten a lakosság 30%-a, a megyei jogú városokban 17%-a, az egyéb településeken viszont csak alig 10%-a beszél valamilyen idegen nyelvet. A lakóhely és az idegennyelv-tudás kapcsolata mögött újra az iskolázottsági szint hatását kell sejtenuünk: Budapesten és a nagyvárosokban magasabb az iskolázottság, mint az egyéb településeken. Arra is gondolnunk kell azonban, hogy a nagyvárosi környezetben több az olyan stimulus, amely idegennyelv-tanulásra serkent, és valószínűleg nagyobb a külföldiekkel való érintkezés lehetősége is.

2. A Magyarországon leginkább ismert idegen nyelvek között indo-európai világnyelveket és a szomszédos kisebb népek nyelveit találjuk. Ahhoz

természetesen, hogy az adatokat helyesen tudjuk értelmezni, szét kell választanunk a különféle oktatási formákban tudatosan nyert idegen nyelvi ismereteket és a spontán nyelvelsajátításban szerzett nemzetiségi nyelvtudást. Megjegyezzük, hogy iskolás korban a spontán nemzetiségi nyelvtudást is kiegészíthette, továbbfejleszthette iskolai oktatás, ez azonban az eredendően nemzetiségi jelleget nem befolyásolja lényegesen.

A nem nemzetiségi nyelvtudók között kiemelkedően azoknak az aránya a legmagasabb, akik németül beszélnek. Mint később látni fogjuk, a német nyelvet — történelmi-kulturális hagyományként — mind a mai napig előszeretettel választják nyugati idegennyelv-tanulmányok tárgyául. A németet az orosz követi, ismertségének a mértéke azonban a legkevésbé sem tükrözi,

3. táblázat

A nyelvtudás megoszlása nyelvek szerint
(a felnőtt lakosság százalékában)

	Nem nemzetiségi nyelvtudók	Nemzetiségi nyelvtudók	Összes nyelvtudó
Német	5,44	2,37	7,81
Angol	1,99	0	1,99
Francia	0,80	0	0,80
Orosz	2,98	0,05	3,03
Román	0,28	0,32	0,60
Szlovák	0,23	1,16	1,39
Délszláv	0,05	0,71	0,05
Egyéb nyelvek	0,63	0	0,63
Összes idegennyelv	9,24	4,61	13,51

hogy már az általános iskolában kötelező oktatási tárgy. A rangsorban az angol nyelv a harmadik: nemzetközi elterjedtsége, jelentősége a tudományos, a műszaki és az üzleti életben, továbbá a pop-kultúrában betöltött szerepe jelentősen emelte a népszerűségét az utóbbi évtizedekben. A francia nyelv ismerete az előző háromhoz képest már lényegesen szűkebb körű. A németet leszámítva a nemzetiségi nyelvek nem spontán nyelvelsajátításból származó ismerete meglehetősen ritka, és még a viszonylag magas értéket mutató szlovák és román esetében is valószínűleg csak azok között elterjedt, akik nemzetiségi vidékeken élnek vagy éltek, illetve a szomszédos országokból települtek át. Ez nem is meglepő, hiszen Magyarországon — a nemzetiségi iskolatípusokon kívül — a szlovák, a román és a délszláv nyelveket sem az általános, sem a középiskolákban nem tanítják, felsőfokú intézetekben és nyelvtanfolyamokon történő oktatásuk pedig nem számottevő. Az „egyéb nyelvek” kategóriájába soroltuk mindenekelőtt azokat a nyelveket, amelyeket nagy populáció beszél Európában, illetve Földünk különböző részein (spanyol, portugál, kínai, japán, arab, hindi, indonéz, szuaheli stb.), nálunk viszont csak elvétve ismeretek. A viszonylag szűk körű hazai ismertség miatt ugyancsak ebbe a kategóriába kerültek a kisebb európai népek nemzetközileg kevésbé jelentős nyelvei közül azok, amelyeket Magyarországon nem beszél nagyobb lélekszámú nemzetiség (olasz, lengyel, cseh, bolgár, a skandináv nyelvek stb.), továbbá a klasszikus holt nyelvek (latin és ógörög), valamint az eszperantó. Az elhanyagolhatóan kevés hazai lakos által beszélt görögöt és a már szórványokban

is alig élő jiddist szintén az „egyéb nyelvek” közé soroltuk. Ebből a meg lehetőségen heterogén összetételű csoportból az olasz, a lengyel, a cseh, a spanyol, a latin és a bolgár bizonyultak a legismertebbeknek.

A nemzetiségi nyelvek esetében a német (sváb) nyelvtudás a legnagyobb arányú, majd sorrendben a szlovák (tót), a délszláv (szerb-horvát, szlovén) és a román (oláh) következik. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az általunk bemutatott adatok kizárólag a nemzetiségi nyelvek ismeretére, nem pedig a nemzetiségi önbesorolásra vonatkoznak; azt mutatják, hányan állították magukról, hogy kisgyermekkorukban a családban ezen nyelvek egyikén (is) beszéltek és ismereteiket azóta sem veszítették el, nem pedig azt, hogy hányan tartják magukat nemzetiséginek.

A nyelvtudók életkor szerinti megoszlása a hazai idegen nyelvi kultúra jelentős átalakulásáról tanúskodik.

Az iskolai vagy egyéb oktatási formákban elsajátítható világnyelvek ismerete egészében véve az életkor csökkenésével párhuzamosan növekszik, ami természetes is, hiszen a fiatalabb korosztályokban magasabb az átlagos iskolázottsági szint. A növekedés elsősorban az orosz nyelv ismertségének felfutásából adódik, de az angol nyelvtudás folyamatos emelkedése is figyelmet érdemel. A francia nyelv ismerete az összes korcsoportban megközelítőleg azonos szinten áll, a német esetében viszont a fiatalabb korúak között kisebb csökkenés tapasztalható az idősebb generációkhoz képest.

A nyelvtudók részarányának emelkedése a fiatalabb korcsoportokban mindenképpen kedvező jel. Ha azonban arra gondolunk, hogy a nyelvtudók száma a fiatalabb korcsoportokban is messze elmarad azoknak a számától, akik valamilyen oktatási szinten idegen nyelvi képzésben részesültek, különösebb optimizmusra nem találunk okot.

A spontán nemzetiségi nyelvtudók hányada az összes nemzetiségi nyelvénél az életkor csökkenésével egyenes arányban csökken, amiből egy-

4. táblázat

A nyelvtudók részaránya életkori csoportokban nyelvenként
(az életkori csoportok összlétszámának százalékában)

	18 és 19 éves kor között	30 és 39 éves kor között	40 és 49 éves kor között	50 és 59 éves kor között	60 éves kor felett	Összes korosztály együtt
<i>Világnyelvek ismerete</i>						
Német	4,47	4,94	3,50	5,65	5,52	5,44
Angol	3,44	2,04	1,85	0,97	1,22	1,99
Francia	0,79	0,76	0,62	0,68	0,89	0,80
Orosz	6,05	4,03	1,75	1,48	0,89	2,98
Összes világnyelv	11,95	11,29	7,35	6,78	6,32	8,75
<i>Nemzetiségi nyelvismeret</i>						
Német	0,75	0,86	2,49	3,65	5,24	2,37
Román	0,08	0,10	0,28	0,57	0,61	0,32
Szlovák	0,31	0,76	0,73	1,20	2,12	1,16
Délszláv	0,35	0,56	0,39	1,02	1,22	0,71
Összes nemzetiségi nyelv	1,49	2,28	3,89	6,44	9,19	4,56

értelműen arra kell következtetnünk, hogy a nemzetiségi nyelvtudás visszaszorulóban van, és az idősebb generációk kihalásával jelentős mértékű fogyatkozása várható. Azt a kérdést, hogy a nemzetiségi nyelvtudás visszaszorulásának a természetes etnikai keveredésen és asszimiláción túl milyen történelmi, politikai, gazdasági és kulturális okai vannak, más kutatások feladata behatóan vizsgálni.

3. A nyelvoktatás hatékonysága és az idegen nyelvi kommunikációs készségek vonzereje szempontjából természetesen döntő jelentőségű, hogy a lakosság mekkora hányada tanult valaha életében idegen nyelvet és ehhez képest ma mekkora hányad rendelkezik értékelhető nyelvismerettel. Adataink szerint a felnőtt lakosságnak mintegy 62%-a került valamikor az élete során közelebbi kapcsolatba egy vagy több idegen nyelvvel. A nyelvtanulók 17%-a spontán nemzetiségi nyelvszajátító volt, 89%-a pedig valamilyen tudatos (iskolai vagy iskolán kívüli) oktatási formában (is) folytatott idegen nyelvi tanulmányokat. Mivel az oktatás elsősorban a „nagy” világnyelvek ismeret-szintjét érinti, a továbbiakban oktatási szempontból a nemzetiségi nyelvekkel nem foglalkozunk.

5. táblázat

Nyelvtanulók és nyelvtudók a leginkább oktatott világnyelvek esetében
(a felnőtt lakosság százalékában)

	Valamikor tanulta ezt a nyelvet	Ma jól tudja ezt a nyelvet
Német	25,2	5,4
Angol	7,6	1,9
Francia	5,6	0,8
Orosz	42,5	2,9
Összes világnyelv	55,1	8,7

A felnőtt lakosságnak több mint a fele tanult valamikor egy vagy több világnyelvet. Talán említenünk sem kell, hogy az iskolai végzettség emelkedésével, és ezzel szoros összefüggésben az életkor csökkenésével, nő annak a valószínűsége, hogy valaki legalább eggyel kapcsolatba került a szóban forgó nyelvek közül. Az elmúlt három évtizedben oktatási rendszerünkben az orosz az általánosan kötelező idegen nyelv, korábban viszont a német töltött be többé-kevésbé hasonló szerepet, így természetes, hogy a leginkább tanult idegen nyelvek között messze kiemelkedve az orosz, majd a németet találjuk az első helyeken a rangsorban.

A nyelvtudók száma többszörösen elmarad a nyelvtanulók száma mögött. Viszonylag az angol, majd a német nyelvtanulás volt a legeredményesebb, az orosz nyelvtanulás pedig a legkevésbé eredményes. Az orosz nyelv esetében tapasztalható rendkívül kedvezőtlen nyelvtanuló/nyelvtudó arány kialakulásában valószínűleg számottevő szerepet játszik, hogy jelentős része azoknak, akik oroszul tanultak, csak általános iskolát végeztek, márpedig — mint korábban láttuk — az általános iskolának meglehetősen csekély hatása van

6. táblázat

A nyelvtudók és a nyelvtanulók aránya tanulási formák szerint

csak iskolában tanult idegennyelvet

(mindazok százalékában, akik ezeket a nyelveket csak iskolában tanulták)

	Ma jól tudja ezt a nyelvet	(Ma már) nem tudja jól ezt a nyelvet	Összesen
Német	15,3	84,7	100,0
Angol	19,5	80,5	100,0
Francia	8,5	91,5	100,0
Orosz	6,3	93,7	100,0

csak iskolán kívül tanult idegennyelvet

(mindazok százalékában, akik ezeket a nyelveket csak iskolán kívül tanulták)

	Ma jól tudja ezt a nyelvet	(Ma már) nem tudja jól ezt a nyelvet	Összesen
Német	29,4	70,6	100,0
Angol	25,0	75,0	100,0
Francia	16,0	84,0	100,0
Orosz	9,3	90,7	100,0

iskolában és iskolán kívül is tanult idegennyelvet

(mindazok százalékában, akik ezeket a nyelveket iskolában és iskolán kívül is tanulták)

	Ma jól tudja ezt a nyelvet	(Ma már) nem tudja jól ezt a nyelvet	Összesen
Német	36,4	63,6	100,0
Angol	26,9	73,1	100,0
Francia	19,2	80,8	100,0
Orosz	13,5	86,5	100,0

az idegen nyelvi ismeretekre. A helyzetben remélhetőleg változtatni fog az orosz nyelv oktatásának az általános iskola negyedik osztályában történi bevezetése.

Az iskolában leginkább oktatott világnyelvek tanulásának alacsony hatásfoka természetesen már önmagában is az iskolai idegennyelv-oktatás csekély hatékonyságát jelzi, hiszen e nyelvek ismeretének legszélesebb potenciális forrása a különféle szintű iskolai idegennyelv-tanítás. Mivel azonban itt olyan, kétségtelenül nagy jelentőségű problémáról van szó, amely közoktatásunkat a lehető legközvetlenebbül érinti, közelebről is meg kell vizsgálnunk, hogyan aránylik az iskolai nyelvoktatás hatékonysága az iskolán kívüli nyelvoktatás hatékonyságához: valóban igaz-e, hogy az iskola kevésbé eredményes az idegen nyelvi ismeretek terjesztésében, mint az egyéb nyelvtanulási formák? A kérdés megválaszolása érdekében nyelvenként összehasonlítottuk, hogy

mekkora a jó nyelvtudók aránya azok között, akik csak iskolában tanultak idegen nyelvet, és azok között, akik más forrásból (is) kaptak ismereteket. Iskolán kívüli nyelvtanulási formákon a magánórákat, a TIT és egyéb szervezésű nyelvtanfolyamokat és az önképzést értettük.

Azok között, akik csak iskolán kívüli forrásból vagy iskolán kívüli forrásból is tanultak idegen nyelvet, szignifikánsan nagyobb arányban találunk jó nyelvtudókat, mint azok között, akik csak az iskolai oktatásban ismerkedtek idegen nyelvekkel. Bár semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy azok, akik iskolán kívül (is) tanultak idegen nyelvet, feltehetően valamilyen speciális motivációval vagy indítékkal rendelkeztek a nyelvtanulásra (szülői elvárások, esetleg kényszerek, érdeklődés valamelyik nyelv, illetve kultúra iránt, munkaköri követelmény, szakmai szükséglet stb.), és ez eleve célorientáltabb, szorgalmasabb és kitartóbb, tehát már az indulásnál elkötelezettebb és eredményesebbnek ígérkező tanulásra ösztönzött; az adatok kétségtelenné teszik, hogy az iskolai nyelvoktatás kevésbé hatékony, mint az iskolán kívüli nyelvtanulási formák. Egyúttal az is kitűnik, hogy a leg-hatékonyabb nyelvtanulási mód az iskolai és az iskolán kívüli nyelvtanulás valamilyen kombinációja. Itt természetszerűleg ismét nem feledkezhetünk meg arról, hogy azok, akik az iskolai nyelvoktatás mellett vagy után iskolán kívül is tanultak idegen nyelvet, valószínűleg az átlagnál erősebb motivációval rendelkeztek az eredményes nyelvelsajátításra.

Az iskolán kívüli nyelvtanulási lehetőségekkel élőknek közel a fele németül tanult, ami egyértelműen a német iránti erős vonzalom kifejeződése. A fennmaradó hányad túlnyomó többsége — megközelítőleg azonos arányban — angol és orosz nyelvből vett magánórákat vagy iratkozott be nyelvtanfolyamokra; a francia részesedése az iskolán kívüli nyelvtanulásból meglehetősen csekélynek bizonyult. Mind az iskolai, mind az iskolán kívüli nyelvtanulásban az angol és a német elsajátítása volt a legeredményesebb és az oroszé a legkevésbé eredményes.

4. Az idegen nyelvi kommunikációs kultúra szempontjából az sem elhanyagolható kérdés, hogy a nyelvtudók használják-e egyáltalán a nyelvtudásukat, és ha igen, akkor milyen gyakorisággal és milyen célokra. Adataink szerint az idegen nyelvi ismeretekkel rendelkezőknek majdnem az egy-egyede egyáltalán nem használja a nyelvtudását.

Az angolul és a németül tudók élnek a leginkább, és az oroszul tudók a legkevésbé a nyelvi ismereteikkel. A franciára is inkább a ritka használat jellemző. Megjegyezzük, hogy a spontán nemzetiségi nyelvtudás használata — különösen a német és a délszláv esetében — jóval intenzívebb, mint a világnyelveknél tapasztalható.

Az idegen nyelvi ismeretek használata szempontjából három jellegzetes életszféra különíthető el: a munka (nyelvet tanít, tolmácsol, fordít, szakirodalmat olvas, hivatalos tárgyalásokat folytat idegen nyelven, hivatalos utakat tesz külföldön, nemzetközi konferenciákon idegen nyelven lép fel stb.), a (tömeg)kommunikációs termékek fogyasztása (sajtót és nem szakmai irodalmat olvas, rádiót hallgat idegen nyelven, ott és amelyik nyelv esetében ez lehetséges, idegen nyelvű tévéadásokat néz stb.) és végül a magán-szféra (családi, baráti, ismerősi kapcsolatok ápolása idegen nyelven, levelezés, magánjellegű utazások külföldön stb.). A leginkább oktatott és ismert világnyelvek ismerőire az a jellemző, hogy nyelvtudásukat elsősorban a munka

7. táblázat

A nyelvhasználat gyakorisága
(az adott nyelvet jól tudók százalékában)

	Nyelvtudását			Összesen
	nem használja	ritkán használja	gyakran használja	
Németül tud	23,2	32,1	44,7	100,0
Angolul tud	19,7	35,2	45,1	100,0
Franciául tud	21,9	50,0	28,1	100,0
Oroszul tud	38,5	35,1	26,4	100,0

területén és (tömeg)kommunikációs termékek fogyasztásában hasznosítják. Ezen az alapirányultságon belül azonban jelentős különbségek mutatkoznak az egyes nyelvek között. Az orosz esetében a munka területén történő használat dominál, a francia esetében viszont a (tömeg)kommunikációs termékek fogyasztása. Az angolul tudók mind a munkában, mind a (tömeg)kommunikációs termékek fogyasztásában nagy intenzitással használják nyelvi ismereteiket, a magánszférában viszont már lényegesen kevésbé. A német használata mind a három életszférában intenzív. A világnyelvek közül a német az a nyelv, amelynek használatából a magánszféra is viszonylag jelentős arányban részesedik, ami egyértelműen azt jelzi, hogy a lakosság magánjellegű külföldi kapcsolatai elsődlegesen a német nyelvterülethez kötődnek.

A világnyelvekkel szemben a spontán nemzetiségi nyelvtudás fő használati területe magától értetődő módon a magánszféra. A nemzetiségi nyelvtudásnak a munkában történő hasznosítása egészen alacsony arányú, és csak azoknál fordul elő, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Egészen véve a (tömeg)kommunikációs termékek fogyasztása is kisebb szerepet játszik a nemzetiségi nyelvek használatában, mint a világnyelvek esetében, bár — különösen a délszláv és a német nemzetiségi nyelvtudók körében — még így is számottevő.

5. Az idegennyelv-oktatás hatékonyságát jelentős mértékben befolyásolhatják a nyelvtanulással és az egyes nyelvekkel kapcsolatos attitűdök, preferenciák, sztereotípiák. Felméréseink szerint a nyelvtanulás jelentőségét kevés kivétellel azok is elismerik, akik maguk semmilyen idegen nyelvet nem tanultak. A 18 éven felülieknek közel a 90%-a van azon a véleményen, hogy Magyarország lakosai számára nagyon fontos az idegennyelv-tanulás, és mindössze 10% utasítja el ezt az álláspontot. A nyelvtanulás fontosságát a kérdezettek elsősorban a külföldi utazásokkal, a Magyarországra látogató külföldiek nagy számával, a turizmus fejlődésével indokolták. A nyelvismeret szakmai és kulturális értékekkel (a szakmai látókör bővítése, nemzetközi munkakapcsolatok, népek közötti együttműködés, más kultúrák megismerése stb.) többnyire csak olyan magasabb iskolázottságúak hozták összefüggésbe, akik maguk is jól beszélnek egy vagy több idegen nyelvet.

„Milyen idegen nyelvet tanulna ön szívesen, ha most lenne 14 éves?”
— tettük fel a kérdést azoknak, akik szerint a nyelvtanulás fontos dolog.

A férfiak és a nők megközelítőleg azonos arányban választották az egyes nyelveket, az egyedüli kivétel a francia volt, amelyre pontosan kétszer annyi

8. táblázat

Választott idegennyelv
(azok százalékában, akik szívesen tanulnának idegennyelvet)

Német	41,1
Angol	28,8
Francia	4,9
Orosz	16,4
Nemzetiségi nyelv (román, szlovák, déli-szláv)	1,5
Latin	1,2
Egyéb nyelv	1,9
Szívesen tanulna, de nem tudja eldönteni, melyiket	4,2
Összesen	100,0

nő szavazott, mint férfi. Az életkor és az iskolai végzettség szerint viszont már igen jelentős különbségek tapasztalhatók a választásban. A leginkább oktatott idegen nyelvekre korlátozva megfigyeléseinket azt tapasztaltuk, hogy az életkor csökkenésével és az iskolai végzettség emelkedésével erőteljesen növekszik az angol népszerűsége, jelentősen csökken viszont az orosz és kis mértékben a németé. Bár a francia nyelvet egészében véve viszonylag kevesen választották, ebben az esetben is az az összefüggés mutatkozott, hogy az életkor csökkenésével és az iskolázottság emelkedésével növekszik a népszerűsége. Az egyéb nyelvek között az olasz, a spanyol, a svéd, a lengyel és a japán volt a legnépszerűbb.

Az eredmények közül mélyen elgondolkodtató az orosz nyelv fogadtatása. Természeteszerűleg az általánosan kötelezővé tett és nem éppen könnyű idegen nyelvi tantárgyakkal kapcsolatban érthetőnek tűnik egy bizonyos fokú ellenzés (lehetséges, hogy ötven évvel ezelőtt az akkoriban az oroszhoz hasonló szerepet betöltő német vagy latin nyelvi tanulmányok sem örvendtek különösebb népszerűségnek). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy mindazok, akik iskolai pályafutásuk során hosszas orosz nyelvi tanulmányokat folytattak, de nem jutottak értékelhető eredményre, aligha választanák újra ezt a nyelvet tanulmányaik tárgyául. Ezek a tényezők azonban csak árnyalhatják, de teljes mértékben semmiképpen sem magyarázhatják azt a helyzetet, hogy a több évtizedes múltra visszatekintő általánosan kötelező orosz nyelvoktatásnak csak kevéssé sikerült olyan motivációkat kiépíteni, amelyek az orosz nyelvi tanulmányokat vonzóbbá és egyúttal eredményesebbé tennék.

A nyelvek választásának indoklása (miért éppen ezt vagy azt a nyelvet tanulná szívesen?) közvetve arról árulkodik, hogy a lakosságban milyen képzetek élnek egyik vagy másik nyelvvel kapcsolatban. A német választását legerősebben a kérdezetteknek az a feltevése motiválta, hogy németül mindenütt boldogulni lehet. Ami tehát a praktikus használhatóságát illeti, a németet igen erősen felértékelték alanyaink. Az összes nyelv közül a német esetében hivatkoztak a válaszadók a viszonylag legnagyobb arányban a baráti vagy ismerősi kapcsolatokra, ami ismét arra utal, hogy a magyar lakosság személyes

külföldi kapcsolatainak jelentős hányada német nyelvterülethez kötődik. Az angol nyelv választása mellett felhozott érvek túlnyomó többsége az egész világon való széles körű elterjedtségére és a nemzetközi jelentőségére vonatkozott, de egyúttal az angolt preferálók között voltak a legnagyobb arányban azok is, akik szakmai hasznosságára hivatkoztak. Az orosz nyelvet választók elsősorban politikai és szövetségi szempontokat emeltek ki, az orosz nyelvű kultúra gazdagságáról és az orosz nyelv szakmai hasznosságáról gyakorlatilag alig tettek említést. Ebben megint annak a jelét fedezhetjük fel, hogy az iskolai oktatás meglehetősen szegényes és egyoldalú motivációkat kínál az orosz nyelv elsajátításához. A francia nyelv választása mellett felhozott legfőbb érv a szépsége volt; elterjedtségével és nemzetközi jelentőségével — különösen a németet és az angolt preferálókhoz képest — már csak egészen kis arányban érveltek.

6. Szóhasználatunk mindvégig egyértelműen azt sugallta, hogy az idegen nyelvek magyarországi ismeret- és használatszintjét, és ezzel a legszorosabb összefüggésben az idegen nyelvek (iskolai) oktatásának hatékonyságát alacsonynak tartjuk. Felvetődik a kérdés, hogyan állnak más országok ezen a téren: vajon nemzetközi összehasonlításokban is kedvezőtlennek mutatkozik a magyarországi helyzetkép?

Sajnálatos módon a nemzetközi szakirodalomban kevés az idegen nyelvek különböző országbeli ismertségére vonatkozó megbízható adat. Ennek legfőbb oka, hogy a statisztikák többsége az iskolai nyelvtanítás sokszor nagyon kedvező mutatószámaira épül, amelyekből csak nagyon áttételesen és nagyon bizonytalanul lehet a nyelvtudók tényleges számára következtetni. A hasonló lélekszámú európai országok közül éppen a szomszédos Ausztriából állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek tökéletesen megbízhatók és összehasonlításokra is alkalmat adnak.³

A 15 és 70 év közötti osztrák lakosság 44%-a tanult valamikor az élete során legalább egy idegen nyelvet. A 18 éven felüli magyar lakosságra vonatkozóan — a spontán nemzetiségi nyelvsajátítókat leszámítva — ez az arány 57%. Bár az osztrák és a magyar minta életkori összetételének eltérése csak hozzávetőleges összehasonlítást tesz lehetővé, mindenképpen úgy tűnik, hogy Magyarországon nagyobb a lakoságnak az a hányada, amely idegen nyelv- oktatásban részesült. Rögton megváltozik azonban ez a számunkra hízelgő kép, ha azt hasonlítjuk össze, hogy a két országban milyen mértékben hasznosítják az idegen nyelvi tanulmányok eredményeit. Ausztriában a 45%-a mindazoknak, akik valamikor tanultak idegen nyelvet, rendszeresen vagy alkalmanként használja is a nyelvtudását, Magyarországon viszont a nyelv- oktatásban részesülteknek mindössze 12%-a használja a tanultakat. Ez azt jelenti, hogy míg a 15 és 70 év közötti osztrák lakoságnak mintegy 20%-a vesz részt több-kevesebb gyakorisággal idegen nyelvi kommunikációban, addig a 18 éven felüli magyar lakoságnak csupán nem egészen a 7%-a. E számunkra rendkívül kedvezőtlen arányok két, egymással nyilvánvalóan szoros kölcsönhatásban levő jelenséget tükröznek: egyfelől azt, hogy Magyarországon az idegen nyelvi tanulmányok mennyiségéhez képest lényegesen kisebb a hasznosítható, „bevezethető” idegen nyelvi ismeret, másfelől azt, hogy lényegesen szűkebb körű az idegennyelvi kommunikációban való részvétel (lehetősége? követelménye?). Ha ehhez hozzátesszük, hogy Ausztria hagyó-

³ Fremdsprachenkenntnisse der österreichischen Bevölkerung. In: Beiträge zur Österreichischen Statistik 430. Heft. Wien 1976.

mányos külföldi kapcsolatainak egy igen jelentős hányada olyan nyelvterületre (Német Szövetségi Köztársaság, Svájc) irányul, amelynek nyelvét az osztrákoknak nem kell tanulniuk, akkor a külfölddel történő közvetlen érintkezés nyelvi-kommunikációs bázisát tekintve még nagyobb különbségeket sejthetünk a két ország között. Lehetséges természetesen, hogy más szomszédos országokkal összehasonlítva kedvezőbb helyzetben vagyunk, de ha esetleg így is lenne, az idegen nyelvek magyarországi ismeretszintjével, használatuk mértékével és a nyelvoktatás hatékonyságával akkor sem lehetünk maradéktalanul elégedettek.

Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy e helyzetképet semmiképpen sem szabad úgy értelmezni, mint valamiféle vádat vagy támadást a sokszor nagyon nehéz körülmények között is áldozatos munkát folytató nyelvoktató pedagógusok ellen. A nyelvoktatás csekély hatékonyságának sokféle, a pedagógusok személyét és kompetenciáját meghaladó oka van, amelyeket ebben az írásban meg sem kíséreltünk számba venni. Mindenesetre ahhoz, hogy a viszonylagos hatástalanság okait feltárhassuk és terveket kovácsolhassunk a továbblépésre, elengedhetetlen, hogy tisztán lássuk azt a helyzetet, amelyből ki kell indulnunk.

TERESTYÉNI TAMÁS

The Knowledge of Foreign Languages in Hungary

by TAMÁS TERESTYÉNI

The competence of a population to speak and understand foreign languages forms an integral part of its communication culture. The richer and wider the knowledge of foreign languages is in a community, the more possibilities this community has for direct contacts with other cultures, for establishing relations over the frontiers, across the borders, and, in general, for international communication. In order to survey how many and what languages Hungarian citizens speak we have collected a large amount of data through questionnaires. Our data may offer useful information about the spread of foreign language communication culture, the linguistic-ethnic composition of the population, the most important changes of foreign language culture, and the efficiency of language teaching in Hungary.

Among the foreign languages best known in Hungary we mainly find Indo-European world languages and the languages of the neighbouring smaller nations. Most widespread is the knowledge of the German language: on the one hand, it is the language of an important national minority living in Hungary, and on the other, as a historical-cultural tradition, it is often chosen for studying. German is followed by the Russian language, but its knowledge does not at all reflect the fact that it is a compulsory subject in the Hungarian education system. English is the third: its international use, its importance in the scientific, technical and commercial life and its role in pop-culture considerably increased its popularity in the last decades. Compared to these, the knowledge of the French language is quite restricted. Next to German Slovak is the most significant language spoken by a national minority and it is followed by the South Slavic (Serbian, Croatian, Slovenian) languages.

Since a large number of people speak foreign languages as members of the national minorities in Hungary, in order to get an adequate picture of the linguistic culture of the population we must separate the linguistic competence of the national minorities speaking a foreign language as their mother tongue from the foreign language knowledge of the non-native speakers obtained in various forms of education or in other ways. More than one-third of the Hungarian population knowing foreign languages are native speakers of them. The knowledge of the German is the most frequent as a native language, and it is followed by Slovak, the South Slavic languages and Rumanian. (Unfortunately the large Gipsy population of Hungary and consequently the Gipsy language were underrepresented in our study because of several methodological difficulties.) The national minorities living in Hungary are mostly fluent bilinguals: according to the situation they can use Hungarian as well as their native language.

Szófejtések

235. Magyar *harmat* 'Tau'

A TESz. szerint ismeretlen eredetűnek tartott *harmat* 'Tau', R *hóharmat* 'Reif' szavunk *har-* tövét egyeztethetőnek gondolom a következő szavakkal: zürj. (WUo.) Sz. *gier* 'Reif (an Bäumen, am Bart, an der Fensterscheibe, an der Wand)' (> oszjtj. O *kijär* 'Reif im Bart, an Kleidern, am Boden usw.', vog. Szi. *kijərtt-* 'покрывать инеем, снегом, льдом') | votj. (Munk.) Sz. *ger* 'Reif; Eisblumen (am Fenster); Reif od. Eiszapfen (z. B. am Bart)' | finn n. *kuura* 'Reif'; ? és sz t. (nyj.) *kuurukene* (Gen. *kuurukese*), P *kuureg* 'kleiner, über den Weg gewehter Schneestreifen' | lapp (Grundström, LLpWb.) L *kärrälakka* 'Eisrinde, Eiskruste an den Bäumen, Glatteis', *kärrö-* 'es bildet sich Rauhreif an den Bäumen' || s z a m s z e l k. (Donn., kézirat) FKe. *kura* 'feiner Schnee, Reif'; kam. *kuro* 'Reif, Frost'. Az uráli alapalak **kura* 'Reif, feiner Schnee' lehetett. — A rokon nyelvi szavak etimológiai összefüggésére vonatkozóan l.: Lindström: Suomi 1852: 50; Wichmann: FUF 11: 211; Setälä: FUFA 12: 34, JSFOu. 30/5: 39; Sauvageot, Rech. 83; Németh: NyK 47: 472; Räsänen: Vir. 1947: 169; Joki: Vir. 1950: 158, 213; Toivonen: FUF 32: 24; SKES; Rédei, SLW 102; ESzK.

A zürj. *ie* és a votj. *e* (< ősprmi **ǵ*) szabálytalanul felel meg a feltehető **u* magánhangzónak.

A m. *harmat* m elemének alaktani magyarázata problematikus. Amennyiben a *harmat* a fenti szavakkal valóban összetartozik, a *har-* névszói tő, a szóvégi *-at* pedig deverbális névszóképző. Ebből következően az *m* elem aligha lehet más mint denominális igeképző. Az *m* mint deverbális igeképző persze jól ismert a magyarban (Szinyei, NyH⁷ 68; Lehtisalo: MSFOu. 72: 116; D. Bartha, Szóképz. 34), de névszótövekhez járuló igeképzőként mind ez ideig nem mutatták ki. Tekintettel arra, hogy a deverbális *m* igeképzőre sincs különösen bőséges példánk — az idetartozó származékok száma 7–9 —, feltehető, hogy az *m* egykor denominális igeképzőként is meg lehetett a magyarban. A denominális *m* igeképző szinte valamennyi uráli nyelvben megvan (vö. Györke, Wortb. 46; Lehtisalo: i. h. 110). Ilyen denominális *m* igeképző rejlik még talán *dermed* 'erstarren' szavunkban is, mely a *dér* 'Reif' főnév származéka (vö. TESz.).

236. Vogul *puksar* 'vontatógőzös'

V o g. (Romb.) *буксир* 'буксир'; vontatógőzös', (Bal.—Vahr.) É *puksar*, Ju. *puksir* 'буксир', É *puksar kwāliq*, Ju. *puksir kōlaj* 'канат (буксирный); vontatókötél'. — A vog. Ju. *puksir* az orosz *буксир* átvétele (e szó nincs meg Kálmán, RLW című munkájában). A (Romb.) *буксир* [= *buksir*] adat szó-

eleji *b*-je alapján orosz eredetű könyvszó lehet a vogulban. Az *É püksar* második szótagbéli *a*-ja miatt nem származhat az oroszból (az or. *i*-nek a vogulban is *i* felel meg, l. Kálmán, i. m. 73–4), hanem az ugyancsak orosz eredetű zürj. (KRSzl.) *буксир* 1. 'буксир', 2. 'буксир (канат)' átvétele. A zürj. *i* → vog. *a* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. Rédei, SLW 47. A zürj. szóbelseji *š*-nek a vogul *É* nyelvjárásában számos esetben *s* felel meg (l. Rédei, i. m. 25).

237. Vogul *pusjal-* 'elrabol'

Vog. (VNGy. 4: 246, 423) *É pusjal-* 'elrabol', *pusjalaxt-* 'egymástól erőszakosan elkapkod'. — Munkácsi (i. h.) a szót *pusjel-*, *pusjelaht-* alakban jegyezte fel, de — mint ismeretes — az első szótagnál hátrább az *e*, *é* betű Munkácsinál gyakran *a* fonémát jelöl (vö. Steinitz, WogVok. 38). Tehát a szó *pusjal-* alakban való átírása (vö. MK 4: 296) helytelen. A szó egyrészt szűk nyelvjárási elterjedtsége alapján, másrészt fonotaktikai okokból nem tartozhat a vogul nyelv ősi szókincsébe (az *sj* kapcsolat jövevényszavakban szokott előfordulni).

Véleményem szerint a vog. *pusjal-* tő egy zürj. *vošjal-* ige átvétele lehet: vö. (WUo.) Ud. *vošjē-* '(an atw.) anstoßen, streifen', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *vošjē-* 'berühren, anstoßen; reizen', (SzlSzlK) Ud. *vošjē-* 'трогать затрагиваться, задевать (рукой)'. Az *al* gyakorító képző a zürjén nyelv produktív képzői közé tartozik, így egy **vošjal-* alak feltevése teljes mértékben jogosult. A zürj. *v-šj-l* → vog. *p-sj-l* hanghelyettesítés szabályos. A zürj. *o-a* → vog. *u-a* hanghelyettesítés is szabályszerű. A zürjén 'megérint, hozzányúl; berühren, трогать, задевать (рукой) → vogul 'elrabol, egymástól erőszakosan elkapkod' jelentésvizsgyón plauzibilis, e jelentések egészen közel állnak egymáshoz. Vö. m. *hozzányúl* 'etw. angreifen, an-, berühren' ~ (*hozzányúl vmihez*) 'elvesz vmiből; a rábízott pénzből, értékből eltulajdonít, elszakaszt vmennyit' (l. ÉSz.); or. *братъ* 'fog, megfog' ~ *забурать, забрать* 'eltulajdonít, elvesz'.

238. Osztyák *lit-* 'wollen, wünschen'

A címként feltüntetett *o s z t j á k* szó az északi nyelvjáróterület O nyelvjárásában van meg: (KT 1102) *lit-* 'wollen, wünschen', (Honti: SUA 16: 87) *É lit-*, *lit-* ua. Az osztják ige jurák jövevényszó: (Leht. 226) O *letampā-* 'schützen, bewahren, hüten', (Tereščenko, NenRSzl. 205) *letrā-* 1. 'сохранить, сберечь, уберечь', 2. 'защитить', 3. 'приготовиться к чему-л., собраться сделать что-л.' (Tereščenko szótárában az itt közölt harmadik jelentésében a *letrā-* ige külön címszóként szerepel), *letba-*, *letmba-* 'хранить, сохранить; стеречь, охранить', *letā-* 'подготовиться, приготовить'. Az *mpā*, *rā*, *ba*, *m̄ba* egytől-egyig produktív képzők a jurákban (l. Hajdú, ChrestSam. 66), egyébként maga az alapszó (*letā-*) is megvan a nyelvben. Az osztj. *lit-* tehát a *letā-* tőszó, továbbá a közölt származékok alapján elvont **let(ā)-* tő átvétele lehet.

A jurák szó eredeti jelentése 'sehen, schauen' lehetett (vö. MSzFgrE *lát* alatt). Ebből a 'schützen, bewahren, hüten' jelentés jól megérthető (l. MSzFgrE *lát*, *óv*, *véd*, *vigyáz* alatt). Az osztják 'wollen, wünschen' ← 'sehen, schauen' jelentésvizsgyón vö. a 243. sz. etimológia alatt mondottakat. Vö. még jur. *letrā-* 'приготовиться к чему-л., собраться сделать что-л.', *letā-* 'подготовиться, приготовить'.

239. Osztyák *pišjan* 'Coregonus polkur'

1. Ez az osztyák halmév viszonylag szűk területen, csak az északi osztyák nyelvjárásokban fordul elő: (DEWO 1095) Ni. Kaz. Sur. *pišjan*, Kaz. *pišjan* 'Coregonus polkur'. Ennek ellenére fontos vándorszóval van dolgunk, mely Nyugat-Szibéria északi felében az osztyákból — közvetlenül vagy közvetve — több nyelvbe bekerült: osztj. > vog. (Kann.) Szo. *pisjan* ua.; osztj. > or. *пыжъян* 'морская рунная рыба из рода лососей . . . ; Coregonus polkur'; or. vagy osztj. > erdei jur. Nj. *pišān* 'ein felchenartiger Fisch' (Steinitz: ZfSlaw. 5 (1960): 510; l. még Hajdú: NyK 82: 257).

Az osztj. *pišjan* szűk nyelvjárási elterjedtsége és hangalakja alapján (szokatlan *šj* hangkapcsolata miatt) nem tartozhat az osztyák nyelv ősi szókinésébe. Steinitz (i. h.) zürjén eredetre gyanakodott, jöllehet az átadó nyelvi formát nem közli. A DEWO (1095) az osztyák szót — feltehetőleg Steinitz kéziratos etimológiai hagyatéka alapján — egy feltett zürj. **bičjan* alakból származtatja (vö. *bčkan* 'Dorn, Stachel'). Egy ilyen származtatás — noha a zürjén alak valójában nem létezik — mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben szóba jöhetne, de egy kézenfekvőbb magyarázat esetében teljesen feleslegessé válik.

2. Véleményünk szerint az osztj. *pišjan* forrása a következő zürjén szó lehet: (WUo.) Sz. I *pižjan*, P *pižja-n*, Pecs. Lu. *pežjan* 'große Ahle od. Pfieme (Sz. I P Lu.), große eiserne Ahle zum Durchlöchern der Birkenrinde bei der Herstellung der Netzsenker (Pecs)'. A mássalhangzók helyettesítése szabályosnak mondható: zürj. *p-žj-n* → osztj. *p-šj-n*. A Kaz. *pišjan* *š* hangja az utána következő *j* palatalizáló hatásában leli magyarázatát. A magánhangzók ugyancsak szabályosan felelnek meg egymásnak: zürj. *i* → osztj. *ī* (< ősosztj. **ī*), zürj. *a* → osztj. *a* (vö. Toivonen: FUF 32: 138, 140).

A rendelkezésünkre álló forrásokban a zürjén szó sehol sem jelent halat, bár nincs kizárva, hogy az Ob vidéki zürjén nyelvjárásokban a szónak van ilyen jelentése. Az 'Ahle, Pfieme' jelentésű zürjén szóval való megnevezés indítékául a hal hegyes alakja szolgálhatott. Az 'Ahle, Pfieme' → 'egy hegyes halfajta; eine spitzige Fischart' jelentésváltozásban szerepe lehetett a Coregonus polkur egy másik nevének is, mégpedig a jurák eredetű osztj. (KT 732) O [!] *pār-χul* 'пыжъян; eine sibirische Lachsart' (< jur. O *palkūr*) szónak. Ez ti. az osztyákban népetimológiás alakulatnak tekintendő: 'Bohrer-Fisch', vö. Kaz. *pör*, O *pār* 'Bohrer', *χul* 'Fisch' (l. DEWO 1095, 1210).

240. Osztyák *sim-* 'dahinsiechen'

Toivonen (FUF 32: 64) csupán az osztj. (KT 859) Ni. *sāmā* 'Rost, Grünspan', Kaz. *sāmī* 'Rost (am Eisen; auf Sumpf)' főnevet származtatja a zürjénből (< *sim* 'Rost'). Ám a szó igeiként is használatos az osztyákban: (KT 859), Ni. *sāmīj-*, Kaz. *sāmī-* 'rosten', (Honti: SUA 16: 154) É *sīmi-*: *sīmim-at* 'das Gerostete'. Ezen alakok *ij*, *i*, eleme nyilvánvalóan osztyák denominális igeképző (vö. Ganschow, Verbalbildung 50), de az igei származék létrejötte nem lehet független a zürj. (WUo.) V Sz. Lu. P I Ud. *sim-* 'rosten, verrosten, rostig werden', (Gen.) KP *sim-* 'rosten' ige hatásától. A Steinitz-féle osztyák szótár (DEWO) kéziratos anyagában van meg a következő nyelvjárási adat: KazPol. *sim-* 'dahinsiechen'. Ez az alak ugyancsak a zürj. *sim-* 'rosten,

verrosten, rostig werden' átvétele. Igaz, ezek jelentéstanilag lényegesen eltérnek egymástól, de a Wiedemann szótár szerint a zürjén igének (l. *šymny* (*simny*) alatt) 'faul werden, verrotten' jelentése is van. Az osztják 'elsorvad, halódik; dahinsiechen' jelentés jól megérthető a zürjén 'elrothad, elkorhad; faul werden, verrotten' jelentéséből. Ebben az esetben a vokalizmusban mutatkozó eltérő hanghelyettesítés (zürj. *i* → osztj. *ä* < **ě*, ill. *ī*) jelentésselkülönüléssel társult.

241. Osztják *sěram* 'entstehen ...'

O s z t j. (KT 872) Kr. *sěram*- 'entstehen, hervorgehen (Beere aus der Blüte)'. — E szó végső forrása talán a következő zürjén ige: (WUo.) FV *zir*- 'ab-, weg-, zurückstoßen', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V *zir*- 'niederdrücken; drängen, verdrängen, hinausdrängen'. Az osztják szó *əm* eleme vagy osztják mozzanatos képző (vö. Ganschow, Verbalbildung 25), vagy egy nem adatolt, de esetleg feltehető zürj. **zirm*- mozzanatos ige átvétele. A két szó összefüggése jelentéstanilag szempontból nem egészen világos. Az osztják 'születik, keletkezik [= syntyä, »sikiytyä«], kifakad, kipattan (bogyó a virágból); Entstehen, hervorgehen (Beere aus der Blüte)' értelem a 'lök, szorít, kiszorít; stoßen, drängen, hinausdrängen' jelentéséből talán a 'kilöködik (bogyó a virágból); sich hinausstoßen (Beere aus der Blüte)' jelentésfokozaton át jöhetett létre. A zürj. *ī* → osztj. *ě* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. Toivonen: FUF 32: 138.

242. Osztják *šoldáz* 'Posament'

A Honti László által közzétett északi osztják (közelebbről obdorszki) szójegyzékben (Nordostjakisches Wörterverzeichnis. SUA 16) — mely Popov, valamint Roszljakov és Bartyenyev 19. század végi kéziratos anyagán alapul — fordul elő ez a különös osztják szó: (166) *šoldáz*, *šoldas* 'Posament'. Ez a szó a többi nyelvjárásban nem fordul elő. Tekintettel jelentésére — 'paszomány, sujtás; Posament' — a szó aligha lehet(ett) széles körben elterjedve az északi osztjakság körében. Valószínűleg csak az Obdorszokban élő, illetőleg ott gyakran megforduló osztjások nyelvében lehetett meg, akiknek módjuk lehetett paszományos egyenruhát viselő orosz tisztekkel, illetőleg tisztviselőkkel találkozniuk. Első olvasáskor arra gondoltam, hogy a m. *sujtás* 'Verschnürung' — mely tudvalevőleg több európai nyelvbe bejutott (vö. ném. *Schoitasch*, ang. *soutache*, fr. *soutache*, cseh *sutaška*, szlovák *šujtáš* stb., l. TESz.) — került át az oroszra keresztül az osztjákba. Ám ilyen szót az orosz szótárakban nem találtam. Különben is a többi nyelv alapján esetleg feltehető (nyelvjárási szinten lappangó vagy ma már kihalt) or. **cymau*, **uyümau*, **uoümau* alakoknak az idézett osztják szó hangtani szempontból nem felelhetne meg. — Véleményem szerint ez esetben idegen (magasabb) kultúra hatására keletkezett belső szóteremtéssel (loan creation, Lehnschöpfung) van dolgunk. Az osztj. *šoldáz*, *šoldas* összetett szó: O **šul* (vö. KT 907: C *tul* 'Knopf', Kr. Kam. *tul* 'kupferner Knopf(am Hemd)' < zürj. *žul* 'Wasserblase, Knopf', Toivonen: FUF 32: 73) + (KT 1027) O *täs* 'Eigentum, Gut (Geld, Tiere, Kleider usw.)', V *täs* 'Kleiderware, Ware' stb. Észereint az osztj. **šul-täs* (*šoldáz*, *šoldas*) eredeti jelentése 'gombos ruha', majd ebből 'paszományos, sujtásos ruha' volt.

243. Osztják *wütšo-* 'wollen'

A címben jelzett szó a nyugati osztják nyelvjárásokban ismeretes: (KT 259) C *wit-* 'anfangen', Ni. *wütšo-*, Kaz. *wütšo-*, O *wütši* 'beabsichtigen, wünschen, wollen', (Stein., OstjChr.² 167) Serk. *wütšo-* 'wollen, beabsichtigen, sich anschicken'. Ez a szó a zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. I P Ud. *wiž-* 'halten (V Sz. Lu. P Ud.), bewahren, hüten, beschützen (V Sz. Ud.), bewahren (I), hüten (z. B. Kühe, Pferde) (Pecs.), nachsehen, pflegen (z. B. ein Kind) (Sz.), sehen, schauen, besichtigen (Lu.)' ige átvétele.

A zürj. *v* → osztj. *w* hanghelyettesítés nem szorul magyarázatra. A zürj. *ž*-nek az osztják nyelv zürjén jövevényszavaiban *ł*, illetőleg *ś* a szabályszerű megfelelője (l. Toivonen: FUF 32: 112 kk.). A C *wit-* alakban a szabályos *ł* van meg, a többi nyelvjárásban viszont a zürj. *ž* affrikáta helyén — mivel *ć* affrikáta a mai osztjában nincs — *łś*, *tś*, *śt* hangkapcsolat jelentkezik (e jelenségre vonatkozóan l. Honti: ALH 30: 20). A zürj. *i*-nek a C nyelvjárásban *i*, a többi nyelvjárásban (*w* utáni helyzetben!) *ü*, *u* (< őosztj. **i*) felel meg (vö. Toivonen: FUF 32: 136).

A zürjén szó eredeti jelentése 'sehen, schauen' lehetett (vö. MSzFgrE *vigyáz* alatt). A 'lát, néz; sehen, schauen' → 'akar; wollen' jelentésviszonyhoz vö. ném. *sehen* 'lát, néz' ~ *abschén* (*auf etw.*) 'céloz vmit, törekszik vmire', *Absicht* 'szándék, cél, terv', *besichtigen* 'megtekint, megszemlél' ~ *beabsichtigen* 'szándékozik'; lat. *spectare* '(meg)néz' ~ törekszik vmire'.

244. Zürjén *ver* 'Sklave'; *votj. var* ua.

1. Mord. (Paas.) E *urē*, M *urä* 'Sklave; Lohndiener (bes. bei einer Standesperson)', E *urēnde-* 'mühsame Arbeit verrichten' | f i n n *orja* 'Sklave, Sklavin' (> lapp L *ár'jē* 'Leibeigener, Knecht, Sklave', I *oarji* 'orja; Sklave'); és z t *ori* (Gen. *orja*) 'Sklave, Frohnarbeiter' | ? l a p p N *oarje -rj-* l. '(as the first part of compounds) who, which, is found in or belongs to the southwest', 2. '(as a separate word) southwest, west', L *ár'jel* 'Leute von Süden', K (1845) T *viorje* (*oa*) 'Norden', A *orjal* 'Nordwest' < ? (korai) ősrja: öind *arih* 'Fremder, Fremdling', *aryáh* 'Herr, gastlicher Herr', *aryah* 'Hausherr', *áryah* 'arisch, Arier', av. *arjō*, *arja-* 'arisch', perzsa *ērān* (< **aryānām*) 'das Land der Arier, Iran' (Anderson, Stud. 105; Paasonen: Suomi 1897/3/13: 21, MSFOu. 22: 49; Setälä: JSFOu. 17/4: 28; Kalima: Hirt-Festschr. 207; E. Itkonen: Vir. 1946: 417, FUF 29: 307, 317; Mayrhofer 1: 79, 3: 633; SKES; Joki: JSFOu. 151: 297).

A lapp *l* képző. Lehetséges, hogy valamennyi lapp adat a finnből származik: mégpedig az égtájat jelentők korábbi, a 'rabszolga' jelentésűek pedig későbbi átvételek lehetnek.

2. A mind ez ideig finn-volgai korinak tekintett ősrja jövevényszó megfelelői megvannak a permi nyelvekben is: z ü r j. (Lytkin, Drevnperm. 124) ózürj. *ver* 'paб', (SzlSzlK) Vm. *ver*: *ver čeri* 'самец рыбы', (WUo.) *ver*: Sz. Lu. *pi-ver* 'Bruder des Mannes', Ud. *veres*, *veres* 'Ehemann, Gatte', V Sz. *veres*: v. *saje munnī* 'sich verheiraten (Frau)', (KRSzl.) *veres* 'супруг, муж' | v o t j. (Munk.) Sz. *var*, G *war* 'rab, szolga; Sklave, Diener, Knecht'.

A feltehető FP alapalak **orja*, az eredeti jelentés pedig 'Sklave' lehetett. Ebből az őspermiben **or* > **wor* (**uor*) fejlődött, melynek a *votj. var*, *war* a

szabályos folytatója. A zürjénben a szókezdő **w > v* hatására **wor (*vor) > ver* delabializáció történt (erre vonatkozóan l. Rédei: NyK 86 : 193, FUF 46 : 56).

A finn-permi nyelvekben a következő jelentéstani fejlődés tehető fel: '(délről származó) árja idegen; arischer Fremdling (aus dem Süden)' → '? 'vendég; Gast' → 'rabszolga, szolga; Sklave, Diener' (zürj., votj., mord., finn) → '(házassági) rokon; Verwandte(r) (durch die Ehe)' (zürj.). A zürjén 'Sklave' ~ Ehemann, Gatte' jelentésvizonyhoz vö. m. *hōs* 'Held' ~ R 'der Zukünftige, Bräutigam, Freier' ~ vog. FL *χūs* 'Arbeiter, Knecht'; finn *sulhanen* 'Bräutigam, Freier' ~ észt *sulane* 'Diener, Knecht'.

A zürjén és a votják szóval egyeztetett mord. E *vardo* 'Sklave, Sklavin, Diener, -in' (Uotila: MSFOu. 65 : 69, SyrjChr. 174) sem eredeti szókezdő *v*-je, sem pedig *d* hangja miatt nem vonható ide.

245. Finn *kerää-* 'sammeln'

1. M. *kér-* 'bitten, verlangen; um jn freien' | zürj. (WUo.) Sz. P *kor-* 'bitten, verlangen (Sz. P); betteln (Sz.); rufen, einladen (Sz. P)', (Gen.) KP *ko-r-* 'bitten, einladen, fordern', Sz. *korás-*, P *kora-s-* 'Freier sein, freien, werben' | v o t j. (Munk.) Sz. *kur-* 'bitten, flehen', Sz. *kural-* 'freien, Freiwerber sein', (Wichm.) G *kur?* 'bitten, verlangen' | f i n n *kerjää-* 'betteln, flehentlich bitten' (> lapp N *gærjedi-* 'beg, ask alms', L *kierjēti-* 'betteln'); észt *kerja-* 'betteln' (MUSz. 17; VglWb. 184; FUV; SKES; MSzFgrE).

2. Véleményem szerint ehhez az etimológiai családhoz tartozik még a következő szó is: f i n n *kerää-* 'sammeln, zusammenbringen, einsammeln; (SKES nyj.) *kerjätä*; betteln' (> vót *kerään* 'kerjään; ich bettle').

A finn *kerjää-* és *kerää-* igék összekapcsolásának jelentéstani akadályai nincsenek: a *kerjää-* 'betteln' lív megfelelője 'gyűjt; sammeln' jelentésű (Kett. *kerä* 'unter den Einwohnern einsammeln'), a *kerää-* szónak viszont a finn nyelv-járásokban 'betteln' jelentése is van. Problematikus viszont az *ää ~ jää* szóvégek egymáshoz való viszonya. A *kerää-*beli *ää* (< **äädä*) minden valószínűség szerint az uráli **tä* gyakorító képző folytatója (vö. Hakulinen, SKRK⁴ 273—4; Lehtisalo: MSFOu. 72 : 303). A *kerjää-jää* elemének *ää* (< **äädä*) része ugyanez a képző lehet, magyarázatra szorul viszont a megelőző *j* mássalhangzó. A *j* feltehetőleg másodlagos hang, mely egyrészt a *pelätä* (*peljätä*): 'fürchten, Angst haben', *hylätä* (*hyljätä*): *hylkään* 'verlassen, aufgeben, verstoßen, verwerfen' típusú igék, másrészt a *härkä* 'Ochs', *nälkä* 'Hunger' típusú névszók fokváltakozásának analógiás hatásában leli magyarázatát: pl. *härkä*: *härät* ~ *härjät* ~ *häräät* → *kerätä* ~ *kerjätä* ~ *kerään/kerjään* (e tő-típusokra vonatkozóan vö. Rapola, Suomen kielen äännehistorian luennot. Helsinki 1966. 70—77).

A SKES ?-lrel a finn *kerää-* 'sammeln' igéhez vont a zürj. (Gen.) KP *kura-l-* 'sammeln' igét. Nem fogható el, a zürj. *kura-l-* a *kural-* 'zusammenharken', m. *horol-*, *hurul-* 'reiben, wetzen' stb. szavakkal tartozik egybe.

246. Jurák *lak, rak* 'nahe'

Az etimológiai irodalomban a jur. (Leht. 215, 235) O *lak* 'nahe, nahe gelegen', Lj. Nj. *rak* 'nahe in der Nähe; kurze Zeit', Lj. Kisz. *rak* 'der Verwandte' szót ?-lrel vagy anélkül a m. *rokon* 'verwandt'; R *nahe, in der Nähe*,

osztj. Ni. Kaz. *rǎχ-* 'sich nähern' stb. ősi megfelelőjének tekintik (vö. Beitr. 62; FUV; SKES ?-lél; MSzFgrE ?-lél).

Az Uráli Etimológiai Szótár szerkesztése során érlelődött meg bennem az a gondolat, hogy az uráli alapnyelv a szókezdő *r* hangot nem ismerte. A szóeleji *r*-t tartalmazó kevés számú uráli etimológia ugyanis vagy teljesen bizonytalan, vagy pedig a biztosan összetartozó finnugor tagokhoz a szamojéd megfelelő(k) odakapcsolása felette gyanús. Az *r* szókezdő helyzetben a finnugor korban jelenik meg, s akkor is csak kevés etimológiában fordul elő. A szókezdő *r*-rel kapcsolatban legutóbb hasonló értelemben nyilatkozott Samallahti is (FUF 43: 40, 44). A mondottak alapján úgy látom, hogy a jur. *lak*, *rak* nem tartozik az ősi szamojéd szókincsbe, hanem minden bizonnyal osztják jövevényszó: (KT 800) Ni. *rǎχə* 'lieb, gefallend (Mensch, Ort usw.)', O *rǎχi* 'lieb', Ni. Kaz. (O *rǎχ-* 'sich nähern (Ni.), taugen, passen, zusagen (Ni. Kaz. O), gefallen (O)', (OL 44) DN Ni. *rǎχta*, Kaz. *rǎχti*, O *rǎχti* 'Verwandter'. A jurák O nyelvjárásban osztj. *r* → jur. *l* hanghelyettesítés történt. Az osztjából való kölcsönzés mellett szól az is, hogy a szó a többi szamojéd nyelvben ismeretlen.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

VON KÁROLY RÉDEI

235. Ungarisch *harmat* 'Tau'

Der Stamm *har-* des Wortes *harmat* (altung. *hóharmat* 'Reif') kann folgenden Wörtern gleichgesetzt werden: syrj. *gēr* 'Reif (an Bäumen, am Bart, an der Fensterscheibe, an der Wand)' | wotj. *ger* 'Reif' | finn. *kuura* id. | lapp. L *kárrálahka* 'Eisrinde, Eiskruste' || sam. selk. KeO *kurə* 'feiner Schnee, Reif'; kam. *kuro* 'Reif, Frost'. — PU **kura* 'Reif, feiner Schnee'. Ung. *m* ist ein denominales Verbalsuffix und *at* ist ein deverbales Nominalsuffix.

236. Wogulisch *puksar* 'Bugsierschiff, Schleppseil'

Wog. N *puksar* 'Bugsierschiff', *puksar-kwāliγ* 'Schleppseil' < syrj. *буксир* 1. 'буксир', 2. 'буксир (канат)'; wog. Ju. *пухсир* 'буксир' < russ. *буксир*.

237. Wogulisch *pusjal-* 'rauben'

Wog. N *pusjal-* 'rauben' < syrj. **vošjal-*, vgl. Ud. *vošji-* 'berühren, anstoßen; reizen'. Zu der semantischen Entwicklung 'berühren' → 'rauben', vgl. ung. *hozzányúl* 'etw. angreifen, berühren' ~ (*hozzányúl vméhez*) 'jm etw. wegnehmen, rauben', russ. *брать* 'fangen, ergreifen' ~ *забрать*, *забрать* 'jm. etw. entwenden, stehlen'.

238. Ostjakisch *lit-* 'wollen, wünschen'

Ostj. O *lit-* 'wollen, wünschen' < sam. jur. *letā-*, *letampā-* 'schützen, bewahren, hüten'. Die ursprüngliche Bedeutung des jurakischen Wortes kann 'sehen, schauen' gewesen sein. Davon kann man die Bedeutung 'schützen, bewahren, hüten' gut verstehen'. Zu dem Bedeutungsverhältnis 'sehen, schauen' → ostj. 'wollen, wünschen' s. dt. *sehen* ~ *absehen* (auf etw.), *besichtigen* ~ *beabsichtigen*.

239. Ostjakisch *pšjan* 'Coregonus polkur'

Ostj. Ni. Kaz. Šur. *pšjan*, Kaz. *pšjan* 'Coregonus polkur'. In diesem Fall haben wir es mit einem wichtigen Wanderwort zu tun, welches aus dem Ostjakischen in mehrere westsibirischen Sprachen eingedrungen ist: ostj. > wog. So. *pisjan* id., ostj. > russ. *пыжьян* id., russ. od. ostj. > waldjur. Nj. *pišan*. Das ostjakische Wort selbst ist eine

Entlehnung aus dem Syrjänischen: S I *pžžjan*, Peč. Lu. *pežžjan* 'große Ahle od. Pfrieme'. Das syrjänische Wort bedeutet in den für uns zur Verfügung stehenden Quellen nirgendwo Fisch, obwohl es nicht ausgeschlossen ist, daß das Wort in den syrjänischen Mundarten neben dem Fluß Ob eine solche Bedeutung hat. Als Veranlassung der Benennung mit einem Wort 'Ahle, Pfrieme' diente die spitzige Form des Fisches *Coregonus polkur*. Vgl. O *pär-žul* 'пяржълън'; eine sibirische Lachsart' < jur. O *palkūr*. Das Wort ist im Ostjakischen eine volksetymologische Formation: 'Bohrer-Fisch' (vgl. *pär* 'Bohrer', *žul* 'Fisch').

240. Ostjakisch *sim-* 'dahinsiechen'

Ostj. Kaz. *sām-* 'rosten', KazPol. *šim-* 'dahinsiechen' < syrj. *sim-* 'rosten, ver-rosten, rostig werden. Zur ostjakischen Bedeutung 'dahinsiechen' vgl. syrj. (Wied.) *sim-* 'faul werden, verrotten'.

241. Ostjakisch *sěram-* 'entstehen ...'

Ostj. Kr. *sěram-* 'entstehen, hervorgehen (Beere aus der Blüte)' ist eine Entlehnung von syrj. **žirm-*, vgl. VO *žir-* 'ab-, weg-, zurückstoßen', V *žir-* 'niederdrücken; drängen, verdrängen, hinausdrängen'. Der Zusammenhang der beiden Wörter ist vom semantischen Standpunkt aus nicht ganz klar. Die ostjakische Bedeutung 'entstehen, hervorgehen (Beere aus der Blüte)' ist aus der Bedeutung 'stoßen, drängen, hinausdrängen' durch die Bedeutungsstufe 'sich hinausstoßen (Beere aus der Blüte)' zustande gekommen.

242. Ostjakisch *šoldáz* 'Posament'

Ostj. (Honti: SUA 16: 166) N *šoldáz*, *šoldas* 'Posament'. — Dieses Wort kommt in den anderen Dialekten nicht vor. Im Hinblick auf die Bedeutung durfte ostj. *šoldáz* nur in der Sprache der in Obdorsk wohnenden bzw. dort häufig verkehrenden Ostjaken vorhanden gewesen sein, die die Möglichkeit hatten, russische Offiziere bzw. Beamte in Uniform mit Posament zu treffen. Das ostjakische Wort ist ein Kompositum: O **šul* 'Knopf' (vgl. C *tül* id. < syrj. *žul*') + O *tás* 'Eigentum, Gut (Geld, Tiere, Kleider usw.)'.

243. Ostjakisch *wütsə-* 'wollen'

Ostj. C *wit-* 'anfangen', Kaz. *wütsə-*, O *wütsi-* 'beabsichtigen, wünschen, wollen' < syrj. *viž-* 'bewahren, hüten, beschützen, sehen, schauen'. Zu der Bedeutungsentwicklung 'sehen, schauen' → 'wollen' vgl. dt. *sehen* ~ *absehen* (*auf etw.*), *besichtigen* ~ *beabsichtigen*.

244. Syrjänisch *ver* 'Sklave'; wotj. *var*, *war* id.

Verfasser vergleicht diese permischen Wörter mit folgenden Wörtern: mord. E *ufe*, M *utä* 'Sklave' | finn. *orja* id. | ? lapp. N *oarje* 'who, which is found in or belongs to the southwest' usw. < ? (früh)urarisches: altind. *arīh* 'Fremder, Fremdling' usw. — FP **orja* 'Sklave'. Im Permischen ist ein Lautwandel FP **orja* > PP **qr* > **wqr* (**uqr*) vor sich gegangen. Wotj. *var*, *war* ist der regelmäßige Fortsetzer der PP Form, im Syrjänischen fand dagegen eine Delabialisierung **wqr* (**uqr*) > *ver* statt.

245. Finnisch *kerää-* 'sammeln'

Verfasser verbindet finn. *kerää-* 'sammeln' mit finn. *kerjää-* 'betteln, flehentlich bitten'. Die Gleichsetzung ist in semantischer Hinsicht einwandfrei. Problematisch ist aber die Beziehung der Segmente *ää* ~ *jää* zueinander. *ää* (< **äädä*) in *kerää-* ist aller Wahrscheinlichkeit nach der Fortsetzer des PU Frequentativsuffixes **ts*. Das *j* in *kerjää-* ist vermutlich sekundär, welches sich einerseits durch die analogische Wirkung der Verben vom Typ *pelätä* (*peljätä*): *pelkään* 'fürchten, Angst haben', andererseits durch den analogischen Einfluß des Stufenwechsels der Nomina vom Typ *härkä* 'Ochs': *härät* ~ *härjät* ~ *häräät* erklären läßt.

246. Jurakisch *lak*, *rak* 'nahe'

Jur. O *lak* 'nahe, nahe gelegen', Lj. Kis. *rak* 'der Verwandte' ist aus dem Ostjakischen entlehnt: Ni. *rāχə* 'lieb, gefallend', O Kaz. *rāχ-* 'sich nähern', O *rāχti* 'Verwandter'.

A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet

0. Az egyes nyelvekben a szenvedő igeragozáson nagyon eltérő jelenségeket értenek. Ezek a különbségek lehetnek morfológiaiak és szemantikaiak is. Ebben a cikkben a a szenvedő szerkezet szemantikai sajátosságait vizsgálom.

Bár a szenvedő szerkezet használata eltérő lehet az egyes nyelvekben, mégis van három olyan jelentős tényező, amely általában passzív szerkezetet eredményez. Ezek közül az első az, hogy a mondat alanyaként szereplő mondatrész nem maga végzi a cselekvést. Általában erre irányul a cselekvés, vagy ha élőlényről van szó, akkor ez a cselekvés passzív átélője.¹ A mondat tényleges cselekvője az agens, mint például a németben és az angolban: *Jakob wurde von Maria geküsst* / *John was kissed by Mary*. A passzív szerkezet használatának másik oka a cselekvő határozatlan volta, azaz a cselekvőt nem ismerjük vagy nem akarjuk megnevezni a mondatban. A finn szenvedő szerkezet használatának ez a legfőbb oka. Ebben az esetben a mondatban nem is lehet agens, pl. *Minut tuotiin tänne* 'Ide hoztak engemet', *Illalla tansittiin* 'Este táncoltak'.

A szenvedő szerkezet használatának harmadik oka az, hogy az ige által kifejezett cselekvés igazi végrehajtója, tehát az agens helyett az alany helyére valami más mondatrészt akarunk megtenni a mondat fő részévé (topic). Ezt nevezzük perspektívának: hiszen rendes körülmények között a mondat egyik fő része a cselekvő. Ebben az esetben a mondat által kifejezett cselekvést szinte a cselekvő szempontjából, vagyis perspektívájából vizsgálánk. A mondat fő része más mondatrész is lehet, mint a cselekvő, így pl. a cselekvés tárgya vagy átélője, mint ahogy azt a passzív szerkezet használatának első okaként már említettem. Ez jellemző a német és az angol nyelvben szokásos passzív szerkezetekre.

1. A perspektíva fogalmát a holland Simon C. Dik által kidolgozott funkcionális nyelvtan vezette be. A funkcionális nyelvtan a mondatokat különböző helyzetek (angolul „state of affairs”) kifejezőiként fogja fel. A mondatban az ige, azaz az állítmány foglalja el a központi helyet. Minden más mondatrész az állítmányt határozza meg, tehát ennek alárendeltje. Az alapelv ugyanaz mint Fillmore esetgrammatikájában, amelyben a mondat legfontosabb része szintén az ige, a többi mondatrész pedig ezt határozza meg. Az ige bővítményeinek egy része kötelező, más része szabadon választható. Pl. ebben

¹ Az *átélő*, *célpont* szavakat itt terminusokként használom.

a mondatban: *Eszter minden este a Margitszigeten sétáltatja a kutyát, Eszter és a kutya az ige kötelező bővítményei, amelyek nélkül a mondat nem teljes, szabad bővítmények pedig a Margitszigeten és minden este.*

A funkcionális nyelvtan nevét onnan kapta, hogy minden egyes igei bővítménynek megpróbálják meghatározni a szemantikai funkcióját. Ez pedig nem más, mint az a jelentéskör, amelynek segítségével meghatározható az egyes mondatrészek mondatbeli, azaz az adott helyzetben való szerepe, illetve az állítmánnyal való kapcsolata. Dik funkcionális nyelvtanában az ilyen szemantikai funkciók száma korlátozott, saját megfigyeléseim alapján viszont arra a következtetésre jutottam, hogy ez a szűkre szabott keret nem elegendő a nyelv valamennyi mondatának leírására. Az egyszerű mondatokban valóban minden mondatrészek megvan a saját szemantikai funkciója, pl. az előbbi példamondatban *Eszter minden este a Margitszigeten sétáltatja a kutyát* a mondatrészeknek a következő szemantikai funkciójuk van: *Eszter* az agens, azaz a cselekvő, *a kutya* a cselekvés tárgya vagy célpontja (angolul Goal), *a Margitszigeten* a cselekvés helyét jelöli (Locative) és *minden este* a cselekvés idejét (Temporal). A funkcionális nyelvtan jelentősége abban áll, hogy segítségével a hagyományos nyelvtanokban egy osztályba sorolt határozótípusok, mint pl. hely, idő, mód, jól elkülöníthetők egymástól.

Térjünk vissza a perspektíva fogalmához! A perspektíva lényege az, hogy a mondat nyelvtani alanyának más szemantikai funkciója is lehet, mint a pusztán cselekvő. A nyelvtani alany itt tehát az a fő mondatrész, amely meghatározza az ige alakját. Vagyis a perspektíván azt értjük, hogy a különböző helyzeteket különböző résztvevők szempontjából, perspektívájából lehet vizsgálni. A funkcionális nyelvtan kiindulópontja az, hogy a mondatokkal helyzeteket írunk le. Minden helyzet minden egyes résztvevőjének, tehát a cselekvés résztvevőjének megvan a saját szemantikai funkciója. Ezek közül a funkciók közül a mondat nyelvtani alanya az lesz, amelynek nézőpontját kiválasztottuk. Alany tehát nemcsak a cselekvő lehet, hanem más szemantikai funkció is. Bár a legáltalánosabb a cselekvő alany. Hogy mennyire váltakozók a szemantikai funkciók, amelyek az egyes nyelvekben alanyként jelentkezhetnek, az a bemutatott táblázaton is jól látható. Ez a táblázat Diktől származik. Balra a nyelvek, a pluszok azt mutatják, hogy ilyen alany előfordul a nyelvben.

Dik felállította a szemantikai funkciók hierarchiáját, amellyel azt akarja bizonyítani, hogy az alany szerepében jelentkező szemantikai funkcióknak nyelvenkénti eltérése nem egészen véletlen. Ez a hierarchia kiviláglik a táblázatból. A sorrendben az első a cselekvő (Agens), amely természetesen minden nyelvben lehet alany, akárcsak a sorrendben másodikként álló tárgy (Goal). Harmadik a fogadó (Recipient), azaz részeshatározó, amely pl. az angolban lehet alany: *John was given a letter by Mary* 'Mary adott egy levelet Johnnak'. Negyedik a haszonélvező (Beneficiary), azaz akinek a javára történik a cselekvés, ötödik az eszköz (Instrument), hatodik a hely (Locative) és hetedik az idő (Temporal).

A funkcióknak ez a sorrendje Diknek azon a megfigyelésén alapul, hogy ha egy bizonyos nyelvben e hierarchiában megadott hét szemantikai funkció közül valamelyik alanyként szerepel, akkor ugyanabban a nyelvben alanyként jelentkezhet minden olyan funkció, amely a hierarchiában ezt megelőzi. Ez azt jelenti, hogy a táblázatban két plusz között nem lenne szabad üres helynek lennie. Pedig szinte minden nyelvben ez a helyzet. Ezen kívül a

Subject assignment possibilities in a number of languages

Language	Semantic Function Hierarchy							Source
	Ag	Go	Rec	Ben	Instr	Loc	Temp	
Dutch	+	+						Clayre 1973 ²
Melanau	+	+						
English	+	+	+					Johnson 1977 Kuno 1973a
Japanese	+	+	+					
Sanskrit	+	+	+					Johnson 1977
Sundanese	+	+	+	+				Robins 1968
Cebuano	+	+	+	+	+			Johnson 1977 Bell 1974
Sre	+	+	+	?	+			Manley 1972
Maranao	+	+	+	+	+			McKaughan 1962
Malagasy	+	+	+	+	+	+		Keenan 1972a 1972b 1976a
Maguindanao	+	+		+	+	+		Lee 1964
Tagalog	+	+	+	+	+	+		Naylor 1975 Schachter 1976
Kapampangan	+	+	+	+	+	+		Mirikitani 1972
Kalagan	+	+	+	+	+	+	+	Keenan 1972b
Vogul ³	+	+	+	+		+	+	

(Dik 1981. 80)

hierarchia elején álló szemantikai funkciók alanyi szerepben általánosabbak, mint a hátul állók.

A Dik által megalkotott hierarchia és a különböző szemantikai funkcióknak az alany helyére való emelése úgy kapcsolódik a passzív szerkezethez, hogy ha alanyként valami más szemantikai funkció áll mint a cselekvő, olyankor szenvedő igealakot használunk. Az eredetileg aktív jelentésű igeinek alakilag passzívvá változtatása az egyetlen mód arra, hogy az agens cselekvő elveszítse alanyi szerepét.

2. A vogul passzív igealakról már többen kimutatták, hogy sokféle kifejezési lehetősége van. A vogul passzív szerkesztésmódnak legfeltűnőbb jellemzője az, hogy passzív mondatokat intranszítív igékből is lehet alkotni. Ez éppen azt jelenti, hogy a szenvedő mondat alanya más mondatrészt is lehet, mint a cselekvő mondat tárgya. Ilyenkor éppen a cselekvő mondat határozói szerkezete lesz a szenvedő mondat alanya. Az érdeklődés főleg a „megy”- és „jön”-típusú igék mellett álló helyhatározóra, azaz lokativusra irányult, amely a szenvedő mondatban alany lehet, például:

² Ezeket a forrásokat az irodalomjegyzék nem tartalmazza; l. Dik 1981.

³ A vogul nyelv Dik-nél nem szerepel.

- (1) — *kit piyyən* — *āwikem jōmliytawes* (WV IV : 129)
 két fiú ajtóm megy-
 lativus nomin. szenv. múlt idő, egy. sz. 3.

= két fiú ment az ajtóhoz.

A lehetőségek azonban nem merülnek ki ebben. Éppen ezzel kapcsolatban derül ki, milyen jól alkalmazható a vogul igék szenvedő ragozásának bemutatására a Dik által alkotott szemantikai funkciók hierarchiája. A Dik által megadott táblázat végére odaírtam a vogulra vonatkozó saját kutatásaim eredményét is. Ha továbbra is a Dik által használt kifejezéseket használjuk, megállapíthatjuk, hogy a vogul szenvedő mondatokban a cselekvés tárgya és a lokativus mellett alanyként állhat a fogadó, a hasznélvező és az idő. Az aktív mondatokban az alany szerepét a cselekvő tölti be. Például :

- 2.1. (Ag) (*χum*) *nōηχ-χānkēs* *kolalan* (WV I : 142)
 férfi fel mász- ház tető
 nom. m. i. akt. egy. sz. 3. lat.

= A férfi felmászott a háztetőre

- 2.2. (Go) *χōt tuman tawēn majwesət* (WV II : 82)
 hat kulcs ő ad-
 nom. dat. szenv. m. i. t. sz. 3.

= Hat kulcsot adtak neki.

- 2.3. (Rec) (*taw*) *oĵkan majwes mān χāpakwel* (WV II : 63)
 ő öreg ad- kis csónak
 nom. lat. szenv. m. i. egy. sz. 3. instr.

= Az öreg adott neki egy kis csónakot

- 2.4. (Ben) (*am*) *āpal wārwesum* (WV IV : 136)
 én bölcső készít-
 nom. instr. szenv. m. i. egy. sz. 1.

= Nekem készítettek egy bölcsőt

- 2.5. (Loc) — *āwim* — *kit lūĵin* — *lūlawe* (WV IV : 120)
 ajtóm két kutya áll-
 nom. lat. szenv. j. i. egy. sz. 3.

= Két kutya áll az ajtó előtt

- 2.6. (Temp) *tōrum lāwum nila ēt jonyawet* (WV I : 260)
 Isten kitűz- négy éjszaka táncol-
 part. praet. nom. szenv. j. i. t. sz. 3.

= Isten által kitűzött négy éjszaka táncolnak

Az utolsó mondatban szerintem azért az alany az időkifejezés, mert a szenvedő alakban való állítmány többesszámú, úgyhogy az időkifejezés itt az ige alakját határozta meg — mint a 2.2. példában is, aholis alanyként egy szám-név áll. E mellett a típus mellett a szövegekben olyan mondatok fordulnak

elő, amelyekben az állítmány egyszámú (*nīla ət jonyawe*), és ezek alanytalan, azaz imperszonális mondatok. Ilyenek a példamondatok 4.1. és 4.2. is.

A vogulban jelentkező szemantikai funkciókra vonatkozó kutatásaim eredménye azt mutatja, hogy a Dik által szerkesztett hierarchia az instrumentális, azaz az eszköz esetében nem állja meg a helyét. A vogul szenvedő mondatban az eszköz nem lehet alany. Ezzel szemben az idő, bár ritkán, de előfordulhat a szenvedő mondat alanyaként, a hierarchiában pedig az előtte álló helyet jelentő kifejezés nagyon is általános. Dik elmélete szerint, ha a hierarchia valamely hátrábbálló tagja jelentkezhet alanyként, akkor a hierarchiában minden egyes előtte álló funkció is lehet alany — és pedig úgy, hogy egy elől álló funkció az alany szerepében mindig általánosabb, mint a hátul állók. A vogulban lokativus alanyként általánosabb, mint az előtte álló haszonélvező, és az eszköz nem is lehet alany.

3. A vogul passzívum használata a gyakorlatban mégsem olyan sokoldalú, mint amilyenek a táblázat alapján látszik. A normális egyenes beszédben, prózaszövegben, a legáltalánosabb szenvedő típus egyértelműen az, amikor alanyként a cselekvés tárgya, azaz a cselekvő mondat tárgya áll. A közönséges vogul nyelvű szövegben ezen kívül előfordulnak olyan szenvedő mondatok, amelyeknek alanya a fogadó vagy a hely. Ezekben a mondatokban azonban csak néhány ige fordul elő: a fogadó esetében ez csak a *maj-* 'ad' és a hely esetében a *ji-*, *ju-*, *joxt-* 'jön' lehet.

A szenvedő mondatok gyakoribbak a vogul medvetorhoz kapcsolódó medvénekekben. Ezeket az énekeket a megölt medve tiszteletére adják elő, amíg a medvét a tetthelyről a faluba szállítják vagy magán a medveünnepen. Az ének a medve életének viszontagságairól szól, amelyekhez természetesen hozzátartozik a perspektívának vagyis a nézőpontnak megváltozása. Az énekben végig a medve az előadás főhőse. Az ének elején a medve maga is aktív, cselekvő lény. Miután megölték a medvét — bár továbbra is az elbeszélés főhőse marad — cselekvő lényből az események passzív szemlélőjévé válik. Ez az előadásmód bőven eredményez olyan passzív mondatokat, amelyeknek alanya a fogadó, a haszonélvező, a hely vagy az idő. A medve olyankor lesz fogadóalany, amikor enni- és innivalóval kínálják, pl.

3.1. *türtēp, āstēp sūnil sūniltawem* (WV V: 122)

tó-étel Ob-étel bőség bőségessé tesz-

instr. szenv. j. i., egy. sz. 1.

= Tó-étel és Ob-étel bőségével jóllakottá tettek e n g e m e t.

Haszonélvező pedig akkor lesz, amikor tiszteletére énekelnek vagy előadnak valamit, pl.

3.2. *χollāl ōlne āyikāsəl wārawem* (WV IV: 109)

végtelen levő leányöröm csinál-

instr. szenv. j. i., egy. sz. 1.

= Végtelen leányörömet készítenek tisztelet e m r e.

A medvénekekben a medve olyankor lesz helyet jelölő alany, amikor arról énekelnek, hogyan táncolnak és énekelnek körülötte, pl.

- 3.3. — *pojkēm mōrtimturpa turəŋ ūjkwen luiyawē* (WV IV : 126)
 oldalamb déli-torkos torkos állat énekel-
 nom. lat. szenv. j. i., egy. sz. 3.
 = egy déli torokkal való kismadár énekel mellette m.

Alanyként álló időkifejezés meg az említett *nīla ētum jonyawē* 'négy éjszakám áttáncolják' mondathoz hasonló példákban jelentkezhethet.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az olyan különleges alanyok, mint a haszonélvező, a hely- és időkifejezés (kivéve a *joxt*-ige mellett álló helykifejezést), amelyeket a vogul mellé is bejelöltem, végeredményben nagyon ritkák, és szinte kizárólag az archaikus medvénekekben fordulnak elő. De minden esetre lehetséges az effajta kifejezésmód, és ezeknek az archaikus szövegekben való előfordulása régi nyelvszokásra utal. A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a vogul szenvedő szerkezet a perspektíva sokféle használatát teszi lehetővé. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az elbeszélés központja és a történet főhőse egyben a mondat nyelvtani fő része, tehát alanya lehet, annak ellenére, hogy szemantikai funkciója alapján a mondatban nem a cselekvő vagy a cselekvés tárgya, hanem valami más.

4. A szenvedő szerkezet funkciója a vogulban azonban nem csak erre korlátozódik. Már az elején, a passzív szerkezet használatának általános jellemzői között megemlítettem a cselekvő határozatlan voltát: amikor csupán valamely eseménynek vagy cselekvésnek a végbemenetele a fontos, a cselekvés végrehajtóját azonban nem említik meg, részben azért, mert ismeretlen, részben azért, mert nem akarják megnevezni. Alapjában véve ilyen minden vogul szenvedő szerkezet, amely nem utal a cselekvőre. Ennek azonban gyakran az is lehet az oka, hogy a cselekvés tárgyát, azaz a cselekvő mondat tárgyát az elbeszélés központjává, fő részévé teszik meg. Az ilyen mondatokban, amelyekben a tárgy, vagy más, a mondat fő részévé megtett mondatrész hiányzik, a passzív szerkezet használatának az egyetlen funkciója az, hogy kifejezze a cselekvő határozatlan voltát. A régi népköltészeti szövegekben sok ilyen mondat nem található, mégis akad rá példa:

- 4.1. *toχ potərtawes* (WV I : 261)
 úgy beszélget-
 szenv. m. i., egy. sz. 3.
 = úgy beszélgettek.

Ebben a mondatban tehát egyáltalán nincs alany. Ugyanaz a helyzet az 1930-as évekből való irodalmi nyelvi szövegben:

- 4.2. *Europat, Amerikat touləŋ hapət sav varunkve patves*
 szárnyas csónak sok készit- kezd-
 lokativus akk. (= nom.) infinit. sznv., m. i., egy. sz. 3.
 (Tambi 1937 : 16)

= Európában és Amerikában sok repülőgépet kezdtek el készíteni.

Ebben a mondat fő részeként álló mondatrész nem alany, hanem tárgy. Ez abban is megmutatkozik, hogy nem befolyásolta az ige alakját: *touləŋ hapət* többesszámú, az állítmány mégis egyes számú harmadik személyű, mint a másik ilyen típusú mondatban (4.1.).

5. A szenvedő szerkezet használatának másik, a dolgozat elején említett oka az, hogy a mondat alanya nem cselekvőként jelenik meg. Ilyen esetben a mondatban lehet valami más mondatrész, amely aktív szerepet tölt be. Ezt ki lehet fejezni az agenssel, de el is maradhat. A mondat azonban nagyon gyakran olyan helyzeteket fejez ki, ahol egyáltalán nincs agens cselekvő; ezt a mondatípust automatívnak hívom. Ilyen helyzeteket is kifejezhetnek a vogul szenvedő mondatok. Ezekben a mondatokban a történés anélkül megy végbe, hogy bármely külső erő hatással volna a kimenetelére, vagy az események okozóját nehezen lehetne meghatározni, vagy az valamilyen absztrakt fogalom, pl.:

5.1. *χōtale tuln laptotiγlawe* (WV I: 67)

nap felhő eltakar-

nom. lat. szenv. j. i., egy. sz. 3.

= Egy felhő eltakarja a napot.

5.2. *taw at ojawe* (WV I: 236)

ő nem alud-

nom. lat. szenv. j. i., egy. sz. 3.

= Ő nem alszik el.

Az aktívan nem végezhető cselekvésre utaló vogul igék egy része olyan, hogy passzívum képző nélkül egyáltalán nem lehet ragozni. Például ilyen az 5.2.-mondat *ojawe-* 'alszik' igéje.

6. A vogulban tehát a dolgozat elején említett mindhárom funkcióban használható a szenvedő igealak. Ezek közül az első az ímént említett eset volt, amikor a mondat alanya nem jelenik meg agens cselekvőként. A másik eset a cselekvés végrehajtójának határozatlan volta, amelyet legtisztábban az alanytalan mondatok képviselnek. A harmadik oka pedig: a mondat fő része valami más mondatrész lesz, mint maga a cselekvő, azaz nem a cselekvő, hanem valaki más szempontjából, perspektívájából adjuk elő az eseményeket. Megállapíthatjuk tehát, hogy ebben a vonatkozásban a vogul azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek a legtöbb lehetőséget biztosítják a változó perspektívának.

ULLA KULONEN-KORHONEN

Irodalom

- COMRIE, B. (1977), In defense of spontaneous demotion: The impersonal passive. In: Cole—Sadock (szerk.), *Syntax and Semantics* 8. New York 47—58
- DIK, S. C. (1981), *Functional Grammar*. Publications in Language Sciences 7. Dordrecht—Holland
- HONTI, LÁSZLÓ (1983), Passiivi obinugrilaisissa kielissä. JSFOu. 78: 57—69
- KÁLMÁN BÉLA (1976), *Chrestomathia Vogulica*. Budapest
- LAVOŦA, ÖDÖN (1960), *Das Passiv in der Wogulischen Sprache*. JSFOu. 62/3
- LYONS, J. (1977), *Semantics* 2. Cambridge
- TAMBI (1937), *Elmholas numʔl jalunkve humle hansuvlas*. Mansi sirʔl Sernecov tolmastaste. Leningrad
- WV I, WV II, WV IV = KANNISTO, A.—LIIMOLA, M., *Wogulische Volksdichtung I*. MSFOu. 101 (1951); *Wogulische Volksdichtung II*. MSFOu. 109 (1955); *Wogulische Volksdichtung IV*. MSFOu. 114 (1958), Helsinki

Perspective and the Passive Voice in Vogul

by Ulla Kulonen-Korhonen

There are three common reasons for the use of the passive voice in different languages: 1) The non-agentivity of the subject, 2) the indefiniteness of the agentive and 3) the placing of another constituent than agentive to the subject position. The notion of perspective is connected with the latter.

In this paper I study the possibilities that the Vogul passive voice offers for subject assignment to different semantic functions. Simon C. Dik has created a semantic function hierarchy (SFH) in his book *Functional Grammar* (1981). The hierarchy is based upon subject assignment possibilities in different languages. It contains the following semantic functions (in this order): Agentive, Goal, Recipient, Beneficiary, Instrument, Locative, Temporal. The two essential hypotheses of the SFH are that 1) the first semantic functions are more common in the syntactic function of subject and 2) if subject function can be assigned to one of these semantic functions, it can be assigned to any function that precedes it in the SFH.

The passive voice in Vogul can be formed as well from intransitive and transitive verbs, and this makes the subject assignment possible to many semantic functions: Ag, Go, Rec, Ben, Loc, Temp. It seems, though, that the use of the passive voice in Vogul does not support the theory of SFH in all details. The subject assignment to Instrument is not possible and, according to Dik, this would imply that nor Locative nor Temporal would be possible in subject position. Anyway, especially Loc is used very commonly as subject of a passive sentence, most often with the verb *ju-, ju-, joxt-* 'come'.

The more uncommon subjects (Rec, Ben, Temp) appear almost completely in the bear-songs, which contain a natural change of perspective. The songs are sung from the beginning to the end from the perspective of the bear, but the bear is changing its semantic function: The beginning of the song is active in form, and the bear has the semantic function of agentive; when the bear gets killed, the song is continued in passive voice and the semantic function of the bear is Go, Rec, Ben, even Loc (in the sentence 2.5.) and Temp (2.6.).

The passive voice in Vogul can be used also in the two other senses mentioned in the beginning. The most common reason for the use of the passive voice in Vogul is the non-agentivity of the subject of the sentence. Sentences expressing this kind of situations may contain an agent, but they can also express situations, which have no agentive, I call these "automotive" sentences. Further, the Vogul passive voice can be used for expressing situations in which the agentive is indefinite, not known or simply not mentioned in the sentence. This is, however, a new type of passive in Vogul, especially because the non-agentivity of the subject or the lacking of agentive is otherwise so typical to it.

A szarvasi túrtartó felirata

1983. április 27-én Juhász Irén, a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum osztályvezető régésze, egy avar sírban egy csont túrtartót talált, amelyen egy feliratot vett észre. Juhász Irén Vásáry Istvánt és engem kért fel arra, hogy a feliratot paleográfiai és nyelvészeti szempontból feldolgozzuk. Juhász Irén előzetes közleménye a túrtartóról az Acta Archeologica 1983-as évfolyamának 3—4-es számában jelent meg németül, közleményének magyar változata a Magyar Tudomány 1985 februári füzetében olvasható. Az alábbiakban előzetes jelentés formájában szeretném közzé tenni vizsgálódásaim eddigi eredményét.¹

A lelet értékeléséhez szükségesnek látszik röviden összefoglalni Juhász cikkének idevonatkozó megállapításait.² A leletmentő ásatás 1983 márciusában kezdődött. 1984 végéig 413 sírből álló avar temetőt tártak fel. A túrtartót a 67-es számú sírban találták. Ez a sír a temető keleti szélén helyezkedik el. Magában a temetőben több korszak különíthető el, ezt a keleti részt az ott talált tárgyak analógiái alapján a 8. század első felére datálta az ásatásvezető. Ezt a kormeghatározást az ásatást meglátogató más régészek is elfogadhatónak tartották, végleges nézetet természetesen csak az egész temető részletes feldolgozása után lehet kialakítani.

A 67-es sír ÉNy—DK tájolású. A sírban egy kb. 40—45 éves női vázat találtak hátonfekvő állapotban. Bal keze mellett egy kettőskúpos orsónehezék feküdt. Bal alkarjának külső oldalán találták meg a hasáb alakú túrtartót. A túrtartó csontanyagát Bökönyi juh tibiának határozta meg.³

A túrtartó viszonylag jó állapotban van, egyik végén kis rész letört, mindkét végén és elein kopott. A tárgy nagyon kicsi, a legnagyobb hossza 68 mm, a legkopottabb végek között 61 mm. A hasáb alak csiszolás eredménye. Maga a felirat egy-két helyen sérült, más helyeken a napi használattól kopott. A feliratot túvel karcolták a csontba.

¹ Szeretnék e helyütt is köszönetet mondani Juhász Irénnek bizalmáért és állandó kollegiális segítségéért. Vásáry Istvánnal abban állapodtunk meg, hogy a megfejtésen külön-külön dolgozunk, és egy későbbi szakaszban vetjük össze eredményeinket. E cikk nyomdába adása előtt összehasonlítottuk az egymástól függetlenül elért, a paleográfiai rekonstrukciót érintő, eredményeinket. Kisebb részletektől eltekintve, melyek főleg abból adódtak, hogy Vásárynak nem volt módja a mikroszkópos vizsgálatra, eredményeink egyeznek. Az itt közölt előzetes kutatási jelentés egy terjedelmes monográfián alapszik.

² Az ásatásokat és a feltárt anyagot magam is megtekintettem.

³ Bökönyi Sándor meghatározását l. Juhász fentebb idézett cikkében.

A tőtartónak két szélesebb és két keskenyebb oldala van. A szélesebb oldalak átlagos szélessége 10 mm, azaz 1 cm, a keskenyebb oldalak szélessége 7,5 és 9 mm között mozog. A tárgy tehát nagyon kicsi és csak igen jó szem vehette észre a feliratot.

A paleográfiai rekonstrukció

Első feladatommak a paleográfiai rekonstrukciót tekintettem. Erre több okom is volt. A tárgy kis mérete miatt szabad szemmel nem mindig különíthetők el a csont eredeti repedései és a használat által okozott repedések a karcolásoktól. A tapasztalat azt mutatja, hogy a fényképek sem elegendőek ahhoz, hogy a karcolt vonalakat és a repedéseket el lehessen választani. Ezen sok esetben retusálással segítenek, azonban minden retusálás már interpretáció.

Két ízben volt alkalmam a tárgyat megvizsgálni. A második esetben a Tessedik Múzeum által rendelkezésemre bocsátott 1 : 25-ös nagyítású mikroszkópot használtam. Ennek segítségével milliméterről milliméterre mentem végig a tárgyon, és még így sem volt minden esetben egyszerű a repedéseket és a karcolást megkülönböztetni.⁴ Az így nyert eredmény több helyütt különbözik azoktól a rajzoktól, amelyeket Juhász Irén és Mócsy András közölt.⁵ Ezért az alábbiakban közlöm a paleográfiai rekonstrukció lépéseit annak érdekében, hogy a szakemberek maguk is ítéletet alkothassanak.

Mielőtt ennek részleteibe bocsátkoznék, néhány általános megjegyzést tartok célszerűnek. Az első feladat az írás irányának megállapítása. Ezután következnek az oldalak (sorok) egymásutánjának rögzítése. Végül az azonos betűk változatait el kell különíteni a különböző betűktől. A betűtípusok elkülönítéséhez segítséget nyújthat az, ha egyfelől figyelembe vesszük az írás technikáját, másfelől azokat az ábécéket, amelyek írásunkkal összehasonlíthatóak. Az már az első pillanatban világos volt, hogy lényegében hasonló írással van dolgunk, mint amilyen a nagyszentmiklósi kincsen található (részletesen l. alább). Ezért a bécsi Kunsthistorisches Museumban eredetiben megvizsgáltam a nagyszentmiklósi kincs feliratait.⁶ E munka során kiderült, hogy Hampel éppen száz évvel ezelőtt készített rajzai⁷ nem minden esetben

⁴ A tárgy megtekintésénél mindkét alkalommal Juhász Irénen kívül jelen voltak a szegedi egyetem Altajisztikai Tanszékének munkatársai: Berta Árpád, Molnár Ádám, Nagy Éva és Zimonyi István. Minden vitás részt közösen megbeszéltünk.

⁵ Juhász Irén rajzai mellett a nagy epigráfiai tapasztalattal rendelkező Mócsy András is készített a fényképek alapján egy rajzot, amelyet Juhász az Acta Archeologica-ban megjelent cikkéhez mellékelte a 377. oldalon.

⁶ E helyütt is kedves kötelességem, hogy megköszönjem a Kunsthistorisches Museum vezetőinek és munkatársainak, hogy lehetővé tették számomra a kincs többszöri, eredetiben való megvizsgálását. Köszönet illeti W. Oberleitnert, az Antik Gyűjtemény vezetőjét, A. Bernhard-Walchert, a gyűjtemény munkatársát és külön is köszönöm R. Nollnak, az Antik Gyűjtemény korábbi vezetőjének készséges segítségét. A tárgyak vizsgálata mellett levéltári kutatásokat is folytattunk, részben a Múzeumban, részben a bécsi Staats- und Hofarchivban. E kutatások során Ress Imre értékes levéltári anyagra bukkant a kincs kutatástörténetére és sorsára vonatkozóan. Ezek is publikálásra fognak kerülni.

⁷ Hampel fontosabb publikációi: A nagyszentmiklósi kincs. Archeológiai Értesítő 1884; Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós sogenannter „Schatz des Attila”. Ungarische Revue 1885—1886; Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I—III. Braunschweig

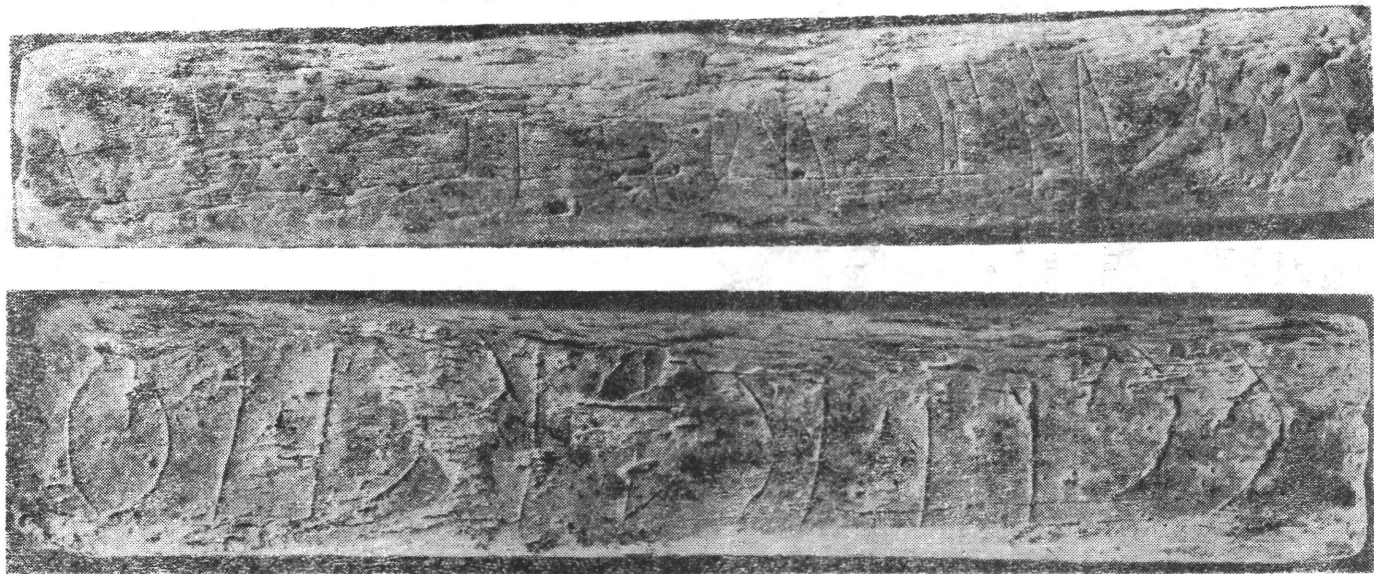
teljesen megbízhatóak. Ezért R. Göbllel, a bécsi egyetem Numizmatikai Intézetének vezetőjével elhatároztuk, hogy a nagyszentmiklósi feliratokról új kiadást készítünk.⁸ Nagy segítséget nyújtott a paleográfiai rekonstrukcióhoz, hogy a Tessedik Múzeum rendelkezésemre bocsátotta Váradi Zoltánnak a tŰtartóról készített, kitűnő fényképfelvételeit.

Az első és második táblán újra közlöm Váradi fényképeit. A harmadik és negyedik táblán ennek általam retusált változatát. Az V—VIII. táblán csak a retusált vonalak láthatók a háttér elhagyásával (fent), alatta ugyanaz, azokkal a kiegészítésekkel, amelyeket a tárgy vizsgálata és a betűk összehasonlítása alapján biztosnak vagy legalábbis lehetségesnek tartok. A kopások sok esetben olyanok, hogy bizonyos vonalrészek lehetőségét megengedik, másokat kizárnak. Végül alul következnek a betűk normalizált alakjai.

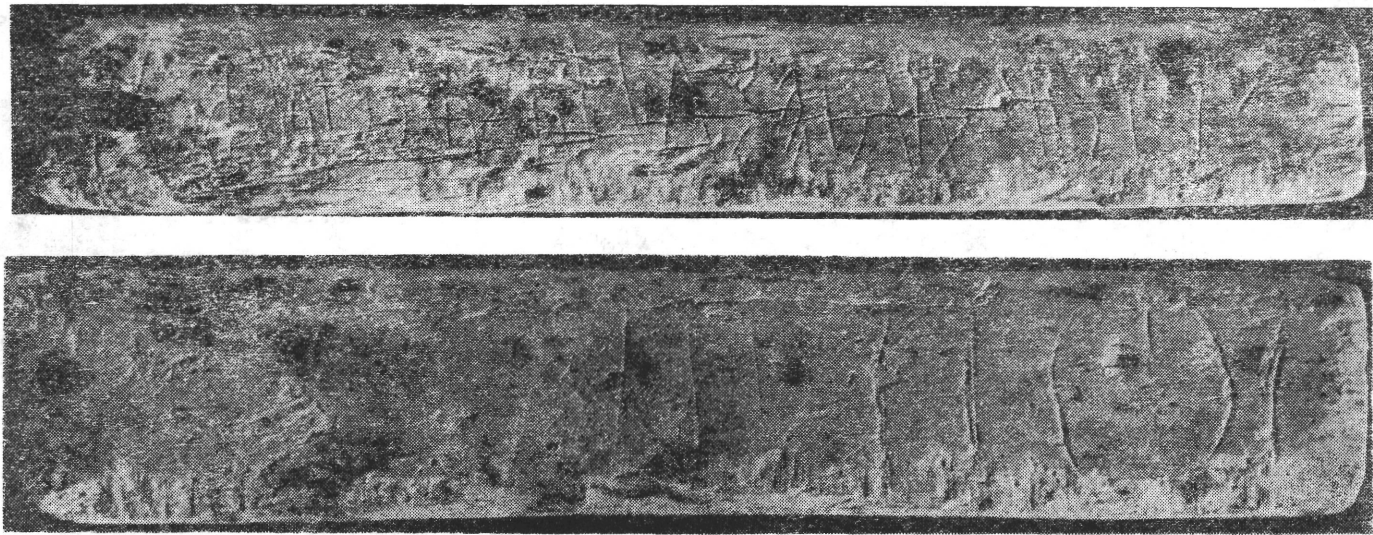
A szélesebb oldalak egyikén az írás jobbról kezdődik és csak az oldal közepéig tart. Ez biztosítja, hogy az írás jobbról balra halad. Ezt megerősítik a szóelválasztó jelek is. Mivel az összes többi sor a tárgy bal széléig tart, ebből megállapítható volt az is, hogy a fél sor az utolsó (IV). A mikroszkópos vizsgálat azt is kimutatta, hogy az üres részen korábban nem volt írás. A két keskenyebb oldalon a betűk ellentétes irányba néznek és az egyik sor fejjel lefelé halad. Ez úgy jött létre, hogy a feliratot karcoló személy először az első oldalt írta meg, majd a vízszintesen tartott csontot a függőleges tengely körül egyszer megfordította és a második (széles) oldalon folytatta az írást. Ezután azonban a következő fordítást már a vízszintes tengely körül végezte el, majd egy ismételt vízszintes fordítás után következett az utolsó oldal. Ez a fényképeken nem látszik, mivel azok már a helyes irányba vannak forgatva. A fényképeken azonban jól látható, hogy a törés az I. oldalon a jobb oldalon van, míg a III. oldalon a bal oldalon. (L. a rajzot a XIII. táblán.) A széles oldalakon (II, IV) a szöveg rövidebb, az írónak több helye volt, ezért a betűk testesebbek. A 30. betű előfordul az I. sorban (3) és a III. sorban (44). A II.

1905; Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907. Bécsi tartózkodásom idején Ivanics Máriával egy több mint 200 tételből álló bibliográfiát állítottunk össze a nagyszentmiklósi kincsről. Hampel a rajzokat akkor készítette, amikor a kincs egy kiállítás alkalmából Pesten volt. A rajzokat tartalmazó tábla igen sokszor került újra publikálásra, e közben egyes vonalrészek, amelyek Hampel eredeti rajzán még megvoltak, eltűntek. Másrészt a számozás összekeveredett. Meg kell különböztetni a tárgyak számozását és a feliratok számozását. A tárgyak számozása már a bécsi leltárbavétel után megtörtént. Hampel ezt a számozást használja és ezek érvényesek a mai napig; I. R. Noll, Vom Altertum zum Mittelalter. Kunsthistorisches Museum Wien. Katalog der Antikensammlung I, Wien. 2. durchgesehene und vermehrte Auflage, 1974 84—89. A feliratok számozása többféle rendszer szerint történt és ezen belül is keveredett. Mivel több tárgyon ismétlődő azonos feliratok vannak, egy tárgyon viszont különböző feliratok, a feliratok számozása teljesen kaotikussá vált. Göbllel a következő eljárást követtük: a tárgyak római számot kaptak (ez azonos a Hampel—Noll féle számozással). Minden azonos felirat egy-egy arab számot kapott, függetlenül attól, hogy hányszor és mely tárgyakon fordul elő. Ha egy felirat több tárgyon fordul elő, akkor azt *per*-jellel és egy második arab számmal jelöltük. A 2/2-es felirat tehát azt jelenti, hogy a 2-es felirat második előfordulása.

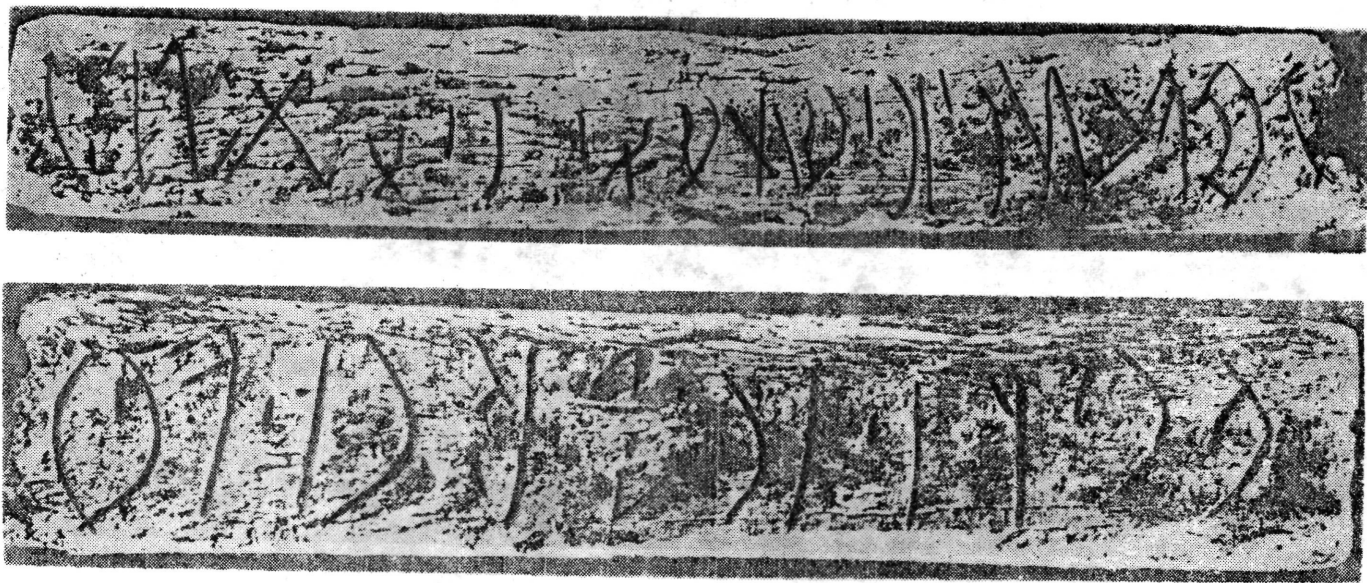
⁸ Göbl professzor az első perctől kezdve lekötelező érdeklődést mutatott kutatásaim iránt és azonnal késznek mutatkozott a paleográfiai rekonstrukcióban való részvételre. A feliratokat több ízben vizsgáltuk meg együtt és külön-külön. Az új kiadás az osztrák Akadémia gondozásában fog megjelenni. E munkában Göbl külön fejezetben foglalkozik a feliratok technikájával; az általam írt fejezet az összehasonlító paleográfiai kutatásokból adódó eredményeket összegzi. Számos tábla segítségével tesszük végre egyértelművé, hogy milyen feliratok mely tárgyakon és hogyan helyezkednek el. Az összes tábla Göbl munkája.

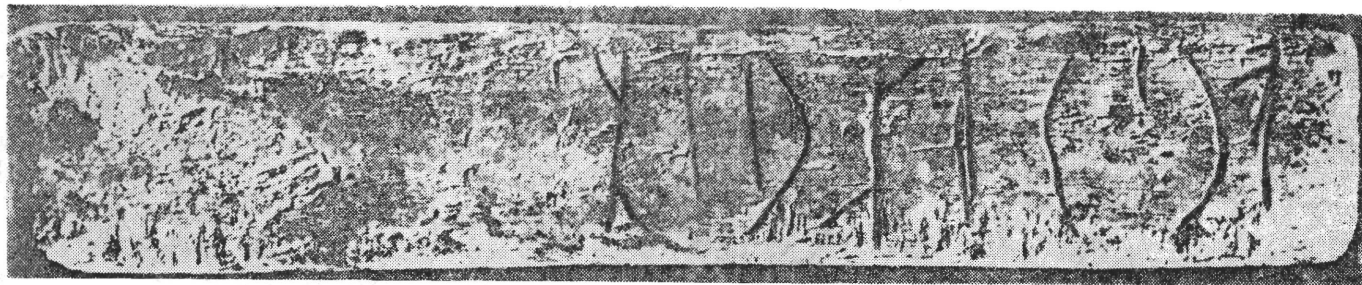
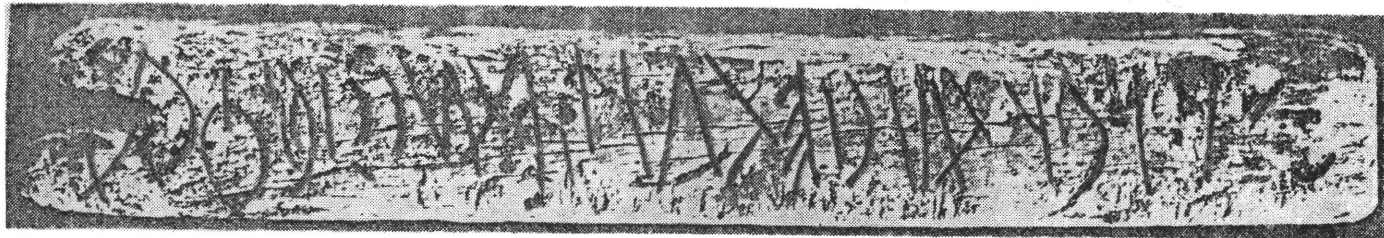
I. Tábla. A szarvasi felirat I. és II. oldala (Váradi Z. felvétele)

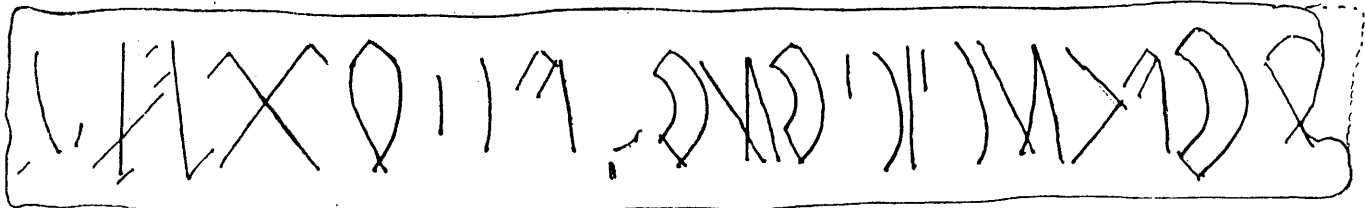
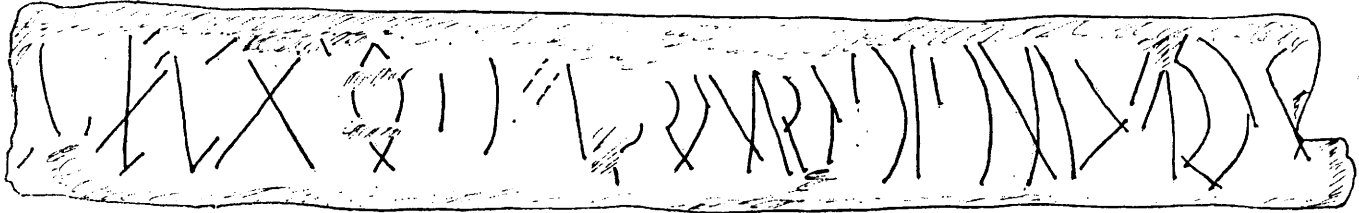
II. Tábla. A szarvasi felirat III. és IV. oldala (Váradi Z. felvétele)

III. Tábla. A szarvasi felirat I. és II. oldala (A szerző retusálása)

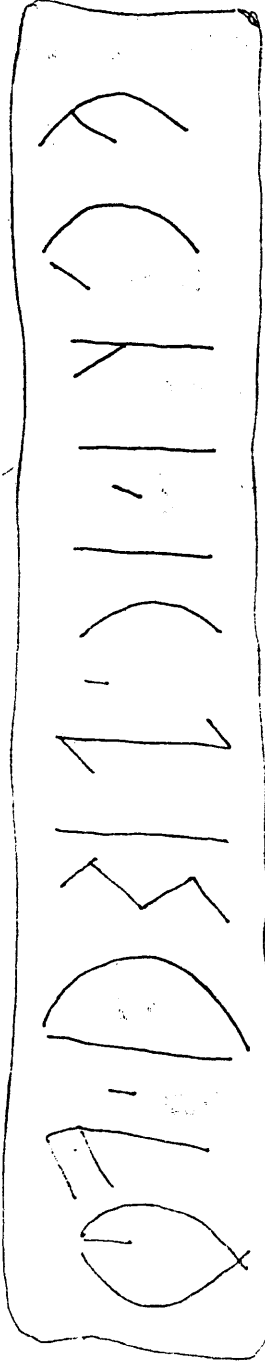
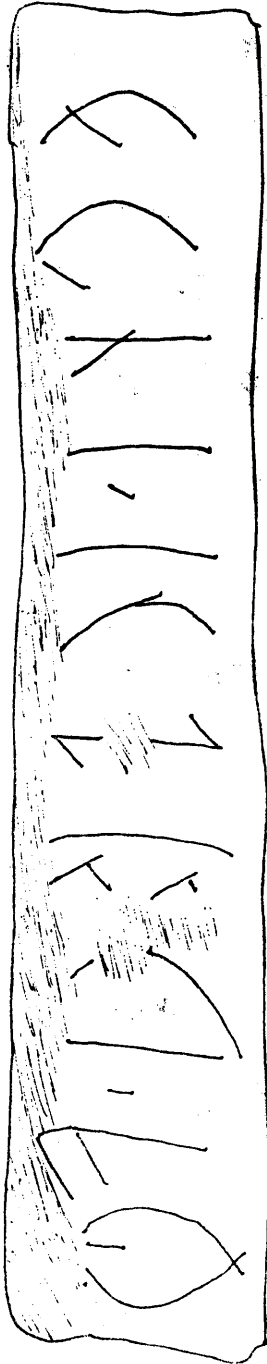

IV. Tábla. A szarvasi felirat III. és IV. oldala (A szerző retusálása)

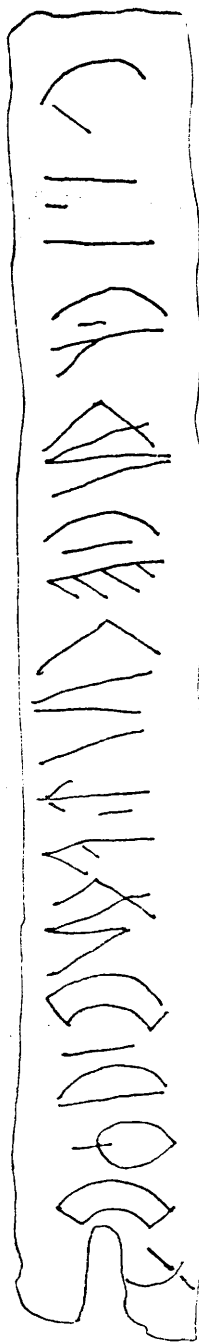
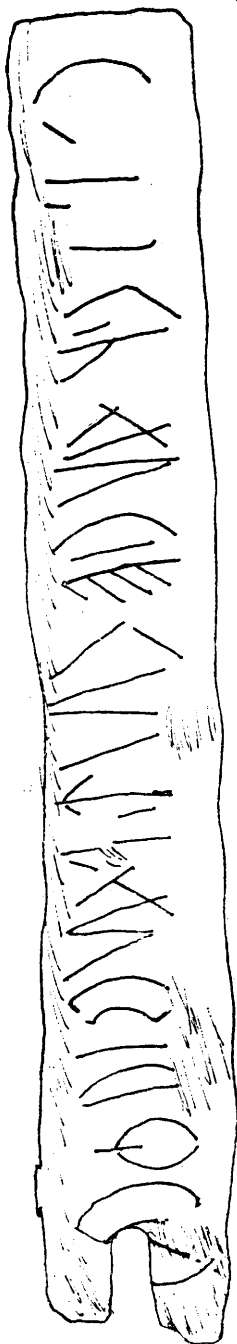
2	2	2	X	Q	2	7	5	X	Q	'	Q	')	X	>	7	Q	Q
19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

V. Tábla. A szarvasi felirat I. oldalának rekonstrukciója

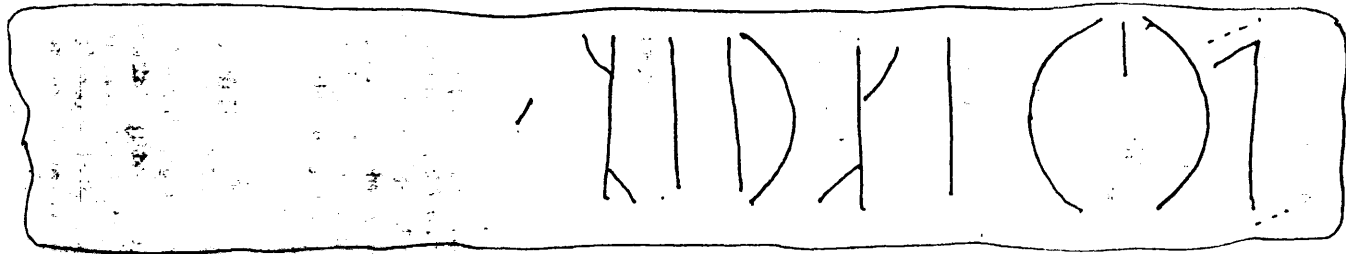
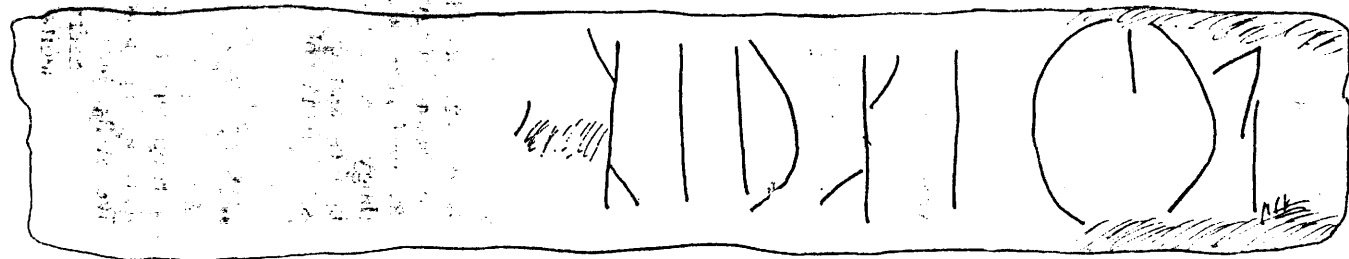
31	30	29	28	27	26	25	24	23	22	21	20
⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙

V.I. Tábla. A szarvasi felirat II. oldalának rekonstrukciója

? 51 50 49 48 47 46 45 44 43 42 41 40 39 38 37 36 35 34 33 32
 52

VII. Tábla. A szarvasi felirat III. oldalának rekonstrukciója

Y	I	D	Y	I	⊙	7 (?)
59	58	57	56	55	54	53

VIII. Tábla. A szarvasi felirat IV. oldalának rekonstrukciója

sor 29. betűje, amely azonos a IV. sor 57. betűjével, minden valószínűség szerint azonos a III. sor 49. betűjével. Ugyanígy a II. sor 25. betűjét is több helyütt meg lehetett találni a két keskeny sorban. Mindezek alapján biztosítani lehetett a betűk és sorok irányát és a sorok sorrendjét.

Első sor

Az első betű nem jól látható. Felmerülhet a kérdés, hogy előtte nem állt-e még egy betű, amely a törés következtében tűnt el. Az eredeti tárgy vizsgálata alapján ennek lehetősége nagy valószínűséggel kizárható, legfeljebb egy | jelre lehetett hely. A 2. és 3. betű jól látható. A negyedik betű alsó szára eléri az 5. betű jobb alsó vonalát. Az 5. betű három vonalból áll, mindegyiket fentről húzták lefelé. A baloldali vonalnak valószínűleg a középső vonal legalsó pontjához kellett volna érkeznie, de azt alul keresztezi. A 6. betű hajlása csekély, de összehasonlítva a 7. és a 8. betűvel egyértelműen a 8. betű párja. A 6. betű után egy fentről lefelé húzott kis vonalka van, ez a szóelválasztó jel. Ennek helye és hossza a feliratban változó. A 8. betű felett egy erősen kopott rész kezdődik, ez a kopás balra haladva lefelé terjed, ezért a 9–15. betűk felső része nem maradt meg. A 12. betűnek csak az alsó része látható, a 13. és 14. betűhelyen vonalmaradékok rekonstruálhatók. A 15. betű kiegészítése biztosnak tartható. A 16. betű felső része is le van kopva, az X-re baloldalt felrakott ferde vonal nyomai kivehetőek, de hogy ezzel szimmetrikusan volt-e a jobb oldalon felrakott ferde vonal, tehát \times helyett \wedge bizonytalan. A 17. betű három vonala jól látható, mégis bizonytalan, a 18. betű igen halvány, mintha alul még egy keresztbe húzott vonal volna, de ez bizonytalan. A 19. betű két vonala alapján sem rekonstruálható megnyugtatóan.

Második sor

A második sor szinte minden betűje jól kivehető. A 23. betű felső része, továbbá a 26. és a 28. betű középső része erősen kopott, azonban egyértelműen rekonstruálható. Nem lehet megmondani, hogy a 31. betű középső függőleges vonala a felső kerek rész fölé emelkedett-e, mint ahogy ez a III. sor 50. betűjénél megfigyelhető. A 29. betű egyértelműen egy betű és nem félkör + függőleges, mert ebben a sorban elég hely volt, így messzebb írták volna őket.

Harmadik sor

Erre a sorra esett a legtöbb betű, ezért azokat több helyütt erősen összenyomva írták. A sor első betűje (32) erősen sérült, de a megmaradt vonalak a rekonstrukcióban adott folytatást tesz ki lehetővé. A 34. betű felső részén kopás van. A 37. és 38. betűk erősen egymásba vannak írva. Szétválasztásuk azonban az azonos betűkapcsolatok (4–5, 41–42, 45–46) segítségével egyértelmű. Problematikus a 39. betű. A félkör világos, a tőle balra levő függőleges vonás hosszabb mint a megszokott szóelválasztó, azonban kizárható, hogy azonos legyen a 33. és 34. betűvel és ugyancsak nem lehet a 29. betű.

nek kronológiai okai is. Teljesen más a helyzet a nagyszentmiklósi kincs felirataival. Mint ismeretes, a nagyszentmiklósi kincset 1799-ben találták meg alig több mint 100 kilométerre Szarvastól.

A nagyszentmiklósi kincsnek könyvtárnyi irodalma van, melyre e rövid, kutatási jelentésnek szánt írásban nem tudok kitérni. Két, a szarvasi feliratot érintő kérdést is csak röviden jeleznék. Ami a kincs datálását illeti a legkülönbözőbb vélemények ismeretesek. A kutatók többsége a kincset a 9. század első felére datálja, mértékadó vélemények hangzottak el a 10. század mellett is. Legújabban Bóna István¹⁰ a 8. század vége mellett foglalt állást. A kincs különböző darabjai különböző időből származnak, ezért a művészettörténeti érvek legjobb esetben is egy *post quem* dátumhoz segítenek. Még mindig bizonyítandó, hogy a feliratok egyidejűek egymással. Az azonban bizonyos, hogy a feliratok többsége később került a tárgyakra. A kincs végső összekerülésére és elrejtésének idejére vonatkozó nézetek a legjobb esetben is csak elgondolkozató hipotézisek lehetnek. A kincs elrejtés előtti utolsó korszakának meghatározásában csak a kincs néhány darabján látható, kétségtelenül a keresztenségre utaló elemekre és magukra a feliratokra támaszkodhatunk.

A nagyszentmiklósi kincs különböző darabjain háromféle felirat van. Egy görögbetűs görög nyelvű felirat, amelyik két páros tárgyon kétszer fordul elő. Egy görög betűkkel írott nem görög nyelvű felirat, ez a híres *Buyla*-felirat. 13 tárgyon pedig, ismeretlen, rovásjellegű írással írt, különböző módon elhelyezett néhány betűs szövegek vannak. A görögbetűs görög- és a *Buyla*-felirat írástanilag nem tartozik egymáshoz.

A *Buyla*-felirat megfejtésére számos sikertelen kísérlet után 1917-ben V. Thomsen a keleti türk írás nagy tekintélyű megfejtője tett javaslatot.¹¹ Thomsen megfejtésével kapcsolatban a nehézségeket legjobban saját maga látta. Azóta többen igyekeztek revideálni e megfejtést.¹² Meggyőző eredményre eddig a tudomány, sajnos, nem jutott. Ez komoly figyelmeztetés a rovásírásos feliratok megfejtőinek. A *Buyla*-felirat esetében ugyanis nemcsak jólismert ábécével van dolgunk, hanem ismerjük e betűk középgörög (bizánci) kiejtését is. A különböző, lényeges pontokban egymástól eltérő megfejtések csak egy kérdésben egyeznek meg: mindegyik töröknek tartja a feliratot. Ezen belül Németh Gyula besenyőnek, a többiek a dunai bolgárok nyelvéhez tartozónak vélik. Technikai szempontból úgy tűnik, hogy László Gyulának

detesen gyarapodó irodalomban többnyire „normalizált”, „átrajzolt” betűalakok szerepelnek. Minden írásnak van belső fejlődése, helyi változatai és egyéni variánsai. A már megfejtett írások esetében ezek elkülönítése általában nem ütközik nagyobb nehézségbe. Megfejtetlen írásoknál azonban különös óvatosságra van szükség. Összehasonlítani csak írásrendszereket szabad, itt *mutatis mutandis* ugyanazok a módszertani elvek érvényesítendők mint a nyelvhasonlításban.

¹⁰ A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon 5. Az avarok. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely Gy. Budapest 1984; a nagyszentmiklósi kincsről l. 345—346.

¹¹ Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). Eredetileg: Det kgl. danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, I, i, 1917: 1—28; újra közölve: Samlede Afhandlinger III. København 1922. 325—353

¹² Monográfiámban Thomsen megfejtése mellett részletesen fogok foglalkozni Mladenov, Mavrovdinov, Pritsak, Erdal és Haussig megfejtéseivel, továbbá Németh több megfejtési kísérletével. Ezek részletes tárgyalására itt most nincs hely.

az a legújabbán kifejtett véleménye, miszerint a Buyla-felirat nem tartozik össze a rovásírásos feliratokkal,¹³ nem kellően megalapozott.

A rovásírásos feliratok megfejtésére néhány, ma már figyelmen kívül hagyható próbálkozás után Németh Gyula vállalkozott. Németh többször is visszatért a megfejtésre, legutolsó álláspontját 1971-ben megjelent tanulmánya tartalmazza.¹⁴ Meg kell őszintén mondani, hogy a szakirodalom egy jelentős része Németh megfejtését nem fogadta el, egy része szkeptikus maradt. De azt is meg kell mondani, hogy jobb vagy akár Németh megfejtésével egyenértékű megoldást senki sem tudott javasolni.

Németh megfejtésének alapját ellenőrizve meg kellett állapítani, hogy részben a Hampel-féle rajzok és számozásuk összekeveredése miatt, részben Németh interpretációja következtében az általa közölt feliratok néhány vonatkozásban eltérnek a tényleges írástól.

A nagyszentmiklósi kincs 13 darabján van rovásfelirat. Egy tárgyon három felirat van, három tárgyon két-két felirat található, míg a többiek egy-egy. Összesen 12 különböző felirat fordul elő, ezek közül egy felirat öt tárgyon, két felirat két-két tárgyon. Ezen belül a négyszavas felirat első szava külön feliratként fordul elő kétszer és egy kétszavas felirat első szava külön feliratként fordul elő egyszer. A feliratokban három, illetve négy olyan betű van, amely azonosítása az írás „kurzív” volta miatt vitatható. Az egyik feliratban (új feliratszámozás szerint 5-ös felirat) a második betű lehet elvben > vagy) és a negyedik betű elvben | vagy). Egy másik feliratban (új számozás szerint 9-es) az utolsó helyen vagy két betű | > vagy egy betű áll β. Az összes többi betű a fémbe való karcolás, illetve verés technikájának köszönhetően egyértelmű.

A XI. táblán a szarvasi és a nagyszentmiklósi ábécék összehasonlítása látható. A betűk normalizált alakja melletti számok az előfordulási gyakoriságot jelölik. A nagyszentmiklósi kincs adatai mellett a Németh által javasolt hangérték olvasható.

A XI. táblázat, úgy gondolom, különösebb érvelés nélkül is világosan mutatja, hogy ugyanavval az írással van dolgunk. Mivel a szövegek rövidek, semmi biztosítékunk nincs arra, hogy minden betű előfordul bennük. Az alacsony betűszámú szöveghosszúság miatt a gyakoriság is csak nagy óvatossággal és csak a leggyakoribb betűknél mérlegelhető. Annyi azonban bizonyos, hogy a két szövegcsoporthban a leggyakoribb betűk egyeznek. A szarvasi betűkészlet 15 betűje biztosan egyezik a nagyszentmiklósiéval. Négy szarvasi betű nem található a nagyszentmiklósi kincsen, míg hét nagyszentmiklósi betű nem fordul elő a szarvasi felirat biztonsággal rekonstruálható részein. A kölcsönösen hiányzó betűk mind a „ritka” betűk közé tartoznak, a nagyszentmiklósiiban hiányzó 19. számú szarvasi betű felső része nem látszik.

Feltűnő, hogy a 11-es számú betű bal felső ferde vonala a szarvasi feliratban nem éri el a félkört, míg a nagyszentmiklósi feliratokon mindig egybe

¹³ László Gy.—Rác I., A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 1977. Itt csak röviden szeretném jelezni, hogy a László Gyula szép kiállítású és érdekes könyvében olvasható technikai megállapítások egy része is revízióra szorul. Így a X. számú tárgyon nem csatkarika van, hanem ugyanolyan igazi csat mint párján, a IX. tárgyon, csak a csat nyelve letört, ezért a fényképen nem látszik. Így az erre épített összes elméletek alapjukat vesztik. A Buyla-felirat és a rovásfeliratok technikájának összehasonlításával Göbl foglalkozik könyvünkben.

¹⁴ The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. ALH 21: (1971) 1—52.

van azzal írva. Ebből nagyon messzemenő következtetéseket nem lehet ugyan levonni, valamilyen kisebb írástörténeti különbségre azonban talán utalhat.

A szarvasi felirat előkerülésének jelentőségét, úgy gondolom itt nem szükséges hangsúlyozni. Mint ismeretes, „későavar” tárgyakon már eddig is előkerültek elszórt jelek, sőt ismerünk olyan tűtartót is, amelyen néhány elmosódott jel fordult elő.¹⁵ A nagyszentmiklósi feliratok és a „későavar” feliratok most a szarvasi felirat jóvoltából kiléptek elszigeteltségükből és ezek kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a Kárpát-medencében a germán rovásírás eltűnése után¹⁶ és a 895-ös honfoglalás előtt használtak egy „helyi” írást.

Szeretném hangsúlyozni, hogy paleográfiai rekonstrukcióm nem a véglegesség igényével bocsátom közre, hanem abból a célból, hogy elősegítsem a további kutatást. A modern technika további pontosítási lehetőségeket ígér és a szarvasi és nagyszentmiklósi feliratok technikailag kifogástalan, albumszerű kiadása a magyar tudomány megtisztelő feladata és kötelessége.

Egy javaslat a szarvasi és nagyszentmiklósi feliratok megfejtésére

A tudományban szigorúan kötelező a tények és a hipotézisek elválasztása. Míg a paleográfiai rekonstrukciónál tényekkel van dolgunk, amelyeket bárki ellenőrizhet, néhány esetben pedig világosan meg tudjuk mondani hol vannak ismereteink korlátai és melyek az eltérő interpretációk lehetőségei, a megfejtésnél már nem ilyen egyszerű a helyzet. Egy írás megfejtésének két, szerencsés esetben kombinálható, útja van. Az egyik a belső megfejtés, amely kizárólag magukból a szövegekből indul ki (minden titkos kód megfejtése ilyen). A másik a külső segítséggel történő megfejtés. Ezek között természetesen a legbiztosabb a két- vagy többnyelvű felirat, ahol az egyik felirat nyelve ismert. Sokkal nagyobb veszélyeket rejt magában a már ismert írás(ok)ból való levezetés. Aki csak kissé járatos az írástörténetben az tudja, hogy a betűk külső hasonlósága nagyon megtévesztő lehet. A latin C és a cirill C tökéletes alaki hasonlósága ellenére írástörténetileg két különböző betűre megy vissza, a világon semmi közük egymáshoz. A latin C eredetileg a *k* hang jelölésére szolgált *i* és *e* előtt, míg a cirill C a görög Σ középgörög alakjából származik

¹⁵ L. I. Vásáry, Runiform signs on objects of the Avar period (6th—8th cc. A. D.). Acta Orientalia Hung. 25 (1972): 335—347 korábbi irodalommal és fényképekkel, rajzokkal; Erdélyi I., Az avarság és a Kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982. A Kiskőrös-Cepezusza mellett talált rovásírásos csont tűtartó henger alakú (Vásáry No. 7). Érdemes összevetni a környei felirat Erdélyi által (97-es ábra) közölt kitűnő fényképét és a Vásáry által készített rajzot (No. 3). A szarvasi felirat tanulságainak fényében ezek természetesen mind revízióra szorulnak.

¹⁶ Több, a régi germán runaírással (Futhark) írott emléket ismerünk a Kárpát-medencéből, ilyen az aquincumi fibula (I. Bóna, Acta Arch. 7. 1956) két kengyeltartozék (?) Bezenyéről, egy övesat Szabadbattyán mellől (I. W. Krause—H. Jankuhn, Die Runeninschriften im älteren Futhark I—II. Göttingen 1966. bibliográfiával és fényképekkel). Ezek az emlékek a longobardokhoz köthetők, s a germán runaírás megszűnése a Kárpát-medencében a longobárdok 568-as elvonulásával hozható kapcsolatba. Csak tanulság végett közlöm itt a bezenyei feliratok Krause féle fordítását: Godahild (wünscht der Besitzerin der Spange) Wonne (?), Ich (?) Arsiboda (wünsche der Besitzerin der Spange) Segen. A feliratokon ez áll: A: *godahild / unja*, B: *arsiboda / segun*. A Godahi(l)d adatolt név, az Arsiboda eddig nem került elő, de két része külön összetételekben előfordul. Az *unja* szó az ófn. *wunja*, *wunna*, míg a *segun* = ófn. *segan*. Az Arsiboda előtti *k* egy ki nem írt *i*-vel: *ik* 'én'.

és hangértéke $s (= sz)$ volt és maradt. Az X jel a germán runaírásban a g, γ jele, a székely rovásírásban a b hangot jelöli, míg a keleti türk írásban olyan d hangot, amely csak magas hangrendű szavakban fordul elő. E betűknek történetileg semmi köze egymáshoz, a hangjelölési különbségeket semmilyen hangtörténeti vagy kölcsönzési, hanghelyettesítési elvvel nem lehet, de nem is kell megmagyarázni. Az alaki hasonlóságnak egyszerű technikai okai vannak. Utólag, ha már egy írást megfejtettünk, természetesen megvizsgálandó, hogy az történetileg hogyan függ össze más írásokkal. Nagyon valószínű, hogy a nagyszentmiklós—szarvasi írás sem lesz független egyfelől a többi, egyre gyarapodó emlékekkel rendelkező kelet-európai írástól, másfelől a nagy időbeni távolság ellenére is remélhető, hogy előkerülnek vagy rekonstruálhatók azok az írástörténeti láncszemek, amelyek a nagyszentmiklós—szarvasi írást a székely rovásírással összekötik.

A belső megfejtés esélye két dologtól függ, a szöveg hosszúságától és attól, hogy ismerjük-e és milyen mértékben azt a nyelvet, amelyen íródott.

A X. és XII. táblán közlöm a szarvasi és a nagyszentmiklói feliratok megfejtési javaslatát.

19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
?	?	?	?	V	?	B	M	R ^a	Q	R ^a	i ⁿ e ^s	N ^a	Q	O	B ^o	R ^a	V ^a	

31	30	29	28	27	26	25	24	23	22	21	20							
?	?	D	?	I	I	?	I	Y	?	?	?							
L	O	B	Y	i	N	Ü	S	Ü	K	N	e ^s	i	S	Ü	G	R	O	T

52	51	50	49	48	47	46	45	44	43	42	41	40	39	38	37	36	35	34	33	32
?	?	?	D	I	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
?	R ^a	L	Y	O	S	R	Q	U	B	D ^a	Q	O	J	N ⁱ	Q	U	G ^a	N ^e s	e ^s	R ^e

59	58	57	56	55	54	53
?	?	?	?	?	?	?
N ^ü	S	Y ^o	N ^ü	S	L ^o	B

X. Tábla. Javaslat a szarvasi felirat megfejtésére

Az ott, az eredetihez ragaszkodó jobbról balra futó irányt, itt most megfordítom. Az írás ritkán jelzi a magánhangzókat, ez a sajátság nemcsak a türk rovásírásban és a székely rovásírásban van így, hanem, ha ritkábban is, de ismeretes a germán a runaírás egyes emlékein. Nagybetűkkel adom meg a kiírt betűket és kisbetűkkel a ki nem írtakat.

A szarvasi emlék átírása:

- I. (a)VaRoBOQaN · SeN(i) · aRQaRiM(?) .. V x K
- II. TöRGüS(i?) · SeN · KüSüNČiY · BoL
- III. eRSe · SeN · aGUQiN · JOQaD · BUQRaS(a?) · oYLaR V(?)
- IV. BoLSuN · oYSuN

	Szarvas	Nagyszentmiklós	Németh Róna-Tas			
1	l	9	3	12	S	S
2	XI XI	5	2	7	q	q
3	o	5	3	8	n	n
4	o	5	3	8	r	r ¹
5	y	4	11	15	a	o,u
6	z	5	9	14	b	b
7	z	2	1	3	v	v
8	z	1	1	2	K	K
9	o o	3	3	6	l	l
10	D	3	2	5	š	y
11	o	2	2	4	z	r ²
12	y	2	2	4	z	g
13	z z	2	-	2	-	u ₅
14	X v. X	1	-	1	-	?
15	o	1	2	3	t	t
16	z	1	1	2	g	ŋ ^c
17	z	1	4	5	č	j
18	z	1	-	1	-	d
19	z	1	-	1	-	m(?), ŋ(?)
20	-	-	2	2	v	ŋ ^e
21	-	-	2	2	u/ü	d
22	-	-	2	2	y	č
23	-	-	2	2	ŋ	i ²
24	-	-	2	2	i/i	i ¹
25	-	-	2	2	y	č ⁱ
26	-	-	1	1	uq	uq(?)u ₅ (?)

XI. Tábla. A szarvasi és nagyszentmiklói feliratok betűkészlete, a betűk gyakorisága és hangértékük

A részletes indoklásra és elemzésre itt most nem tudok kitérni. Néhány rövid megjegyzés. Az első szó egy érdekes istenségnév. Talán három elemezhető tagból áll. Az első az avar nép vagy nemzetségnév, amelynek *var* vagy *avar* olvasata is lehet. A második tag *obo* lehet a török *oba* 'nemzetség' szó (vö. ótörök *oba*, mongol *oboy*). A *qan* istennevekben is használt közismert cím, de lehet képző is (vö. *teŋriken*). A *sen* a 'te' jelentésű személyes névmás. Az *arqarim* alapszava *arqa-* a törökségben a vallási értelemben használt *alqa-* 'dicsérni, imádni' szó változata. Az *-r*-es alak az ótörökből kimutatható. Az *-m* csak félig látszik, csak itt fordul elő, elvileg lehetne *ŋ*, tehát vagy egyes szám első vagy második személyű igei személyrag. A *sen* mindenképpen tárgy-

eset, de hogy odaolvasták a tárgyragot vagy nem ez bizonytalan. A második sor első szava is nagy valószínűséggel istenségnév. Esetleg összefüggésbe hozható a török *törü* 'törvény' szóval, amelynek *-g-s* alakját eddig nem ismertük, de a magyar *törvény* eddig magyarázatlan *-v-je* feltűnő. Egy *törgüsi* 'törvénye' jelentésű szó lenne, de előtte feltételezni kellene azt, hogy kinek vagy minek a törvénye. Felmerülhet egy *türgüs* alak lehetősége is. A *küsünč* vagy *küsenč* jól ismert török szó 'óhaj, kívánság' jelentéssel. A szó végén álló *-y* több magyarázatot is felvet, itt „klasszikus ótörök” esetén egy *küsünčüŋ* 'óhajod' alakot várnánk. A *bol-* eredetileg 'válni vmivé', de már korán 'lenni', imperativuszként használt, tóalak. A III. sor első szava arra csábítana, hogy egy *bol erse* „ha van” jólismert összetett igealakot lássunk, de a II. sorban annyi hely volt, hogy furcsa miért folytatódna így a szöveg. Ha az *erse* (vagy *eres*) is istennév, esetleg az *er* 'ember, férfi' szóval függhetne össze, mindenesetre feltűnő, hogy a II. és a III. sor első szavai *s-sel* végződnek. Az *aguŋin* alapszava a török *ayu* 'méreg', ennek egy *-q* névszóképzővel ellátott alakja és a harmadik személynél birtokos személyrag tárgyesele alkotná a szó végét. A szónak lehet átvitt értelme is. A *joŋad* az ótörök *yogad-* 'nemlétezővé válni; megsemmisíteni' szó imperativuszi alakja. A *buŋras* a török *buŋra-* 'fát róni (ismertebb előfordulásában inkább: összeróni)' szóval kapcsolható össze. Hogy a szóvégen álló *-s* miként magyarázható, attól sok függ. Ha egy *-sa* alakot feltételezünk, úgy az egy gerundium lenne, mégpedig egy olyan gerundium, amely csak a csuvasban van meg. Lehetne a köztörök feltételes igeragozás *-sa* képzője is, de akkor igei személyragot várnánk. Lehet természetesen egy deverbális névszó is az alapigéből. Az utána álló *oylar* . . alapszava az *oy-* 'vájni' szó, ennek van *oy* névszói alakja is. Ha itt egy gerundiumos összetételt képzelünk el, úgy *buŋrasa oyla-* 'róva vájni' szerkezet áll. Az utolsó betű rekonstrukciója alakilag is problematikus, ha helyes és a betű azonosítása is helyes, akkor ez egy *v*. A *-lar* természetesen lehet nemcsak denominális *-la + r*, hanem, ha a *tő* a névszó, akkor a *-lar* többesjel. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a IV. sor *bolsun* alakja ehhez a szerkezethez tartozik. Az óhajtomód jele korai török szövegekben *-zun*, de igen korán *-sun* is, és bizonytalan, hogy melyik az eredeti. A kis szintagma jelentése bizonyosan annyi, hogy 'valamilyen összeillesztett rovás legyen!'. Ezt megerősíti az utolsó szó, ahol ugyanez az *oy-* ige *oysun* alakban zárja le a szöveget.

A kis felirat tehát egy fohászokodást tartalmaz, amely a vágyak teljesülését és a 'méreg', a baj megszüntetését kéri. Mindezt pedig a rovás segítségével. Hasonló tartalmú rovásfeliratokat a germán runaemlékek között is találunk.

A nagyszentmiklósi feliratoknak a fentiekkel összhangba hozott új megfejtése is több meglepetést hozott. Németh Gyula abból indult ki, hogy a rovásírásos részben valahol elő fog fordulni a *Buyla*-felirat egyik vagy másik neve és a cím, amit a *čaban*-nak vélt. Arra, hogy a *Buyla* név nem az 1. feliratban kerül elő, ahogy Németh vélte, persze eddig is volt némi esély.

Az általam ott *Bočlu*-nak olvasott név újra előfordult a 7-es feliraton. Olvasható természetesen *Bučlu*-nak is. Esetleg névtani (nem történeti!) összefüggését *Bulcsu* nevünkkel hagyjuk egyelőre nyitva. A *župan* cím *žuban* alakja érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az írásnak vagy nincs *p* jele, vagy *e* jel egyszerre jelöl *p-t* is, *b-t* is. A szókezdő *ž-* lehet átírási probléma vagy hanghelyettesítés. A *žorir* alapszava a török *yori-* 'járni', itt valószínűleg speciális jelentésben, az *-r* (magashangú) a participium jele. A szóválasztó

·DN·>3D>3 . >F>3 . >D>F·1
 y^aQ R²i ROY N^aB UJ UL^oB

N>3 ·F D>3 2
 (i)Q^uČ OJ Q^uR D^oT

>D>F·R D>F 3
 R^eLG^eB e^lYUB

R D>F 4

3 F ·3 D I R > I 5
 Q^ja B N^ei D^aSV US

Y> 6
 IG^u

>D>F 7
 UL^oB

B D>F 8
 i^oa R GUB

B>B 9
 i^o R I²

↓ F D 10
 (i)K^eBL^e

8 I 11
 P S

N F > 3 12
 Q^uB O T

XII. Tábla. A nagyszentmiklósi kincs feliratai

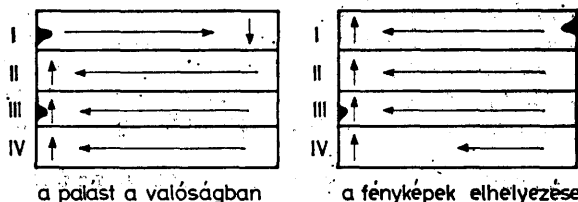
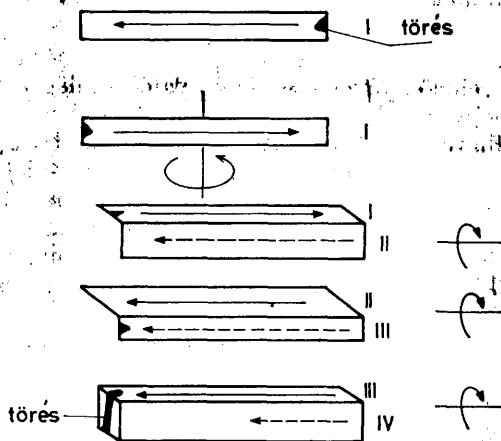
felként használt két kereszt között könnyen hajlana az ember egy latin ND N(omine) D(omini) olvasására, ez azonban aligha valószínű. Mindkét jel előfordul ugyanis az ábécében, az első mélyhangú *q*, a második *y*-értékben. A régi török *qay*-ige kifejezetten 'meghajolni, vallásos tisztelettel adózni' jelentésű. Egy *forir qay!* szószerint 'járva adj tiszteletet' nyelvtanilag elképzelhető. Lehet azonban, hogy egy, a feliratokban nem ritka, rövidítéssel van dolgunk. A 2. felirat *Todruq*, esetleg *Tudurus*, *Todrus* névalakban több a bizonytalanság, ugyanis a 4. betű csak itt fordul elő, a név vokalizmusa is több magyarázatot enged meg. Az összetétel második tagja a *jočug* a török *čoçug* változata lehet. E szó eredeti jelentés 'kis, szopós malac', de több török nyelvben, így a mai oszmántörökben *čoçuq* a 'kis gyerek' jelentésű szó. Hogy utána kell-e harmadik személyű birtokosragot olvasni, vagy nem, bizonytalan. Talán a közszói jelentés is oka lehet, hogy az *-uq* szóvéget másként írják ugyanabban a feliratban, hasonlóra akad példa a türk feliratokban is. Meg kell azonban mondani, hogy az ilyen elszigetelt nevek mindig tartalmazni fognak

bizonytalansági elemet. A 3. feliratban bukkant elő a Buyla név vagy cím. Az első szó negyedik betűje összetettnek tűnik. Az ótörökben is előforduló cím régi alakja *boyla* lehetett, ebből a dunai bolgárban nyomon tudjuk követni a *Buyla* > *Büle* > *Pile* fejlődést. A feliratban előforduló névalak tükrözhet egy *büyle* átmeneti formát. A *begler* 'bégek' nem igényel különösebb magyarázatot. A 4. feliratban a Buyle vagy Büyle egyedül áll. Nagyon érdekes az 5. felirat. Az első szó a török *suvsu-* 'szomjasnak lenni' ige *-d-* intenzívumképzővel ellátott alakja. Az ehhez járuló jólismert *-inč* (vö. *sevinč* 'öröm': *sev-* > *sevin-* > *sevinč*) egy reflexív *-n-* és egy deverbális nomenképző *-č-*ből áll. Az utána álló *baĵa* kétféleképpen is magyarázható. Lehet a török *baĉa* 'sógor' szó nyelvjárási változata, van azonban az ótörökben egy *baĉa-* 'böjtölni' jelentésű ige, ennek második személyű imperativusza is szóba jöhet. Mivel mint láttuk a *ĵ* betű egy idegen *ž* visszaadására is szolgált, természetesen *baĵa*, *beĵe* stb. is olvasható. A 6. felirat *ugi* vagy *ügi* szavának ótörök jelentése 'bagoly'. A 7. feliratban újra felbukkan az első felirat neve. A 8. felirat alapszava a *buĵra* 'tevemén' szó a *-či* n. actoris képzővel ellátott derivátuma. A 9. felirat sokmindennek kulcsa lehet. A magyar *ír* szó körül régóta vita folyik. Általában a tö. *yaz-*, csuv. *šir-* < **šir-* 'írni' igével hozták kapcsolatba, a szókezdő *y-* (> *ĵ-*) eltűnése azonban megmagyarázatlan maradt. Van a törökiségben egy *ir-* 'hornyol, fába vág', 'hasítékot vág' jelentésű szó, s talán a ritka, de Kásgárinál előforduló *ir* 'ár' e művelet eszköze. Gondoltak már arra, hogy a magyar *irdal* (halat) esetleg nem az *irt* ige származéka, hanem az *ír* igéé. Ha ez a török *ir* a rovás eszköze volt, úgy az *irči* a 'rovómester'. A 10. feliratot Németh iLBeK-nek olvasta. Nyilván a *bek* 'erős' szóra gondolt, amely gyakori a török nevekben és nem tévesztendő össze a *beg-gel*. A *bek* és *berk* azonos jelentésű szavak biztosan összefüggnek (vö. mongol *berke*) és az *-r-*es változat, Kásgári véleményével szemben, valószínűleg a régebbi. Ennek ellenére bizonyos, hogy a *bek* alak is igen régi és ebben a feliratban Németh megfejtése elfogadhatónak látszik. A 11. felirat két betűjével nem lehet sokat kezdeni. A *si-* a régi török nyelvben 'tör, eltör' jelentéssel fordul elő. A 12. felirat nyilván név. Az ótörök *tobuĵ*, *tobüĵ* kerek tárgyat jelent, labdát, a csontok domború részét, térdkalácsot. Alapszava a *tob* 'golyó, labda stb.', s ez a *to* 'tele lenni' ige származéka, amely maga már az ótörökben sem élt, de igen kiterjedt szócsaládja van. A név jelentéstani háttérében talán a „kövér” lehet.

Az ábécé szerkezetével kapcsolatban most csak annyit jegyeznek meg, hogy egyfelől két hangot jelölő betű feltűnően hiányzik, az *š* és a *z*. Ez természetesen többféleképpen magyarázható. Az egyik magyarázat az lehetne, hogy a rövid szövegekben nem fordul elő, ennek is van matematikai esélye. A másik az, hogy két betűt rosszul fejtettem meg. Feltűnő viszont ugyanakkor, hogy az írásnak két *r* és két *l* betűje van. Ez talán nem véletlen és összefügg az *š* és *z* hiányával. Nem fordul elő a *p* jele és nincs — egyelőre — külön jel a várt *ŋ-re*. A *d-*nek két jele van, az egyik a szarvasi feliratban fordul elő szóvégen, a másik a nagyszentmiklósiban talán mindkét esetben intervokalikus helyzetben, esetleg a 2-es feliratban *-r-* előtt. Lehet, hogy ez utóbbiak egy más minőségű *d-*t, esetleg egy már spirantizálódott változatot jelölnek?

A betűk megadott hangalakjai az ótörök normákat követik. Ez így természetesen a megfejtő bizonyos önkénye annak elősegítése érdekében, hogy a szavak etimológiailag azonosíthatók legyenek. Semmi biztosítékunk

nincs arra, hogy pl. az itt G-vel jelölt hang biztosan, vagy minden helyzetben zárhang volt. Az sem biztos, hogy az itteni betűk hangértéke írástörténetileg is mindig azonos volt, sőt ez igen valószínűtlen. Elképzelhető, hogy pl. a *V* eredetileg /b/ hangot, a *B* /p/ hangot jelölt. A kiegészített, tehát ki nem írt magánhangzók megadott értékei is csak támpontul szolgálnak, pl. zártsági vagy nyíltsági fokuk nem biztosan azonos azzal, amit a betűk szuggerálnak. Gondoljunk arra, hogy latinbetűs Árpád-kori nyelvemlékeink betűi mögül milyen nehézségek árán lehet csak rekonstruálni a korabeli kiejtést, és azt sem mindig teljes bizonyossággal (l. Benkő Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* című, módszertani szempontból is példamutató munkáját). Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a nagyszentmiklós—szarvasi írás mögött nem feltételezhetünk olyan írásgyakorlatot, mint amely mégis középkori kolostorainkban és a kancelláriákban kialakult. A leírók egy „halott” szöveget rögzítettek egy ismert írással, egy írás ismerete azonban nem jelent még „írásbeliséget”. Az „avar” írásbeliségről mind ez ideig tudomásom szerint összesen egy halvány forrásutalás van. Feltételezhető tehát, hogy a feliratokban „hiba”, „elírás” van. A javasolt megfejtésnek több olyan bizonytalan pontja van, amelyet magam is jól látok. Ezek egy része talán a fentiek figyelembevételével lesz áthidalható. Bizonyára van olyan része is a megfejtésnek, amely a további kutatás során lesz nyilvánvaló. Tudatában kell lennünk annak, hogy a megfejtésnek még csak a kezdetén vagyunk.

XIII. Tábla. A szarvasi tűtartó forgatásának rajza a törés és az írásirányának jelölésével

A Buyla felirat

A kifogástalanul olvasható görög betűkkel írt Buyla-felirat a következőképpen néz ki:

+ BOYHAA · ZOAIAN · TECH · ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ · BOYTAOYA
 ΖΩΑΙΑΝ · ΤΑΓΡΟΓΗ · ΗΤΖΙΓΗ · ΤΑΙΧ

Az eddigi megfejtések ismertetését és bírálatát most elhagynám, erre természetesen a végleges publikációban vissza fogok térni. Két megjegyzést azonban előre bocsátanék. Az egyik az, hogy szinte minden megfejtő abból indult ki, hogy a szövegben a „felfüggeszteni”, „csat” fogalmak fordulnak elő. A tárgyra a csatot nemcsak később illesztették rá, hanem olyan helyre, amely a feliratot nem vette figyelembe. A másik megjegyzés, hogy M. Erdal (még sajtó alatt levő) közleményének kivételével, a megfejtők a görög betűket „klasszikus” értékükben olvasták, s nem voltak tekintettel azok középgörög (bizánci) ejtésére, s arra a helyesírásra, amellyel a bulgáriai görögbetűs feliratokban (közel száz ilyen ismerünk) megfigyelhetünk.

A Buyla névről már sokat írtak, itt csak az ismert adatok közül a ΒΩΥΛΕ, a ΒΟΥΛΗΑ és a ΠΗΛΕ adatokra hívnám fel a figyelmet. A Butaul biztosan török név, első része a régi török *bota* 'tevecsikő', a második az *oyul* 'fiú, gyerek' a *bota oyul* névösszetétel török forrásból is adatosható. Bár a *župan* cím ZOAIAN, illetve ΖΩΑΙΑΝ írásmódja szokatlan, a kérdés csak az lehet, hogy az -oa- gráfia milyen hangot tükröz. Valószínű, hogy azt jelezi, hogy az -u- redukciója már megindul. A szövegekben a legtöbb gondot a TECH, illetve TAICH szó okozta, mindkettő egy korabeli *tesi* vagy *teši* átírása. A megfejtők többsége a török *tepsi* 'tál' szóval egyeztetette (helyesen *ótö. tebsi*), illetve ennek egy nyelvjárási változatát feltételezték. Ez azonban ma már a szó történetének és elterjedésének ismeretében nem tartható. Németh a végső fokon arab eredetű *taz* 'tál' másutt ki nem mutatott magashangrendű változatának gondolta. Én megfontolandónak tartom, hogy itt akár *tes*, akár *teš* a helyes olvasat, egy 'vár' jelentésű szóval van dolgunk. Kásgárinál előfordul egy szó, amely *tyz*-nek van írva és ahol vokalizálva van *tez*-nek olvasandó. Kásgári szerint így hívnak minden magas helyet, 'és a perzsák átvették ezt a szót és így hívják váraikat'. A tényleges helyzet persze fordított, egy iráni szóval van dolgunk, amelyet a törökök ugyanúgy átvettek, ahogy a magyarokhoz került a *vár* szó. A *diz*, *dež* jól ismert a perzsában, de nem kívánék itt további részletekbe bonyolódni. Török oldalon a szókezdő *t-* és a szóvégen akár *-s*, akár *-z*, akár *-š* elképzelhető, részben hanghelyettesítési okok miatt. Az mindenestre figyelemre méltó, hogy korai helyneveink között a déli területeken több *Tés* és *Dés* helynevünk van (egy *Tees* castrum éppen Csongrádból, Győrffy, Árpád-kori Ma. o. tört. földr. I. 1906).

A ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ alapszava *düye-* ejtést tükröz. A törökségben ismerünk egy *tüye-* szót. Bár megvan a csuvasban is, ott talán korai jövevény egy másik török nyelvből. Jelentése „(terhet) felrak”. A szó „építeni” jelentését egyelőre nem tudom adatolni, de a magyar *rak* ige jelentéstani párhuzama elég alap arra, hogy itt is feltételezzük. A szóvég többféleképpen magyarázható. Valószínű, hogy a *-t-* a műveltető képző és az *-öyi* végződésben az ötörök voluntatívus *-ayin/eyin* megfelelőjét kell látnunk. A ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ tehát *düyetöyi*-nek olvasandó és egy ötörök *tüyeteyin*-nek felel meg, jelentése 'építtessem fel!' A második mondategység ΗΤΖΙΓΗ ΤΑΙΧI első, *iöyi*, elemében

nem az *ič*-'inni' igét, hanem az *ič* 'belső' szót találjuk. A törökségben az *ičegü*, *ičigi* általában 'belsőség, belső szervek, ami belül van' jelentéssel fordul elő, az *ičiyi tesi* itt 'belső vár'. A ТАЙРОҒИ szót eddig általában a *taq*- 'felfüggeszteni' szóval azonosították, abból kiindulva, hogy a tárgyra előre ráírták, hogy fel fogják akasztani. Van a török nyelvben egy, igaz ritka, homofon szó: *taq*- 'kimenni, elindulni, megkezdeni' (vö. csuvas *tux*-). Ebből képzett alak a *taqur*-. Ugyancsak a voluntativus-optativus jelével **taqurayin* > **tagroyi* > *tayroyi*.

A voluntativus-optativus a türk feliratokban azt fejezi ki, hogy én a jövőben mit akarok csinálni, mire határoztam el magamat, pl. *bän ebgerü tüseyin* 'én a házhoz (= a táborba) mindenképpen le fogok menni', *türk bodun ölüreyin uruysiratayin tir ermiş* '(A kínaiak) azt mondták (*tir ermiş*), a török népet (*türk bodun*) pusztítsuk el (*ölür-eyin*), irtsuk ki gyökerestől (*uruysirat-ayin*)'.

A Buyla-felirat fordítása így hangzik:

„Buyla župan várát felépíttetem!

Butaul župan, elkezdem a belső várat!”

Ezek szerint egy fogadalmi felirattal van dolgunk.

RÓNA-TAS ANDRÁS

The Inscription on the Needle Case of Szarvas

by ANDRÁS RÓNA-TAS

On the 27th April, 1983 Mrs. I. Juhász discovered a needle case in an Avar cemetery at Szarvas, SE Hungary. Until the end of 1984, 413 graves have been unearthed. The bone case of prismic form was found in grave No. 67 which pertains to the latest period of the cemetery and the grave is provisionally dated to the first half of the 8th century. The case is about six and a half cms long, two sides are ca 8 mms, the two others ca 10 mms wide respectively. The author had the opportunity to investigate the very small object with a microscope.

The first task was to make a careful paleographic reconstruction (see Tables III–IX). The alphabet turned out to be the same as the one used on the famous Treasure of Nagyszentmiklós, which is about 100 kms far from Szarvas. The author had the opportunity to investigate in collaboration with Prof. R. Göbl the Treasure of Nagyszentmiklós kept now in the Kunsthistorisches Museum, Vienna. This autopsy resulted in a revision of the earlier drawings, and a new paleographical edition by Göbl and the author of these lines is foreseen.

The second part of the paper gives a preliminary report on the decipherment of the Inscription of Szarvas. A tentative translation runs:

(a) Varoboqan, you, I praise

Törgüs, you, let be joy

Erse, you, destroy the poison(evil); having
increased, carved

(So)let it be! Let it carve!

In the third part a new interpretation of the inscriptions of Nagyszentmiklós is suggested (Table XII).

The fourth part offers a new reading and translation of the Buyla inscription written with Greek letters. The transcription should be: *Buyla župan tesi düyetöyi*, *Butaul župan tayroyi içiyi tesi* and the translation: "I shall build the castle of Buyla župan, Butaul župan, I am going to (begin) the inner castle". The crucial word *tes* or *teš* is an Iranian loan in early Turkic, attested also by Kāšgari, and had the meaning "castle".

The paper is a preliminary report and some alternative solutions are under consideration.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

TAMÁS LAJOS
1904—1984

A magyar nyelvtudományt 1984-ben több fájdalmas veszteség érte, ezek közül az egyik legérzékenyebb Tamás Lajos akadémikus elvesztése. Bár tudtuk, hogy egészségi állapota jónéhány éve megrendült és visszavonultan él, mégis jól esett tudni, hogy közöttünk van, szükség esetén bátran folyamodhatunk kivételes tudásához, óriási tapasztalataihoz, páratlan memóriájához. Mindennek visszavonhatatlanul vége szakadt.

Tamás Lajos professor hatalmas ívű életpályát futott be. Egy bánsági borbélynak és egy székely kovácmester lányának fiaként Temesvárott született 1904-ben és rá is valamilyen ipari pálya várt volna, ha korán kibontakozó tehetségére polgári iskolai tanára fel nem figyel és meg nem győzi a szülőket, hogy fiukat taníttatniuk kell. Így került gimnáziumba, majd volt Eötvös kollégista tanárának ajánlására a budapesti Eötvös Kollégiumba. Ezzel a gyors fejlődés lehetősége megnyílt, de a minden iránt érdeklődő fiatalember előtt több út is kínálkozott. Bár felvette a francia és német nyelvzakokat, elsősorban matematika-fizika szakosnak indult és csak harmadéves korában kötelezte el magát véglegesen a modern filológia mellett. Még ekkor sem dőlt el azonban véglegesen, hogy germanista vagy romanista lesz-e, hiszen több évet töltött ösztöndíjasként Bécsben és Berlinben, doktori disszertációja is német tárgyú (1926). A Párizsban 1927/1928-ban töltött év döntő jelentőségű az életpálya meghatározása szempontjából, a Sorbonne-on román és albán nyelvből szerzett diplomát, és ettől kezdve az általános nyelvészet művelése mellett a román nyelv és a román — magyar kulturális kapcsolatok kutatására fordítja fő figyelmét.*

Amikor a fiatal tanár és kutató külföldi útjairól hazatér, publikációi már ismertté tették nevét és hamarosan a Széchényi Könyvtárban kap állást. Hat évet tölt el itt, 1933-ban egyetemi magántanár a román filológia tárgyköréből. 1936-ban a budapesti egyetem bölcsészkarának általános romanisztikai és román filológiai tanszékére kerül, 1940-ben itt nyilvános rendes tanár és ezt a tanszéket nyugdíjba vonulásáig (1972), több mint harminc éven át vezeti. 1940-ben az MTA levelező tagjává választja, majd a kolozs-

*Tamás Lajos munkásságának válogatott bibliográfiáját l. NyK 77: 230—239.

vári Erdélyi Tudományos Intézet megszervezésével és igazgatói tisztségével bízzák meg. Tamás Lajos kivételes irányító és szervező képessége e négy év során bontakozott ki először. Az ETI Évkönyveiből és egyéb kiadványaiból kitűnik, hogy az igazgatónak nemcsak a nyelvészetre és az irodalomtudományra volt gondja, hanem számos történelmi, régészeti, művészettörténeti, néprajzi, sőt jogi és zenetudományi tanulmány megjelenését mozdította elő. És hogy milyen iskola lehetett ez az intézmény, azt jól példázza, hogy a Romániában alapított Bolyai Egyetem tanárai között ott találjuk az ETI régebbi kutatóit.

Budapestre visszatérve Tamás Lajos újra kezébe vette tanszékének vezetését, és tehetségét számos irányító poszton állította a népi demokrácia szolgálatába. Az ELTE bölcsészkarának dékánja (1949–1951), majd az ELTE rektora (1953–1955), közben két évig az újonnan felállított Idegen Nyelvek Főiskolájának igazgatója. Kivette a maga részét a tudományos élet irányításából is. 1963 és 1966 között az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának titkára, majd 1966 és 1973 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója volt. Közben 1964-ben az MTA közgyűlése rendes taggá választotta. A funkciók pusztá felsorolása mutatja, hogy milyen sokoldalú tájékozottsággal és műveltséggel kellett rendelkeznie annak, aki ezeket betöltötte, mindehhez pedig gyors áttekinthető képességre, egyben határozottságra is szükség volt. A vezető funkcionárius ugyanis még a legnehezebb években sem parancsolgatott, hanem a lehetőségek szerint igyekezett a legkényesebb kérdéseket is humánusan megoldani, emberisége és jóindulata sokaknak és sok mindennek segített. A Nyelvtudományi Intézet igazgatói székében az egymással vetélkedő tudományos irányzatok bölcs egyeztetőjének bizonyult. A rá jellemző szelíd, de célba találó ironiával fékezte az olykor túlbuzgó „újhitűek” lelkesedését, de semmiképpen sem értett egyet azzal, hogy a hagyományok indokolt tisztelete egyben menlevél legyen a konzervatívizmusra, a bezárkózásra. Azok között volt, akik megvetették az alapját a nyelvészetünkben kialakuló egyfajta közmegegyezésnek, amely minden, a tudományt előrevivő irányzat békés versenyét vallja.

A tudós és a professzor közéleti tevékenységéről felvázolt kép nagyon is fogyatékos lenne, ha nem említenénk meg, hogy a kutatási területeihez kapcsolódó számos tudományos bizottság munkájában vett részt. Néhány kiragadott példa: tagja volt a Nyelvtudományi Bizottságnak, több évig betöltötte az Általános Nyelvészeti Munkabizottság elnöki tisztségét, részt vett a Modern Filológiai Bizottság és a Germanisztikai-Romanisztikai Munkabizottság munkájában, egy időben pedig a TMB nyelvészeti szakbizottságát is vezette.

Nem nélkülözhetők közreműködését a szakma folyóiratai sem. Már pályája első éveiben Lukinich Imre oldalán résztvesz az Archivum Europae Centro-Orientalis megalkotásában (1935), amelynek, Kolozsvárra történő áthelyezése, főszerkesztő-helyettese, Kolozsvárott pedig az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyveinek a szerkesztője. A felszabadulás után Kniezsa Istvánnal együtt szerkeszti a hamarosan indokolatlanul megszüntetett Études Slaves et Roumaines másfél évfolyamát. Ez azonban nem veszi el a kedvét attól, hogy a későbbiekben is részt vegyen több központi folyóirat irányításában. Így megalakulásától tagja a Filológiai Közlöny, 1965 és 1980 között az Acta Linguistica szerkesztő bizottságának. Jóleső érzéssel említhetjük meg, hogy 1955-től haláláig tagja volt a NyK szerkesztő bizottságának, és amíg egészségi állapota engedte, részt is vett ennek munkájában: az általános nyelvészeti tematikán tartotta rajta a szemét.

Egyetemi oktatóként Tamás professzor mint az összehasonlító újlatin nyelvészet előadója játszott kiemelkedő szerepet. Mivel több évtizeden át minden francia, olasz, román, később spanyol és portugál nyelvszakos is őt hallgatta az egyetemen, bátran mondhatjuk, hogy nincs Magyarországon olyan romanista, aki ne az ő közvetlen vagy közvetett tanítványa lenne: Tamás Lajos a hazai romanisztika iskolateremtő és -alapító egyénisége. Kollégiumai, különösen szemináriumai sajátos intellektuális élményt jelentettek: a magasrendű szellemi élvezet, de egyben a kemény munka szerencsés ötvözetét. Ezeknek az óráknak felejthetetlen hangulata volt. A hatalmas tényanyagot — gyakran saját gyűjtését — utánozhatatlan könnyedséggel tárta elénk, csak úgy szikráztak az új megoldások felé mutató ötletek, nem fukarkodott szakdolgozati témák ajánlásával sem. Szűkebb tanítványi köre számára világossá vált, hogy a nyelvtudomány csak alkotó fantáziával és intuícióval művelhető, de az is, hogy milyen szorgos kutatásra, a gyűjtött nyelvi tények mekkora tárházára van szükség a nyelvészet ilyen szintű műveléséhez.

A hazai romanisztikai irodalom nagy nyeresége, hogy ezekből az egyetemi előadásokból az első magyar nyelvű tankönyv is megszületett: Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Budapest 1969. 130 l. Keserves feladat lehetett egy négy féléves kollégium anyagát az új tantervi előírás szerint egy félévre sűríteni, de a szerző e munkájában sem tagadta meg önmagát, még arra is talált lehetőséget, hogy néhány

ponton leszögezze a maga álláspontját, és egyes vitatott kérdésekre is felhívja a figyelmet. A könyv nemzetközi sikert is aratott, német nyelvű fordításban is megjelent (Lajos Tamás: Einführung in die historisch-vergleichende romanische Sprachwissenschaft. Gebrunn bei Würzburg 1983). Minden értékelő megjegyzésnél többet mond, ha meggondoljuk, hogy a romanisztika klasszikus hazája Németország, hogy több német nyelvű romanisztikai kézikönyv is közkezen forog.

A hazai romanisztika — alighanem az iskolaalapító szellemi örökségeként — meglehetősen összefonódott az általános nyelvészeti tanulmányokkal. Tamás Lajosnak első nyelvészeti munkája már 1939-ben megjelent (Állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. MNy 35 : 273—282), majd néhány év után visszatért erre a témára: A nyelvi hang közosségi és egyéni sajátosságai (EPhK 70 : 75—89). Első cikkében is beszél egy olyan hangtípusról, amelyet „állandó esetlegesség”-nek nevez, majd későbbi cikkében már elválasztja a járulékos, de társadalmi jellegű hangtulajdonosságokat a járulékos és egyéni sajátságoktól. Ma is figyelemre méltóak egy harmadik tanulmány (Tudatosak-e a hangváltozások? MNy 43 : 92—102, 161—172) végkövetkeztései: „Az ok tehát nem fiziológiai, de nem is tudatos: szemantikai és szintagmatikai sémák automatikusan érvényesülő összjátékának vagyunk tanúi... Itt sem szabad engednünk gondolkodásunk lineáris csábításának” (uo. 171). Nem célja ennek a megemlékezésnek, hogy sorra vegye az eltávozottnak számos általános nyelvészeti megnyilvánulását, vitáit és hozzászólásait, de nem maradhat említés nélkül, hogy — akárcsak egyetemi előadásában — sokat foglalkozott Saussure elméletével. „A signe linguistique vitájához” címen számolt be néhány cikkről, egyben a maga nézeteit is kifejtette (PaisEml 35—39), az 1954-ben tartott harmadik nyelvész-kongresszuson pedig részletesen elemezte a langue/parole dichotómia problematikáját. Ebben a kongresszusi előadásban egyébként az időszak számos egyéb általános nyelvészeti kérdéseiről is szólt. (Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet. Budapest 1956. 7—47, válasz a hozzászólásokra : 93—99). Az, hogy a *langue* az elvont szabályok gyűjteménye és a *parole* a konkrét beszédmegnyilvánulás, ahogy ő mondta „konkrét valóságyszerűség”, hogy a kettő dialektikus egységet képez, ma már általánosan elfogadott tételek, de harminc évvel ezelőtt nem kevés magyar kutatót éppen az ő előadása győzött meg e tételek helyességéről.

Tamás Lajos alkotó tevékenységének központjában a magyar—román nyelvi és —konceptiójából kifolyólag — művelődési kapcsolatok vizsgálata állott. Ennek szolgálatába állította széles körű általános nyelvészeti és romanisztikai tudását. A téma iránti érdeklődését és mély felelősségérzetét mi sem jellemzi jobban, hogy a román nyelvre vonatkozó szakirodalom minél teljesebb megismerésére törekedett (ennek tanúsága számos recenziója), és így a román nyelvészet egyik legismertebb külföldi szakértőjének számított. E minőségben szólt hozzá a román nyelv fonémarendszeréről folyt emlékezetes vitához (FilolKözl 3 : 95—111; megjelent Romániában román és francia nyelven is), továbbá kifejtette véleményét a román irodalmi nyelv eredetének kérdésében is (FilolKözl 4 : 415—426). A román nyelv speciális problémáival, megkülönböztető jegyeivel való megismerkedés céljából tanult meg újgörögül, ismerkedett meg az oszmán-törökkel, és így vált a hazai alban kutatók megújítójává is. Egyetlen alban—magyar szótárunk (Budapest 1953) az ő tollából származik; igen nagy kár, hogy a párdarab megszerkesztésére nem jutott ideje.

Külön hely illeti meg ebben a nem kis terjedelmű és nem éppen egysíkú életműben a román etnogeneziszről szóló könyvet: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp. 1935. (Némileg átdolgozott, bővített francia nyelvű változata: Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. először az AECO 1935. és 1936. évi kötetében, majd külön kiadványként is megjelent.) E műben a szerző beható bírálatnak veti alá az ún. dákoromán kontinuitásméleletet, gazdag tényanyagra és a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva tudományos érveléssel mutatja ki ennek tarthatatlanságát, és fejt ki a saját, de bátran mondhatjuk a magyar tudomány álláspontját. Egyes részletkérdéseket talán ma már másképpen látunk, a könyv hangvétele sem mentes a korétól, de alapvető megállapításai ma is helytállóak. Bárki foglalkozzék is a román etnogenezis ma még távolról sem megoldott problémájával, nem nélkülözheti ezt a könyvet; feltéve, hogy elfogulatlanul kíván a kérdéssel foglalkozni. Iorgu Iordan akadémikusnak 1955-ben Budapesten tartott előadása (A román nyelv kialakulása és alkotó elemei. NyIOK 7) és a kérdés magyar kutatóinak, közöttük természetesen Tamás Lajosnak a hozzászólása (uo. 387—391) jól mutatja, hogy kölcsönös megértéssel az eltérő nézetek között is van egyeztethető.

A román—magyar nyelvi kapcsolatok vizsgálata, a román nyelv magyar jövevényszavainak kutatása végigkíséri Tamás Lajos egész pályáját. Első nagyobb lélegzetű dolgozata (Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. UJb 8 : 25—51, 9 : 274—317)

és 1966-ban megjelent korszakzáró monográfiája (Etimologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente des Rumänischen) között csaknem negyven esztendő telt el. Jelentőségét itthon és külföldön mintegy tucatnyi recenzió méltatta; szerte a világon használt kézikönyvében Tagliavini pedig megjegyzi, hogy e mű után a kérdés egész korábbi irodalma elavultnak tekinthető (C. Tagliavini: *Le origini delle lingue neolatine* Bologna 1969^a. 324). A négy évtized alatt seregnyi e tárgykörbe vágó közleménye jelent meg. A rövidebb fogott szövegtételek mellett nem kevés az összefoglaló-értékelő tanulmány: A magyarországi latin s-ezés és oláhban (MNY 29: 25–37), Über die rumänische Zeitwörter ungarischen Ursprungs (Arhiva. Iasi. 1933: 310–315), Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen (Bulletin Linguistique 2: 34–66), A magyar eredetű román kölcsönzések művelődéstörténeti értékelése (Kolozsvár 1942), A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben (NyIÖK 23: 27–39). Ez utóbbi hasonló kérdésekkel foglalkozik, mint a korábban a BL-ben közölt; a két tanulmány összevetése egyben jól mutatja, hogy időközben a nyelvtudomány milyen új módszerekkel gazdagodott. Számos egyéb etimológiai tanulmányában a szerző magának a szövegtételnek a módszerét is gazdagította. Tamás Lajos magát a szókölcsonzést mint az érintkező műveltségek között lefolyó jelenséget szemlélte, e téren mintadarabul szolgál egy 17. századi erdélyi református kate román fordításáról írott monográfiája: Fogarasi István kateja. Fejezet a bánási és hunyadmegyei ruménság művelődéstörténetéből (Kolozsvár 1942).

Tévedés volna azt hinni, hogy a román nyelv magyar jövevényszavairól írott könyvében (2800 szót tárgyal, amelyeknek tetemes részét elsőnek ő mutatta ki) Tamás Lajost a mennyiségi szempont vezette. Könyve előszavában kifejti, hogy csak a biztos etimológiájú lexémákat szerepelteti, sőt ezek közül is különféle okokból jócskán kihagyott. Ugyanitt, nemkevésbé más munkáiban, a román > magyar átvételekről is szól, vagyis a magyar nyelv román jövevényszavainak kutatásában sem lebecsülendő a szerepe; e sorok írója disszertációjában messzemenően támaszkodott ezekre az etimológiákra. Hadd mellőzzem most a bibliográfiai adatokat, fontosabb arról szólni, hogy Tamás Lajos mennyire tudatában volt annak, hogy kétnyelvű vidékeken az oda-vissza kölcsönzés szélesben elterjedt. (L. pl. az UngElRum. *cătră* címszavát.)

Sokunk emlékezetében elevenen él még az a szabadelőadás, amelyet a tíz évvel ezelőtti etimológiai konferencián tartott Tamás Lajos (Néhány szövegtételei tapasztalat. NytudÉrt 89: 293–295), és amelyben azt javasolta, hogy jó lenne összeállítani egy olyan gyűjteményt, amely módszertani útmutatóul is szolgálna szövegtételek számára. Egy ilyen válogatást magának a javaslattevőnek a munkáiból is össze lehetne állítani, ugyanis Tamás Lajos a maga konkrét szövegtételeiben sűrűn folyamodott az általános nyelvészet új eredményeihez. Három ilyen kiragadott példa: Már nagyon korán figyelemztetett rá, hogy a szavak izolált, atomisztikus vizsgálata tévutakra vezethet (MNY 35: 117–120), a strukturális szemlélet biztosabb eredményeket ad (NytudÉrt 40: 360–362). Bár expressis verbis nem utal rá, lényegében az areális nyelvészet módszereivel sikerült eloszlatni a sűrű etimológiai homályt a *tűszó* esetében (Egy középkelet-európai vándorszó. *Tűszó* szavunk eredetéről, avagy egy oszmán-török jövevényszavunkkal kapcsolatos elvi kérdés NyIÖK 15: 78–85; az alapötlet már Nyr 71: 46). Szinte a kontrasztív vizsgálatokra emlékeztet, ahogy a román *neam* 'sehogysem; egyáltalán nem' belső jelentésfejlődését kimutatja és a magyar *nem* 'non' közvetlen átvételét elutasítja. Rámutat ugyanis arra, hogy a *nem* 'genus, Geschlecht' számos nyelvben a tagadás nyomatékosítására is szolgál. Mindez nem érinti a m. *nem* > r. *neam* 'nép; fajta, nem' származtatás helyességét. (IordanEml. București 1958. 845–847; E. Coseriuval vitatkozva: SCL 26: 557–558).

Hosszú és eredményes pályafutása során Tamás Lajos számos idegen nyelven (francia, német, román, olasz stb.) publikált, tanulmányait és szómagyarázatait szívesen közzölték külföldi, különösen román szakkiadványok. Egyike volt azon sajnálatosan kis számú magyar nyelvésznek, akinek a nevét Európa-szerte ismerik, nem véletlen hát, hogy két rangos francia nyelvészeti társaság, a párizsi Société de Linguistique és a strasbourg-i Société de Linguistique Romane is tagjai sorába fogadta. Tíz éven át (1967–1977) tagja volt a nemzetközi nyelvészbizottságnak (CIPL).

Munkásságát itthon is megbecsülték, számos magas kormánykitüntetést tulajdonosa volt. Már 1952-ben megkapta a Magyar Népköztársasági Érdemrend V. fokozatát, ezt követte többek között 1970-ben a Felszabadulási Jubileumi Emlékérem, majd 1973-ban az Állami Díj II. fokozata és a Munka Érdemrend arany fokozata. 80. születésnapján a Szocialista Magyarországról Érdemrenddel tüntették ki. Tagja volt számos magyar tudományos társaságnak, de különösen szoros szálak fűzték a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz, amelynek hosszú ideig választmányi tagja, szakosztályelnöke, végül alel-

nőke volt, és amely 1979-ben legmagasabb elismerését, a Révai Miklós emlékérmét adományozta neki.

Mindezen kitüntetések és megtiszteltetések közepette az akadémikus professzor, a tudományos intézeti igazgató megmaradt egyszerű, közvetlen, szívesen nagyokat nevető segítőkész embernek; egyre súlyosbodó betegségét páratlan hősiességgel viselte. Kevesen tudják, hogy rendkívüli elfoglaltsága mellett is szakított magának időt rá, hogy a magyarországi románok folyóirata, a Foaia Noastră számára éveken át ismeretterjesztő cikkeket írjon, arról pedig szemérmesen hallgatott, hogy íróasztala mélyén verseit őrizi. Ezek egyikéből derül ki, hogy lelke legmélyén a magyar és román nép kapcsolatáról hogyan érzett:

„Duna! Halálfolyó, fekete kikötő?
Vagy örök frigyre, életre ihlető?
Hordd el a múlt minden mocskát, mételyét,
Fogadd a méhedbe népeid életét!

Örvénylő néphullámok habzó taraját
Verd vissza kétesűcsű kárpáti Ararát!
S mint új Sion hirdesd városon és falun
Kézen fogta egymást a sátor s a katun!”

BAKOS FERENC

ORSZÁGH LÁSZLÓ 1907—1984

Akik tanítványai, munkatársai vagy ismerősei voltunk, aligha fogjuk felejteni kimért eleganciáját, lefegyverző erudícióját, emberségét, mélyről felgyűrűző humorát. Akik személyesen nem ismerték, műveiből ismerik vagy fogják megismerni, még nagyon hosszú ideig.

Országh László 1907. október 25-én született Szombathelyen. Szülővárosában érettségizett majd Budapesten lett nyelvszakos (magyar—német—angol) tanárjelölt. 1927-től tagja volt az Eötvös Collegiumnak. 1932 és 1943 között a Keleti Károly utcai Rákóczi Ferenc Gimnázium angoltanára volt, közben 1935-ben bölcsészdoktori szigorlatot tett angol irodalomból. 1937-től az Eötvös Collegium tanára, 1942-től a budapesti tudományegyetem magántanára. Állami ösztöndíjjal többször járt külföldön: 1930—31-ben a floridai Rollins College-ban tanult egy évig, 1937-ben Angliában töltött fél évet, 1942-ben Berlinben folytatott angol filológiai tanulmányokat. A háborúban amerikai hadifogságba esett Délbajorországban, ahonnan 1946 márciusában került haza. A következő évben kinevezték a debreceni tudományegyetem angol tanszékének élére. A tanszékét 1950 őszéig — a nyugati nyelvek tanszékeinek beszüntetéséig — vezette, majd az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében lett a szótári osztály vezetője. Ezt az állását 1962-ig, a Magyar Nyelv Értelmező Szótára utolsó kötetének megjelenéséig töltötte be, közben azonban 1957-től újból professzor Debrecenben. A világháborútól majd a hideg háborútól szétzilált debreceni angol tanszékét másodszer is fölépíti, majd 1968-ban nyugalomba vonul. A 60-as és a 70-es években több hosszabb tanulmányútra utazik az Amerikai Egyesült Államokba. Nyugdíjas éveiben is töretlen munkakedvvel kutat, publikál és tanít, számos bölcsészdoktori és kandidátusi értekezést irányít budapesti, Balaton utcai lakásából.

1970-ben kétnyelvű szótáraiért megkapja a londoni Nyelvészeti Intézet (Institute of Linguists) „gyémántjubileumi érmét.” Hetvenedik születésnapján a Magyar Nyelvtudományi Társaság Révai Miklós éremmel tünteti ki; nem sokkal később a brit törvényhozás — az angol—magyar kulturális kapcsolatokban betöltött hídépítő szerepét honorálva — „a Brit Birodalom Tiszteletbeli Parancsnoka” (Commander of the Order of the British Empire) címmel ruházza fel. Magyarországi tudós ezt a kitüntetést rajta kívül sohasem kapta meg.

1984. január 27-én hunyt el Budapesten, hosszan tartó súlyos betegség után. Akaratának megfelelően minden formáság nélkül, szűk családi körben, Szombathelyen temették el.

Országh Lászlót itthon s külföldön elsősorban angol—magyar és magyar—angol szótárai tették ismertté. A magyar nyelvtudomány történetébe azonban mindenekelőtt

munkalatai 1950 elején indultak meg. A szervezetet az év október 15-ig Szabó Dénes vezette. A kor akkoriiban egy-egy kötetes, népszerű értelm. munka készítését irányította elő.

A szervezet vezetését 1950 októberében Országfi István vette át és végezte az utolsó, a VII. Kötet megjelenéséig, 1962-ig. Országfi I. szerepe e minőségben a következő volt: biztosította az anyagi alapokat és az eredetileg tervezettnél nagyobb mértékű nyolc modernizációs munkát; — az I. A. és az Akad. kiadó segítségével átszervezte 1952-ben a szervezetet (mely eredetileg 5-6 belső munkatársból állt) és tapasztalt szakemberek bevonásával 35 fő féléves munkát; — kidolgoztatta az első segédleteket; — az anyagi alapok további biztosítására a szervezet körében állandó népszerűsítő munkát végzett (a titoktartás célja, minősége, stb. tárgyalásával).

Országfi István szerepe az életrajzi profiljának kialakításában: a címszóanyag összeállítása; — a Kieftéjelölés bevezetése; — az értelmetlen számok ellen (az Ö és Jk) felszólásának megvalósítása; — a nyílttal történő utalásrendszer alkalmazása; — a < > elem jelölésének forrasztása (alkalmazás kör); — a tabusavak címszavainak megvalósítása; — a két- és három-negedének lektorálása; —

az irodalmi szövegek szavainak és szerkezetének;
 a kézirati formai - tartalmi egységeinek gondola-
 tának és megvalósításának kiértékelése; - végül
 egy tanjelműségi mintaszerinti és keltezési történelmi
 előzményekkel fennmaradásuk kutató kiadványban
 (Nyf. Ért. 36. m.) való közlése.

Tipográfiai vonatkozásban ő halmozta el
 a címszavaknak Falstaff - típusú betűkkel való adá-
 sáról és minden jelentésváltozatról új bekezdé-
 sekben történő közlése.

a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának főszerkesztőjeként írta be nevét. Magyarország-
 nak, szinte egyedülállóan az európai nemzetek között, még az 1950-es években sem volt
 korszerű, kielégítő méretű értelmező szótára, mely nyelvünk egyes szavainak jelentéséről,
 használati köréről és lehetőségeiről, stílusi értékéről, leggyakoribb kapcsolási formáiról
 hiteles és részletes tájékoztatást adott volna. Amikor 1948-ban megjelent angol - magyar
 szótárának hatására Ország két év múlva vidékről Pestre szólítottattott hogy átvegye az
 ÉrtSz. munkálatainak vezetését és irányítását, kissé a magyar lexikográfia Cincinnatusá-
 nak érezte magát. A szótár készítésének éveiről, Ország vezetői stílusáról munkatársai
 máshol részletesen szóltak már. Kevésbé ismert Ország személyes szerepe az Értelmező
 Szótár megalkotásának különböző fázisaiban. Erről futólag akkor értesültem, amikor
 egyszer a 70-es években leemelte zsúfolt könyvespolcairól az ÉrtSz. bőrbekötött példá-
 nyának első kötetét, s felolvasta az előzéklapra írt ceruzajegyzeteit, a rá oly jellemző
 megjegyzéssel: „Fiam, ha majd elmúlok, legyen valaki, aki tudja, mi van idefirkálva
 ebbe a könyvbe.” Ime a ceruzajegyzetek:

Ország László magyar nyelvészeti munkásságának másik területe a magyarba
 bekerült angol kölcsönszavak feltérképezése volt. Angol eredetű elemek a magyar szó-
 készletben (1977) című monográfiája a nyelvünket ért közvetett és közvetlen angol hatást
 1612 és 1975 között tekinti át. E műve nyelvészeknek és művelődéstörténészeknek
 egyaránt fontos; élvezetes, diskurzív stílusban megírt értekezés.

Értelmező szótár szerkesztésében és angol jövevényszó kutatásban Ország László-
 nak nem voltak elődei. Angol - magyar szótárakat azonban belőtte is írtak hazánkban,
 nem is egyet. Ezek közül a legjobbak Yolland szótárai voltak, de új kiadásuk a kiadót ért
 háborús pusztítás miatt lehetetlen volt. A Franklin Kiadó megbízásából Ország 1948-ra
 elkészített egy angol - magyar szótárt, az anyaggyűjtést nem számítva két esztendő alatt,
 teljesen egyedül dolgozva. Első kétnyelvű szótárát követte a többi: angol - magyar és
 magyar - angol szótárak három méretben (kisszótár, kézisztár és nagyszótár). Ezek
 csiszolását, bővítését, átdolgozását szinte haláláig végezte. Ma több mint 1,3 millió pél-
 dány kelt el Ország kétnyelvű szótáraiból, ha nem számítjuk a kalózkidadásokat. Mert
 ilyen illegális kiadások is készültek, például 1957-ben New Yorkban, a magyar - angol
 kézisztárból. „Szótáramnak ezt az amerikai kicsinyített kalózkidadását a Paprikás Weisz

nevű general store-ban vásároltam New Yorkban a szabott \$ 15 ár helyett 'szerzői kedvezményvel' \$ 8 áron, 1963 szeptemberében" — írta Ország a leszállított áron vett példányba.

Az angol lexikográfiában Ország olyfokú jártasságra tett szert, hogy több rangos angol és amerikai egynyelvű értelmező szótár szerkesztői külföldi tanácsadójukká választották. Az Oxford English Dictionary pótköteteinek főszerkesztője, R. W. Burchfield a 60-as évek elejétől állandó levelezésben állt vele, de az 1961 utáni angol szavak Barnhart-szótárának külföldi tanácsadói között is megtaláljuk nevét.

1965-ben Velencében az Anglista Professzorok Nemzetközi Egyesületének (IAUPE) konferenciáján plenáris előadást tartott „Some Deficiencies of Modern English Dictionaries” címmel. Ez az előadás azért is említendő, mert nyomtatott változata (English Studies Today 4, Edizioni di Storia e Letteratura, Róma 1966, 63—72) nem szerepel a műveit 1977-ig tartalomló, 178 tételt felsoroló bibliográfiában (Angol Filológiai Tanulmányok XI. 231—9).

Ország Szenci Miklóssal, Fest Sándorral és Berg Pállal gimnáziumi tankönyvet írt (1939—1942), Kónya Sándorral írt angol nyelvtana (első kiadás 1944) pedig mindmáig az egyetlen széleskörben használt angol nyelvtan hazánkban. Figyelme egész élete során ugyanúgy kiterjedt a gimnáziumi angoltanításra mint az egyetemi filológusképzésre; sokakkal ellentétben nem tartotta méltóságán alulnak, hogy résztvegyen az országos angol tanulmányi verseny zsűrijében, tapasztalatairól be is számolt 1967-ben az Idegen Nyelvek Tanítása hasábjain.

Ország László filológus volt, a szó klasszikus s ma már szerfelett ritka értelmében. Irodalomtörténészként, művelődéstörténészként és s nyelvtudósként élte életét. 1979-ben a debreceni napilapban így nyilatkozott: „Bizonyos területeken nemcsak lehetséges, de kötelező az áthidalás, a szimbiózis. A nyelvi jelentéstörténet és az irodalomtörténet nem választható el egymástól.” Irodalomtörténeti munkásságát mások több helyen méltatták már, megemlítve többek között az angol regény eredetéről 1941-ben kiadott könyvét, az 1944-ben publikált Shakespeare-t és az 1967-ben megjelent amerikai irodalomtörténetét. Kedvelt műfaja volt a mikrofilológia is, akár a nyelvészetben (vö. pl. Csendilla című tanulmányát, MNyj 17: 141—5), akár a művelődéstörténetben (pl. Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról, Magyar Könyvszemle 1958/1: 22—41).

Ország a tudóstánár nagyszerűen tudta inspirálni tanítványait, munkatársait. Ha valami jót látott, például egy sikerült fordítást, azonnal gratuláló levelet írt. Ha egy dolgozat vagy disszertáció az általa elvárt tudományos szintet nem érte el, határozott útmutatást adott. Disszertációkról írt bírálati és lektori jelentései miniatűr filológiai remekek voltak, melyekből az érintett szerzők talán előre szóló útravalót kaptak. A disszertálók vezetését és dolgozatuk elbírálását munkaköri kötelességének tekintette nyugdíjas éveiben is, ezért a jelölt által befizetett bírálati honoráriumot visszaadta a jelöltnek. Ha tehette, tanítványainak munkát szerzett, például a hadifogságból 1948-ban hazakerült Julow Viktornak megbízást szerzett Fielding Tom Jonesának lefordítására. Julow elsőre nem tudott megbirkózni a feladattal, ezért Ország segítségével újra fordította a regényt.

Így írt erről (Nagyvilág 1982/6: 911): „Professzorom fel-feljajdul, amikor Western nemzetes úr vagy más szereplő borsos kiszólását magyarul felöntül is drasztikusra vettem (annyi évi kaszárnya- és lágerélet után nem is csoda). Ő mint szótáríró vált közismertté. Féltő, hogy ezen az alapon hamis kép alakult ki róla. Milyennek képzeld el földi halandó egy szótáríró? Száraz, kedélytelen, bogarászó, szórszálhasogató, idegesítően pedáns lénynek, aki nemhogy a fától az erdőt, de a gallytól a fát sem látja. Csakhogy neki ugyan valóban erénye a precizitás, de egyébként minden, csak nem ilyen. Főleg nem száraz. Az esztétikai érzékenysége és hallása egészen rendkívüli. Ezzel segített káprázatos nyelvtudásán kívül akkor a Tom Jones-fordítás első olyigen gyarló változatán.”

Nemcsak munkát, de külföldi ösztöndíjat vagy munkalehetőséget is szerzett Ország tanítványainak. Az ő kulturális diplomáciai ténykedésének is köszönhető, hogy az amerikai Indiana Egyetemen immár 20 éve fiatal magyarországi anglisták tanítják a magyart miközben felszerelkeznek szaktudományos ismeretekkel is.

A szótáríró Orzághnak sok nehéz csatát kellett megvívnia élete során. Volt idő, amikor félték Magyarországon az ábécérendtől, mert antiszovjet propagandának vélték, hogy a szótárban a *bolondul* után a *bolsevik* következik. E két szó „kínos szomszédságának” megszüntetésére a ritka és nem köznyelvi *bolonyik* közbeiktatását javasolták Orzághnak is, ő azonban ellenállt az ismétlődő követelőzésnek. Az 1948 utáni években lehetetlen volt egy Budapesten rezidens, magas szintű nyelvi műveltséggel bíró angol ajkú személynek rendszeres, úgyszólván napról napra való igénybevétele. Az elmúlt négy évtizedben készült magyarországi kétnyelvű szótárak között Orzághé volt talán az

egyetlen, melynek nem volt anyanyelvi munkatársa... 1960-as angol—magyar nagyszótára a tervezettnél később készült el s jelent meg, mivel 1956 őszének zűrzavaros napjaiban a szótár ügynevezett szervező szerkesztője a részben kész, részben csupán előszerkesztett kéziratnak a tetemes részét kilopta az Akadémiai Kiadó helyiségeiből és Budapesten elrejtette. Miután külföldre távozott, zsarolni kezdte a Kiadót.

Országgh minden alkalommal „megdöbben”, ha az Akadémiai Nyomda gondatlan munkát végzett a nyomdai korrigálás során, s megdöbbenését időről időre hangoztatta is. Az MTA Szótári Bizottságának elnöke volt ugyan, de a szükségesnél jóval kisebb lehetősége volt arra, hogy a Kiadó üzleti szempontjait háttérbe szorítsa és a szakmai szempontokat jobban érvényesítse. „A technikai, költségvetési szempontnak döntő szerepét, egyes szótárak szükségességének, terjedelmének és munkafolyamatbeli ütemezésének kérdésében alá kell rendelnünk a minőségi munkát kívánó és hangsúlyozó tudományos szempontnak” — mondta az MTA szótári ankétjának bevezető referátumában 1953. április 8-án; és vívta a harcot az üzleti szempontok ellen, a tudományos szempontok érvényesítéséért — egész életében.

Országgh olyan alapműveket kényszerült megírni, melyeket használni szeretett volna. Szótárakat, monográfiákat, tankönyveket és bibliográfiákat írt. A magyar filológiában, s benne a nyelvészetben, sok alapmű hiányzik mindmáig. Bárha minél többen tudnák követni Országgh László alkotó életének példáját!

KONTRA MIKLÓS

SZ. KISPÁL MAGDOLNA 1910—1984

A finnugor nyelvtudomány művelőinek sorából tekintélyes egyéniség távozott Sz. Kispál Magdolna személyében.

Sz. Kispál Magdolna 1910. május 30-án született Szatmárnémetiben. Budapesten járt iskolába, s itt érettségizett 1928-ban. Ezután beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol magyar—német szakos tanári diplomáját 1933-ban szerezte meg. A finnugrisztika iránti indíttatását professzoraitól, Gombocz Zoltántól és Zsirai Miklóstól kapta. Tanári diplomájának megszerzése után meghívást kapott a finnországi „Suomen Suku” kutatóintézetbe, hogy feldolgozza a készülő finn etimológiai szótár számára a magyar folyóiratok nyelvészeti anyagát. 1933—34-ben végezte ezt a munkát, majd 1934—35-ben Helsinkiben, 1935—36-ban pedig Tartuban tartózkodott magyar állami ösztöndíjjal, s több hírneves finn és észttudós (A. Kannisto, Y. H. Toivonen, T. Uotila, J. Mark és J. Mägiste) előadásait hallgathatta. Ekkor ismerte meg W. Steinitzet is. Ezekben az években szerezte kiváló finn és észttudását. Hazatérve a szegedi főiskolai kollégiumban kapott felügyelőtanári állást. Ekkor (1938) fejezte be disszertációját, melynek témáját még egyetemi tanulmányai idején választotta (Napszakok nevei az ugor nyelvekben. MNyTK 39 és MNy 34: 4—16, 76—83, 141—152, 225—235). 1939-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem sub auspiciis gubernatoris kitüntetéses doktorrá avatta. Felügyelőtanári állása mellett 1939—41 között a szegedi egyetem Urál-Altaji Intézetében fizetés nélküli gyakornok, a finn és észtt nyelv lektora volt. 1941-ben áthelyezéssel került a Kolozsvári Tudományegyetem Magyar és Finnugor Összehasonlító Nyelvészeti Tanszékére Mészöly Gedeon professzor mellé, majd az 1945-ben megalakult Bolyai-egyetemen 1948-ig megbízott előadó tanár volt. Kolozsvárt ment férjhez dr. Szabó Dezső tanárhoz. 1948-ban tért vissza Budapestre, az ELTE BTK Finnugor Tanszékére, melynek akkor még Zsirai Miklós volt a vezetője. 1951-ben adjunktussá, majd 1956-ban docenssé nevezték ki. 1974-ben nyugdíjba ment, ám azóta is állandóan végzett tudományos munkát (folytatta a Reguly-féle osztják szótár kiadásra való előkészítését, finnugor anyagot gyűjtött a Magyar Történeti Grammatika számára).

1984. június 15-én érte a halál Hágában. Ő is ugyanúgy villamoszerencsélenség áldozata lett, mint édesapja 1945-ben.

Oktatói, tudósi pályájának 51 éve alatt Sz. Kispál Magdolna sok és sokoldalú munkát végzett. Bár szűkebb szakmai területe az ugor nyelvek kutatása volt, érdeklődése — saját megfogalmazása szerint — „részint a nyelv és a folklór határterületeire, részint mondattani kérdésekre irányult”, munkássága ennél sokkal szélesebb körű.

Tematikus rendben első helyre obi-ugor hangtani, szótani, mondattani, jelentéstani tárgyú dolgozatai kívánkoznak.

Egyik legjelentősebb munkája a már említett Napszakok nevei az ugor nyelvekben, melynek végső konklúziója: „... úgy látszik az uráli ősnép számára csupán a f é n y és s ö t é t volt határozott tudattartalom” (MNyTK 39: 43). Azt a megállapítást, hogy „... a kezdettől fogva megkülönböztetett két napszakasz, a sötét és világos napfél neve egyenesen az uráli korból származik” (42) az *éj* és *haj*-nal uráli etimológiájának bemutatásával szemlélteti. A napszakokról szóló munkájában Sz. Kispál Magdolna utalt arra, hogy a finnugor é v s z a k- és v i l á g t á j-elnevezések tanulságára is szükség lenne a napszakokkal kapcsolatos jelentéstani és folklorisztikai problémák tisztázásához. (43). E meggyőződéséből következett, hogy hosszabb tanulmányt írt a finnugor világtájakról (NyK 52: 50–56; 130–136; 185–207), melyben nemcsak a világtájak elnevezéstípusait csoportosítja, hanem képet ad az ugarságnak a világtájakhoz fűződő képzeteiről is.

Életének fő műve A vogul igenév mondatnana c. monográfia, melynek előzményével, A manysi igenév mondatnana c. értekezésével 1955-ben elnyerte a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot. E könyvében elemzi a vogul igenévek mondatnánát, funkcióik felől közelítve meg az egyes képzők bemutatását. A könyvből terjedelmi okok miatt (vö. NyK 65: 253) kimaradt az igenévképzők hangtani és egyéb magyarzata. Ilyen kutatásait egyebütt publikálta. Érdemes e dolgozatokról néhány szót ejteni. Az Egy ritka manysi (vogul) igenévi szerkezet c. tanulmányában azt az érdekes megfigyelését írja le, hogy a 'föld, hely, tájék' jelentésű vogul *mā* stb. szó -t ill. -nəl ragos alakja a folyamatos ill. befejezett történéis igenéve után állva elvont értelmű határozott képez (NyK 60: 79). Megállapítását osztják és zürjén példákkal is támogatja (84), sőt lehetségesnek tartja, hogy a főnévből származó magyar -ság/-ség képző az igetőhöz járulva hasonló módon vált elvont értelmű képzővé (uo.). Valamennyi tanulmánya bizonyítja, hogy következtetéseit nagy mennyiségű nyelvi adat vizsgálata nyomán, s a nyelvek alapos ismeretében vonja le. A vogul igenévképzőkről írt dolgozatai közül emeljük ki még kettőt: A vogul *n*-elemű igenévképző hangalakja (NyK 63: 83–100) c. cikkében kimutatja, hogy a vokális és a vokális nélküli képző vagylagosságában leíró szempontból nincs különbség (91). Ezután történeti vizsgálattal arra a logikus következtetésre jut, hogy mivel a tavdai vogulban a képző a vokális harmónia törvényei alapján illeszkedik az igető hangrendjéhez (92), a képzővégi magánhangzónak a még élő magánhangzó-illeszkedés korszakából kell származnia. Ugyanilyen logikai megfontolás alapján kutatja a képző magánhangzójának viselkedését az egyes végződés előtt, kirekesztve e megfigyelésből a határozóragokat, valamint a birtokos személyragok többségét, kivéve a Šg-Du 3. személyt. Az eredmények azt mutatják ugyanis, hogy utóbbi ragok *t*-kezdűek, ill. magánhangzószó változatai közül csak a *t*-kezdűek, vagyis a magánhangzószó tövekben megszokottak járulhatnak az igenévképzőhöz, s ezek szerint logikus, hogy a képzőnek eredetileg magánhangzóra kellett végződnie (98). Az *m*-elemű igenévképzők vizsgálatakor (A vogul *m* elemű igenévképző hang- és alaknana. NyK 65: 253–282) a következő eredményekre jut: 1. az *-m* képző előtti magánhangzó nem a képző eleme, hanem tövégi magánhangzó ill. kötőhang (NyK 65: 265); 2. az *im* képző kételemű: az *-m* az igenévképző, az *-i* pedig a passivum képzője; 3. az *-im* képzőről ugyancsak a birtokos személyragok vizsgálatával állapítja meg, hogy az igenévképző magánhangzója nem másodlagos, s a képző mondatbeli szerepéből következően ez a képzővégi magánhangzó eredetileg határozórag (275–276). Logikailag indokolja, hogy az *im* képző *i* hangja a passivum képzője lehet, mert a vogul egytűvű igékben ez előtt a képző előtt magánhangzóváltakozás jelentkezik, szemben az actívum múltidejű *-m*-alakú képzőjével, melynél nincs váltakozás (279). Az ugor nyelvek gerundiumképzőiről már a II. Finnugor Kongresszuson tartott előadásán (CSIFU 1968: 267–273) megállapította, hogy az ugor korban keletkeztek. Ugyanerre az eredményre jut a magyar *-va/-ve*, *-ván/-vén* gerundiumképző eredetével foglalkozó tanulmányában is (MNy 77). Ebben a cikkben azt az érdekes feltevést fejti ki hogy a magyar képző azonos az obi-ugor nyelvek *-m*-et tartalmazó gerundiumképzőivel, s a *v* hang egy **m > *w > v* hangfejlődés eredménye, a képzővégi magánhangzó pedig **i* vagy **y* lativusrag folytatása.

Mondatnani tárgyú az a hozzászólása, mely N. Sebestyén Irénnek az uráli genitívusról tartott előadásához kapcsolódik (NyK 58: 164–172). Ebben azt a nézetét hangoztatja, hogy az uráli alapnyelvben a genitívusragnak, mint kiemelő értékű morfémának mondatnani funkciója (172), ill. „... már legalább a finnugor korban birtokviszonyt jelölő értéke is volt.” (169).

Finnugor hangtani kutatásaiból a konsonantizmusra vonatkozókat egyetemi jegyzetben tömörítette. A vokalizmus kérdéskörében a magánhangzó-váltakozást érinti két dolgozata: Ugor szótani kérdések (NyK 54: 233–246) c. cikkében a magyar *irány* ~ *arány* és ezek obi-ugor megfelelőiben alsó ~ felső nyelvállású hangzóváltó töveket tételez

fel; az Egy ősi **j* ~ **a* magánhangzó-váltakozás (Lakó-emlékkönyv. 112–118) c. cikkében pedig két magyar szóról (ill. szócsoportról) úgy gondolja, hogy egy azonos szótő magánhangzó-váltakozásos folytatói, ahol a magánhangzó-váltakozás eredetileg — az obi-ugor megfelelőkhöz hasonlóan — szófaji megkülönböztetésre szolgált. A magyar *hiú* (~ *hajlék*; *hajlik* ~ *hajt*) és vogul valamint a *haj* ~ *héj* és osztják megfelelőik alapján e szócsalád tagjaiban első szótagi **j* ~ **a* alternációt tesz föl, amely a szófajváltást szolgálhatta.

Érdekes tótani kérdésről szól az Egy ősi tőváltakozás az ugor nyelvekben (Sanomia 119–128) c. cikkében. A magyar *jönni* ige osztják és vogul megfelelője alapján kimutatja, hogy az ugor korban volt egy CVC-/CV- tőváltakozás. A magyar -*v*-tővű igéket az ugor korig követi vissza (126–127). A vizsgált anyag alapján rekonstruálhatónak tart egy késői ugorkori **jev*/**je*- igetövet.

Érdeklődési körének másik fontos területe volt az ugor ~ török és a magyar ~ török érintkezés problémaköre. Ilyen tárgyú Bárczi Géza Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez c. előadásához elmondott hozzászólása, melyben az *ír*-igét — obi-ugor megfelelőivel együtt — törökből magyarázza. Úgy véli tehát, hogy ez ugor-ság egy -*r*- török nyelvvel érintkezett, s ez az érintkezés helyére is felvilágosítást ad (NyIÖK 2: 359–363).

Munkásságában helyet kapott a tudománytörténet is. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke fennállásának 100. évfordulóján tartott előadása (Annales Univ. Scient. Budapestinensis Sectio Linguistica, Tom 5. 1974: 43–81) teljes áttekintést ad a tanszék történetéről, a megalakulás körülményeiről, a tanszék-vezetőkről és oktatókról. Végigkíséri a tanszék munkáját, oktatási feladatait, eredményeit.

Jelentősek az obi-ugor népköltészetben alapuló stilisztikai tárgyú cikkei a hasonlíttásról és a metafóráról (FUF 40: 88–95; CTIFU 624–628; ALH 24: 213–221).

Obi-ugor névtani kutatásokkal is foglalkozott, s a budapesti névtani konferencián vogul személynevekről tartott előadásában hősök, bálványok nevének, egyebek közt 50 nőnévnek a keletkezésével és a nevek elemeinek magyarázatával foglalkozott (Nyelvt-Ért 70: 239–244).

Ismeretéseinek témaköre igen széles. Minden recenziójára jellemző, hogy az ismertett művel kapcsolatban tájékozott, s megjegyzései a téma mély ismeretéről tanúskodnak. Sok értékes gondolata, új ötlete is hangot kap ezekben.

Egyetemi jegyzeteire a filológiai pontosság, a szűkszavú, logikus tényleírás jellemző. Szólnunk kell arról is, hogy következetesen védte a magyar nyelv érdekeit. Nem csak nyelvművelő cikkeiben, hanem élőlészében is.

Munkája mellett mindig futotta erejéből társadalmi munkára is, többek között a hajdani Finnugor Munkabizottságban is tevékenykedett.

Alkotó életpályájára jellemző az, amit ő maga írt Beke Ödönre emlékezve: „A hosszú pályán sok és gyakran küzdelmes a munka...” (MNy 60: 381). S mi csak megtoldani tudjuk e szavakat azzal, hogy Kispál Magda élete során értékes kutatási eredményeket, példamutató tudományos munkát hagyott az utókorra. Kutatói és oktatói habitusa a tanítványok és a kollégás emlékezetében megőrződik.

Sz. Kispál Magdolna munkásságának jegyzéke

Napszakok nevei az ugor nyelvekben. MNy 34 (1938): 4–16, 76–83, 141–152, 225–235;

MNyTK 39. (1938)

Napság. MNy 35 (1939): 49

Világtájak nevei az ugor nyelvekben. NyK 52 (1944–50): 50–56, 130–136, 185–207

Nap. MNy 45 (1949): 148–156

Osztják *uolšytä* 'csöpög, csorog, ömlik'. NyK 53 (1951): 239–242

Ugor–török érintkezés. NyK 53 (1951): 49–64

Ugor szótani kérdések. NyK 54 (1952): 233–246

Hozzászólás Bárczi Géza Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez címmel a Nyelvtudományi Bizottság vitaülésén elhangzott előadásához. NyIÖK 2 (1952): 359–363

A magyar–mansyi fosztóképző. Pais-emlékkönyv. 1956. 625–629

Hozzászólás N. Sebestyén Irén a birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitivus kérdése c. fgr. konferenciái előadásához. NyK 58 (1956): 164–172

Das ungarisch-mansische Karitivsuffix. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica. Tom 1 (1957): 15–19

Miért nem *mühöld*? I. Nyr 82 (1958): 19–23

- Egy ritka manyisi (vogul) igenévi szerkezet. NyK 60 (1958): 79–84
 Mesterséges hold vagy műhold? II. Nyr 82 (1958): 508–510
 Mezér. MNy 55 (1959): 212–218
 Beiträge zur Geschichte eines ungarischen Kulturwortes. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica. Tom. 3 (1961): 121–129
 A vogul *n*-elemű igenévképző hangalakja. NyK 63 (1961): 83–100
 A vogul *m* elemű igenévképzők hang- és alaktana. NyK 65 (1963): 253–282
 Über den grammatischen Kategoriewechsel eines wogulischen Verbalnomens. CIFU 1963. 176–180
 Phonétisme du suffixe participial vogoul contenant l'élément *n*. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica. Tom. 5 (1964): 119–139
 Finnugor szak a magyar egyetemeken. NyK 66 (1964): 173–175
 Beke Odön 1883–1964. MNy 60 (1964): 380–381
 Hozzászólás Hajdú Péter Finnugor szak a magyar egyetemeken c. cikkéhez. NyK 67 (1965): 154–155
 A vogul igenév mondattana. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 352 l.
 Über einige Fragen der ugrischen Verbalnomina. CSIFU Pars I. 1968. 267–273
 Vizsgálódás a vogul személynevek egy ősi rétegében. NytudÉrt. 70 (1970): 239–244
 Megjegyzések az Északi osztják kresztomátia bírálatára. NyK 74 (1972): 260–262
 Typen des unbezeichneten Vergleichs in der obugrischen Volksdichtung. FUF 40 (1973): 88–95
 Die Geschichte des Lehrstuhls für Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft an der Universität Budapest. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tom. 5 (1974): 43–81
 Über eine häufige Metapher der ostjakischen Heldenepik. ALH 24 (1974): 213–221
 Vergleich und Apposition in der obugrischen Volksdichtung. CTIFU 1975: 624–628
 Das uralische Verbalnomensuffix *-m* im Ungarischen. Explanaciones et Tractationes Fenno-ugricae in honorem H. Fromm. München 1979. 117–128
 Egy ősi töváltakozás az ugor nyelvekben. Sanomia. Turku 1979. 119–128
 A *-va/-ve, -ván/-vén* igenévképző története. MNy 77 (1981): 33–41
 Egy ősi **i ~ *a* magánhangzó-váltakozás. Lakó-émlékkönyv. 1981. 112–118

Ismertetések:

- Toivonen-émlékkönyv. NyK 52 (1950): 366–374
 Osztyák (chanti) hősének. NyK 53 (1951): 298–299
 Steinitz, W., Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. NyK 54 (1952): 294–298
 Új finnugor szövegek. Nyr 76 (1952): 118–123
 Félévszázados manyisi (Mansi) nyelvemlékek. Nyr 77 (1953): 281–283
 Munkácsi–Kálmán: Manyisi (vogul) népköltési gyűjtemény III/2. NyIOK 3 (1953): 429–436
 Nykysuomen Sanakirja I–II. NyK 55 (1953): 294–301
 Fromm-Sadeniemi, Finnisches Elementarbuch. NyK 59 (1957): 258–262
 Obi-ugor hang- és alaktani tanulmányok. NyK 66 (1964): 450–452
 Matti Liinola, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. ALH 15 (1965): 431–435
 Edith Vértes, Die ostjakischen Pronomina. NyK 70 (1968): 462–466
 Aarne Laurila, Unkarin romantiikka ja realismia. Helsinki 1966. Napjaink 6. évf. 7. sz. 1968
 Kalevala. Das finnische Epos des Elias Lönnrot I–II. NyK 72 (1970): 233–238
 W. Steinitz, Ostjakologische Arbeiten Bd. I–II. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung B 34, Heft 4, 1981: 500–502
 W. Steinitz, Ostjakologische Arbeiten Bd. IV. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung B 36, Heft 1, 1983: 108–109

Egyetemi jegyzetek:

- Finn nyelvtani vázlat (Esti tagozatos hallgatóknak). 1949–50. 11 l.
 A magyar nyelv finnugor alapjai. 1954. 83 l.
 Magyar és német szövegmutató Pápay–Beke Északi Osztyák Szójegyzékéhez. Finnugor Jegyzetek XIV. 1969. 77 l.

- Lakó Gy. — Sz. Kispál M., Finn olvasmányok. Finnugor Jegyzetek I. 1957
 Lakó Gy. — Sz. Kispál M. — Lavotha Ö., Finn szójegyzék. Finnugor Jegyzetek II. 1958.
 45 l.
 Sz. Kispál M. — Minne Noronen — F. Mészáros H., Finn nyelv. Finnugor Jegyzetek X.
 1964. 97 l.
 Erdődi J. — Sz. Kispál M., Nyelvünk finnugor alak- és mondattani sajátosságai. Finnugor
 Jegyzetek XVII. 1969. 55 l.
 Sz. Kispál M. — F. Mészáros H., Északi osztyák kresztomátia. Finnugor Jegyzetek XVIII.
 1970. 176 l.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA

Eugene Helimski: The Language of the First Selkup Books

Studia Uralo-Altica 22. Szeged 1983. 268 l.

A szölkup nyelv kutatói nem nagyon dúskálhatnak sem szövegekben, sem szójegyzékekben, s különösen egy összefoglaló jellegű nyelvjárási-etimológiai szótár hiányát érzik meg a szamojédisztikai és urálistikai kutatások. Bár az első szölkup szövegpublikáció (Nicolaes Witsen "Osztyák Miatyánkja") megjelenése óta eltelt közel három évszázad alatt végzett helyszíni gyűjtőmunka eredményeként hatalmas szölkup nyelvi anyag halmozódott fel a különböző kutatóközpontokban, sajnálatos tény, hogy az összegyűjtött nyelvi anyag jelentős hányada mindmáig kiadatlan, vagy lexikográfiai szempontból feldolgozatlan maradt.

Ezért is igen örvendetes minden olyan újabb szölkup szövegpublikáció vagy lexikai feldolgozás, amelynek friss nyelvi anyagát a már korábban publikált forrásokban elérhető nyelvi anyaggal szembeítve számos azelőtt vitás vagy megoldhatatlan kérdésre is választ nyerhetünk. Hartmut Katznak e téren úttörő kezdeményezéseit (Selcupica I, Selcupica II, Selkupische Quellen) követően E. A. Helimskij vállalkozott arra, hogy az első szölkup „könyveket”, N. P. Grigorovskijnak a Kazányi Társaság által 1879-ben kiadott, a középső-obi (Kolpaševo környéki) szölkup nyelvjáráshoz igen közel álló, normatív jellegű „déli-szölkup egyházi-irodalmi nyelven” írott munkáit (Азбука сѣсогой гулани, Молитвы и о сердечной молитве к Богу, Священная история, Объяснение праздников Св. Церкви) nyelvészeti és szóképzési szempontból feldolgozza, s a négy forrás szöveganyagát egy sok haszonnal forgatható, bevezetéssel és terjedelmes nyelvtani áttekintéssel ellátott közös „Grigorovskij-szótár”-ban kiadja.

A Bevezetés (7–17) ismerteti a feldolgozott forrásokat, áttekinti a tomszki N. P. Grigorovszkij életére és egyéb munkásságára vonatkozó adatokat, valamint a források szövegkritikai és nyelvjárási sajátosságainak elemzését végzi el.

A Nyelvtani áttekintés (18–52) részletesen tárgyalja Grigorovskij szölkup nyelvének fonológiai, morfológiai, morfológiai és szóképzéstani jellemzőit, és röviden kitér az orosz nyelvi mintákat tükröző szintaktikai sajátosságokra is.

A Szójegyzék (53–225) a kötet legterjedelmesebb része: 1726 számozott címszót tartalmaz (az igék esetében ezek kikövetkeztetett szógyökök) orosz, ill. angol jelentéssel. Ezeket az egyes forrásokból vett szóalakok követik forráskód- és lapszámjelöléssel, esetenként nyelvtani rövidítésekkel. Az egyes szócikkeket többnyire a tazi szölkup megfeleléseket tárgyaló adatok, illetve megjegyzések zárják le. A Szójegyzék a cirill ábécé betűrendjét követi, azzal az eltéréssel, hogy Helimskij a szókezdő helyzetben nem fonematikus *б, з, д, з* mássalhangzókkal kezdődő szavakat a nekik megfelelő *п, к, т, с* kezdetű szavakkal együtt tárgyalja, nem szakítva el ezzel egymástól az etimológiailag összetartozó, s csak írásképtükben különböző változatokat pl. *ком ~ сом* stb.).

Az angol nyelvű Jelentésmutató (226–251) alfabetikus rendben sorolja fel a szójegyzékben előforduló angol jelentéseket, az előfordulások helyére utaló sorszámjelölésekkel.

A kötetet három Függelék (252–263) egészíti ki (Прибавления къ иркутским епархияльнымъ ведомостямъ № 3. 17. января 1876. года, N. P. Grigorovskijnak 1880-ban G. N. Potanin kérdőíve alapján készített szógyűjtései, valamint 1881-ből származó, kéziratban maradt szövegfeljegyzések: Образцы народной словесности томских самоедов I, II, VII) Helimskij szorgos filológiai és bibliográfiai gyűjtőmunkája eredményeként, hasznos adalékokkal szolgálva Grigorovskij szölkup nyelvi kompetenciájának megítéléséhez.

A Rövidítésjegyzék (264–265) a Szójegyzék szócikkeiben használatos nyelvtani rövidítéseket teszi egyértelművé.

Végül 54 tételből álló Irodalomjegyzék (266–268) segít tájékozódni a kötetben előforduló bibliográfiai utalások (pl. Дульзон 1966: 126, stb.) feloldásában.

A szóanyag szócikkekbe szerkesztését igen gondos szövegkritikai, lexikai, ill. nyelvtani elemzés előzte meg, ennek következtében a szójegyzék rendkívül megbízhatóan használható vitás kérdések perdöntőjeként: pl. az eddig csak a tazi szölkupból adatolt EW 137 *mirtj-* 'auszahlen', KH 344 *mirtjgo* 'уплатить' (vö. *mír* 'ár, érték') denominális igeképzőjének Psk. **ča-* formában való rekonstruálásához: GH 118 *мерци-* 'отплатить', az EW 37 *eti-* 'irgendeine Stimme geben', KH 127 *žygo* 'кричать (об олене)' Psk. **žčča-* denominális relatív tőige formában való rekonstruálásához: GH 217 *мъчъжу-* 'гремять, выть, дохнуть, звонить, трубить', vagy a CL 96 Tschl. 00 *tjaktembang* 'schnell' Psk. **tak-ča-* alakú azonosításához: GH 206 *čakču-* (*takča-*) 'торопиться' stb., stb.

Néhány apróbb figyelmetlenség (pl. az, hogy a szójegyzékből (165) kimaradtak az A-43 lsg *саньсын* 'на возу' és az A-43 lat *саньдоты* 'къ саням' adatok) sem ront le semmit annak értékéből, hogy az eddig nehezen hozzáférhető Grigorovskij források Helimskij alapos munkája eredményeként közkinccsé váltak, s ezzel a szerző a szölkup lexikográfia egyik régi adósságát törlesztette.

JANURIK TAMÁS

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium

Összegegyítette, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Akadémiai Kiadó Budapest 1984. 364 l.

Az a terület, amelyet a magyarság a honfoglaláskor birtokába vett, dél felől jó ideig határos volt a bizánci birodalommal. A magyarság és Bizánc között hat évszázadon keresztül szoros kapcsolatok szövődtek. Ezekről a kapcsolatokról a bizánci írásos emlékek egész sora tudósít. A magyarságra vonatkozó bizánci forrásrészletek fontosságára már egymaga az a tény is kellően rávilágít, hogy egyikükben, mégpedig Bíborbanszületett Konstantin császár (ur. 912–959) művének 40. fejezetében maradt fenn csupán a hét magyar törzs (*Nyék, Megyer, Kürt és Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszzi*) neve, amely olyan nagyszámú helységnevünkben él tovább mind a mai napig. De azt is csak egyetlen, bizánci forrásból, Ióánnész Kinnamosz 1180–1183-ban írott történeti művének 17. fejezetéből tudjuk adatszerűen igazolni, hogy a magyar *úr* főnév régi jelentése 'királyi herceg, trónörökös', a magyar trónörökös címe *urum* (*Ουροδου*), azaz *urum* volt. S e magyar méltóságnév nyomot hagyhatott magában a bizánci görög nyelvben is. Amikor I. (Komnénosz) Mánuel bizánci császár 1163-ban eljegyezte Mária nevű leányát III. István magyar király kiskorú öccsével, a későbbi III. Bélával (ur. 1172–1196), a magyar *Béla* nevet *Alexiosz*-ra változtatta, s a gyermeket *deszpótész*-nak kiáltotta ki. (L. Ióánnész Kinnamosz művének 19. fejezetét.) Moravcsik Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy a kijelölt trónörökös korábban nem viselte Bizáncban a *δεσπότης* címet, s lehetséges, hogy azt a magyar *urum* mintájára alkották meg. Ez esetben tehát egy magyar szójelentés szolgálhatott indítékul egy bizánci görög szójelentés kialakulásához, tehát magyar hatásra létrejött tükörjelennel lehet dolgunk a bizánci görögben.

Hunfalvy Pál már 1885-ben felvetette egy olyan „Chrestomathia Byzantina” tervét, amely magában foglalná a bizánci íróknak a magyarokról és a török népekről szóló híradásait. E nagy feladat elvégzését a magyar bizantinológia nemzetközileg is kimagasló tudósa, Moravcsik Gyula (1892–1972) vállalta magára. Az 1958-ban második, átdolgozott kiadásban is közzétett „Byzantinoturcica” (Berlin, 1958) című német nyelvű munkájában összegegyítette a török népek egész körére vonatkozó bizánci történeti forrásadatokat. Voltaképpen e munkáját egészíti ki „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” (a továbbiakban: BizForr.) című, most ismertetésre kerülő munka, amely nemcsak ismerteti a magyar vonatkozású bizánci forrásrészleteket, hanem meg is szövegezte, azaz görög eredetiben és magyar fordításban is közli őket.

Az alkotójának halála után tizenkét évvel közreadott BizForr. nemcsak az Árpád-kor alatt, tehát 1301-ig készült forrásrészleteket öleli fel, hanem a későbbieket is, ha azok az Árpád-korra vonatkoznak. Az elbeszélő forrásokon (monográfiák, krónikák, hagiográfiai munkák) kívül beszédek, levelek, alkalmi költemények, hadtudományi művek, feliratok, oklevelek, rendeletek, zsinati akták, alkalmi feljegyzések stb. is helyet kaptak benne.

Moravcsik Gyula halálakor, 1972-ben a BizForr. mintegy háromnegyed részben készen állt. Készen volt a szövegek összeválogatása és megállapítása, a kritikai apparátusok és a fordítások nagy része, megvoltak a bevezetések, a szövegekhez írott magyarázó jegyzeteknek pedig mintegy a fele. A kézirat gondozóira, Ritoók Zsigmondra és Kapitánffy Istvánra maradt a feladat, hogy a munkát bevégezzék. Mindketten Moravcsik Gyula tanítványai. Saját szavaik szerint a kézirat befejezésével és sajtó alá rendezésével is „köszönetüket és tiszteletüket kívánták leróni egykori mesterük iránt, s . . . egyben az olvasótól azt kérik: ami jót talál a munkában, azért a halott mestert dicsérje, ami hibát, azt tanítványainak rója fel” (BizForr. 5).

A magyar nyelvtörténet kutatói mindaddig az ÓMolv.-ben találhatták meg összegyűjtve a három legfontosabb magyar vonatkozású bizánci görög emlék (Bíborbanszületett Konstantin, a Veszprém-völgyi apácák görög nyelvű adománylevele, Ioánnész Kinnamosz) szövegét, a magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékeinek szavankénti feldolgozása pedig Gyóni Mátvás monográfiájában (Gyóni: GörFeljSz.) volt fellelhető. A BizForr. most kezükbe adja a teljes eredeti szöveganyagot a legmegbízhatóbb források alapján, pontos magyar fordítással és szakszerű jegyzetekkel ellátva.

A BizForr. szövegeiben előfordul néhány olyan földrajzi név, amely a történelmi Magyarország területére vonatkozik, de sem olvasata, sem pedig lokalizálása nincs megállapítva. Bíborbanszületett Konstantin említ egy *Τούτης* (BizForr. 48) nevű folyót, amelyet a temesközi Begával vagy Berzavával szoktak azonosítani (Ortvay: Vízr. 1: 280; Melich: HonfMg. 320; Györffy: MEIHonf. 213). Gyóni (GörFeljSz. 138) a folyónevet ismeretlen eredetűnek tartja. Ez a véleménye a BizForr.-nak (48) is. — Ioánnész Kinnanosz 1180–1183-ban írott történeti munkájában szerepel egy *Τέμπος* nevű helység, amely más forrásból nem ismeretes. Gyóni (GörFeljSz. 132) a Duna és Harámvár között keresi, és megfejtetlenül hagyja. A BizForr. (197) szerint a helység „alkalmasint a Duna jobb partján” feküdt. Ugyanebben a forrásban fordul elő egy *Τεμισης*-nek hívott délmagyarországi hegy. Gyóni (GörFeljSz. 131) az ómagyar *Temis* 'Temes' folyónévnek *-ης* görögösítő végződéssel ellátott alakjának tartotta, de a hegyet magát nem is igyekezett lokalizálni. A BizForr. (208, jegyzet) ekként nyilatkozik: „A Temises hegy ismeretlen. Neve a Temes folyóra emlékeztet, s az itt leírt események színhelye valószínűleg a Bánság.” — A bizánci forrásokban gyakorta előforduló *Φραγγοχώριον* 'Szerémség' (BizForr. 268, 270, 275, 303, 305, 329, 330) tkp. értelme 'frank vidék'; vö. bizánci görög *φράγγοι* [többes sz.] 'német frankok, németek; itáliai frankok; normannok; franciák' (Moravcsik Gyula: EtSz. 2: 514 *Fruskagora* a.) és *χώρα* 'vidék', *χωρίον* 'hely, helység'. A név szorosan összetartozik a Fruska Gora déli nyúlványainál fekvő Mandjelos helység régi magyar nevével, *Nagyolaszi*-val (1.: EtSz. 2: 513 *Fruskagora* a.; FNESz. 225 *Fruska Gora* a.). Gyóni (GörFeljSz. 140) arra mutat rá, hogy Nagyolaszi tájékán 1162-ben milánói olasz vendégek telepedtek meg. Róluk kaphatta a nevét Nagyolaszi, Nagyolaszi-ról pedig a szerb-horvát *Fruška Gora*, valamint a bizánci görög *Φραγγοχώριον* (tkp. 'olasz vidék').

A BizForr. mint történeti forrásgyűjtemény elsősorban természetesen a szorosabb értelemben vett történetek és a művelődéstörténeti kutatók számára tartalmaz felbecsülhetetlen értékű adatokat. De — mint a fentebbi példák is mutatják — nagy haszonnal forgathatják a nyelvtörténészek is.

Moravcsik Gyula hatalmas munkásságának méltó záróköve a BizForr. A mester tanítványaira vár a munka folytatása, amely a 14.–15. századi bizánci forrásokra terjedne ki.

KISS LAJOS

Bárcei Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 196 l.

I. Az 1980-as évek első fele a magyar nyelvemlékkutatás terén örvendetes események egész sorát hozta. Mindenekelőtt (1982 májusában) az Ómagyar Mária-Síralom, s megkerült (1983 decemberében) a Königsbergi Töredék. Árpád-kori szövegeink körül így valóságos megmozdult a levegő; az, amire az elmúlt évtizedekben úgyszólván semmi mód nem volt: a főtí emlékek közvetlen tanulmányozása, részletes paleográfiai leírása, nyelvészeti, irodalomtörténeti, kodikológiai elemzése lehetővé válik, illetőleg részben vált máris. Ráadásul ezek az események olyan időszakban következtek be, amikor a nemzeti múlt emlékei (s köztük a nyelvemlékek) iránti érdeklődés széles körben megélné, s amikor a magyar könyvkiadás — éppen ezzel összefüggésben —

olyan páratlan vállalkozásokat is magáénak mondhat már, mint a Vizsolyi Biblia facsimiléjének megjelentetése 1981-ben, vagy a Jordánszky-kódexé 1984-ben. Mindezek a jelenségek — s több más, hasonló kezdemény — arra vallanak, hogy nyelvemlékkiadásunk kezdi komolyabb mértékben törleszteni súlyos adósságait, s ez a tény — többek között — korszerű feldolgozások ígértét is magába rejti.

Ilyen munkákban ugyanis nem bővelkedünk. Bárczi Géza 1944-ben leírt sommás megállapítása: „alig néhány nyelvemlékünknek van monografikus feldolgozása” (MNY 40: 313) ma is tökéletesen igaz. Annál nagyobb öröm, hogy éppen legkorábbi szövegeinkkel kapcsolatban e téren is változott a helyzet: 1980-ban jelent meg Benkő Lorándnak Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című monográfiája, 1982-ben pedig Bárczi Géza posztumusz könyve: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.

E két mű közel egyidőben került be a nyelvtudomány vérkeringésébe, tematikájuk is igen sok ponton érintkezik — keletkezéstörténetükben azonban függetlenek egymástól. Két párhuzamosan érlelődő gondolatrendszer kész eredményei találkoznak most — anélkül azonban, hogy a maga egészében egyik is közvetlenül hathatott volna a másikra. Így az olvasó dolga, hogy fölfedezze a nézetek összecsengését, a megközelítési mód különbségeit, s tovább töprengjen a nyitott kérdések felett — tudva azt, hogy éppen ezek viszik előre a tudományt, hiszen annak a feladata valóban az, „hogy nyugtalanokdjék és nyugtalanítson” (Pais Dezső: Valóság 1971. 6. sz. 44).

2. Bárczi Géza egész munkásságában kutatás és oktatás elválaszthatatlanul fonódik össze. Nevezetes egyetemi tankönyvei egy-egy szakterület szintézis értékű kézikönyveivé váltak. Mostani munkája voltaképpen előadás-kézirat: egy négy féléves speciális kollégium teljes anyaga. Előadás-stílus és monográfia-stílus elvbene távol eshet egymástól — Bárczi Géza tudói habitusát éppen az jellemzi, hogy előadásmódjában egyszerre van jelen a lapidáris tömörség és a hajlékonyság, a hatalmas tényanyag és az előlé boltozódó, világosan követhető, s szemünk láttára kibontakozó gondolatív.

Szempontrendszere a következő: mondatról mondatra haladva, s a mondatrészek belső rendjét követve vizsgál meg minden egyes szót, s azon belül — a szöveg felől közelítve — minden morfémát. Így valóságos történeti morfematika tárul elénk (az ebben való tájékozódást kitűnő tárgymutató is megkönnyíti), mely egyrészt a Halotti Beszéd ragozási és jelezési rendszereiről, szóképzéséről és tőtanáról ad átfogó képet, másrészt alapvető feladatának tekinti az oda vezető fejlődés bemutatását, s ezáltal lépten-nyomon távlatokat nyit az ősmagyar kor felé is. Külön gonddal elemzi az alapszó etimológiai problémáit s a vele összefüggő hangtörténeti és jelentéstani kérdéseket — nemegyszer friss ötleteket pendítve meg (vö. *mená*) vagy újabb nézetekkel szállva vitába (vö. *bováug*). E rendkívüli sokoldalú megközelítés alapozza meg az olvasatot és az értelmezést, mely minden reális lehetőséget számba vesz, s úgy törekszik határozott állásfoglalásra, hogy sohasem lép fel a kizárólagosság igényével. E tekintetben is példa lehet kutatónak, oktatónak egyaránt.

3. Mik a szemléleti alapjai e nagyszabású munkának? — E kérdésre választ keresve két meghatározó mozzanatot emelnék ki: az egyik a funkcionális megközelítésmód, a másik a rendszertani összefüggésekre irányuló figyelem. Amikor a tárgyas ragozás *j* elemének megfejtése tárul elénk (vö. *Latiatic, zocostia*), a magyarázatban elsődleges szerepet kap a zavaró homonímia kiküszöbölésének elve (a *látá* alak eredeti kettős értéke: 'látja' és 'látá'); majd képet kapunk arról, hogy ez a *j* hogyan terjed tovább a paradigmában, s válik az alanyi és a tárgyas ragozás megkülönböztetésének egyik eszközévé; s végül, de korántsem utolsósorban tisztázódik az, hogy keletkezéstörténetileg nem függhet össze sem a felszólító mód jelével (mert az jóval korábbi), sem a birtokos személyjelezés *-ja/-je* elemével (mert az meg későbbi), s ennek megfelelően e három *j* eredete és viselkedése határozottan eltér egymástól. Ilyen módon egyrészt merőben új magyarázatok születnek (ezek egyike-másika mesteri kis tanulmány formájában külön is megjelent, l. MNY 69: 210–2, 71: 129–31); másrészt egy-egy ilyen elemzés messze túlmutat az adott elem problematikáján: összefüggések egész sorára vet világosságot, s benne valóban fölsejlenek egy tervezett ómagyar nyelvtan körvonalai. Hasonló példákat szép számmal idézhetnénk még: a *vognuc* főlveti a mai *vagyunk* kialakulásának a kérdését is, s erre voltaképpen az *uromc* adja meg a választ: a névszói alakokban kiformalódott *-unk/-ünk* terjedt át analogikusan — a birtokos személyjelezés és az igeragozás szoros rendszerkapcsolata révén — a megfelelő igealakokra is. S a tágabb összefüggések néha olyan kristálytiszták, hogy a fejlődés kulcsát is megadják: „ennek megoldása önként kínálkozik” — mondja Bárczi a feltételes mód jelének megánhangzójáról (85), s a *várnél, várnál*, meg a *várek, várál* sor tökéletes párhuzama valóban igazolja a kérdéses elemnek az *-á/-é* múltidő-jelből való származtatását. „Újraalkotás” (vö. *jeleym, terumteve* stb.), „ráértés” (vö. *mív, Wimagguc* stb.), „zsugorodás” (vö. *miloftben, neki, meret* stb.): megannyi jellegzetes

terminus, mely különféle nyelvi tényekkel kapcsolatban utal alak és funkció sajátos viszonyára, s arra, hogy a „szabálytalan”-nak látszó alaki fejlődés mögött milyen mélyen rejtőző funkcionális okok húzódnak meg.

4. „A stílus maga az ember” — mondja Buffon, s Bárczi Géza könyvéről szólva lehetetlen e vonatkozásokat nem említeni. Sajátosan egyéni, azonnal fölismerhető stílus az övé, melynek egyik jellegzetessége talán éppen az, hogy kerül minden feltűnést. A gondolat elevensége, a biztos kritikai érzék és a páratlan arányérzék találja meg a maga fegyverzetten is könnyed, természetes kifejezését. Legjellemzőbb talán az a mód, ahogy a feldolgozott roppant szakirodalom egy-egy megállapítását teszi mérlegre: „Ez lehetséges, de nem igazolható” (35), „A magyarázat szellemes, de közel sem meggyőző” (36), „teljesen ellenkezik az ismert tényekkel” (45), „A cáfoló érvek nem cáfolnak semmit” (51), „ellenérvei meggondolkodtatók, noha nem döntik el a kérdést” (59), „Ha ez az okoskodás helyes volna, . . . Ámde, mint tudjuk . . .” (61–2), „Ez a magyarázat . . . nem egyéb röpke ötletnél” (137). Az effajta szintetikus megjegyzések mindig szabatosak, árnyaltak és rendkívül tárgyyszerűek: a tudományos igazság keresésének útját jelzik. Eppen ezért illik az előbbi sorba a következő idézet is: „valamikor magam is ezen a véleményen voltam. Ma nem így látom a kérdést.” (48.)

5. Köszönet illeti a könyv sajtó alá rendezőit és szerkesztőit: E. Abaffy Erzsébetet és N. Abaffy Csillát azért, hogy mintaszerűen gondos munkával közkinccsé tették azt, aminek közkinccsé kellett válnia. S az öröm egyben a felelősségtudatot is fölébreszti: Bárczi Géza Halotti Beszéd elemzésével párhuzamosan magyarázta Pais Dezső az Ömgyar Mária-Siralom szövegét. Módot kellene találni arra, hogy az ő gondolatai is szélesebb körben hassanak.

KOROMPAY KLÁRA

Lars-Gunnar Larsson: Studien zum Partitivgebrauch in den ostseefinnischen Sprachen.

Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 15. Uppsala 1983. 158 l.

Lars-Gunnar Larsson, az uppsalai egyetem finnugor intézetének vezetője, doktori disszertációjának tárgya: a partitivusz használata a balti finn nyelvekben. Ezekben a nyelvekben a partitivusz az alany, a tárgy és a névszói állítmány esete lehet. Az ablativusz használata a mordvinban, valamint a genitivuszé a balti nyelvekben sok esetben megfelel a partitivusz használatának a finnugor nyelvekben. Az értekezés vizsgálja a partitivusz használatát a balti finn nyelvekben, az ablativuszé a mordvinban és a genitivuszé a balti nyelvekben. A szerző azt az elméletet dolgozta ki, hogy a partitivusz tárgyként való használata a balti finn nyelvekben a volgai finn alapnyelvre megy vissza, de ugyanakkor befolyásolta a balti nyelvek genitivuszának használatát is. A balti finn nyelvekben sok balti jövevényszó található, és a disszertáció azt próbálja bizonyítani, hogy a balti hatás nemcsak a szókinccsre szorítkozott, hanem a finnugor nyelvek szintaktikai struktúrájában is kimutatható nyomokat hagyott.

A szerző vizsgálatában az összehasonlító módszert alkalmazza. A kutatók előtt már régóta ismert, hogy a partitivusz használata részben a mordvin, részben a balti genitivusz használatával mutat hasonlóságot.

Az első fejezetben azt a hipotézist állítja fel, hogy a partitivusz használata két különböző történelmi rétegből eredeztethető: az egyik az ősfinn-volgaira megy vissza, a másik az ősfinnben jött létre, balti befolyás alatt. A lapp nyelvet nem veszi figyelembe a szerző, mivel a lapp partitivuszról szóló nézetek a kutatóknak a lapp nyelv helyéről vallott felfogásától függenek. Több tény — mindenekelőtt a jövevényszavak vizsgálata —, arra mutat, hogy a balti nyelv hatott az ősfinnre. Mivel a tárgyat nehezen lehet definiálni, a szerző az igéből indul ki, és vonzatainak váltakozását vizsgálja.

A kétnyelvű lakosság, amely a balti hatást az ősfinnre közvetítette, bizonyára a jelentés alapján azonosította a balti és ősfinn szavakat. Ezért kerülhetett egy balti szó vonzata is az ősfinnbe. Így lehet az esetdisztribúciót ugyanannál az igénél vizsgálni. A balti finn nyelvekben a partitivusz használata az aspektussal áll kapcsolatban, ezért a szerző részletesen tárgyalja az aspektus kérdését is.

A balti finn nyelvek anyaga nyelvjárási szövegekből származik, ami a különböző nyelvekre egy egységes anyagot ad. A mordvin anyag a Finnugor Társaság mordvin szótárának kéziratából való. A balti anyag kézikönyvekből származik.

A második fejezetben a szerző releváns morfológiai viszonyokat tárgyal. A balti nyelvekben az egyes számú genitívusz kapcsolatban áll az ablatívusszal: néhány tőtípusban a genitívusznak és az ablatívusznak közös formája van, más tőtípusban az eredeti ablatívuszt genitívuszként használják, bár e téren az óporosz különbözik a kelet-balti nyelvektől. A balti genitívuszhasználat bizonyára az ősidogermánban gyökerezik. A többes számú ragozás kora az uráli nyelvekben vitatott. A legszokványosabb osztható tárgy a balti finn nyelvekben bizonyára a többes számú tárgy. Az ősfinn többes számú ragozás hipotetikus fejlődése tehát fölemlhetette a partitívuszi tárgy frekvenciáját, de fennáll az a lehetőség is, hogy a megfelelő egyes számú formákat kollektív jelentésben használták. Bizonyos fajtájának a mordvinban formális kifejezése van, s hasonló rendszer fejlődik a vepszében. A lettben és a litvánban bizonyos fajtája formálisan kifejezhető, ha a főnévnek melléknévi jelzője van. Az aspektust sok nyelvben igekötőkkel fejezik ki. A litvánban perfekтив igekötők vannak. A lív átvett lett igekötőket, a vepsze orosz igekötőket. Néhány határozószónak hasonló funkciója van. Egy igekötős rendszerben több információ fekszik az igei formában (az igealakban).

A harmadik fejezet a predikatív helyzetet tárgyalja. A finnben nagyon elterjedt a predikatív partitívusz, de ez kései fejlődésnek minősíthető. Az ősfinnben a predikatív partitívusz klasszifikáló jellegű volt és meghatározta az alanyt. Ugyanezek a funkciói vannak a predikatív genitívusznak a baltiban. Az ablatívusz a mordvinban anyagot jelölhet, de predikatívumként felléphet az *-re* végződő melléknévi vagy genitívuszi forma is. A mordvinban és bizonyos balti finn nyelvekben az elatívuszt is használják anyagjelölésre.

A negyedik fejezet arról az anyagról szól, amelyet funkció szerint csoportosítanak. Valamennyi balti finn nyelvben a partitívusz alanyként állító létmondatokban és tárgyként tagadó mondatokban található, valamint tárgyként határozatlan mennyiség kifejezésére, bizonyos duratív igéknél és olyan infinitívusoknál, melyeket mozgási ige előz meg. Néhány nyelvben a partitívuszi tárgy bizonyos kontextusban rövidtávúságot fejezhet ki. Valamennyi balti finn nyelvben a modern finn kivételével túlsúlyban van a partitívusz mint a személyes névmás tárgya, ami a régi használatot képviseli. A balti finn nyelvcsoporton belül különbségek vannak mindenekelőtt az esetdisztribúcióban statikus és érzékeltetési igéknél, ahol többek között a finnben tárgyeset van, az észten viszont partitívusz. A vepszében, lívben és bizonyos finn nyelvjárásokban olyan esetdisztribúció található, amely a többi nyelvtől eltér. Többnyire a szomszéd nyelvek [lett, orosz, északi (skandináv) nyelvek] hatásától függ. A mordvinban az ablatívusz használatának nincs olyan elterjedése, mint a partitívuszénak a balti finn nyelvekben. Az ablatívuszi tárgy főleg az „*enni*” és „*inni*” igéknél használatos. A mordvinban előfordul viszont a nominatívuszi és inesszívuszi tárgy is. A balti nyelvekben a genitívusznak több olyan használata van, amely megegyezik a partitívuszéval a balti finn nyelvekben. A genitívusz az alany esete tagadó létmondatokban, valamint állító létmondatokban, ha határozatlan mennyiséget fejez ki. Tagadó mondatokban a tárgy genitívuszból áll. Néhány igénél, pl. „*enni*”, „*inni*”, „*adni*”, a genitívuszi tárgy határozatlan mennyiséget fejez ki. A genitívuszi tárgy előfordul néhány duratív igénél is. A litvánban a genitívuszi tárgy kifejezheti egy cselekvés rövidtávúságát.

Az utolsó (5.) fejezetben a szerző összehasonlítja a mordvin ablatívuszt, a balti finn partitívuszt és a balti genitívusz disztribúcióját. Azokat a helyzeteket, ahol ezek az esetek ugyanazt a funkciót töltik be, mint pl. az „*enni*”, „*inni*”, „*jélni*” igéknél, olyan azonosítási oknak tartják, amely az ősfinn partitívusz balti genitívusszal való azonosításának előfeltételül szolgált. Ezért vezették be a partitívuszt az ősfinnbe balti mintára olyan funkciókban is, amelyekben az ősfinn-volgaiban nem fordult elő. A mordvin ablatívusznak nincs olyan erős helye mint a finn partitívusznak a nyelvtani rendszerben; a nominatívusszal, genitívusszal és inesszívusszal konkurál a tárgy funkciójában.

Ha a balti hatás valóban úgy zajlott, ahogy itt bemutatják, akkor ez azt jelenti, hogy nem lehet egy töretlen fejlődési láncot rekonstruálni a balti finn partitívusz történetében. A balti befolyás valami újat hozott a rendszerbe, ami nem volt integráló része a régi partitívuszhasználatnak. Ezek szerint, amikor a rendszer átalakult, (legalább) két elv érvényesülhetett. A finn nyelv szinkron leírása számára ez azt jelenti, hogy nem kell kimutatni a partitívusz alapjelentését.

Összefoglalásul megállapítható, hogy Lars-Gunnar Larsson a balti finn partitívusz részletes vizsgálatával olyan munkát tett az asztalra, amely e kérdés további tanulmányozására korszerű kiindulásul, alpműként szolgálhat.

K. Palló Margit: Régi török eredetű igéink

Studia Uralo-Altaica. Supplementum 1. Szeged 1982. 271 + XII l.

Török eredetű igéink kutatása török jövevényszavainkon belül is feltűnően elhanyagolt terület. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy a múltban — bizonyos mértékig a jelenben is — szinte bénítólag hatott a kutatásra Gombocz az azon megállapítása, hogy a török igék csakis tőalakban kerülhettek be a magyarba, s tőalakban éltek tovább magyar nyelvbeli életüket is. Gombocz tisztelretreméltó tudományos nagyságát a legcsekélyebb mértékben sem érinti eme tévedésének felemlítése.

Gombocz elméletének megfelelően a magyar nyelvtudomány csak néhány, valóban tőalakban meghonosodott igét fogadott el igazán török eredetűnek (*dől, gyúr, ír, seper, szán, szór, szúr, tűr¹, tűr²*). Azt is látni kellett azonban, hogy a török igék már hozhattak magukkal török képzőket, s ha az azonos funkciójú török és magyar képző hangtanilag is egybeesik (pl. török és magyar *-n* és *-l* passzivum illetőleg reflexivum, török és magyar *-t* kauzativum), nem igen lehet eldönteni, hogy már képzett szavakat vettünk-e át a törökből, vagy tőalakokat, amelyekhez a magyarban járultak magyar képzők. Pl. a m. *bocsát, bocsánik* lehet a török *bošat-* 'kiürít' és *bošan-* 'kiürül' külön-külön átvétele, de az is lehet, hogy a török *boš-* 'kiürül' alapige került a magyarba, s itt bővült *-t*, ill. *-n* képzővel. Hasonló kettősség rejlik az *őrül* (< török *ágrül-, ávril-* 'forog' vagy *ágr-* vagy *ágr-* 'ua.') és *gyúl* (< török *yürül-, yurül-* 'felhalmozódik' vagy *yür-, yur-* 'felhalmoz') igéink etimológiájában. A szakirodalom eddig nem foglalkozott azzal a problémával sem, hogy mi történt azokkal az igékkel, amelyek nyílt szótaggal kerültek be a magyarba. Pedig eléggé egyszerű lenne, hogy ezeket valamely magyar képzővel kellett zárt szótagúvá alakítani. Elfogadhatott viszont az, hogy egyes török eredetű igék beilleszkedtek az ikés igék rendszerébe (*bocsánik, csökök, üllök, késik, okik, önik, szökik, szünik*).

Az elmondottak alapján érthető, hogy a TESz, amelynek a török jövevényszavakkal kapcsolatban sem lehetett más célja, mint a tudományos kutatás adott szakaszában elért eredmények kritikai szellemű regisztrálása, viszonylag kevés igénet minősítette török eredetűnek, s nagyon sok korábbi próbálkozást elutasított.

Ilyen előzmények után az is érthető, hogy K. Palló Margit munkáját fokozott érdeklődéssel veszi kezébe a téma iránt érdeklődő szakember. A munka reális értékrendjét azonban csak akkor határozhatjuk meg helyesen, ha annak vesszük, ami: török eredetű igéink megfejtését célzó ötlettárnak, adalékgyűjteménynek. Palló Margit sok esetben korábbi kutatók (Révai, Gyarmathi, Thúry, Vámbéry, Bálint) ötleteit újítja fel, máskor maga teremt új etimológiákat. Szócikkjei nincsenek megfelelően kidolgozva, etimológiai olykor ingatag csillagos alakokra vagy bonyolult jelentéstani kombinációkra épülnek. Mégis érdemes minden egyes szócikkét alaposan átgondolni, s az arra érdemeseket — majd a jövőben — megfelelő adatokkal és filológiai apparátussal kontrollálni, mert ötletei között bizonyosan sok olyan akad, amit a jövő kutatásai igazolni fognak. Mint ahogyan tudományos értékűvé lett Vámbéry számos etimológiája, rendkívüli fantáziával összeállított anyagának jelentős része is.

K. Palló Margit minden egyes szócikkénél alapvetően a TESz álláspontjára. A következőkben mi is a TESz minősítési fokozatai alapján rendezzük valóságosan vagy feltételezeten török eredetű igéinket, megvizsgálva a Palló Margit által felvetett újabb megoldási lehetőségeket.

I. A TESz által is török eredetűnek mondott igéink

Ezek egy részénél a szerző csak megismétli és megerősíti a TESz-ben mondottakat (*bocsát* és *bocsán-ik*,* *bosszan-t* és *bosszan-kodik*, *csök-ik* > *csök-ken*, *gyárt*, *gyúr*, *ül-ik*, *kés-ik*, *ör-öl*, *seper*, *szór*, *szök-ik*, *szúr*, *tűr¹*, *tűr²*). Másoknál módosítja a TESz-ben mondottakat: más török előzményt tételez fel, vagy másként gondolja az átvétel folyamatát. A török *tüš* ~ *tüš-* nomenverbum különböző időben történt átvételének tartja a *dél* és *dől* szavunkat. Ugyancsak török nomenverbum átvételének véli az *ok* és *ok-ik*, *ok-ul* nomen-verbum párukat. A *til-ol* és *tülö* esetében is kettős átvételre gondol: A *til-ol* a bolgár-török **til-* ~ köztörök *tal-* ige átvétele, míg a *tülö* az ebből képzett **tilay* névszóé. A *szán* 1. 'gondol, tervez'; 2. 'sajnál' jelentésselkülönülést nem a magyarban végbement folyamatnak tartja, hanem úgy véli, hogy két különböző igét vettünk át, nevezetesen török *san-* 'gondol' igét és a *saqin-* 'sajnál' igét. Ez utóbbinál azonban csak egy kipszak

* A következőkben a magyar járulékot kötőjellel választjuk el az igétől.

sayın- lehetett a magyar szó előzménye. A *szűn-ik* igénél is egy kipcsek *söyün-* előzményre gondol. Korai átvételű *ír* igénk előzményének nem csuvasos **ır-*, hanem **yır-* alakot tételez fel.

Mindezek az elképzelések megérdemlik a további alapos vizsgálatot.

II. A TESz szerint a török eredet vitatott — de lehetséges, valószínű, további vizsgálatot érdemel

Az idetartozó szavak etimológiáihoz a szerző esetenként meggondolandó, új elképzeléseket ad. A *bús-ul*, *csat-ol*, *gyalá-z* igéknél megfordítja az átvétel sorrendjét, nem a valóban nem egészen meggyőző török nomenekből indul ki, hanem a biztosabb verbumokból (vö. török *büş-* 'haragszik', *çat-* 'összekapcsol', *yala-* 'gyanúsít'). Elfogadja a *gyön-ik* ige Mándoky István által adott etimológiáját (< török *yuvan-* 'mosakszik'). Elgondolkodtató az is, amit az *irt* és *arat* lényegbevágó jelentéskülönbségéről mond. Nem vitás, hogy *ara-t* igéknak jelentéstani szempontból kifogástalan előzménye lehet a török *ora-* 'vág, sarlóval levág' ige.

Igen nagy valószínűséggel elfogadhatjuk a *bor-ít* és *bor-ul*, *ér¹*, *ölt*, *ön-ik* etimológiáját, további adatokkal megtámogatva valószínűleg igaznak fog bizonyulni a *gyötör*, *gyül*, *köszön*, *teker*, *to-jik*, *váj*, *ver²* etimológiája is. Viszont továbbra is inkább magyar szóhasadás eredményének kell tartanunk a *gyarat* (~ *gyárt*) és *örül* (~ *örül*) igét, s a *tér¹* ige is jobban magyarázható a TESz-ben szereplő török *táğır-* 'körbe jár', mint a szerző által felvetett *tár-* 'összegyűjt' igéből.

III. A TESz szerint a török származtatás kevésbé valószínű, nem valószínű, súlyos nehézségekbe ütközik

Igy minősített igéink török eredete valóban nagyon problematikus. Egyedül a *gyül* ige etimológiája olyan, amely további kiegészítésre érdemes. Ha ugyanis elfogadjuk a *gyula*, *Gyula* (< török *yula* 'fáklya') méltóság- és személynév etimológiáját, el kell fogadnunk a *gyül* (< török *yal-*, *yul-* 'fénylik') ige etimológiáját is. Továbbra sem meggyőző a *becsül*, *gyültöl*, *nyargal*, *öriz*, *tör* és *úz*, *úzik* etimológiája.

IV. A TESz szerint a török származtatás téves, nem fogadható el

Feltűnő, hogy a TESz által így minősített etimológiák között sok olyan akad, amely véleményünk szerint, további, kiegészítő vizsgálatot érdemel. Ilyenek: *csűr* (< török *dävür-* 'csavar'), *eng-ed*, nyj. *eng-ül* (< török *an-* 'hajlik, meghajol'), *kap* (< török *gap-* 'megragad, elkap'), *ták-ol* (< török *tağ-* 'erősít, rögzít valamihez'), *tám-ad* 'keletkezik' (< török *tam-* '(tűz) támad, kigyullad'), *tart* (< török *tart-* 'tart, hűz'). Továbbá az *ocs-üdik*, *ocs-ul* (< török *aç-* 'kinyit'), *açil-*, *açul-* 'kinyílik; magához tér'), *ten-eg*, *ten-g* (< török *tân-* 'körbe jár, bolyong'), *töké-l* 'teljessé tesz', *töki-t* 'tönkretesz' (< török *tükä-* 'befejeződik', *tükä-* 'befejez').

Nemigen fogadható el a következő szavak etimológiája: *ápol* és *apol*, *bágyad*, *dül*, *ér²*, *érik*, *gyarapodik*, *int¹*, *irgalmaz*, *izzik*, *jár*, *kiván*, *könyörül*, *szendereg*, *szid*, *tart* 'akadályoz', *telepedik*, *tilt*, *túr¹*, *unszol*, *üdül*, *ver¹* 'üt', *verseng*.

V. A TESz meg sem említi a török eredet lehetőségét

Még ezen etimológiák között is akadnak figyelemreméltó elgondolások, amelyeknek érdemes lesz utánajárni. Ilyenek: *ajná-oz* (< török *aynür-* 'kímél'), *áporo-dik* (< török *opra-*, *apra-* 'tönkre megy, elavul'), *bán¹* (< török *bayın-* 'kiengesztelődik, megbékél'), *bom-ol* (< török *bun*, *mun-* '(az esze) megzavarodik'), *torl-ik*, *torl-ódik* (< török *torul-* 'fennakad, (az út) elzáródik'), *ter-el* (< török *tär-* 'összegyűjt'). Eléggé bizonytalan a *győz* (< török *yegäd-* 'jobbnak lenni, győzni'), *im-ad* (< török *um-*, *im-* 'kér, kíván valamit') és *vány-ad* (< bolgár-török **van-* ~ köztörök *on-* 'sápad, fakul') etimológiája. Nem fogadható el a *bír*, *ijed* és *kajtat* etimológiája.

*

E vázlatos bemutatás alapján is meggyőződhetünk arról, hogy a szerző igen sok megfontolásra érdemes ötletet vet fel. Munkájának fő érdeme, hogy török eredetű igéink kutatását kimozdította a holtpontról, megcáfolva azt a korábbi nézetet, hogy a török igék csak tólabban honosodhattak meg nyelvünkben. Érdeme továbbá, hogy etimológiáiban bátran él a török hangtan és alaktan néhány sajátosságával, mint pl. a hangrendi

átcsapás, a nomenverbumok gyakorisága, a török igék aktív és passzív jellegének nem mindig határozott elkülönülése stb. Igaza lehet abban is, hogy török átvételeink idejét nem szabad a honfoglalás előtti két évszázadra korlátozni, időben sokkal jobban szét kell húzni.

Kifogásolható ugyanakkor az etimológiák kidolgozatlansága, a török bizonyító anyag hiányos volta, olykor pontatlansága, a jelentés fontosságának eltűlése a szó hangalakjával szemben.

Palló Margit ötleteket adó munkája tovább lendítheti török eredetű igéink kutatását.

KAKUK ZSUZSA

Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig

Nyelvészeti Tanulmányok 23. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 542 + 51 l.

Évtizedek aprólékos és szerteágazó kutatásainak eredményeit foglalja egybe ez a könyv. Mollay Károly ifjú korától kezdve tanulmányozta szülővárosa, Sopron páratlanul gazdag latin-német nyelvű okleveles anyagát, a német nyelvjárástörténeti vizsgálatokon túl kutatja a város múltját, hajdani lakóinak életkörülményeit. Számos részterületet érintő búvárkodásainak korábbi eredményeit (névtan, várostörténet, oklevéltudás, néprajz stb.) szakadatlanul gyarapítva, fejlesztve használta fel ebben a művében. A könyv fordulópontként értékelhető német jövevényszó-kutatásunk történetében.

Mollay Károly az első a magyar nyelvészet történetében, akinek sikerült — életműve eddigi eredményeit felhasználva — a komplex kutatás módszerével vizsgálni, áttekinteni, összefoglalni a német—magyar nyelvi (és történeti) kapcsolatok kezdetét és további szakaszait egészen a 16. század végéig.

Munkája két nagy részre tagolódik:

A) Történeti és nyelvi áttekintés I. Német jövevényszó-kutatásunk problematikája (11—68); II. A német—magyar nyelvi érintkezések külső története (69—134); III. A német—magyar nyelvi érintkezések belső története (135—164);

B) Szócikkek — Függelék: három helységnév (167—576; 577—692); Rövidítések, bibliográfia, szótmutatók (593—643).

A szerző az általa felvetett kérdéseket elsősorban az átadó nyelv, illetőleg nyelvjárá(s)ok) felől közelíti meg, lehetőleg teljes részletességgel feltárva az átadás időbeli és területi körülményeit. Mindez aprólékos, szerteágazó vizsgáldódsát követelt. Az átvétel indítéka, a befogadó nyelvi közösségek, csoportok helyzete sem maradt feltáratlan — bár részben a korábbi magyar nyelv- és szótörténeti kutatások egyenletlenségei miatt is — kissé háttérbe szorult. Mollay számos esetben egészítette ki a szómagyarázatokhoz szükséges, de a magyar hangtörténeti vizsgálatokból hiányzó vagy fogyatékosan adatolt hangfejlődési mozzanatokot.

A munka első része nagyméretű elvi alapvetés; a szerző áttekint a korábbi kutatások eredményeit, bírálja azok módszerbeli fogyatékoságait, helyreigazítja a téves állításokat vagy a szerinte jogosulatlan következtetéseket, felszínes általánosításokat, értékeli a szakirodalmat.

Mollay Károly bíráló személyiség. Különösen három név bukkan fel sűrűn könyve lapjain: Melich János, Kniezsa István és Moór Elemér neve. Velük kapcsolatban sem fukarkodik a kritikai jellegű megállapításokkal, és velük vitázva bontakoztatja ki a maga nézeteit. Ahol szükségesnek látja, a saját korábbi állásfoglalását is módosítja (így az ófelnémet korban átvett szavakkal összefüggésben: vö. ehhez: ALH I: 416); esetleg — újabb adatok alapján — egyes szavak etimológiáját is másképp látja (pl. a *bokálya* esetében). Minderről részletesen nyilatkozik: Az első összegezés, A helynevek vallomása és A hangtörténet tanulságai című fejezetekben.

Itt, és az egyes szócikkek tárgyalásakor is többször vitába száll Kniezsának A magyar zs hang története című szellemes, és a maga idejében úttörő értékű tanulmányával (MNY 29: 94—104, 142—157). Ugyancsak több ízben utal Kniezsa nagy művére, A magyar nyelv szláv jövevényszavai-ra, amelyet egyébként mint az ún. „szótárforgató etimologizálás” legkiválóbb teljesítményét értékeli (52—53).

Kár, hogy könyvének ebben a fejezetében nem foglalkozik részletesebben a német nyelvtörténet korszakolási kérdéskörével, pedig a korszakhatárok megvonását az egyes szavak tárgyalásakor meghatározó értékűnek tekinti (vö. 53—56).

A német nyelvű szakirodalom tárgyalásához kapcsolódva két apró megjegyzésem van: 1. zavarónak tartom a német neveknek korábban szokásos „magyaros” írásmódját, mint: Schmeller András, Behaghel Ottó, Willmanns Vilmos, Valjavec Frigyes (később Friedrich Valjavec-ként is);

2. A Bécsben 1963 óta megjelenő Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch (WBÖ.) hajdani szerkesztői közül Viktor Dollmayr már 1964-ben, Eberhard Kranzmayer pedig 1975-ben meghalt; azóta munkaközösség szerkeszti Ingo Reiffenstein irányításával; eddig 24 füzetet jelent meg.

A „forrásolvasó etimologizálás” című fejezetben idézi a szerző Hadrovics Lászlónak (akitől egyébként ez a kutatásmódszertani elnevezés is származik), egy, a latin forrásokat értékelő megállapítását: „Azt merném állítani, hogy történeti időben átvett jövevényszavaink zömének biztos etimológiája benne lappang a hazai latin forrásokban” (idézve: 58). – Mollay ehhez a következőket fűzi: „... amit ő (ti. Hadrovics) a hazai latin nyelvű forrásokról mond, az teljes mértékben áll az egyéb hazai (szláv, német, oszmán-török, rumén) nyelvű forrásokra is” (59). Ezeket a módszertani szempontból rendkívül fontos megállapításokat azonban – véleményem szerint – ki kell egészíteni. A latin szövegben található idegen nyelvi elem (azaz más nyelvi szó) előzménye lehet egy a magyarban csak később felbukkanó kölcsönszónak, feltéve, hogy maga a latin szöveg magyar szerzőtől való. Hazai német szövegben jelentkező, annak szóállományához képest „új”-nak tekinthető német szó csak a hazai német nyelv- (nyelvjárás)-történet számára vehető figyelembe; a magyar nyelv elemeként, azaz kölcsönszóként, jövevényelemként csak attól az időponttól kezdve lajstromozhatjuk, amikor magyarnak tekinthető szöveggörnyezetben találkozunk vele (vö. ehhez: a Német elemek a 17. század magyar nyelvében című munkám 23–24. lapján közöltek).

Az átvételek irányáról szólva – Mollay szerint – én: „Az újkori német jövevényszóknak csak egyetlen irányban, ti. „felülről lefelé” való terjedését, átvételét” – vallom; holott én ezt nem állítottam, részletkutatásaim sem ezt igazolják (vö. munkám 13–14. lapjának példát: *ájnszlág, cimmemann, drajer, drezler, berdo* stb.).

II. A német–magyar nyelvi érintkezések külső történetét vizsgálva a szerző számos részletkérdést tárgyal: munkájának ez a fejezete bizonyára felkelti majd nem csupán a magyar nyelvtörténészek, névkutatók érdeklődését, de számíthat a középkort tanulmányozó történészek, oklevélkutatók, írástörténészek, a hazai latinság búvárlóinak figyelmére is.

Korszakolása a következő: 862–1060: A nyelvi érintkezések kezdete; 1061–1342: A hazai németiség első tömeges bevándorlása; 1342–1686: A hazai német írásbeliség kialakulása; 1687–1920: Osztrák–magyar kapcsolatok; 1921–1945: Német–magyar kapcsolatok.

Az egyes korszakhatárok megvonásának indítékait vizsgálva megállapítható, hogy a szerző az átadó nyelv ill. nyelvjárás(ok) helyzetét, fejlődési tendenciáit vette figyelembe (a részletes indokolás is ezt támasztja alá).

A továbbiakban bőven tárgyalja az egyes korszakokat. Az első szakaszhoz több helyesnév, személynév és néhány – korábban részben másként magyarázott – egyházi terminus (*apát, püspök, apáca, monostor, pünkösöd*) szófejtését kapcsolja; itt veti fel a magyarországi latinság eredetének kérdését: ebben a „németországi” latinság szerepét hangsúlyozza (75–80; később újra: 130–134).

A hazai németiség első tömeges bevándorlását vizsgálva – sajnos – csak igen röviden utal a „középkori németiség” (1686-ig) nyelvjárási összetételére: „Nyelvjárási szempontból egységes eredetűnek (Alsó-Ausztria) csak Nyugat-Magyarország németisége mondható; A Felvidéken, Erdélyben és az ország belsejében... különböző nyelvjárású csoportok különböző létszámban telepedtek meg” (88).

Az ebben a korszakban felbukkanó német jövevényszók adatolásáról a következőket mondja: „Különbséget kell tennünk... – a biztonsággal e korból adatolható, azaz közvetlenül adatolható, és a nyelvtörténeti (főleg hangtörténeti), valamint tárgytörténeti következtetésekkel e korra is feltételezhető, későbből adatolt, tehát közvetett adatolású jövevényszók között... közvetlen adatolásúnak a[z] 1372-ig (1342 azaz a megjelölt korszakhatár + 30 év) feljegyzett szokat vettem” (90).

Az e korszakra vonatkozó komplex kutatásainak középpontjába az 1153. évi pannonhalmi oklevelet állította (93–119).

III. A hazai német írásbeliség kialakulásának két szakaszát (1342–1526; 1526–1686) tanulmányozva Mollay Károly ismét német nyelvi-nyelvtörténeti indítékok alapján vonja meg a határokat: „A tagoláshoz legmegfelelőbb az 1526. év, mégpedig nem magyar, hanem német szempontból. Virgil Moser az 1520-as évekkel zárja a korai újfelnémet nyelv régebbi szakaszát, tekintettel a régebbi nyomtatványok és a reformációval kezdődő újjabb,

tömeges nyomtatványok gyakorlata közti különbségre” [FrnhdGr. I/1 : 1] (i. m. 120). — Magyar szempontból viszont az 1526-os év, s az azt követő események mélyreható gazdasági, politikai, társadalmi változásokhoz vezettek; s ezek a tényezők megváltoztatják a német nyelvhez, a németiséghez (főként a Habsburg-birodalomhoz) való viszonyunkat.

„A német nyelv magyarországi története szempontjából is az 1520-as évek tekinthetők fordulónak: 1522-ben kezdődik a magyarországi protestáns ifjak kirajzása a wittenbergi egyetemre, ami nemcsak a . . . alakulóban levő német irodalmi nyelvi norma befogadását készíti elő, hanem Melanchthon latin nyelvtanával a hazai latinság történetében is fordulatot hoz: most szűnik meg az 1365-ben alapított bécsi egyetem műveltségi monopóliuma Magyarország számára” (i. h.).

Az idézetek bizonyára fontos mozzanatok a magyarországi német nyelv fejlődésében, s ha a német kultúrát közvetítő protestáns ifjak már a wittenbergi egyetemet látogatják, s ha meg is szűnik a bécsi egyetem műveltségi monopóliuma, az egyre erősödő Habsburg-uralom a magyar főurak növekvő csoportjait vonja a maga hatáskörébe. Csak néhány közismert adatra hivatkozom: Nádasdy Tamásnak már a 16. század derekán háza épült Bécsben (egy későbbi adat szerint a mai Annagasseban), később Thurzó György nádor is rendszeresen megfordul Bécsben; majd a Batthyányak, Esterházyak és a többiek is sok szállal kötődnek a császári udvarhoz. Ezek a hivatali, majd családi kapcsolatok a főúri birtokok német nyelvű (osztrák), — részben protestáns vallásuk miatt is — áttelepült tisztviselőkkel, iparosaival is erősödtek, terebélyesedtek; a 17. századra még erősebbé váltak. Mindezzel együtt a közvetlen ausztriai (bécsi) német — magyar nyelvi érintkezés is szorosabb lesz. Magyar nyelvi szempontból nézve már jóval előbb, 1526 után megkezdődik az az osztrák nyelvi hatás, amelynek kezdetét Mollay az 1687-es évre helyezi.

Az ebben a korszakban felbukkanó német kölcsönzők vizsgálatáról Mollay Károly módszertani elve a következők: „Az 1342–1526-ig tartó első szakasz, még inkább pedig az 1686-ig tartó második korszak jövevényszavainak magyarzatánál, jelentősebb mértékben mint az 1342-ig tartó szakagnál, számolni kell a hazai német közvetítéssel. Ebből az is következik, hogy a német etimonokat hazai német forrásokból kell adatolnunk. Ez lehetővé teszi az etimon hazai életének és a vele kapcsolatos tárgytörténetnek a tisztázását” (127; 1. még alább).

A korszakhatár megvonásának már idézett szempontjai mellé egy újabb adódik Mollay Károly vizsgálódásában: „A hazai korai újfelnémet korszaknak (1342–1686) az 1526. esztendővel való kettéosztását a már említett okokon kívül az is indokolja, hogy erre az időre esnek a magyarországi német könyvnyomtatás kezdetei (1530: Nagyszében; 1534: Brassó; 1539: Sárvár), ami a német nyelv magyarországi története szempontjából is jelentős” (127–128). Viszont ehhez mindjárt hozzátesszi: „Az 1526–1686-ig tartó szakasz hazai német nyelvi viszonyait még nem ismerjük [kiemelés tőlem H. M.]. Nyelvemlékeiből alig egynehány van feldolgozva” (128).

E korszak német elemeinek sorába — és később a szócikkek körébe is — Mollay beleveszi az én munkámban is tárgyalt, a 16. század második feléből gyűjtöttek kívül: „az 1630-ig adatolt, feltehetően tehát 1600-ig átvett elemeket is” (128). Összesen 87 ilyen, nálam is szereplő átvett szó került így Mollay Károly szójegyzékébe (ebből kb. 50 az 1600 utáni időkből adatoltak száma). Ez az eljárás és a hozzáfűzött magyarázat engem nem győz meg: az átadás elvi lehetősége és a valóságos átvétel időpontja (azaz a lehetőség realizációja) messze eshetnek egymástól; a szókölcsönzést — végső soron — az átvevő nyelv igénye határozza meg. Ha viszont ezt az időszakot is a gyéren adatoltak módján kezeljük, a magyar nyelvű forrágyűjtést kellett volna kiterjeszteni, vagy a korszaklezárást módosítani (az 1526 + 30 itt is megfelelő megoldást kínált volna).

IV. A német — magyar nyelvi érintkezések belső története című fejezetben részletesen taglalja a szerző — számos soproni adat felsorakoztatásával — a magyarországi német — magyar és magyar — német kétnyelvűség lehetőségét, bár kénytelen megállapítani, hogy csupán egyes esetekből lehet következtetni, részletes és összefoglaló ismereteink nincsenek. A szakirodalom alapján spontán és kulturális kétnyelvűségről beszél; megkülönböztet kétoldalú aktív kétnyelvűséget és egyoldalú passzív kétnyelvűséget. Ez a folyamat bizonyára lassú és szórványos volt, és abbamaradhatott.

A „német interferencia a középkori magyar hangjelölésben” című fejezet írás- és jelöléstörténeti kérdéseket elemez; a hangtani vonatkozások áttekintésekor megállapítja, hogy a középkori Magyarország német parasztnyelvjárási és német kancelláriai nyelve összefoglalóan még nincsenek feldolgozva (148). Még a korai újfelnémet korban is számolni kell a középfelnémet kor íráshagyományainak továbbélésével —, a lejegyző és a nyelvemlék keletkezési helyének eltérő nyelvjárásiasságával — és más tényezők hatását

is figyelembe kell venni. Végül — fűzi hozzá — számolni kell azzal is, hogy a német—magyar nyelvi érintkezés nemcsak a hazai németiség és a magyarság között, hanem kereskedelmi, művelődési kapcsolatok révén a német nyelvterület bármely részével is létrejöhetett” (150). A legfontosabb megállapítás: „A kutatás mai állása szerint sem, de a német nyelvjárások közös elemei szerint sem lehet minden esetben az interferáló német nyelvjárást megállapítani” (150).

A magyar nyelvtörténet számára is fontos a két nyelv fonémarendszerének egybevetése a jövevényszók tanulásai alapján. Az egyes jelenségek értékelése nem az ismeretetés feladata, — csupán egy észrevétel kockáztatható meg: míg az egyes szavak német nyelvi-nyelvjárási történetét, változatait, sőt a feljegyzés körülményeit, a feljegyző személyét is gondosan vizsgálja a szerző, addig — a könnyebb áttekintés kedvéért — néha egy szókészletti viszonyból egységes, táji és társadalmi különbségektől mentes fiktív magyar befogadó nyelvet tételez fel.

A hangtani áttekintést szótani, majd szemantikai összefoglalás követi érdekes csoportosítások formájában; bár kételyeink is támadhatnak: éltek-e, élhettek-e így, egymás mellett a német—magyar színimáként felsorolt szavak, hiszen használati gyakoriságukról alig vannak adataink.

A munka második, terjedelmesebb részét a szócikkek foglalják el; 635 szót tárgyal itt a szerző. Az ismertetés csupán néhány, általánosabb megjegyzésre szorítkozhat, hiszen ez a fejezet a már ismertetett elvekre épül.

Ahol Mollay Károly szükségesnek látta, gazdag adatfeltárással, részletes okfejtéssel támogatja véleményét. A német eredetűek mellett helyet kapott több olyan szó is, amelyeket ma már — a közben feltárt bizonyító anyag alapján — kirekeszt a német elemek köréből (*bástya, bokály, kanavász, mente* stb., stb.). A tárgyalt nagyszámú latin és olasz szót célszerű lett volna külön csoportba sorolni; ez az áttekintést is könnyítette volna. — Bár a szócikkek szerkezeti váza azonos, terjedelmük meglehetősen eltérő. Az illusztrációkkal is szemléltetett *felhérc* tárgyalására 12 lap jut (262—274); a megoldottak tekinthető etimológiákat csak röviden érinti. Egyes szócikkekhez rendkívül gazdag történeti, tárgytörténeti, néprajzi stb. bizonyító anyagot sorakoztat fel. Az ábécé egyes betűneveit is szóként tárgyalja, bőséges helyesírástörténeti, fonetikai, latin-német írástörténeti magyarázatot fűzve hozzájuk (vö. M. H. Jellinek: Die dt. Buchstabennamen).

A mai helyesírású címszót az első adat felbukkanásának évszáma követi latin, német vagy magyar szóadatokkal, főként a TESz, a NySz vagy az OklSz alapján. Az azonban nem mindig derül ki, hogy az idézett magyar szónak tekinthető-e (vö. pl. a *dukát* vagy a *srájber* szócikkét). A szerző a korai szókölesönzéseket adatolta a leggazdagabban; míg a későbbiek közt több a vázlatos, magyar szempontból kevésbé kidolgozott; jelentéstan kiegészítései — bár rendkívül ötletesek, nem mindig szilárdak.

Vizsgálódásai során számos, korábban biztosnak tartott etimológia hitelét ingatja meg, felszínes állításokat igazít helyre, mondhatni újraértékeli az általa vizsgált több évszázad szóállományának tetemes részét — nem csupán a német elemeket. — A munka elméleti fejezetében ismertetett álláspontjához ragaszkodva (127), sőt az ott hangsúlyozott elvét továbbfejlesztve „hazai német” („középfelnémet kori hazai bajor-osztrák”; „hazai korai újfelnémet”; „hazai korai újfelnémet kori bajor-osztrák eredetű”; „középfelnémet kori hazai középnémet és felsőnémet [bajor-osztrák] eredetű”; „korai újfelnémet kori hazai középnémet”) eredetűnek tekint minden olyan szót, ami a középkori magyarországi német nyelvjárásokban, illetőleg Sopron, Pozsony, továbbá Bártfa, Zsolna Korpona, Brassó, Nagyszében stb. német nyelvű anyagában (is) előfordul. Azonban hangsúlyoznunk kell azt, hogy a hajdani magyarországi német nyelvjárások szerepe elsősorban a k ö z v e t í t é s lehetett (ez sem kizárólagosan), de az egykori határokon túli német nyelvterületen ismert szók etimológiai forrásának nem tekinthetjük őket (a számos, idézhető példa közül csak kettőt kiragadva: *cukor*, vagy *héring* szavunk nem sorolható a „hazai korai újfelnémet eredetű”-ek közé). Véleményem szerint a hazai német nyelvjárásokból való származtatás csak a valóban belső keletkezésű tájszók (nyelvjárási szók) esetében indokolt. A német nyelvjárások szerepe kétségtelenül fontos volt a hazai német nyelv/nyelvjárás(ok) megőrzése és fejlesztése szempontjából, de ha ez a szerep a korai újfelnémet kor szókölesönzéseinek idején gyakorlatilag kizárólagossá válik, akkor kirekesztődik a határokon túli, közvetlen kapcsolatokból származó átvételek feltevésének minden lehetősége, holott ez a tendencia a Habsburg-uralom kezdetétől egyre erősödik.

Az egyes adatok lelőhelyének figyelembevételével talán gyakrabban lehetett volna a többszöri, sőt több irányú szókölesönzéssel számolni. — Ez a vélekedés csupán továbbgondolása a munka szócikk-fejezetéből adódó tanulságoknak, és jelzése annak, hogy magyar szótörténeti szempontból a magyarázati lehetőségek további mérlegelésére van szükség.

Német jövevényszavaink zömének a hajdani magyarországi német nyelvjárásokból való eredeztetése természetesen nem csak az etimológiákat érinti; mint magyarzó elv Mollay Károly már idézett felfogásából következik: összefügg a német nyelvű források adatainak értékeléséről vallott nézetével (57–58); a korszakolás kérdésével (70–71, 127–128) is. Bizonyára ezzel magyarázható, miért tágitja ki a magyarországi korai újfelnémet korszaknak nevezett szakaszt 1686-ig; és ezzel együtt miért helyezi az osztrák–magyar kapcsolatok kezdetét — a 16. század dereka helyett — 1687-re. Mindezek következetes gondolatrendszert, láncszerű oksági kapcsolatokat tükröznek az itt fel nem sorolt mozzanatokkal együtt (vö. még a vizsgált időszak határainak kitégítését 1630-ig; 128).

Az itt vázolt kérdéskör magyar nyelvtörténeti (különösen pedig szótörténeti), valamint történeti szempontból is megvitátást, újragondolást igényel. Hiszen számos forrásunk vár még nyelvészeti feldolgozásra, hogy az igazi forrásolvasó etimologizálás eszközevé váljon. Ugyanez vonatkozik a levéltári anyagra is. A további részletmunkák bizonyára feltárnak még frissebb (azaz korábbi) lokalizálható magyar adatokat is.

A műből adódó német nyelvészeti tanulságokat maga a szerző levonta, s ő jelölte ki a hazai germanisztika elvégzendő feladatait is: a nyelvjárás- és településtörténeti munkálatokat, a hazai német nyelvemlékek és levéltári adatok gyűjtését és tanulmányozását. Mollay Károly ezeken a területeken úttörő értékű munkát végzett; könyve összegezés és kitekintés egyszerre; mélyreható és szerteágazó tevékenységének bizonyítéka; hosszú évtizedek részkutatásainak eredményeit foglalja össze. Számos kérdést sikerült tisztázni — sokat pedig — úgy vélem —, saját következetes, de egyéni nézőpontjából elemzett; ez utóbbiak végleges lezárásához további gondos adatfeltáró munkára, komplex vizsgálódásra van szükség — magyar nyelvészeti szempontból is.

HORVÁTH MÁRIA

Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvjárásban

Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 278 l.

1. Szabó József e munkájában mondat szerkesztési gyakorlati vizsgálatot végzett nyelvészeti szempontok alkalmazásával. Deme László mintáját (Mondatszerkesztési sajátságok gyakorlati vizsgálata) követve a mondatot nem mint szerkesztményt, hanem mint a szöveg részét alkotó egészt vizsgálta. Ez a munka az első — ilyen típusú — leírás nálunk, amely nyelvjárás, tehát beszélt nyelvi anyag elemzésén alapul. Eredményeivel többek között néhány szívósan elő tévhitet cáfol a szerző (például, hogy a parasztember elsősorban egyszerű mondatokban beszél: 74, illetőleg hogy a népi nyelvben az összetett mondatok közül a mellérendelték jóval gyakoribbak, mint az alárendelték: 102, 122). A könyv módszertanilag is kiemelendő jellemzője a nyelvészeti vizsgálata szempont alkalmazása. Szabó József nemzedékek, nemek, részint adatközlők szerinti bontásban is elemzi anyagát, s választ keres és kap arra a kérdésre, hogyan és miben ragadható meg a nyelvjárás változása, a köznyelv behatolása a nagykönyvi nyelvjárás vizsgált részlegében. Külön hangsúlyozom, hogy a könyv tartalmazza a vizsgálati anyagot: a szerző által gyűjtött s lejegyzett szövegeket is. Ez a 77 oldalnyi szövegekészlet a könyv elemző részeitől függetlenül is értékes és több irányú nyelvészeti feldolgozásra, sőt néprajzi megfigyelésekre is lehetőséget nyújtó, kitűnő forrásanyag. A Nyelvjárás szöveggyűjtemény Nagykönyvből (MNYTK 163) című kötettel együtt ez a fejezet az újabkori magyar nyelvjárás szövegekészlet példás teljesítménye. Szabó József munkájában számos, a honi nyelvjárás kutatás történetére, gyakorlatára, a mondatvizsgálat mikéntjére vonatkozó helyes és megszívlelendő megállapítás található. A könyv elemző részében a statisztikák, táblázatok s az őket követő szöveges összefoglalások, következtetések jól tájékoztatják az olvasót. Ez a leírás — úgy látom — nem kis részben fölöslegessé teszi más nyelvjárásoknak az elbeszélő próza műfajában ezzel a módszerrel végzendő mondat szerkesztési vizsgálatait: a nagy mennyiségű anyag részletes és módszeres vizsgálata ugyanis — joggal — általánosítható következtetések levonásához is vezetett. Sőt, a szerző eredményei nemesak a nyelvjárásokra, hanem — a tárgy természetéből következőleg — minden bizonnyal a magyar nyelv beszélt változatainak elbeszélő műfajára általában is vonatkoznak nagyrészt.

2. A könyv három fő fejezetre tagolódik. Az elsőben a gyűjtés, a mondatelhatárolás, a lejegyzés és az elemzés módszeréről (9–52), a másodikban a különböző szempontú mondat szerkesztési gyakorlati vizsgálatai eredményeiről olvashatunk (53–194), a harmadik, a függelék a szövegeket tartalmazza (195–276).

Néhány észrevétel, megjegyzés: minden nyelvi vizsgálat fontos kérdése a korpusz megbízhatósága. Amit Szabó József ezzel kapcsolatban ír, s amit róla mint dialektológusról s a gyűjtés körülményeiről tudunk, nem hagy kétséget a felől, hogy a vizsgálat anyaga megbízható. De vajon helyesen állapította meg a szerző a mondatelhatárokat? Mivel nincs még egzakt mondatelhatár-megállapító módszerünk, nem csodálkozhatunk, hogy az élőbeszéd mondatelhatárai megállapításának a dolgában eltérnek a vélemények (33; legújabban Keszler Borbála in: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Budapest 1983. 165). Azt saját tapasztalatomból tudom, hogy anyanyelvjárás szövegeket könnyebben lehet tagolni, s mivel a szerző anyanyelvjárásának, sőt ismerős adatközlőinek a szövegét tagolta, az ilyenkor elkerülhetetlen hibaszázalék bizonyosan számottevően csökkent. Akár több azonban valamivel, akár kevesebb a mondatok elhatárolásának hibaszázaléka, egy biztos: Szabó József oly nagy anyaggal s olyan körültekintően dolgozott, hogy a föltehető pontatlanságok az összképet — a nagy számok törvénye következtében — nem zavarják, s az anyag alapján megállapított tendenciákat nem kérdőjelezi meg. — Többször is visszatér a szerző annak a fejtegetésére, milyen is, mennyire spontán jellegű vizsgálati anyaga (18, 31, 34, 46, 48, 143, 192 stb.). Ebből kiderül, hogy törekvése szerint azokat a szövegeket részesítette előnyben a kiválasztáskor, amelyek mondat szerkesztettségi foka nagyobb, amelyekben a nyelvi botlások, a befejezetlen szavak és mondatok száma csekély volt. Azaz: éppen azokat igyekezett kiszűrni, amelyek a spontán beszélt nyelvet tükrözik. Megokolása szerint ezt azért tette, hogy összehasonlíthassa a nagykönyvi anyagon végzett vizsgálati eredményeket a módszertani mintának, Deme frott nyelvre vonatkozó elemzésének az eredményeivel (144, 164). Imre Samuval együtt (164) én is sajnálom, hogy emiatt kimaradtak a mondattörödékek, a szótévesztések stb. a vizsgálatból. Ezek ugyanis nem akadályozták volna az egybevetést (többletként jelnezték volna az egyik oldalon), és biztosan érdekes — és új — eredményekre vezettek volna. — Szabó József számos finom, a tapasztalt nyelvjárásgyűjtőre valló észrevételt tesz a gyűjtés módszeréről is. Okkal hangsúlyozza, hogy a gyűjtőnek ismernie kell mindazt a többé-kevésbé, amiről kérdez. Finnországban a gyűjtők kiválasztásának ez egyik feltétele (l. Heutige Wege der finnischen Dialektologie. Szerk. H. Leskinen. Helsinki 1980. 175 kk.). — Szabó József külön kis fejezetet szentel a köznyelvviség, regionalitás, nyelvjárásosság igen csak aktuális kérdéskörének. Szól többek között a helyi nyelvjárás normatív használatú regionalitásáról (51). Jó lett volna, ha idevágó gazdag tapasztalatai alapján részletesebben kifejtette volna e regionalitás elkülönítésének általa követett módszerét. Ez a módszer ugyanis nincs még kellőképpen kidolgozva (l. Balogh Lajos: NyK 85: 203), s éppen ez az egyik akadály a az egzaktabb regionális köznyelvi vizsgálatoknak. — Az a gyanúm, pontatlan fogalmazás eredménye csupán az a mondat, hogy „A regionális köznyelvviség alsó szintjét, a hagyományos nyelvjárásosság” (194). Nem hiszem ugyanis, hogy Szabó József szerint — vagy bárki más szerint — a hagyományos nyelvjárás része a regionális köznyelvnek. — A munkában több fontos, a nyelvjárás mondatokra vonatkozó megállapítás is található. Ilyen például az, ahol Szabó József a köznyelvi behatolás mikéntjéről ír (194). Saját tapasztalatommal megerősíthetem a szerző véleményét, hogy bizonyos töltelékelemek, illetőleg terpeszkedő kifejezések (149, 186) elszaporodása köznyelvi hatás eredménye nyelvjárásainkban. A szerző bizonyos kötőszók előfordulásáról is nyilatkozik részint passzív megfigyelései, részint statisztikai vizsgálata alapján (26). A mihályi vizsgálatok — mivelhogy ugyanaz a köznyelvi hatás éri mindkét nyelvjárást — igen nagy fokú hasonlóságot mutatnak (MNYTK 164: 82).

3. Szabó József e munkájával új ösvényt vágott a magyar dialektológiában. Rövid ismertetésem 1. pontjában szóltam arról, mi az, ami e könyvet megítélésem szerint fontossá avatja. Meggyőződésem, hogy a nyelvjárás tan művelői, de a köznyelvvvel — beszélt nyelvvvel — foglalkozók is sok tanulsággal tanulmányozhatják.

KISS JENŐ

Papers from the Fourth International Conference on Methods in Dialectology

Edited by H. J. Warkentyne. Department of Linguistics, University of Victoria, British Columbia. 1981. 268 l.

1971-ben határozta el a Canadian Linguistic Association és az American Dialect Society, hogy a dialektológia módszertani kérdéseiről három évenként konferenciát rendez. A cél az ezen a szakterületen ténykedő kutatók közvetlen eszmecserejének a lehetővé tétele volt. 1972-ben tartották az első, 1981-ben a negyedik konferenciát. Ez utóbbinak az anyagát tartalmazza a bemutatandó kötet. Ismertetésemben egészen röviden csak a legfontosabbnak ítéltető vonatkozásokról szólok, azokról, amelyek a magyar nyelvjárás-tan művelői számára megítélesem szerint elsősorban tanulságosak.

A főelőadást W. Labov tartotta (Can Dialectology Deal with Spontaneous Speech? 7–28). Azt hangsúlyozta, hogy a dialektológiának egyre inkább a spontán beszéddel kell foglalkoznia. Ezen belül is a helyi nyelvjárások spontán beszéde tarthat leginkább számot az érdeklődésre, többek között azért, mivel ez a nyelvváltozat rendszerszerűbb, mint más (átmeneti) beszédformák. Beszámolt arról, hogy amikor New York Cityben egy észak-karolinai néger asszonytól gyűjtött, a telefon csengése félbeszakította a munkát. Labov otthagya az asztalon magnóját átment a másik szobába, s az asszony 20 perces zavartalan telefonbeszélgetést folytathatott. Az eredmény: ez volt Labov legjobb felvétele, olyannyira, hogy lejátszva a kétféle szövegfelvételt kollégái nem is igen hitték, hogy egyazon személy az adatközlő. Labov hangsúlyozza, a beszédhelyzet s a műfaj szabja meg elsősorban vagy kizárólag, hogy mire használható a fölvett szöveg. Szól az újabb technikai eszközökről, a magnetofonról is, amelyek már eddig is számottevően növelték az élőbeszéd vizsgálatának a lehetőségét s néhány újabb, gyors változást megörökítettek.

P. Wright (Collecting Dialect Data in London, England 29–40) a városi nyelv-(járás) vizsgálatának több kérdését is érinti: a terület és rétegek szerinti nyelvváltozatok Londonban, a szleng és a szaknyelvek szerepe; a mintavétel gondjai; szociológiai szempontok (társadalmi-gazdasági helyzet, neveltetés, nem). A legjobb gyűjtési helyek szerinte a taximegállók, az utcák, az üzletek, a privátházak, kocsmák, iskolai játszóterek. Megjegyzi, hogy a gyermekek nyelve jó teszt a nyelvjárás túlélési valószínűségének a mérésére.

Négy előadó (R. J. Gregg, M. M. Murdoch, E. Hasebe-Ludt és G. de Wolf) a vancouveri angol nyelvjárást elemzi (An Urban Dialect Survey of the English Spoken in Vancouver 41–65). 33 olyan jelenséget vizsgáltak, amelyek változatokban élnek. 300 adatközlővel s 1058 kérdéssel dolgoztak. A kérdőíves gyűjtés eredményeit a spontán beszéd megfigyelésével ellenőrizték. Az adatközlők szabadon beszélhettek maguk választotta témákról, hogy a gyűjtő beavatkozása minimális legyen. A kiejtésbeli különbségeket úgy ragadták meg, hogy áttételesen (rajzok, ábrák, térképek segítségével) kérdeztek.

R. McDavid (On Obtaining Spontaneous Responses 66–84) úgy vélekedik, legjobb, ha a gyűjtő magát történéssznek vagy néprajzosnak mondja, s nem angolnárnak. A legjobb gyűjtők a *nyelvjárás* szót adatközlőik jelenlétében nem használják. Hogy ki milyen gyűjtő, azt az adatközlők dönthetik el leginkább. A személyes tulajdonságok nagy szerepét hangsúlyozva ő is megállapítja, hogy a jó gyűjtő nem születik, hanem lesz.

J. L. Orenstein-Galicia és J. Penfield (Special Techniques for Elicitation in Multilingual Areas 85–112) a többnyelvű területeken történő gyűjtésekről értekeznek. Az ezzel való foglalkozás fontosságát egy, W. F. Mackeytől származó idézettel támasztják alá, amely szerint több ember él Földünkön nyelvileg nem homogén, mint homogén területen. Az USA DNY-i részét és DK-Nigériát vizsgálták. Az USA öt DNY-i államában 16 angol és spanyol nyelvű változat él s keveredik (figyelmen kívül hagyva az indiai nyelveket). Nigériában az ottani pidgin nyelv divergenciáját, ill. az igbo-angol kétnyelvűséget elemezték. Véleményük szerint jól alkalmazható módszer többnyelvű területek, ill. adatközlők nyelvének a vizsgálatában az ún. collaborative technique vagy approach: olyan kétnyelvű munkatársat, közvetítőt kell találni, aki alkalmas a pontos fordításra, sőt magyarázatra is. Megítélésük szerint az igbo szóláshasználatot ily módon sikeresen tudták vizsgálni.

M. V. Barry (Handling Three Age Groups in a Large Regional Dialect Survey in Ireland 113–125) három korosztály (9–11, 35–45 és 65–75 év közöttiek) nyelvhasználatát vizsgálja 30 perces fölvételek alapján, s arra a megállapításra jut, hogy a két szélső csoport produkálta a legtöbb hagyományos nyelvjárási formát.

J. H. Esling (Methods in Voice Quality Research in Dialect Surveys 126—38) azt elemzi, milyen nyelvészociológiai tényezőkre visszavezethető ejtésbeli különbségek vannak Edinburgh nyelvében.

T. Sibata (A Multitude of Variants: Local Names for a Common Japanese Fisk 139—54) egy halfajta (*Oryzias latipes*) japán elnevezéseit vizsgálja (24 574 településen gyűjtött 4 680 névváltozatot). Típusokba foglalja őket, s a típusokat ábrázolós módszerrel térképre vetíti. Ez jó alap a történeti változások, az analógia, a kontaminációk tanulmányozására.

N. Beauchem (Vocabulary of Men and Women: 155—170) a statisztikát hívja segítségül a férfiak és nők nyelvhasználatában jelentkező különbségek megragadására. Azonos kérdésekre válaszolt 50 nő és férfi Quebecben. A statisztikák jól szemléltetik a különbségeket, pl. az *enfant* 'csecsemő' előfordulási aránya 147:59 a nők javára. A szerző szerint a számítógépes gyakorisági vizsgálaté a jövő, s ily módon elsősorban a topic-szavak gyakoriságát lehet kutatni.

A. R. Thomas (Network, Nuclei and Boundaries in Areal Dialectology 171—191) arra keres választ, milyen areális jellegzetességek vezethetők le a vizsgált területek nyelvjárásai között levő egyezéseknek és különbségeknek az elemzéséből, ill. térképre vetítéséből. Tapasztalata szerint a nagyobb nyelvjárási egységek jellemzésére, nagyobb izoglosszák lokalizálására alkalmas az ún. hálózat-elemzés, amely egyébként megerősítette az eddigi angliai nyelvjárás-felosztást. A térképlapok jól mutatják a kölcsönzés, ill. a hatások irányát.

D. R. Preston (Mental Maps of American Dialects from a Hawaiian Perspective 192—198) azt vizsgálja, hogy nem nyelvészek (az ő esetében fiatal, iskolázott hawaii polgárok) konkrét benyomásaik alapján miként vélekednek az USA-beli angol területi elkülönülésről. Az eredményt egybevételi a tudományos felosztással, s az egyezéseket és különbségeket magyarázza.

D. W. Larmouth (Gravity Models, Wave Theory and Low-Structure Regions 199—219) a fizikából kölcsönzött fogalmakkal, a gravitációs modellel és a hullámelmélettel igyekszik magyarázatot találni a neologizmusok terjedésére. Úgy véli, a befolyáskörzetek (nagyváros, kisváros, falvak) hierarchiájának a vizsgálatában alkalmazhatók sikerrel. Megállapítja, hogy a neologizmusok terjedhetnek úgy is egyik regionális központból a másikba, hogy a közbülső területet (a kisebb településeket) nem érintik.

J.-M. Léard (Système et variation 220—243) a mai quebeci francia nyelv egyik sajátosságából indul ki, abból, hogy sok változat tartkítja. Majd fölveti a kérdést: hogyan lehet megragadni a rendszert a sok színkrón variánsban. A válasz: úgy, hogy a diakronia tanúságtételéhez folyamodunk.

M. D. Linn (A Statistical Model for Classifying Dialect Speakers 244—253) szerint a hagyományos nyelvjárások bomlása miatt idiolektusokat érdemes vizsgálnunk, s azokon keresztül juthatunk el a nyelvjárások új osztályozásához. Ebben a statisztikának jelentős szerepe lesz, ahogy a szerző vizsgálata szemlélteti.

H. J. Warkentyne (Eliciting Phonetic Information: 254—263) fonetikai kísérleti eredményeiről számol be. Negyven nem nyelvész és öt gyakorlott fonetikus adatközlő nyilatkozott arról, hogy bizonyos fonémák meghatározott szavakban s fonetikai helyzetekben azonos vagy eltérő módon ejtődnek-e. Az eredmény: az elől képzett hangok magasságának a megítélésében nagy fokú azonosságot, a hátul képzettekében s a diftongusokéban nagyobb fokú eltérést tapasztaltak.

A kötetet öt oldalas Appendix zárja, amely nyolc előadás rövid rezüméjét tartalmazza.

Az előadások alapján bennem kialakult vélemény szerint a konferencia résztvevői által képviselt dialektológiai kutatásokat összefoglalva a következők jellemzik: a dialektológiai vizsgálatoknak szerves része a nyelvészociológiai aspektus; új vizsgálati módszerek keresése, illetőleg kipróbálása; a városok nyelvének a kutatása is szerves része a dialektológiának; a gyűjtés sokoldalú, alapos előkészítése és végzése, a passzív, illetőleg indirekt gyűjtések anyagának megbízhatóság dolgában a többi fölé helyezése; a modern technika alkalmazása (számítógépes térképlap-készítés, statisztikázás, gyakorisági mutatók készítése számítógéppel).

KISS JENŐ

G. Havas Katalin: Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában

Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 262 l.

„E sorok írója, amióta logikával foglalkozik, mindig érezte, hogy a hagyományos logika minden látszólagos rendszeressége ellenére voltaképpen jólleplezett anarchiát takar.” A mondatot 1924-ben írta le Logika című művének előszavában* Pauler Ákos, s bár azóta a tradicionális logikát végképp magunk mögött hagytuk, a laikus olvasó ma is nehezen szabadul az érzéstől, hogy ami a „látszólagos rendszeresség” mögött lapuló „jólleplezett anarchiát” illeti, az eltelt hatvan év a rendszeresség látszólagosságában és az anarchia jólleplezettségében is komoly előrehaladást hozott. A tagadhatatlanul nyomaszó érzés eloszlását a magyar olvasó számára az is nehezítette, hogy az utóbbi évtizedek hazai vitáiban a bizonytalanság bizonyos jeleként a szaktudósok is nemegyszer nyúltak „logikus” érvek helyett mágikus igékhez és átokformulákhoz. A dehonesztáló jelzők hangzavara lassanként elült, maga a zavar azonban mindmáig megmaradt, s éppen a beállott csend követeli a legsürgetőbben a tényleges rendteremtést. A fel- és letűnő, kibontakozó és elsorvadó, vagy egymás mellett viruló iskolák és irányzatok kavalkádjának áttekintéséhez szükség lenne olyan metalogikai jellegű kutatásokra, amelyek részproblémák cizellálása helyett az alapkérdést tűzik maguk elé: mik a logika objektumai, vagyis mi a logika-tudomány voltaképpeni tárgya?

Ki-ki vérmérséklete szerint dönthet, botrány, avagy csupán érdekes furcsaság, hogy egy tudomány több mint kétezer éves története során sem sikerült művelőinek megegyezésre jutniuk a kutatatandó terület mibenlétét és határait illetőleg. Az igazán megválaszolandó, a tudományos igényű megközelítés számára kötelező kérdés azonban az, hogy mik a kategorikus deklarációkon alapuló, vagy implicit előfeltételeket rejtő különböző nézetek létrejöttének okai. Saját álláspontjának kifejtése előtt ennek feltárására vállalkozik „Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában” című könyvében G. Havas Katalin.

A kötet bevezetője három fő csoportba rendezi az elgondolásokat:

- „(A) A logika a gondolkodás formáinak és törvényeinek a tudománya.
- (B) A logika valamely nyelv használati szabályainak a tudománya.
- (C) A logika a valóság entitásainak, ezek általános törvényeinek a tudománya.”(7)

Az eltérő meggyőződéseket képviselő irányzatok a logika történetének különböző motívumait tekintik hivatkozási alapnak, más és más szerzők álláspontját (vagy csupán ezek egyik oldalát) kanonizálják, de valamilyen tekintetben mindegyik eljárás jogosnak tűnhet. Éppen a lehetséges nézőpontok sokfélesége figyelmeztet arra, hogy a logikai objektumok mibenlétére vonatkozó alapkérdés megválaszolása föltételezi annak definiálását, hogy kérdésünkben mit is értünk 'logika'-n. G. Havas Katalin két irányból közelíti meg a problémát: megkülönbözteti egyrészt a logika fejlődésének két történeti szakaszát, a tradicionális, illetve a Frege és Russell utáni modern logikát, másrészt a modern logikán belül külön tárgyalandónak tekinti a formális kalkulusokkal foglalkozó, a logika matematikai apparátusát kutató matematikai-, s a megismerő gondolkodás lehetséges formáit és törvényeit tanulmányozó, s ehhez formális eszközöket alkalmazó filozófiai logikát.

Az utóbbi distinkció a modern logikán belül bekövetkezett töresre utal, a szerző azonban mégis a logikatudomány egységessége mellett tesz hitet, jelezve, hogy a két tartomány kölcsönösen összefügg, egymástól élesen el sem határolható. A rövid, kizárólag a tárgyalt kérdés tekintetében relevánsnak ítélt összefüggéseket fölvillantó történeti áttekintés megmutatja, hogy (noha maga a „filozófiai logika” megnevezés újabb keletű) a logikát egészen a 19. századig egyértelműen filozófiai diszciplínának tekintették, s csak ekkor – a matematika fejlődésétől nem függetlenül – kezdtek kiépíteni absztrakt, többféle képpen interpretálható kalkulusokat is, létrehozván a matematikai logikát. Formális eljárásokat már a hagyományos logikában is alkalmaztak, a fordulatot a matematikai eljárások bevezetése, a terminusok mellett a logikai viszonyok és műveleti szabályok formalizálása, tehát a következtetés helyességének algebrai jellegű eljárásokkal való ellenőrzésére irányuló törekvés jelenti. A fokozódó formalizáltság ugyan azt a látszatot keltheti, hogy e tudomány mind távolabb kerül a társadalomtudományok módszereitől, valójában azonban a gondolkodás és nyelv mind nagyobb részének mind egzaktabb leírásai

* Pauler Ákos, Logika. Eggenberger, Budapest 1925. III.

lehetősége nemhogy kizárná a logikát e területről, hanem ellenkezőleg: egyre alkalmassabbá teszi eljárásainak, módszereinek és törvényeinek reflektálására.

A nem túlságosan bőséges hazai szakirodalmat akár csak fél szemmel is követők tisztában vannak azzal, hogy egészen az utóbbi időkig a legvitatottabb pont a dialektikus és szimbolikus logika viszonya volt, így egyáltalán nem meglepő, hogy G. Havas Katalin a legrészletesebben ezt a kérdést vizsgálja. A föltáratlan jelentésű fogalmak által gerjesztett magasfeszültségű viták elkerülése végett mindenekelőtt azt szögezi le, hogy mivel formális eszközöket alkalmazva is csak részben vonatkoztathatunk el a tartalomtól, a „formális” és „tartalmi” logika dichotómiája téves, s az eredeti szövegek vizsgálata azt mutatja, hogy dialektikus és formális logikának tartalmi és tartalmatlan logikaként való szembeállítására Marx, Engels és Lenin munkái sem adnak alapot. A klasszikusok a megismerési eljárásokat elemző formális logikát és a megismerési módszerként értelmezett dialektikát azonos területet más szempontból vizsgáló, így egymást kiegészítő és nem kizáró tudományként fogták föl. A mai marxista igényű dialektikus logikai koncepciók ugyan meglepő eltéréseket mutatnak a tárgy és földadat meghatározása tekintetében, a szerző mégis reménnyel kecsegtető kísérletet tesz a közös nevező megteremtésére.

Miután a kötet első részében megismerhetjük a szerzőnek a filozófiai és matematikai logika viszonyára vonatkozó álláspontját, a második részben kerül sor a (már pontosított) eredeti kérdés megválaszolására: mi a filozófiai logika tárgya? A bevezetőben említett három elképzelés kerül terítékre lehetséges értelmük megállapítása, más, hasonlólag fölfogásoktól való elhatárolásuk és a filozófiai logika mai állásának megfelelő interpretációjuk kialakítása érdekében.

A Logika és gondolkodás című fejezet középpontjában a visszatükrözés elmélete áll, mivel ezen elmélet elemzése és értelmezése elengedhetetlen a filozófiai logika objektumainak, a gondolkodási formáknak és törvényeknek a meghatározásához. A visszatükrözés vizsgálata azt mutatja, hogy a tudat egyáltalán nem mechanikusan képezi le a valóságot, a megismerésben igen fontos szerepet játszik a megismerő szubjektum aktivitása, önálló rendező ereje. Amennyire egyoldalú lenne azonban a visszatükrözést mechanikus kopírozásnak tekinteni, ugyanannyira hibás lenne eltúlozni a gondolkodás autonómiáját. A filozófiai logika aáltal kerül el a pszichologizáltikusság, illetve a mechanizáltikusság csapdái, hogy elismeri: a gondolkodás objektív összefüggéseket tükröz, de ezt a tükrözést aktívan, alkotó módon hajtja végre. A gondolatmenet abba a megállapításba torkollik, hogy a helyes gondolkodás végső soron, közvetítések bonyolult rendszerén át megfelel a valóság objektív viszonylatainak, tőlünk független rendjének. Az ezen renden alapuló, az igaz ismereteket eredményező gondolkodás lehetséges eljárásait leíró logikai törvényeket G. Havas Katalin e megfontolásokra hivatkozva normákként interpretálja.

A logika és a nyelv közötti kapcsolat tisztázásához hozzájárulni kívánó rész a logika lingvisztikai fölfogásával száll vitába. Azon gondolat megszületésére, hogy a logika a nyelv használati szabályainak fölszínre hozásával foglalkozik, az adott okot, hogy a logika a gondolatformákat és törvényeket csak természetes nyelvi formájukban, a nyelvben objektívalódottakként vizsgálhatja. Amennyiben azonban a logikai műveleteket csupán az implicit formájú konvencionális nyelvi szabályok explikálásának tekinthetjük (a lingvisztikai fölfogás szellemében), a következtetések pusztá tautológiákká válnak, s elmosódik a filozófiai logikának a megismerésben betöltött szerepe. Az elképzelés gyengéje – mutat rá G. Havas Katalin – természetesen nem a logika és nyelv kapcsolatának hangsúlyozása, hanem a nyelv természetének félreértése, a nyelvnek egyszerű kalkulusként (alapjelek egy összessége, és az ezeken működő képzési és átalakítási szabályok) való fölfogása. A nyelvről alkotott ilyen képet elfogadva nem is lenne szükséges, sőt lehetséges a lingvisztikát és logikát megkülönböztetni, elegendő lenne egyfajta szintaktika, amely megállapítaná az alkalmazható használati szabályokat, melyekhez mérve minden egyes konkrét esetben megítélhetnénk az adott nyelvi képződmény helyességét. Ténylegesen azonban nemhogy a nyelvi, de még a logikai rendszerek sem alapulhatnak a könyv szerint önkényes megegyezésen, sem a logika, sem valamely természetes nyelv nem azonosítható egy mégoly jól megformált jelrendszerrel, vagy rendszerek egy csoportjával. Jóllehet a két tudomány egyaránt a nyelvi megnyilatkozásokkal foglalkozik, mégis megjelölhető a közöttük húzóó határ, hiszen eltérő szempontok alapján vizsgálódnak: „A logika eredeti célja a természetes nyelvekben adott kigondolási folyamat tanulmányozása, a nyelvészet célja a természetes nyelv megértése.” (182)

A kötet záró részében kerül sor a logika és valóság (előzőekben már érintett) viszonyának taglalására, s a logikai formák és valóságselemek közvetlen megfeleltetésére törekvő ontológizáló fölfogásokkal szemben a szerző ismét kiemeli a tudat aktivitásának jelentőségét. Az önálló rendezőerő egyik legfontosabb megnyilvánulását, a homogénizálás (Lukács György által említett) jelenségét boncolgatva kifejti, hogy a heterogén valóság-

ból a tudat előtérbe állítja a dolgok, folyamatok, jelenségek bizonyos jegyeit és tulajdonságait, míg másoktól eltekint. (Itt nyilván lehetőség a gyakorlat szerepének tisztázására, annak tárgyalására, hogy ezt az absztraháló folyamatot az illető jegyek és tulajdonságok adott szituációban betöltött szerepe, a szubjektum tevékenysége szempontjából értékelhető jelentősége szabályozza, s nem pusztán az adott motívumok valamilyen objektív rendje.) A logikai törvények csak a dolgok bizonyos elvont, idealizált összefüggéseinek megragadásai, s így joggal vetődik föl a valóság és a logika struktúrái közötti megfelelés vagy meg nem felelés kérdése. Ez a kérdés, és a hozzá tartozó válasz pedig a kiindulópont-hoz, a "logika" fogalmának értelmezéséhez vezet vissza: „A logika ma már logikai rendszerek sokaságából tevődik össze.” (214) Nincs tehát monolitikus logika-fogalmunk, nem mondhatjuk, hogy a logika ilyen és ilyen módon viszonyul a valósághoz, mint ahogy a „mik a logika objektumai?” kérdésre is csak a logika fogalmának értelmezése után adhatunk választ. Az összemérhető logikai rendszerek nem abban térnek el, hogy a valóság más-más szeletét írják le, hanem abban, hogy eltérő homogenizáltsági szinten teszik tárgyukká a valóságot, vagyis az efféle rendszerek nem egymás mellé sorakoznak, hanem hierarchiába rendeződnek, s így speciális megismerési feladatokhoz kínálóznak alkalmas eszközökül.

A matematikai és filozófiai logika elválasztása, az utóbbi és a valóság, a nyelv és a megismerés kapcsolatának vizsgálata után a logikai objektumok tekintetében kialakult három fő nézetet értelmezve G. Havas Katalin a következő szintézishez jut: [a filozófiai logika] „a valóság bizonyos sajátosságainak elemzéséből kiindulva a nyelvi formában kifejeződő, a valóság megismerésére lehetőséget adó gondolkodás lehetséges formáit és törvényeit kutatja.” (267)

A végeredményként előtűnik álló definíció nem az elemzett fölfogások egyszerű kontaminációja, hanem egy logikai területen fölbukkanó kérdések és problémák egyfajta átgondolásából született, a logikatörténet és a modern logika számos eredményét figyelembe vevő meghatározás. Az eredmény háttérében meghúzódó elemzések és okfejtések jelentőségét elsősorban az a módszertani elv biztosítja, amelynek szellemében G. Havas Katalin nem arra törekszik, hogy az eddig ismert álláspontok mellé megfelelő tekintélyű logikatörténeti dokumentációval egy újabb saját elgondolást dolgozzon ki, hanem arra, hogy föltárja azokat a hibákat és egyoldalúságokat, amelyeknek következménye volt logikai objektumok természetére és mibenlétére vonatkozó nézetek sokfélesége és összeegyeztethetetlensége, a logika egy bizonyos korszakában egyre jobban kiteljesedő zűrzavar. Ennek az eljárásnak köszönhetően a laikus olvasó akkor is haszonnal forgathatja ezt a könyvet, ha esetleg nincs is abban a helyzetben, hogy megállapításaival vitába szállhasson, előföltéveit és végkövetkeztetéseit más véleményekkel ütköztethesse, hiszen olyan alapvető, és a későbbi önálló tájékozódást segítő fogalmak kerülnek itt szóba, mint például a logikai platonizmus, pszichologizmus, a logika filozófiája és a filozófiai logika különbsége stb. A kívülálló, vagy más tudományokban otthonos olvasó számára a könyv feldolgozását megkönnyíti a szimbólumok minimálisra korlátozott használata, az egyszerű nyelvezet, a szemléletes példák és analógiák alkalmazása is.

A tudomány és az emberi megismerés általános jellegzetességei közé tartozik, hogy végérvényes megoldások, egyszer és mindenkorra megoldott problémák, lezárt ismeretek nincsenek. Természetesen a „Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában” című könyvet sem úgy kell olvasnunk, mint amely egyedül helyes válaszokat tartalmaz a szerző által fölvetett kérdésekre, de mindenesetre a műben egy olyan (reménybeli) folyamat elindítóját üdvözölhetjük, amely a szükséges vitákon, a nézetek tudományos érveket fölhasználó szembeállításán keresztül a logika státusának rendezése felé vezet.

LAKI JÁNOS

E. Bédard—J. Maurais (szerk.): La norme linguistique

Gouvernement du Québec, Conseil de la langue française, Québec 1983. 850 l.

Nem kis feladatra vállalkozott Edith Bédard és Jacques Maurais A nyelvi norma c. kötet összeállításával. A harmincegy, kifejezetten ebbe a kötetbe a legkülönbébb nemzetiségű szerzők által frott cikk ugyanis azt tűzte ki célul, hogy a címben jelzett n o r ma fogalmát a vizsgálati szempontok sokrétűsége és az ebből adódó többoldalú tartalom figyelembevételével n o r m á k k á szélesítse. A felvetett problémákör a magyar kutatók számára is igen fontos és aktuális. A beszélő közösség tagjainak növekvő nyelvi érdeklődése és igényessége nyomán a nyelvtudományban is előtérbe kerülnek a normativitás

kérdései. Ahhoz azonban, hogy a megszokott nyelvművelési-stilisztikai vitákon túllépjünk, szükség van a norma fogalmának elméleti tisztázására; egyrészt szorosan a nyelvtudomány fogalmakörén belül, másrészt a társtudományokhoz kapcsolódva.

A kötet öt fejezetből áll: I. A norma tradíciója; II. A norma a kortárs nyelvészetben; III. Társadalmi norma és nyelvi norma; IV. Intézményesített nyelvi norma; V. Gyakorlati problémák.

Egyaránt szerepelnek tehát benne történeti, gyakorlati, elméleti ill. az egyéb tudományokkal (szociológia, antropológia, pszichoanalízis stb.) kapcsolatos témák. Tekintettel a kötet terjedelmére (közel 850 oldal), az ismertetésben lehetetlen egyforma részletességgel foglalkozni valamennyi tanulmánnyal. Ezért rövidebben szölok a hazai kutatók által is jobban ismert gyakorlati problémákról, amelyek nagy része a kötetben természetesen a kanadai francia nyelvvel kapcsolatban kerül kifejtésre.

Az első fejezet Paninitól kezdve nyújt áttekintést a grammatikaírás problémáiról, amely grammatikák ugyan még nem tűzték ki célul vagy fejezetcímül a norma vizsgálatát, tartalmuk mégis elválaszthatatlan ettől. Az első részben tehát nyomunkövesítjük azt a folyamatot, amelyben az idők során hol a tisztaság, hol a logika, hol a hagyományörzés, hol pedig a használat pontos leírása volt a nyelvtanírás alapja.

John D. Smith (21–44) Panini művéről — Kiparsky újkeletű elemzése alapján — azt az érdekes megállapítást teszi, hogy az ebben leírt nyelv a szerző korában használatban beszélt nyelv, nem pedig a védikus szanszkrit, amit Panini nem egy időben előbbi, hanem stilisztikai változatnak tekint. Ez annál is érdekesebb, mivel az utána 1–2 századdal élt és az ő műveit magyarázó szanszkrit nyelvű tudósok szerint a grammatikaírás célja a rituális szövegek jobb megértése, tisztán való megőrzése. Panini műve viszont, mivel nemcsak leír, de használati szabályokat is ad, egyaránt tekinthető deskriptívnek és preskriptívnek.

A görög grammatikusoknak, mivel az országukban használt nyelv földrajzilag rendkívüli módon differenciálódott, valóban normatív szempontokat kellett követniük az egységesítés érdekében. Michel Casevitz és François Charpin cikke (45–68) foglalkozik az ókori, görög és római nyelvtanokkal.

G. A. Padley (69–104) angol, francia, spanyol, olasz, német grammatikákat mutat be az 1500–1700-as évekből. Ezekkel illusztrálja azt az igen bonyolult szellemi folyamatot, amelyben a latin alapján frott grammatikáktól Scaliger Arisztotelészhez való visszatérésén és Ramus ezzel szembehelyezkedni próbáló, a használatot előtérbe helyező munkáin át a Port-Royal logikai alapú grammatikájáig jut el az európai nyelvészet.

A fejezet befejező cikkében Lothar Wolf (105–137) Malherbe-től napjainkig követi a francia nyelv normalizálásának törekvéseit.

A történeti áttekintés után úgy összegezzük az elmondottakat, hogy mindazok az elméleti és gyakorlati problémák, amelyeket a régi grammatikusok felvetettek, ma is központi kérdései a normakutatásnak. Figyelembe vettük és veszik tehát a beszélt nyelv elsőbbségét, az ezen belüli földrajzi és szociolingvisztikai alrendszer létezését; az időbeli alrendszereket, tehát a használat állandó fejlődését, továbbá a tradíciókat és az esztétikai-stilisztikai szempontokat.

A második fejezet újabb keletű műveket idéz. Mivel többek között a prágai nyelvészköre, ill. a generatív nyelvészetre hivatkoznak a szerzők, ez a fejezet nyújt betekintést a norma kérdésének szorosan a nyelvészetben belüli elméleti háttérébe.

Paul L. Garvin (141–152) a prágai nyelvész kör tudósai által irányított tevékenységről számol be, amelyet a 20-as évek elejétől a cseh nyelv standardizálása érdekében folytattak. Ismertetésében három fontos dokumentumra hivatkozik: A prágai nyelvész kör általános tézisei a nyelvi kultúráról; Vilém Mathesius: A standard nyelv stabilitásának szükségességéről; Bohuslav Havráněk: A standard nyelv kultúrája és használata. Mindhárom mű megtalálható a kötet függelékében. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a kötet szerkesztői nagyobb terjedelmet szentelnek ennek az irányzatnak, amelynek strukturalista és szociolingvisztikai szempontokat ötvöző módszerei és eredményei ma is időtállóak. A prágai nyelvész kör strukturalista hozzáállása sok szemponttal gazdagította a nyelvvizsgálatot, amely ezek szerint a nyelvi rendszernek és annak a társadalmi helyzetnek az elemzésén alapul, amelyben a nyelvet használják.

Az első szempont a funkcionális. A funkció itt azokat a szerepeket jelöli, amelyeket az egyes nyelvi szintek a közösség szolgálatában betöltenek. (Nyelvi szinteken ez esetben az irodalmi nyelv és a köznyelv különbségét értjük.)

Deskriptív szempontból a standard nyelv strukturalis (fonológiai, morfológiai stb.) jellemzői felé, valamint a standard nyelv és a köznyelv különbségei és egymáshozátása felé fordulnak.

Szociolingvisztikai szempontból két kérdés merül fel: 1) Melyek azok a strukturális jellemzők, amelyek lehetővé teszik, hogy a nyelv betöltse a szerepét? 2) Melyek a nyelvész feladatai ezeknek a jellemzőknek a kiművelésében?

Az első kérdésre Mathesius és Havránék munkáiból emelhetünk ki egy-egy fontos strukturális jellemzőt.

Az első az ún. flexibilis stabilitás. Az irodalmi nyelv kulturális és nevelő szerepe stabil struktúrán nyugszik, amelyhez a standard nyelv kodifikációjával jutunk el. Ennek a kodifikációnak kell megfelelően hajlékonynak lennie.

A második az intellektualizáció, amely azt a tendenciát jelöli, amely a rendszerezettebb, explicittebb, pontosabb kifejezőmód irányába hat.

A nyelvész feladatait a prágai nyelvész kör 1932-ben kiadott általános tézisei között találjuk meg. A nyelvész részvételének eszerint meg kell felelnie a funkcionális, esztétikai és szinkron követelményeknek: a kodifikációt a nyelv által betöltendő szerepek szerint kell elvégezni, az intellektuális közösség esztétikai igényeit és a jelenkor, nem pedig a múlt feltételeit követve.

Luis Fernando Lara (153–178) Eugenio Coseriu norma-felfogását ismerteti. Elemzi azokat a forrásokat, amelyek alapján ill. amelyekkel szemben Coseriu felépítette nyelv- ill. normaelméletét: Bühlernek és Saussurenek a nyelvről, Durkheimnek a szociológiáról alkotott elképzeléseit. Coseriu Lara által idealistának tartott monista nyelvfelfogásában (amely tehát nem választja szét Saussure-rel a nyelvet és a beszédet) a norma a nyelvész által követett absztrakciós folyamat közepén helyezkedik el, tehát a beszéd és a Coseriu által rendszernek nevezett nyelv között. Ez a folyamat az ellentettje annak, amely a beszélő egyénben játszódik le, aki nem absztrahál, hanem konkretizál. Coseriu felfogásában külön helye van a nyelv elméletének, a nyelvészet elméletének és a nyelvleírás elméletének. Az utóbbinak része a norma, amely magában foglal mindent, ami a hagyományokban megrögződött, mindent, ami közös és folyamatos használat a nyelvi közösségben.

Vannak kutatók, akik a generatív nyelvelméletben is felfedezni vélik a norma és a preskriptív tézisek védelmét. Yves-Charles Morin és Marie-Christine Paret (179–202) szerint ezek vagy rosszul interpretálják a generatív grammatika céljait, vagy megalapozatlan nézetek. Érveik közül emeljünk ki egyet. Bár a Chomsky-elméletben nem egy meghatározott szociális környezetben levő nyelvről van szó, a vizsgált mondatok elfogadhatóságát mégis maga a nyelvész dönti el, saját kompetenciája alapján. Így feltételezik, hogy amit leírt, az az angol vagy a francia nyelv, ebből ered tehát a generatív nyelvelmélet normatívizmusának „vádja”.

A cikkben többször hivatkoznak a nyelvhasználatban meglévő eltérésekre, s az ezek közötti választásra, szociokulturális szempontból, az „elfogadhatóság” kritériumát keresve. A generatív nyelvelméletben azonban nem ez a lényeges, hanem a grammatikai szempontból való elfogadhatóság. Ugyanúgy, ahogy pl. a regionális változatok közül valamilyen szociokulturális szempont szerint választ a beszélő, az agrammatikus és grammatikus mondatok elkülönítésében is egy implicit szabályrendszerre támaszkodik. Érdemes lett volna tehát a cikkben az elfogadhatóság kritériumát a grammatikalitással is összefüggésbe hozni.

Joachim Gessinger és Helmut Glück (203–252) azokat a törekvéseket tekinti át, amelyek a nyelvművelés ill. a nyelvi norma kérdésével a német nyelvterületen foglalkoznak. Történeti áttekintést adnak a különböző nyelvművelő irányzatokról s az ezek mögött húzódó politikai irányzatokról is. Igazi elméleti kérdésekbe valójában csak az NDK-ban folyó hasonló tevékenység kapcsán bocsátkoznak. Legfőképpen az a kérdés érdekli a szerzőket, hogyan egyeztetik össze a szocialista országban az osztályok nélküli társadalmat és a nyelvhasználatban mégis fennálló társadalmi jellegű különbségeket. A cikk szerzői sajnálatos módon abba a — nyugati kutatóknál szinte megszokott — hibába esnek, hogy nem követik nyomon a marxista alapokon álló nyelvészeti kutatások fejlődését, és annak olykor elavult téziseit 10–20 éves késéssel interpretálják.

A harmadik fejezet a társadalmi és a nyelvi normák összefüggéseit vizsgálja. Ez a rész alkalmas ad a társtudományok szempontjaival való egybevetésre, amely véleményem szerint az antropológiai nyelvészet viszonylatában ígérkezik leggyümölcsözőbbnek.

Stanley Aléong (255–280) képviseli ezt az álláspontot. Az amerikai antropológiai nyelvészet szemszögéből a nyelv az emberi viselkedésformák egyike. A nyelvi viselkedés szabályszerűségeit vizsgálva figyelembe kell vennünk a társadalom intézményeit (család, iskola stb.), az egyének közötti interakciókat és az objektív helyzetet. Ezek alapján különböztethetjük meg, mi a normatív és mi a normális, azaz mi a társadalmilag domináns nyelvészeti norma és mi adódik a nyelvi viselkedés szisztematikusan heterogenitásából. Ehhez a szétválasztáshoz javasolja a szerző az implicit és explicit norma megkülönbözte-

tését. Az *implicit* nyelvi norma az, amely magában foglalja a valóságos nyelvhasználatot, az összes létező variációt. Az ezek közti választást is szabályok határozzák meg, illetve olyan tényezők, mint a társadalmi érintkezés szabályai, az illemszabályok, a nembeli, életkori, faji, vallási hovatartozás stb. Ezek annál is jelentősebb szabályozók, mivel a nyelvek nagy többsége nem rendelkezik írásbeliséggel (amelynek részei lehetnének pl. helyesírási, stilisztikai stb. szabályok). Az *explicit* nyelvi norma az, amely kívülről, bizonyos történeti, esztétikai, politikai megfontolások alapján szabályozza a nyelvhasználatot, s amelynek eszközei lehetnek: az oktatás, írott és audiovizuális médiák stb. Az *implicit* norma fogalmának bevezetése tehát indokoltnak látszik, mert ennek alapján jobban átlátható, hogy valójában nem beszélhetünk egy nyelvi normáról, még akkor sem, ha a széles tömegek tudatában csak a „helyes használat”, az iskolában tanult nyelvi formák tűnnek szabályozónak.

A kétféle szempont elkülönítése igen logikusan megalapozott. Az „*implicit*” és „*explicit*” kifejezés azonban nem túl szerencsés. Az illemszabályok vagy a társadalmi hierarchia által befolyásolt nyelvi produktumok is meghatározhatók *explicit* nyelvi szabályokkal (pl. x helyzetben y köszöntési formát kell alkalmaznunk). A szétválasztás tehát nem nyelvészeti alapú, hanem az első esetben a társadalmi normák szerepét mutatjuk ki a nyelvi eszközökön, a másodikban pedig a nyelvi eszközöket szabályozni hivatott intézményrendszer sajátosságait.

Jean-Claude Corbeil (281–304) szintén a kulturális antropológia szempontjából vizsgálódik. Nála tulajdonképpen a beszéd – nyelv kettőségének felel meg a reális nyelvi modell – kialakított nyelvi modell szerinti felosztás. Az utóbbi az eredménye a nyelvi szabályozásnak, amely 1) a nyelvelsajátítás különböző fokain (gyermeki anyanyelv-tanulás, iskola), 2) az intézményesített kommunikáció (hivatalos szervekkel való kapcsolat, tömegmédiák, filmek stb.) nyelvi modelljében, valamint 3) a nyelvelírás apparátusában (normatív, deskriptív munkák) nyilvánul meg.

Ezeknek a szabályozóerőknek a működését pedig a beszélők csoportjainak nyelvhasználatában az elemek közötti konvergencia, dominancia és koherencia biztosítja.

Az egyes beszédhelyzetekben használt nyelvi változatok csoportosításában a szakirodalom többféle terminust használ: beszélő nyelvi szintekről, regiszterekről, stílusokról stb. Claire Lefebvre (305–334) a 19. század óta használt stílusfogalmakat ismerteti s rendszerezi. A rendszerezés alapja az a két fő tendencia, amely szerint a stílusok 1) kódok, amelyekkel egy nyelvi közösség beszélői operálhatnak, (itt az etnolingvisztikai vizsgálatokra gondolunk, pl. többnyelvű beszélő közösségek melyik nyelvet milyen helyzetben használják) vagy 2) a beszélő egyén által használt különböző stílusok, amelyek alapstílusától eltérnek.

Sajátos, elszigetelt helyet foglal el a kötetben François Peraldi *La norme et le surmoi* (A norma és a felettes én) c. cikke (335–363). A szerző a freudi pszichoanalízis gondolatvilágából meríti a felettes én fogalmát, amely a társadalmi morált képviselve kényszeríti az ént, hogy a tudatalatti ösztönzéseinek ellenálljon. A nyelvi normát Peraldi a felettes éntől diktált ideálképpel állítja párhuzamba – s azzal együtt tartja bénítóknak és károsnak. Ez a rövid tartalmi kivonat persze kissé meghamisítja a gazdag filozófiai anyagra támaszkodó cikk bonyolult gondolatmenetét. Provokatív hangvételével és megfogalmazásaival is gondolatébresztő, izgalmas dolgozat, csak éppen nem nyelvészeti munka, s szerzője sem szánja annak.

A negyedik fejezetben olyan cikkeket olvashatunk, amelyek a nyelvi normák és az intézményesített, tehát az állam által befolyásolt tevékenységek viszonyát vizsgálják.

Jean-Marcel Paquette (367–382) cikkében azt állapítja meg, hogy a nyelvi norma legfőbb intézményesített rendszere az eredetileg a kancelláriákon az igazságszolgáltatás nyelvét egyértelművé tenni szándékozó írás.

Joshua Fishman (383–394) a nyelvi tervezésre ható tényezőket vizsgálja, tehát a társadalmi viszonyokat, a tradíciókat, a nacionalizmus olykor pozitív oldalait, cikke végén pedig megkérdőjelezi a norma ill. a nyelvi tervezés által az iskolának mint terjesztőnek tulajdonított nagy jelentőséget. Előbbrevalónak és nagyobb horderejűnek tartja egyrészt a kényszerítő társadalmi körülményeket (pl. Indonézia vagy Izrael esetében), amelyek spontán módon a szükséges változások felé irányítják a nyelvhasználatot. Más (esetleg fejlettebb iskolarendszerrel rendelkező) társadalmakban az egyház, a párt, a hadsereg gyakorol elsődleges hatást a norma elterjesztésében, annál is inkább, mivel az iskolázás csak a lakosság kis részét, a gyermekeket érinti, a normához pedig mindenkinek alkalmazkodnia kell.

Philipe Barbaud (395–414) azokat a konfliktushelyzeteket térképezi fel, amelyek a hivatalos állami nyelv (ill. ennek megnyilvánulási formái, a tömegmédiák, hivatalos iratok stb.) és a köznyelv között fennállnak. Úgy véli, hogy a nyelv jakobsoni funkciói

közül nem mindegyik mutatható ki a hivatalos nyelvben, csak a vernakulárisban, mivel az előbbi nem ad alkalmat valódi dialógusra. A kétféle nyelvhasználatot illusztráló példákat a québeci franciából veszi. Ugyanezzel a nyelvi anyaggal dolgozik Guy Rondeau (414–434), aki a kanadai francia lexikológia (ill. terminológia) normalizációját vizsgálja, annak szociokulturális, politikai, gazdasági szempontjait. Ugyanehhez a témához fűz további gondolatokat Edith Bédard és Jacques Maurais (kötetünk szerkesztői), amennyiben bemutatják egy új terminológiai norma bevezetésének útját. (435–460).

Az ötödik fejezetben találkozhatunk a gyakorlati problémákkal. Gilles Pagné (463–510) (a franciáról szóló de bármely nyelvre vonatkozatható) cikkének témája az anyanyelvi oktatás. Felsorolja a gyermeki nyelvelsajátítás néhány tényezőjét, kiemeli a környezet és a verbális interakciók, a többi gyerekekkel, tanárokkal folytatott beszélgetések szerepét. A kiemelésből máris kitűnik, hogy a szerző elveti azt a fajta anyanyelvi oktatást, amely kizárólag az írott nyelvből elvont nyelvtani szabályokon alapul, tehát a kó d elsajátíttatását tűzi ki célul. A korszerű anyanyelv-oktatásnak ezzel szemben számot kell vetnie a nyelv szociolingvisztikai és funkcionális aspektusaival, tehát nemcsak a kódot, hanem a k ó d h a s z n á l a t t í t is tanítani kellene. Ezek szerint tulajdonképpen szintetizálni kell a nyelv és a beszéd oktatását, mivel „egy nyelvi performancia akkor jó, ha a célok, a körülmények vagy a situációk figyelembevételével biztosítja a kódnak, a variációnak vagy a regiszternek megfelelő nyelvi elemek használatát”. A cikk végül a nyelvi készségeket vizsgálja, amelyekben az anyanyelvi nevelésnek érvényesülnie kell.

Gilles Bibeau és Claude Germain (511–540) az idegennyelvi oktatásban alkalmazandó normát vizsgálja. A tananyagok nagy része nem veszi figyelembe az adott nyelv valóban élő fordulatait. Bár az újabb keletű, kommunikatív aspektusú anyagok ill. az ezeket használó tanárok megpróbálkoznak a nyelvezet eleve nebbé tételével, egyrészt nincs elegendő ezzel kapcsolatos nyelvészeti kutatás, másrészt a tanár személye egymagában kevés ehhez a „korszerűsítéshez”. A normatudatot ugyanis egyaránt befolyásolják az anyanyelvi beszélők és az oktatásért felelős intézmények attitűdjei.

A fejezet következő négy tanulmánya lexikai normákkal foglalkozik. Amint Alain Rey munkájából (541–570) is kiderül, ezek igen jelentősek, mivel didaktikai céljuknak megfelelően explicitté kell tenniük a nyelvhasználatban intuitíve érzékelhető, úgy kronológiai mint szociális vagy földrajzi szempontból létező különbségeket. Luis Fernando Lara (571–602) úttörő jellegű munkáról számol be, a mexikói spanyol nyelv szótárának problémáiról. Ezek közül igen érdekes a benszülött eredetű szavak és az anglicizmusok kérdése.

Az anglicizmusokkal ill. tágabb értelemben a lexikai kölcsönzésekkel foglalkozik Jean Darbelnet is, (603–624) aki ezekhez a québeci francia szókincsre gyakorolt hatását vizsgálja. Földrajzilag még nagyobb területeket áttekintve Jean-Yves Dugas (625–650) nemcsak a québeci, hanem általában a kanadai francia lexika kérdéseivel foglalkozik.

Egészen más szempontból, de szintén a francia nyelvet vizsgálja Jacques Cellard (651–666). Az 1920-as évek közepétől kezdve napjainkig terjedő időszak „nyelvi krónikáit” (nyelvművelő munkáit) tekinti át.

A következő – nem kis jelentőségű – gyakorlati probléma egyaránt vonatkozik a francia és az angol nyelvre. Felmerül ugyanis a kérdés, hogyan is érvényesülhet a normativitás a Föld egymástól távoli területein (pl. egykori gyarmatokon) használt angol ill. francia esetében. Albert Valdman (667–706) szerint csak a fekete-afrikai francia hajlamos a kreolizációra, az összes többi regionális változat viszont alig tér el a standard franciától. Braj B. Kachru (707–730) az angollal kapcsolatban azokat a – természetesen eltéréseket okozó és a nyelvet gazdagító – funkciókat hangsúlyozza, amelyek megléte nehezíti az angol nyelv feltérképezését. Igazi kodifikációt eddig valójában csak a brit és az amerikai angol nyert. Grace Jolly (731–762) cikkében a kanadai angol sajátosságait mutatja be.

Kivitelezésében gyakorlati, tartalmában inkább elvi kérdéssel foglalkozik a kötet utolsó előtti cikke. Nicole Gueunier, Emile Genouvrier és Abdelhamid Khomsi (763–788) alapos vizsgálatot végeztek három franciaországi és egy réunioni városban annak felmérésére, hogyan vélekednek az „egyszerű emberek” a normáról és saját nyelvi kultúrájukról.

Az utolsó cikkben Roch Valin (789–796) a québeci francia nyelv beszélőinek szemszögéből veti össze az ottani és az „egyetemes” francia egymáshoz való viszonyát, valamint a köztük fennálló választási lehetőséget.

A kötetet a szerzők életrajzi adatai zárják. Az egyes tanulmányok végén igen gazdag bibliográfia található.

SŐRÉS ANNA

Dezső László—J. Sz. Maszlov (szerk.): Orosz és szovjet általános nyelvészet

Szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Budapest 1983. 616 l.

Az ismertetendő szöveggyűjtemény az orosz ill. szovjet általános nyelvészet eredményeit mutatja be. A benne közölt szövegek a 19. század hetvenes éveitől a 20. század hetvenes éveig tartó periódusban keletkeztek. A szöveggyűjtemény szerkesztője Dezső László és Jurij Szergejevics Maszlov (Leningrád). A szerkesztőknek az anyag összeállításában Sz. D. Kacnyel'szon (Leningrád) nyújtott segítséget. A kötet tervezetét megvitatta a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete is. A szövegek válogatását és a fordítás ellenőrzését Balázs János és Papp Ferenc végezte.

A szöveggyűjtemény Előszóából, három részből és a szemelvények szerzőit bemutató tanulmányból áll. Az esszé-szerű Előszóban Dezső László felvázolja azokat a szempontokat, amelyek a szerkesztőket a kötet összeállításában vezették. Kifejti, hogy a klasszikusok összefoglaló és új utakra serkentő munkássága indokolja azt, hogy jelentős helyet kaptak a kötetben az orosz ill. szovjet nyelvtudomány klasszikusai. A második világháború utáni anyag összeválogatásában a szerkesztőket az a cél vezette, hogy bemutassák a klasszikus hagyomány továbbélését, az új nyelvészeti irányzatok, módszerek megjelenését és alkalmazásuk eredményeit.

Az I., Klasszikus örökség című részben az orosz ill. szovjet nyelvtudomány megalakítóinak és a nagy iskola-teremtő tudósoknak (I. A. Baudouin de Courtenay, A. A. Potebnya, F. F. Fortunatov, A. M. Peskovszkij, A. A. Sahmatov és L. V. Scserba) műveiből olvashatunk értékes és érdekes szemelvényeket. E részből A. A. Potebnya, I. A. Baudouin de Courtenay és F. F. Fortunatov írásainak fontosságát hangsúlyozzuk, ugyanis Oroszországban az általános nyelvészet kialakulása és első virágkora e három nyelvész tevékenységének köszönhető: A. A. Potebnya az ún. harkovi, I. A. Baudouin de Courtenay a kazányi és pétervári, F. F. Fortunatov a moszkvai (formalista) iskola megteremtője volt. I. A. Baudouin de Courtenay korszakalkozó nézeteit L. V. Scserba fejlesztette tovább, kiküszöbölve a kazányi iskola tanításaiiban jelentkező pszichologizmust és hangsúlyozva a nyelv szociális jellegét (amit maga I. A. Baudouin de Courtenay sem tagadott). A. A. Sahmatov, aki elsősorban szlavistaként ismert, F. F. Fortunatov formalizmusából indult ki orosz mondattani kutatásaiban. A. M. Peskovszkij mondat-tanában szintén F. F. Fortunatov tanítványának bizonyult, de jelentős engedményeket tett A. A. Potebnya nézeteinek is. Az első rész szemelvényei jól mutatják, hogy a nyelvtudomány oroszországi klasszikusai nemcsak a kor színvonalán állottak, de munkásságukkal (főleg I. A. Baudouin de Courtenay esetében) meg is haladták a korabeli általános nyelvtudomány eredményeit és új irányzatok előkészítőivé váltak.

A Nyelvleírás című II. részben 13 orosz és szovjet nyelvész (V. V. Vinogradov, A. A. Dragunov, J. Sz. Maszlov, A. V. Bondarko, A. A. Holodovics, Sz. D. Kacnyel'szon, I. I. Mescsanyinov, V. Sz. Panfilov, V. A. Zvengincev, N. D. Arutyunova, V. G. Gak, T. V. Gamkrelidze, B. A. Szerebrennyikov) írásai mutatják be a modern szovjet nyelvtudományi irányzatokat (strukturizmus, nyelvtipológia, szemantika, nyelvi frekvenciák). Csak sajnálni lehet, hogy kimaradt a szintén Baudouin de Courtenayra visszamenő szovjet pszicholingvisztikai irányzatok ismertetése.

A szovjet nyelvtudomány sajátos vonása az, hogy nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv- és társadalom kölcsönhatása vizsgálatának. Ez indokolja a III. rész beiktatását, amely a Nyelv és társadalom címet viseli. Itt hét tudós (I. K. Belogyed, G. V. Sztvepanov, V. M. Zsirmunszkij, A. V. Gyesznyickaja, F. P. Filin, V. N. Jarceva, A. Je. Szuprun) írásaiból vett szemelvényeket olvashatunk, amelyek az irodalmi nyelvek, a nyelvi interferencia és nyelvjárások tanulmányozásával foglalkoznak.

A kötetet J. Sz. Maszlov A szerzőkről c. tájékoztatója zárja, amelyben megismerkedhetünk a közölt szemelvények szerzőinek munkásságával.

A kötet hiányosságairól beszélve, a szöveggyűjtemények ismertetésekor szokásos megjegyzéseket említjük meg; azt, hogy: 1) jelentős szerzők maradtak ki (pl. N. Krusevskij, V. A. Bogorogyickij, M. N. Peterszon, A. A. Reformackij, T. P. Lomtyev), 2) fontos tanulmányok nem kerültek be a kötetbe (különösen I. A. Baudouin de Courtenay esetében feltűnő ez). Hiányoljuk, hogy Je. D. Polivanov, a szovjet nyelvtudomány kimagasló és színes egyénisége kimaradt a válogatásból.

Név- és tárgymutató beiktatása növelte volna a kötet használhatóságát.

A magyar–szovjet együttműködés eredményeként létrejött értékes, hasznos és valóban reprezentatív kötet ismertetését nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne méltányol-

juk a fordítók munkáját, akik pontosan és magyarosan adták vissza az eredeti szövegek sokszor bonyolult és tömör fogalmazását.

Összefoglalva benyomásainkat, megállapíthatjuk, hogy az ismertetett, terjedelmében is imponáló szöveggyűjtemény alkalmas arra, hogy belőle mind az orosz és szovjet nyelvtudomány múltjáról, mind jelenlegi eredményeiről és irányzatairól részletes, jól használható és pontos információkat nyújtson, és további vizsgálódásokra buzdítsa az érdeklődőket.

H. TÓTH IMRE

Языки и диалекты мира. Проспект и словарь.

Наука, Москва 1982. 207 l.

A SzUTA Nyelvtudományi Intézete több bel- és külföldi tudományos partner – köztük az MTA Nyelvtudományi Intézete – közreműködésével a világ nyelveit és nyelvjárásait bemutató sorozatot tervez. A hosszútávú munkának eddig négy kötete jelent meg, még 1977-ben a Принципы описания языков мира című kollektív munka V. N. Jarceva és B. A. Serebrennikov irányításával, majd 1980-ban, ill. 1982-ben a két-kötetes Теоретические основы классификации языков мира.

A most ismertetendő kötet (a továbbiakban Jegyzék) az alábbi részekre tagolódik: előszó (3–17), a világ nyelveinek, ill. nyelvjárásainak jegyzéke (18–187), bibliográfia (188–200), függelék (N. V. Ohotina: Javaslatok A világ nyelvei c. enciklopédia számára irandó „A bantu nyelvek” c. fejezettel kapcsolatban, 201–203).

Az Előszóban részletes információkat kapunk „A világ nyelvei” című vállalkozás céljáról és a megvalósítás módjáról. A cél természetesen a világ nyelveinek modern leírása, ill. az így nyert és összegzett ismeretek kiadása egy több kötetes enciklopedikus műben. A nyelvleírások, -ismertetések sorát elméleti monográfiák egészítik ki, amelyek az alábbi kérdésekkel foglalkoznak: a nyelvek tipológiai alapú leírása, a nyelv és a nyelvjárás (dialektikus) megkülönböztetése, az egyes nyelvi szintek (fonetikai, morfológiai stb.) kutatásának módszerei, a nyelvek genetikai, tipológiai, areális jegyek alapján történő osztályozásának kapcsolata stb. Ezeket a kérdéseket tárgyalta a fentebb már említett három kötet szerzőgárdája.

Nincsenek pontos adataink a világ nyelveinek számáról, s alighanem nem is lehetnek. Egyrészt még mindig vannak fehér foltok a világ nyelvi térképén, másrészt nagyon nehéz a nyelv és a nyelvjárás közötti különbséget eldönteni. Kötetünkben bőségesen szerepelnek ez utóbbi problémára példák, elsősorban az afrikai nyelvek köréből, de idézhetnénk erre vonatkozóan uráli nyelveket is, pl. a lappot. Ti. a nyelvjárás különbségek itt oly nagymérvűek, hogy szinte célszerűbb volna több lapp nyelvről beszélni, mint egy nyelv több nyelvjárásáról.

A kötet szerkesztői felvették a kartotékokba a szakirodalomban megtalálható valamennyi lingvonímát (kb. 30 ezer), s ennek mintegy fele szerepel a Jegyzékben.

Bár a nyelvtudomány történetében több ízben is megpróbálták áttekinteni a világ nyelveit, mégis ez az első olyan jegyzék, amely többé-kevésbé joggal igényelheti a teljes jelzöt. Ez a tény, továbbá az a körülmény, hogy az egyazon nyelveket, ill. dialektusokat jelölő különböző lingvonímákat utalásokkal összekapcsolja, s ezáltal mintegy rendet teremt a szinte már kaotikus viszonyok között, továbbá, hogy a nyelveket genetikai és/vagy földrajzi szempontból csoportosítja – már önmagában is jelentős tudományos eredmény.

A vállalkozás során a ma használatos természetes nyelveken kívül figyelembe veszik az ismert holt nyelveket, valamint felvették a kreol és a pidzin nyelveket is. Amennyiben az lehetséges volt, feltüntették a rekonstruált nyelvi állapotokat is.

A nyelveket elterjedtségük, beszélők lélekszáma, továbbá ismertségi fokuk alapján hat csoportra osztották. 1. Tíz nyelv (orosz, angol, spanyol, francia, német, kínai, arab, japán, szuaheli, hindi) kapja a legnagyobb terjedelmet (3–3 ív). 2. További mintegy száz nyelvt (köztük a latin, olasz, török, svéd, Hausza, zulu, koreai, kecsua), melyek ismert, elterjedt, jelentős múlttal és kiterjedt nyelvészeti kutatással rendelkező nyelvek, 1,5–2 ívet kapnak. 3. A harmadik csoportot a kisebb elterjedtségű nyelvek, a nagy nyelvcsaládok marginális nyelvei alkotják, számuk mintegy 200 (pl. a rétoromán, szárd, maori, alsólausitzi stb.) (0,7–1). 4. Mintegy 800–1000 nyelv alkotja a negyedik csoportot, melynek nyelveit 5–10 000 „n” (esetleg 0,5 ív) terjedelemben írják le. Ezek kevésbé kutatott, kevesek által beszélt nyelvek. 5. Azokat a nyelveket, amelyekről csupán töre-

dékes ismeretek állnak rendelkezésre (több, mint ezer nyelv), 3000 "n" terjedelemben ismertetik. 6. Végül 1000 "n"-t kapnak a szinte ismeretlen nyelvek, nyelvjárások.

A nyelvleírás egységességének érdekében két – egy teljes és egy részleges – mintát dolgoztak ki. A teljes leírási modell szerint ismertetik azokat a nyelveket, amelyek a feldolgozás során több, mint fél ívet kapnak. Ez a modell alapvetően két részből tevődik össze: egy általános, extralingvális, szociolingvisztikai jellemzésből, valamint a nyelv leírásából. A kis terjedelemben ismertetendő nyelvek leírása tömörebb formában ugyanazeket a szempontokat követi (7–10).

A kötetben részletesen közölt szempontok alapján megírtak néhány próbacikket (egyes nyelvekről, pl. hindi – 3 ív, zulu – 2, karakalpak – 1,2, abazin – 0,5; nyelvcsaládokról, ill. nyelvcsoportokról, pl. indoeurópai – 0,6, a kameruni nyelvek egy kevésbé ismert csoportjáról, az ún. bamileké nyelvekről – 7000 "n"; genetikailag rokon nyelvekről, francia – 3, olasz – 2, katalán – 1, szárd – 0,7). Ezek a próbacikkek a *Cxema и пробные типовые статьи для издания «Языки мира» (Материалы к обсуждению)* вып. I. Москва 1978 c. kötetben jelentek meg.

A nyelvek leírását két sorozatban teszik közzé: 1. Eurázsia nyelvei és az afrozásiai nyelvek, 2. Afrika, Amerika, Ausztrália és Óceánia nyelvei.

Néhány megjegyzés kívánkozik a nyelvek jegyzékéhez. Az uráli nyelvek felsorolása alapján következtelenség tapasztalható a névhasználatban, ti. egyes nyelveknek a külső, másoknak a belső elnevezését adják meg. Nem következetes az ún. közbülső alapnyelvek feltüntetése. A cseremiszen belül két nyelvi változatot különböztetnek meg, a hegyi-mari irodalmi nyelvet és a mari nyelvet. Ebben a formájában ez megtévesztő a kívülálló számára.

A jegyzék szerint a jeneszeji nyelvek nem tartoznak a paleoszibériai nyelvek közé, hanem önálló csoportot, ill. nyelvcsaládot alkotnak. Ez ellentétes a szovjet paleoszibisztika jelenlegi felfogásával, bár véleményem szerint több szempontból védhető álláspont. Ugyanakkor viszont helytelenítem a – nyilván hagyománytiszteltből megőrzött – paleoázsiai elnevezést a paleoszibériai helyett. Ez utóbbi lényegesen pontosabb, s nem – vagy nem oly mértékben – félrevezető.

Végül következnek néhány számadat az egyes nagyobb nyelvcsoportokra vonatkozóan. A sémita nyelvek családjában mintegy 700 lingvoníma található, a csádi nyelvek/nyelvjárások neveinek száma kb. 200, az ausztróázsiaiaké kb. 450. Az ausztronéz nyelvek 1200 lingvonímával szerepelnek, a kelet-indonéziai nyelvek 600, az óceániai nyelvek 1800, a pápua nyelvek 1300, Ausztrália és Tasmánia nyelvei 1600, Afrika 3200, az indián nyelvek 3000 lingvonímával képviseltetik magukat. A kreol és a pidzsin nyelvek száma mintegy 160. (Természetesen figyelembe kell venni, hogy a szakirodalomban ugyanannak a nyelvnek, nyelvjárásnak két, esetleg több elnevezése is van.)

A nyelvek felsorolását válogatott bibliográfia követi, amelyben a forrásértékű műveket sorolják föl. (A magyarországi nyelvészek közül Hajdú Péter szerepel – két kötettel: *Chrestomathia Samoiedica, The Samoyed Peoples and Languages.*)

PUSZTAY JÁNOS

A. Valdman: *Le créole: Structure, statut, et origine*

Klincksieck, Paris 1978. XVI + 403 l.

Az utóbbi években élénk mozgás észlelhető a nyelvészetben: a nyelvtudomány kísérletet tesz arra, hogy kiigazítsa N. Chomsky és tanítványai hibáit, akik az „ideális” kompetencia abszolutizálása miatt mellőzték a nyelv szociolingvisztikai aspektusait. Egyre több figyelmet szentelnek világszerte, de főleg az USA-ban, Franciaországban, Angliában és másutt a pidzsin és kreol nyelveknek.

Ékes bizonyítéka ennek A. Valdman munkássága, melyet a kreol nyelvek területén végzett huzamos ideig.¹ Ehhez kapcsolódik itt ismertetett nagyterjedelmű monográfiája is.

¹ L. A. Valdman, *A Basic Course in Haitian Creole*. The Hague 1970; Uo. *Le français hors de la France*. Paris 1978

A szerző a bevezetésben kiemeli, hogy kutatásának célja a francia-kreol nyelvek alapvető lingvisztikai és szociológiai jellemzőinek szisztematikus leírása és a pidzsin valamint kreol nyelvek általános nyelvészeti problémáinak áttekintése.

A monográfia első részében, amelynek címe A kreol nyelv meghatározása és viszonya a nyelv más változataihoz, A. Valdman megkísérelte, hogy kifejtse saját nézeteit a kreol nyelvek eredetéről és a bennük megnyilvánuló fejlődési tendenciáikról. A szerző szerint azok a folyamatok dominálnak a kreol nyelvek kialakulásában, amelyek: a) egy másodlagos nyelvi alappól fejlődtek; b) egy nyelvi szubsztrátumból fakadtak. Ennek alapján két elméletet vizsgál a kreol nyelvek genézisééről: a) egy másodlagos nyelvi alap szimplifikálása révén létrejött kreol nyelv keletkezésének lehetősége, b) a szubsztrátum „keveredése” egy nyelvi alappal a kreolizáció folyamatában. Itt mindjárt megjegyezzük, hogy a nyelvi „keveredést” a szerző nem úgy értelmezi mint H. K. Schönfelder,² aki csak „kevert” nyelvjárásokról beszél.

A különböző pidzsinizált és kreol nyelvek (földrajzilag távoleső és különböző nyelvi alapokból alakult nyelvek) kialakulásának szerkezeti azonosságait a szerző szerint nemcsak pszichológiai tényezők, de szociolingvisztikai összefüggések figyelembevételével is kell vizsgálni. A morfológiai-szintaktikai azonosság a különböző nyelvi alapokon keletkező pidzsin és kreol nyelveknél a szemantikai-szintaktikai szerkezet és a nyelvi szubsztrátumok kívülről jövő morfológiai-szemmatikai rétegződésével (interferenciájával) magyarázható (főképp a nyugat-afrikai nyelvekben). A szakértők kb. kétszáz pidzsin és kreol nyelvről írnak. Közülük az indoeurópai nyelvek alapján keletkezettek a legismertebbek, melyek a tengerészeknek, kereskedőknek, nyugat-európai gyarmatosítóknak az afrikai, amerikai, ázsiai és egyéb szigetlakó népekkel létesített kapcsolatából származnak. Ennek ellenére a nem indoeurópai alapon keletkező pidzsin és kreol nyelvek száma a többinél nagyobb és gyorsan nő. A szerző részletesen vizsgálja azon kreol nyelvek szociolingvisztikai tényezőit és földrajzi elterjedését, melyek angol, portugál, olasz és néhány afrikai, amerikai, malaysiai, melanéziai, polinéziai nép nyelve alapján jöttek létre.

Külön fejezetet szentel azon pidzsin és kreol nyelveknek, melyek francia lexika alapján jöttek létre. A kreol-francia, amit több mint hétmillió ember használ, külön kreol nyelvet alkot. Ezek kapcsolatban két kérdést vizsgál a szerző: 1) a kreol-francia nyelvek elterjedésének földrajzi és demográfiai aspektusai; 2) a francia nyelv különböző pidzsinizált variációinak státusa nyelvészeti szempontból Afrikában, az Indiai-óceán medencéjében és Óceániában.

Valamennyi kreol-francia nyelv két csoportra osztható: az első határa Louisiana amerikai állam délnyugati részétől Francia-Guayanáig húzódnak félkörívben, amit a Karib-tengeren a Kis- és Nagy-Antillák határolnak; a másik az Indiai-óceánon át Kelet-Afrika partjái és magába foglalja Seychelle- és Mascarenhas-szigeteket.

A második részben (Fonológiai és ortográfiai szerkezet) ismerteti, hogy a fonetika és helyesírás területén a kreol-francia nyelveket néhány közös ismérv jellemzi. Ebben a viszonylatban a kreol szorosan összefügg a franciával. A kreol-francia fonológiai és ortográfiai szerkezet leírása összehasonlítás-szembeállítás alapján történik.

A harmadik részt (A kreol nyelv alakjai) a kreol-francia morfológiai és lexikai szerkezet áttekintésének szenteli. A kreol lexika történetileg három rétegre oszlik: 1) a francia nyelv, ami magába foglalja a francia köznyelvet és tájszólásokat; 2) a szubsztrátum nyelve, azaz a különböző gyarmatokon élő rabszolgák nyelvhasználata; 3) az adsztrátum nyelve, azaz azon települtek nyelvei, amelyek kreolizált ill. a gyarmatosított területeken helyezkednek el. A francia nyelv hatása a szókészletben három módon mutatkozik meg: 1) Vannak olyan szavak, amelyek jelentése semmilyen változáson nem ment keresztül az átvett francia etimonhoz képest és amelyek morfológiailag nem, fonológiai pedig csak részben térnek el tőlük. 2) Sok az archaizmus és a francia nyelvjárásokból származó forma. 3) Önálló neologizmusok.

A negyedik részben (Nyelvtani szerkezet) a szerző feltárja és leírja a kreol-francia beszéd szintaktikai struktúráját és megemlíti az egyes kreol nyelvekre jellemző sajátos szerkezeteket.

Az ötödik részben (Szociolingvisztikai aspektusok) a kreol-francia nyelveket négy nagy csoportra osztja: 1) az Indiai-óceán szigeteinek nyelvei; 2) az Antillák nyelvei; 3) Haiti kreol nyelve; 4) louisianai kreol nyelvek. Itt kell megjegyezni, hogy mind a négy csoporton belül jelentős különbségek vannak.

² L. K. H. Schönfelder, Probleme der Völker- und Sprachmischung, Halle (Saale), 1956.

A kreol nyelv szociolingvisztikai összefüggéseinek különbözőségét kutatva rámutat, hogy a típusváltozatokat a vizsgált terület nyelvi helyzete váltja ki. A nyelvek el-franciásodásának folyamata szorosan összefügg a kreol két szociális változata, a városi és falusi (créole natif-natal, gros créole) közötti különbségekkel, amelyek a fonológiában, főként a magánhangzó-rendszer területén nyilvánul meg.

A kreol nyelvekre jellemző, hogy nem egyértelműen használják segéd- vagy hivatalos nyelvként, és a szociokulturális rétegződés is különböző azokon a területeken, ahol sokáig fennállt a gyarmatosító rezsim. Ebből a szempontból néhány állapotot lehet megkülönböztetni: 1) a kreol mint elismert nyelvhasználat; 2) a kreol, mint a kulturális és nemzeti identitás szimbóluma; 3) a kreol, mint irodalmi nyelv; 4) a kreol használata a közéletben, az irányításban és oktatásban.

A haiti kreol fejlődését megjósolva, a szerző megjegyzi, hogy a kreol itt hivatalos nyelv lehet, amennyiben: 1) Az ország lakossága több mint 70%-ának egyetlen kommunikációs eszköze; 2) a lakosság minden rétegének elismert érintkezési eszköze; 3) kreol-francia kétnyelvűség a lakosság jelentéktelen részére jellemző és ez a helyzet megővta a két nyelv közti különbségek növekedésétől; 4) az 1964-es alkotmánynak megfelelően a kreol Haitin hivatalos nyelvként bevezetésre kerül.

A hatodik részben (Összefoglalás: a kreol nyelv keletkezése) és a befejezésben a szerző summázza kutatásainak néhány eredményét, és kiemeli a kreol nyelvek szociolingvisztikai státusának általános és alapvető vonásait: 1) rendszerszerűség és komplexitás; 2) homogenitás; 3) individuális és integráns viszony más nyelvekhez; 4) a lexika belső szerkezeti folyamatainak hasonlósága.

ROT SÁNDOR

J. Hirschberg—T. Szende: Pathological cry, stridor and cough in infants (A clinical-acoustic study)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 157 l. hanglemez-melléklettel

Az utóbbi évtizedekben világszerte kitágult a nyelvészeti fonetika tárgyköre; ennek a fejlődéshez elengedhetetlen szemléletváltozásnak a hatása egyre jobban érződik a hazai szakirodalomban is. Fonetikán régóta nem csupán a „hangok képzésével és leírásával” foglalkozó tudományt értjük. A fonológia már korábban hozzákapcsolódott, majd — némi lépéshátránnyal a nemzetközi irodalomhoz képest — az akusztika is. Legtovább a percepció váratott magára; ma már azonban a fiziológia, az akusztika és a percepció „három egységében” folynak a hangtani kutatások. A fejlődés iránya, illetőleg a beszédnek mint a kommunikációs lánc részének értelmezése maga után vonta, hogy számos határterület érintkezik és kapcsolódik össze kisebb-nagyobb mértékben a fonetikai vizsgálatokban (fiziológia, fizikai akusztika, pszichológia, gyógyypedagógia, kibernetika, matematika stb.). Ez a szükségszerű integrálódási folyamat, az „interdiszciplinaritás” eredményezi, hogy különböző tudományágak szakembereinek összefogásával és együttműködésével érhető el újabb és nemzetközi tekintetben is figyelemreméltó eredmények. Ezek a szorosabban vett téma kidolgozásán kívül mindkét (vagy valamennyi) részt vevő tudományterületet is gazdagítják. A nyelvészetben belül elsősorban a fonetika az, ahol a legszükségesebb egy-egy témának a kor megfelelő tudományos színvonalán történő feldolgozása eltérő szakképesítésű kutatók összmunkájával. Nem véletlen tehát, hogy nyelvészeti folyóirat a megszokottól eltérő témájú mű ismertetését adja közre: a Kóros sírási hang, légzési zörej és köhögés kisgyermekkorban című könyvét, amely a Klinikai — akusztikai tanulmány alcímet viseli. Szerzői: Hirschberg Jenő fül-orr-gégész, gyermekbronchológus és foniáter szakorvos (Heim Pál Kórház) és Szende Tamás nyelvész, fonetikus (MTA Nyelvtudományi Intézete). Mindjárt az elején fontos hangsúlyozunk, hogy e munkával nem csupán a foniátriai (orvosi) szakirodalom gyarapodott egy jelentős művel, hanem a nyelvészet is. Főként természetesen a hangtannal, a beszéddel foglalkozók meríthetnek e könyvből, mely szemléletes, jól érthető ábraanyagot és jól használható lemez-mellékletet tartalmaz (bővített, német nyelvű változata 1985-ben jelent meg).

A gyermekkor első, majd a későbbiekben is jellemző hangjelenségei: a sírás, a légzési zörej és a köhögés természetesen tartoznak mind a foniátria, mind a fonetika vizsgálódási körébe. Egyfelől a legkézenfekvőbb felvilágosítással szolgálnak a gyermek fizikai-pszichikai állapotáról, illetőleg elszerű és az adott életkorban döntő fontosságú jelzései betegségeknek, rendellenességeknek. A korai gyermekkor hangmegnyilatkozásai-

nak — másfelől — kommunikatív funkciójuk van, e tekintetben közvetlenül megelőzik a beszédet és hatnak annak kialakulására, fejlődésére. (Vö. a sírásfajták funkciómegoszlása, a [k, g] mássalhangzók kialakulását a köhögési hang közvetlenül megelőzi stb.).

A nemzetközi szakirodalom — kisebb mértékben a magyar is — rendelkezik már e témában valamelyes hagyománnyal, de mindeddig elkülönült a jelenségek orvosi, illetőleg nyelvészeti szempontú vizsgálata (vö. szakirodalmi áttekintés, történeti háttér: 17—24). Amikor a szerzők együtt próbálták meg a téma feldolgozását, szükségszerűen új nézőpontból közelítették meg, új módszereket alkalmaztak és eredményeiket tipológiai vizsgálatokra is felhasználták (83—127). Kiindulópontjuk az volt, hogy a levegőáramlás segítségével létrejövő gyermekkori hangmegnyilvánulások csak tünetek (szimptomák) és önmagukban nem betegségtypusok; ugyanakkor a következetes vizsgálódások és a hangjelenségek osztályozása alapján kiderült, hogy a szubjektív és az objektív elemzés fontos diagnosztikai lehetőségeket (azonosítási kulcsokat) rejt magában. A szerzők célja az volt, hogy 1. meghatározzák azokat a szerkezeti jegyeket, amelyek a mért adatokkal jellemezhetők, illetve 2. ezeknek a tipológiai rendszerét is összehasonlítsák. Így lehetőség nyílt diagnosztikai értékű szabályok meghatározására. Patologikus és kisgyermekkori hangjelenségek akusztikai szerkezetének rendszeres vizsgálatát még nem végezték el, Hirschberg és Szende eredményei tehát e tekintetben egyedülállóak.

A 15—20 éves klinikai gyakorlat során összegyűjtött 180 0—4 éves gyermek kóros hangjelenségeit dolgozták fel. A gyermekek döntő többsége (136-an) 0—10 hónapos csecsemő. A mintegy 200 kóros hangjelenséget tartalmazó anyagban — korszerű technikai eljárásokat alkalmazva — 47 különböző típust határoztak meg, amelyek mintegy 50 kóros állapotban fordulnak elő. Munkájukban arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy az objektív — s a beszéd kutatásban jól ismert — hanganalízisnek fontos gyakorlati szerepe van, amely lehet kiegészítő módszer, de nem egy esetben többet mond az eddig alkalmazott eljárásoknál.

A kötet a három hangjelenség (sírás, légzési zörej és köhögés) definíciójával indul (13—17); említésre méltó a fiziológiai, akusztikai és a funkcionális szempontú elemzés szigorú végigvitele az egész műben. A kötet két nagy fejezete közül az első A leggyakoribb hangjelenség-típusok jellemzése és akusztikai leírása (39—83) címet viselő tarthat zászmot elsősorban a nyelvészek, fonetikusok, akusztikusok érdeklődésére. A másik nagy fejezet a Légzőszervi és idegrendszeri állapot kapcsolata a kóros hangjelenségekkel (83—127). A kettőt mintegy kiegészíti A hagyományos módszerek és az akusztikai elemzés diagnosztikus értéke című (127—137) rövidebb fejezet. A felnőttek beszédhangrendszerét vagy az intonációs rendszert tárgyaló munkák között is viszonylag ritka az olyan feldolgozás, amelyik következetesen, jól kidolgozott módszerrel végzi el az adott beszéd-részlet (akusztikai) elemzését.

Az akusztikai vizsgálatok a következő szempontok szerint történtek: a) a hangjelenség időtartam-viszonyai, b) az alaphangmagasság, c) a frekvenciaszerkezet, d) a sávszélesség és e) az összetevők relatív, azaz egymáshoz viszonyított intenzitása. Az idő-frekvencia-intenzitás „koordinátarendszerében” végzett vizsgálatok és a kapott eredmények — úgy tűnik — a frekvencia paraméter elsődlegességét mutatják, több esetben csak kiegészítő információval bír az intenzitás és az időtartam. (Természetesen ellenpélda is akad: egyes köhögés-típusok esetében vagy a Down-kór hangjelenségeinek akusztikai elemzésében, ahol az idő tényezőnek van döntő szerepe.) Az akusztikai elemzés eredményei a következő leírásban szerepelnek: a) az alaphangmagasság és a felharmonikusok, b) „szabályos elrendeződésű” zörejkomponensek, c) „szabálytalan” zörejkomponensek, d) szerkezeti jellemző jegyek és e) összegező értékelés a hangjelenség természetére és a patomechanizmusra vonatkozólag.

Az egészséges gyermek sírásának elemzését különféle, metaforákkal megnevezett hangtípusok jellemzése követi, mint: fátyolos, fókaukatásszerű, rekedt, préselt, éles, nyikorgó, recsegő stb. — a szerzők néhány esetben a kóros hangjelenség hangzásával rokon állathangokat (pl. macskanyávogás, ugatás) is bemutatnak. A metaforikus megnevezések egy része a köznyelvi szóhasználatból is ismert. Valamennyinek a teljes akusztikai szerkezetre vonatkozó leírása e könyvben történik meg először, egyúttal példát adva és módszert kínálva a felnőtt beszéd h a n g s z í n e z e t é n e k objektív vizsgálatához. (Egyetlen megjegyzés: kár, hogy az egészséges gyermek síráshangjának elemzésekor csak a fájdalom kiváltotta sírást vizsgálták — nyelvészeti-fonetikai szempontból nagy a jelentősége például az éhség- vagy az unalomsírásnak is.)

A légzési zörejek elemzése 13 fő és 6 alfajára terjed ki. A szerzők új megnevezésnek javasolják a „stridor-fonáció” kifejezést, tekintettel arra, hogy ez a hangjelenség mindig fonációszerű. A köhögési hang vizsgálatában 9 fő és 2 altípust különítenek el, a síráshoz hasonlóan metaforikus megnevezéseket használva.

A másik (említett) nagy fejezetben az orrtól a tüdők felé haladva csoportosítják a betegség típusokat; mindenütt a három kóros hangjelenség tipológiai vizsgálatával. Ezek: Az orr, a szájüreg és a garat rendellenességei, A gége rendellenességei, A trachea elváltozásai, végül A bronchusok és a tüdő rendellenességei. Az utolsó fejezetben arra kap választ az olvasó, miként használhatók fel a diagnózis megállapításában a hagyományos módszerek és az akusztikai elemzések.

Meggyőződésem, hogy fül-orr-gégész és foniáter szakorvosok, fonetikusok, akusztikai vizsgálatokkal foglalkozó szakemberek egyaránt haszonnal forgathatják a kötetet. Paradoxon bár, de talán nem túlzás azt mondanunk, hogy a munka egy része azoknak a kutatásoknak az előfutára, amelyek az emberi beszéd hangszínzetének vizsgálatával foglalkoznak.

GÓSY MÁRIA

Helyreigazítás

Folyóiratunknak a VI. (Sziktivkári) Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmából megjelentetett 1984. évi 2. számán, a borítólapon nyomdai tévedés folytán 87. kötet szerepel, holott valóságosan ez a szám a 86. kötet 2. füzeté. Kérjük olvasóink szíves elnézését.

A szerk.

TARTALOM

MOLNÁR ILONA: A nyelv értékeinek kérdéséhez [On Value in Language]	3
A. MOLNÁR FERENC: Igei—névszói kettős (hármás) szófajúság az ősmagyar korban [Nomen-Verba im Urungarischen]	37
HONTI LÁSZLÓ: Széjegyzetek instabil tövű igéink történetéhez [Randbemerkungen zur Geschichte der ungarischen Verben mit instabilem Stamm]	49
KASSAI ILONA—B. LŐRINCZY ÉVA: A magyar hangátvetés történetéhez és tipológiájához II. [A Contribution to the Typology and Interpretation of Metatheses in Hungarian Dialects]	89
GÓSY MÁRIA—OLASZY GÁBOR: A magyar kísérleti fonetika első évtizedei [A Contribution to the Early History of Hungarian Phonetics]	109

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ANTAL LÁSZLÓ: Igaz lenne, hogy csaknem minden mondat „új”? [Is it Really True that Nearly All Sentences are Novel Ones?]	123
FABÓ KINGA: Az aspektus egy lehetséges formális definíciója és jellemzése [A Possible Formal Definition and Description of Aspect]	130
SEBEOK, THOMAS A.: A nyelv eredete [Origin of Language]	141
FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE—BRADEAN-EBINGER NELU: A kötőszó grammatikai statusa [The Grammatical Status of Conjunctions]	148
KISS GÁBOR: A magyar magánhangzók első két formánsának meghatározása a szintetizált hangmintákat felhasználó percepciós kísérlet segítségével [Determining the First Two Formants of Hungarian Vowels by a Perception Test Involving Synthesized Sound Samples]	160
MARÁ CZ LÁSZLÓ KÁROLY: A magyar névutós csoportról [On the Hungarian Postpositional Phrases]	174
BEÖTHY, E.—ALTMANN, G.: The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefixes I. <i>meg</i>	187
TERESTYÉNI TAMÁS: Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudásról [The Knowledge of Foreign Languages in Hungary]	197
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	209
KULONEN-KORHONEN, U.: A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet [Perspective and the Passive Voice in Vogul]	217
RÓNA-TAS ANDRÁS: A szarvasi tűtartó felirata [The Inscription on the Needle Case of Szarvas]	225

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

BAKOS FERENC: Tamás Lajos (1904—1984)	249
KONTRA MIKLÓS: Ország László (1907—1984)	253
F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Sz. Kispál Magdolna (1910—1984)	257
JANURIK TAMÁS: Helinski, E.: The Language of the First Selkup Books	261
KISS LAJOS: Moravesik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai	262
KOROMPAY KLÁRA: Bárcei Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése	263
BRADEAN-EBINGER NELU: Larsson, Lars-Gunnar: Studien zum Partitivgebrauch in den ostseefinnischen Sprachen	265

KAKUK ZSUZSA: K. Palló Margit: Régi török eredetű igéink	267
HORVÁTH MÁRIA: Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig	269
KISS JENŐ: Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagy-könyvi nyelvjárásban	273
KISS JENŐ: Papers from the Fourth International Conference on Methods in Dialectology	275
LAKI JÁNOS: G. Havas Katalin: Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában	277
SŐRÉS ANNA: Bedard, E.—Maurais, J. (szerk.): La norme linguistique	279
H. TÓTH IMRE: Dezső László—Maszlov, J. Sz. (szerk.): Orosz és szovjet általános nyelvészet	284
PUSZTAY JÁNOS: Языки и диалекты мира	285
ROT SÁNDOR: Valdman, A.: La créole: Structure, statut, et origine	286
GÓSY MÁRIA: Hirschberg, J.—Szende, Tamás: Pathological cry, stridor and cough in infants	288

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. március 11. — Terjedelem: 25,55 (A/5) iv
86.14291 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiók, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitálchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

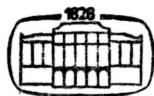
5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 45 Ft

Előfizetési ára egy évre: 90 Ft

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

87. kötet 2. szám

Budapest, 1985

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

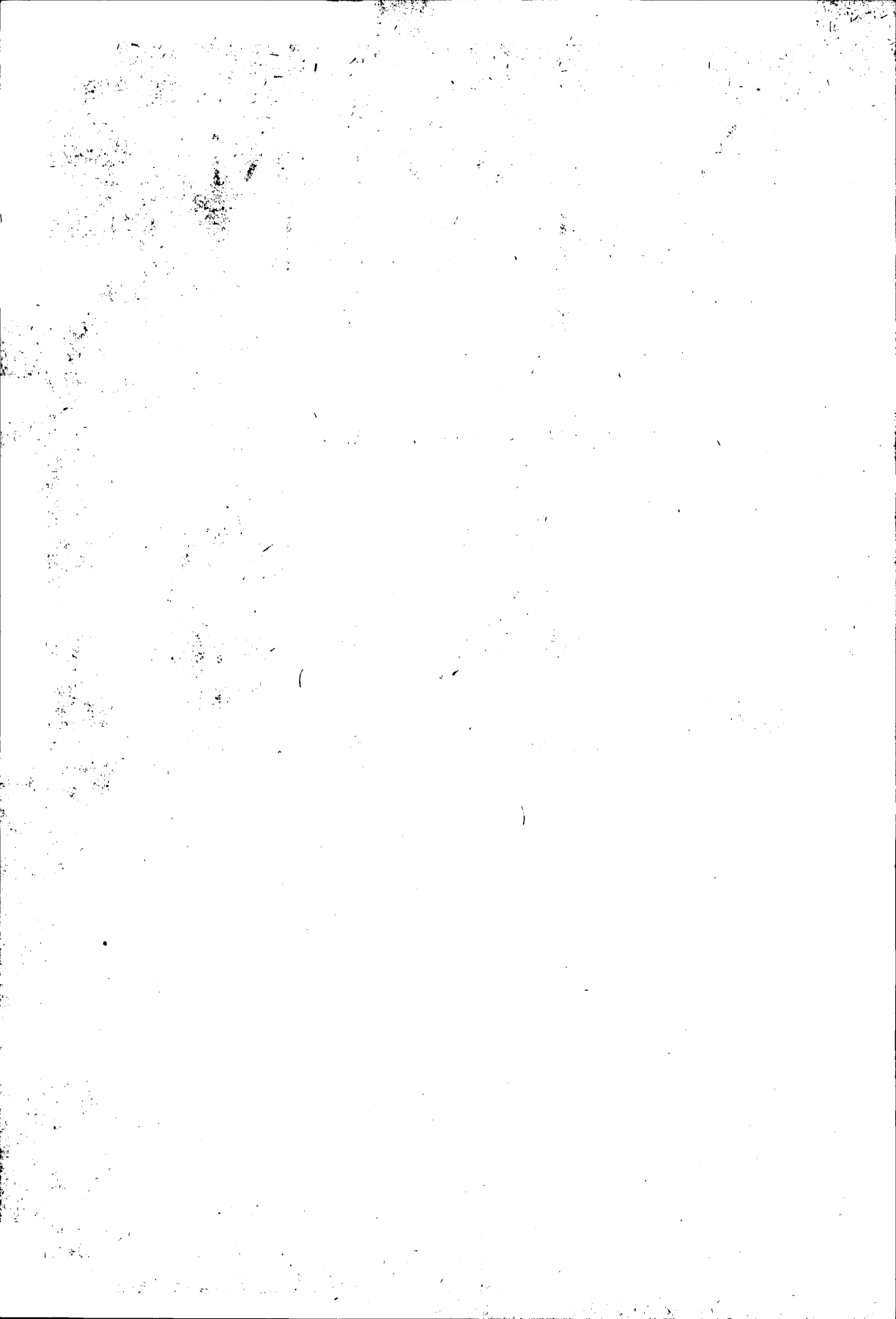
Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANHETEDIK KÖTET

BUDAPEST

1985

Hogy intonál a magyar?

0. Bevezetés

Ebben a cikkben a magyar egyszerű mondatok prozódiaját leíró szabályrendszer megadását kíséreljük meg a nemlineáris fonológia, (l. pl. Halle—Vergnaud 1980) módszereit használva. Vizsgálódásunk középpontjában a mélyreprezentációból a felszíni reprezentációt előállító szabályrendszer áll. Részletesen kidolgozott magyar szintaxis hiányában csupán jelezni tudjuk, hogy a fonológiai mélyreprezentáció hogyan jön létre: magukat a fonológiai szabályokat azonban szabatos (formalizált) alakban közöljük.

Az első szakaszban azt írjuk le, hogyan illeszkedik szabályrendszerünk a nyelvtan többi komponenséhez. Itt ismertetjük (és motiváljuk) a fonológiai komponens belső felépítését és a szabályok működési módját is. A tulajdonképpeni szabályrendszer leírására a második szakaszban kerül sor. Végül a harmadik szakaszban tömören összefoglaljuk a szabályokat.

A szabályrendszer által leírt intonációs minták nagy részét Varga (1981) alapján dolgoztuk fel: a különbségekre mindenütt külön felhívjuk majd a figyelmet.

1. Az intonációs szabályok helye a nyelvtanban

Mivel az intonációs kontúrok a mondat egészéhez, nem pedig egyes szavakhoz tartoznak, az őket előállító szabályrendszer csakis a fonológia posztlexikális komponenséhez tartozhat (l. (1) alább). Kiparsky (1983) a lexikális és a posztlexikális szabályok közti különbségeket a következőkben foglalja össze:

	lexikális szabályok	posztlexikális szabályok
(1) működési tartománya	szavakon belül	nemcsak szavakon belül
(2) felhasznált információ	szavak belső szerkezete	frázisstruktúra
(3) sorrend	posztlexikális szabályok előtt	lexikális szabályok után
(4) alkalmazás	ciklikus	csak egyszer
(5) rendezés	a többi lexikai szabállyal diszjunktív	a lexikai szabályokkal konjunktív
(6) alkalmazási kör	levezetett környezetekben	mindenhol (across the board)
(7) struktúrát	őrző	nem őrző
(8) alkalmazási kategória	csak lexikai (?)	tetszőleges
(9) kivételek	lehetnek	nem lehetnek

Mindenképpen fel kell tehát tételeznünk, hogy a szabályrendszer lexikális szempontból teljesen specifikált reprezentációkon operál (vö. 3). A generatív grammatika hagyományos felépítése miatt ilyen reprezentáció csak a szintaktikai szabályok alkalmazása és lexikai helyettesítés után áll rendelkezésünkre: lehetőség nyílik tehát arra is, hogy az intonációs szabályok figyelembe vegyék a szintaxis által nyújtott információt (vö. 2). Az 1.2. pontban látni fogjuk, hogy a szintaxis által nyújtott információból csupán az „f” mellékjelet és az elemek kategória-címkeit¹ használjuk fel (ez utóbbiakat csak az illesztőszabályokban). A szabályrendszer nem érzékeny a lexikai elemek szegmentális anyagára sem: a lexikonból kizárólag a szótagstruktúra és az inherens hangsúlyok kerülnek bele a mélyreprezentációba. Szabályrendszerünket alapvetően pragmatikai jellegű információ vezérli — feltevésünk szerint a szemantika kizárólag az intonációval már ellátott mondatokat képes interpretálni (vö. Ackerman—Komlósy 1983, Kálmán és mtsai 1984).

1.1. Az „f” mellékjel

A szintaktikai reprezentáció egyes szavakat „f” mellékjellel (olv.-fajkesz) tüntet ki. Az „f” jelöli többek között a nyomatékos fókuszot (l. É. Kiss 1981) és néhány más kitüntetett kommunikatív szereppel rendelkező elemet (kontrasztív topik stb.). A mélyreprezentáció kialakításában az „f”-nek az a szerepe, hogy az ilyen diakritikummal megjelölt szavak nem en-, ill. proklitizálódhatnak. Az „f” fogja „elsütetni” a nyomatékos mondatok (mondatrészek) intonációját előállító szabályokat is.

1.2. Az illesztőszabályok

A határozott névelőt a szintaxis minden valószínűség szerint külön csomópont alatt generálja, és összetettebb főnévi csoportok esetén nem is lesz testvére az utána következő elemnek. Ennek ellenére fonológiai szempontból indokolt, hogy a közvetlenül utána álló elemmel kerüljön egy (fonológiai) szóba, és ugyanez elmondható olyan elemekre is, mint például a *ha* és *és*; az *is* viszont mindig enklitikus. Az ilyen esetek² kezelésére a következő mechanizmust használjuk: A lexikonban külön jelöljük az elemek en- vagy proklízisre való hajlamát, illetve azt, hogy milyen szófajú elemekhez hogyan klitizálódhatnak. A nem klitizálódó szavak hangsúlyát egy lexikai redundanciaszabály szolgáltatja, amely szerint a magyarban az első szótag lesz a hangsúlyos. Ezek után az illesztőszabályok — persze szem előtt tartva az 1.1.-ben leírt korlátozást — a megfelelő szomszédhoz csatolják a klitikumokat, és ezzel létrehozzák a fonológiai szavakat. Az illesztőszabályoknak kell gondoskodniuk arról is, hogy az igemódosító utáni ige hangsúlytalan legyen (l. Kálmán és mtsai 1984, Prószéky 1984). Igemódosítónak minősül minden olyan szó, amely közvetlenül az ige előtt áll, és vele konstituenst alkot (ide tartoznak a negatív mozzanatot tartalmazó elemek, mint *nem*, *alig* stb. is). Mint Ackerman és Komlósy (1983) kimutatja, a V' konstituens a lexikonból is származhat: ennek fényében nem különösen meglepő, hogy a V'-n belül sohasem találunk fonológiai szóhatárt.

¹ Idetartozik a V' összetevő is (l. Ackerman és Komlósy 1983).

² L. Chomsky—Halle 1968. 9 ff, 371 ff.

(10) 'Pista is 'nézett minket a 'tükörben.

(11) A 'leolvasó 'húzni akarta az 'időt.

A magyar hangsúly lexikai redundanciaszabálya és az illesztőszabályok a következő (fonológiai) mélyreprezentációkat állítják elő:

(12) # [$\overset{*}{S}SS$] [$\overset{*}{S}SSS$] [$\overset{*}{S}SSS$] #

(13) # [$\overset{*}{S}SSS$] [$\overset{*}{S}SSSS$] [$\overset{*}{S}SS$] #

A névelő mindig proklitikus, az „is” mindig enklitikus; a személyes névmások az igéhez klitizálódnak. Az infinitívusz igemódosító.

Itt és a továbbiakban *S* a szótagokat, # a frázishatárokat, a [,] pedig a fonológiai szavak határát jelöli. A * jelet akcentusnak nevezzük, ez a magyarban az esetleges hangsúly helyét jelöli ki (l. 1.4.).

1.3. Autoszegmentális fonológia

Mivel a magyar nem tonális nyelv, úgy véljük, hogy az intonációs kontúroknak a szegmentális anyagtól elkülönített, önálló szinten való tárgyalása külön indoklásra szorul. Tekintve, hogy mindössze két tonális szint elkülönítésére lesz szükség (a továbbiakban a nemzetközi szokásnak megfelelően a magas tónust *H* (high), a mélyet pedig *L* (low) betűvel jelöljük), elvileg lehetőség nyílna arra is, hogy a magánhangzók szokásos szegmentális reprezentációját egy $\langle \pm \text{low tone} \rangle$ jeggyel bővítsük, és megmaradjunk a lineáris tárgyalásmód mellett. Ez ellen azonban számos érv szól: itt csupán azokat soroljuk fel, amelyeket a különálló autoszegmentális szint bevezetése szempontjából diagnosztikusnak szokás tekinteni (l. v. d. Hulst—Smith 1982: 2.2).

1. Kontúr- (dinamikus) tónusok rövid magánhangzókön:

(14) Bort („eső”)

(15) Bort? („emelkedő-eső”)

2. Tonális melódiák. A magyarban (ha a hangerő normális) négy tonális melódiát különböztethetünk meg:

(16) Marika.

H-L-L

(17) Marika?

L-H-L

(18) Marika, (Pista, valamint Jóska.)

H-H-H

(19) Marika, ... (de ne AZ a Marika.)

H-L-H

(Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Varga (1981) „emelkedő” és „ereszkedő” dallama itt nincs megkülönböztetve (l. (18)); a kérdésre később visszatérünk.)

3. Terjedés (spreading): a szegmentális anyag és a tonális anyag közül a hosszabbikból több elem „asszociálódik” a rövidebbik egyetlen elemével:

(20) Hal? Halas? Halastó? Halastavak? Halastavakat?

$\begin{array}{c} \wedge \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} \uparrow \downarrow \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} | | | \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} \vee | | \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} \vee \vee | | \\ \text{LHL} \end{array}$

(Az autoszegmentális tárgyalásmód mellett még két érvt szokás felhozni, de ezek posztlexikális szinten nem alkalmazhatók.³)

Az autoszegmentális reprezentáció (pl. (20)) jóformáltságát általában a különböző szinteket összekötő tónus-leképezéssel (tone mapping, l. Williams 1971. 469), illetve az asszociációs konvenciókkal (l. Clements—Ford 1979) biztosítják. Mivel az általunk leírt anyagon a kétféle⁴ felfogás ugyanarra az eredményre vezet, a továbbiakban nem teszünk különbséget köztük: gondoskodni fogunk azonban arról, hogy az asszociációs szabály (AR, l. 2) a két autoszegmentális szintet úgy kösse össze, hogy a végeredmény megfeleljen az autoszegmentális reprezentáció jóformáltságára vonatkozó szokásos kritériumoknak (vö. Goldsmith 1976):

(21)

- (i) asszociációs vonalak nem keresztezik egymást;
- (ii) minden szótaghoz legalább egy tónust asszociálunk;
- (iii) az asszociálatlan tónusok kiesnek a reprezentációból.

Az AR alkalmazása a szószintű szabályoknál megszokottaktól csupán annyiban tér el, hogy míg a lexikális szabályok között minden lépésben felhasználhatjuk (l. Clements—Sezer 1982. 219), a posztlexikális szabályok között csak egyszer kerül alkalmazásra (l. (4) fent), ti. a levezetés végén (de még az alacsony szintű szabályok alkalmazása előtt).

1.4. Hangsúly és akcentus

Fry (1955, 1958), Mol—Uhlenbeck (1956) és mások ez irányú vizsgálatai világossá tették, hogy a hangerő (intenzitás) nem az egyetlen, de még csak nem is a legfontosabb kulcs a hangsúly felismerésében. Bolinger (1955, 1958, 1962) kiterjedt kutatások során arra a következtetésre jutott, hogy a hangsúly kulcsingere a hangmagasság („pitch is our main clue to stress” 1958. 111) — ezt a nézetet a beszéd szintetizálási kísérletek (pl. Rigault 1962, Mattingly 1966) is alátámasztják. Mivel a hangerővel igen jól korreláló szubglottális nyomás a hangmagasság alakulásában csupán másodlagos szerepet játszik (l. Ohala 1977), a beszéd produkciós oldaláról nézve is indokolttá vált, hogy a fonológiai hangsúly a hangmagassággal összekapcsolva kerüljön leírásra.⁵

A hangmagasság—hangsúly-nyelvek (pitch—accent languages, l. Bolinger 1958) fogalma és az ehhez kapcsolódó elméleti intonációfelfogás (magyarul ismerteti Varga 1981a) azonban a strukturalista paradigmába kevésbé volt beilleszthető: igazi hatást csak akkor kezdett kifejteni, amikor a mélyreprezentáció bevezetésével lehetővé vált a fonetikai és a fonológiai hangsúlyfogalom világos elkülönítése. Fonológiai szempontból ugyanis a hangsúly percepcióis és produkciós korrelátumai másodlagosak: legfontosabb szerepe az, hogy

³ Az egyik érv a stabilitás (azaz a tonális specifikáció fixen maradása a szegmentális anyag megváltoztatása közben), a másik pedig a lebegő (floating) tónusok megléte. Proszlexikális szinten azonban a szegmentális specifikációt már nem változtatjuk meg (és nem törölünk szegmentális anyagot), így e jelenségekkel nem érvelhetünk.

⁴ Ha az ún. „elsőbbségi szabályokat” is figyelembe vennénk, még több fajta megközelítésről beszélhetnénk: l. Clements 1981, Halle—Vergnaud 1982.

⁵ A hangsúlyos helyeken természetesen egyéb változások is bekövetkezhetnek: a magánhangzók és a mássalhangzók meghosszabbodása (geminációja), esetleg aspirációja stb. — a magyarban ezek közül a hangsúlytalan szótagok megrövidülése tűnik a legfontosabbnak.

a megnyilatkozásokat a szótagnál nagyobb, de a kontúr egészénél kisebb egységekre bontja. Ezt a tagolást a mélyreprezentációban egy speciális mellékjel, az **a k c e n t u s** segítségével írjuk le: a fonetikai és a fonológiai szempont egységes tárgyalását pedig az teszi lehetővé, hogy ezt a jelet a kontúr tagolására utaló felszíni jelenségeket előállító szabályok vezérlésére is felhasználjuk.

A hangsúly és az akcentus közti különbséget igen jól példázza a szerbhorvát nyelv, amelyben a hangsúly mindig az akcentust megelőző szótagra esik (l. Browne—McCawley 1965). Az akcentus absztrakt felfogását az autoszegmentális fonológia is átvette (l. pl. Haraguchi 1977) — mi a továbbiakban Goldsmithnek (1982) az eddigi kutatások tanulságait összegző modelljét fogjuk használni.

1.5. A modell felépítése

A Goldsmith-féle modellben két olyan kitüntetett szabály is van, amelyet nem valamilyen jegy (pl. ± kérdő mondat, „f” stb.) sűt el, hanem jelöletlen esetben is működésbe lép. A BTMA (Basic Tone Melody Association) az alaptónusmelódia kitüntetett elemét kapcsolja össze a fonológiai szavak akcentuált szótagjával, az AR (Goldsmithnél Association Conventions) pedig további asszociációkat hajt végre mindaddig, míg a reprezentáció meg nem felel az 1.3-ban leírt követelményeknek. Ez a két szabály a levezetést három szakaszra bontja: az **a k c e n t u s s z a b á l y o k a t** a BTMA előtt, a **t o n á l i s s z a b á l y o k a t** a BTMA és az AR között, az **a l a c s o n y s z i n t ű s z a b á l y o k a t** pedig az AR után kell végrehajtani:

(felszíni) szintaktikai reprezentáció

illesztőszabályok

fonológiai mélyreprezentáció

akcentusszabályok

BTMA

tonális alapreprezentáció

tonális szabályok

AR

felszínes reprezentáció

alacsony szintű szabályok

felszíni reprezentáció

(A felszínes reprezentációból a felszínt fonetikailag motivált szabályok hozzák létre, ezeket azonban csak annyira részletezzük, amennyire ez cikkünk megértéséhez szükséges.)

2. A szabályrendszer

Vegyünk egy jelöletlen mélyreprezentációt, mondjuk azt, amely megfelel a következő mondatnak:

(22) Nekünk tetszik Zubizarreta új elmélete.

A mélyreprezentáció így fest:

(23) # [S S Š S] [Š S S S S] [Š] [Š S S S] #

Jelöletlen mélyreprezentációról lévén szó, az első alkalmazásra kerülő szabály a BTMA:

(24) [S0 Š S0]

LHL

A pontok jelentése: „asszociáld”. A S0 nulla vagy több szótagot jelent. A BTMA alkalmazása után létrejövő tonális alapreprezentáció:

(25) # [S S Š S] [Š S S S S] [Š] [Š Š S S] #
 LHL LHL LHL LHL

(Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy az akcentus felszíni hangsúlyá alakítását is a BTMA végzi el:)

(26) # [S S 'S S] ['S S S S S] ['S] ['S S S S] #
 LHL LHL LHL LHL

Mivel mélyreprezentációnk jelöletlen, a következő alkalmazandó szabály az AR, amely ezt mondja ki:

(i) az asszociáció tartománya a fonológiai szó (az asszociációs vonalak (fonológiai) szóhatárokat nem keresztetnehetnek);

(ii) a már asszociált szegmentumok és tónusok első jobboldali szomszédjait asszociáld egymással;

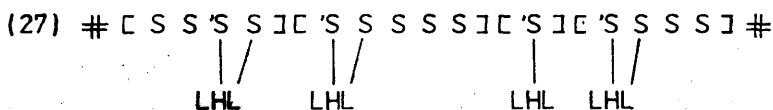
(iii) Ismételd a (ii)-t mindaddig, amíg lehetséges, majd végezd el ugyanazt balra;

(iv) a szabadon maradt szótagokat asszociáld azzal a tónussal, amellyel a szomszédjuk asszociálva van, míg egyetlen szabad szótag sem marad.

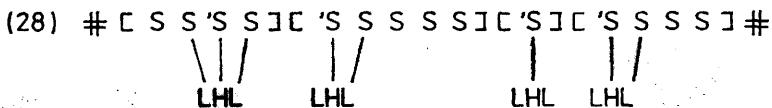
Ennek a lépésnek a végrehajtása után a reprezentáció asszociálatlan szótagokat már nem tartalmazhat, de asszociálatlan tónusokat még igen. A nyelvek többségében az asszociálatlan tónusok a reprezentációból automatikusan kiesnek, a magyarban azonban a (fonológiai) szavak jobb oldalán ezt egy nyelv-specifikus szabály segítségével megakadályozzuk:

(v) A szóvégi asszociálatlan tónusokat asszociáld az utolsó szótaghoz. Alkalmazzuk most (26)-ra az AR-t.

(ii):

(iii):

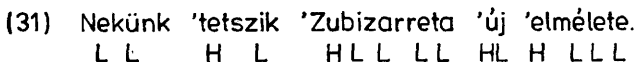
(iv):

(v):

És az eredmény:

(Megjegyezzük, hogy az alacsony szintű szabályok következtében az egyes fonológiai szavak H-i és a fonológiai szavakon belüli L-k egymáshoz képest egyre alacsonyabb magasságúak lesznek:

(32) Nekünk 'tetszik 'Zubizarreta 'új 'elmélete.

Az alacsony szintű szabályok a [' S] szótaghoz a

kontúrt rendelik.)

2.1. Az akcentusszabályok

Két olyan jelölt eset van, amikor az akcentusszabályok működésbe lépnek. Az első az, ha egy fonológiai szó „f” mellékjeles. Ez elsűti az irtószabálynak nevezett szabályt. Az irtószabály kiirtja az f-es fonológiai szó utáni fonológiai szavak akcentusát és szóhatárait, egészen a mondat végéig vagy a következő f-es fonológiai szóig. Így a kiirtott akcentusú fonológiai szavak beleolvadnak az f-es fonológiai szóba, ezért továbbra is érvényben marad az, hogy minden fonológiai szónak pontosan egy akcentusa van. Az irtószabályra azért van szükség, mert az ún. irtóhangsúly után a magyar mondatokban mondathatáron belül csak újabb irtóhangsúly következhet (Kálmán és mtsai 1984). Az irtószabály így fest:

$$\left[{}_fSO \overset{*}{S} SO \right] \left(\left[SO \overset{*}{S} SO \right] \right) 1 \rightarrow \left[{}_fSO \overset{*}{S} SO (SO S SO) 1 \right] / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} [f \\ \# \end{array} \right.$$

(A (...)1 kifejezés azt jelenti, hogy a zárójelben álló egységből 1 vagy több van.)

Megjegyezzük, hogy a BTMA f-es fonológiai szavakon is működik, ezért a szabály pontos megfogalmazásakor ezt feltüntetjük majd. Az irtószabály nemcsak azért nem törli az „f” mellékjelet, mert a tonális szabályok még hivatkozni fognak rá, hanem azért sem, mert egyes vélemények szerint az irtóhangsúly nagyobb hangerejű, mint a nem irtó. Az itt ismertetett változat lehetőségét ad arra, hogy az f-es fonológiai szavak hangsúlyát például ”-vel ábrázoljuk a felszíni reprezentációban.

A másik akcentusszabályt Varga-szabálynak neveztük el, mert a jelen-ségre, amelyet leír, először Varga (1979) lett figyelmes:

- (34) (— Békeharcos volt?)
— Nem, békeharCOS.

A *békeharCOS* mélyreprezentációja:

- (35) # [békehar^{*}cos] [f Ø] #

A Varga-szabályt az üres f-es elem sűti el: hatása az, hogy az előző szóban az akcentus az utolsó szótagra kerül, az üres szót töröljük, és az „f” mellékjel átkeül az előző fonológiai szóra:

- (36) # [f békehar^{*}cos] #

(Az „egy szó — egy akcentus” szabály alól csak az üres szó jelent kivételt.)
Mindkét akcentusszabály működését mutatja a következő példa:

- (37) (— Építésvezető volt Grenadán?)
— Nem, építésvezeTÓ Grenadán.

Mélyreprezentáció:

- (38) # [építésveze^{*}tó] [f Ø] [Grenadán^{*}] #

Az irtószabály nem süllhet el, mert abban az f-es fonológiai szónak legalább egy szótagot tartalmaznia kell. Működésbe lép viszont a Varga-szabály:

(39) # [f építésvezet^{*}ő] [Grenadán^{*}] #

És most elsül az irtószabály:

(40) # [f építésvezet^{*}ő Grenadán^{*}] #

A BTMA és az AR alkalmazása után pedig ezt kapjuk:

(41) # [f építésveze 'tő Grenadán] #

2.2. A tonális szabályok

A magyarban a szótári egységeket egy lexikai redundanciaszabály élhangsúlyosnak specifikálja; ez alól csak az önálló hangsúllyal nem rendelkező klitikumok képeznek kivételt. Az illesztőszabályok biztosítják, hogy a fonológiai szavak közt az „egy szó — egy hangsúly” elve már mindenütt érvényesüljön (természetesen az üres fonológiai szavak kivételével). Proklízis esetén azonban már nem az első szótagon találjuk a hangsúlyt. Mivel a magyar tonális alapmelódiája az LHL, a BTMA biztosítja, hogy a hangsúlyos szótagokhoz emelkedő-eső kontúr tartozzon — tipológiai szempontból ez éppen a jelöletlen eset. Az L-ek közül perceptuálisan is „kiugró” H azonban nem szükségszerű velejárója a hangsúlynak a magyarban sem: találunk hangsúly nélküli H és hangsúlyos L szótagokat is.

Az eldöntendő kérdések utolsó fonológiai szavában ez a két jelenség egyszerre lép fel. Az autoszegmentális modell magyarázó erejét az 1.3-ban leírtakon kívül az is mutatja, hogy ezt felhasználhatjuk a kérdő mondatok intonációját leíró szabály egyszerűbbé tételére. Mivel a kérdő „karakterdallam” (l. Varga 1981. 322) megegyezik a magyar tonális alapmelódiájával, és ez utóbbi a BTMA alkalmazása után már rendelkezésünkre áll,

'halastavakat
|
LHL

módunkban áll a karakterdallamot a BTM „eltolásával” származtatni: a gyakorlatban ezt a baloldali L és az utolsóelőtti-előtti szótag asszociálásával érjük el.

(42) 'halastavakat
|
LHL

Mivel az újonnan behúzott asszociációs vonal keresztezné a BTMA által szolgáltatott vonalat, a jólformáltsági feltételek (l. 21 fentebb) értelmében ez utóbbi automatikusan disszociálódik:

'halastavakat

LHL

— a hangsúlyos szótag „low-vá tétele” és az utolsóelőtti szótag H tónusa tehát egy és ugyanazon szabály következménye. Ha a hangsúlyos szótagot kettő vagy kevesebb szótag követi, akkor az „utolsóelőtti-előtti” szótag a hangsúlyos szótagot jelenti: mivel a generatív fonológia rövidítési konvenciói (l. Chomsky—Halle 1968. 61 ff.) autoszegmentális reprezentációkra még nincsenek kidolgozva, az ezekre az esetekre vonatkozó szabálysémát (a kétszeresen áthúzott vonal jelentése: „disszociáld”)

(43)

$$SO \text{ ' } S(S(S))$$

LHL

és a (42)-ben bemutatott szabályt nem tudtuk egybeejteni.

Az eldöntendő kérdések intonációja nemcsak az utolsó fonológiai szóban más, mint a kijelentő mondatoké:

'Forduljunk az 'alkotmánybírósághoz?

*HL L L L L L LLHL

A helyes végeredmény előállításához a nem utolsó fonológiai szavak mindenképpen törölnünk kell a BTM jobboldali L-jét:

(44)

$$\left[\begin{array}{ccc} SO & \text{' } S & SO \\ \text{(f)} & | & \\ & LH & L \end{array} \right]$$

↓

mégpedig függetlenül attól, hogy a kérdéses szó tartalmaz-e „f” mellékjelet.

Az „f” mellékjelet tartalmazó fonológiai szavakat közvetlenül megelőző fonológiai szóban egy másik szabály értelmében ezt a változtatást mindenképpen végre kell hajtanunk:

(45)

$$\left[\begin{array}{ccc} SO & \text{' } S & SO \\ & | & \\ & LH & L \end{array} \right] \left[\begin{array}{ccc} SO & \text{' } S & SO \\ \text{f} & | & \\ & LHL & \end{array} \right]$$

↓

Ha pl. a fonológiai mélyreprezentáció

[Szergej] [f sohasem] [tanult] [a Szovjetunióban] #,

akkor az irtószabály eredménye

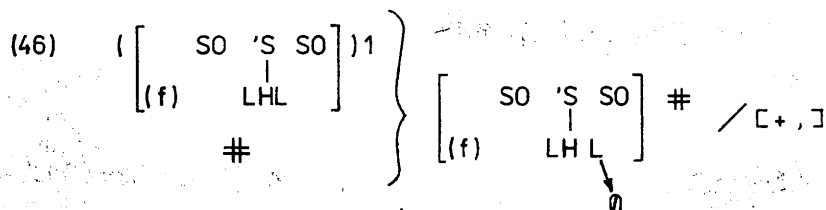
[Szergej] [f sohasem tanult a Szovjetunióban] #,

és a BTMA után az „irtásigazító” (45)-öt is alkalmazni kell, mivel enélkül a nyomatékos részt megelőző hangsúlytalan szótagok mély tónusúnak adódnának:

'Szergej 'sohasem tanult a Szovjetunióban.

* H L H L L L L L L L L L L L L L L

Két olyan tonális szabály van, amely kizárólag az utolsó fonológiai szón operál. Az első a felsorolásban, félbeszakított mondatban vagy alárendelt mellékmondat előtt használatos „folytatásígérés” szabálya (alkalmazásának feltételei jórészt egybeesnek a helyesírásbeli vessző alkalmazásának feltételeivel). Ez azt írja elő, hogy az utolsó fonológiai szóban a hangsúlytól kezdve csak H tónusok legyenek:

Folytatásígérő mondat például (18).⁶

A folytatásígérő és a kérdőszabály a pragmatikai környezet különbsége miatt nem alkalmazható ugyanabban a mondatban; az irtásigazító és a folytatásígérő szabály közül csak az egyik alkalmazható, ha csak az utolsó fonológiai szó f-es; egyébként nem befolyásolják egymást. A folytatásígérés velejárója ugyanis, hogy az utolsóelőtti fonológiai szónak eső intonációjúnak kell lennie:

'Bementünk az ótépébe, ...

* H H H L H H H H

A folytatásígérés közeli rokona a „negatív folytatást ígérés”: az ilyen mondatot *de, viszont* stb. kezdetű mellékmondat szokta követni (l. (19) példánkat), de „negatív folytatást ígér” a fenyegető intonáció is:

'Marika, ... (vigyázz magadra, mert kaphatsz egy nyaklevest!)

H L H

A negatív folytatást ígérő szabály udvariasabb, érdeklődőbb kiegészítendő kérdésnél is használatos (hangsúlyozzuk, hogy a kiegészítendő kérdésre a kérdőszabályt nem alkalmazzuk, csak a visszakérdezésre):

(47) 'Ki volt ott?

H L L (jelöletlen)
L H L (visszakérdezés)
H L H (érdeklődő)

A negatív folytatást ígérő szabály ugyanolyan viszonyban áll a többi tonális szabállyal, mint a folytatást ígérő; a kettő egymással természetesen disz-

⁶ Egyébként az ún. kínáló és adatfelvevő kérdéseknek is lehet ilyen a dallamuk, ha kevésbé udvariasak. (Varga László személyes közlése alapján.)

junktív viszonyban van, hiszen különböző pragmatikai környezetek sűtik el őket.

Végül szólnunk kell a több f-es szót tartalmazó mondatok intonációjáról is. Ezek a viszonylag periférikus mondatok általában a többszörös szembeállítás céljait szolgálják, sokszor szerepelnek választó mellérendelésekben (*akár... akár...* stb.; l. Bánréti 1983).

$$(48) \left(\begin{array}{c} \text{SO} \quad \text{'S} \quad \text{SO} \\ | \\ \text{(f)} \quad \text{LHL} \end{array} \right) 0 \left(\begin{array}{c} \text{SO} \quad \text{'S} \quad \text{SO} \\ | \\ \text{f} \quad \text{LH} \quad \text{L} \end{array} \right) 0 \left[\begin{array}{c} \text{SO} \quad \text{'S} \quad \text{SO} \\ | \\ \text{f} \quad \text{LHL} \end{array} \right] \#$$

Ez az egyetlen olyan szabály, amelyet akár opcionálisnak is tekinthetnénk: az alsó indexben szereplő 0-kból (l. 3.1.) látható, hogy a változtatás elvégzése nem kötelező; de akár az összes f-es fonológiai szón is elvégezhető (egyidejűleg), kivéve az utolsót. Ha először a kérdőszabályt alkalmaztuk, akkor ez természetesen már nem lehetséges, és megfordítva, a Bánréti-szabály alkalmazását sem követheti a kérdőszabály alkalmazása. A Bánréti-szabály elvégzése blokkolhatja az irtásigazítást (ha minden f-es szóra alkalmazzuk, és megfordítva, az irtásigazítás után az első f-es szóra nem alkalmazhatjuk a Bánréti-szabályt, csak a továbbiakra. A (negatív vagy sima) folytatást ígérő szabály alkalmazása és a Bánréti-szabály kizárják egymást.

Látható tehát, hogy a szabályok végrehajtásának sorrendjét nem szükséges külső (extrinsic) rendezéssel szabályoznunk, az egyes szabályok alkalmazása éppen a céljainknak megfelelő módon teremti meg, illetve rombolja szét a más szabályok alkalmazásához szükséges környezetet. Ily módon tehát szabályrendszerünk még a fonológiai szabályok rendezésére vonatkozó leginkább restriktív feltevessel is összeegyeztethető (l. Pelletier 1980).

2.3. Az alacsony szintű szabályok

Mindeddig összesen két tonális szintet különböztettünk meg — elméleti szempontból ennél többre nincs is szükség, hiszen a magyarban nincsen mód arra, hogy csupán egy szótag tonális szintjének megváltoztatásával három (vagy több) intonációs kontúrt állítsunk szembe egymással. Ez a megállapítás természetesen csak addig marad érvényben, amíg egy szótaggal egy tónust asszociálunk: ha egymást követően több tónus is megjelenhet ugyanazon a szótagon, akkor a lehetőségek száma kettő hatványainak megfelelően növekszik. Két elemből álló dinamikus tónust négyet képezhetünk:

$$(49) \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{H} \end{array}$$

Három elemből nyolcat:

$$(50) \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{L} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{L} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{H} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{H} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{H} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{H} \quad \text{H} \end{array}$$

stb. Az azonos tónusok szomszédos pozíciókban való megjelenése azonban igen erősen jelölt eset: ennek megfelelően azonos szegmensek sorozatát általában egyetlen elemmel helyettesítjük.⁷

A lehetséges dinamikus tónusok számát azonban nem csupán univerzális, hanem nyelvspecifikus elvek is korlátozzák: a magyarban ezek közül a legfontosabb az, hogy egy szótaghoz legfeljebb három tónus asszociálódhat. (Nincs szükség arra, hogy ezt külön stipuláljuk: mivel szabályrendszerünk négyes asszociációt magyar mélyreprezentációból nem is hozhat létre, ez a megkötés leírásunkból automatikusan adódik.)

Dinamikus tónusok a magyarban kizárólag szó végén fordulhatnak elő, a háromszoros asszociáció pedig ezen túlmenően is jelölt esetet képvisel: kizárólag mondatvégi helyzetben, hangsúlyos szótagokon fordulhat elő. A harmadiknak asszociált tónus abszolút szintjéig a hangmagasság nem is jut el — ez csupán a kontúr hajlásának végső irányát jelöli ki. A fonetikai realizáció a hangsúlytól is függ: hangsúlytalan szótagoknál a másodiknak asszociált elem az imént leírthoz hasonló „függelék”-szerepet tölt be, míg hangsúlyos szótagokban realizálásra kerül. Így tehát a magyarban a következő kontúrokkal számolhatunk:

(51)	Kontúr	Hangsúlyos	Hangsúlytalan
			realizáció
	S └─┬─ LH	-----	'MariKA, ...
	S └─┬─ HL	●-----	'Bort. 'KaPÁT?
	S └─┬─┬─ HLH	●-----	'Volt, ...
	S └─┬─┬─ LHL	●-----	'Volt?

Ha a felszíni reprezentációban H és L között még további szinteket vennénk fel, akkor a dinamikus tónusok fonetikai értelmezését megadó fenti szabályok is formalizálhatóak lennének. Tekintve, hogy az élő beszéd tónu-

⁷ Ez az ún. Kötelező Kontúr-Egyszerűsítés (Obligatory Contour Simplification, vagy más néven Obligatory Contour Principle), I. Leben 1973.

sának folytonos változását finomabb reprezentáció is csak hiányosan tudná tükrözni, ettől eltekintünk: megemlítjük azonban, hogy a „függelék”-elemek realizálásakor a hangmagasság a közepes szintig sem jut el. A felszínes és a felszíni reprezentáció közti különbségekért (az eddigieken túlmenően) alapjában két (valószínűleg univerzális) törvényszerűség felelős: ezek a tonális hasonulás (tonal assimilation) és a lesodródás (downdrift). A tonális hasonulás elsősorban a hangsúlyos H szótagok mellett érvényesül: az itt található L-ek valamivel magasabbá válnak. Ez a két H között álló L-eknél a legfeltűnőbb – a hasonulás ebben a környezetben (majdnem) teljes. A lesodródás fonológiai szavak között és egy szón belül egyaránt érvényesül: az egymást követő L (és az egymást követő H) szótagokat ilyen gyakran nem egyenletes, hanem egyre mélyülő intonációval ejtjük ki.

3. Összefoglalás

Bár az autoszegmentális fonológia jelölésrendszere ma már lényegében véglegesnek tekinthető, a különböző szabályrendszerek összevetésére szolgáló egyszerűségi mérték (simplicity measure, l. Chomsky 1965. §§ 6–7) még nem alakult ki. Tekintve, hogy a (lineáris) generatív fonológiában az egyszerűségi mérték középpontjában épp a jelöltségi konvenciók állnak (l. pl. Chomsky – Halle 1968. 9. fej.), a szabályok formalizálásánál arra törekedtünk, hogy a jelöletlen (tehát kiírásra nem kerülő) elemeket úgy válasszuk meg, hogy minél általánosabb egy szabály, annál egyszerűbb legyen a leírása. Az alábbiakban pontosan megadjuk azokat a „redundancia-szabályokat”, amelyek felhasználásával szabályaink teljesen specifikált alakra hozhatók. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezeket a redundancia-szabályokat csupán hasznos adaléknak tekintjük a mondat szintű (nemlineáris) fonológia egyszerűségi mértékének felállításához: nem állítjuk, hogy ezek ugyanúgy az univerzális grammatika részei lennének, mint pl. a BTMA.⁸

3.1. A szabályrendszer értelmezése

Tekintve, hogy a magyar mondatintonáció leírásában szegmentális anyag specifikálására nem volt szükség, a szabályainkban szereplő szimbólumok lineáris leírásban kivétel nélkül [-segment] jegyűek lennének. A H (= magas tónus) és L (= mély tónus) elemeken kívül autoszegmentális értelmezést tulajdonítunk az *S* szótagszimbólumnak is (l. Clements – Keyser 1983): ez lehetővé teszi, hogy a szótaghatárokat egyáltalán ne kelljen jelölnünk. Nem volt szükség különböző erősségű határjelek felvételére sem: kizárólag a fonológiai mélyreprezentációban egyébként is szereplő [,] és # szimbólumokat használjuk – ezek a fonológiai szó elejét és végét, illetve a fonológiai frázis (tkp. mondat) határát jelölik. Tekintve, hogy a hagyományos + és # határok a fonológiai szabályok szintekbe rendezésével a szó szintű fonológiából is kiküszöbölhetők (l. Kiparsky 1982. 139), elmondható, hogy szabályrendszerünk ebből a szempontból is „takarékos”, mert csupán azokat a határjeleket használja fel, amelyeket az univerzális grammatika mindenképpen

⁸ Chomsky (1981. 6) felfogásával ellentétben úgy véljük, hogy egyetlen nyelv – adott esetben a magyar – vizsgálata nem is szolgáltathat elegendő érvet egy ilyen javaslatához.

a rendelkezésünkre bocsát. Ezeket a szimbólumokat lényegében a Varga (1981) által felvett „megszakító határ”, illetve „külső határ” prozodémáknak megfelelően használjuk: felfogásunk⁹ szerint azonban az utolsó f-es elem és a frázis vége között a felszíni reprezentációban már nem lehetnek megszakító határok. (Az irtószabály lényegében ezt ragadja meg.) A Varga (1981) által függelék-dallamnak nevezett részeket (és általában a parentetikumokat) mi külön frázisba tagoljuk: megemlíjtük, hogy ezek a [+ ,] (= folytatást ígérő) pragmatikai környezetbe tartoznak. A gömbölyű zárójelek használata megfelel a lineáris fonológiában megszokottaknak: (x) elhagyható, (x)1 ismételhető, (x)0 pedig ismételhető, de el is hagyható elemet jelöl. Szótagok esetében az alsó index elől elhagytuk a zárójeleket: (S) opcionális, S1 legalább egy, S0 pedig legalább 0 szótagot jelöl. A diszjunkcióra utaló kapcsos zárójeleket is átvettük a lineáris fonológiából, de használjuk a nemlineáris fonológia rövidítési konvencióit is (l. (44) fentebb). A szabályokat vezérlő pragmatikai információk kódolására a következő jegyeket használjuk: [+ ?] = eldöntendő kérdés vagy kiegészítendő visszakérdés; [+ ,] = folytatást ígérő; (+ , . . .] = negatív folytatást ígérő. Ezek kölcsönösen kizárják egymást. A jelöletlen (– értékű) diakritikumokat természetesen nem tüntettük fel a szabályokban: ez vonatkozik a szintaktikai, illetve lexikai meghatározottságú ±f és ±* jegyekre is. Ezekon kívül nem használunk más jegyeket: a tonális alapreprezentációban fellépő hangsúlyjel nem újabb diakritikum, hanem egyszerűen az akcentusjel fonetikai megfelelője. Ennek igen fontos következménye, hogy a felszíni reprezentációban nem különböztetünk meg fő- és mellékhangsúlyt: véleményünk szerint az irtó prozodiájú mondatrészeket elkülönítéséhez a mellékhangsúlyok nem adnak elegendő támpontot. A kérdés mindenestre jól vizsgálható a Varga (1981) által javasolt minimálpárokon: úgy véljük, hogy a

[f jöttek] [a rábok]

illetve

[f jöttek] [arabok]

mélyreprezentációjú frázisok közti különbségeket az irtószabály teljesen neutralizálja, azaz a naív beszélő nem képes eldönteni, hogy melyik olvasatról van szó.

Végezetül megemlíjtük, hogy bár Varga (1981) „emelkedő” karakterdallamú mondatai általában szabad váltakozásban vannak ugyanezen mondatok ereszkedő (vagyis csupa H-s mélyreprezentációjú) változataival, és a csupa H-ból álló szekvenciák magasabb hangfekvésben törvényszerűen emelkedhetnek a felszíni reprezentációban,¹⁰ a „kínáló” és „adatfelvevő” kérdések (*Cserezsnyepálinkát? Anyja leánykori neve?*) nem „emelkedők”, csupán utolsó szótagjuk „ugrik fel”, és alacsonyszintű szabályaink a helyes dallamot elő is állítják ilyen felszínes reprezentációkból:

'Cserezsnyepálinkát? 'Anyja leánykori neve?
L L L LL H L L LL LL LH

A (periférikus) „kínálósabály” megfogalmazásától itt eltekintünk.

⁹ Bővebben l. Kálmán és mtsai (1984).

¹⁰ Haraguchi professzor szóbeli közlése szerint.

3.2. Függelék

IRTÓSZABÁLY

$$\left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \end{array} \right] (SO \ \overset{*}{S} \ SO) 1 \rightarrow \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \ (SO \ S \ SO) 1 \\ (f) \end{array} \right] / \left. \begin{array}{l} \lceil \\ Lf \\ \# \end{array} \right\}$$

VARGA - SZABÁLY

$$\left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \ S \\ (f) \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} 0 \\ (f) \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \\ (f) \end{array} \right]$$

BTMA

$$\left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \quad \text{LHL} \end{array} \right]$$

KÉRDŐSZABÁLY

$$\# \left(\left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \quad \text{LH} \ L \end{array} \right] 0 \right) \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \ S \ S \ S \\ (f) \quad \text{LHL} \end{array} \right] \# \\ \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ (S \ (S)) \\ (f) \quad \text{LHL} \end{array} \right] \# \end{array} \right\} / [C+?]$$

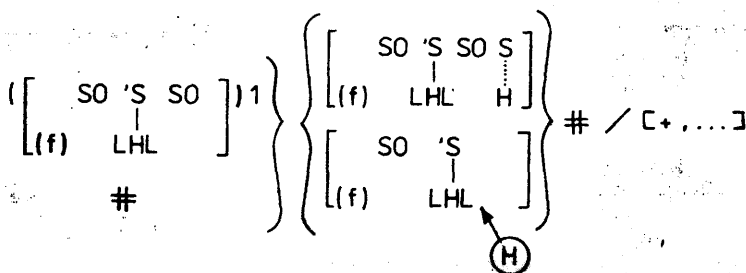
IRTÁSIGAZÍTÓ

$$\left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \quad \text{LH} \ L \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \quad \text{LHL} \end{array} \right]$$

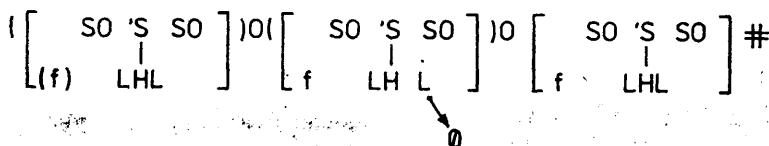
FOLYTATÁSIGÉRŐ

$$\left(\left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \quad \text{LHL} \end{array} \right] 1 \right) \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{c} SO \ \overset{*}{S} \ SO \\ (f) \quad \text{LH} \ L \end{array} \right] \# \\ \# \end{array} \right\} / [C+,.]$$

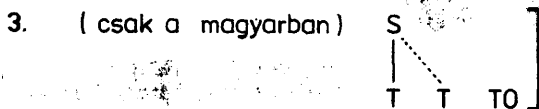
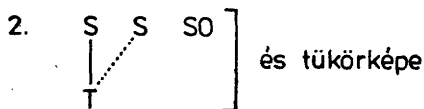
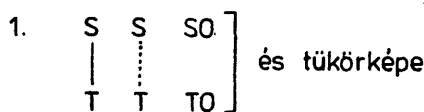
NEGATÍV FOLYTATÁST IGÉRŐ

BÁNRETI-SZABÁLY

ASSZOCIÁCIÓS SZABÁLY

KÁLMÁN LÁSZLÓ—KORNAI ANDRÁS

Irodalom

ACKERMAN, F.—KOMLÓSY A. (1983), Komplex igék. Kézirat.
 BÁNRETI Z. (1983), A páros akár-t tartalmazó mondatok szintaxisáról és szemantikájáról. ANyT 16 : 87—113.
 BOLINGER, D. L. (1955), Intersections of stress and intonation. Word 11 : 195—203.
 BOLINGER, D. L. (1958), A theory of pitch accent in English. Word 14 : 109—159.
 BOLINGER, D. L. (1962), Binominals and pitch accent. Lingua 11 : 34—44.
 BROWNE, E. W.—J. McCAWLEY (1965), Serbo-croatian accent. In: E. Fudge (szerk.), Phonology (Selected readings). Penguin, Harmondsworth [1973] 330—335.
 CHOMSKY, N. (1965), Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press, Cambridge.
 CHOMSKY, N. (1981), Lectures on Government and Binding. Foris, Dordrecht.
 CHOMSKY, N.—M. HALLE (1968), The Sound Pattern of English. Harper and Row, New York.

- CLEMENTS, G. N. (1981), Akan vowel harmony: a nonlinear analysis. In: G. N. Clements (szerk.), *Harvard Studies in Phonology II*. IULC, Bloomington. 108—177.
- CLEMENTS, G. N.—K. C. FORD (1979), Kikuyu tone shift and its synchronic consequences. *Linguistic Inquiry* 10 : 179—210.
- CLEMENTS, N.—KEYSER, S. (1983), *CV Phonology*. MIT Press, Cambridge.
- CLEMENTS, G. N.—SEZER E. (1982), Vowel and consonant disharmony in Turkish. In H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation II*. Foris, Dordrecht. 213—256.
- É. KISS K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *Nyelvtudományi Értekezések* 116.
- FRY, D. (1955), Duration and intensity as physical correlates of linguistic stress. *Journal of the Acoustic Society of America* 27 : 765—768.
- FRY, D. (1958), Experiments in the perception of stress. *Language and Speech* 1 : 126—152.
- GOLDSMITH, J. (1976), *Autosegmental Phonology*. IULC (Published by Garland Press 1979).
- GOLDSMITH, J. (1982), Accent systems. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 47—64.
- HALLE, M.—VERGNAUD, J.-R., (1980), Three dimensional phonology. *Journal of Linguistic research* 1 : 83—105.
- HALLE, M.—VERGNAUD, J.-R., (1982), On the framework of autosegmental phonology. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 65—82.
- HARAGUCHI S. (1977), *The tone pattern of Japanese*. Kaitakusha, Tokyo.
- H. v. d. HULST, H.—N. SMITH (1982), An overview of autosegmental and metrical phonology. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 1—46.
- KÁLMÁN C. GY.—KÁLMÁN L.—NÁDASDY Á.—PRÓSZÉKY G. (1984), A magyar segédigék rendszere. *ÁNYT* 17.
- KIPARSKY, P. (1982), From cyclic phonology to lexical phonology. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 131—176.
- KIPARSKY, P. (1983), Word-formation and the lexicon. In: F. Ingemann (szerk.), *Proceedings of the 1982 Mid-America Linguistics Conference*. University of Kansas, Lawrence.
- LEBEN, W. (1973), *Suprasegmental Phonology*. IULC, Bloomington, Indiana.
- MATTINGLY, I. G. (1966), Synthesis by rule of prosodic features. *Language and Speech* 9 : 1—13.
- MOL, H.—UHLENBECK, E. M. (1956), The linguistic relevance of intensity in the perception of stress. *Language and Speech* 1 : 126—152.
- OHALA, J. (1977), The physiology of stress. In: L. Hyman (szerk.), *Studies in stress and accent*. Southern California Occasional Papers in Linguistics 4. Los Angeles.
- PELLETIER, F. J. (1980), The generative power of rule orderings in formal grammars. *Linguistics* 18 : 17—72.
- RIGAULT, A. (1962), Rôle de la fréquence, de l'intensité et de la durée vocaliques dans la perception de l'accent en français. *Proceedings of the 4th International Congress in Phonetic Science*. The Hague. 735—740.
- VARGA L. (1979), Az ellentéti hangsúly különleges helye. *MNy.* 75 : 332—334.
- VARGA L. (1981), A magyar intonáció — funkcionális szempontból. *NyK* 83 : 313—339.
- VARGA L. (1981a), D. L. Bolinger és L. S. Hultzén az intonációról. *Filológiai Közöny* 27 : 184—193.
- WILLIAMS, E. (1971), Underlying tone in Margi and Igbo. *Linguistic Inquiry* 7 [1976] : 463—484.

Hungarian Sentence Intonation

by LÁSZLÓ KÁLMÁN and ANDRÁS KORNAI

The paper describes all the distinctive patterns of Hungarian sentence intonation. In Section 1 the authors discuss the relationship between underlying accent and surface stress, and they argue for an autosegmental treatment of sentence-level prosodic phenomena. In Section 2 they demonstrate that the model developed by Goldsmith (1982) for the lexical phonology of pitch-accent languages can readily be transferred to the postlexical domain. Section 3 is a brief, but strictly formalized statement of the rule system.

Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek

0. Bevezetés

A magyar nyelvészeti hagyományban a mondatok alárendelése mint egységes kérdéskör nincsen igazán jelen. Az elmúlt 25 év magyar nyelvteni gondolkodását nagyjából meghatározó akadémiai grammatikában — bár a szófajalapú osztályozás lehetősége felmerült — az alárendelő mondatoknak a mondatrészt kifejtő vagy azt helyettesítő szerepéből indultak ki, s talán ennek is köszönhető, hogy a szerkezeti összefüggések jórészt a háttérbe szorultak.

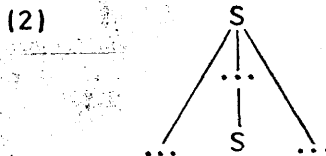
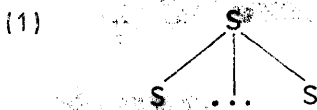
A generatív grammatikában viszont a szintaxis kategóriáit a szófajok határozzák meg. Ezért például a magyar alanyi, tárgyas stb. mellékmondatok mind nominális (főnévi) szerkezetek részeiként jelennek meg, amelyekben a mellékmondatnak természetesen nincs szófaji szerepe; ezt a funkciót az utalószóval vagy más kifejezéssel a mellékmondatot együttesen magában foglaló fölöttes kategória tölti be.

A szemléletváltás eredményeképp más ismeretekhez (is) juthatunk, más mondatosztályozási rendszert állíthatunk fel, de ezeknél is fontosabb, hogy más problémákra figyelhetünk fel és más érveket kell megfogalmaznunk egy jóval szigorúbb keretben.

Ez a munka a Nyelvtudományi Intézetben Kiefer Ferenc vezetése alatt készülő magyar strukturális grammatika egyik fejezetéhez kapcsolódó „háttér-tanulmány”; nem a tárgykör kimerítő leírására, hanem csupán a jelentősebb kérdések és nehézségek felvázolására törekedtünk.*

1. Alárendelés és mellérendelés

Az alárendelő és a mellérendelő mondatokat a generatív grammatikában a szerkezeti viszonyokkal definiálják. Eszerint a mellérendelő mondatok egymás testvércsomópontjai, mint az (1)-ben, míg az alárendelő mondat egy anyacsomópont gyermekeként helyezkedik el, l. (2).

* Köszönettel tartozom a munkacsoport tagjainak, különösen Bánréti Zoltánnak, Kálmán Lászlónak, Kiefer Ferencnek, Komlósy Andrásnak és Molnár Ilonának, az itt felvetett kérdések megvitatásáért.

A szétválasztás jogosultságát egy, a szakirodalomban is említett eljárással ellenőrizhetjük.¹ Tegyük fel, hogy nem tudjuk eleve, melyek az alá-, illetve mellérendelő mondatok, de szerkezeti és intonációs alapon minden összetett mondatot tagmondatokra tudunk szabdalni úgy, hogy a határvonalat pontosan a magyar helyesírás szerint alább vesszővel jelzett helyekre tesszük.

- (3) a) Azt Péter mondta, hogy János eljön.
b) Az aranyat lel, aki korán kel.
(4) a) Péter elment, de János ittmaradt.
b) Nem te késtél, hanem én jöttem korán.

Ha most a második tagmondatot előre helyezzük az első tagmondat elé, (3a, b) esetében elfogadható mondatokat kapunk, (4a, b) esetében viszont nem.

- (5) a) Hogy János eljön, azt Péter mondta.
b) Aki korán kel, az aranyat lel.
(6) a) *De János elment, Péter itt maradt.
b) *Hanem én jöttem korán, nem te késtél.

Azokban az összetett mondatokban tehát, amelyek mozgatható tagmondatot tartalmaznak, alárendelést találunk, azokban pedig amelyekben a tagmondat nem mozdítható, mellérendelést.

Ez a tagmondatáthelyezésen alapuló eljárás elég pontosan megjósolja például, hogy a megengedő jelentéstartalmú összetett mondatok közül melyek alárendelő és melyek mellérendelő, vö.:

- (7) a) Péter nem idegeskedett, bár Mari elkésett.
b) Bár Mari elkésett, Péter nem idegeskedett.
(8) a) Péter nem idegeskedett, pedig Mari elkésett.
b) *Pedig Mari elkésett, Péter nem idegeskedett.

Maga a teszt egyébként arra a grammatikai hagyományban is meglévő felismerésre támaszkodik, hogy amíg a mellérendelő kötőszók szerkezetileg nem tekinthetők mellékmondatuk részének, az alárendelő kötőszók igen. Használhatóságát az sem csökkenti, hogy vannak olyan mondatok, amelyek, bár alárendelés jellegűek, nem helyezhetők át, pl.

- (9) a) Úgy látszik, hogy esik az eső.
b) *Hogy esik az eső, úgy látszik.

Ezekben az esetekben ugyanis analógiával érvelve a hasonló típusú mondatok mozgathatóságára mutathatunk rá, pl. (3a), (5a).

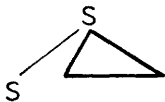
De, mint a későbbiekben látni fogjuk, a mondatok áthelyezhetőségének vizsgálata helytelen előfeltételezésen nyugszik. Noha ez az eljárás, ha mégoly korlátozottan is, működni látszik, kimutatható, hogy a fenti esetek többségében nem lehet szó az alárendelő tagmondatok balra mozgatásáról, és a tagmondatoknak a főmondat különböző helyein való előfordulását más okokkal kell magyarázni.

¹ A generatív grammatikában Ross (1967) hivatkozott rá először. A magyar leíró grammatikában Rácz Endre utalt egy ilyen lehetőségre, l. Bencédy és mtsai (1968. 397). A megengedő mondatok szintaxisában Bánréti (1983) használta jó eredményekkel.

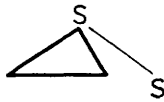
2. Az alárendelés típusai

Alárendelő mondat a főmondatban kétféleképpen helyezkedhet el: közvetlenül az anyacsomópont alatt (10a, b), vagy a mondat valamely összetevője alatt (11).

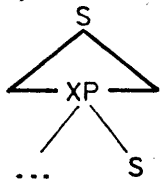
(10) a.

b.

(11)

ahol XP bármilyen maximális főkategória (NP, AP, PP) lehet a VP kivételével.

A (10a, b)-nek megfelelő helyzetben a *bszólút* alárendelésről fogunk beszélni, míg a (11) esetében *összetevős* alárendelésről. Az abszolút alárendelés példái a következők:

- (12) a) Mivel János beteg volt, otthon maradt.
 b) János elment kirándulni, noha beteg volt.
 c) Ha János beteg lett volna, orvoshoz ment volna.
 d) Hogy elfáradt, János leült pihenni.

Az abszolút alárendelő mondatok, mivel nem összetevők (részei), nem lehetnek Fókuszban és általában a preverbális Operátor pozíciókban, és az ige mögötti mondatrészek között vagy előtt sem fordulhatnak elő.²

- (13) a) * $\left\{ \begin{array}{l} \text{Csak} \\ \text{Nem} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{mivel} \\ \text{noha} \end{array} \right\}$ beteg volt, maradt János otthon.
 b) *János otthon maradt, $\left\{ \begin{array}{l} \text{noha} \\ \text{mivel} \end{array} \right\}$ beteg volt, a felesége kívánsága ellenére.

2.1. Az abszolút alárendelések és a független vonatkozó mondatok

Az abszolút alárendelésnek a (13a, b)-ben vázolt tulajdonságai szemben állnak az összetevős alárendelés viselkedésével a hasonló helyzetekben. Az abszolút alárendelésre látszólag legjobban emlékeztető *független vonatkozó mondatok* például lehetnek mind Fókuszban, mind az ige mögötti összetevők között.

² Az ige előtti Operátorpozíciók tartalmazzák az *is-es* kifejezéseket, a kvantorokat (*semmi, minden* stb.) és a lexikális Fókuszt, pl. *János ment moziba*. Leírásukat más-más keretben l. É. Kiss (1983), Hunyadi (1981), Kenesei (1984b; megjelenés alatt).

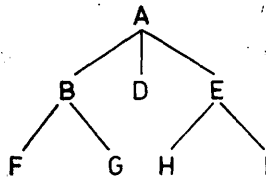
- (14) a) Csak akinek van pénze, mehet a kaszinóba.
 b) Éppen amikor belépett, lőtt rá a pincér.
 c) János megértette, amit mondtál, a magyarázatod nélkül is.
 d) A gyilkos nem ment ki a bából, amikor elfogyott a tölténye, az oda-
 kint elrejtőzött rendőrök elé.

A független vonatkozó mondatok pontosan azért grammatikálisak a (14) szerkezetekben, mert anyacsomópontjuk egy olyan összetevő, amely az adott helyzetekben korlátozás nélkül megjelenhet.³

Van egy további különbség is az abszolút és a független vonatkozó alárendelések között, amely azonban már a (10a) szerkezet módosításához vezet. Ennek bemutatása előtt ismertetnünk kell Tanya Reinhart (1983) elemzését az anaforáról.

Reinhart egy új (és az elmúlt évtized tanúsága szerint időtálló) viszonyfogalmat vezet be, a *constituent-command*-ot (*c-command*), amit az alábbiakban a 'felülvezérlés' terminussal fordítunk.

(15)

Egyszerűsített meghatározása a következő: egy X csomópont akkor és csak vezérel felül egy Y csomópontot, ha az X-et közvetlenül domináló elágazó csomópont Y-t is dominálja. X felülvezérlési tartománya mindazokból a csomópontokból áll, amelyeket X felülvezérel.⁴

A (15) szerkezet tekintetében tehát

B csomópont felülvezérlési tartománya: D, E, H, I;
 D csomópont felülvezérlési tartománya: B, F, G, E, H, I;
 H csomópont felülvezérlési tartománya: I
 I csomópont felülvezérlési tartománya: H
 és így tovább.

Az anafóra pedig az alábbi meghatározás vonatkozik:

³ Ahhoz persze, hogy az alárendelt mondatból jobbra is elhelyezkedhessenek nem mondat szintű összetevők, ezeknek elég „súlyosaknak” kell lenniük, vagyis fonológiailag jelölteknek és/vagy bonyolult szerkezetűeknek.

⁴ A felülvezérlés itt alkalmazott teljes definíciója a következő:

X akkor és csak akkor vezérel felül Y-t, ha az első maximális kiterjesztés, amely X-et dominálja, Y-t is dominálja. (Aoun és Sportiche 1983).

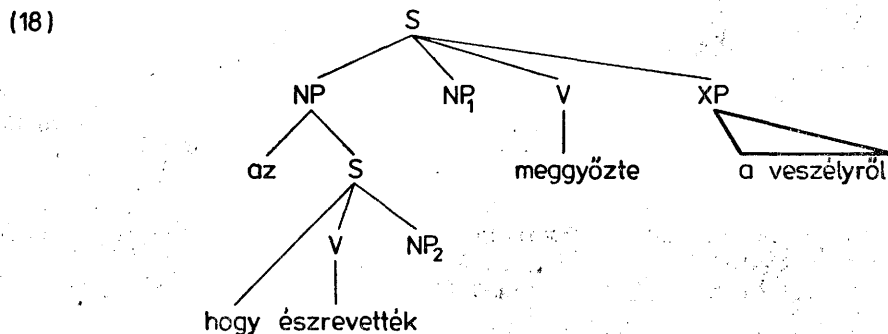
Mivel a maximális kiterjesztés (*maximal projection*) azonos a maximális főkategóriával (*maximal major category*), azaz a szokásosan frázis csomóponttal, illetve S-sel jelzett összetevőkkel, e meghatározás értelmében lehetővé válik, hogy egy lexikális fej felülvezérelhesse a determinánsát. A teljes definíció helyett azonban egyelőre minden hátrány nélkül használhatjuk az egyszerűbbet, lévén, hogy ez az adott összefüggésben nem vezet eltérő értelmezéshez. A *c-command* elv először egyébként Reinhart 1976-os doktori disszertációjában jelent meg.

- (16) Egy adott NP-t a felülvezérlési tartományában lévő bármely tőle különböző nem névmási NP-re nézve úgy kell értelmezni, mint amely azzal nem koreferens.

Lássuk egy példán, hogy működik a (16) elv. Dőlt betűkkel a (szándékolt) koreferenciát jelöljük.

- (17) a) Az, hogy észrevették (*őt*), *Jánost* meggyőzte a veszélyről.
 b) *Az, hogy észrevették *Jánost*, (*őt*) meggyőzte a veszélyről.

A mondatok szerkezetét (18)-ban láthatjuk.

NP₁ felülvezérli NP₂-t. (17a)-ban az NP₁: *Jánost* felülvezérli a névmási NP₂-t: *őt*, tehát koreferensek lehetnek. (17b)-ben az NP₁: *őt* viszont egy nem névmási NP₂-t: *Jánost* vezérli felül, így a koreferencia nem jöhet létre. Nem változik a koreferencia lehetősége, ha az összetevők sorrendjén változtatunk, vagy hogyha a névmást elhagyjuk:

- (19) a) *Jánost* meggyőzte a veszélyről az, hogy észrevették (*őt*).
 b) *Jánost* az, hogy észrevették (*őt*), meggyőzte a veszélyről.
 c) Meggyőzte *Jánost* a veszélyről az, hogy észrevették (*őt*).
 (20) a) *(*Őt*) meggyőzte a veszélyről az, hogy észrevették *Jánost*.
 b) *Meggyőzte (*őt*) a veszélyről az, hogy észrevették *Jánost*.

Térjünk most vissza a független vonatkozó mondatokra. Az alábbi példákön láthatjuk, hogy a felülvezérlés tekintetében ugyanúgy viselkednek, mint (17b) és (20a, b).

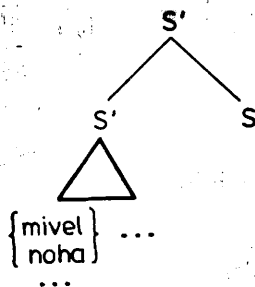
- (21) a) *Akivel *János* beszélgetett, *őt* nem ismerte.
 b) *Ahol a *pincér* áll, eltalálhatja (*őt*) egy golyó.
 c) *Amit *János* leírt, (*ő*) áthúzta.

Következésképpen a független vonatkozó mondatok valóban a (11) fajtájú szerkezetekhez tartoznak. Az abszolút alárendelő mondatok, mint az a (12a, c) mondatokból is kiviláglik, nem helyezhetők el a (10a) típusú szerkezetekben, hiszen akkor nem lehetne koreferencia az alábbi mondatokbeli dőltbetűs NP-k között, márpedig semmi nehézségünk nincsen a koreferens értelmezéssel.

- (22) a) Mivel *János* beteg volt, (*ő*) otthon maradt.
 b) Noha *János* beteg volt, (*ő*) elment kirándulni.

Reinhartnak a hasonló jellegű szerkezetekre javasolt egyik megoldását felhasználva, elképzelhetőnek látjuk, hogy a főmondat elején szereplő abszolút alárendelést a (23) struktúrának lehet megfeleltetni.⁵

(23)

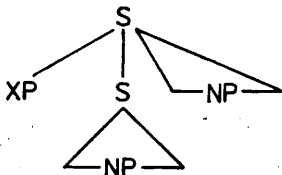

Ez esetben a főmondatbeli névmás nem vezérli felül a mellékmondatbeli nem névmási NP-t, tehát a koreferencia létrejöhet. Az S' csomópont alatti helyzetben azonban kizárólag a főmondat előtti abszolút alárendelések lehetnek. Ha ugyanis az ilyen tagmondatok a főmondat valamelyik összetevőjét követik (pl. (24a, b)), vagy a főmondat mögött állnak (pl. (25a, b)), akkor a koreferencia a megfelelő névmás és NP között már nem áll fenn, tehát ezekben az esetekben a (24c), illetve a (25c) szerkezeteket tehetjük fel.

(24) a) *Az épület pincéjében, mivel *János* csendben volt, senki sem találta meg *(öt)*.

b) *A tegnapi vizsgán, bár *János* mindig sokat tanul, *(ő)* megbukott matekból.

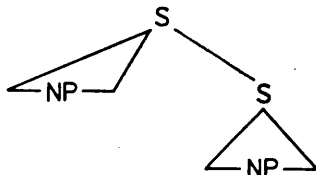
c)

(25) a) **(Ő)* otthon maradt, mivel *János* beteg volt.

b) *Senki sem találta meg *(öt)*, mivel *János* csendben volt.

c)

⁵ Reinhart végül is egy E csomópontot vesz föl az S' helyén és feltételezését H. van Riemsdijk és F. Zwarts egy 1974-es kéziratot munkájának tulajdonítja („Left Dislocation and the Status of Copying Rules”). A Reinhart-féle javaslatától itt még abban is eltérünk, hogy a megfelelő alárendeléseket ő PP alatt veszi fel, mivel az angolban e mondatokat a szokásos prepozíciók előzik meg (pl. *before, after*). Az S' csomópontot azzal tudjuk indokolni, hogy az abszolút alárendelések (egyébként az angolban is) beágyazhatók anyamondatukkal együtt, pl.

(i) Tudtam, hogy ha *János* megérkezik, *(ő)* veszekedni kezd.

Figyeljünk fel arra, hogy ha a névmást felcseréljük a nem névmási NP-vel, mindegyik esetben megkaphatjuk a koreferens értelmezést, ezt pedig, mint tudjuk, csak az biztosíthatja, ha a névmási NP (δ) nem vezérli felül a nem névmási NP-t (*János*). Így tudjuk valószínűsíteni (24c)-t és (25c)-t mint a megfelelő mondatok szerkezeteit.

Ugyanígy érvelünk a (23) struktúra esetében is. Mivel a (22a, b) mondatokban a koreferencia érintetlenül hagyásával felcserélhetjük a névmási és a nem névmási NP-t, bárhogy helyezkedjenek is el, egyik sem vezérelheti felül a másikat. Ezt pedig csakis egy (23)-szerű szerkezettel magyarázhatjuk.

A felülvezérlés és a fókuszolhatóság kritériumának a segítségével tehát világosan elkülöníthettük az abszolút és a függő vonatkozó alárendeléseket egymástól. Az előbbieket nem fókuszolhatók és a főmondat elején állva odavissza átengedik az NP-k koreferens értelmezését, míg az utóbbiak fókuszolhatók és, ha a főmondat elején állnak, a bennük lévő névmási NP nem lehet koreferens egy főmondatbeli nem névmási NP-vel.

De valóban világosan osztályozódik-e minden efféle alárendelés egyik vagy másik csoportba? Nos, vannak olyan „kétarcú” mondatok, amelyek mindkettőbe beletartozhatnak, tehát egyszer abszolút alárendelésben jelennek meg, máskor pedig összetevőben. Az *amikor*-ral bevezetett tagmondat például a (26a)-ban abszolút alárendelésben látható, a (26b)-ben pedig összetevőben.

- (26) a) Amikor a *gyilkos* kilépett az ajtón, mindenki célba vette (*öt*).
b) Csak amikor a *gyilkos* kilépett az ajtón, lélegezhattünk föl.

2.2. A függő vonatkozó mondatok

A vonatkozó mellékmondatok további csoportjai már a függő vonatkozó mondatok közé tartoznak. Megkülönböztethetünk utalószótól és lexikális fejtől függő vonatkozottatásokat a mondat testvérsomópontjában álló XP tartalma szerint, l. (11).⁶

2.2.1. Utalószótól függő vonatkozó mondatok

Utalószótól függő vonatkozó mondatok a következők:

- (27) a) Azt, amit mondtál, nem felejttem el.
b) Ott, ahol lakom, rossz a közlekedés.

Az utalószavak mind névmási jellegűek, amit az mutat, hogy mindegyik alkalmas anaforikus utalásra. Kérdéses lehet azonban, hogy a mellékmondatok valóban egyetlen összetevőt alkotnak-e az utalószóval. Ez azért merülhet fel,

Ezért a magyar mondatra vonatkozó kiinduló szabályokra a (ii) alatti javaslatot tehetjük:

(ii) a. $S'' \rightarrow \text{Comp } S'$

b. $S' \rightarrow S'' S$

ahol *Comp* lehet *hogy*, *ha*, *mivel*, *bár* stb., és (iib)-ben S'' az abszolút alárendelő mondat.

⁶ A magyar vonatkozó mondatokkal generatív grammatikai szempontból foglalkozó munkák különféle szerkezeti elemzéseket javasolnak. Radics (1977) a behelyettesítési módszerre támaszkodik, É. Kiss (1983) bonyolult mellékmondatmozgatásokat javasol.

mert az a próba, amelyet az egyetlen összetevőbe tartozásra alkalmazhatunk, vagyis a fókuszolhatóság kritériuma, itt negatív eredményt ad:

- (28) a) *Azt, amit mondtál, felejtettem el.
b) *Ott, ahol én lakom, volt rossz a közlekedés tavaly.

Ennek azonban lehet más oka is, mint majd később látni fogjuk.

Az egyetlen összetevőbe tartozásra viszont pozitív érv, hogy egyrészt intonációs tulajdonságaik és a szünet hiánya egybekapcsolják az utalósztót a mondattal (vö. a hasonló pozícióban lévő abszolút alárendelésekkel), másrészt az ige mögött is együtt maradhat a szerkezet két alkotórésze; emlékezzünk vissza, hogy a függő vonatkozató mondatnak ebben a pozíciójában abszolút alárendelést nem lehet használni.

- (29) a) Nem felejttem el azt, amit mondtál, soha, míg élek.
b) Rossz volt a közlekedés ott, ahol lakom, egész évben tavaly.

Mint említettük, az utalósztótól függő vonatkozó mondatok a VP-n kívül bármely maximális főkategóriában előfordulhatnak. A (27a, b)-ben NP-t, illetve PP-t illusztráltunk. Valamivel bonyolultabb a helyzet az AP-kkel. Nyilvánvaló, hogy vannak melléknévi utalószavaink, amelyek vonatkozatással járhatnak együtt:

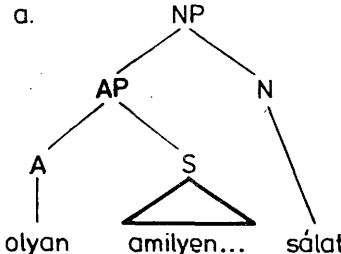
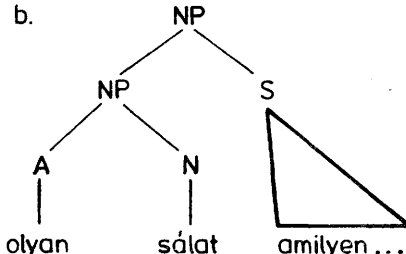
- (30) a) Olyat, amelyet akartam, nem kaptam.
b) Akkorát, amekkorát akarok, nem kapok.

És mivel ezek is a fentiekben leírt módon viselkednek, minden nehézség nélkül egyetlen összetevőbe tartozónak vehetjük őket.

Amikor azonban e szerkezetek egy NP-n belülre kerülnek, az alárendelő mondat sohasem kerülhet az utalószó mellé:

- (31) a) Olyan sálat, amilyen a kalapom, nem kaptam.
b) *Olyan, amilyen a kalapom, sálat nem kaptam.
c) Akkora autót, amekkorát akarok, nem kapok.
d) *Akkora, amekkorát akarok, autót nem kapok.

Következik-e ebből az, hogy (31a, c) szerkezete nem a (30) alapján megállapítható (32a), hanem inkább például (32b)?

- (32) a. b.

Mielőtt erre a kérdésre válaszolunk, vizsgáljuk meg a (32a)-t. Tudjuk, hogy minden A—N szerkezetű NP-ben a módosító elem balra áll a módosított

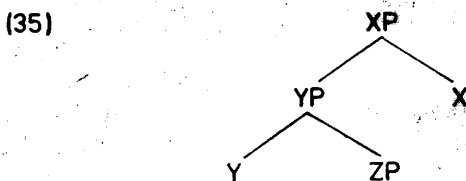
elemtől, tehát ez a szerkezet balra ágazó. A magyarban igen sok ilyen szerkesztésű kifejezés van, pl.

- (33) a) [PP[NP a ház] [P mögött]]
 b) [AP[NP a fiúnál] [A nagyobb]]
 c) [NP a [[A szőke] [N asszony]]]
 d) [NP[NP a fiú] [N kutyája]]

Farrell Ackerman hívta fel a figyelmet arra, hogy a (33) típusú konstrukciókban a módosító tagok nem kaphatnak egy őket jobboldalról módosító kifejezést, és ez az alábbi, a magyarban általános törvénynek tesz eleget:

(34) A balraágazó szerkezeteken belül nem lehet jobbraágazó szerkezet.

Mint láthatjuk, a (35) szerkezettel rendelkező (36a, d) kifejezések mind helytelenek.⁷

ahol X, Y és Z lehet azonos vagy különböző.

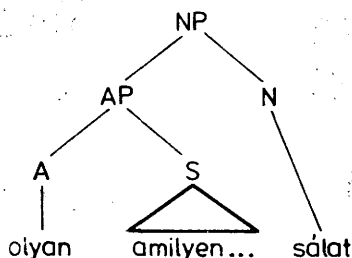
- (36) a) *a ház, amely a sarkon áll, mögött
 b) *a fiúnál, aki a sarkon áll, nagyobb
 c) *a szőke, mint a napsugár, asszony
 d) *a fiú, aki a sarkon áll, kutyája

A fenti helytelen szerkesztésű kifejezésekből különböző módokon persze lehet elfogadhatóakat alkotni, itt azonban az a fontos, hogy az YP alatti szerkezetek mind léteznek és elvileg nincs akadálya annak, hogy a (35) típusú, végső soron kirekesztendő struktúrákat a szintaktikai szabályok generálhassák. Mármost a (32a) szerkezet is a (35) egyik esete, vagyis elvileg előállítható a szintaxis „alsóbb” szintjén. A (34) elv viszont feltételezésünk szerint a felszíni szerkezeteken (az S-struktúrán) működik, és azokat a struktúrákat jelöli meg agrammatikálisnak, amelyekben a megfelelő helyen kitöltött csomópont áll. Ha viszont a csomópont üres, a (34) elv nem alkalmazódik. Következésképpen azt tesszük fel, hogy a szabályok (32a)-t generálják, és ebből a (32b)-hez hasonló szerkezethez jutunk az S csomópont jobbrahelyezésével az NP alá:⁸

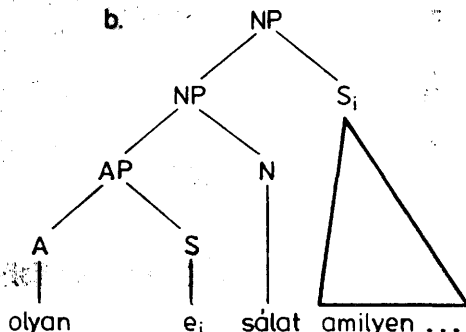
⁷ A (35) szerkezetet a később említendő X-vonal szintaxisnak megfelelően kell értelmezni. Eszerint XP feje X, YP-é Y stb. Tehát X-et YP módosítja (balról), míg YP-t ZP módosítja jobbról. (A lexikális kategóriák X, Y, Z lehetnek azonosak is, l. alább.)

⁸ A (37a, b) szerkezetekben a mondatáthelyezést (Extrapozíciót) az ún. Chomsky-hozzárendeléssel (*Chomsky-adjunction*) mutattuk be. A művelet valószínűleg inkább az Emonds-féle struktúraörzési elvet követi — ha egyáltalán van mozgatás. Ha viszont nincsen, akkor az AP alatt egy üres S csomópont van, amelyet koindexálni kell a legfelső NP alatt (vagy azon is kívül) megjelenő mondatlall.

(37) a.

b.

ahol az e az üres (elmozgatott) összetevő helyén áll és azzal azonos indexet hordoz.

Így a melléknévi utalósztól függő mondat pontosan azon a helyen köt ki, ahol a főnévi lexikális fejtől függő vonatkozó mondat van bevezetve:

(38) [NP[NP a sál] [S amelyet tegnap vettem]]

Lehet, hogy ez az oka annak, hogy, bár elvileg lehetséges volna, melléknévi utalósztól függő és főnévi lexikális fejtől függő vonatkozó mondatok egy NP-n belül nem jelenhetnek meg:

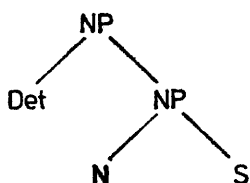
- (39) a) *az olyan sál, amelyen a szivárvány, amelyet elvesztettem
 b) *az olyan sál, amelyet elvesztettem, amelyen a szivárvány

2.2.2. A lexikális fejtől függő vonatkozó mondatok szerkezete⁹

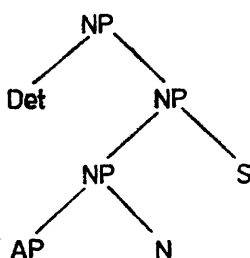
Rendkívül egyszerű lenne a dolgunk, ha a magyarban csak olyan lexikális fejek lennének, amelyekben nincsen mutató névmási *az*. Az alábbi példák szerkezetét ugyanis könnyedén megfeleltethetjük a (41)-ben felsoroltakkal:

- (40) a) a fiú, aki tegnap érkezett
 b) az olyan ember, aki mindig részeg
 c) olyan állatok, amelyekről a mesékben hallunk

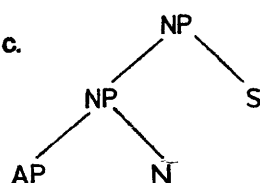
(41) a.

b.

c.

⁹ Itt csak a szoros (korlátozó, resztriktív) vonatkozó mondatokkal foglalkozunk. A szoros és laza vonatkoztatás közötti szintaktikai és szemantikai különbségeket l. Kenesei (1980)-ban.

A (40b, c) esetében az szól a (41b, c) elemzés mellett — szemben az S-nek AP-ből való eredeztetésével —, hogy nincsen *olyan, aki...* vagy *olyan, amely...* típusú utalószótól függő vonatkoztatás.

Sokkal nehezebb dolgunk van azonban a következő fajtájú szerkezetekkel:

- (42) a) az a fiú, aki tegnap érkezett
 b) azzal a pincérrel, aki mindig elejti a levesestálat
 c) amögött a ház mögött, amely tavaly készült el
 d) annak az embernek a kalapja, aki az előbb elcsúszott

Nyilvánvalóan az okoz gondot itt, hogy a mutatónévmás-szerű *az* milyen kategóriába tartozzon. Az *az* szó a vonatkozó mellékmondatok mellett egyébként ugyanúgy viselkedik mint az *ez* és *az* mutató névmások általában: mindig megkapják az NP lexikális fejének, a főnévnek az esetét vagy névutóját (ha a névutó nem ad más esetet, pl. *azon a házon keresztül*).¹⁰

Első látásra elfogadhatónak tűnnék, ha az *az* *a/ez* a szavakat együtt a *Det* csomópont alá helyeznénk, hiszen végül is valóban ez a funkciójuk. Csakhogy ezzel nem kerülnénk közelebb annak megválaszolásához, hogy miért kap az *ez/az* esetet. Márpedig a megoldás valószínűleg itt keresendő.

Jackendoff (1977) X-vonal szintaxisa szerint minden X lexikális kategória (ahol X lehet N, A, P vagy V) meghatároz egy szintaktikai kategóriahalmazt: X', X'', ..., X^k, vagyis X fölöttes kategóriáit, amelyekkel X-et az alábbi szabály kapcsolja össze:

$$(43) \quad X^n \rightarrow \dots X^{n-1} \dots$$

ahol Xⁿ⁻¹-től jobbra és/vagy balra maximális főkategóriák (Xⁿ-ek) vagy meghatározott grammatikai szavak/elemek (pl. névelő, segédige stb.) állhatnak. Az *n* számát Jackendoff az angolra maximálisan 3-ban adja meg, de ez minket nem kell, hogy megkössön a magyar szintaxis tárgyalásában.

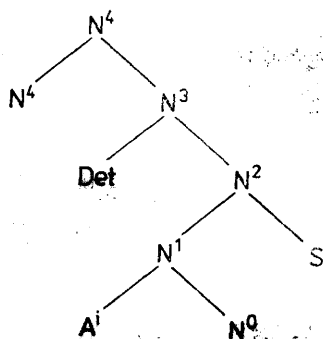
Ezek után *n* maximális értékét Kornaihoz (1984) hasonlóan 4-ben rögzítve, a magyar NP-k szerkezetét az alábbi szabálysorban rögzíthetjük:

- (44) a) N⁴ → N⁴ N³
 b) N³ → Det² N²
 c) N² → N¹ S
 d) N¹ → A¹ N
 e) Det² → Q Det¹
 f) Det¹ → Art Det
- (45) a) N: asztal, fiú, János, Anglia ...
 b) Q: mind, minden
 c) Art: a/az, azon, ama, e; egy (?)
 d) Det: egyik, másik, tizedik, utolsó; összes; melyik; ...

¹⁰ Az, hogy a mutató névmási determináns *az/ez* nemcsak a szokásos esetragokat, hanem az ún. meztelen (naked) névutókat is felveszi (pl. *amögött a ház mögött*) kétségbe vonja Maráz (1984) ama feltételezését, hogy ezek a névutók alanyesetet adnak. Ha ugyanis így volna, akkor nem lehetne rossz az **az a ház mögött* szerkezet.

A szabálysor az alábbi struktúrát adja meg:

(46)

Milyen érveink vannak emellett a szerkezet mellett? Először is az X-vonal konvenció értelmében a lexikális kategórián kívül egyetlen más főkategória vagy grammatikai elem sem kötelező, tehát a (36) struktúra számos különféle konstellációt enged meg.

Másodjára az N^3 melletti N^4 (azaz a *Spec N³*) tartalmával foglalkozunk. Szögezzük le kiindulásul, hogy a lexikális elemek (pl. *kerül, imád, el-olvas; kép, ki, a, az*) jellemezve lehetnek arra nézve hogy az X^n kategóriák alá n mely értéke mellett kerülhetnek. Így például, Ackerman és Komlósy (1983) kutatásai alapján, a *kerül* V^0 , az *imád* V^1 , az *el-olvas* pedig, ahol az *el* igemódosító (VM: verbal modifier), az *olvas* V^0 , természetesen szintén V^1 értékű. Úgy látjuk, hogy az N kategóriába tartozó elemek között is létezhet ilyen megoszlás. Feltehetőleg N^4 alatt kell bevezetnünk a *ki, ami, minden* stb. főneveket — és a mutatónévmási *az/ez* főnevek melletti (és természetesen önálló) használatát is.

Bizonyításunk kétlépcsős: először azt mutatjuk ki, hogy az *ez/az* főnévi jellegű az *ez/az a könyv* szerkezetekben, majd arra keresünk érveket, hogy valóban az N^4 alá kell, hogy kerüljenek.

A generatív grammatikának jórészt a hagyományos nyelvészeti gondolkodásból származó egyik kikötésszerű általánosítása összefüggésbe hozza a főnévi kategóriákat az eset absztrakt kategóriájával, és kimondja (vö. Chomsky 1981):

(47) Minden kitöltött (azaz nem üres) NP-nek esete kell, hogy legyen.

A (47) elvből, amely itt nem részletezhető okoknál fogva az esetadásra és az üres kategóriákra vonatkozó részelmélet egyik sarkalatos pontja, az is következik, hogy ha valamely kategóriának főnévi esete van, akkor az csak főnév lehet. Nincs mit tenni, el kell fogadnunk, hogy az *az/ez* (és társai: *ugyanaz, ugyanez*, stb.) nem determinánsok vagy névelők, hanem főnevek, hiszen mindig esetet kell kapniuk (amely egyébként azonos a lexikális fej: a főnév esetével, de ez törvényszerű, hiszen az NP részei más nyelvekben is a fej esetét kapják meg). Attól, hogy az *ez/az* főnévnek bizonyul, természetesen ő még nem lehet főtag, ugyanis az X-vonal konvenció szerint, l. (43), mindig az a főtag, amelynek kategóriája azonos a fölöttes kategóriával és vonalindexe egyvel alacsonyabb annál. De, mint mondtuk, az *ez/az*-nak

azonos az indexe a fölöttes kategóriáival, tehát csakis *Spec N³*, azaz *N³* egyfajta determinánsa lehet.

Ami pedig éppen ezt az indexszámot illeti, az *ez/az* azok közé a szavak közé tartozik, amelyek mindig az NP mint maximális főkategória egészét kitöltik. Nem lehet őket módosítani jelzővel: **piros az*, kvantorral: **minden az*, számnévvvel: **három az* stb. Ilyen szavak még: *mi, ki, ami, minden* (mint főnév!), *mindenki*, a személyes névmások: *én, te*, stb. Ne tévesszen meg benünket az, hogy ezek közül néhányan látszólag előfordulhatnak birtokos szerkezetekben, pl. *Jánosnak mindenét ellopták*; vagy *Jánosnak mijét lopták el?*, hiszen itt a birtokos mindig különálló konstituens a mondatban és sohasem lehet ugyanabban az NP-ben, ahol a birtok, amint azt a hangsúlyozás és a permutálhatóság alapján könnyen beláthatjuk.

Ezekután az *ez/az* viselkedését úgy jellemezhetjük, hogy sajátos módon megkövetelik maguk mellett a határozott névelőt. (Erről egy lokális kikötés/szabály gondoskodhat.)

Feltevésünk további következménye, hogy a birtokos szerkezeteket is a (44) szabálysorral írhatjuk le úgy, hogy a birtokost *N⁴* alatt posztuláljuk (és *N⁰* természetesen egy pronominális értékű egyeztethető birtokjelet visel). Figyeljük meg a korábbi elemzésektől magyarázatlanul hagyott alábbi szerkezeteket:¹¹

- (48) a) **[NP Jánosnak azt a kalapját] (lopták el, ...)*
 b) **[NP Azt a Jánosnak a kalapját] ...*
 c) **[NP azt a János kalapját] ...*
- (49) a) *azt a kalapomat (lopták el, ...)*
 b) **azt az én kalapomat ...*
- (50) a) **kinek azt a kalapját (lopták el, ...)*
 b) *kinek lopták el azt a kalapját, amely ...*

Ezekre mind „ingyen” megoldást kapunk, ha a birtokost és az *ez/az-t* ugyanabban a pozícióban, az *N⁴* alatt vesszük fel: a datívuszos birtokosok (48a)-ban és (50a)-ban csakis a birtokos szerkezeten kívül lehetnek. De akkor hogyan adunk számot a kétféle, nominatívuszi és datívuszi birtokos szerkezetekről?

Először is igen elnagyolva néhány szót a magyar esetadás rendszeréről. Esetet általában az ige ad az általa megszabott bővítményeknek, illetve lehet inherens eset (pl. nem vonzatos helyhatározók), vagy lehet néhány névutó is esetadó (pl. *keresztül*). Vannak azonban olyan mondatok, amelyekben a máskor nominatívuszos NP valamilyen oknál fogva nem kaphatja meg a nominatívuszt — általában azért, mert a mondatnak nem ő az alanya és/vagy az az összetevő/kategória, amely egyébként esetet ad az illető NP-nek ebben a helyzetben erre képtelen, pl.

¹¹ Az újabb magyar generatív nyelvészeti irodalomban Szabolcsi Anna (1981, 1983, 1984) mozzgatásos elemzést javasolt. Az itt vázolt javaslat sok szempontból egyezik Kornai András (1984) megoldásaival, főképp abban, hogy nincsen benne mozzgatás és hogy az *N* vonásszintjeivel operál. A mutató névmások és a birtokos szerkezet közötti összefüggés azonban az ő figyelmét elkerülte. A birtokos szerkezet magyar leíró grammatikai irodalmát Gaál (1978) tárgyalja nagy részletességgel.

- (51) a) János-*nom* elmegy.
 b) Kár volt János*nak* elmennie.
- (52) a) Rossz orvos-*nom* leszel.
 b) Nem szabad rossz orvos*nak* lenned.
- (53) a) Brazília fejlődő ország-*nom* maradt.
 b) Brazília megmaradt fejlődő ország*nak*.
- (54) a) A sín-*nom* alá ütött egyet.
 b) Aláütött egyet a sín*nek*.

A datívusz ilyenkori rendszeres felbukkanása arra a feltételezésre enged következtetni, hogy a magyarban van egy amolyan „más híján” eset (*default case*), amely a szerkezetileg a mondatban „elférő”, de konstrukciós (government) úton, illetve inherensen esethez nem jutó NP-khez rendelhető: a datívusz.

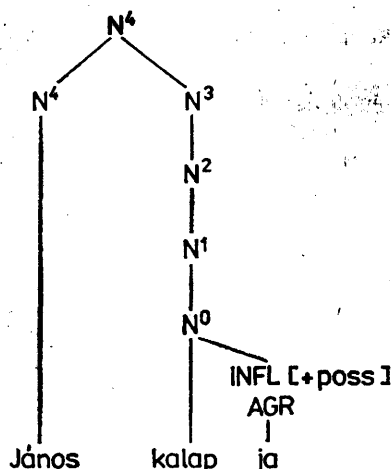
Mármost, ha a birtokos kívül van a birtokos szerkezeten, pontosan ilyen helyzetben található: egyébként nominatívuszt kapna a szerkezeten belül, a birtokkal „távolsági konstrukcióba” hozható (a birtokos személyrag jóvoltából), tehát törvénytörően a datívuszt, a „más híján” esetet kapja meg.

- (55) a) Kinek látom a kalapját a fogason?
 b) Annak az embernek meggyulladt a kalapja.
 c) Mindenkinek lefújta a kalapját a szél.

Most már csak az a kérdés, mivel magyarázhatjuk, hogy a birtokos szerkezeten belül is lehetséges a datívusz.

Először is, azt tisztázzuk, hogyan kaphat a birtokos nominatívuszt. A vázolt szerkezeten belül, amelyet most megismétlünk:

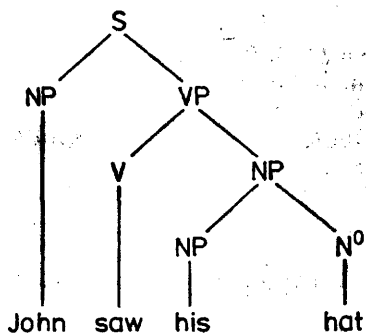
(56)

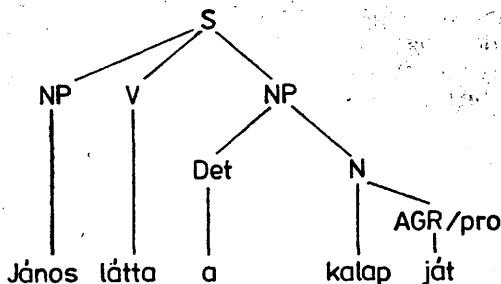
Szabolcsi nyomán úgy képzeljük, hogy az INFL/AGR kategóriája a birtokos N⁴-nek nominatívuszi esetet tud adni, mivel a teljes felülvezérlés definíció értelmében (l. 4. jegyzet) azt felülvezérli. Ha viszont a birtokos NP kívül van a szerkezeten, az INFL/AGR már nem vezérelheti felül, tehát nem kaphat nominatívuszt. A birtokos szerkezeten belüli datívuszra később még visszatérünk.

Vegyük észre azt is, hogy az AGR maga névmásként is viselkedhet, méghozzá pontosan olyanképpen, ahogy például egy konfigurációs nyelvben, az angolban:

(57) a.

b.

Vagyis az alany mindkét mondatban koreferens lehet a birtokost kifejező névmási elemmel, de nem kötelező pont azzal koreferensnek lennie. Ez összhangban van a generatív grammatika kötés-elméletével (*Binding theory*), amely többek között azt mondja ki, hogy a pronominális elemeknek szabadoknak, azaz kötetleneknek kell lenniük a kormányzó kategóriájukon (*governing category*) belül, amely S vagy NP lehet.

Ebből a szempontból tehát tökéletes az összhang az alany és az igei személyrag, illetve a birtokos és a birtokon lévő ún. birtokjel között: ha az alany, illetve a birtokos ki van téve, az AGR azzal kötelezően egyeztetődik és nem játszik szerepet a koreferens értelmezésben. Ha viszont az alany, illetve a birtokos nincs kitöltve, az AGR egyszerűen az adott kormányzó kategórián belüli pronominális elemként viselkedik.¹²

¹² A magyar birtokos szerkezet számos problémája közül az egyik legérdekesebb a névmási koreferencia kérdésköre. Ha például a személyes névmás ki van téve a birtokos szerkezetben, akkor a mondat egy más összetevőjével való koreferens értelmezése igen nehézkes, sőt talán elfogadhatatlan:

(i) *?János meggyújtotta az ő kalapját.

Ha azonban a nem névmási NP egy mondatlalt „feljebb” van, a szerkezet hibátlan:

(ii) János azt hitte, hogy az ő kalapját is meggyújtották.

Ez esetleg arra enged következtetni, hogy nem az N⁴, hanem az N³ a kormányzó (*governing*) kategória, amelyen belül a névmási elemeknek szabadoknak kell lenniük.

További támogatást kaphatunk az angollal való összehasonlításból. A (iii) mondatban lehetséges a koreferencia, mivel a *his* NP nem vezérli felül a *Felix* NP-t:

Mármost nominatívuszt csak akkor kaphat a birtokos, ha a birtok előtt nincsen határozott névelő *a/az*.

- (58) a) XIV. Lajos Párizsa.
 b) *XIV. Lajosnak Párizsa.
 c) XIV. Lajosnak a Párizsa (NB. **a Párizs*).
- (59) a) *Shakespeare „A makrancos hölgy”-e.
 b) Shakespeare-nek „A makrancos hölgy”-e.
- (60) a) János egyik kalapját felfalták az ebek. (NB. **egyik kalap*).
 b) *János az egyik kalapját...
 c) Jánosnak az egyik kalapját...
- (61) a) János összes könyvét ellopták. (NB. **összes könyv*).
 b) *János az összes könyvét ellopták.
 c) [Jánosnak az összes könyvét] lopták el.

A határozott névelő (és csakis az) tehát megakadályozza, hogy az INFL/AGR az N⁴-beli birtokosnak esetet adhasson. Úgy látszik, mintha ilyenkor a nominatívuszi NP kirekesztődne a saját birtokos NP-jéből. Ennek magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy a névelő ilyenkor meggátolja az „alany” kikeresését, csaknem ugyanolyan formában, ahogy az angolban is vagy birtokos „alany” van egy birtokos szerkezetben vagy névelő:

- (62) a) John's murder of Peter
 b) the murder of Peter
 c) *the John's murder of Peter
 d) *John's the murder of Peter

A különbség persze az, hogy az angolban a birtokos és a névelő ugyanabban a pozícióban jelenik meg, míg az általunk feltételezett elemzésben nem.¹³

(iii) [_{NP}His mother] thinks [_S that *Felix* is a genius.]

A magyarban is elvárhatnánk a koreferens értelmezést, de csakis a kitett névmás nélküli birtokos szerkezet alkalmas rá:

(iv) Az anyja azt hiszi, hogy *Felix* zseni.

(v) *Az ő anyja azt hiszi, hogy *Felix* zseni.

Vagyis a magyarban a személyes névmási birtokos úgy viselkedik, mintha a *Felix* NP-t felülvezérelné, azaz mintha egy „tisztességes” S alatti NP volna, mint pl. az *ő* a (vi) mondatban:

(vi) **Ő* azt hiszi, hogy *Felix* zseni.

¹³ Technikailag az INFL/AGR esetadásának meggátolása határozott birtok esetén úgy oldható meg, hogy külön kikötjük, hogy az INFL/AGR csak akkor adhat esetet, ha nem vezérlő felül egy +határozott jegyű Determináns.

Mivel a nominatívuszi birtokos szerkezet az eredeti, feltételezhető, hogy egy korábbi nyelvallapotban a birtokos az N³ alatt, a mai névelő (Det) helyén állt (vö. pl. HB: *miv ísemucut, oz gimílnec*). Kornai szerint egyébként a mai nominatívuszi birtokos szerkezet pontosan ilyen:

(i) [_{N³}[_{N⁴} János] [_{N²} három [_{N¹} vastag [_{N¹} könyve]]]]

míg a datívuszosnak más a szerkezete és a datívuszi esetű NP egy N⁴ csomópont alatt van. A nominatívuszos szerkezetnek ezzel a felfogásával legalább két probléma van: az egyik, hogy a kvantorok (pl. *minden*) nála kizárják a nominatívuszi birtokost, pedig pl. a *József Attila minden verse jó*; a másik, hogy kénytelen a nominatívuszi birtokosok ismétlődését helyesnek tartani, pl. *az intézet könyvtárosa felesége kocsija kereke*. Ezek viszont aligha elfogadhatók.

Megjegyezzük még, hogy a Halotti Beszédben van elszakított datívuszos birtokos is: *El' oz gimílnec vl' kešeruv uola vize; kinec ez nopun teštet tumetivc*.

További érdekes adalék ahhoz, hogy az NP-n belüli datívusról a névelő „tehet”, az *ez/az* birtokoskénti viselkedése. Tudjuk, hogy az *ez/az* mint teljes NP általában bárhol megjelenhet nominatívuszban, ahol más NP-k, pl.

- (63) a) Az nem fog jönni.
b) Az alatt nem látok semmit.
c) Az leszek, ha nagy leszek.

Ha azonban birtokosként használjuk, nem kaphat alanyesetet, csakis datívuszt:

- (64) a) *Az kereke elgurult.
b) Annak a kereke elgurult.

Mármost tudjuk, hogy a birtokos NP-ben a birtokos helye a *Spec N³*-nak megfelelő *N⁴*-ben van. De azt is tudjuk, hogy ebben a pozícióban az *ez/az* sajátlagosan mindig megköveteli maga mellett a határozott névelőt. De ha van határozott névelő, akkor a birtokos *N⁴* nem kaphat nominatívuszt. Így válik érthetővé, miért kell az *ez/az*-nak ilyenkor mindig datívuszban lennie.

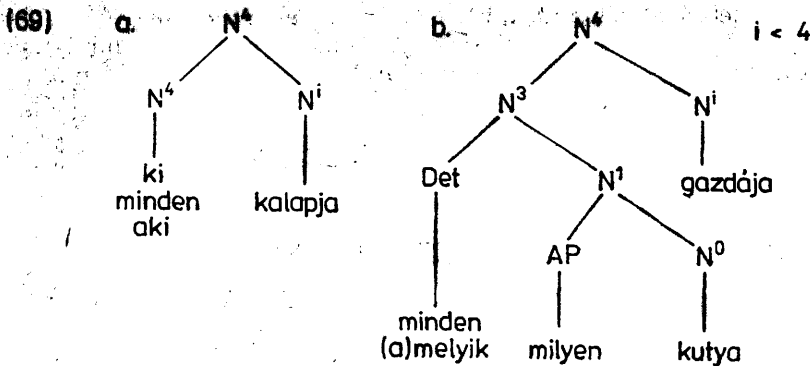
Tegyük föl tehát, hogy a határozott névelő (és csak az) megakadályozhatja a nominatívusz hozzárendelését a birtokos NP-hez. Ez azonban csupán a szükséges válasz egyik fele: arra az érdekes kérdésre ugyanis még nem feleltünk, hogy miért „szeretnek” egyes birtokos NP-k datívuszban lenni, pl.

- (65) a) Kinek a kalapját fújta le a szél?
b) ?*Ki kalapját fújta le a szél?
(66) a) a fiúk, akiknek a kalapját lefújta a szél
b) ?*a fiúk, akik kalapját ...
(67) a) Mindennek a magyarázata azzal kell, hogy kezdődjék ...
b) *Minden magyarázata ... (NB. A *minden* önálló NP.)

Szabolcsival szemben mi úgy látjuk, hogy itt nincsen szerepe annak, hogy valami valami operátor vagy kvantor-e, avagy sem. Hiszen ha minden kérdőszavas, vonatkozó névmásos vagy univerzális kvantoros kifejezés perifériális pozícióban kell, hogy legyen, ahogy ő feltételezi, akkor miért nem kötelező az alábbi példákban a birtokosokon a datívusz?

- (68) a) Melyik fiú kalapját fújta le a szél?
b) Milyen kutyák gazdái a legagresszívabbak?
c) Amelyik kutya gazdája ugat, az harap is.
d) Minden kutya oltási bizonyítványát be kell mutatni.

Akkor mi a különbség a (65)–(67)-beli és a (68)-beli birtokosok között? Az, hogy, mint már fentebb utaltunk rá, az előbbiek lexikálisan jellemezve vannak arra, hogy közvetlenül *N⁴* alá kerülnek, míg az utóbbiak *N²*, illetve *N³* alatt foglalnak helyet.

Lehetségesnek tartjuk tehát, hogy az itt működő megszorítás a birtokos indexszámára vonatkozik. (Figyeljünk fel az utalószó *az* hasonló viselkedésére is: *annak/*az ellenére, hogy...*)

Ezzel — megint csak „ingyen” — kapunk egy elemzési lehetőséget (de nem magyarázatot) a személyes névmások viselkedésére. Észrevehető volt, hogy ismét csak Szabolcsival szemben (és teljes összhangban Kornaival) a nominatívuszos birtokos szerkezet határozott névelőjét (pl. *a Péter könyve*) nem a birtokhoz, hanem a birtokoshoz rendeljük hozzá. Az erre szolgáló érv Kornainál is megtalálható: (**a Dánia királya*, mert nincs **a Dánia*. Ennélfogva a személyes névmási birtokosok előtti határozott névelő nem a szabályos szerkezet egyik alelete, hanem éppen a kivétel lesz. Mivel láttuk, hogy a határozott névelős kifejezések N^3 alatt foglalnak helyet, sz olyan birtokosok, mint pl. *az én...*; *az ő...*; a személyes névmást N^2/N^1 alatt tartalmazzák. Az eredetileg N^4 alá helyezendő személyes névmások indexszámának ilyen „lefokozása” meglehetősen rendkívüli jelenségnek tűnik, de esetleg rámutathat arra, hogy a n lehetséges, hogy nominatívuszt kaphassanak. A miért megválaszolásával azonban mindenképpen adósak maradunk. De meg kell jegyezzük, hogy a birtokosi személyes névmások meglehetősen furcsán viselkednek a koreferenciális értelmezés szempontjából és ez lehet, hogy összefügg az itt tárgyalt jelenségekkel.

Végezetül a személyes névmásokról még csak annyit, hogy ha névelő nélkül kerülnek a birtokos NP alá, akkor természetesen N^4 -nek kell számítaniuk, és ilyenkor az ismertettek alapján datívuszt kell kapniuk:

- (70) a) Az én könyvemet még nem adták ki.
 b) *Én könyvemet még nem adták/adtak ki.
 c) Nekem (a) könyvemet még nem adták/adtak ki.

Ekkor egyébként a datívuszos személyes névmási birtokos mindig kívül van a birtokos szerkezeten.¹⁴

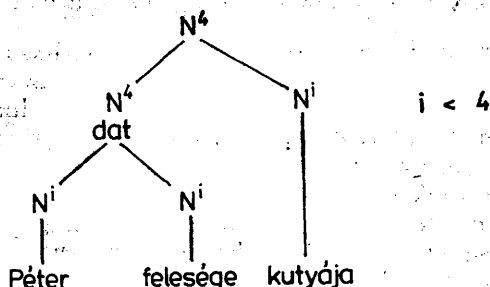
¹⁴ Arra, hogy — szemben az összes többi N^4 -gyel — a névelőtlen, és ezért datívuszos személyes névmási birtokosnak miért kell kívül lennie a szerkezeten, nincs megfelelő magyarázatunk. Lehet azonban, hogy ez összefügg azzal, hogy a személyes névmások (a mutató névmáshoz hasonlóan) megjelenhetnek esetnek esetet hordozva a *Spec N^3* szerepét betöltő N^4 alatt (vö.: Postal 1969, Jackendoff 1977, és Antal 1977).

(i) [NP [N^4 Mi] orvosok] segítünk a bajbajutottakon.

(ii) [NP [N^4 Nekünk] orvosoknak] kell segítenünk a bajbajutottakon.

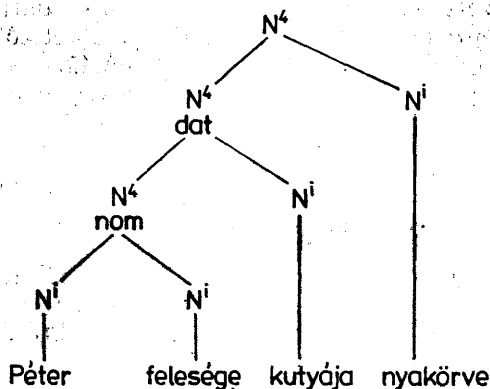
A többszörös birtokos szerkezetek tárgyalásakor még jobban el kell bizonytalanodnunk. Arra még tudunk válaszolni, hogy miért datívuszos a legfelső birtokos: mert lévén, hogy maga is birtokos szerkezet, N^4 alatt van, és ha a fenti elv tartható, az N^4 az AGR mellett nem kaphat nominatívuszt általában.

(71)

De miért nem lesz datívuszban az alsóbb szintű birtokos, ha ő maga is birtokos szerkezet?

(72)

Vagyis miért nem kell (73a)-t mondanunk (73b) helyett?

- (73) a) Péter feleségének a kutyájának a nyakörve
b) Péter felesége kutyájának a nyakörve

A számnévi jellegű és ellipszist tartalmazó N^3 -ak (*hármán, mindannyian*) a nominatívusztól különböző esetekben birtokként viselkednek, míg a *Spec N³*-ban levő személyes névmás vagy alanyesetet kap, vagy megkapja a birtok esetét.

(iii) *ti/titeket hármatokat; ti/rólatok hármatokról*

(iv) **ti/titeket mindhármatokat; *ti/rólatok mindhármatokról*

(v) *rólunk /*mi mindannyiunkról*

Ezek a kifejezések nem szakíthatók széjjel: egyetlen összetevőt alkotnak. Az egyes számú névmásoknál hasonló szerkezetet találunk (a névmási paradigmán egyébként végigvonuló) *maga* névmás mellett:

(vi) [NP[N⁺ Én] *magam*] is a kaviárt szeretem a legjobban

(vii) [NP[N⁺ Nekem] *magamnak*] kellett megjavítanom a rádiót.

NB. nincsen ilyen szerkezet a nominatívusz/datívusztól különböző esetben: **engem magamat; *velem magammal*.

Az mindenesetre biztos, hogy ha a legelső birtokos NP-nek datívuszban kell lennie, akkor az összes öt domináló birtokos NP is datívuszban kell, hogy legyen.

- (74) a) Annak a férfinak a feleségének a kutyájának a nyakörve
 b) *Annak a férfinak a felesége kutyájának a nyakörve

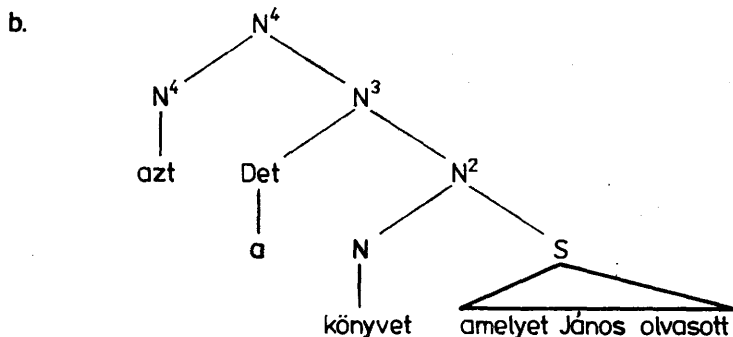
Mivel feltételezhetjük, hogy a transzformációkhoz hasonlóan az esetadás is „alulról fölfelé” halad a beágyazott szerkezetektől az anyaszerkezetek felé, úgy látszik, hogy a nominatívusz nem kötelezően adódik tovább fölfelé, míg ha a lánban valamelyik birtokos NP datívuszos, akkor az összes többi felette álló birtokos NP is datívuszos lesz.

Úgy látjuk egyébként, hogy az eddig másoktól adott grammatikai elemzések mind tartalmaztak ezen a ponton egy ad hoc megszorítást, s az itt bemutatott leírás sem hibáztatható talán, ha nem grammatikai magyarázattal szolgálunk, hanem a percepciós stratégiákra hivatkozunk. Ha alanyhelyzetben álló többszörös birtokost tartalmazó szerkezeteket vizsgálunk, felfigyelhetünk arra, hogy a csupa nominatívuszi birtokost tartalmazó kifejezés (ha lehetséges volna) meglehetősen kusza mondatot adna: az adott (75a) példában egyszerűen nem értenénk, mi veszett el. Ugyanakkor a többszörös datívuszos birtokos (75b) éppenséggel elképzelhető (máskor, vö. (74a), kötelező), végül a csak a birtokosok legfelső tagján lévő datívuszos szerkezet (75c) szinte rámutat a birtokra, a szerkezet fejére, anélkül, hogy a nominatívuszi birtokosok előtte alanyra volnának félreérthetők.

- (75) a) A férfi felesége kutyája nyakörve elveszett.
 b) A férfinak a feleségének a kutyájának a nyakörve elveszett
 c) A férfi felesége kutyájának a nyakörve elveszett.

Foglaljuk össze röviden, hol tartunk. A lexikális fejtől függő vonatkoztatásnak az *ez/az* névmásokat tartalmazó kifejezései tehát a (44) szabálysor szerint épülnek föl, és a (46) alatt megadott általános struktúrába illeszkednek, melyet egy példán alább megismétlünk:

- (76) a) azt a könyvet, amelyet János olvasott

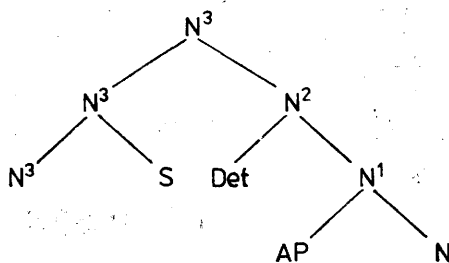

Ebből a szerkezetből az S mondatcsofópont jobbra helyezésével (extra-
 pozíció) keletkeznek az olyan megszakított összetevők, amelyek két része
 az őket elválasztó szavak/mondatrészek számát tekintve egymástól rendkívül

messze kerülhet, pl. „*Arról az elméletről szeretne majd a rövid ideig hazánkban tartózkodó ismert tudós előadást tartani az intézetben összegyűlt érdeklődőknek, amelyet a transzvesztiták genetikus sajátosságaira állított föl.*”

Ezekben az esetekben a sajátosan grammatikai vagy szövegkohéziós mutatószó az használatra kötelező — csakúgy mint a lexikális fejtől függő *hogy* kötőszós mondatok mellett, mint arra alább utalni fogunk. A mondatáthelyezés eme következményét esetleg úgy is lehetne értelmezni, hogy a pl. (76b)-ben adott szerkezeti elemzés helyett alkalmasabb volna egy olyan, amilyet (77)-ben láthatunk.

(77)

amelyben az Ackerman-féle (34) általánosításra támaszkodva az S-nek kötelezően ki kell mozdulnia először a legfelső N³ jobboldali gyermekévé, majd onnan lehet tovább helyezni az S alá akárhova, ahhoz hasonlóan, mint amit az AP-kről mondtunk a 2.2.1 részben. Ez a megoldás egy olyan előnnyel járna, hogy az utalószótól függő vonatkozató (és *hogy* kötőszós) mondatokat és a lexikális fejtől függő vonatkozató (és *hogy* kötőszós) mondatokat strukturálisan teljesen egységesen tárgyalhatnánk.

Bár Jackendoff (1977) is a (46) típusú szerkezetek mellett dönt, viszonylag felületes érvét, amelyet választása indoklására felhoz (ti. hogy a kötelező áthelyezés bonyolultabb megoldás, mint az áthelyezés célpozíciójában való generálás), nem fogadhatjuk el. Egyrészt ugyanis akkor át kellene értelmeznünk az AP-kre adott elemzésünket, melynek során kimutattuk, hogy azt kell alapul venni, hogy a kérdéses kifejezések megtalálhatók-e egyetlen összetevőként; másrészt a (34)-es általánosításról is le kellene mondanunk, márpedig ennek elég nagy intuitív plauzibilitása van. Külön szemantikai, pontosabban interpretációs érvként hozhatjuk fel viszont azt, hogy ha (77)-et részesítenénk előnyben, akkor bonyodalmak támadhatnának a vonatkozó névmás értelmezésével, hiszen mindig a mutató névmás *az*-hoz kellene kötni, ahelyett, hogy a lexikális fejjel lenne összekapcsolva. De a legfontosabb szempontunk mégis szintaktikai — és meglehetősen egyszerű.

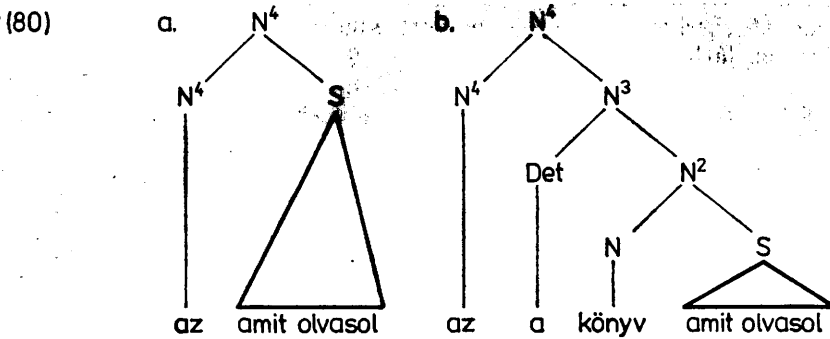
Amennyiben (77)-et fogadjuk el, nem tudjuk megmondani, miért grammatikális (78a, b), és miért nem az (79):

- (78) a) Az, *amit* olvasol, érdekes.
 b) Az a könyv, *amelyet* olvasol, érdekes.
 (79) *Az, *amelyet* olvasol, érdekes.

Tehát fenntartjuk azt, hogy (78b) a (46), (76) szerkezetekkel írható le, és nincs köze a (78a) szerkezetéhez.¹⁵

¹⁵ Az NP jobbszélén amúgy is meg kell engedni a vonatkozó mondatot, hiszen a *mindenki, aki . . . ; az összes barátom, aki . . . ; János minden barátja, aki . . .* * stb. szerkezetekben nincs olyan determináns pozíció, ahová a mondatok beférhetnének.

Az azonban igaz, hogy az *ez/az*-ról mondottak némileg megváltoztatják az utalósztól függő vonatkoztatásról kialakult nézetünket. Elképzelhető ugyanis, hogy az utalószavas és a lexikális fejes vonatkozó mondatok valamilyen mégiscsak hasonlíthatnak egymásra: általános szerkezetükben. Eszerint az *az* mutató névmás formájában megjelenő utalószó mindig ugyanazon N^4 csomópont alatt jelenne meg:

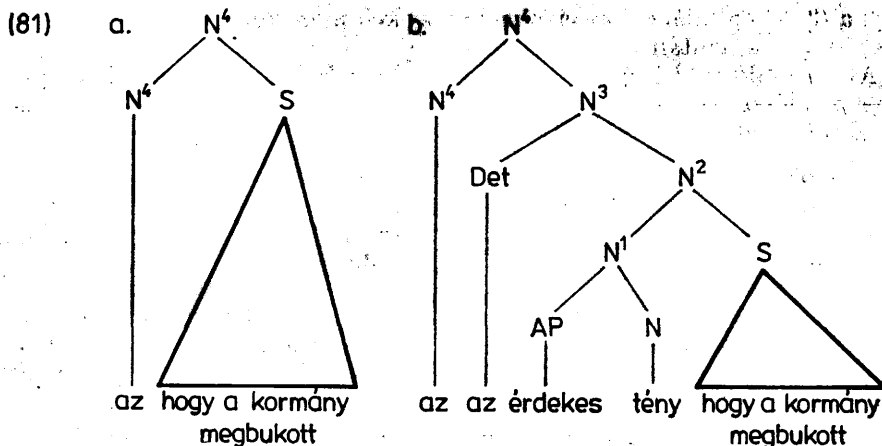
Ez esetben az utalószó (80a)-ban mégsem lenne *Spec N³*, hiszen nincsen N^3 a struktúrában, de egyáltalán *Spec* sem lehet, mivel az S mondatcsomópontnak nem lehet *Specifier*-je. Vagyis lényegében „más híján” lesz az utalószó a szerkezet feje — amennyiben egyáltalán az lehet, hiszen indexszáma azonos a fölöttes kategóriáéval. Ez a konfliktus minden bizonytalán híven tükrözi azt az összefüggést, hogy a független vonatkozó mondatok lehetnek nominálisak (vagy adverbialisak és í. t.), vagyis hogy az utalószó nem szükséges része e struktúráknak (a valódi fej viszont mindig az), illetve hogy az utalószó a mondatban úgy viselkedik, mintha igazi feje lenne a szerkezetnek: ő veszi fel az esetet, a tematikus szerepet, a logikai-kommunikációs funkciót (fókusz, topik, *is-es* kifejezés stb.).¹⁶ Figyeljünk föl arra is, hogy a nem nominális független vonatkozó szerkezetekben is mindig olyan elem az utalószó, amely önmaga is a legmagasabb vonalindexszámmal rendelkezik (pl. *ott*, *akkor*, *olyan*).

2.3. A *hogy* kötőszós mellékmondatok (HKM) szerkezete és fajtái¹⁷

Kétféle HKM-ről beszélhetünk: utalószavasról és lexikális fejesről. Az előbbit a már alaposan körüljárt *az* névmás vezeti be N^4 alatt, míg az utóbbihoz a lexikális fejes vonatkoztatásból ismert szerkezetet rendelhetjük hozzá:

¹⁶ Természetesen a valódi fej lehet elliptikus is, pl. *a pirosat*, *az enyémet*, de független vonatkoztatásban nem teljesülnek az ellipsisz feltételei. Az utalószó — az eset kivételével — a megnevezett funkciót „továbbítja” a mellékmondatra.

¹⁷ Az újabb grammatikai irodalomban Molnár Ilona (1977, 1982) dolgozta fel igen alaposan a *hogy* kötőszós mellékmondatokat.

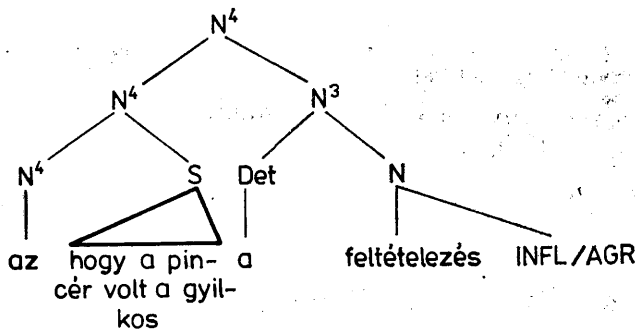

A (81a)-ról nincs mit mondanunk; lényegében az előző rész végén adott jellemzés rájuk is érvényes. A (81b) struktúra mellett pedig azt hozhatjuk fel, hogy a lexikális fej – a verbális kategóriákhoz (ige, melléknév) hasonlóan – alkategorizálja a HKM-et, vagyis lexikális jellemzésében meg van adva, hogy az illető szót HKM-mel egy szerkezetbe lehet illeszteni.

Ezt könnyen beláthatjuk, ha HKM-re nem alkategorizált főnevet teszünk a (81b)-beli *tény* helyére, pl. **az a japán teaház, hogy nincsenek székek*. A mutató névmási *az* itt is ugyanazt a célt szolgálja, mint a lexikális fejes vonatkoztatásban: az elhelyezett mellékmondatral való „távolsági” kapcsolatot.

Más szerkezetből kell azonban eredeztetni a (82a) fajtájú kifejezéseket.

- (82) a) Annak a feltételezése, hogy a pincér volt a gyilkos
 b)

Először is ebben a szerkezetben a lexikális fejnek nem kell olyan főnévnek lennie, amely alkategorizálva van HKM-re, vö.:

- (83) a) Felmérhetetlen annak a fontossága, hogy a kormány megbukott.
 b) *Az a fontosság, hogy a kormány megbukott (felmérhetetlen).

Vagyis az utalószavas HKM itt egyszerű birtokosként van jelen. Innen pedig a továbbiak egyszerűen vezethetők le. Mivel a birtokos N⁴ és/vagy a fejnek határozott névelője van, továbbá mert a birtokos nominális tagja az ilyenkor mindenképpen datívuszt követelő *az*, a birtokos datívuszban lesz. A HKM-nek

viszont a (34)-es általánosítás értelmében ki kell mozdulnia az egész NP jobbszélére, ahonnan azután tovább léphet.

Az elmondottakból úgy tűnik föl, mintha a HKM-eknek csak két típusa lehetne: utalószavas és lexikális fejes. Vajon nem beszélhetünk-e független HKM-ekről az alábbi esetekben?

- (83) a) Hogy ki a gyilkos, János tudta.
 b) János tudta, hogy ki a gyilkos.
 c) Hogy ki a gyilkos, most már nem érdekes.
 d) Most már nem érdekes, hogy ki a gyilkos.

Mivel ez a kérdés szoros kapcsolatban áll a beágyazott mondatok mozgathatóságának a problémáival, ezen a ponton csupán megadjuk, hogy az illusztrált mondatokat hova soroljuk, de a részletes érvelést a következő részben mellékeljük.

Az ige mögötti utalószó nélküli HKM-eket utalószavas HKM-eknek tartjuk, melyek mellett azonban az utalószó az személyes névmási formában van jelen, és ezek a személyes névmások (83b, d)-ben \emptyset alakúak. Az ige előtti utalószó nélküli HKM-ek valójában független alárendelések. Azt, hogy nem abszolút alárendelések a már ismert módon a felülvezérléssel tudjuk bizonyítani:

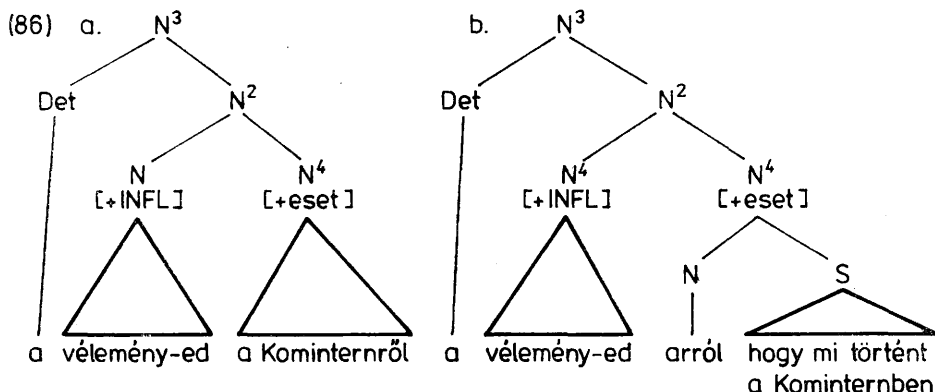
- (84) a) Hogy keresik (δt), János tudta.
 b) *Hogy keresik Jánost, tudta (δ).
 c) Hogy okos (δ), János tudta.
 d) *Hogy János okos, (δ) tudta.

Ha a HKM-ek abszolút alárendelések volnának, akkor a koreferenciának (84b, d) esetében is működnie kellene.

Végül a HKM-eknek még egy típusáról essék szó. Van amikor a lexikális fejként szereplő főnév esettel együttjáró NP bővítményt vehet föl maga mellett, vagyis ilyenre van alkategorizálva a lexikonban. Ezek a főnevek ugyanúgy bővíthetők utalószavas HKM-ekkel is:

- (85) a) Ismerem a véleményedet a Kominternről.
 b) Ismerem a véleményedet arról, hogy mi történt a Kominternben.

Ezeknek a kifejezéseknek tehát a szerkezete is hasonló lesz.

Mint általában az ilyen bővítmények (amelyeket a prepozíciós nyelvekben PP alatt vesznek fel), az esetragos NP-k is szabadon elmozoghatnak a fejtől, illetve a HKM még a saját utalószavától is. Nyilvánvaló, hogy ez a mondat-típus nem különbözik az utalószavas HKM-ektől, hiszen ahol esetragos NP lehet, ott lehet utalószavas HKM is.

Mielőtt összefoglalnánk az eddig mondottakat, még egy érdekes megfigyelésre szeretnénk felhívni a figyelmet, amely a vonatkozó és a *hogy* kötőszós mellékmondatok fejének mondatbeli elhelyezkedését érinti. Egy másik munkámban egy érvelés részeként szerepelt az alábbi mondatcsoport.¹⁸

- (87) a) Az a férfi, aki az ablaknál áll, tudja azt, hogy ki a gyilkos.
 b) *Az a férfi azt tudja, hogy ki a gyilkos, aki az ablaknál áll.
 c) *Az a férfi azt tudja, aki az ablaknál áll, hogy ki a gyilkos.
 d) Azt az a férfi tudja, hogy ki a gyilkos, aki az ablaknál áll.
 e) Azt az a férfi tudja, aki az ablaknál áll, hogy ki a gyilkos.

Látható, hogy maguknak az alárendelt mondatoknak az egymás közötti sorrendje lényegtelen; ami számít, az a beágyazott mondatok fejének a sorrendje. Az akkor megmagyarázatlanul hagyott jelenség okára most úgy próbálhatunk fényt deríteni, hogy figyelembe vesszük Jacqueline Guéron (1980) egyik megfigyelését, amely a *Complement Linkage* (kb. „Bővítménykapcsolás”) nevet viseli:

- (88) Az S-től jobbra álló PP-t (vagy vonatkozó mellékmondatot) jelöljük 'a Fókusz bővítmény'-ként.

Guéron (88) elve számunkra túl általános: a PP bővítmények (pl. „egy kísérlet a gének változásának megmagyarázására”) mondatvégi helyzetben nem követelik meg, hogy fejük Fókuszban legyen (vö. „János elvégzett egy kísérletet tegnap a gének változásának megmagyarázására.”), de a mondat jobbszélén lévő vonatkozó alárendelések sem feltétlenül igénylik, hogy fejük fókuszpozícióban legyen, vö. „Azt az embert JÁNOS ismeri, aki az ablaknál áll”.

Amikor azonban két (szükségszerűen különböző) beágyazott mondat kerül a főmondat jobbszélére, Guéron (88) elve működésbe lép, és kiköti, hogy a vonatkozó mondat fejének kell fókuszban lennie. Ez akkor is érvényes marad, ha a HKM-nek lexikális feje van, vagy ha a vonatkozó mondat utalószavas, mint azt az adott példán illusztráció nélkül is ellenőrizhetjük. Guéron általános kikötése természetesen nem magyarázza meg, hogy miért kell így lennie, s erre a kérdésre mi sem tudjuk a választ.

2.4. Az alárendelő mondatok csoportjai: Összefoglalás

Ebben a részben tehát a következő alárendelő (beágyazott) mondatfípusokat különítettük el:

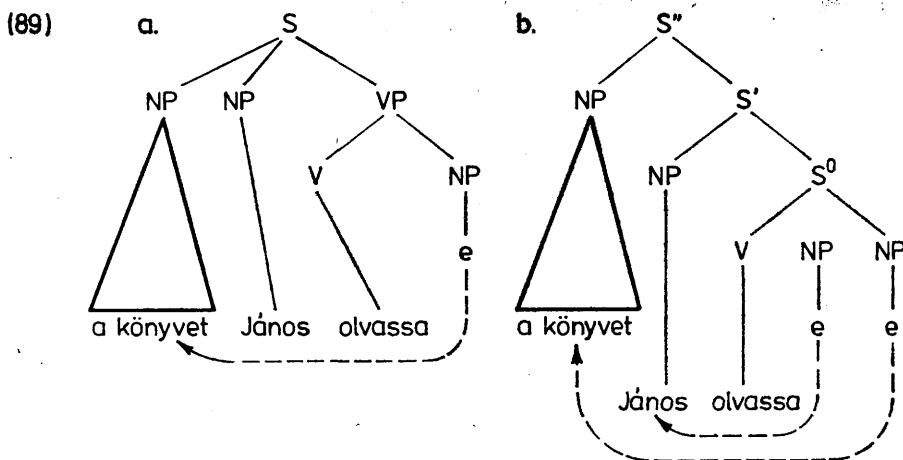
¹⁸ Abban az összefüggésben a (87) mondatok azt bizonyították, hogy a tagmondatok mozgathatója nem veszi figyelembe a magyar mondat feltételezett hierarchikus struktúráját (Kenesei 1984a).

1. **abszolút**: A főmondatnál balra a főmondatot is domináló S' csomópont alatt helyezkedik el. Ha a főmondaton belül (az ige előtt) vagy attól jobbra van, a főmondat S csomópontja dominálja.
2. **független**:
 - a) **vonatkozó**: Mindig egy maximális főkategória alatt van, amely kimerítően dominálja, vagyis nincsen mellette testvércsomópont.
 - b) **hogy kötőszós**: S csomópont alatt ige előtti helyzetben.
3. **függő**: kétszer két altípusa van struktúrájuk szerint.
 - A) **vonatkozó**
 - a) **utalószavas**: a főkategória kimerítően dominálja az N⁴ kategóriájú az utalószót, valamint a beágyazott mondatot.
 - b) **lexikális fejes**: a beágyazott mondat N¹ testvércsomópontja.
 - B) **hogy kötőszós**
 - a) **utalószavas**: l. A) a) — de van \emptyset utalószavas változata is, ige mögött.
 - b) **lexikális fejes**: l. A) b).

3. A mondatbeli mozgatás általános és az alárendelésre vonatkozó sajátos problémái

3.1. Miért nincsen mozgatás az egyszerű mondatban?

A hetvenes évek vége óta több olyan javaslat látott napvilágot, amely a magyar szórendi jelenségek leírását általános mozgó szabályokkal kísérelte meg megmagyarázni. Ezeket az elképzeléseket itt nem ismertetjük részletesen, csupán annyit érdemes rögzíteni belőlük, hogy ha például a mondat tárgya bármilyen pozícióban az ige előtt található (feltéve, hogy a tárgy nem igemódosító jellegű, pl. *a könyvet a János könyvet olvas* mondatban), akkor csakis mozgatással kerülhet előre.

Mindkét rendszerben az áthelyező transzformáció az ún. alfa-mozgatás esetébe tartozik, amely üres elemet („nyomot”) hagy az elmozdított összetevő eredeti pozíciójában, és szabadon választhatóan működik.

3.1.1. Az idiómák viselkedése

Az idiómákat, vagyis a lexikailag rögzült, de szintaktikailag felépített kifejezéseket igen nagy haszonnal forgatják a generatív grammatikában. Többek között fontos érvert alakítottak ki a segítségükkel éppen a mozgatószükszerűségének bizonyítására, amelyet röviden bemutatunk.

Az alábbi kifejezésekben szereplő *heed* és *tabs* szavak egyike sem jelenhet meg önállóan, csakis a megadott (vagy esetleg még egy-két másik) ige tárgyakként:

- (90) a) John paid heed to my request. 'János figyelmet fordított a kérésemre'
 b) The police keep tabs on dangerous criminals. 'A rendőrség szemmel tartja a veszélyes bűnözőket.'

Mármost amikor egy ilyen idióma alkotórésze egy bonyolultabb szerkezetben vannak, még hozzá egymástól elszakítva, akkor sem lehet feltételezni, hogy ezeket külön-külön helyezték el a szabályok, hiszen *heed* vagy *tabs* címszó nincsen a lexikonban.

- (91) a) A lot of heed seems to have been paid to my request. 'Nagy figyelmet fordítottak a kérésemre.'
 b) Close tabs are likely to be believed to have been kept on these criminals. 'Valószínű, hogy úgy hiszik, hogy ezeket a bűnözőket alaposan szemmel tartják.'

Vagyis csak az történhetett (91a, b)-ben, hogy a *pay a lot of heed* és a *keep close tabs* idiómákból az NP-k az NP-mozgató általános szabályai szerint kerültek a (leg)felső mondat alanyi pozíciójába. De ebből az is következik, hogy az idiómák részeit, ha erre egyébként a szabályok és/vagy a szerkezet lehetőséget adnak, szabadon lehet mozgató mindazokra a helyekre, ahol a velük azonos kategóriájú összetevők előfordulhatnak.

Mármost a magyarban az idiómák kétféle szintaktikai szerkezetben helyezkednek el általában: az egyik a V' (amely VM-ből, azaz igemódosítóból, és V-ből áll), a másik pedig érdekes módon egy V-NP sorrendű lánc.

- (92) a) A fiú lépre ment.
 b) Ti meszet ettetek.
 c) A színész kötélnek állt.
- (93) a) Ez a vizsgáló kivágta a rezet.
 b) A csibészek elhúzták a csíkot.
 c) Néhány doktrinér nyelvész köti az ebet a karóhoz.

A két típus kombinálódhat is (pl. *fején találja a szöveget*), de minden esetben nyilvánvaló, hogy a mondatok jelentése nem kompozicionálisan, nem az egyes alkotóelemek összegződéséből alakul ki, mint rendszeren, hanem vannak olyan láncok e mondatokban, amelyek egyetlen tagolatlan szemantikai egységként járulnak hozzá a mondat jelentéséhez úgy, mintha önálló szók volnának.

Az angol példáján láthattuk, hogy ha egy nyelvben valóban vannak mozgató szabályok, akkor ezek az idiómák megfelelő részein is működhetnek anélkül, hogy az idiomatikus jelentés megváltozna. A magyarban azonban

a feltételezett mozgató szabályok az idiómák esetében nem őrzik meg azok sajátos jelentését, hanem „visszaállítják” a mondat szó szerinti, kompozícionális értelmét:

- (94) a) ?A rezet ez a vizsgáló vágta ki.
 b) ?A csíkot aztán a csibészek elhúzták.
 c) ?Az ebet csak néhány doktrinér nyelvész köti a karóhoz.

Mivel az elmozdított elem eredeti helyén maradó üres nyomnak biztosítania kellene az idiomatikus értelmezési lehetőséget, arra következtetésre kell jutnunk, hogy a szórend mozgatóval történő magyarázata kétséges.

3.1.2. A „gyenge” keresztezés¹⁹

A névmási anafora tekintetében a logikai jellegű kifejezések (kvantorok, kérdőszók stb.) másképp viselkednek, mint a határozott NP-k. Az utóbbiak a korábban tárgyalt Reinhart-féle (16) szabálynak engedelmeskednek, l. (95a); a kvantor-szerű kifejezéseknek (vagy azok nyomának) azonban végsősoron felül kell vezérelniük azt a névmást, amellyel koreferensen értelmezhetők, vö. (95b, c). Ilyenkor a névmás logikai változó gyanánt működik, ezért itt nem koreferenciáról, hanem — a logikából kölcsönzött terminussal — változó-kötésről beszélünk.

- (95) a) The claim that *he* was a fraud infuriated *John*. 'Az az állítás, hogy szélhámos volt, felháborította Jánost.'
 b) *Everyone* denied the claim that *he* was a fraud. 'Mindenki tagadta azt az állítást, hogy szélhámos volt.'
 c) *Who* denied the claim that *he* was a fraud? 'Ki tagadta azt az állítást, hogy szélhámos volt?'

Amennyiben a kvantor (vagy nyoma) nem vezérli felül a névmást, azt mint változót nem kötheti, tehát a névmás értelmezését nem kaphatja meg a mondaton belülről, referenciáját csakis valamely a mondaton kívüli entitás teremtheti meg.

- (96) a) *The claim that *he* was a fraud infuriated *everyone*.
 b) **Who*_i did the claim that *he* was fraud infuriate *e*_i?
 c) **Everyone who*_i the claim that *he* was a fraud infuriated *e*_i left.

A tárgyi NP helyén lévő nyom mind (96b)-ben, mind (96c)-ben megakadályozza, hogy a *he* névmást mint változót leköthessük, hiszen az angolban a tárgy nem vezérli felül az alanyt (de az alany felülvezérli a tárgyat). A (96a) mondat esetében pedig azt szokták feltételezni, hogy a kvantorok a szemantikai értelmezési (az „LF”) szinten kerülnek a szerkezet balszélére úgy, hogy az egész mondat benne lesz felülvezérlési tartományukban, és eredeti helyükön egy nyom képviseli őket változóként.

Akár elfogadjuk ezt a magyarázatot, akár nem, kétségtelen, hogy egyéges és eredményes eszköz a kvantor-változó viszonyok megragadására. Ha most megpróbáljuk az összemérhető magyar nyelvi adatokat értelmezni, érdekes konfliktust tapasztalhatunk az angol példákkal. A (97a) mondat,

¹⁹ Ez az érv bővebb formában Kenesei és Marác (1984)-ben található meg.

lévén, hogy határozott NP-t tartalmaz, a várakozásnak megfelelően megengedi a névmás és a *János* NP koreferenciáját. A (97b) mondatban az alárendelt mondatbeli névmás nem kötheti a *mindenki* kvantorhoz; itt a (89a, b)-ben bemutatott elképzelések helyes predikciót adnak, hiszen a kvantor LF-mozgatás utáni nyoma nem vezérli felül a névmást. De ha (89a, b) alapján írjuk le a magyar mondatokat, akkor nincsen magyarázatunk arra, hogy (97c)-ben miért kötheti a vonatkozó névmás az *ő* anaforikus névmást, vagyis miért lehetséges, hogy az elmozdított vonatkozó névmás nyoma (*ei*), noha nem vezérli felül a személyes névmást, mégis kötheti azt — szemben a (96c) angol példával.

- (97) a) Az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborította *Jánost*.
 b) *Az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborított *mindenkit*.
 c) Mindenki, *akit_i* az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborított *ei*, element.

Nyilvánvaló, hogy (97b, c) egymás közti grammatikalitási kontrasztja, valamint közös szembenállásuk a párhuzamos (96a, c) angol példákkal arra mutat, hogy az *akit* vonatkozó névmás nem az *ei*-vel megjelölt pozícióból kerül a mondat elejére — ha egyáltalán valahonnan is oda kerül, és nem eredetileg is ott generálódik.

3.2. Lehet-e mozgatás az összetett mondatban?

3.2.1. A beágyazott mondatok mozgatásáról

Az összetett mondatban lényegében kétféle mozgatást tételeznek fel a vonatkozó irodalomban. Az egyik fajta a tagmondatok mozgatása, a másik az általában *hogy* kötőszós tagmondatból a (leg)felső mondatba való mozgatása valamelyik jelölt (topik-, vagy fókusz-) funkciójú elemnek („mondat-átszővődés”).

Ami a mondatok mozgatását illeti, már említettük, hogy véleményünk szerint a beágyazott mondatok mint S csomópontok balra nem mozoghatnak. Ha ezek egyáltalán mozognak, akkor csakis jobbra „extraponálhatók”. Most bemutatjuk azokat az érveket, illetve megfontolásokat, amelyek ezt a nézetünket támogatják.

Könnyen beláthatjuk, hogy ha a vonatkozó mellékmondatok előre-mozgatását megengedjük, akkor nemcsak (98a, b), hanem (98c) is elfogadható eredményt kellene, hogy adjon. Márpedig (99c) nem helyes mondat.

- (98) a) Azt, amit tegnap írtam, te olvastad el.
 b) Abban a házban, ahol kísértetek járnak, senki sem mer lakni.
 c) Azt a levelet, amelyet tegnap írtam, te olvastad el.
 (99) a) Amit tegnap írtam, (azt) te olvastad el.
 b) Ahol kísértetek járnak, (abban a házban) senki sem mer lakni.
 c) *Amelyet tegnap írtam, (azt a levelet) te olvastad el.

Mármost ha az *amely*-lyel képzett vonatkozó mellékmondatokat nem lehet előre helyezni, akkor semmilyen mondatot sem lehet, hiszen a mondatot előrehelyező szabály „nem tudhatja”, mi van az S csomópont alatt. Ez az érv tehát a HKM-ekre is ugyanolyan erővel vonatkozik.

Ha viszont a főmondat elején álló beágyazott mondat nem előrehelyezéssel kerül felszíni pozíciójába, akkor hogyan? Hadd emlékeztessünk először is arra, hogy az abszolút alárendelő mondatok (pl. a megengedő *bár*, *noha* stb. kötőszóval kezdődők) nemcsak főmondatkezdő helyzetben, hanem a főmondat egyik első eleme után is beékelődhetnek, l. (24). Ilyenkor ezeket a főmondat S csomópontja alatti S kategóriaként kezeltük. Ha pedig megengedjük, hogy a főmondat alatt (az ige előtt) lehessen alárendelt mondat, annak tartalmára nézve nyilván nem tehetünk semmiféle megszorítást. Egy ilyen mondat tehát éppúgy lehet megengedő, mint (független) vonatkozó, vagy *hogy* kötőszós. Ezek a beágyazott mondatok a szó szoros értelmében függetlenek, vagyis a főmondat egyéb összetevőivel szemben a mondatnak nem konstrukciós részei: közvetlenül nem kapnak tematikus szerepet, nincs (hiszen nem is lehet) esetük stb. A főmondat részévé csak úgy válhatnak, ha valamely anaforikus névmási elemen vagy szerkezeten keresztül integrálódnak a mondatba. Ilyen elem például a mutató névmási *az* is.

Úgy gondoljuk tehát, hogy egy ilyen független vonatkozó vagy HKM ahhoz hasonlóan viselkedik, mint ahogy a mondatéli topikra utaló amolyan értelmező NP-szerű kifejezések, pl.

- (100) a) Pétert, azt a szerencsétlen alakot, be ne engedjétek!
 b) A te házádban, abban a romhalmazban, nem is lehet lakni!

Vagyis, ha (99a, b)-ben benne vannak a zárójelbe tett kifejezések, akkor az alárendelt mondatok S alatt vannak, és a megfelelő mutató névmásos kifejezések egyrészt megteremtik a koreferenciát a mondatokkal, másrészt „képviselik” őket a mondat szerkezetében minden releváns szempontból. Ugyanez érvényes a HKM-ekre is, vö.:

- (101) a) Hogy ki a gyilkos, az ma már nem érdekes.
 b) Hogy ki a gyilkos, arra már nem vagyok kíváncsi.

Más a helyzet azonban akkor, ha a főmondatban nincsen olyan kifejezés, amely „hordozná” a beágyazott mondat szintaktikai-szemantikai funkcióit, pl.

- (102) a) Hogy ki a gyilkos, ma már nem érdekes.
 b) Hogy ki a gyilkos, csak Péter tudja.
 c) Amit tegnap írtam, te olvastad el.
 d) Ahol kísértetek járnak, senki sem mer lakni.

A független vonatkozó mondatokról már feltételeztük korábban is, hogy ezek lehetnek a megfelelő XP-től közvetlenül dominálva, l. (14). Vagyis a fenti (102c, d) esetében egy NP, illetve egy PP alatt találjuk őket.

A HKM-ekkel azonban másképp kell eljárunk. Először is tudjuk, hogy a magyar anaforikus utalás szabályai szerint az ige mögötti *az* névmás használata bizonyos esetekben tilos:

- (103) a) Lehet, *hogy győztem*, de nem vagyok biztos $\left\{ \begin{array}{l} *abban \\ benne \end{array} \right\}$.
 b) Lehet, *hogy győztem*, de a bíró még nem mondta $\left\{ \begin{array}{l} *azt. \\ \emptyset \end{array} \right\}$.

Ilyenkor az *az* névmást az δ személyes névmás megfelelő alakjával kell helyettesíteni, ez pedig alany- és tárgy esetben \emptyset .

A főmondatélti független HKM-ekre tehát kétféleképpen lehet utalni: az ige előtti *az* névmással, vagy az ige mögötti személyes névmással. A HKM-ek azonban soha sincsenek XP alatt egyedül, mint a független vonatkozók. Ezekről a megfontolásokról még a következő fejezetben is szó lesz.

Láthattuk tehát, hogy egyrészt erősen támadható, másrészt nem is szükséges az a feltevés, hogy a beágyazott mondatok balra mozognak a főmondaton belül.

3.2.2. A mondatátszövődés tisztázatlan problémái

Az elfogadott elemzések szerint az alábbi mondatok a dőlt betűvel jelzett összetevőknek az alsó mondatból való elmozdításával jönnek létre:

- (104) a) *Ezzel a fiúval* biztos vagyok benne, hogy nem találkoztam.
b) *Kivel* mondtad, hogy találkoztál?

Az ezekkel a szerkezetekkel a legalaposabban foglalkozó É. Kiss Katalin szerint az áthelyezések a nyelvekben általánosan megfigyelt mondatperifériára való mozgatás (operátor-mozgatás) esetei. E művelet feltételei közül most kettőt veszünk szemügyre.

Az egyik, a közvetlen alárendeltség (*subjacency*), kiköti, hogy egy mozgatás két szomszédos állomása között legfeljebb csak egy határoló csomópont (*bounding node*) lehet. Minden S és NP csomópont határnak számít. Természetesen a mozgatás kezdő és végpontja között lehet több határ is, de ilyenkor a mozgatás több lépcsőben zajlik le és az egyes közbülső állomások között a fenti követelménynek teljesülnie kell.

Már É. Kiss is rámutatott olyan esetekre, amelyek a közvetlen alárendeltségi feltételt megsértik. A (105a) példában, melyet tőle idézünk (É. Kiss 1983), az *ők* az S és az NP csomópontokon át jut a főmondat elejére. A *Jánost* a (105b)-ben ugyanígy kerül előre.

- (105) a) *Ők* nincs [_{NP} olyan akadály, [_S amit *e* el ne háritanának.]]
b) *Jánost* van [_{NP} engedélyem, [_S hogy *e* meglátogassam.]]

És bár igaz, hogy csak kettő (vagy három) olyan ige van, amely ezt a mozgatást megengedi (*van, nincs* és esetleg a *lesz*), ez nem ad felmentést a magyarázat alól.

A fókusz emelésének a feltételei szigorúbbak a topikénál: kevesebb az áthelyezést megengedő úgynevezett híd-ige, a kérdőszók értelmezési lehetőségei meg vannak kötve, az alanyesetet általában át kell váltani stb. Ha nem is találkozunk a fókuszemeléssel a (105)-höz hasonló példákkal, mégis vannak adatok, amelyek a közvetlen alárendeltség feltételének megsértéséről tanúskodnak.

Ha csak egyetlen határ lehet a mozgatás két állomása között, akkor a több mondatnyi távolságról mozgatott összetevő, mint említettük, csak a köztes mondat(ok)on keresztül juthat a végpontra. Következésképpen a köztes mondatokban hídigéknek kell lenni és ezekben a mondatokban is elfogadhatónak kell bizonyulnia az emelt összetevőknek. Ez a feltétel más nyelvekben teljesül is. De, mint az alábbi példákból láthatjuk, a magyar fókuszemelés ennek nem mindig engedelmeskedik:

- (106) a) *Melyik fiút* mondtad, hogy előfordul, hogy *e* csal?
 b) **Melyik fiú* fordul elő, hogy *e* csal?
 (107) a) *Melyik autót* gondolod, hogy valószínű, hogy *e* megjavították?
 b) **Melyik autót* valószínű, hogy *e* megjavították?

Ha a kérdőszót tartalmazó kifejezés „egyből” a legfelső mondatba kerül, akkor közvetlen alárendeltségi feltételt sértjük meg. De nem lépkedhet végig a köztes mondaton se, hiszen a (b) mondatok nem jók, ezek nem tartalmaznak fókuszemelő hídigéket. Annyi bizonyos, hogy a legfelső mondatban fókuszemelő hídigének kell lenni, de a köztes mondat(ok)ban lehet olyan ige is, amely egyébként csak topikemelést tesz lehetővé.

Végül még egy érdekes ellentétre hívjuk fel a figyelmet, amely a kérdőszó mozgatásának általános és a magyarban feltételezhető értelmezése között áll fenn. A kérdőszó kvantornak számít, és amikor több ilyen logikai kifejezés van egy mondatban, ezek egymáshoz képest kijelölik hatókörüket. Ha a kvantorok az összetett mondat különböző tagmondataiban helyezkednek el, akkor annak van nagyobb hatóköre, amelyik felülvezérli a másikat vagy a többit. Ha azonban a kérdőszó egy felső mondatba helyeződik át, eredeti pozíciójából kell értelmezni, tehát hatóköre lehet kisebb is, mint egy másik kvantoré, amely a kérdőszó eredeti pozícióját felülvezérli, de amelyet a kérdőszó a mozgatás végállomásából felülvezérrel. A (108a) mondatban a kérdőszó eredeti pozícióját *e*-vel jelöltük. Ha innen értelmeznénk, akkor nagyjából a (108b) mondatban tapasztalható hatóköri viszonyok működnének (108a)-ban is, vagyis (180a)-t tudnunk kellene úgy is értenünk, hogy mindenki úgy emlékezett, hogy más-más könyvet olvasott, és a várt válaszban páronként fel lehetne sorolni, hogy pl. Péter a „Háború és békét”, János az „Iskola a határon”-t, stb. De (108a)-ra csakis egyetlen könyv megnevezésével lehet válaszolni, míg (108b) megengedi a páronkénti felsorolást.

- (108) a) *Melyik könyvet* gondolod, hogy mindenki emlékezett, hogy *e* olvasta?
 b) Mindenki emlékszik, hogy melyik könyvet olvasta?

Ebből tehát az következik, hogy a magyarban a kérdőszó mozgatása és általában a fókuszemelés nem azonosítható e műveletek mintájával, az ún. konfigurációs nyelvek (pl. angol, francia) kérdőszómozgató transzformációjával.

A fenti megfigyelések nem teszik lehetetlenné a mondatátszövődésnek mozgatással történő magyarázatát, de a teljességre törekvő elemzésnek ezekről a jelenségekről is számot kell adnia.

4. Az alárendelő mondatok néhány további kérdése

4.1. A *hoggy* kötőszós mellékmondat a főmondatban

A HKM-ekről eddig a következőket állapítottuk meg: a főmondatban általában XP-ként, utalószavakkal vagy lexikális fejükkel együtt fordulnak elő; megjelenhetnek független alárendelésben pusztán S-ként is az igétől balra, ott, ahol az abszolút alárendelések a főmondaton belül vannak, vagy ahol a független vonatkozók lehetnek, ha a főmondaton belül van anaforikus névmás; jobbra áthelyezhetők ugyanúgy, ahogy a függő vonatkozató mon-

datok. Nem említettük még egy jellegzetes tulajdonságukat: nem fordulhatnak elő fókusz helyzetben — szemben a független vonatkozó mondatokkal, pl.

(109) a) *Hogy beteg, tudta meg János.

b) *Nem hogy tegnap érkezett, közölte a vendég.

A HKM-ek taglalását most ezzel a kérdéssel folytatjuk. A (109a, b)-re magyarázat lehet az, hogy bár a HKM egyetlen összetevőnek (S-nek) számít, ez nem összetevője a mondatnak, nincs tematikus szerepe és ezért értelmezhetetlenné válik. Ugyanakkor valószínűleg van még egy akadály e mondatok fókuszolásának az útjában. Ha ugyanis, mint már többször is utaltunk rá, csakis XP-k fókuszolhatók, akkor a HKM-ek (109a, b)-ben is csak XP-k lehetnének, de akkor utalószavukkal együtt kerülhetek oda. Ez az utalószó elvileg lehet \emptyset , azaz személyes névmás — de csakis az ige mögött, v.ö.:

(110) a) $\left\{ \begin{array}{l} *Rá, \\ Arra, \end{array} \right\}$, hogy holnap érkezik, nem számítottam.

b) $\left\{ \begin{array}{l} *Benne \\ Abban \end{array} \right\}$, hogy eljön, biztos vagyok.

Ha tehát a fókuszolt HKM-ek egy feltételezett NP-n belül vannak, akkor a (109a, b) mondatok azért rosszak, mert a HKM-ek utalószava ige előtt nem lehet (az itt egyébként tárgy esetben szabályszerűen \emptyset alakú) személyes névmás. Azt a kérdést, hogy mutató névmási utalószavakkal együtt miért nem fókuszolhatjuk a HKM-eket, később fogjuk tárgyalni; ez ugyanis nemcsak a HKM-ek esetében tilos, hanem a függő vonatkozók is ugyanígy korlátozva vannak.

Semleges mondatokban a HKM az igtől függően kétféle szerkezetben található. Ha az ige nem összetett (komplex), azaz nem V' szerkezetként tartalmazza az utalószót, akkor a HKM és az utalószava egyetlen szerkezetet alkot.

(111) a) Péter látta (azt), hogy a koci felborult.

b) Meglepő volt (az), hogy a koci felborult.

c) A fiúk észrevették (azt), hogy a koci felborult.

Mivel ige mögötti helyzetben van, az utalószó általában lehet személyes névmás is, amely alany- és tárgy helyzetben mindig \emptyset . Ha nem alany vagy tárgy, akkor általában ki kell tenni.

(112) a) Péter bízik $\left\{ \begin{array}{l} abban \\ benne \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

b) Tudomásunk van $\left\{ \begin{array}{l} arról \\ róla \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult

Egyes igeik mellett azonban még a „ferde” esetű (*casus obliquus*) utalószó is elhagyható:

(113) a) Örülök $\left\{ \begin{array}{l} annak \\ neki \\ \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

b) Értesítettek $\left\{ \begin{array}{l} arról \\ róla \\ \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

Ezt a lehetőséget valószínűleg az igék lexikai jellemzése tartalmazza. A mutató névmási utalószó egyébként csak akkor váltható át személyes névmásira, ha a domináló kategória az ige vonzataként van jelen a mondatban:

- (114) a) El akarok jönni { azért }, hogy beszélhessek veled.
 *érte
- b) Ez a két dolog különbözik egymástól { abban }, hogy elkészíté-
 *benne sűkhöz más-más szerszámokat használtak

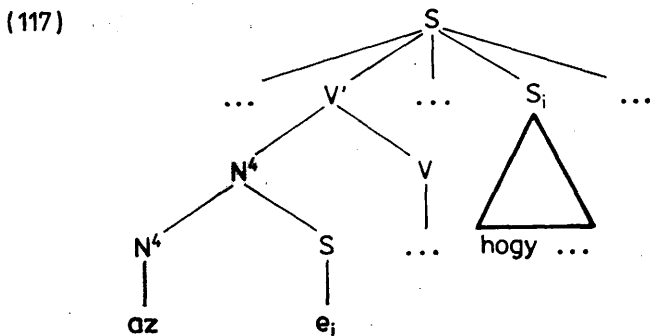
A másik szerkezetűtípus, amelyekben a HKM-ek előfordulhatnak, a mutató névmási utalószót az igemódosító (VM) alatt tartalmazza, maga a HKM pedig általában az igétől jobbra áll:

- (115) a) Péter [V' [VM azt] [V hitte,]] hogy a kocsifelborult.
 b) Péter azt kérdezte Jánostól, hogy felborult-e a kocsif.
 c) Péter arra gondolt, hogy a kocsifelborulhatott volna.

Ezek az utalószavak valóban az igekötőkkel és az egyéb VM-beli kifejezésekkel azonos módon viselkednek — mindössze annyi az eltérés, hogy ha ige mögé kerülnek, pl. tagadáskor, akkor az ismertetett módon \emptyset alakban is lehetnek.

- (116) a) Péter nem hitte, hogy a kocsifelborult.
 b) Péter JÁNOSTÓL kérdezte, hogy a kocsifelborult-e.
 c) Péter nem gondolt { arra }, hogy a kocsifelborulhatott volna.
 * \emptyset rá }

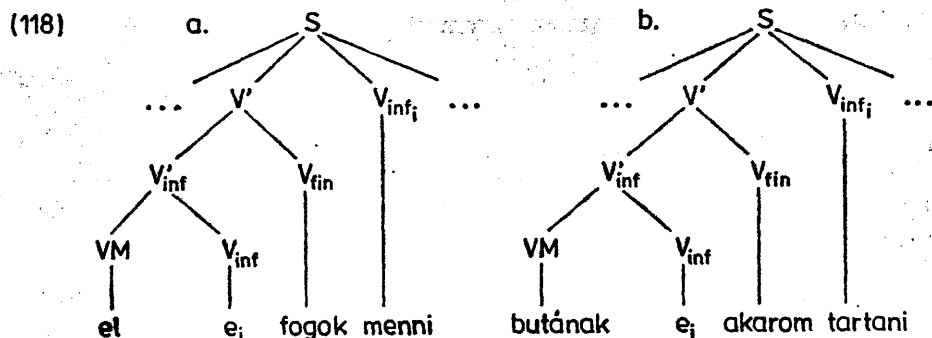
Első látásra több különböző módon is elemezhetjük a (115)-beli szerkezeteket. Ezek ismertetése helyett azonban inkább megadjuk azt, amelyik mellett eddigi vizsgálataink szólnak. Eszerint itt is egyetlen (megszakított) összetevőnként fogjuk fel az utalószót és a HKM-et és esetleg a (34)-es általánosítás gondoskodik arról, hogy a balraágazó V'-on belül ne lehessen egy jobbraágazó szerkezet. Tehát a (115) mondatokra javasolt szerkezet a következő:

ahol a V' alatti N' az Igemódosító.

A komplex igemódosítóknak ilyen kettéválását máshol is tapasztalhatjuk. Vannak olyan igék, amelyek igemódosítójukban infinitívuszt követelnek meg, pl. *úszni fogok, olvasni akarok*. Amikor az infinitívus maga is

összetett ige, pl. *el-megy, butának tart*, akkor ezek igei alkotórésze a semleges esetben a ragozott ige mögé kerül:

Figyeljük meg, hogy az utalószavas HKM-et vonzó igék is pontosan úgy viselkednek, mintha az utalószóval együtt alkotnának komplex igéket.

- (119) a) arra fogok gondolni, hogy ...
 b) azt akarom mondani, hogy ...

Az igemódosítóknak ez a viselkedése arra enged következtetni, hogy talán mégsem a (34) jobbraágazást tiltó elv működik ezekben az esetekben, hiszen a (118) szerkezetekben az infinitívusz fejét, magát az igét kellett a saját igemódosítója mellől elmozdítani. Visszaemlékezhetünk ugyanakkor, hogy a vonatkozó mellékmondatok melletti az utalószóról megállapítottuk, hogy meglehetősen ambivalens módon viselkedik abban a tekintetben, hogy lehet-e az NP fejének tartani. Az utalószó eme ambivalenciáját megtalálhatjuk a HKM-ek mellett is.

Lehetséges természetesen, hogy az igemódosítók mellőli infinitívuszmozgatást más szabályozza, mint az igemódosítóként működő utalószó mellőli HKM elmozdítását. Gondolhatunk például egy eléggé egyszerű fonológiai kikötésre is, mint amilyenről a következő részfejezetben esik szó.

4.2. Miért nincsenek mondatok a fókuszban?

Kezdjük azzal, hogy mondatok lehetnek a fókuszban, de ezeket egy XP-nek kell kimerítően dominálnia; ilyenek voltak a független vonatkozó mellékmondatok, l. pl. (14a, b). Ha azonban az XP alatt bármi más is van a mellékmondaton kívül, sem a vonatkozók, sem a HKM-ek nem lehetnek fókuszban.

- (120) a) *János AZT, AMIT MONDTÁL, felejtette el.
 b) *János AZT AZ EMBERT, AKIT TEGNAP LÁTTAM, lőtte le.
 c) *AZ, HOGY MEGÉRTETTED, volt fontos.
 d) *Nem AZT A FELTÉTELEZÉST, HOGY A NYELV MONDAT-HALMAZ, bizonyítottad be.

Mivel a fókuszban szereplő fenti kifejezéseket egyetlen összetevőknek tekintjük és arra nem hivatkozhatunk, hogy az S csomópont nem lehet fókuszban, lényegében véve kimerítettük az e jelenség leírására segítségül hívható szin-

taktikai eszközöket. Ezért feltételezzük, hogy e struktúrák agrammatikalitása más, nevezetesen fonológiai okokra vezethető vissza.

Kálmán és Kornai (1984) felteszik, hogy a magyarban létezik egy Irtószabály, amely az *f*-fel irtóhangsúlyra megjelölt fonológiai szó mögötti szavak hangsúlyát és szóhatárát eltörli, és azok beleolvadnak az *f*-es fonológiai szóba. A szabály hatása a következő *f*-es szóig tart.

$$(121) \quad [{}_f S\emptyset \check{S} S\emptyset] ([S\emptyset \check{S} S\emptyset])_1 \rightarrow [{}_f S\emptyset \check{S} S\emptyset (S\emptyset S S\emptyset)_1] / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} [{}_f \\ \# \end{array} \right.$$

ahol * az akcentusjel, *S* szótagot jelöl, *S*∅ nulla, egy vagy több szótagot jelent, az (...)1 kifejezés azt, hogy a zárójelben álló egységből egy vagy több van, és a szögletes zárójelek a fonológiai szóhatárt jelölik.

Ahhoz, hogy fókuszos kifejezés létrejöheszen, a fókuszhangsúlyos összetevőnek mindenképpen egyetlen fonológiai szót kell alkotnia legalább a végesalakú igével. Másrészt valószínű, hogy a mondathatár nem eshet irtás alá, mivel magának az Irtószabálynak is a mondat a tartománya. Ha tehát az *f*-es fonológiai szó és a végesalakú ige közé egy mondat kerül az Irtószabály elakad, és az a követelmény, hogy az *f*-es kifejezés egyetlen fonológiai szót alkosson (legalább) az igével, nem teljesül.

Az igemódosítók is mindig egyetlen fonológiai szót alkotnak az igéjükkel. Ha viszont az utalószó és az ige közé egy HKM ékelődik be, akkor a mondathatár ismét lehetetlenné teszi, hogy a *V'* egyetlen fonológiai szó legyen.

Ezeket a megoldási javaslatokat korántsem találjuk makulátlanoknak – már csak azért sem, mert így újra meg kell vizsgálni a független vonatkozó mondatok fókuszolhatóságát. Ezeknek a mondatoknak a fókuszhangsúlya ugyanis irtja a főmondatban őket követő szavak hangsúlyát, pedig azoktól mondathatár választja el őket. Egy olyan módosítással kellene tehát élni, hogy csak a mondatkezdő határjel akadályozza az irtást, a mondatzáró nem.

Van ezenkívül egy nagyobb horderejű következménye is az imént mondottaknak. A ma érvényes felfogások szerint a szemantikai értelmezés (az ún. logikai forma komponensének a szabályai) a fonológiai interpretáció „előtti” szintaktikai felszíni szerkezeten (az *S*-struktúrán) működik. Ha azonban, mint láttuk, a logikai-szemantikai értelemben vett fókusz meghatározásához nem elégségesek a szintaktikai szerkezetek, hanem fonológiai szabályokra, elvekre is szükség van, akkor a grammatika szerkezetéről kialakított elképzelésünknek is meg kell változnia. Könnyen megeshet, hogy a logikai forma alapja (inputja) nem az *S*-struktúra, hanem a prozódiai szabályok által már értelmezett *S*-struktúra lesz. És bár ez ellentmond az eddigi *gyakorlatnak* az újabb generatív grammatikában, az irodalomból kihüvelyezhető *elvi* akadályai úgy látjuk, nincsenek.

4.3. Mikor lehet törölni a *hogy*-ot?

A *hogy* mondatbevezetőnek (Complementizer) két törlési feltétele lehet: egy kívülről és egy belülről irányított. Az előbbit a mondat végesalakú igéje szabályozza úgy, hogy lexikai jellemzésében meg van adva, hogy a mondatbevezető törölhető-e vagy nem. A törlésnek van még két ún. lokális feltétele is: a HKM-nek közvetlenül az ige mellett, azaz mögötte kell állnia és utalószavának az ige VM-jében kell lennie. Az alábbi esetekben tehát jól formált

a *hogy* törlése, a HKM és/vagy az utalószó minden más helyzetében viszont a *hogy* nem törölhető.

- (122) a) János tegnap azt hitte, (hogy) időben érkezett.
 b) Péter azt mondta, (hogy) eljön.
 (123) a) *János azt hitte tegnap, időben érkezett.
 b) *János azt tegnap hitte, időben érkezett.
 c) *János tegnap hitte azt, időben érkezett.

Érdekes közvetett bizonyítékot kapunk a \emptyset alakú személyes névmási utalószó jelenlétére az olyan példákból, melyekben a *hogy*-törlést egyébként megengedő ige melletti HKM-ből nem lehet elhagyni a *hogy*-ot, mivel a tagadószó „hátravetette” az utalószót.

- (124) a) János nem hitte $\left\{ \begin{array}{l} \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *(hogy) időben érkezett.
 b) Péter nem mondta $\left\{ \begin{array}{l} \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *(hogy) eljön.

Ha az ige mögött rögtön a HKM következne, akkor ugyanúgy, mint a (122a)-ban, meg kellene engedni a *hogy* törlését. Ez azonban nyelvtanilag rossz szerkezetet eredményez, ezért feltehetjük, hogy „van valami” az ige és a HKM között, és ez éppen a \emptyset formájú utalószó. Egyébként ugyanezzel a jelenséggel kerülünk szembe, ha az utalószó egy fókuszos kifejezés miatt „kerül hátra”.

- (125) a) Csak János hitte \emptyset , *(hogy) időben érkezett.
 b) PÉTER mondta \emptyset , *(hogy) eljön.

A *hogy* törlésének a HKM-en belülről irányított feltétele akkor elégül ki, ha a HKM kérdő mondat. Ilyenkor, még ha a külső feltételek nincsenek is meg, a *hogy* szabadon törölhető.

- (126) a) Sikerült kideríteni, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) János beteg.} \\ \text{(hogy) János miért beteg.} \end{array} \right\}$
 b) Nem érdekes, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) János beteg.} \\ \text{(hogy) János miért beteg.} \end{array} \right\}$
 c) Nem tudtam, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) elkészült a megoldással.} \\ \text{(hogy) elkészült-e a megoldással.} \end{array} \right\}$

A grammatika általános elveivel összhangban úgy képzeljük, hogy a kérdő *versus* kijelentő mondatot jelölő kétértékű szintaktikai megkülönböztető jegy része a mondatbevezető (Comp) kategóriának, és egy egyszerű törlési szabály működik, ha a HKM kérdőmondat.

4.4. Van-e VP a magyarban?

Többen támogatták már egy olyan elemzést, amely szerint van egyfajta igei csoport a magyarban, bár ezt érvekkel nem támasztották alá.²⁰ Ebben a dolgozatban a mondat szerkezetét „laposnak” tekintettem és ezt a gyenge

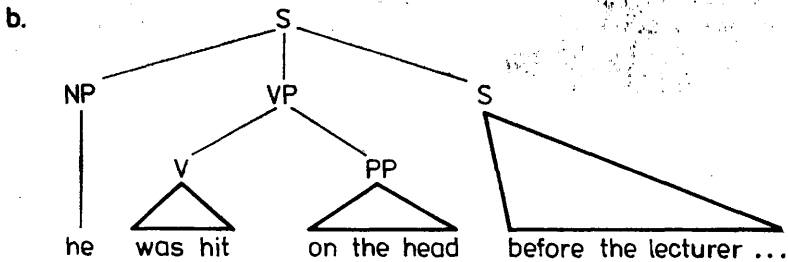
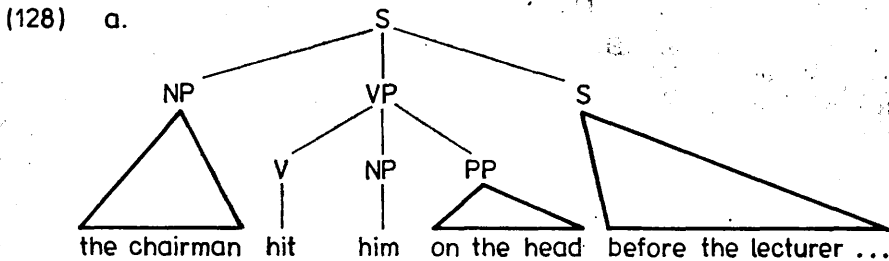
²⁰ Például Horvath (1981), Kálmán és mtsai (1985).

keresztelés jelenségeivel, mint általános bizonyítékkal támogattam meg. Létezik azonban egy sajátos érv is, amely az abszolút alárendelések viselkedésére és a felülvezérlés és koreferencia összefüggéseire épül.

Fogadjuk el először is, hogy az angolban van VP — ezt egyébként sem szokták kétségbe vonni. Az alábbi mondatpár koreferenciaviszonyait ezek után a VP és a fent említett összefüggések magyarázzák.

- (127) a) The chairman hit *him* on the head before *the lecturer* had a chance to say anything.
 b) **He* was hit on the head before *the lecturer* had a chance to say anything.

A dőlt betűs NP-k közötti koreferencia csak akkor jöhet létre, ha a névmás nem vezérli felül a nem névmási NP-t. Mivel pedig a mondatok a (128)-ban megadott szerkezettel rendelkeznek, (127b)-ben nem lehet koreferencia, de (127a)-ban igen, hiszen a névmási NP fölött más kategóriájú csomópont (VP) van, s így az nem vezérli felül a *the lecturer* NP-t.

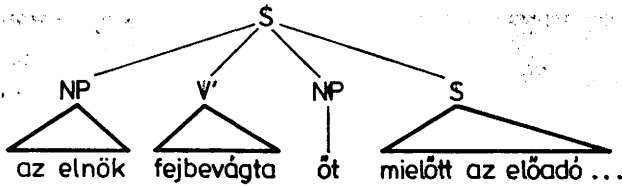

Ezzel szemben a magyarban akár az alany, akár a tárgy helyén van a főmondatbeli névmás, a koreferencia elakad:

- (129) a) *Az elnök fejbevágta (*öt*), mielőtt *az elbádó* megszólalhatott volna.
 b) *(*Ő*) fejbevágta az elnököt, mielőtt *az elbádó* megszólalt volna.

Ha a magyarban is lenne VP, akkor a (16) Reinhart-szabály értelmében elvárhatnánk, hogy (129a)-ban, csakúgy mint az angol (127a) példában, a névmás koreferens *lehesse*n az alárendelt mondatban lévő nem névmási NP-vel. Mivel nem az, vagy azt kell mondanunk, hogy a magyar kivétel a világ nyelvei között, vagy pedig azt, hogy nincsen benne VP, és a tárgyi NP „egy szinten” van az alannyal. Ha az utóbbi mellett döntünk, akkor (129a) szerkezete (130) lesz.

(130)

Ebben a szerkezetben a névmás valóban felülvezérli a nem névmási NP-t, s így a koreferens értelmezés nem jöhet létre.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban az alárendelő mondatok fontosabb szerkezeti kérdéseit próbáltuk meg tisztázni, és felvázoltuk osztályozásuk egy lehetséges rendszerét is. E tevékenységünkben lényegében három módszerre támaszkodtunk. Először is a szerkezeti összetartozást az egyetlen összetevőt befogadó Fókusz-pozícióban, illetve a mondat különböző helyein való együttmaradás segítségével vizsgáltuk. A konstrukciók belső szerkezetét az egyszerűbb esetekben (kimondva vagy kimondatlanul) az egyes összetevők helyettesíthetősége alapján állapítottuk meg. Végül a mondaton belüli hierarchikus viszonyokat a felülvezérlés (c-command) és a (nem-)koreferens értelmezhetőség összefüggéseiből magyaráztuk. Ugyancsak a felülvezérlés határozza meg a változókötés elveit is, amelyeket a mozgatóssal kapcsolatos ellenérvünkben használtunk fel.

Bár ez a munka egy adott grammatikai keretben íródott, a felhasznált elvek az adott nyelvtantól függetlenek és általános érvényűek. Nyilvánvaló persze, hogy megoldási javaslataink számos esetben további bizonyításra várnak — pro vagy contra.

KENESEI ISTVÁN

Irodalom

- ACKERMAN, F. (Előkészületben) Predication and Government in Hungarian. Doktori disszertáció. University of California, Berkeley.
- ACKERMAN, F.—KOMLÓSY A. (1983), Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- ANTAL L. (1977), Egy új magyar nyelvtan felé. Gondolat, Budapest.
- AOUN, J.—D. SPORTICHE (1983), On the Formal Theory of Government. *Linguistic Review* 2.
- BENCÉDY J., FÁBIÁN P., RÁCZ E., VELCSOV M. (1968), A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CHOMSKY, N. (1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- É. KISS, K. (1981), Structural Relations in Hungarian, a 'Free' Word Order Language. *Linguistic Inquiry* 12: 185—213.
- É. KISS, K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EMONDS, J. (1976), *A Transformational Approach to English Syntax*. Academic Press, New York.
- GAÁL E. (1978), A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GUÉRON, J. (1980), On the Syntax and Semantics of PP Extraposition. *Linguistic Inquiry* 11: 637—678.

- HORVATH, J. (1981), *Aspects of Hungarian Syntax and the Theory of Grammar*. Doktori disszertáció. UCLA, Los Angeles.
- HUNYADI L. (1981), *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*. Kandidátusi disszertáció. Debrecen.
- JACKENDOFF, R. (1977), *X-Syntax: A Study of Phrase Structure*. MIT Press, Cambridge.
- KÁLMÁN L., PRÓSZÉKY G., NÁDASDY Á., KÁLMÁN C. GY. (1986), *Topic, Focus, and Verb Types in Hungarian Infinitive Constructions*. In: W. Abraham és S. de Mey (Szerk.) *Topic, Focus, and Configurationality*. J. Benjamins, Amsterdam.
- KENESEI I. (1980), *Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat?* In: Imre Samu (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KENESEI, I. (1984a), *Word Order in Hungarian Complex Sentences*. *Linguistic Inquiry* 15: 328—342.
- KENESEI, I. (1984b), *On What Really Figures in a Non-Configurational Language*. *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 24: 28—54.
- KENESEI I. (Megjelenés alatt) *Logikus-e a magyar szórend?* ANyT 17.
- KENESEI, I.—MARÁ CZ, L. (1984), *To Move or Not to Move: Is That a Question?* Kézirat. Szeged—Groningen.
- KORNAI A. (1984), *A főnévi csoport belső szerkezete*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MARÁ CZ, L. (1984), *The Grammar of the PP in Hungarian*. MA. disszertáció. Groningeni Állami Egyetem.
- MOLNÁR I. (1977), *A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR, I. (1982), *Existential Relations in 'hogy'-Sentences in Hungarian*. In: Kiefer, F. (szerk.), *Hungarian Linguistics*. J. Benjamins, Amsterdam.
- POSTAL, P. (1969), *On So-Called Pronouns in English*. In: D. Reibel—S. Schane (szerk.), *Modern Studies in English*. Prentice-Hall, New Jersey.
- RADICS K. (1977), *A vonatkozó mellékmondatokról*. In: Rácz E. és Szathmári I. (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- REINHART, T. (1983), *Anaphora and Semantic Interpretation*. Croom Helm, London.
- ROSS, J. R. (1967), *On the Cyclic Nature of English Pronominalization*. In: *To Honor Roman Jakobson*. Mouton, Hága.
- SZABOLCSI A. (1981), *The Possessive Construction in Hungarian*. ALH 31: 261—289.
- SZABOLCSI A. (1983), *The Possessor That Ran Away From Home*. *Linguistic Review*.
- SZABOLCSI A. (1984), *A birtokos szerkezet*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- TOMPA J. (szerk.) (1962), *A mai magyar nyelv rendszere II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Subordinate Clauses in Hungarian: Structures, Problems, Arguments, and Counterarguments

by ISTVÁN KENESEI

As a 'background study' for the corresponding chapter in a new grammar of Hungarian in preparation at the Institute of Linguistics of the Academy, the article discusses tensed subordinate clauses in the framework current research, notably in Government—Binding Theory. The arguments are based on X-bar syntax, c-command relations with respect to pronominal anaphora and variable binding, and Case theory, among others. Various differences are demonstrated between configurational languages, such as English, and Hungarian, a non-configurational language. Conditions on the movement of clauses and the deletion of complementizers are outlined, and a general scheme of classification for embedded sentences is proposed.

A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei

„A tudományok . . . fejlődésükben nem is egyebek, mint a kor eszméinek összpontosított és erélyes kifejezései s így egyszersmind a korai tévedéseik is, melyeket igazában csak egy későbbi kor fedezhet föl.”

GYULAI PÁL

„. . . a' helyes műnyelv nagyon alkalmas eszköz a tudomány előadására.”

HUNFALVI PÁL*

I. Bevezetés

Régóta foglalkoztatnak a magyar szókincs rétegződésének, a rétegnyelveknek, szaknyelveknek a kérdései. Közel negyven évvel ezelőtt jelent meg Lazicius Gyula irányításával kidolgozott első munkám: Döbrököz szókészletének rétegződése (Budapest 1947). A Régi magyar esküminták című írásomban ugyancsak a köznyelvi és a szaknyelvi jelleg vizsgálata volt a célom (MNY. 57(1961): 279—295). Az első dolgozatomban felvetett társadalmi rétegződés nyelvi tükröződésének az újbóli megvizsgálásához tértem vissza „A falu nyelvének átrétegződése” című dolgozatomban (ÁNYT 8(1972): 133—147), amelyben szülőfalum 25 éves társadalmi fejlődésének a nyelvi vetületét vizsgáltam. A Köznyelv, szaknyelv címen megjelent dolgozatom (MNY. 79(1983): 21—28), a szaknyelv, ezen belül is főleg a terminológia jellemző vonásainak a földérintését tűzte ki célul. Ugyanezzel a témakörrel foglalkoztam A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban című előadásomban (Nyelvpedagógiai írások 5(1983): 266—282). Kandidátusi disszertációm A magyar jogi terminológia kialakulása (Budapest 1964) címet viseli. Érdeklődésem a hatvanas évek közepétől a tudománytörténet, az elmélet-történet felé fordult. Amikor azonban a közelmúltban a kezem ügyébe került Balázs János Sylvester János és kora (Budapest 1958) című „lenyűgöző anyagismeretről és rendkívül meggyőző érvelési rendszerről tanúskodó” (Kovács 1983: 21) tankönyve és a szerző hasonló erényekkel jellemezhető, kéziratban olvasható kandidátusi disszertációja: A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei

* Itt kívánom megjegyezni, hogy dolgozatomban a nyelvi adatokat — de az idézeteket is — nem paleográfiailag hí, de még csak nem is betűhív írásmóddal közlöm az alábbiak miatt: írásom nem helyesírás-történeti indíttatású, Kniezsa István és Fábrián Pál e téren kifejtett munkásságának eredményei után túl sok újat nem tudnék mondani. Másodsorban azért nem ragaszkodtam a betűhív közlésmóddhoz, mivel Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette Régi magyar glosszárium című — valóban hézagpótló — kiadvány, amely a 17. század elejéig közzétett szótárak, szójegyzékek, glosszák anyagát tartalmazza ábécé-rendbe szerkesztve, a megjelenési időpontot is figyelembe véve, „betű szerint hí közlésmódon” áll a kutatók rendelkezésére, így ha valaki kíváncsi az általam mai írásmóddal közölt adatra, az e kiadványban pontosan és könnyen utánanézhet ennek. Itt szeretném őszinte hálámát kifejezni a szerkesztőpárosnak: igen nagy haszonnal forgattam kiadványukat, főleg az egyes nyelvi adatok megjelenési idejének a sorrendje volt számomra igen hasznos: sok felesleges utánjárástól mentett meg. Azok a régi magyar nyelvemlékek, amelyek időrendben nem fértek bele a Glosszárium kereteibe, úgyszintén hozzáférhetőek betűhív kiadások vagy fényképmásolatok révén.

(1956), a két mű — főleg az utóbbinak a nyelvtani terminológiával foglalkozó része — igen nagy olvasmányélményt jelentett számomra. Ez adta meg az alapvető indítékot arra, hogy — a terminológia iránti érdeklődésemet most már tudománytörténeti keretekbe ágyazva — hozzáfogjak a magyar nyelv-tudományi terminológia kialakulásának és fejlődésének a vizsgálatához.

A vizsgálódást a szaknyelvekről és a terminológiáról ezidáig írtak kritikai áttekintésével kezdtem. Ennek keretein belül természetesen azt is felülvizsgáltam, hogy jómagam milyen értelemben beszéltem, írtam a szaknyelvekről és a terminológiáról.

A tudománytörténet többé-kevésbé egyértelműen elfogadott tételei közé tartozik az a megállapítás, hogy „a tudományok fejlődésének, vagy visszafejlődésének kitapintható társadalmi okai vannak” (Kovács 1983: 22). Ennek a mai tudásunk fényénél trivialitásnak tűnő megállapításnak a zseniális megsejtője volt Gyulai Pálnak a mottóban idézett, közel 130 évvel ezelőtt a Pesti Naplóban megjelent írása. A tudományok fejlődésének társadalmi determináltsága minden kor tudományának a művelőit arra ösztönzi, hogy kimunkálják tudományuk *l e g a l a p v e t ő b b k a t e g ó r i á i t*, és a kategóriák nyelvi kifejezéseinek az összességét, rendszerét (terminológia) megalkossák. Ennek az igen határozott vonásokkal megrajzolható társadalmi szükséglet kielégítését munkálkodó tudományos magatartásnak, a felmerülő igények kielégítését célzó munkálkodásnak elengedhetetlen követelménye volt a *sza-k-mai nyelv*nek és e nyelv meghatározó összetevőjének, a *terminológiai elemek*nek a kimunkálására irányított erőfeszítés.

Hunfalvy Pálnak az ugyancsak a mottóban idézett szavai, amelyek az első önálló magyar nyelv-tudományi folyóirat, a Magyar Nyelvészet legelső kötetében jelentek meg (376), egyértelműen amellet tanúskodnak, hogy a múlt század magyar nyelvészeinek a legjobbjai felismerték a szaknyelvi, terminológiai munkálatok fontosságát. Hunfalvy programadó szavainak a nyomán sokrétű munkásság bontakozott ki a *nyelvészeti szaknyelv*, a *nyelvi terminológia* megeremtése érdekében. Ezekben a kezdeti írásokban meglepően sokrétű és sokszínű terminológiai rendszer körvonalai bontakoztak ki. Ezekben a munkálatokban még a *műnyelv*, *szaknyelv* és a *terminológia* szinonímaként szerepelnek (MNY. 19: 77), tehát nem tettek különbséget a szaknyelv és a terminológiai elemek között.

Még a közelmúltban is meglehetősen vegyes töltettel szerepeltek az említett terminusok. Amilyen hiba volt a *szaknyelv* és a *terminológia* közötti különbség elmosása, legalább olyan mértékű hiba a *terminológia* és a *szakszavak*, *műszavak*, *terminus technicusok* közti különbségtevé. Akármennyire is vitathatatlan tény, hogy a terminus technicusok összessége a szaknyelveknek meghatározottabb összetevőit alkotják, teljesen függetlenül attól, hogy *szakszavak*nak, *műszavak*nak vagy *terminus technicusok*nak nevezzük őket, közöttük lényegbeli különbségről nem lehet beszélni. Ezeknek az összessége adja az adott tudományág *terminológiáját*, *terminológiai rendszerét*. Az egyes szaknyelvek terminológiai rendszerén túl az adott szaknyelvnek vannak olyan megkövesült formulái, szerkesztésbeli eljárásai, szóhasználati különbségei is, amelyek nem ismeretlenek a köznyelvben sem, de statisztikai előfordulásuk alapján a szaknyelvek jellemzőivé válhatnak (a nominális szerkesztési mód előnyben részesítése, bizonyos formulák, mint amilyen a pénzügyi—kereskedelmi szaknyelvből vett levelezési forma: „*ekkor és ekkor kelt nagybecsű levelére válaszolva . . .*” stb. stb.).

Vannak továbbá olyan szerzők is, akik különbséget tesznek a *terminológia* és a *nómenklatúra* között. Az előbbit a *tudományágak terminus technicusainak*, az utóbbit a *tudományszakokénak* tartják. Ha a *tudományágakba* beletartoznak a *tudományszakok* is, akkor nem lehet elvileg különbséget tenni azok szaknyelvi kifejezései között: mind a kettő *terminológia*.

Korábbi írásaimban, de főleg az 1964-ben megjelent, a magyar jogi terminológiával foglalkozó könyvemben magam sem tettem különbséget a *jogi szaknyelv* és a *jogi terminológia* között, amikor ezt írtam: „a magyar jogi terminológia tehát a jognak mint társadalmi felépítménynek a »nyelve«, »kifejező eszköze«” (i. m. 5).

Ha tehát kritikai felülvizsgálatom eredményeként különbséget teszek a *szaknyelv* és *terminológiája* között, és mivel a *terminológiát* tartom a szaknyelv legfontosabb részének, és a terminológiai rendszer elemeit, a *szakszó*, a *műszó*, *terminus technicus* kifejezések szinonímáinak tartom, a későbbiek egységes értékelése céljából feltétlenül szükséges a *terminológia* meghatározása. Erre tettem kísérletet „A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban” című előadásomban: „Az egyes tudományágak terminológiája mindazon szavak és kifejezések összessége, amelyek az adott tudományág legáltalánosabb jellemző vonásait, folyamatait megközelítő pontossággal tükröző fogalmak megnevezésére szolgálnak, viszonylag zárt rendszert alkotnak, és adott nyelvi helyzetben környezetfelidező hatással rendelkeznek” (i. m. 269). Ezt a definíciót megismételtem a *Köznyelv, szaknyelv* című írásomban.

Említettem előadásomban, illetőleg írásomban részletesen kifejtettem definíciókísérletem minden fontos megállapításának a lényegét („megközelítő pontosság”-jelleg, a terminológiai adekvátság, a terminológiai elaszticitás, az egymást váltó elméletek terminológiai vetületének a szerves összetartozása, a tudományos fogalmak átértékelése, új fogalmak bevezetése és mindezek terminológiai vetülete, az „itt és most” követelményeinek a szem előtt tartása, a terminológiai elemek viszonylag zárt rendszere, a köznyelv és a szaknyelv viszonya, egymásra gyakorolt hatásuk stb.). Ezek a félreérthetőség elkerülése végett — véleményem szerint — fontos részinterpretációi definíciókísérletemnek, éppen ezért utaltam rájuk, de részletes kifejtésüknek a megismétlésétől ezen a helyen eltekintek.

2. Módszertani megjegyzés

Ezt a kissé hosszúra nyúlt bevezetést — főleg annak a második felét — a továbbiak elméleti alapvetésének, a kutató munkában kiindulási pontnak szántam. Ez természetesen nem azt jelenti — és ezt mindjárt itt szeretném nagyon határozottan leszögezni —, hogy a mai ismereteim alapján megfogalmazott kritériumokat, követelményeket a több évszázaddal ezelőtti állapotokra extraponáljam, mivel ezzel durván megsérteném a tudománytörténet egyik alapvető princípiumát: minden jelenséget az adott kor „tudományos atmoszférájának” a kereteibe ágyazva kell értékelni. Azt a feladatot azonban mindenképpen kijelöli, hogy a „tudományos atmoszféra” kialakulásának előmozdító és hátráltató tényezőit szorgos figyelemmel vallatóra kell fogni (az adott tudományág nemzetközi helyzete, a korszak hazai társadalmi fejlettsége, a kor tudományosságával szemben támasztott követelmények, a tudományág fejlődésének kitapinthatóan érzékelhető szakaszai, a fejlődési szakaszok legmarkánsabb képviselői stb.).

3. Korszakolás

Az elmondottak figyelembevételével — mai ismereteim alapján — a hazai nyelvtudományi terminológia kialakulását az alábbi főbb szakaszokra osztom:

a) A kezdetek: a magyar írásbeliség kezdetétől az első tudatos grammatikaíró, Sylvester János munkásságáig terjedő korszak. E korszak nyelvemlékeit abból a célból vizsgálom, hogy a szótározott köznyelvi adatok milyen mértékben készítettek elő az egyik vagy másik köznyelvi elem terminus technicus-szá válási lehetőségét (szótárak, szójegyzékek és glosszák adatai).

b) Sylvester János munkássága (Rudimenta, Grammatica Hungaro Latina, Újtestamentum-fordítása).

c) A 17. század elejétől a reformkorszakig terjedő időszak (a nagy két- vagy többnyelvű szótárak anyaga, kiemelkedő teoretikusok, úgymint Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Comenius Amos János, Pápai Páriz Ferenc, Sándor István, Márton József, Gyarmathy Sámuel, Kalmár György, Versegly Ferenc munkássága).

d) A reformkor nyelvészeti törekvései, a nyelvészeti folyóiratok szerepe a nyelvészeti terminológia kialakításában, a nyelvújítás és a nyelvészeti terminológiai munkálatok föllendülése, a század nagy teoretikusainak és kiadványainak: Révai Miklósnak, Fogarasi Jánosnak, Hunfalvy Pálnak, Riedl Szendének. A magyar nyelv rendszerének a szerepe a nyelvészeti terminológia fejlesztésében.

e) A 19. század végétől a 20. század közepéig tartó korszak (Simonyi Zsigmond és iskolája, Szinnyei József, Balassa József).

f) Saussure hazai hatásának terminológiai vetülete.

g) Saussure-től napjainkig.

A vázolt korszakolást eddigi ismereteim alapján kialakított hipotézisnek tartom, a részletesebb kutatások módosíthatják.

4. Az európai civilizációba való bekapcsolódás feltételei és követelményei

A honfoglaló magyarságnak a letelepedés, de főleg a kalandozások utáni korszakban életfeltételt jelentett az európai gazdasági és kulturális közösségbe való beilleszkedés. Témánk szempontjából a kulturális közösségbe való beilleszkedés a fontos. Mint ez köztudomású, ennek a beilleszkedésnek az egyik fontos feltétele volt az írásbeliség meghonosítása és elterjesztése. Az antik örökség talajából kinőtt, abból táplálkozó európai műveltség — érthető módon — elsősorban latin nyelvű műveltséget követelt, ezen belül is nyelvi pallérozottságot, stílust és irodalmi kifejező készséget, illetőleg ezek elsajátítását látta feladatának. A hazai deákosság ehhez a műveltséghez Priscianus, Cassiodorus és Boethius forgatása révén jutott el. Az említett szerzők közül különösen Priscianus „igényesebb deákosság”-át emeli ki Mezey László, amikor megállapítja, hogy Priscianus műve (Institutiones Grammaticae) „a grammatica és retorika értelmében vett hazai literatúrából nem is maradhatott ki — még a XVI. században sem” (Mezey 1979. 109). A hazai deákosság működése folytán kialakuló és erősödő latin nyelvű műveltség, maga a latin nyelv jelentős szerepet játszott irodalmi műveltségünk kialakításában és fejlesztésében. A latin tehát nem „idegen jövevény”-ként telepedett rá a magyar nyelvre,

ellenkezőleg, serkentőleg hatott az anyanyelv fejlesztésére is az anyanyelvi stílus és az irodalmi kifejező készség igenlésével, és joggal állapítja meg Mezey — említett írásában: „irodalmi műveltségünk alapszövetét a deákosságot tanító hajdani iskolákban szőtték” (i. m. 218).

Hazai Árpád-kori irodalmi termésünkben tehát nemcsak szép latin nyelvű versek születtek, hanem ebben a korban (1250) látott napvilágot „egész középkorunk legszebb magyar verse, a Mária-siralom is” (i. m. 219). A 13. század közepe tájt tehát a hazai deákosság a latin nyelvű irodalmi termékek mellett az anyanyelvűeket is magában foglalta. Ebben az összefüggésben a latin nyelv anyanyelvfejlesztő hatása elvitathatatlan: „középkorunk legszebb magyar verse, a Mária-siralom” nem minden előzmény nélkül, hanem hosszú előkészítő szakadatlan hatás szerves következménye.

A deákosság, literátusság, a latinitás — amely egyben az anyanyelv fejlesztésének is a záloga, eszköze lett — tehát nem véletlen epizódjai a hazai művelődéstörténetnek, hanem nagyon határozott körvonalakkal kirajzolódó társadalmi igény kielégítési szándéka teremtette meg őket.

A 11. századtól kezdve a különböző személyeknek, illetőleg intézményeknek adományozott birtokok magántulajdonosi státusát, hovatartozását igazolni kellett. Az igazolás alapvető eszköze az oklevél, amelynek szerzői a kezdet kezdetén általában a klérikusokból kerültek ki, majd az idők folyamán egy külön rend, a *notarorum ordo* alakult ki az ilyen jellegű feladatok elvégzésére. III. Béla, a magyar középkor 12. századának egyik legnagyobb uralkodója „a közhitelűség írásos formáit, a magánjogi írásbeliséget országában kötelezővé tette” (i. m. 132). Ez az intézkedés a hiteles helyek (káptalanok és királyi kolostorok) egész rendszerét hívta életre, ami a *notarorum ordo* további kibővítését eredményezte. A nagymértékű társadalmi igény következtében ez a foglalkozás hovatovább egyre inkább szekularizálódik. Ennek a folyamatnak terminológiai lecsapódása egyértelmű: „a klerikus elnevezés Magyarországon is lassan átvált a *literátus* elnevezésre és értelemre. A terminusváltozás egyben az értelmiség világivá alakulásának az útját is jelzi” (i. m. 135. Az én kiemlésem: K. F.).

A társadalmi igény fokozódása szükségessé tette az erre a feladatra alkalmas emberek intézményes kiképzését. A hazai iskoláztatás kezdetéről a Szent Gellért-legendából (a *Legenda Gerardi maior*) értesülünk. Gellért, a volt velencei bencés szerzetes, később csanádi püspök Mór pécsi püspök szerint „az ige hadvezére” (*dux verbi*), volt, aki Mór szerint „Magyarország legnagyobb klérikus”-ának számított.¹

Ha nem is lehet pontosan ellenőrizni a Gellért-legendában olvasható, Valter atya által grammaticára (értsd lecturára) és musicára tanított scholarisok létszámát, meglétük — ilyen vagy olyan létszámban — igen valószínű. A legendában említett stúdiumok közül a *grammatica (lectura)* a fontos, amely már a 11. században jelentkező írásbeliségi igény fontos dokumentuma kancell-

¹ „Quia a die in qua coepit verbum Dei disseminari in Ungaria, talis clericus non fuisset visus in eadem provincia” (*Legenda Gerardi maior* 6.7; Mezeyi. m. 110). A legenda szerint a püspökséghez tartozó 30 ember fiait kezdték a püspökség székhelyén tanítani. A tanulók (*scholarisok*) iskolamestere (*ludimagister*; ez a terminus technicus 1598-ban már szótározva van: *ludimagister* 'oskolamester': Sz. 104) Valter atya volt, aki a grammatica és a musica tudományára oktatta a tanulókat (a legenda későbbi átdolgozásában *lecturára* és *cantára*; a *grammatica* tehát egyenlő a *lecturával*, azaz az írás és az olvasás, pontosabban a latin nyelv és irodalom ismeretével).

láriai, káptalani, vagy később ispáni írásbeliség, ami — mint erről már fentebb említést történt — III. Bélától kezdve igen határozottan fokozódott. Hogy a birtokadományok igazolására kiállított oklevelek latin nyelvűségébe anyanyelvi szórványok is bekerültek, az annak a következménye, hogy az új birtokosok elsöprő többsége nem tudott latinul, tehát a határokat megjelölő szavak magyar nyelvű írásba foglalásához ragaszkodott. A latin nyelvű oklevelek megjelenései egyben tehát a magyarnyelvűség szórványokban beszűrő dokumentumai is.

A Gellért-legendán kívül egy nemrégiben felfedezett dokumentum is az Árpád-kori iskoláztatás meglétéről tanúskodik. Egy esztergomi scholarisnak a 12. század első feléből származó jegyzetéről van szó, amely a levél-szerkesztésre (ars epistolandi) vonatkozó legfontosabb tudnivalókon kívül tartalmazott egy úgynevezett *computust* (a húsvét idejének pontos kiszámítása) is. A latin nyelvű szöveg verses formában (*computus*) könnyíti meg a memorizálást, amit „kiegészített az anyanyelvi magyarázat” (Mészáros 1961. 388). Mészáros határozottan állást foglal a kezdeti iskoláztatás korszakában is nagy szerepet játszó anyanyelv megléte mellett, amikor is a következőket állapítja meg: „a középkori iskolai gyakorlat szerint ugyanis a kezdeti ismeretek elsajátítása után a tanulók különféle szövegeket olvastak, elemeztek, fordítottak gyakorlársképpen. Nagy szerepet kapott ennek során az anyanyelv is, amelyet csak később a humanista iskola úzított el az iskolából” (i. m. 379). Mészáros határozott hangvételű megállapítását az egyszerű tény igazolja, hogy az egész európai iskoláztatási rendszerben ez az eljárás dívott: a latin nyelvű szövegek mélyebb megértését az anyanyelvű magyarázat segítette.²

A magyar középkori iskoláknak (az iskolarendszer csíráinak) a megléte az elmondottak alapján bizonyítottan tekinthető. Az iskolák feladatainak jobb ellátása céljából az elsajátítandó tananyagot tankönyvekbe foglalták. A középkori iskoláztatás legfőbb célja a latin nyelvnek szóban és írásban való elsajátítása. Ennek egyik feltétele volt tehát tankönyvek írása, íratása. „Hogy a latin nyelvet a tanulók minél jobban elsajátíthassák, tankönyvekre volt szükség” (Melich 1906. 3). Melich idézett dolgozatában a tankönyvek három típusát különbözteti meg: 1. abecedarium, 2. kérdés—felelet alapján a latin

² A szentgalleni Helericus említi meg *computus*ának előszavában — a *computust* természetesen latinul adta elő — hogy a latin szöveget anyanyelven is kimerítően magyarázta „rusticano sermone enucleatius edisserens” (Migne: *Patrologia Latina* 137.21; Mészáros i. m. 388). Turoczy-Trostler József már 1933-ban utal a középkori iskoláztatás keretein belül az anyanyelv meglétére, amikor megállapítja: „az egyház elemi fokon hivatalosan-félhivatalosan megengedi, a középfokon elnézni, felsőfokon túri, hogy az iskolai tanítás a lingua vernacula, vagy laica segítségéhez folyamodjék” (Turoczy-Trostler 1933. 27). Balázs János úgyszintén hangsúlyozza a középkori iskolák szerepét a magyar literátusok felkészítésében, illetőleg csatlakozik azoknak a véleményéhez, akik ezt korábban feltételezték. „A legújabb kutatások eredményei megerősíteni látszanak azoknak az álláspontját, akik a hazai iskolázásnak a középkori magyar deákság szellemi felkészítésében nagyobb szerepet tulajdonítanak. Erre mutat az a nemrégiben közismertté vált középkori latin diákjegyzet, amely egy esztergomi kódexben található. . . ezt föltehetőleg az esztergomi káptalani iskolában használták a XIII. század folyamán” (Balázs 1980a. 293). Rotenburg János „magyar nyelvmester”-e (OMOLV 277—84) egy 1418-ban írt latin grammatikai tankönyvbe latin nyelvi pótlásokat írt. 1419—1421 körül Budára jött nyelvtanulás céljából, és a tankönyvben feljegyzett kb. 90 szót latin vagy német értelmezéssel (G 44). Íme ez is amellet szól, hogy latin nyelvű tankönyvek jobb megértés céljából elláttattak anyanyelvi jegyzetekkel, glosszákkal.

grammatica elemeinek az elsajátítása, 3. a latin grammatica és szókészlet elsajátítása (uo.). A 3. pontban felsoroltakat nevezi Melich *szójegyzékeknek nomenclatoroknak, nomenclaturáknak* (i. m. 3–4). Melich tehát a glosszák, nomilálok, nomenclaturák összességét tartja az első tankönyveknek.

A középkori iskolai stúdiumok között, a latin auctorok írásainak olvasása, elemzése és fordítása mellett, igen fontos helyet foglalt el a fogalmazás, az írásbeli szerkesztés, amely elsősorban a *levéllírást* jelentette (Mészáros i. m. 383; ez a témakör megvan a már említett esztergomi jegyzetben is).

A fentebb más vonatkozásban már említett társadalmi igény (okleveles bizonyítási eljárás) kielégítése megkerülhetetlen szükségességgel írta elő a „dic-tamen prosaicum” beiktatását, ami „elsősorban a prózai fogalmazással, a levéllírás elméletével foglalkozott, de körébe tartozott... a jogi és közigazgatási dolgokban elengedhetetlen ügyiratok készítésének tanítása is” (i. m. 384).

Ha az iskolákban az eredményes oktatás feltétele volt a tankönyvek megléte, még fokozottabb mértékben vált szükségessé olyan jellegű írások megszerkesztése, amelyek segítségével valaki valamilyen nyelvet meg akart tanulni. Ez is egyfajta társadalmi szükséglet diktálta feladat volt, és az ilyen jellegű feladat megoldásának a segítségét tűzte ki célul például Pesti Nomenclaturája is (1538), amelynek az összeszerkesztése kimondottan pedagógiai célzatú volt, azoknak szánta, „kik kívánnak o s k o l á b a j á r á s n é k ü l érteni és olvasni olaszul, franczuzusul, chehül, magyarul és németül, annak felette dejákulis, mert ez könyvbe minden igék, nevek, és beszédek melyek külemb módon meg mondhatznak, meg vannak” (A2 b).

Ugyancsak idegenek magyar nyelvtanulási szükségletének a kielégítésére készült írásnak tartja Mollay Károly a Besztercei Szójegyzéket (1395 körül), a Schlegli Szójegyzéket (1405 körül) és a Soproni Szójegyzéket (1435 körül) is. Nem iskolai oktatás céljaiból íródtak tehát, hanem idegen (német, cseh) nótáriusok, clericusok magyar tanulását voltak hivatottak segíteni (Mollay 1982. 137).

Az elmondottak Balázs János feltevése mellett érvelnek, amely szerint elképzelhető, hogy a hazai iskolákban a középkor óta voltak és hagyományozódtak latinból fordított nyelvészeti műszók is, csak ezidáig nem kerültek elő. Ilyeneknek tartja Balázs János a *köznév, tulajdonnév, ige, idő, nem, szám, személy* terminusokat (Balázs 1956. 300).

5. A szótárszerű töredékek és szótárok

Ebben a fejezetben elsősorban azt vizsgálom, hogy — a címnek megfelelően — a 16. század végéig megjelent és fennmaradt nyelvemlékek milyen időrendi sorrendben örökítették meg azokat — legtöbbszörre — köznyelvi szavakat és kifejezéseket, amelyek később nyelvészeti terminusokká váltak.

Eddigi ismereteim alapján kialakított határozott meggyőződésemm, hogy a terminológiai rendszer legéletrévalóbb elemei a köznyelvi szókincséből kerültek ki sajátos jelentéstöltéssel (-szűküléssel vagy -bővüléssel).

Annak ellenére, hogy Sylvester Grammaticájának a megjelenését határkőnek tartom a terminológiai rendszer kialakulásában, szükséges és hasznos annak megvizsgálása, hogy a később terminológiai elemekké vált közsavak milyen jelentéstöltéssel, és -változással szerepeltek egészen a 16. század végéig megjelent kiadványokban. Nem is szólva e helyen bővebben arról, hogy — főleg a tankönyvszerű glosszákban — fennmaradt szavak és kifejezések

hányszor töltötték be terminus jellegű funkciókat éppen a latin nyelv jobb megértése céljából. Azért is érdemes tüzetesen végigtallózni a 16. század végéig megjelent nyelvemlékeket, mivel a tudatos terminusalkotók (Sylvester és az utána következők) egymástól csaknem teljesen elszigetelten láttak neki a grammatikairói munkának, legalábbis nehéz kimutatni az egymásra gyakorolt közvetlen hatásokat (erre később részletesen kitérek).

A szótárszerű töredékek, de a szótárak címanyagában is meglehetősen tarka terminológiai egyveleg bontakozik ki előttünk. Kezdetben — természetesen — a latin címek voltak a jellemzők, nagymértékű változatosságban: *dictionarium*, *abecedarium*, *libellus alphabeticus*, *vocabularium* vagy egyszerűen csak *vocabula*, *index vocabulorum*, *dictionaryolum*, *syllabus vocabulorum*, *catalogus onamasticus*, *liber memorialis*, *primitiva vocabula linguae*, *lexicon*, *lekszikon*. Kettős címek: *nomenclatura seu dictionarium*, *Thesaurus-vel dictionarium*.³

A szótár szó mint nyelvészeti terminus viszonylag későn jelent meg hazánkban. A 18. század közepéig ismeretlen. Mint ez köztudomású, szavunk tudatos nyelvújítási erőfeszítés eredménye. Először 1767-ben találkozunk vele: *szótár, szókat magyarázó könyv* formában (PPB *lexikon* ca.). A „szókat magyarázó könyv” nyilván a német *Wörterbuch* hatására került az újdonsült terminus magyarázata céljából a *szótár* után. Egy-két 1767 előtről származó terminus, illetőleg parafrázis: *vocabula* 'nevek' (M), *nomina* 'nevek' (uo.),⁴ *neveskönyv* 'dictionarium', de 'nomenclatura' is (Sz.), *neveknek össze számlálattya* 'nomenclatura' (MA), másutt viszont a nomenclator magyar megfelelője: *nevének nevező* (PP), a nomenclatura viszont 'neveknek lajstromok, neveknek előszámlálások' (uo.). *Szótár* szavunk azonban még hosszú ideig nem lett teljes jogú tagja a magyar nyelvészeti terminológiai rendszernek. Márton József 1799–1800-ban megjelent munkájában a *lexikon* szinoním párjaként használja a *szókönyvet*: Új német—magyar lexikon vagyis szókönyv I. Az 1880-ban megjelent második rész (magyar—német) ugyanezt a terminust használja. Megismétlődik a terminus a későbbi kiadásokban is (1803, 1807, 1810–11). Ugyancsak Márton József 1816-ban megjelent munkája Három nyelvből készült oskolai *lexikon*; vagyis *szókönyv* . . . címet viseli, 1823-ban pedig csak *lexikon*: Német—magyar—deák *lexikon*. Ugyancsak a *szókönyv* szerepel az 1814-ben a szerző feltüntetése nélkül megjelent kiadványban: A németül tanuló magyar ifjúság számára készített magyar és német szókönyv (Nagyszében 1814). Malovetzky János 1827-ben megjelent munkájának a címében ugyancsak a *szókönyv* szerepel (Német—magyar . . . szókönyv). Fogarasi János 1833-ban megjelent munkájának címe: Diákmagyar műszókönyv . . . Pest, 1833; ugyanez a cím olvasható a második és a harmadik kiadásban is.

Szótár szavunk könyveimben 1834-ben jelenik meg: Philosophiai *műszótár* a Magyar Tudós Társaság által kibocsátva. A Társaság kiadványaiban a továbbiakban következetesen a *szótár* terminust használja: Magyar és

³ Itt jegyzem meg, hogy egyik-másik latin nyelvű megnevezés manapság is dívik. A Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette, fentebb már említett munka a Régi magyar glosszárium címet viseli. Ebben a kiadványban szerepel a *nomenclatura* is és a *nominal* meg a *glossza* is. A szerzők a *nomenclaturát* fogalomkörök szerint rendezett szóanyagok tárának, a *nominalt* és a *glosszát* pedig abécérendben megszerkesztett kiadványnak tartják (i. m. 11, 37, 41).

⁴ A két említett latin terminus arról is tanúskodik, hogy a *név* szónak — ezt később részletesen tárgyalom — több jelentése volt. Ez a magyarázata annak, hogy a *nomenclatura* mellett a *vocabularium* is helyettesíthette szótározandó szavunkat.

német *zsebszótár* I. (német—magyar rész) 1835, a második kötet (magyar—német rész) 1838-ban ugyancsak a *szótár* terminust használja. A Társaság állásfoglalása nem szüntette meg a terminusunk körül tapasztalható bizonytalanságot. Még 1826-ban is találkozunk *mesterszókönyv* címmel (Verseghy Ferenc lexikon terminorum technicorum azaz: Tudományos *mesterszókönyv*. Buda 1826). 1851-ben *Zsebszókönyv* cím olvasható Tánicsics Mihálynál, illetőleg *szótárcza* 1868-ban, Lengyel Géza viszont 1869-ben *szógyűjteményt* használ ugyancsak könyvcímekben. Még századunkban is előfordult a *szótár* helyett *szójegyzék* ugyancsak kiadványcímekben: Lomschitz Károly: Német szójegyzék. Szombathely 1912 (Melich 1905. 127—28, Sági 1922. 5—25).

Napjainkban már egységesen használják a terminust. Ha más műsót használnak, akkor az egységes fogalmon belüli sajátosságos jelentéstöltetet kívánják hangsúlyozni (lásd pl. a korábban már említett *nomenclatura* terminust). Az pedig vitathatatlan evidencia, hogy századunkban ismét létjogosultságot nyertek a nyelvészeti és szakirodalomban a korábbi latin—görög terminusok. Ilyenekre gondolok mint *vocalis*, *consonans*, *diftongus*, *fonetika*, *fonológia*, *morfológia*, *syntaxis* és társaik. Ezeket a magyar nyelvészeti terminológiai rendszer szerves részének tartom, ha tehát e rendszer kialakulását vizsgáljuk, mindenképpen számolni kell velük. Természetesen továbbra is fő feladatunknak a magyar nyelvű terminológiai rendszer kialakulásának a vizsgálatát tartom.

6. Köznyelvi előzmények

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy a tudatos terminus technicus-alkotás korszakában milyen köznyelvi szavakból meríthettek a grammatika-írók. A kezdetektől a 16. század végéig írásban fennmaradt szavak közötti tallózás eredményeit abc-sorrendben adom meg, és csak a legelső előfordulást mutatom be.

1610: *ábécé* 'Alphabet' (a középlatin *abecedarius*, *abecedarium* átvétele) (Marg. leg. 1; Mollai 1982. 170, 172)

1405: *ajak* 'labium' (Schl. 334)

1405: *alak* 'Puppe' (i. m. 2042)⁵

1560: *bélyeg* 'character, signum, figura' (Gy. 4552; a szót azért vettem föl, mert az egyik jelentése 'signum' később 'Zeichen' (G 109). Első előfordulását 'Brandmarke' jelentése miatt (1470) elhanyagoltam. L. még a *jel* szót.

1470: *betű* 'littera' (S II. 118)⁶

1520: *eset* 'casus' (GyöngyGl. 10)

1538: *fejezet* 'capitulum, rubrica' (P. B 1)

1405: *fog* 'dens' (Schl. 344; vö. *foghang*, *dentális*; sőt később: (1533) *a fognak belső részei* 'palatum' (M 688)

1533: *grmmatikatudó* 'grammatistes' (M 2348)⁷

⁵ Amint kitűnik, egészen más jelentésben szerepelt a 16. század második feléig a szó; amikor *terminus*-szá vált, a *forma* szinonimájaként szerepelt.

⁶ Későbbi jelentései: 'imago, signum, elementum, vox'.

⁷ Ugyanennél a szerzőnél a *grammaticus* 'ein Gelehrter, magyarázó', másutt az *agrammaticus*, *illiteratus* 'tudatlan, kevéstudó deák' (1560: Gy. 842), majd a *grammaticus* 'deák tudományú' (1600 körül: Br.).

1539: *hajtogatás* 'declinatio' (Sylvester Grammaticájában terminus technicus: Gr. 30)⁸

Hanglejtés szavunk a tárgyalt korszakban nem szerepel. Viszont megvan a *szónak nótáltatása* 'accentus': 1560 körül (Gy. 6), illetőleg *szónak felemelése* 'arsis, vocis elevacio' (uo.), illetőleg: (1585) *igének nótálása* 'tonus' (C 316).

1560 körül: *hasonlatosság* 'analogia, similis locucio' (Gy. 1377)

1560 körül: *hiábavaló éktelen beszéd* 'barbarolexis' (Gy. 2846)

1539: *hívó* 'vocativ' (terminus technicus Sylvester Grammaticájában Gr. 26)

1533: *idő* 'tempus' (M 61, 169; szavunk Sylvester Grammaticájában már terminus technicus: (1539) *idő* 'tempus' — Gr. 53, 72—73)

1405 körül: *íny* 'palatum' Schl. 350)⁹

1538: *írás* 'scriptura' (P. T 1)¹⁰

1585: *íz* 'articulus' (C 20)¹¹

1456 körül: *jel* 'signum' (S I. 135)¹²

1470: *jelen* 'praesens' (S II. 263)

1538: *jegy* (tulajdonképpen: *jelent*) 'significat' (P. f 1)¹³

1405: *jelentés* 'aparitor' (Schl. 2050)¹⁴

1549: *szóló* 'vocalis' (O 98)¹⁵

1539: *mássalhangzó* 'consonans' (Gr. 1: 7)¹⁶ (Sylvesternél terminus)

1527: *mennyiség* 'quantitas' (HS 5)

⁸ 1585-ben *lehajtás, meghajtás* 'declinatio' (C 76); korábbi előfordulásában, pl. 1490 körül csak az *ágak alá hajtogatván* 'demissis frondibus, ramis'-ként szerepel (SzalkGl. 115); l. még *szónak teröngetése* 'inflexio vocis' 1560 körül (Gy. 153).

⁹ Vö. 1550 körül: *torok vel iny* 'palatum, guttur' (K 1), 1577: *száj vel iny* 'palatum' (K 2), 1595: *iny* 'platum, der rachen' (V. 72).

¹⁰ Vö. 1577: *írás* 'stilus' (K 2), 1585: *írás, tudomány* 'literatura' (C 190), az *írásnak formája módja* 'stilus' (i. m. 300), 1590: *valakinek keze írása*: 'autographum, chirographum' (Sz. 192), *koporsó fölött való írás*: 'epitaphium' (i. m. 126), 1456 körül: *magyarázó írás*: 'glossa' (S. I. 210, 262; ez megismétlődik 1470-ben: i. m. II. 741).

¹¹ Vö. *magyaráz* 'articulare' (uo.), 1560 körül: *kéznek ízei vel cikkelyek* 'articuli' (Gy. 2108), 1590 körül: *cikkely* 'articulus' (K 2), *rész, cikkely* 'pars' (uo.), 1600 körül: *íz* 'articulus' (Br.), de: *ágazat* 'articulus' (DöbrK 128), a ThewrK 171-ik lapján viszont a *cikkely* 'beszéd, társalgás vagy írott szöveg kisebb szakasza, összefüggő része, törvény-cikk, bekezdés' jelentéssel szerepel (Mollay i. m. 215).

¹² Ugyanebben a munkában a *jegy* is 'signum' jelentéssel szerepel (i. m. 167). Bár az említett *jel* szó még messze nem terminus, hiszen jól tudjuk, hogy Saussure óta vált közkeletű terminussá. De érdemes itt felidézni Augustinus Aurelius jelfogalmát, amely szerint: „Signum est quod et se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit” (Patrologiae Cursus Completus XXXII. 1410).

¹³ Már *jelent* alakban: (1577) *jelenteni* 'indicare' (K II. 6), (1595) *jelenteni* 'declare, erklären' (V 26), *jelenteni* 'indicare, anzeigen' (uo.), *jelenteni* 'significare, zuwissen, thun' (i. m. 3). Ez sem terminus még a tárgyalt korszakban.

¹⁴ 1585: *megjelentés* 'significatio' (C 291), de: (1588) *szónak értelme* 'significatio vocis' (Fr. 58). NB. a TESz. szerint a *jelent* eredeti jelentése 'erscheinen', a 'significatio' jelentés a *jel* jelentéstani besugárzásának köszönheti létét.

¹⁵ Ugyanez megismétlődik 1595 körül (V 115). A *magánhangzó* a tárgyalt korszakban még nem bukkant föl, ugyanúgy, mint a *diphthongus* és a *consonans* magyar megfelelője sem. A két utóbbi Dévai Ortographiájában a latin eredeti terminussal szerepel, de mindkettőnek megadja parafrázisát. A *diphthongus*-ról pl. a következőket mondja: „oly betű, ki mind a két vocalisnak meg tartja erejét” (O 98), a *consonans*-ról pedig: „oly betű, kit ki nem mondhatni, hanem csak vocalissal” (uo.).

¹⁶ Vö. (1585) *consonans* 'egyező számú' nyilván: 'szavú' (C 61), *consono* 'együtt zöngök' (uo.).

1560 körül: *mód* 'modus' (Gy. 3942)

1585: *mutató* 'demonstrativus' (C 81)

1533: *nem* 'genus' (M 440)¹⁷

1538: *nyelv* 'die Zunge' (P E 4). Bár 1405-ben a *nyelv* már 'linguát' jelent (Schl. 352), aztán 'glossát', illetve 'glossust', amelyek mindenütt testrészt jelentettek (pl. *Buglossa* 'ökörnyelv' — S II. 9, *Cinoglossa* 'ebnyelv' — uo. stb.) Sylvester Grammaticájában a *nyelv* már egyértelműen 'linguát' jelent (Gr. I, 21). Dévai Ortographiájában *dedknyelv*, a *háromnyelvű* „trilingvis”, meg a *nyelv* már a latin *lingua* számára van lefoglalva (O 99, 319, 99), a *bilingvis* jelentése viszont 1560 körül: 'két nyelvű, hazug' (Gy. 128).

1380: *ok* 'ratio' (KönSjz. 26)¹⁸

1533: *szám* 'numerus' (M 2623)

1533: *számszavak* 'nomina numeralia cardinalia' (M 2622)

1405: *személy* 'persona' (Schl. 40)

1595 körül: *tagadás* 'negatio' (V 65)

1456 körül: *vádolja* 'accusat' (S I. 454)

1539: *vádoló* 'accusativus' (Gr. 26) ez már terminus technicus, ami sokáig fennmaradt. Ma már nem él terminus technicusként.

7. „Kezdetben vala az ige”

Nehezen lehetne kifejezőbb idézetet találni, mint a fejezetcímül választott újtestamentumi szövegrészt¹⁹ annak az érzékeltetésére, hogy *ige* szavunk milyen szerepet játszott a nyelvészeti terminológiai rendszer kialakulásában, milyen mértékű volt funkcionális megterheltsége, polyszémikus volta, milyen tényezők játszottak közre a szó szerteágazó jelentéstartalmának a kialakításában, és igen nagymértékű jelentésszűküléssel miért ez a szavunk vált az egyik legfontosabb *beszédrész* 'verbum finitum, verbum temporale; Zeitwort' anyanyelvi terminusává.

Annak ellenére, hogy szavunk az 1315 tájékán írt Gyulafehérvári Sorokban jelenik meg először: *igének tanoságában* (TESz.), az 1456 körül írt *Sermones Dominicales* a latin *verbum* megfelelőjeként nem ezt használja, hanem a *beszédet* (S I. 265).²⁰ A TESz. az *ige* alábbi jelentéseit szótározza: 'szó, Wort; isten szava, Wort Gottes'.²¹

¹⁷ Sylvester Grammaticájában (1539): *nem* 'genus' (Gr. 13, 72–73), tehát itt már terminus technicus, ugyanakkor Pesti 1538-ban megjelent Nomenclaturájában a *nem* 'generatio' (P Q 2). 1560 körül pedig 'fajta' (Gy 231).

¹⁸ Az 1520-ból való Gyöngyösi Glosszák-ban viszont a jelentés már: 'causa' (GyöngyGl. 61).

¹⁹ János evangéliumának a Prefációja: Káldi 1626. 984.

²⁰ Szeretném sürgősen leszögezni, hogy sem a *Sermones Dominicales*-ből idézett *verbum*, sem a még korábban följegyzett *ige* nem a mai értelemben használt *verbum finitum* (Zeitenwort) funkciójú beszédrész, ilyen jelentésű terminusként a tárgyalt korszak végéig nem találkozunk vele. Erre később részletesen kitérek.

²¹ Az utóbbit a Münchener Kódexben szereplő *ige* jelentéseként adja meg és megjegyzi hozzá, hogy ez a jelentés „az eredeti latin *verbum* 'isten szava' (tulajdonképpen 'ige') hatására keletkezett”. Ide csak annak a megjegyzése kívánczik — amint erre később részletesen kitérek —, hogy „az eredeti latin *verbum*”-nak nemcsak ez a jelentése, ugyanúgy mint az újlatin nyelvek egyikében és másikában is igen sokszínű jelentéstartalmával találkozunk. A *Sermones Dominicales*-ban szereplő *isten igéje* 'verbum Dei' szerkezet is tautologikus jellegű volna, ha a *verbum* nemcsak *igét*, hanem *isten igéjét* is jelentette volna a 15. század közepén följegyzett írásban (S. I. 341).

A TESz.-nek a szó etimológiájával foglalkozó részében olvasható megállapításait, pontosabban a Nagyszótár cédulaanyagának 1874-ből származó adatát, amely szerint az ige „természetfeletti erejű mondat, szólás, szó; Zauberswort”, továbbá: „a magyarba került ótörök szó... jelentése pedig 'szó, varázsszó' lehetett”, fontosnak tartom. Hogy a 14. század közepétől fennmaradt glosszák, nominálok szerzőinek a nyelvszemléletében milyen nagymértékű jelentésszóródással szerepelt *ige* szavunk, ennek illusztrálására néhány példát: a már említett 1456 körüli időből származó adaton túlmenően még 1470: *jeles beszédet, jeles igét* 'verbum sententiosum' (S II. 599), 1533: *ige* 'dictio, Ein wort, Verbum idem' (M 2546), *kis ige* 'parva dictio, Eyn wortlen, Verbulum idem' (i. m. 2547), *két ige* 'Oratio, Eyn red' (i. m. 2548), 1538: *az igékről* 'de verbis et orationibus, Von dem Wort und der Rede' (P C 1), *az igéről és az szólásról* 'de verbis et orationibus, Von dem wort und der rede' (i. m. X 3: Cap. 1), *ige* 'verbum, Das wort' (uo.), *sokféle hasznos igékről és beszédekről* 'De nominibus diversarum rerum utilium, von den namen' (i. m. e 1), 1549: *ige* 'vox' (O 98), *igécske* 'szócska' (pl. *az, ez*: i. m. 102), 1560: *tettes igék* 'Apparitura verba' (Gy. 1721), *rövid beszéd ige* 'Brevilogia' (i. m. 3276), 1585: *ige, szó, mondás, beszéd* 'verbum' (i. m. 326), *ige, szó, mondás, beszéd* 'vocabulary' (i. m. 334), *ige* 'vox' (i. m. 309), *az igének czikkelye* 'syllaba' (uo.), *igéknek nótálása* 'tonus' (i. m. 316), 1585 körül: *ige* 'dictio' (GörGl. 2), *egész ige* 'oratio' (uo.), 1590 körül: *ige* 'Dictio, verbum' (Sz. 193), *kis ige* 'Dictiuncula, verbullum' (uo.). Szavunk etimológiájához még egy derivátum és egy szerkezet megemlítését tartom fontosnak: 1456 körül: *megigézte avagy reasztotta* 'rügen, schelten' (S I. 329), 1550 körül: *varázsigével megbűvöl* 'bezaubern' (K; mind a két adat a TESz. *igéz* szócikkéből való).

A felvillantott nyelvi adatok — úgy gondolom — beszédesen bizonyítják *ige* szavunk poliszémikus megterheltségét. Egyaránt jelent *szót, beszédet, beszélést, mondást, betűt, szótagot, sőt névelőt meg névmást* is.

Fentebb már szó volt arról, hogy a latin *verbum* 'beszéd'-et is jelent (1456 körül: S I. 265). Egy 1538-as adatban az *ige* és a *beszéd* szinonimák: *igékről és beszédekről* 'De nominibus' (P. e. 1.), 1560 körül: *rövid beszéd* 'Afforismus: sermo brevis' (Gy. 729), *rövid beszéd ige* 'Brevilogia' (i. m. 3276), 1577: *korpázo beszéd* 'satura' (K 2), *beszéd* 'oratio' (uo.), *lassú beszéd* 'sermo' (uo.), 1590 körül: *bő beszéd* 'oratio' (Sz. 193), *rövidedőn való beszéd* 'oratiuncula' (uo.), *beszéd* 'fabula' (i. m. 194), 1595 körül: *beszéd* 'sermo: Red, sprach' (V 2: 97), 1600 körül: *igaz beszéd* 'analogia, allegoria' (Br.), *homályos beszéd* 'allegoria' (uo.), *ékes beszédű, jó nyelvű* 'benelinguatus', *éktelen beszéd* 'barbaris' (Gy. 2846); vö. *gorombául szólni* vel *gorombán cselekedni* 'barbarizare' (i. m. 2833), *éktelen gonosz beszéd* 'mala locutio' (i. m. 3434), *két beszédű* 'bilocus' (i. m. 3086), *csuf beszéd* 'pakocsa' (i. m. 344). Ugyancsak a Gyöngyösi Szótártörökében a *beszéd* a szó szinonimája: *prédikátornak tiszta beszéde: szava* 'canicius' (i. m. 3719).

Szavunk etimológiája egyértelmű: az ógyházi szláv *beszeda* 'beszélgetés, szó'. A magyarba 'beszéd, szó' jelentéssel jött (I. TESz. *beszéd* ca.).

Beszéd szavunk tehát a szlávból való átkerülése korszakában szinonimája volt a *szónak*. Ugyanúgy, mint az *ige* és a *beszéd*, a *szó* is meglehetősen sokrétű jelentéstartalommal vált a magyar szókincs elemévé, és e jelentéstartalom egyes aspektusai alapján sokatmondó egyezéseket mutat föl az *igével*. Érdemes tehát szavunknak a magyar szókincsbe való kerülését, korabeli jelentéseit és a velük kapcsolatos változásokat szemügyre venni. Az ugor

korból származó *szó* a törökből került az ugor alapnyelvbe. A török megfelelő szavak jelentései: 'szó, beszéd, mondás, történet, hír, üzenet, hírnév, dicsőség, újdonság, örömhír' (TESz. *szó* ca.). A rokonyelvekkel összevetett alakváltatainak az alábbi jelentéseit szótározza a TESz.: 'zajgó, szó, hang, felkiáltás, ima, dallam, jajszó, zokszó, énekszó'.

Nyelvünkben az első fennmaradt írásbeli adat az 1213-ból származó és 1550-es átíratban ránk maradt Váradi Regestrumban olvasható az alábbi jelentésekkel: 'hang, Stimme, Ton; kiáltás, Ruf'. Az Oklevél Szótár egy 1326-ból származó és 1331-es átíratban ránk maradt *szót* ugyanezzel a jelentéssel szótározza. 1300 körül 'beszéd, Rede; kijelentés, kérés, intelem, ígéret, vélemény stb.' a *szó* jelentése. 1350 körül: 'a nyelv legkisebb önálló értelmű egysége: Wort'. 1518 körüli időből származó PeerK-ben: 'beszélgetés, tárgyalás, vita; Gespräch, Unterredung, Wortwechsel, Debatte', Pesti Újtestamentumában (1536) 'szóhasználat, szófűzés, kiejtés; Wortgebrauch, Worfügung' jelentéssel szerepel (106. Az adatok a TESz.-ből valók).

Még néhány további adat a *szó* poliszémikus jellegének a kidomborítására: 1456 körül: *szóval* 'voce' (S I. 4), 1470: *szava* 'verba' (S II. 16), *szóval* 'voce' (i. m. 108), *szóti* 'verbum' (i. m. 286), 1490 körül: *szavait* 'carmina' (SzalkGl. 8), 1538: *szó* 'vox, stym' (P F 3), 1560 körül: *tiszta beszéde, szava* 'Canicius, clara . . . voce' (Gy. 3719), 1577: *beszéd, szó* 'oratio' (K 2), 1585: *idegen szavu, zordon szavu, darabos* 'barbari' (C 26), *idegönül, parasztlul* 'barbare' (uo.), *szó* 'vox' (i. m. 334), *szó, beszéd* 'eloquium' (i. m. 102), *szólás* 'locutio' (i. m. 191), *kevélyen való szólás* 'superbiloquentia' (i. m. 306), 1595 körül: *szó, zöngés* 'Sonus, Ton, Klang' (V 19), *szó* 'Verbum, Wort' (i. m. 111), *szó* 'Vocabulum, Ein-nammen' (i. m. 115), *szó* 'Vox, Stim' (i. m. 116), *szó* 'Szlovo' (i. m. 121), 1600 körül: *szó* 'dictio' (Br.). Továbbképzett formája 1456 körül: *szózatya* 'sermo' (S I. 108), 1590 körül: *szózat* 'Sonux vox' (Sz. 110), *szózat* 'Vox' (i. m. 193). Összetételben 1538 körül: *különb különb szóbeszédekről* 'Nominibus et pronomibus' (P C 1), *különb különb szóbeszédekről és szójárásról* 'De nominibus et pronomibus comparatiuis' (i. m. Z. 4). Az első pillantásra meg lehet állapítani, hogy a *szó* legalább olyan mértékben poliszémikus, mint az *ige* és a *beszéd*. Itt a két alkalommal előforduló 'verbum' jelentésre kívánom felhívni a figyelmet.

Miről árulkodik az említett szavak rendkívül sokrétű jelentéstartalommal rendelkező jellege? Elsősorban arról, hogy minden egyes nyelvben nagyon fontos szerepet töltenek be ezek a szavak, illetőleg kifejezések: mindegyik a társadalmi kommunikáció folyamatának a verbális eszköze! Mint ilyenek, igen nagy hatással rendelkeznek vagy legalábbis rendelkezhetnek „. . . die Wirkung von Wörtern ist eine reale Macht” — írja G. Klaus Die Macht des Wortes c. alapvető monográfiájában (42). A hivatkozott könyvcím egyben a nyelvi jel (*ige, szó* jelentése pragmatikai aspektusának a fontosságáról is tanúskodik. Vagy gondoljunk csak a napjainkban is élő és ható szemantikus filozófia lényegére, amit egy kicsit tömörítve úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nyelvi jel nem a jelet használó ember tudatában visszatükröződő objektív valóság „lenyomat”-a, tehát nem tükrözött valóság, és mint ilyen, az objektív valósággal szemben nem másodlagos, hanem a nyelvi jelnek „valóságteremtő” funkciót tulajdonítanak. Ha ez a nézet napjaink társadalmi ismerettömegének ellenére is egyes teoretikusok fejében megtalálható, milyen nagy mértékben abszolutizálódhatott „a szó hatalma” a világ megismerésének a hajnalát megelőző korok primitív hitvilágában. „A primitív néphit (babona, mitológia)

különböző fogalmi kelléktárában igen előkelő helyet foglal el a *ráolvasás* ('varázserejű szavak egymás után történő elszámlálása, elmondása') különféle formája, az *igéz, megigéz* terminusok misztikus erejébe, földöntúli hatalmába vetett hit gondolata" írtam — 16 évvel ezelőtt (Kovács 1960. 28).

A fejezet címének választott idézet („kezdetben vala az ige”), ugyan-csak az *ige*, a *szó*, a szellem elsődlegességéről tanúskodik. Hogy semmi félre-értés vagy belemagyarázás ne lehessen, idézem János evangéliumának egész prefációját, amely a következőképpen szól: „Kezdetben vala az ige, és az ige Istennél vala, és Isten vala az ige” (Káldi 1626. 984). Továbbá: „És az ige testté lón, és bennünk lakik” (uo.). Tekintettel arra, hogy Káldi a kanonizált Vulgátát fordította le, a mai Újszövetség három és fél évszázad távlatából majdnem szó szerint ugyanígy fordítja az adott szöveghelyet: „Kezdetben volt az Ige, ez az Ige Istennél volt, Isten volt az Ige” (Újszövetség 428).²²

Mint ez köztudomású, a világ összes bibliafordításának az őforrása görög, illetőleg latin nyelvű szöveg. Mindenképpen érdemes tehát az inkrimi-nált részt összevetni velük, de a nagyobb európai nyelvekre történő fordít-ásokat is hasznos ebből a szempontból vallatóra fogni.

Görög: „En arche en ho logos, kai ho logos en pros ton theon kai theos en ho logos” (Erasmus 1519. 188), „Kai ho logos sarx egeneto kai esklosen en hemin.” (uo.).

Latin: „In principio erat verbum, et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum” (Vulgata 184), továbbá: „Et verbum caro factum est, et habi-tavit in nobis” (uo.).

Angol: „In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God” (Bible 1074), továbbá: „And the Word was made flesh, and dwelt among us . . .” (i. m. 1075).

Francia: „Au commencement étoit la Parole, et la Parole étoit avec Dieu, et cette Parole étoit Dieu” (Ostervald 1724. 96), továbbá: „Et cette Parole a été faite chair, et a habité entre nous” (uo.).

Német: „Im Anfang war das Wort, und das Wort war bey Gott, und Gott war das Wort” (Luther 1522—1546. 327), továbbá: „Und das Wort ward Fleisch, und wonet unter uns” (uo.).

Orosz: „V načale bülo Slovo, i Slovo bülo u Boga, i Slovo bülo Bog” (Novüj zavet 215), továbbá: „I Slovo stalo plotyijn i obitalo s nami” (uo.).

A magyar *ige* szónak a különböző nyelvű bibliai idézetek tanúsága szerint a megfelelői: *logos, verbum, word, parole, Wort, slovo*. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a felsorolt terminusok jelentését, valamennyiben igen előkelő helyet foglal el a mai magyar *szó* jelentése. A görög *lego* > *logos* alábbi jelen-téseit olvashatjuk Frisknél: 'das Berechnen, Rechenschaft, Berechnung,

²² Az idézett evangéliumi szövegrész már 1466-ban az első újszövetségi fordítás-torzóban, az úgynevezett Huszita Bibliában is csaknem szó szerint így hangzik: „Kez-detben vala az ige és az ige vala istennél és isten vala az ige” (Nyíri 1971. 332.), továbbá: „és az ige lótt testté és lakozik mübennünk” (i. m. 333). Sylvester Újtestamentumának idevágó részében az *ige* helyett annak szinonim párja, a *beszéd* olvasható: „Kezdetben vala az beszid, és az beszid az istennél vala és az isten vala az beszid” (Sylvester 1541. 126). Még Károli bibliafordításának idevágó része érdemel említést: „Kezdetben vala amaz ige, és az ige vala az istennél és az az ige isten vala” (Károli 1590. János ev. I. 1), „és amaz Ige testté lótt, és lakozott mi közöttünk. . .” (i. m. I. 14); Károliért idéztem, hogy már itt utaljak a forrására, Erasmus bilingvis (görög és latin nyelvű) biblijára, amelyben mind a két idézett helyen a *verbum* helyett *Sermo ille* szerepel. Annyi az eddig elmondot-takból is megállapítható, hogy a *verbum*, a *sermo*, az *ige* meg a *beszid* szinonimák.

Ansehen, Grund, Vernunft, das Sprechen, Rede, Wort, Erzählung, Schrift' (Frisk 1970. *logos* ca.). De feltétlenül meg kell szívelelnünk mindazt, amit a Dictionnaire encyclopédique mond a *logos*ról: „... (gr. *logos* raison et verbe) Philos: Entité divine personifiant la raison, la source des idées dans la philosophie antique, et considérée, partic. par les stoiciens, comme créateur qui pénètre toutes choses. Un des aspects de la divinité, dans la philosophie néoplatonicienne. Theol. Le verbe de Dieu, seconde personne de la Trinité” (Mortier 1953. 3287). Nem lehet félreértés! A *logos* maga a Teremtő, aki minden dolgok létrehozója, az istenség egyik aspektusa, az Isten szava, a Szentháromság második személye! Ezzel a súlyos ideológiai teherrettellel, szemantikai poggyással indult el a szó európai vándorútjára.

A latin *verbum* 'Wort, Verbum' szót az etimológusok a *logos* tükörfordításának tartják: „Bed. Lw. nach *logos*” (Walde—Hofmann 1938. *verbum* c.a) A szó etimológiája közismert, azt itt nem részletezem, csupán a szóval etimologikus kapcsolatban lévő más nyelvű szavak és kifejezések jelentéseire mutatok rá: 'Redner, Wort, Rede, Gebot, Wille, Ordnung, Gesetz, Eid, Arzt, Zauberer, Hexenmeister, magische Formel zum Verhexen der Flintenkugeln, Schwung, Begeisterung, Ausdruckweise, Sprichwort, Scherz' (Meyer 1935 *verbum* ca.).²³ A mai 'verbum finitum' jelentés jelentésszűkülés eredménye. Az angol bibliafordításban a latin *verbum* megfelelője *word*. Ezt az angol szót úgyszintén a latin *verbumból* származtatják, és az eredeti jelentését egy 'kimondott dolog'-ban jelölik meg (Skeat 1901. *verb* ca.). Ha ez a szó a latin *verbum* tükörfordítása, akkor áttételesen a *logos*-szal is etimologikus kapcsolatban van, és mindazon jelentésárnyalatok fölvételére képes, amelyekről fentebb szó volt. A mai 'verbum finitum' ugyancsak jelentésszűkülés eredménye, egyébként ma egy külön szó van rá, ez pedig a *verb*.

A francia *verbe* szó ugyancsak a latin *verbum*-ra megy vissza, és jelentése: 'mot, parole' (Mortier 1953. *verb* ca.). Amint a francia nyelvű bibliai idézetből kitűnt, ott a latin *verbum* francia megfelelőjeként nem a *verb*, hanem a *parole* szerepel. Érdeemes megjegyezni továbbá, hogy mit mond még Mortier a *verb* szóról: „Dans la philosophie platonicienne. Dieu considéré comme contenant en soi les archétypes de toutes choses”, továbbá: „Second personne de la Trinité chrétienne, le Fils de Dieu: Et verbum... Le Verb s'est fait chair” (uo.).

A német *Verb* 'Verbum, Zeitwort' „Gelehrte Entlehnung nhd. Zeit aus lat. *verbum* 'Wort'.” (Duden. Band 7, 736.). A jóval később tudatosan létrehozott grammatikai műszó, a *Zeitwort* tehát ősrököntségben van a *Wort*-tal.²⁴

Kluge szintén a *verbum* német megfelelőjének a *Wort*, illetőleg a *Zeitwort* szavakat tartja, meg is jegyzi a *Zeitwort* után: „für lat *verbum* (*temporale*)” (Kluge 1975. *Wort* ca.). A „nagy Grimm” ugyancsak a szónak a *verbum*-mal való összevetése mellett foglal állást. Véleménye szerint a szónak két jelentése van, éppúgy mint a latin *verbum*-nak: „Wort bezeichnet einerseits eine zusammenhängende rede (I), anderseits ein lautgebilde bestimmter bedeutung als kleinste sinneinheit der rede” (Grimm 1913. 1473). A német *Wort* szót tehát egy összefoglaló fogalomnak tartja, mégpedig olyan fogalomnak, amely egyes

²³ Vö. *Vox* 'Laut, Ton, Schall, Stimme, Wort, Rede, Spruch' (Walde—Hofmann i. m. *vox* ca.).

²⁴ Itt jegyzem meg, hogy a Duden a *Zeitwort* szót nem is szótározza.

szavakból áll össze. Az alábbi jelentésaspektusokat említi meg: 'die aussage, der ausspruch, die rede und das reden', majd összeveti a latin *verbum*, *dictum*, *dictio*, *oratio* szavakkal (uo.).²⁵

A mai oroszban a magyar *igének* a megfelelője a *glagol*, amelynek a jelentése, grammatikai funkciója: 'verbum' (Vasmer 1953. *glagol* ca.). Ezen a helyen Vasmer megjegyzi azt is, hogy a szónak 'Wort, Rede' jelentése is van, amit főleg nem grammatikai írásokban használnak. A Biblia nyilván ebbe a kategóriába tartozik, és nem véletlenül került a latin *verbum*-nak megfelelően az orosz változatba a *slovo*. Vasmer is tudatos tükörfordításnak tartja a *glagol* szót: „Der grammatische Ausdruck ist eine Lehnübersetzung aus griech. *réma*, wie auch lat. *verbum*” (uo.).

A különböző nyelvű bibliaidézetek és az etimológiai tallóztatások eredményeit nem kívánom részletesen összefoglalni — az egyes részletek önmaguk helyett beszélnek —, csak arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért „vala kezdetben az ige”, és miért ez a szavunk vált a legfontosabb beszédrész terminus technicusává.

KOVÁCS FERENC

Irodalom

- BALÁZS J. (1956), A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. I—II. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- BALÁZS J. (1956a), A nemzeti nyelvek nyelvtani irodalmának kialakulása. A vlugáris nyelvek harca a latin ellen. Magyar Tudomány 7—12: 313—322.
- BALÁZS J. (1958), Sylvester János és kora. Budapest.
- BALÁZS J. (szerk. (1980), Nyelvrendszer és nyelvhasználat. Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Kézirat. Budapest.
- BALÁZS J. (1980a), A magyar deákság. Budapest.
- Bible, The Holy Bible ... a.d. 1611. Újra kiadva: London é. n.
- Biblia (1523), Biblia sacra utriusque Testamenti ... recognita et emandata. Nuremberga.
- DUDEN (1963), Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. In: Der große Duden. Band 7. Mannheim.
- ERASMUS, R. (1519), Novum Testamentum. . . Basileae.
- FR. (1688), FRANKOVICS G., Hasznos és Fölötte szükséges könyv. Monyorókerék.
- FRISK, H. (1970), Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- G (1984), BERRÁR J.—KÁROLY S. (szerk.), Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest.
- Gr. 1539, Sylvester J., Grammatica Hungaro—Latina ... Újsziget.
- GRIMM (1913), GRIMM, J.—GRIMM, W., Deutsches Wörterbuch 14/2—7. Leipzig.
- HS (1527), HEIGENDORF—SYLVESTER, Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae.
- KÁLDI GY. (1626), Szent biblia az egész kereszténységben bevött régi deák bötüből magyarra fordította a Jésus-alatt vitézkedő társaság-beli Nagy-Szombati Káldi György pap. Bécs.
- KÁROLYI G. (1590), Szent Biblia. Magyar nyelvre fordítottatott Károlyi Gáspár által. Visol.
- KLAUS, G. (1964), Die Macht des Wortes. Berlin.
- KLUGE, FR. (1975), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin—New York.
- KOVÁCS F. (1960), Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Budapest.
- KOVÁCS F. (1983), Köznyelv, szaknyelv. MNy. 79: 21—28.
- LUTHER, M. (1522—1546), D. Martin Luthers Deutsche Bibel. 1929.⁶

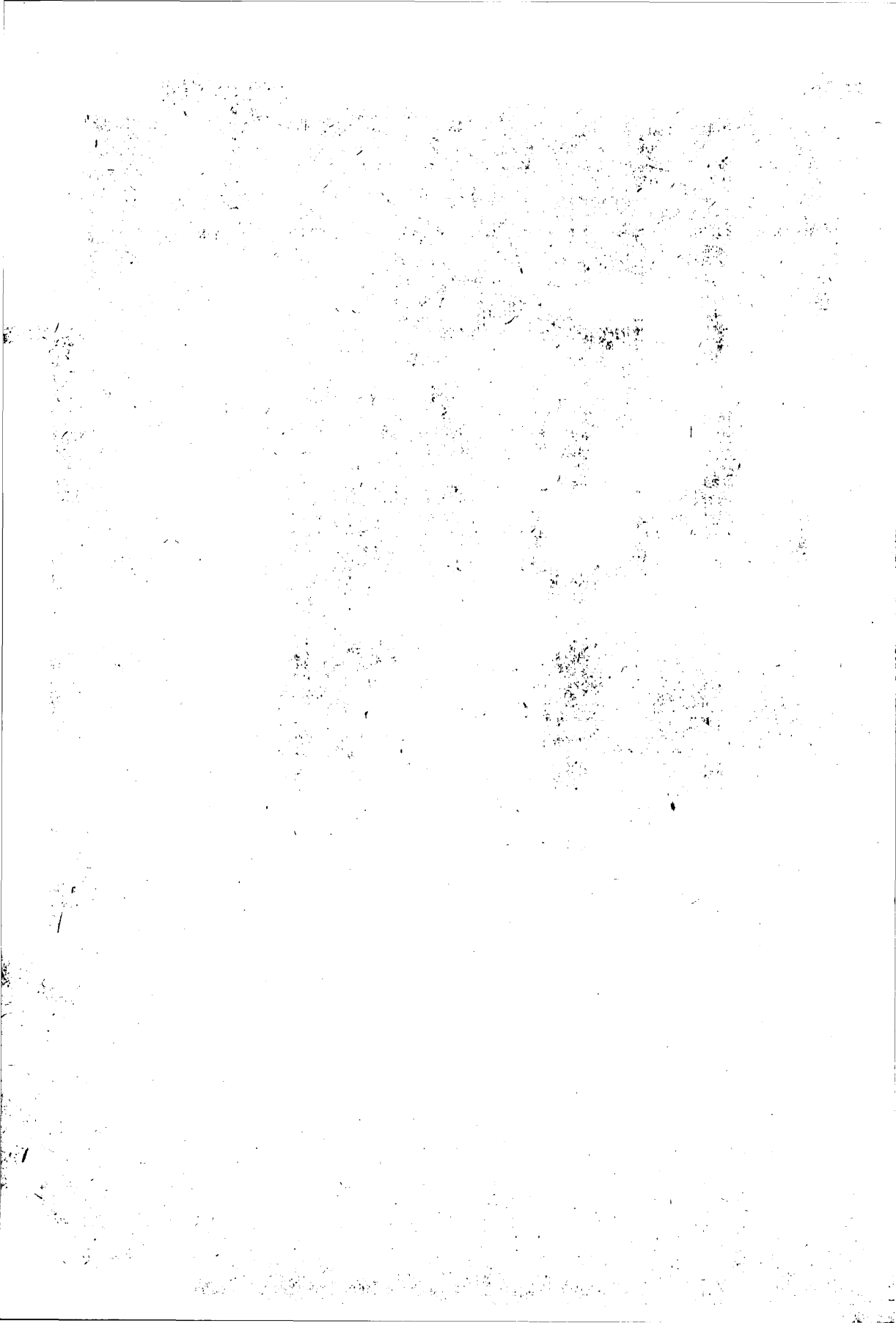
²⁵ Kluge jegyzi meg (1975. 878), hogy csak a 18. század második felében (1762) Gottsched használja a *Zeitwort* szót, jobbnak tartja, mint a *verbum*-ot. Adelung viszont 1782-ben átveszi ugyan, de később (1786) mint nem megfelelőt elveti; a *Zeitwort* szó 1796-tól nyer végleg polgárjogot a német szókinésben, mint grammatikai terminus technicus (uo.).

- MELICH J. (1905—1907), A magyar szótáriróadalom. NyK 35: 127—51, 283—331; 36: 24—57, 165—206, 288—308; 37: 22—51.
- MELICH J. (1906), Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. AkNy-Ert. 19/9: 3—105.
- MÉSZÁROS I. (1961), Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. Magyar Könyvszemle. 371—398.
- MEZEY L. (1979), Deáksg és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest.
- MEYER (1935), MEYER—LÜBKE, Romanisches etymologisches Wörterbuch.³ Heidelberg.
- MOLLY K. (1982), Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest.
- MORTIER, R. (1953), Dictionnaire encyclopédique Quillet.⁷ Paris.
- NYIRI A. (1971), A Müncheni Kódex 1466-ból. Budapest.
- Novúj zavet (1879), Novúj zavet goszpoda nasego Iszusza Chriszta i pszaltiri. Sanktpe-terburg.
- O (1549), DÉVAI M., Ortographia Ungarica . . . Krakko.
- OSTERVALD, J. F. (1724), La sainte Bible. . . Amsterdam—Rotterdam.
- PESTI G. (1536), Novum Testamentum. . . — Új Testamentum magyar nyelven. Vienne. Hasonmás kiadás az MTA által: Budapest 1895.
- SÁGI I. (1922), A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. Budapest.
- SKEAT, W. W. (1901), A Concise Etymological Dictionary of the English Language. Oxford.
- SYLVESTER (1541), J., Új Testamentum magyar nyelven . . . I—II. rész. Újsziget.
- TURÓCZI—TROSTLER J. (1933), A magyar nyelv felfedezése. Budapest.
- Újszövetség (1967), Újszövetségi Szentírás. A görög eredeti szövegből a fordítást a magyarzó jegyzetekkel készítette a Szent István Társulat Szentírás Bizottsága. Budapest.
- Vulgata (1913), Novum Jesu Christi Testamentum. Vulgatae editiones. Ratisbonae et Romae.
- VASMER, M. (1953), Russisches etimologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- WALDE—HOFMANN (1938), Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

Die Anfänge der Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie

von FERENC KOVÁCS

Der Autor behandelt, unter welchen gesellschaftlichen Verhältnissen der Bedarf der Schriftlichkeit in Ungarn aufgetreten ist und was für Anforderungen dieser gesellschaftliche Bedarf gegenüber dem anfänglichen ungarischen Schulungssystem gestellt hat. Die Produkte der ehemaligen Schriftlichkeit (Glossarien, Nominalen, Wörterbuchfragmente) sind untersucht worden, was für gemeinsprachliche Elemente sie enthalten, die später linguistische Termini Technici geworden sind. Es wurde eingehend behandelt: die Polysemie des ungarischen Wortes *ige* 'szó, főnév, szólás, beszéd, verbum (finitum)' als Lehnübersetzung des griechischen—lateinischen *logos, verbum*, als Equivalent des englischen *word, verb*, französischen *parol, verb*, deutschen *Verb, Wort, Zeitwort* und russischen *slovo, glagol*.

A baskír—magyar kérdés nyelvi vetületben

A magyar őstörténet a honfoglalással születik meg. A 9. század végén a Kárpát-medencében végleges hazát találó, majd mintegy száz év múltán államot alapító magyarság számára mindaz, ami a Kárpát-medencét megelőző tartózkodási helyeire vonatkozó emlékezés vagy ismeret volt, e pillanattal vált megőrzésre vagy kivetésre ítélt történetté. Sajnos az utóbbi, a kivetésre ítélt tudás jóval nagyobb volt, hiszen az európai feudalizmusba betagolódo magyarság felejteni akarta „pogány” múltját, s mindaz a kevés, ami Árpád-kori krónikáinkban fennmaradt a régi hagyományokból, jószerevével a krónikások akarata ellenére és igen esetlegesen menekült meg a feledéstől. A magyar őstörténet gondolati modelljei maguk is a nyugati középkor szülöttei, így maga az „őshaza” fogalom is. Minden népnek szüksége volt őshazára, s a magyar krónikák ezt az antikvitás és az európai középkor toposzai között találták meg, koronként más névvel illetve az őshazát, ahonnan a magyarok kijöttek. Egyik őshaza-elmélet a másiknak adta át helyét, sokszor párhuzamosan élt több őshaza-elmélet, de egyben mind megegyezett: akár Szkítia volt, akár Magna Hungaria, akár Jugria, a tényleges magyar őshazához vagy valamely létezett magyar őstörténeti hagyományhoz egyiknek sem volt köze. A magyarság, úgy tűnik, hogy az általános keleti származástudaton kívül minden mást elfelejtett az őshazáról, s őstörténetéről is a keresztény Európa kulturális és szemléleti keretein belül kezdett gondolkodni. Az üdítő friss tudást csak Julianusnak és domonkos társainak utazásai hozták meg a magyar tatárjárást megelőző években. Julianus útja s a keleti magyar töredékek azonban már a 14. században feledésbe merültek, de a keleti missziókkal kapcsolatos egy újabb őshaza elnevezés, mely a tatárjárás után a 13. század második felében került bele az Ákos mester által szerkesztett krónikába és Kézai Gestá-jába. A lényegében azonos szövegezésű rész Kézainál így hangzik: *Sciticum enim regnum comprehensione una cingitur, sed in regna tria dividitur principando, scilicet in Barsatiam, Denciam et Mogoriam.*¹ Szkítia a hagyományos őshaza fogalom, melybe három más őshaza elnevezést présel be a krónikaszerkesztő; *Dencia* és *Mogoria* nyilván az anonymusi *Dentumoger*-ből keletkezett „hasadással”, a harmadik terminus azonban, mely *Baskiriá*-ra utal különböző átírásokban, újkeletű. Honnan vehették Ákos mesterék az új értesülést? Nyilván csak a mongolkori nagy ferences utazóktól, Plano Carpinitól és

¹ SRH I, 146. Variáns: *Barsaciam*. A Budai Krónika és a Képes Krónika e helyét l. SRH I, 253; itt *Bascardiam*, *Bastardiam* név szerepel.

Rubruktól, akik a julianusi Magna Hungariát Baskíriával azonosították.² Nem itt a helye most, hogy ennek az azonosításnak a gyökereit vizsgáljuk, itt csak azt a tényt kell leszögeznünk, hogy Baskíria, mint magyar őshaza nem szerepel Julianusnál, következésképpen *Baskíriának* mint magyar őshazának a feltűnése a magyar krónikában sem nemzeti hagyományból, sem a magyar domonkosok híradásából nem eredhet, hanem nyugati eredetű.³ Ettől kezdve, tehát a 13. század második fele óta létezik Baskíria, mint az egykori magyar őshaza elnevezése az európai és magyar őstörténeti elméletekben. A *baskír* és *magyar* népnévnek legkülönbébb alternatív használata, sőt összekeverése azonban már mind a 9–10., mind a 13. századi mohamedán történelmi és földrajzi irodalomban ismert, az európai tudományosság viszont csak a 18. századtól kezdődően ismeri meg ezeket a magyar őstörténet szempontjából alapvető arab-perzsa műveket. Ettől fogva a 13. századi európai forráscsoport (Julianus, ferences utazók, magyar krónikák) és a mohamedán források egyre bővülő köre alapján alakulnak ki a legkülönbébb elméletek a baskír és magyar nép közti kapcsolatokat illetően, a teljes tagadástól a tökéletes azonosság gondolatáig bezárólag szinte minden lehetséges elmekombinációt kimerítve. E két forráscsoporthoz a múlt század fordulóján még egy járult: Pauler Gyula a 9–10. századi magyarság két, Bíborbanszületett Konstantin császár által feljegyzett törzsének, a *Gyarmat*-nak és *Jenő*-nek felfedezni vélte baskír megfelelőit a 18–19. századi baskír törzrendszer *Yurmati* és *Yänay* törzsneveiben, Jankó János pedig baskírföldi helyneveket a magyar nyelv alapján próbált magyarázni.⁴ Mindkét elképzelésnek utóbb terjedelmes irodalma alakult ki, s a magyar és baskír nyelv közti kölcsönhatások kérdése is felmerült a későbbiekben. A baskír–magyar kapcsolatoknak ezt az utóbbi, Pauler által elindított érvvonulatát némileg egyszerűsítve a baskír–magyar kérdés nyelvi aspektusának vagy vetületének nevezném, lévén, hogy az összes itt felvetett kérdés háttérében a nyelvi érintkezés problémája áll.

Áttekintvén a baskír–magyar kérdés kialakulásának folyamatát, azt hiszem ma sem fogalmazhatnánk meg találóbban e kérdés kutatásának a lényegét, mint Ligeti Lajos mintegy húsz évvel ezelőtt: „E három feltevés, valljuk meg, kevés ahhoz, hogy belőlük egyértelműen valóságot hámozhassunk ki, és sok ahhoz, hogy a feltevések lehetőségét fenntartás nélkül elháríthassuk

² Plano Carpininél: *Baschari, id est Hungariam magnam*; Rubruknál: *Pascatu, que est maior Hungaria* (A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I. Quaracchi—Firenze 1929. 73, 181*).

³ Nem érthetek elvileg egyet Györffy György érvelésével (Napkelet felfedezése. Budapest 1965. 22–3), mely szerint, ha a Ricardus-jelentésben a magyar őshaza neve Magna Hungaria, Plano Carpininél meg Magna Hungaria azonos Baskíriával, Kézainál pedig a magyar őshaza egyik neve Baskíria, akkor világos, hogy e három különálló forráscsoport alapján Magna Hungaria egyenlő Baskíriával. Györffy érvelése logikailag kiváló ($A = B, B = C$, tehát $A = C$), de őstörténeti következtetésnek sematikus, ugyanis nem számol az egyes forráscsoportok forrásértékével és az egymásra hatások lehetőségével. A hallgatásból nehéz érvelni, s mivel a Magna Hungaria = Baskíria azonosítás csak a ferences utazóknál van meg, a magyar krónikairódalom is nagy valószínűséggel innen veheti, mint ahogyan Kézai nem egy mongolkori népnévét világosan nyugati forrásokból vette (ezekre l. Gombocz Z., A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. NyK 45 (1917): 152–77).

⁴ Pauler Gy., A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 126. n. 20; Jankó J., A magyar halászat eredete. Budapest 1900. 624.

magunktól.”⁵ Ez a „sem elfogadni, sem elutasítani” álláspontja a baskír—magyar probléma esetében az egyedül lehetséges álláspont jelenleg, mert bármilyen irányú merev, a kérdést lezárni akaró álláspont a kutatást megbénítaná. Természetesen mindenki szakmai műveltségének, adatismeretének és probléma-látásának fényében bizonyos álláspontot alakít ki magának, ezt azonban nem lehet a véglegesség címkéjével ellátni. A baskír—magyar kérdés minden aspektusának tárgyalása csak egy monográfia feladata lehetne, s a kérdés meg is érdemelne egy ilyet. Jelenleg leghasznosabbnak azt tartom, ha a kérdés egy-egy aspektusának alapos vizsgálatára és összegzésére vállalkozunk, anélkül, hogy a kérdés egészet ezzel véglegesen megoldanánk. Eddig ugyanis túl sok általánosítás, megrögzött, de sehol sem bizonyított nézet axiómaként való felhasználása volt nem egyszer a jellemző, s a bizonyítandónak bizonyítottként való felhasználása. A következőkben a baskír—magyar kérdés nyelvi aspektusát veszem vizsgálat alá a középkori mohamedán és európai baskír—magyar kérdéscsoporttól függetlenül. A kérdést így teszem fel: a baskír és a magyar nyelv között léteznek-e olyan típusú nyelvi kapcsolatok, amelyeket a kutatás az utóbbi nyolcvan évben feltett. Kérdésfeltevésem a nyelvi aspektust hármas csoportosításban fogja tárgyalni: I. A baskír fonémarendszer bizonyos saját-ságaiban felfedezhető-e magyar nyelvi hatás?, II. Van-e a baskír nyelvben magyar közötti kölcsönzés?, III. Baskíria földrajzi nevei közt van-e magyar eredetű név?

Mielőtt azonban a részletes tárgyalásba kezdenénk, még két megjegyzést kell tennünk a nyelvi kérdésről általában. A baskír—magyar kérdés nyelvi vetülete alapvető a baskír—magyar kérdés egésze szempontjából — mint ahogyan már Melich János és Mészáros Gyula is annak tekintette,⁶ — még pedig akár igenlő, akár tagadó álláspontra helyezkedünk majd vizsgálataink után. Két nép bármilyen tartósabb történeti érintkezésének ugyanis kimutatható nyomai vannak a nyelvben. Ha mármost a baskír nyelvben bármilyen közvetlen magyar hatás kimutatható, a baskír—magyar történeti és nyelvi érintkezés tagadhatatlan tény lenne. Ha viszont ilyen hatást nem tudunk a baskírban megragadni, ez még nem jelenti, hogy a baskír—magyar kérdést egyértelműen negatív lezárhatjuk, mivel egyrészt valaminek a nemlétét nem bizonyíthatjuk, csak a létezését, másrészt pedig marad még a baskír—magyar kérdés másik két pillére, a mohamedán források baskír—magyar adatai és a ferences utazók adatai, melyeket így vagy úgy magyaroznunk kell. De feltéve — s ez másik megjegyzésem lényege — hogy ki is tudunk mutatni pár szót a baskírban, melyeknél valószínűsíthető a magyar eredet, ez esetben sem használhatnánk ezt bizonyítottként a 10. század előtti magyarság és a baskírok ősei közti érintkezésre, mivel ezek a magyar szavak a keleten maradt magyarok magyar nyelvéből is származhattak. Hogy a keleti, Volga vidéki magyarok és baskírok valóban érintkeztek, történeti adatunk van a 16. századból: egy 1539-es šack-i oklevélben együtt szerepelnek magyarok és baskírok Temnikov vidékén.⁷ Mivel a keleti magyarok nyelve teljességgel ismeretlen,

⁵ Ligeti L., *Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Budapest 1963. 230.

⁶ Melich J., *A baskír—magyar rokonság.* Nyr. 30 (1901): 24; Mészáros, *Magna Ungaria* 101.

⁷ *Известия Тамбовской Ученой Архивной Комиссии* 1888. 30—1. Az idézett forrás-helyről részletesen I. I. Vásáry, *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region.* *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975): 242—4.

népnevükön kívül eddig semmi adattal nem rendelkezünk nyelvükről, ennek a fonálnak a tovább követése lehetetlen. Véleményem szerint tehát magyar nyelvi elemek kimutatása a baskírban a 10. század előtti esetleges baskír—magyar kapcsolatokra nézvést igen csekély bizonyító erővel rendelkeznek.

I.

A baskír nyelvet bizonyos fonetikai sajátosságok jellemzik, melyek még a hozzá igen közel álló kazáni tatár nyelvtől is elválasztják. Ezek között a sajátosságok között a legjellemzőbbek az őstörök *s* és *z* hangok változásai. A baskírban a magánhangzó előtti szó- és rageleji *s*-hangot *h*-képviselettel, míg az intervokalikussal és szótagvégi *s*-hangnak egy interdentális *θ* felel meg. Az őstörök *z*-hangnak minden helyzetben egy interdentális *ð* a megfelelője. Pár példán lássuk ezeket a megfeleléseket, a baskír alak mellett a kazáni tatár alakot idézve, mely a fenti hangok esetében az őstörök konsonantizmust örzi: bask. *haqal* 'szakál' ~ kaz. tat. *saqal*, bask. *höt* 'tej' ~ kaz. tat. *söt*, bask. *hul* 'bal' ~ kaz. tat. *sul*; bask. *kidük* 'darab, töredék' ~ kaz. tat. *kisäk*, bask. *qitqa* 'rövid' ~ kaz. tat. *qisqa*; bask. *qimid* 'kumis' ~ kaz. tat. *qimiz*, bask. *qidil* 'vörös' ~ kaz. tat. *qizil*, bask. *yaðma* 'feljegyzés; frott' ~ kaz. tat. *yazma*. Az *s*-fonémának ez a nagymérvű átalakulása a baskírban egy új *s*-fonéma létrejöttének az előidézője lehetett, ugyanis a *č*-hang mindig *s*-szel van képviselve a mai baskírban, így pl. bask. *salgi* 'kasza' ~ kaz. tat. *čalgji*, bask. *bisaq* 'kés' ~ kaz. tat. *bičaq*, bask. *qilis* 'kard' ~ kaz. tat. *qilic*. Ez a *č* > *s* változás a baskírban későbbi kell, hogy legyen mint az *s* > *h* változás, ugyanis a *č* > *s* változáson átment szavak *s*-e már nem alakult *h*-vá.⁸

A baskír nyelv ezen jellegzetes hangváltozásainak magyarázatára felmerülhet valamilyen finnugor, esetleg magyar szubsztrátum hatásának a feltételezése, ugyanis a magyar nyelv finnugor elemeiben a baskírhoz hasonló hangváltozások zajlottak le. Így a fgr. szcéleji **s*-a magyarban egy feltehető **h*-fokon keresztül eltűnt, mint például az *epe*, *in*, *öl* 'fathom' szavakban.⁹ A fgr. **t*-nek a magyar fejleménye *-z*, mint például a *ház*, *kéz* és *víz* szavakban, s ez a *z* egy **ð*-ból fejlődhetett.¹⁰ Végül pedig a fgr. *č*-hangok bonyolult megfelelései között van egy, mely a baskír *č* > *s* hangváltozáshoz hasonló: a fgr. *-č*-vagy *-č'*-hangnak a magyarban a *cs* és *s* megfelelően kívül van egy *sz* megfelelője is, mint például a *keszeg* és *ravas* szavakban.¹¹ Mindezek a magyar hangváltozások és a baskír—magyar rokonság általános gondolata vethette fel, hogy nem magyar nyelvi hatásra jöttek-e létre az ismert baskír fonetikai változások. Hogy e gondolatot ki vetette fel a szakirodalomban, nem tudom megállapítani, Mészáros Gyula 1910-ben már cáfolja, hogy itt magyar hatást kellene feltételeznünk.¹² Az az érzésem, hogy a magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatásának a tézise olyan tézis, melyet nyíltan senki sem fogalmazott meg, de Mészárostól kezdve sokan cáfoltak. Arról lehet szó, hogy Mészáros, aki 1910-ben „Magna Ungaria” c. könyvében próbálta szétzúzni a Pauler Gyula

⁸ Serebrennikov, O pričínah 10.

⁹ Szinnyei, Nyelvhas. 26; Bárczi, Htört. 115, 122; Lakó, PFU Sources 51—3.

¹⁰ Lakó, PFU Sources 63—4.

¹¹ Lakó, PFU Sources 76.

¹² Mészáros, Magna Ungaria 108.

által kiterelvényesített baskír—magyar elméletet, és Mészáros után mások is, cáfolni próbálták a fenti tézist, mely ugyan nem fogalmazódott meg, de bárkinek eszébe juthatna a baskír—magyar rokonság támogatói közül, hogy meg ezt az érvcsoportot is bevegye bizonyító anyagába. Mészáros után elsősorban Räsänen és Serebrennikov foglalkozott ezzel a kérdéssel, mindkettő negatív eredményre jutva.¹³ Serebrennikov érvelése különösen meggyőző és megnyugtató. Nem tehetek ehelyütt most én sem mást, minthogy csatlakozzam Mészáros, Räsänen és különösen Serebrennikov „elrettentő” érveléséhez, és röviden cáfoljam annak lehetőségét, hogy a baskír fonetikai változások magyarázatára magyar nyelvi hatást tétélezzünk fel.

A magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatása ellen Serebrennikov mondta ki a legdöntőbb érvet: a magyar nyelv török jövevényszavai, melyeket a honfoglalást megelőző pár száz év alatt vett át, nem mutatják a finnugor eredetű szavakban lejátszódtott $s > h$ - és a többi fent tárgyalt változást, következésképpen a magyarságnak a törökséggel való érintkezése idején ezek a hangváltozások már lejajlottak.¹⁴ Ezt a gyakorlati érvelést egy elvivel toldhatjuk meg. Két nyelv hosszú ideig tartó, tartós érintkezése elsősorban lexikai átvételekben nyilvánul meg, bizonyos grammatikai elemek és hangtani jelenségek átvételére azonban még egy ennél is intenzívebb kapcsolat esetében kerülhet (de nem mindig szükségszerűen kerül) csak sor. Márpedig az eddigi kutatásokból és a saját későbbiekben kifejtett véleményemből annyit máris előlegezhetünk, hogy a baskír nyelvben még a baskír—magyar rokonság legvérmesebb híve sem tudott pár magyar szónál többet kimutatni. Ilyen körülmények között a magyar nyelv fonetikai hatását feltételezni a baskírra, azt hiszem, elméleti képtelenség. A baskír nyelv sajátos fonetikájának kialakulását elsősorban a baskírban magában kell keresnünk, s Serebrennikov legutóbbi cikkében ezt tette meggyőző módon. Hogy egy $s > h$ változást egy nyelv belső fejlődésével kell magyaráznunk, jól mutatja, hogy a baskíron és a magyaron kívül, s azoktól függetlenül, hasonló változás zajlott le a mongol nyelvek „baskír”-jában, a burjátban is, mint erre Mészárostól kezdve sokan utaltak. De akár egy másik török nyelvből, a türkménből is idézhetnénk, ahol a baskírhoz hasonlóan egy $s > \theta$ és $z > \delta$ változás zajlott le.¹⁵ A baskír nyelvjárások képe azt mutatja, hogy bizonyos baskír nyelvjárások bizonyos szavaiban a szóeleji s - megőrződött, másutt meg θ -szel van képviselve. Más nyelvjárásokban viszont a h általános érvényre jutott az s helyett, még olyan helyzetekben is, mikor az irodalmi nyelvben és annak alapjául szolgáló nyelvjárásokban θ van. Mindez azt mutatja, hogy a baskír $s > h$ - változás nem lehet túl régi a baskírban, de a fenti jelenségek egyben egy erős nyelvjárási keveredésről is tanúskodnak. Mindenesetre igazat adhatunk Serebrennikovnak, aki szerint az $s > h$ - változás elindítója az s interdentalizációja lehetett intervokális és szótagvégi helyzetben. Ez az $s > \theta$ változás jólismert fonetikai folyamat sok nyelvben. Az ily módon jelentősen megcsappant s fonémák magánhangzó előtti szóeleji helyzetben könnyen voltak változásnak kitéve: vagy z -vé zöngésedhettek, mint például a német nyelvben (*sagen* [za:gən]),

¹³ M. Räsänen, Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches? AOH 12 (1961): 73—8; Serebrennikov, K voprosu; Serebrennikov, O pričinah.

¹⁴ Serebrennikov, K voprosu 22.

¹⁵ PhTF I, 311.

vagy *h*-vá alakultak, mint a baskírban, a burjátban vagy a magyar nyelv finnugor eredetű szavaiban.¹⁶

A legjellemzőbb baskír hangváltozásra a nyelv belső fejlődése alapján adott fenti jó magyarázat után a magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatásának tézisért egyértelműen elvethetjük, s a baskír—magyar kérdés nyelvi vetületének legalább ezt a részét végleg levehetjük a napirendről a jövőben. A "végleg" szó használata hitem szerint itt nem nagyképű és diktatorikus, hanem tényleg a kutatás állását mutatja: ez a kérdés megoldott. Ilyen eset úgyszólván ritka lesz a baskír—magyar kérdésben.

II.

A baskír nyelvben levő esetleges magyar közszói kölcsönzések kérdéséről alig írtak, jóllehet, mint a bevezetésben említettem, kimutatásuk döntő lenne a baskír—magyar érintkezések kérdésének pozitív megítélése szempontjából. Az 1960-as évekig a kutatók kevés és nem túl bő baskír szótár alapján gondolhattak ennek a kérdésnek a vizsgálatára, nyelvjárási anyag pedig alig állt rendelkezésre. A baskír nyelvjárások 1967-ben és 1970-ben megjelent két kötete alapvető jelentőségű a baskír lexikográfiai és nyelvtörténeti kutatások számára. Eddig mindössze egy kísérletről tudok, mely a baskír nyelvben magyar lexikai elemeket próbál kimutatni, s ez a Miržanováé.¹⁷ A szerző az ennél a kérdésnél elengedhetetlenül fontos magyar és finnugor nyelvészeti ismeretekkel szemlátomást nem rendelkezik, így nem meglepő, hogy egyeztetései között egy helytállót sem találunk. Vegyük sorra a Miržanova által felvetett hat szót.*

¹⁶ Serebrennikov, O pričinah 14—5.

¹⁷ Miržanova, Finno-ug. él.

* A rövidítésjegyzék a magyar és finnugor nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseket nem tartalmazza.

Ašmarin	H. И. Ашмарин, <i>Thesaurus linguae Tschuwaschorum I—XVII. Чебоксары 1928—1950.</i>
BHH	Başqort höyläštäreneñ hüdlege. Öfö. I: 1967; II: 1970.
BRS	Башкирско—русский словарь. Москва 1958.
Budagov	Л. Будагов, <i>Сравнительный словарь турецко-татарских наречий I—II. Санктпетербург 1869, 1871.</i>
Clauson	Sir Gerard Clauson, <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.</i>
DTS	Древнетюркский словарь. Ред. В. М. Наделяев et alii. Ленинград 1969.
Egorov	В. Г. Егоров, <i>Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1964.</i>
Fasmer	М. Фасмер, <i>Этимологический словарь русского языка I—IV. Москва 1964—1973.</i>
Karпов, Pam.	Г. Ф. Карпов, <i>Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и ногайскою ордами и Турцией I. Санктпетербург 1884.</i>
KiRS	Киргизско-русский словарь. Москва 1965.
KuRS	Кумыкско-русский словарь. Москва 1969.
Kuzeev, Bašk. šedž.	Р. Г. Кузеев, <i>Башкирские шежере. Уфа 1960.</i>
Magnickij, Imena	В. К. Магницкий, <i>Чувашские языческие имена. Казань 1905.</i>

1. Baskír déli nyj. (Bađıw) *läp* 'заячий след [nyúl lábnyoma]' (ВНН II, 164), *quyan läbe* 'зимняя заячья тропа [téli nyúlósvény]' (Miržanova, Finno-ug. él. 285). Ezt a *läp*, *läb* szót, mely a baskírban egy *lap*, *lab*-ból keletkezhetett, Miržanova a magyar *láb* szóval veti egybe. A két szó között jelentésánál nagy különbség van. A magyar szó bizonytalan eredetű; bár ósisége kétségtelen, biztos finnugor, esetleg uráli etimológiája nincsen (MSzFgrE II, 384). A baskír nyj. *läp* magyar *láb*-bal való kapcsolata jelenlegi ismereteink szerint bizonyíthatatlan.

2. Baskír keleti nyj. *lapaq*, *läpäk* (Kübäläk, Qıđıl), *lapaqay* (Qıđıl, Äy), *lapaldaş* (Salyot) 'täpäşäk [alacsony]' (ВНН I, 152); déli nyj. *lapaq* (Urta, Haqmar, Dim), *lapaş* (Böryän, Haqmar) 'низкорослый [alacsonynövésű]', *lapta* (Dim) 'широкий, низкий [széles, alacsony]' (ВНН II, 161–2).¹⁸ Ezt a baskír szócsoportot Miržanova a magyar *lapos*-sal veti egybe, magyar átvételről azonban itt szó sem lehet. A magyar *lapos* szó töve, a *lap* uráli eredetű, mely majdnem minden uráli nyelvben megvan, eredeti vagy különböző képzett formákban (MSzFgrE II, 387–8). A *lap* 'alacsony' szó megvan a votjákban és a cseremiszen, a *lapäg*, *läpäk*, *lapeg* képzett alak pedig több votják nyelvjárásban szerepel.¹⁹ A *lap* szó akár a votjából, akár a cseremiszből átkerülhetett a csuvasba, ahol 'sík, lapos hely'-et jelent. A szónak különböző képzett formái

Mészáros, Magna Hungaria	Mészáros Gy., Magna Hungaria. A baskír–magyar kérdés. Budapest 1910.
Miržanova, Finno-ug. él.	С. Ф. Миржанова, Финно-угорские элементы в говорах башкирского языка. Археология и этнография Башкирии IV (Уфа 1971): 282–6.
Miržanova, Južnyj dialekt	С. Ф. Миржанова, Южный диалект башкирского языка. Москва 1979.
Miržanova, O drevnih	С. Ф. Миржанова, О древних этно-языковых связях башкир и венгров. Советская тюркология (1981/1: 37–48).
NRS	Ногайско-русский словарь. Москва 1963.
Paasonen	Н. Paasonen, Csuvas szójegyzék. Budapest 1908.
PhTF	Philologiae Turcae Fundamenta I. Aquis Matthiacis (Wiesbaden) 1959.
Radloff	W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. St. Petersburg 1893–1911.
Sattarov, Antropotop.	Г. Ф. Саттаров, Татарстан АССРнн anthropotoponimnari. Kazan 1973.
Serebrennikov, K voprosu	В. А. Серебренников, К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Актуальные проблемы башкироведения (Уфа 1963): 1–23.
Serebrennikov, O pričinah	В. А. Серебренников, О причинах превращения начального <i>s</i> в <i>h</i> в башкирском языке. Советская тюркология 1973/2: 10–15.
Sevortjan	Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков I–III. Москва 1974–80.
ST	Словарь топонимов Башкирской АССР. Başqort ASSR-nñ toponimdar hüđlege. Уфа 1980.
TRS	Татарско-русский словарь. Москва 1966.
TTDS	Tatar telenñ dialektologik süzlege. Kazan 1969.

¹⁸ Miržanova, Finno-ug. él. 286 egy *lapad* alakot is idéz, de ez a szó, egy *läpad* mellékalakkal együtt csak 'huqır seben [apró légy, muslica]' jelentésben van meg a keleti, kübäläk-i nyelvjárásban (ВНН I, 152), tehát szavunkhoz nem kapcsolható.

¹⁹ Wichmann. FUF 7 (1907): 42.

is megtalálhatók a csuvasban.²⁰ A tatár nyelvjárási *lap jir* 'síkság, sík vidék' kifejezés *lap* szava közvetlenül, vagy csuvas közvetítéssel származik a cseremiszből. Az ugyancsak tatár nyelvjárási *lapšiq* 'puha, gyenge, ernyedő, lappedt (izomról)' szó a csuvasból való átvétel, az uráli tatár nyelvjárásban ismert a *lapaq*, *läp-läpaq*, *läpäk*, *läpäšä* szó.²¹ Ezek után világos, hogy a baskír alakokat csak valamilyen környező finnugor nyelvből való átvételként magyarázhatjuk. Úgy tűnik, hogy a *lapaq*, *läpäk* alakok közvetlen átvételek a votjából,²² míg a többi formát baskír képzésként magyarázhatjuk. Mivel az *-aq*, *-äk* képző rendkívül gyakori a baskírban, egy *lapaq*, *läpäk* forma képzettnek látszik, s az elvont *lap* alapszót más formánsokkal is ellátják. De nem kizárt annak a lehetősége sem, hogy a baskírban ugyan nem adatolt, de a tatárban, csuvasban, cseremiszből és votjában meglevő *lap* alapszó is megvolt a baskírban, s ez esetben a *lapaq* formát is már baskír képzésként magyarázhatjuk. Akár így, akár úgy van, a baskír *lapaq* szó és családja végső soron a votjából származik, s magyar átvételre gondolni itt módszertanilag teljesen elhibázott. Az uráli tatár *lapaq* stb. alakok valószínűleg a baskírból való átvételek. Végül megjegyzem, hogy a baskír *lapaş* alak, mely a magyar *lapos*-sal annyira összeeseng, belső baskír képzés, egy denominális *-š* képzővel, mely eredetét tekintve független a magyar *-s* [o: -š] képzőtől, s melyet a későbbiekben, a baskír helynevek elemzése során még tárgyalni fogok.

3. Baskír *nyj. laštayiw, luštayiw* 'расцестья, быть медлительным неповоротливым [elterpeszkedni, késlekedőnek, lomhának lenni]' (Miržanova, Finno-ug. él. 286). Az adat nem szerepel a baskír tájjszótárban, de, ha Miržanova adata tényleg létezik is, a magyar *lusta* szóból való eredete bizonyíthatatlan, ugyanis maga a *lusta* szó is a magyarban ismeretlen eredetű (l. TESz. II, 800).

4. Baskír *šap* 1. 'быстрый, беглый [gyors, röpké]' 2. 'хороший, замечательный [jó, jelentős]' (BRS 668). A baskír köznyelvi *šap* szó megvan a kazáni tatárban és a csuvasban is, valószínűleg a baskír és a tatár alak a csuvasból származik. A baskír *šap* szót tehát közvetlenül a magyar *szép*-ből származtatni lehetetlen. Más kérdés, hogy maga a magyar *szép* szó eredete tisztázatlan, finnugor etimológiája nem meggyőző (MSzFgrE III, 581–2), és egy csuvasos nyelvből való eredeztetése szintén bizonytalan, mivel a csuvas szónak sincs az eredete tisztázva.²³

5. Baskír *säwkä* 'гáлка' [csóka] (BRS 497). A szó a kazáni tatár *čäwkä* és csuvas *čavka* szavakkal egyezik, s éppúgy hangutánzó szavak, mint a magyar

²⁰ Rédei—Róna-Tas. NyK 82 (1980): 127 szerint a csuvas *lap* a votjából jött. — Ašmarin VIII. a következő csuvas alakokat közli: *lap* (22), *lap-lapčäk* 'совершенно плоский, низкий [teljesen lapos, alacsony]' (23), *lapä* 'низменность; ложбина, лощина [síkság, bemélyedés, kis völgy]' (25), *lapčak* (34) és *lapčäk* 'плоский [lapos]', *lapčäk*, *lapčäška*, *lapčäka* (36), *lapša* (37), *lapšäka* (38), *läp* (110). — A csuvas, votják és cseremisiz szavak egymáshoz való viszonyára l. még Munkácsi. NyK 21 (1887–90): 122; Wichmann. MSFOu. 21 (1903): 149; Räsänen. MSFOu. 48 (1920): 249–50.

²¹ A *lap* és *lapšiq* szavakra l. TRS 349. — Kaz. tat. nyj. *lapaq*, *läp-läpaq*, *läpäk*, *läpäšä* (uráli tat. Permi ter.) 1. 'низкий, напр., о печеном хлебе [alacsony, pl. a sült kenyérről]', 2. 'мелкий — о посуде [kicsi — az edényről]' (TTDS 290, 294, 295).

²² Vö. Räsänen. MSFOu. 48 (1920): 249. — A baskír adatoknak a magyarral való közvetlen összekapcsolását ellenezte már Mészáros, Magna Hungaria 135 is, de a török és finnugor adatok közti pontos összefüggést nem tárta fel.

²³ A török eredeztetésre l. Róna-Tas A.. NytudÉrt. 58: 174.

csóka és még más nyelvek hasonló hangzású s 'csóka' jelentésű szavai (I. TESz. I, 547—8). A magyar és a baskír szó közvetlen kapcsolatáról szó sem lehet.

6. Baskír keleti nyj. *apa* (Qidil, Kübäläk) 1. 'ataydiñ agahı [apa fitestvére]', 2. 'ataydan olo keşegä möräjäğät itew hüde [az apánál idősebb ember megszólítási szava]', 3. (İdel başı) 'qaynı [férj apja]', 4. 'qart keşegä ololap, hörmätlap äyterw [idős ember tiszteleti megszólítása]' (BHH I, 22). A magyar *apa* szóhoz semmi köze nem lehet, ugyanis az *apa* szó, mint gyermeknyelvi eredetű rokonság jelölő terminus mind a török, mind a finnugor nyelvekben, és több más nyelvben is egymástól függetlenül alakult ki.

A Mirzanova által felvetett egyeztetések áttekintése mutatja, hogy a nyilvánvaló tévedéseket félretéve, két eset van (*lapaq, šap*), ahol egyáltalán a magyar kölcsönzés, mint tudományos kérdés felmerülhet. E két esetben viszont nyilvánvaló, hogy a Volga-vidék török és finnugor nyelveinek bizonyult kölcsönhatása ad magyarázatot a baskír szóra, s a magyar kölcsönzés lehetősége ezek mérlegelése után szintén elesik. Következésképpen, úgy gondolom, hogy magyar eredetű szót a baskírban csak akkor mutathatunk ki, ha a tökéletes alaki és jelentésbeli megfelelésen túlmenőleg a magyar szó biztosan finnugor eredetű, s valamilyen kritérium alapján kizárható, hogy nem valamilyen obi ugor, permi vagy volgai finnugor nyelv a baskír számára a közvetlen átadó. Elvileg ilyen eset nem kizárt, a gyakorlatban eddig nem sikerült kimutatni. A végső szót, ha van ilyen egyáltalán a tudományban, a baskír nyelvjárások szókinésének alapos kutatása után mondhatjuk csak ki, ezek a kutatások pedig lényegében csak egy évtizedes múltra tekintenek vissza.

Ezek után felmerülhet, hogy ha magyar hatást vizsgálunk a baskírban, miért nem tehetnénk ezt vice versa is? A kérdés jogos, de ilyen irányú vizsgálatokat gyakorlati okokból nem lehet elvégezni, s ennek okai a magyar és baskír nyelv különböző történeti fejlődésében és e nyelvek adatoltságában vannak. A magyar nyelv a 9. században már több mint egy évezredes önálló múltra tekintett vissza, akár az i. e. első évezred elejére vagy közepére tesszük a magyar nyelv önállósodását, az ugor közösségből való kiválását. A magyar nyelv a 10—12. században sporadikusan, majd 1200-tól kezdve szövegemlékekkel is jól adatolt. A baskír nyelvvel közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. A baskír nyelv mai formájában tipikus kipszak-török nyelv, melyet a kazáni tatárral együtt a volgai kipszak-török nyelvek csoportjába szokás sorolni. Bár közel áll a kazáni tatárhoz, bizonyos feltűnő fonetikai sajátosságok választják el tőle. A baskír nép, mint a legtöbb mai török nép, igen kevert etnikumú, sok török és finnugor elem összeolvadásából jött létre, s ez a nyelv sajátágaiban is tükröződik. Különösen fontos a baskír nyelvnek csuvasos török nyelvi rétege, és finnugor nyelvi szubsztrátuma. A baskír nyelvről, mint török nyelvről, először a 11. századi Kāşğarıtól van biztos adatunk, aki szerint a baskír nyelv a *yämäk*-ek nyelvéhez van közel,²⁴ a *yämäk*-ek pedig valamilyen kipszak típusú nyelven beszélhettek. A baskír nyelvről lényegében a 19. század előtt írott forrással nem rendelkezünk, mivel az írástudók a kazáni tatár irodalmi nyelvet használták, mely a hvárezmi török irodalmi nyelvnek egy tatárosított változata

²⁴ Kāşğarı a Rüm közelében levő török törzsek felsorolásában említi a baskírokat (بشقرت), előtte a Pāčānäk, Qıfıcaq, Oguz, Yämäk, utána a Basmıl, Qay, Yabaqu, Tatar, Qırgız népnevek következnek (ed. Kilisli Rif'at, Istanbul 1333/1914—15 I, 28). Később említi, hogy *wa yaqrubu lisān Yamāk wa Başğirt min luğati hā'ulā'i* „a yämäk-ek és baskírok nyelve nagyjából ugyanaz” (ibid. 30).

volt. A baskír nyelvtörténet számára értékesíthető szórványos adat a 19. század előtt igen csekély számú. Amennyiben elvben feltesszük, hogy baskír—magyar érintkezés volt, ennek legkésőbb a 9. században be kellett fejeződnie, a 9. századi baskír nyelvről viszont a jelen forrásadottságok mellett semmit sem mondhatunk. Minden olyan kísérlet tehát, mely a honfoglalás előtti magyar nyelvben baskír hatást keres, módszertanilag csak helytelen lehet, s eleve kudarcra ítélt.

Úgy látszik, Miržanova legújabb cikkében²⁵ mindezeket az elvi megfontolásokat nem gondolta végig, ugyanis bámulatra méltó módon a baskír nyelv közvetlen hatását véli felfedezni a magyar nyelv pár tucat szavában. A szerző tárgyalásmódja teljesen módszertelen, s az általa felhozott egyezések részletes cáfolása e helyen fölösleges, hiszen a magyar nyelvtudományban kissé is járatos ember a TESz.-ből tájékozódhat a kutatás állásáról, az illető szóra vonatkozó nézetekről. Inkább csak illusztrációként mutatom be a Miržanova javasolta egyezéseket. Először a magyar nyelv turkizmusaira hivatkozik, melyek a baskír nyelv sajátosságaira utalnak (így *búza*, *húz*, *hajt*, *kantár*, *kilincs*, *korom*, *kút*, *kéve*, *köpeny*, *torma*), de megengedi, hogy „néhány magyar turkizmus a csuvas-bolgár típusú nyelvek sajátosságait árulja el.”²⁶ Leszámítva most a téveesen töröknek minősített szavakat (*húz*, *hajt*, *kilincs*) és a kétes török eredetűeket (*kéve*), a többi szóban sem fedezhető fel semmilyen baskír hatás. Valószínűleg arra gondol, hogy a magyar *torma*, *korom* szavak vokalizmusa egyezik a megfelelő baskír szavakéval (*torma*, *gorom*), csak hogy a baskír szó *o*-ja, akárcsak a Volga vidék többi nyelvében köztörök *u*-ra megy vissza, a magyar szavak *o*-ja pedig egy *u* > *o* nyíltabbaválás folyamán alakult ki. A látszólag egybeeső magyar és baskír adatok külön nyelvi fejlődés eredményei. A magyar *búza* megfelelőjeként a baskír *buda* szót adja meg, mely egy köztörök *boza* szó szabályos baskír megfelelője, s melynek sem alakilag, sem jelentésben nincs köze a magyar *búzá*-hoz, melynek a baskír megfelelője *boyday*. Ilyen hibákat a tudományos nyelvhasználat kialakulása óta nem szokás elkövetni. Miržanova további egyeztetései: *áltatni*, *apa*, *agár*, *bögöly*, *gyékény*, *kaján*. Az *apa* és *kaján* nem török eredetű, az *áltatni* szónak pedig csak *ál* alapszava török eredetű, a *-tat* magyar igeképző, így a baskír *aldat*- 'becsap' igével közvetlenül nem vethető össze. Az *aldat*- ige szintén az *al* alapszóból képzett a *-da* igeképzővel, melyhez még a *-t*- műveltető képző járul. (Mellesleg szólva Miržanova a magyar és a baskír alakot kissé még összébb hozza, mikor a baskír alakot *altat*-nak tünteti fel, a magyart pedig *altatni*-nak; a magyarban meg ugyebár *altatni* és *áltatni* nem ugyanazt jelenti.) A fennmaradó három török eredetű magyar szóban, mondanunk sem kellene már, semmi baskír sajátosság nincs. Végezetül Miržanova még 19 baskír—magyar egyezést hoz fel, melyeknek szerinte „a múltban ugyanaz a jelentésbeli családjuk volt”.²⁷ Hogy ezen mit ért a szerző nem tudom megfejteni. A közölt eklektikus szójegyzék, mely finnugor, belső képzésű, török és ismeretlen eredetű magyar szavakat tartalmaz, a következő: *alap*, *csákány*, *darázs*, *gomba*, *hangya*, *hebeg*, *hetyke*, *hörpögni*, *hevit*, *iny*, *káka*, *kalap*, *láb*, *lepke*, *leves*, *lucskos*, *sár*, *süllő*, *szél*. Egy politikai sajtóértekezlet stílusában kifejezvéen véleményemet: no comment.

²⁵ Miržanova, O drevnih.

²⁶ Miržanova, O drevnih 45.

²⁷ Miržanova, O drevnih 45—7.

III.

A Baskírföld egyes helyneveinek a magyar nyelvből való származtatását, mint említettük, először Jankó János vetette fel 1900-ban. Jankó módszeresen egyeztetéseit Munkácsi Bernát, majd Mészáros Gyula rendre megcáfolta,²⁸ úgyhogy ezeknek ismétlésére helyütt nincsen szükség. Hosszú ideig ez a kérdés le is került a napirendről, míg Rásonyi László először rövidetben egy török nyelvű cikkében, majd bővebben magyarul is, új egyeztetéseket javasolt.²⁹ Rásonyi egyeztetéseit Németh Gyula örömmel nyugtázta, mivel azok baskír—magyar elméletébe jól beleillettek, de úgy tűnik, a baskíriai szovjet tudományosság is kész tényként könyvelte el ezeket az egyeztetéseket.³⁰ Rásonyi egyeztetéseinek érdemi értékelése azonban nem történt meg, ezt kísérlem meg most a következőkben. Előljáróban meg kell jegyezmem, hogy sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk pár éve, mint előzőleg a baskír toponímia bármely kutatója, ugyanis 1980-ban jelent meg a Baskír SzSzK helyneveinek szótára Ufában.³¹ Ennek segítségével végre megismerhetjük a baskíriai hegynevek baskír hanglakját, ugyanis eddig minden kutatónak meg kellett elégednie a 18—20. századi cirill betűs orosz átírásokkal, melyek sok esetben tökéletlenül adták vissza az eredeti hangalakot. Majd látni fogjuk, hogy ebből nem egy hiba adódott a magyarázatok során.

Rásonyi László öt baskír helynevet magyarázott magyar alapon, s a következő magyar etimonokat tetelezte fel átadóként: *Kondoros*, *Békás*, *Ides* (*Édes*), *Ökörös(tó)* és *Magas*. A baskír megfelelések mind víznevek, de a *Magas* megfelelője hegynévként is előfordul. Ahhoz, hogy Rásonyi etimológiáinak érvényességét megállapítsuk, szükséges a baskír helyneveket az egész baskír helynévrendszer egészén belül megvizsgálni. Kiindulópontom a következő: a Rásonyi által javasolt helynevek állítólagos magyar megfelelői kivétel nélkül -s képzős melléknevek. Ez a tény kissé gyanúsnak tűnt nekem: miért csak -s melléknév képzős szavakat vettek át a baskírok a magyaroktól? Miután a baskír személy- és helyneveket alaposabban átnéztem, láttam, hogy igen sok, nyilvánvalóan török eredetű névben is szerepel egy -š képző, s ez indított arra, hogy ennek a baskír -š képzőnek az elterjedtségét, funkcióját megpróbáljam feltárni, s ezután térjek vissza a Rásonyi-féle helynevek magyarázatára. ■■■

A baskírban, akárcsak a török nyelvek többségében jól ismert a deverbális nomenképző -š; -iš, -eš, -oš, -oš.³² Viszont sem a baskír, sem a kazáni tatár nyelvtanokban nem találtam nyomát egy denominális -š; -aš, -äš képzőnek, pedig a baskír helynevek és nyelvjárások ismerete arról győzött meg, hogy egy

²⁸ Munkácsi B., Baskír helynevek. *Ethnographia* 13 (1902): 156—70; Mészáros, *Magna Hungaria* 139—40.

²⁹ L. Rásonyi, Baskurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine. *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* (Ankara 1964): 105—12; Rásonyi L., *Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön*. *MNy.* 72 (1976): 48—53.

³⁰ J. Németh, *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren*. *ALH* 16 (1966): 6. Rásonyira hivatkozik A. A. Камалов, *Данные гидронимии к проблеме этногенеза башкир*. *Археология и этнография Башкирии* (Уфа 1971): 287—90; Miržanova, *Finno-ug. el. és az ST*.

³¹ ST. E helyütt mondok köszönetet Róna-Tas Andrásnak és Torma Józsefnek baráti segítségükért, hogy ezt a ritka kiadványt használatra rendelkezésemre bocsátották.

³² E képzőre l. T. M. Гарипов, *Башкирское именное словообразование*. Уфа 1958. 102—4.

ilyen denominális *-š*; *-aš*, *-äš* létezik, csak nincs még rendszeren leírva.³³ Ezt a képzőt csak a baskír és tatár nyelvjárási anyag teljes bevonásával lehet részletesen leírni, azonban pár evidens példát már most is hozhatunk.

1. Bask. *sebeš* 'цыплёнок [csirke]' (BRS 465), bask. déli nyj. *sipey* (Töy, Urta), *sepey* (Dim, Urta), *sepeš* (Eyek-Haqmar) 'цыплёнок [csirke]' (BHH II, 209), *sebeš*, *sepey* (Dim, Urta), *sipey* (Bađiw, Böryän, Eyek), *sepeš* (Eyek-Haqmar) 'гусенок [kis liba]' (BHH II, 203) ~ kaz. tat. *čebi*, *čebeš* 'цыплёнок [csirke]' (TRS 633). — A szó hangutánzó, akárcsak a magyar *csibe*, a *-y* és *-š* képző.

2. Bask. keleti nyj. *ümeräs*, *ümeräš*, *üneräš* (Išelbaši), *üngersäk* (Q. qıps.) 'боғардақ [légcső]', *üner* 1. (Argayaš, Qıdıl) 'muyındın algı [nyak elülső része]', 2. (Argayaš, Salyot) 'keyemden käwđähe [ruha derék]' (BHH I, 247), bask. déli nyj. *ümeräš*, *üneräš* (Urta), *ümeräs* (Böryän) 'трахея [légcső]', *üngersäk* (Yurmatı) 'бугор атланта', *ümäs* (Dim, Urta) 'перёдная часть шеи [a nyak elülső része]' (BHH II, 280), bask. ir. *üner* 'перёдная часть шеи [a nyak elülső része]', *ünäs* 'перёдная сторона шеи [a nyak elülső oldala]' (BRS 588) ~ kaz. tat. *ünäč* 'пищевод [nyelőcső]' (TRS 755), kaz. tat. nyj. *ümäč* (Mama-diš, ker. tat.) 'пищевод [nyelőcső]' (TTDS 558). E szócsalád alapszava a köztörök *ön* 'elülső rész', melyből *-käč* vagy *-äč* képzővel alakult az *öngäč/önäč* szó, melynek megfelelői a legtöbb kipcsak nyelvben és pár más török nyelvben is ismertek 'nyelőcső, légcső, nyak (elülső része)' jelentésben (ezekre l. Sevortjan I, 536). A baskír *ünäs*, *ümäs* és a tatár *ünäč*, *ümäč* ebbe a sorba tartozik. Az alapszónak a baskírban van egy *-r* képzős alakja is, s ehhez még az *-s* (<*-č*), az *-š* vagy a *-säk* képzők is járulhatnak.

3. Bask. déli nyj. *täpäš*, *täpäreš* (Qariđel), *täpärfın* (Urta), *täpäkän* (Inyär), *täpän* (Dim, Urta) 'низкорослый [alacsonynövésű]' (BHH II, 272), bask. ir. *täbänäk* 'ua.' ~ kaz. tat. nyj. *täbešäk* (uráli tat.), *täbäšäk* (alabuga-i ker. tat., uráli tat., Qamišli, orenburgi tat. és miser, noğaybäk, Ečken, Kr.-uf.), *täbäkäy*, *täbänčä* (ker. tat.) 'низкий, низкорослый [alacsony, alacsonynövésű]' (TTDS 436), kaz. tat. ir. *täbänäk* 'ua.' (TRS 565). A szócsalád alapszava a *täp*, *täb* vagy *täpä*, *täbä* hangfestő szó lehet, melynek azt hiszem semmi köze sincs a *tüb*, *tüb* 'gyöker, valaminek az alja' ismert török szóhoz. Az alapszó a legváltozatosabb denominális képzőkkel és képzőbokrokkal van ellátva: az egyszerű *-š* és *-n* képzővel, valamint az összetett *-kän*, *-käy*, *-näk*, *-näč*, *-räs*, *-rfin*, *-šäk* képzővel (csak a palatális alakokat jelöltem itt).

4. Bask. keleti nyj. *ätäkäs* (Mäyäs), *ötökäš* (Äy) 'ötökös, hiwiq [fagy]' (BHH I, 298), bask. déli nyj. *ätükäš* (Inyär) 'мороз [fagy]', *ätäkäs* (Inyär) 'дрожь (от холодной воды) [remegés (a hideg víztől)]' (BHH II, 325). E szavak formailag jól magyarázhatók, ugyanis az *ötök*, szóhoz járul az *-äš* ill. *-äs* képző, s az *ätükäš*, *ätäkäs* formák illabiális elhasonulással jöttek létre. Az alapszó magyarázata nem ilyen egyértelmű. Van ugyanis a baskírban egy *ötök* 'гарь [égés]' szó (kazáni tatár megfelelője *ötek*), amely az *öt*- 'éget, perzsel, meggyújt' igéből ered (az ige megfelelői *üt*-, *uyt*- formában sok török nyelvben megvannak), de ezzel jelentéstani nehézségek vannak. Ugyanakkor van egy

³³ Mirzanova említi egyedül, hogy a déli nyelvjárás középső alnyelvjárásában van egy *-aš*, *-äš* képző (Južnyj dialekt 120), de a felhozott öt példa közül kettő nem odavaló (*qulas*, *täpäš*), egy pedig (*suraš*) bizonytalan eredetű. A két jó példát (*ümeräs*, *ötökäš*) alább én is tárgyalom. Ugyanakkor, mint majd láthatjuk, a képző meglétét nem köthetjük egy alnyelvjáráshoz, elterjedtsége sokkal szélesebb.

őš- ige is a baskírban (többi török nyelvben *üšü-*) melynek jelentései 'didereg, fázik, megfagy', s ez viszont jelentéstanilag pontosan illik a tárgyalt szavakhoz. Feltevésem az, hogy egy **őšökäš*, **őšökäs* formából *š* > *t* elhasonulással jöttek létre az ismert formák, melyek alakilag immár az *öt-* ige származékainak tűntek. Ezen alakok jelentése visszahathatott az *öt-* szó jelentésére is, ugyanis van egy baskír déli nyelvjárási adat, mely szerint az *ötöw* ige a középső déli nyelvjárásban 'zúzmarásodik, fagy [побить заморозками]' és 'éget [сжечь]' jelentéssel is bír (ВНН II, 325).

5. Kaz. tat. *janaš* 'дүшечка, дүшенька, любимая, милочка [lelkecském, kedvesem, szívecském]' (TRS 757). A *jan* 'lélek' szóból van képezve, melynek szabályos baskír alakja *yän*. A *janaš*-nak baskír megfelelője nincsen.

6. Kaz. tat. *urinaš* 1. 'складчина' [kaláka], 2. 'посидёлки' [esti össze-jövetel, fonó] (TRS 593). Az *urün* 'hely' szóból van képezve.

Azt hiszem, hogy ez a pár példa is, melyeket majd jócskán lehet szaporítani,³⁴ meggyőzhetett minket, hogy a baskírban és kazáni tatárban, elsősorban a nyelvjárásokban, létezik egy denominális *-š*; *-aš*, *-äš* nomenképző, melynek kicsinyítő-kedveskedő funkciója van, tehát a képzett szó jelentését lényegében nem módosítja. Eredetét tekintve lehet, hogy ez az *-š* az egész törökségben ismert *-č*-nek (a baskírban *-s*-nek) a változataként született, de kétségtelenül a baskírban és tatárban önállóan létezik. Az a benyomásom, hogy több kipszak nyelvben (pl. kazak, karakalpak) és esetleg más török nyelvben is feltárható ez a képző, de ez a munka csak rendszeres morfológiai kutatásokból születhet meg.

A közsavak vizsgálata után rátérhetünk a tulajdonvevekre. Először a baskír személyneveket, majd a helyneveket vesszük szemügyre. Tulajdonképpen az egész itt tárgyalt névanyag a toponímia körébe tartozik, mivel az egészet a már említett baskír helynévszótárból veszem, de jónak láttam a biztos

³⁴ Nem akartam a főszöveget terhelni még három szóval, melyeknek idetartozása nem bizonyos. Ezek:

1. bask. keleti nyj. *kinderäš* (Äy) 1. 'yeten orloĝo [len mag]', 2. 'qılıs yep [takács-borda fonala]' (ВНН I, 103), bask. déli nyj. *kinderäš* (Dim) 'семя конопляное [kender-mag]', *kinder aš* (Nögöš, Urtá) (ВНН II, 105) ~ kaz. tat. nyj. *kinderäš* (miser nyj.-ok), *'inderaš* (kaszimovi) 1. 'kinder [kender]', 2. (Hvalin, Čistay) 'kinder orligi [kendermag]' (TTDS 246). A kumükben is van egy *kendiräš* 'kendermag' szó (KuRS 164). A baskír *kinder aš* alakban az *aš* 'étel, evés' szónak keleti baskír nyelvjárási 'igen [mag, kenyér]' jelentését kell látnunk, s ez felveti, hogy vagy itt rejlik a *kinderäš* szó eredete, vagy pedig a *kinder aš* forma csak népetimológia eredménye. Tehát a *kinderäš* szót vagy *kinder* + *-š* képzésből magyarázom, vagy egy *kinder aš* szerkezetből. Az első vélemény mellett szól, hogy a bevett alak a birtokos személyrag nélkül van, a második vélemény mellett az áll, hogy az *-aš* mindig veláris alakban csatlakozik egy palatális szóhoz.

2. bask. *käläš* 1. 'невеста, сговорённая девушка [menyasszony, eljegyzett lány]', 2. 'женá (о женщине, недавно вступившей в брак) [nő (olyan asszonyról, aki nemrég lépett házasságra)]' (BRS 304) ~ kaz. tat. *käläš* 1. 'ua.', 2. 'молодая женá, молодуха, молóдушка [fiatal asszony, menyecske]' (TRS 320). A baskírban és a tatárban megvan az egész törökségben általános *kilen* szó is ebben a jelentésben. A *käläš* talán a *kilen* szó *kil* alapszavának *käl* variánsából képzett az *-š* képzővel. A *kilen* és *käläš* szó teljes szemantikai egyezése valószínűsíti ezt a megoldást.

3. bask. déli nyj. *suraš* (Bašiw) 'развиллистая деревянная кочерга [szétágazó fa pizkavas]' (ВНН II, 218). A szó idetartozását Miržanova, Južnyj dialekt 120 vetette fel. Teljesen bizonytalan, mivel az alapszó — ha egyáltalán képzésről van szó — ismeretlen. A Miržanova által javasolt, *suraldı* 'свободное место между печью и стеной избы, где складываются дрова [a kemence és a szoba fala közti szabad hely, ahol a tűzfát tartják]' szóból elvont alapszó idevonása jelentéstani nehézségek miatt valószínűtlen.

személynévi eredetű helynévanyagot előre venni és külön tárgyalni. (A nevekre vonatkozó pontos földrajzi adatokat a baskír helynévszótár tartalmazza, mindazok közlése itt most a tárgyalás menetét nehezítené.) Többször előfordul, hogy az *-š* képző után még a jól ismert *-li*, *-le* ellátottságot jelölő képző megfelelő alakja is járul a személynévhez, melyet nyilván csak a személynévnek helynévként való használatakor tettek oda. Lássuk hát a személynévi eredetű helynévanyagot:

1. *Ataş* < *ata* 'atya' + *-š*. Egyéb származék: *Ata-ğuza*.

2. *Atnaş* < *atna* 'péntek' + *-š*. Egyéb származékok: *Adnay* < *adna* + *-y*, *Adnaqay* < *adna* + *-qay*, *Ađnalı* < *adna* < *-li*. Az alapul szolgáló *Adna* szn. gyakran szerepel összetett nevek első tagjaként: *Adna-bay*, *Adna-gilde*, *Adna-ğol*, *Adna-ğuja*. A tatárban *Atnaş*, *Adnaš*.³⁵ A *-t*- a baskír szóban nyilván tatár hatás.

3. *Babaš* < *baba* 1. 'nagyapa', 2. 'a körülmetélést végző ember' + *-š*.³⁶ A *Babay* név a *babay* 'nagyapa, ős, stb.' közsőből van, mely viszont a *baba* *-y* képzős alakja.

4. *Bigäš*, *Bikeš* < *bikü* 'úrnő, hölgy' + *-š*. Egyéb származék: *Bikäy*.

5. *Birdäš*, *Birdəšle* < *birde* 'adta' + *-š*. Az alapul szolgáló *Birde* szn. is adatolt. A tatárban *Birdəš*.³⁷

6. *Butaş* < *buta* 'tevecsikó' + *-š*.³⁸ Egyéb származék: *Butay*, *Aq-buta* 'fehér tevecsikó'.

7. *Kičkinäš*, *Kičkenäš* < **kičkinä* 'kicsi, apró'. Az alapszó nincs meg a baskírban, csak a tatárban (*kečkenä*),³⁹ ami arra utalhat, hogy tatár eredetű névről van szó. A *č* jelenléte a várható baskír *s* helyett szintén arra utal, hogy újabb tatár átvételről van szó. Az alapul szolgáló *Kičkinä*, *Kečkenä* szn. is adatolt a tatárból.⁴⁰ A baskír és tatár adatokban levő *i*-k a várható volgai kipesak *e* (*ə*) helyett orosz átírás következményei lehetnek.

8. *Qodaš* < *hoday* 'Isten' + *-š*. A perzsa eredetű *hoday* szónak van *qoday* változata is a déli nyelvjárásban (BHH II, 142), a *-y*-t pedig képzőnek érezheték, s így a *Babay* ~ *Babaš*, *Butay* ~ *Butaş* nevek mintájára a *Qoday* mellett *Qodaš* is keletkezett.⁴¹

³⁵ A baskír személynevekre I. T. Кусимова, Башкирские имена. Уфа 1982. 28–9, a tatár személynevekre Г. Ф. Саттаров, Татар исемнәре сүзләре. Казан 1981. 26, 37. E két személynévtárat csak cikkem megírása után kaptam meg, így adataikat rendszeresen nem idézhettem. Mondandóm lényegét a bennük található személynévi adatok úgysem változtatják meg, legfeljebb bizonyítási anyagomat növelik itt-ott.

³⁶ Mint személynév előfordul egy baskír genealógiában is (Kuzeev, Bašk. šedž. 286).

³⁷ A tatár nevet Sattarov, Antropotop. 45 tévesen a *Birde* + *Iš* 'társ, barát' szavak összetételéből magyarázza.

³⁸ A baskír helynévtár (ST 39) a helynevet tévesen az orosz *nomau* 'hamuzsír' szóból magyarázza. Leszámítva a származtatás hangtani és jelentéstani nehézségeit, az orosz *nomau* szó igen fiatal jövevényszó az oroszban a hollandból vagy a németből (Fasmer III, 343–4).

³⁹ TRS 249.

⁴⁰ 1491-ben Maĥmat-Amin kazáni kán küldötte az orosz nagyfejedelemhez a *Кичкина* nevet viseli (Karpov, Pamyatniki 131–2).

⁴¹ Sattarov, Antropotop. 115–6 magyarázatai a tatár *Qodaš* névre (1. vagy a *got* szóból, 2. vagy egy *Hodaybirde* típusú névből egy *Qod* elem elvonásával) nem jók. Nem teljesen kizárt viszont, hogy a *Qodaš*, *Qodaš* név a tatárban *qoda*, a baskírban *qoda* alakú 'сват' szóból származtatható, mint erre N. A. Baskarcov utalt az orosz *Кудашев* családnév magyarázata kapcsán (Русские фамилии тюркского происхождения. Москва 1979. 254).

9. *Qološ* < *gol* 'szolga, rab' + -š. A baskír sedzserékben is adatolt szn.⁴² Egyéb származékok: *Qolay* < *gol* + -ay, *Qoloqay* < *gol* + -qay. A *Qološ* és *Qoloqay* szavak második szótagbeli o-ja a-ból van, előreható labiális illeszkedés következtében, mely a baskír nyelvjárásokra különböző mértékben, de jellemző.

10. *Qotošlo*, *Qotoš* < *got* 'szerencse' + -š. Egyéb származékok: *Qotoy* < *got* + -y, *Qotlo* < *got* + -li (összetett személynevek első tagjaként gyakran, pl. *Qotlo-bulat*, *Qotlo-ğujja*, *Qotlo-yul*, *Qotlo-yar*). A második szótagbeli o-ra l. a *Qološ* névnél mondottakat. A *Qotlo* névnek -š képzős alakja szerepel egy baskír genealógiában mint *Qotloš*.⁴³

11. **Qujaš* < **quja* 'hodzsa, gazda' + -š. A baskír *ħuĵa* szónak **quja* változatát nem tudom adatolni a baskír nyelvjárásokból, de egészen bizonyos, hogy létezett, akárcsak a *ħoday* mellett a *qoday* alak (l. fentebb). A *Qujaš* név létét tatár adatok alapján igazolhatjuk: *Hozjaš* (orosz feljegyzés), és *Ĥujaš*.⁴⁴

12. *Mullaš*, *Muldaš* < *mulla*, **mulda* 'molla, mohamedán pap' + -š. Egyéb származékok: *Muldaq* < **mulda* + -q, *Muldaqay* < **mulda* + qay. Az alapul szolgáló *Mulla* szn. is ismert, baskír helynevekben is: *Mulla*, *Mulla-ğol*, *Mulla-nur*. A *mulla* közszónak a baskírban ugyan nem adatolt a **mulda* változata, de a kazakban és kirgizben jól ismert a *molda* ill. *moldo* változat, s egyes tatár nyelvjárásokban a *mulna* alakváltozat.⁴⁵

13. *Mirdaš* < *mirda* 'mirza, úr, előkelő' + -š. Az alapul szolgáló *Mirda* szn. is adatolt. Összetételekben is: *Mirda-ğol*, *Mirda-bay*. Egyéb származék: *Mirzay*.⁴⁶

14. *Suraš* < **sura* 'szolga' + -š. Az alapszó a baskírban nem adatolt, a tatárban jól ismert mint *ĉura*. Lehet ezért, hogy maga a név, egyéb származékokkal együtt a tatárból való átvétel. Egyéb származékok: *Suray* < **sura* + -y, *Suraqay* < **sura* + -qay. Összetételben: *Sura-ğol*. A tatárban a következő származékok élnek: *ĉuray*, *ĉuraš*, *ĉuraq*, *ĉuraqay*, összetett nevek második elemeként is gyakori: *Aq-ĉura*, *Qara-ĉura*, *Bay-ĉura*, *Bik-ĉura*, *Qol-ĉura* stb.⁴⁷ Igen sok származékban és összetételben megtalálható a 18–19. századi csuvas nevek között, ezek mind tatár eredetűek a csuvasban.⁴⁸

15. *Űtäš* < *ütä* 'teljesítsd [a kérést]' + -š. Felszólító módban álló igealakok használata a török névtanban jól ismert jelenség.⁴⁹ Egyéb származékok: *Űtäy* < *ütä* + -y, *Űtäk* < *ütä* + -k. Összetételben: *Űtäy-mulla*. A tatárban is jól ismert névcsoport: *Űtäy*, *Űtäš*, *Űtäğän*, *Űtämeš* stb., a tatár eredetű csuvas nevek közt is gyakori.⁵⁰

16. *Yänäš* < *yän* 'lélek' + -š. Az alapszó a perzsa *ĵän* szabályos baskír fejleménye. A *Yän* gyakran szerepel összetett személynevek első tagjaként: *Yän-kiďäk*, *Yän-yeget*, *Yän-ähmät*. Származékai: *Yänäy*, *Yänekäy*. Az első esetben felmerülhet, hogy esetleg a baskír *Yänäy* törzsnévről van szó. A

⁴² *Quluš*: Kuzeev, Bašk. šedž. 292.

⁴³ *Qotloš*: Kuzeev, Bašk. šedž. 292.

⁴⁴ A 15. század végén több tatár neve *Хозяин* (Karpov, Pamjatniki, Index 55–6), a *Хозя* szó egyéb származéka: *Хозяк* (ibid.). Sattarov, Antropotop. 119 a tatár *Ĥujaš* nevet tévesen a *Ĥuja* + *šah* összetételből magyarázza.

⁴⁵ Radloff IV, 2127; KiRS 530; Budagov II, 251.

⁴⁶ A baskír sedzserékben: *Mirzäš*, *Mirzay* szn. (Kuzeev, Bašk. šedž. 294).

⁴⁷ A tatár *ĉura* névre és származékaira l. Sattarov, Antropotop. 99.

⁴⁸ Magnickij, Imena 94.

⁴⁹ Erre l. L. Rásonyi, Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques.

AOH 15 (1962): 233–43.

⁵⁰ Magnickij, Imena 89.

Yänäs szót a baskír földrajzi szótár a mai baskír *yänäs* 'szomszédos' szóból származtatja, mely a *yan* 'oldal' szónak származéka.⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy a *Yänäy*, *Yänekäy* és *Yänäs* nevek, az eddigi bő analógiák alapján, inkább összetartozóak, semmint, hogy a sor egyes tagjait különféle módon magyarázzuk.

17. *Yärmäs* < *Yärmi* szn. + -š. A *Yärmi* szn. a *Yärmöhämmät* összetett szn. (*Yär* + *Möhämmät*) rövidülésével létrejött becenév, mint ahogyan a *Gabdulla*, *Abdulla* arab eredetű névből rövidült a *Gabdi*, *Abdi* név, melyhez aztán éppúgy képzők járulhattak, mint pl. *Abduš* (*Abdu* + -š).⁵² Egyéb származék: *Yärmäkäy*. A baskírban, tatárban egyaránt gyakori *Yärmäk* személynév is innen ered, s a magyar *gyermek* szónak, nem úgy mint Rásonyi gondolta, ehhez nincsen köze.⁵³

18. *Yomaš* < *yoma* 'péntek' + -š. A *Yoma* név összetételekben: *Yomajüja*, *Yoma-taw*. Származékai: *Yomadü*, *Yomaq*, *Yomaqay*/*Yomoqay*. A *Yomaš* név szerepel baskír genealógiákban, s a nogáj is ismeri.⁵⁴

A baskír -š képzős, személynévi eredetű helynevek rövid áttekintése után rátérhetünk azon -š képzős helynevek tárgyalására, melyeknek alapszava olyan baskír közszó, mely az illető térszínforma nevét vagy valamilyen jellemző sajátosságának a megnevezését tartalmazza. Az itt tárgyalt pár példa számát is a további kutatások tetemesen megnövelhetik, de jelen céljainknak ez a mennyiség teljesen elegendő bizonyító erővel rendelkezik.

1. *Almaš* < *alma* 'alma' + -š. Ismert az *Almalü*, *Almalüq* helynév is, melyet ugyanígy 'almás'-nak fordíthatnánk magyarra.

2. *Awlaš* < *awil* 'falú, település' + -š.

3. *Bagriš*, *Bagrištü*, *Bagraš* < *bagri* 'pisztráng' + -š. Az alapszó előfordul a *Bagiri-kül* | *Bagir küle* tó nevében, a *Bagri yilgahi* patak nevében, és valószínűleg a *Bagara* | *Bagra-taw* | *Bagri tawi* hegy nevében. Egyéb származéka: *Bagirli*, *Bagirdü*. Különböző hangalakokban a baskír nyelvjárások is jól ismerik a szót halfajták jelölésére: *bagra* (Qaridel) 'форель [pisztráng]', (Dim) 'пескарь [fenékjáró küllő]' (ВНН II, 36), (Äy) 'bagri [pisztráng]' (ВНН I, 31); *bagara* (Haqmar) 'пескарь'; *bagir* (Eyek-Haqmar) 'форель', (Haqmar) 'ep [süger]' (ВНН II, 36), (Kübäläk, Äy) 'bagri [pisztráng]', (Kübäläk), ét baliq [kutyahal?] (ВНН I, 31). A baskír helynévszótár felveti az egyik földrajzi név kapcsán, hogy az nem a *bagra* növénynévből ered-e.⁵⁵ Valóban, a baskír irodalmi nyelvben van egy *bagra* 'konkoly' jelentésű szó, s ennek is több nyelvjárási variánsa él: *bagra* (Bađiw) 1. 'волкобой [sisakvirág]' 2. 'сорняк [gaz]'; *bagra* (Bađiw) 'куколь [konkoly]'; *bagirtütäy* (Gäynä) 'полевой василек [mezei búzavirág]' (ВНН II, 36, 38). Annak ellenére, hogy formailag ez a magyarázat is lehetséges, nem tartom valószínűnek, mivel a legtöbb földrajzi név esetében víznévről van szó, s itt csak a hálnév jöhet számításba.

4. *Bärdaš*, *Bärdašle*/*Berdašle* < *bärde* 'pér (halfajta)' + -š. Egyéb származékok: *Bärdele*. Mivel minden esetben folyónévről van szó, az etimológia egyértelmű. A *Bädräš*, *Bädäreš* nevek idetartozása kétes.

⁵¹ ST 69.

⁵² Vö. Sattarov, Antropotop. 112.

⁵³ L. Rásonyi, Macarca „gyermek” kelimesi ve „Ermyak” adı. Reşid Rahmeti Arat için (Ankara 1966): 382–7.

⁵⁴ Kuzeev, Bašk. šedž. 298; NRS 489.

⁵⁵ ST 27.

5. *Bilgeš* < *bilge* 'jel, billog, tulajdonjegy' + *-š*. Egyéb származék: *Bilgelár*.

6. *Kideš*, *Kidáš* < *kide* 'rovás'. A szóra csak egy baskír nyelvjárási adat van (Köyörgäde: BHH II, 104). Összetételben: *Kidá-taş* 'rováskő, rovott kő', egyéb származéka: *Kidäk*.

7. *Küläš* < *kül* 'tó' + *-š*. Egy tónak a neve. Származéka: *Küläk*.

8. *Lapišti* < *lapı* 'rőzse, gally' + *-š* + *li*. Alapszava: *Lapı*, *Lapa*. A *Lapay* hegynév idetartozása kétséges.⁵⁶

9. *Odqonoš* < *odqon* 'vadhagyma' + *-š*. A nyelvjárásokban ismert szó az *odqon* (Dim, Urta) 'buy-buy hídlatli äce yıwa — 'лук линейный [csíkos vad-hagyma]' (BHH II, 241). Mint hegynév: *Odqon-taw*, származéka: *Odqonno* < *odqon* + *-li*. Az *Ödkäneš* idetartozása valószínű. Bár az *odqon* palatális változatát nem tudom adatolni a baskírból, a kazáni tatárban megvan *üksin* alakban.⁵⁷

10. *Šäräšle* < *šäre* 'télén a jég tetejére feljövő víz' + *-š* + *-li*. A *šäre* 'наледь' szót ismeri a baskír irodalmi nyelv és a nyelvjárások is, ahol a 'nyirkos, nedves' jelentése is megtalálható.⁵⁸ A *Šäre* önállóan is előfordul földrajzi névként, és a *Šäräy*, *Šäräk* származék formájában is. Kérdés, hogy ennek a *šäre* szónak etimológiailag köze van-e a baskír köznyelvi *šar* 'труднопроходимое болотистое место (покрытое густым тальником и камышом)' [nehézen járható mocsaras hely (füzfával és náddal sűrűn borítva)] szóhoz,⁵⁹ mely kétségtőlül annak a csuvasos *šar* szónak az átvétele, amely alakból a magyar *sár* szó is származtatható, s amely a mai csuvasban szabályosan *šur* alakban megvan. A *šäre* szónak van egyszerűtagú *šär* variánsa is a Dim-i baskír nyelvjárásban, és a tatár nyelvjárásokban,⁶⁰ az első szótagbeli a magánhangzó nyílt *ä*-vé válása pedig egészen általános a baskírban. A *šär*, *šäre* szónak a *šar*-ból szóhasadás útján való létrejöttét látszik igazolni az a tény is, hogy földrajzi nevekben a *Šarli* és a *Šärle* alak egyaránt szerepel (*Šarli-kül*, *Šärle-qul*). A *šar* közzónak illetve *šar* földrajzi névnek egyébként a szabályos baskír *had* 'mocsár, sár' és *Had* megfelelői is megtalálhatók.

11. *Talašti* < *tal* 'fűzfa' + *-š* + *-li*. Helynevekben, összetétel első tagjaként: *Tal-badı*, *Tal-qusqar*, *Tal-üdäk*. A *-li* képzős *talli* alak szerepel a következő helynevek első tagjaként: *Talli-hüda*, *Talli-kül*, *Talli-qul*; a *taldi* alakváltozat: *Taldi-üdäk*.

12. *Väräš*, *Väräšle* < **var* 'völgy, patak' + *-š* + *-li*. Az alapszó nem adatolt a baskírban, de jól ismert a csuvasban: *var* 'hosszúkás nyílás, hasadék

⁵⁶ A baskír helynévszótár (ST 100) szerint a *Lapay* egy nyj. *lapay* 'kis' szóból származtatható. Szótárakból nem mutatható ki.

⁵⁷ Kaz. tat. *üksin* 'дикий чеснок [vadhagyma] (Budagov I, 145). A veláris alak megvan már az ötörökben, egy ujur *usqun* formában (DTS 617; Clauson 245: az *osqun* olvasat itt nem jó).

⁵⁸ Bask. nyj. *šäre* (Qıđil, Äy) 1. 'qıš bođ östönä siqqan hiw [télén a jég tetejére kijövő víz]', 2. 'hiw, eweš, dımlı [vizes, nedves, nyirkos]', (Kübäläk) 'bišiy, qayraq, beläw [nem jól kistült, nyers [kenyérrel]], (Äy) 'odaq yatıp bodolğan kükäy [hosszú ideig állott megromlott tojás]' 2. 'hiwda serep, yoqarıp, üdäge qoyolop torgan utın [vízben elkorhadt, elvékonyodott, a belsejében szétmállott fa]' (BHH I, 282), (Urta) 'сыроı [nedves, nyers]'; *šärä*, *šär* (Dim) 'сыроı' (BHH II, 308). — A *šäre*, *šär* szó származékai a baskír nyelvjárásokban: *šärläw* (Dim, Urta) 'появление воды на льду [víz megjelenése a jégen]; *šäreläw* (Inyär) 1. 'мочить [áztat]', 2. 'сыреть [átnedvesedik]' (BHH II, 308). — A *šär* szó megvan a tatár nyelvjárásokban is: 1. (Böre, uráli tat., orenburgi miser) 'наледь, вода, выступившая на льду [a jégen feljövő víz]', 2. (Mamadıš) 'сырость [nedvesség]' (TTDS 522).

⁵⁹ BRS 655.

⁶⁰ L. az 58. jegyzetet.

a földben, völgy'.⁶¹ A fenti szavak tehát a baskír toponímia csuvasos nyelvi rétegébe tartoznak. A csuvas *var* szó őstörök **öz*-re megy vissza; az *öz* 'völgy' szó és származékai, az *özäk* és *özän* jól adatoltak a törökben.⁶² Az *özäk*-nek csuvas párja a *varak*, az *özän*-nek *vasan*.⁶³ Érdekes, hogy a *var* és *varak* szavakban a csuvas rotacizmus érvényesül, a *vasan* szó viszont a köztörök z-s formát tükrözi. Ez vagy ősi különfejlődés eredménye a csuvasban, tehát, hogy az *öz* és származékai esetében a rotacizmus nem valósult meg teljes következetességgel, vagy pedig a volgai kipszak formák, a tatár *üzän* 'folyó', baskír *üdän* 'ua.' hatására egy kontaminációs *vasan* forma keletkezett egy eredeti, szabályos **varan*-ból. Felmerülhet még, hogy a csuvas *var* 'völgy' szónak nem a köztörök *öz*, hanem a sok török nyelvből ismert *or* 'árok; halom, erődítmény' szó felel meg, különösen, ha tudjuk, hogy ennek az ősi nomenverbumnak igei alakja, az *or*- 'kiásni' megtalálható a csuvasban is *var*- formában.⁶⁴ A kérdést eldönteni igen nehéz: ha az *or* és *öz* szó megfelelői egyaránt megvoltak az őscsuvasban, mindkettőből kialakulhatott egy *var* forma. Mivel azonban az *özäk* és *özän* megfelelői mind megvannak a csuvasban, valószínűbbnek látszik, hogy alapszavuk, az *öz* is átvételre került. — A baskír *Väräs* forma palatális hangrendjét kétféleképpen magyarázhatjuk: 1. a csuvas *var* forma egy közbülső **vär* fokozattal alakult az **ör*-ből, s a baskír a csuvas *ä* > *a* változás előtti formát tükrözi; 2. a baskír a csuvas *var*-t vette át, s a tatárra és baskírra jellemző palatalizálódási folyamat következtében alakult ki a **Väräs*-ből a *Väräs* forma. Az utóbbi magyarázat a valószínűbb, mivel létezik *Var-yaz* helynév is a baskírban, tehát a veláris *var* formával. Az *Iwari*, *Iwaraš* nevek idetartozása kétes (a szókezdő *i*- és a harmadik szótagbeli *i* magyarázata nehéz).

Mindezek fényében térjünk most vissza a Rásonyi által felvetett öt baskír—magyar helynévi egyezésre.

1. A baskír *Qondoroš* pataknevet valóban egy köztörök *qunduz* 'hód' állatnév csuvasos alakjából származtathatjuk, mint Rásonyi gondolta. A szó mai csuvasos alakja *xäntär*. A 'hód' szabályos baskír, kipszakos formájában is ismert baskír víznevekben, így *Harı-qondod* 'sárga hód', *Qondod-kül*, *Qondodlo-kül* 'hódos tó'. A csuvasos *r*-es forma van még a kazáni tatár *Qondırli* falu nevében is.⁶⁵ A baskír *Qondoroš*-*š* eleme a fentebb kimutatott baskír névszóképző, s a szó jól illeszkedik a baskír helynevek rendszerébe. A magyar *Kondoros* helynévnek egy nem adatolt, **kondor* magyar közszóból való származtatása többszörösen bizonyíthatatlan. Először is a **kondor* közszó nem adatolt a magyarban. Másodszor, miért került volna átvételre ez a szó egy honfoglalás-kori, csuvasos jellegű török nyelvből, mikor a 'hód'-ra már létezett a *hód* szavunk, mely az ugor egység korában átvett török eredetű szava az ugor

⁶¹ Paasonen 198; Ašmarin V, 167.

⁶² Clauson 278 (2 *ö:z*), 285 (2 *özek*), 289 (*özen*: a 13. századi kipszak emlékektől kezdve); Sevortjan I, 510 (*özäk*), 510—2 (*özän*). A magyar *özön* szó különben ez utóbbi kipszak alaknak az átvétele (TESz. III, 48—9).

⁶³ A csuvas szavakra l. Egorov 47. Az orosz *оспаз* szó feltehetőleg a csuvasos *varak* szó átvétele (Fasmer III, 115—6).

⁶⁴ Az *or*-ra l. Sevortjan I, 466—8. Csuvas nyj. *var*- (Bajgulovo) 'рыть [ásni]' (Л. П. Сергеев, Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1968. 14).

⁶⁵ *Qondırli*, orosz Кунду́рлы: falu a Tatár ASzSzk Высокогорский район-jában (TRS 793). — Ez a helynév szerepel egy tatár kifejezésben is: *Qondırli godačası* 'своиченица из Кунду́рлы (говорится об измененном человеке, требующем особого обхождения с ним)' (TRS 277).

nyelveknek. Harmadszor pedig, ha már ennyi nehézség után mégis feltételezzük, hogy megtörtént egy ilyen átvétel, akkor miért halt ki ez a szó, s csak egy-két névben maradt fenn. E sok nehézséggel szemben, azt hiszem, a TESz.-nek kell igazat adnunk (II, 548), mely a *Kondoros*, *Kondormart*, *Kondora*-féle személy- és helyneveket a szláv eredetű magyar *kondor* 'göndör, kunkorodó' közszóval hozza összefüggésbe. Mint víznév, a *Kondoros* pontos jelentéstani párja a *Tekeres* típusú magyar vízneveknek, mindkettő 'görbe, kanyargós' jelentésű.⁶⁶ Ha ezek után mégis, feltéve, de meg nem engedve, hogy a magyar *Kondoros* egy **kondor* 'hód' szónak lenne a származéka, a baskír *Qondoroš* az esetben sem lenne közvetlenül kapcsolatba hozható a magyar névvel, mert a baskír *Qondoroš* egy világosan körvonalazott baskír névadási rendszer keretében jól magyarázható.

2. A cirill feljegyzésű *Укырууы* baskír alakja az *Ükerekšte*. Az alapszó itt is egy csuvasos forma, az *üker* 'ökör', melynek szabályos baskír megfelelője az *üged*. Helynév formájában is szerepel, mint *Üged*, *Üged-tamaq*. Az *üged*-elemet tartalmazó helyneveknél, elsősorban a folyóneveknél, felmerülhet még, hogy nem hozható-e kapcsolatba az ótörökben és középtörökben általánosan ismert *ögüz* 'folyó' szóval.⁶⁷ E magyarázat nehézsége, hogy ez a közszó ismeretlen a baskírban és tatárban, s ha létezett volna is egykor, alakilag megkülönböztethetetlen lenne az *üged* 'ökör' szótól (egy *öküz* és *ögüz* alak egyaránt *üged*-zé alakul a baskírban). Egy csuvasos *üker* szóból magyarázható az *Ükärle* baskír helynév is. Az *Ükerekšte* alak -*š* és -*te* formánisa jól illeszthető a tárgyalt baskír helynevek rendszerébe. Ha az *Ükerekšte* és *Ükärle* baskír helyneveket a csuvasos **üker*, **ükär* alakból származtatjuk, ennek két nyelvi következménye van. A szó egy olyan csuvasos nyelvjárásból került át a baskírba, s olyan időben, amelyikben és amikor a *v*-elődét még nem jött létre (a mai csuvas alak *vákär*). Ez mindenképpen a mongol kor, a 12. század előtti időre utal. Másodszor pedig, a szóközépi -*k*- megmaradása nem általános a baskírban, nyelvjárási jelenség. Azt mondhatjuk hát végül, hogy az *Ükerekšte* tényleg "ököröstó", azaz ökörítató tó neve a baskírban, de egy magyar *Ököröstó* alakhoz semmi köze sincsen.

3. A cirill betűkkel *Бекани*-nak feljegyzett patak nevét Rásonyi a magyar *Békás* névből magyarázta. Azt hiszem, hogy itt a *Bigäš*, *Bikeš* helyneveknek egy régebbi, tökéletlen cirill betűs lejegyzéséről van szó. Ezek alapszáva a *bikä* 'ürnő, hölgy' szó, mely a baskírban és tatárban egyaránt ismert közszóként és személynévként. A *Bikäy* szn.-nek ugyanez az alapszáva.

4. A *Mağaş*, *Moğaş* helynevet Rásonyi a magyar *magas* közszóból eredezteti. E név etimológiáját nem tudom adni, de bizonyára nem a magyarból magyarázható. A *Mağaş* helynévnek ugyanis megvan az alapszáva, a *Mağa* is pataknévként, s ezenkívül a *Mağaş* név ismert mint karakalpak személynév.⁶⁸ Ha mindehhez hozzáadjuk, hogy a *Mağaş* név egész szerkezete és származékai (*Mağaşlı*, *Mağaştı*) jól illik a fentebb ismertetett jól értelmezhető baskír tulajdonnevek rendszerébe, bátran feladhatjuk a magyar eredeztetést. — A *Mäygäšle*, *Mäygäšte*, *Mägäšle*, *Miäkä* helynevek idetartozása kétséges.

⁶⁶ A *Tekeres*-re l. FNESz. 636.

⁶⁷ Az adatokat l. Clauson 119–20.

⁶⁸ A karakalpak személynévet l. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Сост. Ю. Э. Брегель. Москва 1967. 170.

5. Az *Idáš* víznév etimológiája szintén nem világos, de szerkezete igen. Az *Idák* és *Idlay* víznevek meglelte mutatja, hogy valamilyen képzett szóról van szó. Az *id* vagy *idä* alapszót nem tudom megfejteni. A baskír helynévszótár az *Idák* etimonjául az *idäk, üdäk* 'ложбина [üreg, mélyedés]' szót adja meg,⁶⁹ de a szót a baskírból nem tudom adatolni. Talán lehet, hogy az őstörök **öz* 'völgy' szó baskír **üd*, **id* különféle baskír származékaival állunk szemben (az *öz* szóra és származékaira l. fentebb a *Värüş* szó tárgyalásánál).

Az öt javasolt baskír—magyar helynév egyeztetés közül tehát két név a baskír nyelv csuvasos nyelvi rétegéből származik (*Qondoroš, Ükereste*), egy török alapon magyarázható (*Bikäš*), kettőnek az etimológiája nem tisztázott (*Mağaş, Idáš*), de mind az öt név, -*š* végződése révén jól beleillik a baskír személy- és helynevek rendszerébe.

Vizsgálódásaink végére érve, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a baskír—magyar kérdés nyelvi aspektusára vonatkozó hármas kérdésfeltevé-sünkre mindhárom esetben negatív válasz született: 1. A baskír fonémarend-szer sajátosságai nem magyar nyelvi hatásra alakultak ki; 2. a baskír nyelvben nincsen magyar jövevénytű szó; 3. Baskíria földrajzi nevei közt magyar eredetű nem mutatható ki. Ez a kutatás helyzete ma, de elvileg nem kizárható, hogy a baskír dialektológiai és toponímiai kutatások jelentős előrehaladtával az utóbbi két kérdésre pozitív válasz születhet meg. Annyit azonban már most is elölegezhetünk, hogy ha magyar elemek előkerülnek a baskírban, ez mind-össze pár szóra terjedne ki, tehát igen kisméretű hatásról tanúskodnak. De addig is, míg ilyen hatást nem tudunk kimutatni — és jelenleg nem tudunk — nyelvi egyezések a baskír—magyar történeti kapcsolatok bizonyítására nem használhatók fel.

VÁSÁRY ISTVÁN

The Linguistic Aspect of the „Bashkiro-Hungarian Complex”

by ISTVÁN VÁSÁRY

The connection of the data of the Muslim sources concerning the Bashkirs and Hungarians with those of the western travellers of the Mongol period (Julianus, Plano, Carpini, Rubruk) appeared in the 18th-century European scholarship, and since then the most diverse theories have come about concerning the possible historical links between the Bashkirs and Hungarians. The hypotheses range from the theory of the total identity of the two peoples to that of the total negation of any contacts between them. The present article does not aim at a definite solution of the whole complex which seems impossible at the moment. Instead, the author endeavours to scrutinize the linguistic aspect of the problem irrespectably of the evidence of the medieval Muslim and Western sources.

The questions are treated in a threefold grouping: I. Can any Hungarian effect be detected in certain peculiarities of the Bashkir sound system? II. Are there Hungarian lexical borrowings in Bashkir?, and III. Are there geographical names in Bashkíria having Hungarian origin? All three questions have often been answered in a positive way, but the author of the present article comes to the conclusion that the present state of research does not allow any positive statement. All former attempts at a positive answer must be discarded. In principle, of course, it cannot be excluded that the advancement of Bashkir dialectological and toponymical research will enable us to give positive answers to the latter two questions. But till that time no linguistic evidence can be put forward in support of the alleged Bashkiro-Hungarian historical contacts.

⁶⁹ ST 54.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Kalevala és a mítoszok

Elsődlegesen történeti vagy mitológiai eposz-e a Kalevala? Ez a kérdés a Kalevala megjelenése óta foglalkoztatja az olvasókat és a kutatókat. Négy évtizeden át a választ magában az eposzban keresték, mígnem az 1870-es évek második felében tudománnyá vált a népköltészeti kutatás, mely első feladataként azt követelte a tudósoktól, hogy tegyék félre a Kalevalát, s helyette az eredeti runo-lejegyzések szövegében mélyedjenek el. A kérdés ekkor a következő formában vetődött fel: mutatnak-e a Kalevala alapanyagát képező népének-epizódok és -hősök olyan vonásokat, melyek révén összefüggésbe hozhatók az egyéb forrásokból megismert történeti tényekkel, avagy mindenekelőtt egy hajdani mitikus világnép vetületeinek kell-e tekinteni őket? Ez voltaképpen nem más, mint visszatérés a lönnroti korszakból a porthani korszakhoz (azaz az 1830-as évek szellemétől az 1700-as évek utolsó évtizedeihez). Hiszen Porthan volt az, aki annak idején felvázolta a népköltészet közreadásának és kutatásának szabályzatát, melyet aztán Lönnrot kénytelen volt megszegni, mivel eleget kellett tennie a társadalmi igénynek, többet kellett a nemzetnek átnyújtania, mint pusztán népének töredékes kollekcióját.

Az újdonsült folklorisztikának hamarosan hívévé vált a korszak kis létszámú kutatói gárdája, s módszertani elveit lassanként a folklór elemekkel dolgozó társtudományok is alkalmazni kezdték. A szakma a Kalevalát az epikus költészet címerévé nyilvánította, amelyre hivatkozni illett a nemzet- és kultúrpolitikai viták során s olykor a tudományos művek, cikkek címeiben is, amely azonban a népköltészeti kutatás területéről lassacskán az irodalomtörténet hatáskörébe csúszott át, s csak egy vagy legföljebb két szakember maradt, aki továbbra sem tett le róla, hogy az eposzi források kérdésével, Lönnrot munkamódszerével kapcsolatban vizsgálatnak vesse alá. Csakhogy ezeknek nem volt kivel kicserélniük gondolataikat, s a Kalevala-kutatás még inkább ki lett téve a sorvadás és az oligarchikus módszerek veszélyeinek. A helyzet később sem változott, amit csak sajnálhatunk, ha meggondoljuk, mekkora tekintélyre tett szert addigra a Kalevala művelődéstörténetünkben, s mekkora figyelmet kellett hazánk határain túl is. Maga Lönnrot, úgy tűnik, ingadozott a történeti és a mitológiai interpretáció között, mielőtt a Régi Kalevala címét így fogalmazta volna meg: „Kalevala avagy Régi Karjalai Énekek a finn nép hajdani történetéről.” Az alcímmel kétségtelenül a mű történetiségére akart utalni, volt a tarsolyában azonban egy másik címváltozat is: „Finn Mitológia régi énekekből összeállítva.” Felmerül a kérdés, hogy valóban ellentmondásról van-e szó. Lehet, hogy a „történelem” és a „mitológia” kategóriák Lönnrot és kortársai számára nem jelentették ugyanazt, amit századunk szakmai vitáinak résztvevői számára jelentenek.

A kutatás legkorábbi szakaszában az érdeklődés antikvarisztikus jellegű volt: a néphagyomány annyiban érdemelt figyelmet, amennyiben a segítségével a régi idők életmódjáról, mesterségeiről, a településtörténetről, az uralkodókról és a pogány vallásról remélt képet kapni a tudomány. A Svédországban és Finnországban folytatott népköltészeti gyűjtőmunka alapkönyve, a Johannes Bureus összeállította előterjesztés, melyet II. Gusztáv Adolf 1630 májusában írt alá, részletes előírásokat tartalmazott a régiség emlékeinek, köztük a népköltészeti alkotásoknak az összegyűjtésére vonatkozólag. Arra szólított föl, hogy tanulmányoztassék „mindenféle krónika és elbeszélés, ősi rege és ének a sárkányokról, törpékről és óriásokról, hasonlóképp mindenféle híres személyekről, régi kolostorokról, várakról, királyi lakhelyekről és városokról szóló történet, melyekből megtudhatni, mi volt hajdanán, valamint minden régi hősenek és varázsige, dallamával egyetemben”. Mindazonáltal e gyűjtési program nem a hagyomány iránti tiszta érdeklődésnek volt a jele, hanem a nemzettudat erősítése, a külfölddel való összehasonlításban elnyerhető tekintély iránti igény rejlett háttérben. Az előterjesztésben indoklásul a szerző hangot ad annak a szándékának, hogy igazolja, „eleink nem voltak barbárok”, „mi vagyunk a legrégebbi nép” és „nyelvünk a legősibb a nyelvek közül”, egyszersmind annak az aggodalmának, hogy ezt a dicsőséget a dánok még megkaparintják maguknak előlünk. II. Gusztáv Adolf memorandumuma reakció volt arra a felszólításra, melyet I. Keresztély dán király intézett 1622-ben Dánia és Norvégia püspökeihez, meghagyván, hogy szorgalmazzák a régi emlékek gyűjtését. Mikael Agricola 80 évvel korábban közreadott istenségfelsorolása is külföldi minták alapján készült, célja pedig az volt, hogy kiirtsa a pogányság meg a „pápiizmus” maradványait. Az igények és elvárások tehát, melyek a figyelmet a néphagyományra terelték, kezdettől fogva, később is, nem az e hagyományokat őrző és fenntartó közösség részéről, hanem annak körein kívül nyilvánultak meg. A népköltészetre vonatkozó felfogásokról szólva soha nem szabad elfeledkezni arról, hogy ezek többnyire nem maguknak a néphagyományt megteremtő és továbbvívó embereknek a felfogásai voltak. A hagyomány felfedezését rendszerint a hagyománynak egy másfajta célra való felhasználása, archívumokba, publikációkba való átutalása, művelődéspolitikai eszközként való alkalmazása követi. A Kalevala is egy ilyen hagyományáttétel eredménye. A vezetés vagy a kulturális elit, mely a néphagyomány felgyűjtését kezdeményezi, egyúttal garantálja, hogy az egy új közegben kerül felhasználásra, s ez az új közeg teljesen eltér attól a közegtől, amely a hagyományt a gyűjtés előtti időkben fenntartotta.

William A. Wilson amerikai professzor a kívülálló szemével boncolgatta a népköltészet és a nacionalizmus összefüggéseit a finn művelődéstörténetben. Művének befejező soraiban a népköltészetnek két megközelítési módját nevezi meg, az egyiket Juslenius képviselte a 18. század elején, a másikat Porthan. A tudományos óvatosság elvét valló Porthan szerint a népköltészetet a finn kultúra tükrének, az emberi gondolkodás megismerésére szolgáló eszköznek kell tekinteni. Az ábrándos szellemű Juslenius hazafias írásai a nemzeti reménytelenség állapotából való kivezető útnak, a jövőbe vetett hit forrásának nevezik népünk hősi múltját, csak hogy a folklór tükre ekkor már nem a népet, sokkal inkább a tükör feltartójának és kortársainak politikai állásfoglalását adja vissza. Wilson szerint mindkét viszonyulási mód megmaradt napjainkig, és pedig, mint kijelenti, „amikor a finn folkloristák elsősorban tudósok voltak és csak másodsorban patrióták, amikor a néphagyományt pusztán az emberi gondolkodás megértésére, nem pedig befolyásolására használták, amikor

a nemzeti hagyománykincsre hivatkozva csak a nemzeti büszkeséget ébresztgették, anélkül, hogy a nemzet sorsának irányítását is kézbe akarták volna venni, — mindekkor a folklorisztika gazdagodott, s vele a nemzet is. Amikor azonban a tudományos tárgyilagosság határán túllépve, mindenekelett a haza szolgálatába állították munkásságukat, amikor egy nagyszabású, remek jövő vagy az osztályok nélküli kommunista társadalom képe lebegett előttük, és amikor a folklorikincset arra használták föl, hogy honfitársaik gondolkodását is ezeknek az álmoknak a medrébe tereljék, akkor mind a folklorisztika, mind pedig a nemzet rosszul járt.” Wilson fekete—fehér látásmódja éles határokat von, mindazonáltal nem árt odafigyelnünk a véleményére.

Ha megnézzük, hogy a történeti és a mitológiai folkloriszemlélet apály—dagály-szerű váltakozásai hogyan függenek össze a nemzeti öntudat válságfázisaival, azt tapasztaljuk, hogy a történeti felfogáshoz olyankor folyamodtak, amikor megnövekedett a nemzettudat erősítésének igénye. A 18. század pompázatos jusleniusi építménye az őt megillető helyre kerül a kritikus Porthan jóvoltából, aki gyanakvással fogadja a népköltészet történeti hiteléről szóló állításokat, s velük szemben céltudatosan hangoztatni kezdi a népköltészet kulturális és irodalmi-művészeti jelentőségét. Munkássága, csakúgy, mint munkatársaié és tanítványaié, a finn mitológia és néphit iránti erős érdeklődésről árulkodik. Az 1820-as években Elias Lönnrot lesz az — aki— többek között Reinhold von Becker sugalmazására — hozzálát, hogy a népi epikát és a történeti szemléletmódot közös nevezőre hozza, mintegy válasszképp azokra az elvárásokra, melyekkel az autonóm finn nagyhercegség nemzetémbresztői álltak elő. De ugyanezt követelte meg tőle maga a szerkesztői munka is, melynek során a Kalevala szerkezeti egészét kialakította a runóénekesek kommentárjainak, valamint a finnség eredetével kapcsolatos tudományos megállapításoknak a figyelembe vételével. Vezérfonalul mindvégig azok a részben szubjektív, részben tudósi elképzelések szolgáltak számára, melyeket azokról az időkről alakított ki magának, amikor a runókban ábrázolt események úgymond szerves részét alkották a korabeli finn társadalom hétköznapijainak. Ez az őskorról alkotott vízió alapjában véve keresztény volt és euheremisztikus: az eposz gyűjtője úgy vélte, hogy a régi finnek hitében már fellelhetőek a monoteizmus jelei, még ha egyelőre tündérek és manók népesítenek is be erdőt—mezőt; igen gyakori jelenség, hogy az egyes történelmi személyiségek alakját övező tisztelet oda vezet, hogy az utókor isteni vonásokkal ruházza fel őket, amiként Väinämöinen és Ilmarinen esetében is történt. Időpontot és helyet keresvén, melyekhez vízióját köthetné, a runókban elmondott eseményeket Lönnrot végül kb. ezer évvel korábbra, a Fehér-tengertől délre helyezi, oda, ahonnan az egykorú tudományos nézetek szerint a finnek elődei elindultak Finnországba. Miközben ezt a kvázi-történelmi múltbéli látomást részint tudományos, részint költői eszközökkel kidolgozta, Lönnrot jobban beleélte magát a Kalevala világába, mintsem feltételeznénk. Mint tudós szükségesnek látta figyelembe venni a kutatásnak minden olyan eredményét, amely fényt deríthetett a finnség múltjára, mint költő pedig a népének megszólaltatásával akarta elbeszélni ennek a múltnak az eseményeit, mintha csak tanúként idézné meg a runóénekeseket, a múltból érkezett runóüzenetek első befogadóit. A kalevalai ősidőt történelmi korszaknak tekintette, a Kalevalát pedig bizonyítéknak arra, hogy ez a korszak létezett. Ily módon talán érthetővé válik az a meghökkentő tény, hogy Lönnrot a Kalevalát nemegyszer kútfőnek nevezi, mely a tudományos kutatás számára egy ősi társadalom életét világítja meg. Ebből is látszik, hogy a saját

hozzájárulását kevesebbnek, a Kalevala történelmi és etnográfiai forrásértékét pedig többnek tartotta, mint indokolt lett volna. Ezt pedig nem írhatjuk pusztán holmi szándékos feledékenység rovására, hiszen a Kalevala összeállításának módszeréről Lönnrot mindig nyíltan beszámolt.

Jóllehet Lönnrot Kalevala-interpretációját őstörténeti szempontból nem fogadta el mindenki — Snellman például kételkedett a helyességében, Jacob Grimm pedig mitológiai értelmezést javasolt helyette —, hamarosan mégis ez lett az uralkodó nézet, és többek közt az iskolai oktatásban is meghonosodott. Julius Krohn vetette meg az alapjait a folklorisztika tudományának, mely elsőként merészkedett innen új utakra, igaz, csak óvatosan, nehogy csorba essék a Kalevala és megteremtője tekintélyén. Jellemző, hogy mind Julius Krohn, mind fia, Kaarle Krohn, a kutatásnak ebben a stádiumában a fejlődésemeléltre és a természetmitológiai interpretációra támaszkodik. A nagy léptekben fejlődő történeti-földrajzi módszer segítségével a finnek nagyszabású, főként népmesékre összpontosuló nemzetközi összehasonlító kutatásba fogtak, s a finn folklorisztika rövidesen sokféle külföldi kapcsolatra tett szert. A szűklátókörű bezártság után nemzetközi perspektívák nyíltak meg előtte. Az összehasonlító folklór-kutatás eredményei hamar megmutatkoztak: egyre több saját eredetűnek vélt epikai téma, hagyományelem talált külföldi megfelelőre. A nép hagyományából végül is népek hagyománya lett: „kölcsonzés, kölcsonzés és harmadszor is kölcsonzés” — ez vált a kutatási program mindennapos jelszavává.

Az ígéretes fejlődésnek, amely az egyetemes folklórkinccsel egybevetve megalkothatta volna a finn népköltészet összképét, az I. világháború vetett véget. A már azt megelőzőleg föllépett nemzeti öntudat-válság lassanként a tudóstaársadalom békéjét is háborgatni kezdte. A sajtó 1910-ben írások sorával támadt a Krohn-iskola ellen, mely, úgymond kisebbíteni akarta a Kalevala értékét, és késő-középkori keresztény elemeket látott ott, ahol a hajdani szabad lelkiületű, vérzivataros hőskorról kellett volna megemlékeznie. A nemzeti öntudatnak újbóli tápra volt szüksége. Négy év elmúltával Kaarle Krohn kijelentti, hogy a finn népköltészetéről alkotott nézeteiben döntő változás állt be: korábbi vélekedésével ellentétben, a népelemek a pogány kori társadalom és az attól tisztelt hősfigrák emlékét hordozzák. Korábbi elméleteinek javát ekképp megtalálván Krohn egy új történelmi paradigmára tért át, Jalmari Jaakkolával, a finn őstörténetkutatás legkiemelkedőbb tekintélyével lépve szövetségre. Krohn és Jaakkola teremtették meg a két háború közti időszak tudományos légkörét, amelyben a következő folklór-ista nemzedék — mindenek előtt Martti Haavio — nevelkedett, s amelyet a finn vikingkorban teremtett hősköltészet gondolat hatott át. A népköltészet propagandaeszközzé vált a „Nagy-Finnország”-eszmének is. A már említett William A. Wilsonnak legalábbis az a meggyőződése, hogy a függetlenség első évtizedeiben a kutatási területek megválasztását és az eredmények alkalmazását politikai céltatok befolyásolták. A tudósok soraiban mindazonáltal nem volt teljes az egység, a természetmondai értelmezésmód például elszánt támogatóra talált E. N. Setälä személyében.

Ilyen előzmények után a második világháborút követő helyzetről azt gondolhatnánk, hogy teljes csőd állt be a kutatásban, ehelyett azonban az elkerülhetetlen változás megkönnyebbülést keltett, s felszabadított a már terhessé vált tudományos tradíció alól. Megújhoztak a módszerek, a témakörök. Jellemző példája ennek a bennünket érdeklő szempontból Martti Haavio Väinämöinen című műve (1950). A korábbi nézeteket összegző első fejezet címe: „Isten vagy ember?”, s erre a kérdésre az olvasó olyan összetett, beható

hagyományismeretről tanúskodó választ kap, hogy a könyvet becsukván megérti az egysíkú „vagy-vagy”-kérdésfelvetés képtelenségét. A runók legalább két Väinämöinent ismernek, egy sámánt és egy kultúrhéroszt, melyeknek alakjai köré régi eredetű hiedelemrendszerek, nemzetközi mítoszok és legendák motívumai rétegződtek. Valóságos történelmi magot, példának okáért valamilyen többszáz évvel ezelőtt élt tudós- vagy sámánfélenek a létezését a runókból ma már nem lehet kimutatni, viszont meglehetősen csorbíthatatlanul tárul föl belőlük az olvasó előtt egy meghatározott kulturális korszak mitológikus világképe.

A Kalevala-évforduló küszöbén jelent meg Matti Klinge Hajdankorunk tengeri hatalmai (1983) című műve, mely ismét felszította a régi vitát. A szerzővel szembehelyezkedő Väinö Kaukonennek és Heikki Kirkinennek megjegyzéseivel már csak azért is könnyen egyetérthetünk, mert Klingének nincs semmilyen végiggondolt módszere, melyre a hagyományelemek analízisét alapozhatná. Kirkinen rámutat, hogy a II. világháború után felszínre tört mitológiai értelmezésmód kiszorította a történeti szemléletű értelmezési kísérleteket a kutatásból. Ezek szerint Klinge műve anakronizmusnak tekinthető, amelyet, a szerző saját bevallása szerint is, a Nyugat- és Kelet-Finnország közötti versengés hívtott életre, a harc, aminek az epikus hagyomány tulajdonjoga, s ezen keresztül a finn lélek és nemzeti identitástudat a tétje. Kirkinen maga is állást foglal ebben a harcban, amikor — gondosabban megválogatott eszközökkel — bizonyítani próbálja a Karjaláról kialakult kép helyességét, vagyis azt, hogy Karjala egy önálló, hatását Savo és Pohjanma egészére is kisugárzó, kultúrterület, melynek régies, nemegyszer Nyugat-Finnországban is fellelhető vonásai inkább ősfinn, mint középkori egyezésekre vezethetők vissza. Mindebből számunkra az a tény lehet tanulságos, hogy a történeti és a mitológiai interpretációk körüli vita megint szimptomatikus összetevőjévé válhatott annak a heveny állapotnak, amelyet, ha identitásválságnak nem is, de a nemzettudat átalakulásának mindenképpen nevezhetünk.

Tudománytörténeti áttekintésünk után arra a következtetésre juthatunk, hogy jelenleg a Kalevala és a régi runó-epika mitológiai interpretációjának korát éljük. Ez legelőször is azt jelenti, hogy Lönnrot dédelgetett elképzelése a Kalevaláról mint a finn őstörténetkutatás kútfejről vagy legalábbis mint irányadó forrásanyagról végleg összeomlott. A kísérletek, amelyek Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkeinen vagy Joukahainen alakját történelmi személyekhez vagy pusztán valamely pontosan meghatározott helyhez és időhöz akarják kötni, de még a feltételezések is arról, hogy ezek a személyek egyidejűleg, egyazon korban éltek volna, nem egyebek kedvtelésből ízött dilettáns próbálkozásoknál. Rétegződött felépítésük, továbbá az abban mutatkozó területenkénti eltérések miatt az alakok ilyen értelemben vett, történetileg elfogadható rekonstrukciója lehetetlenség. Történeti énekeinknek, miként az Elina halálának, a Károly hercegről szóló éneknek és talán még a Henrik püspök halálát elbeszélő éneknek, kétségkívül igen csekély a jelentősége epikus énekeink sorában, természetből merítő költészetünk nem került a történelmi tematika büvkörébe, s ezt a körülményt mitológikus jellegének vizsgálatakor érdemes tekintetbe vennünk. A Kalevala viszont elméletben még az epikus énekeknél is megbízhatóbb forrása válhatott volna, ha Lönnrot az eposz összeállításakor rendelkezett volna más őstörténeti adatokkal is, mint amelyeket a runókból kerített, s ha ezek az adatok ma is helytállóknak minősülhetnének. Azonban nem így áll a dolog, a Kalevalában megénekelt személyek és események történetisége egy érintésre a semmibe vész, s ezt a jelek szerint már Lönnrot számos kortársa is, köztük Snellman, mindjárt a mű elolvasása után felismerte.

A Kalevala néprajzi megbízhatóságának kérdése ennél már valamivel bonyolultabb. Vajon egy tájegységen vagy időszakon belül ténylegesen meglévő népi kultúrát tükröznek-e az eposzban szereplő szokások, viselkedésformák, szerszámok, szükségleti cikkek, járművek, fegyverek, stb.? Felesleges a példanyagban elmélyednünk ahhoz, hogy megállapíthassuk, a Kalevalában felbukkanó eszközök és szokások, legalábbis részben, tényleg léteztek, más szóval az ábrázolt praxis nem, vagy legalábbis részben nem fiktív, költői. Mégis, ahhoz, hogy a Kalevala etnográfiai forrásértékét pozitívan ítéljük meg, két alapvető dolgot kell helyreigazítani. Az egyik Lönnrot munkamódszerére vonatkozik: a különböző énekmondóktól, különböző helyeken lejegyzett runókat Lönnrot anélkül kombinálta egymással, hogy közben valamely számúra ismerős kulturális modellt követett volna, ehelyett a megérzéseire meg arra a látomásra hagyatkozott, mely az ősi finn társadalomról lebegett a szeme előtt. Mindezek után a runók anyagának többé nem volt földrajzilag meghatározható származási helye, s nem kínálkoztak belőle egyértelmű időbeli fogódzók sem. Másképp szólva, Lönnrot azzal, hogy a runókat a saját elképzelésének megfelelő módon tördelte sorokká és szakaszokká, az eredeti lejegyzések potenciális hitelét tette tönkre. Cserébe egy újfajta hitelességet igyekezett megteremteni, melynek fedezetét a kalevalai élet folyásáról alkotott elgondolásai képezték. Az eredmény egy rongyszőnyeghez lett hasonlatos, melynek tarka-barka darabjai itt-ott emlékeztetnek egy létező népi kultúra egyik-másik elemére, de csakis darab mivoltukban, kicsit is teljesebb egészként sohasem. Ha tehát az eredeti runólejegyzések még tükrözték a népi műveltség reális vonásait, a Kalevalába mindez már nem mentődött át.

De vajon az eredeti runószövegek fényképszerű hűséggel tükrözték-e a népi kultúrát? A válasz némileg eltérhet az egyes műfajok, a varázskének, lakodalmi dalok, medvéeknek, lírai alkotások, valódi epikus alkotások stb. esetében, de mindenképpen több benne a fenntartás, mintsem gondolnánk. A szertartásdalok például magának az autentikus tevékenységnek voltak szerves részei, a népi líra alkotásai pedig alapvető, az emberi életben folytonosan ismétlődő érzelmi konstellációkat és problémákat ábrázolnak. Ettől függetlenül, a népköltészet, legyen szó akár szertartásdalokról, akár valódi epikus énekekről, soha nem volt a valóság fényképszerű másolata. Ez nem felelt volna meg sem funkciójának, sem természetének. Az ének valósága és az énekes valósága között mindig távolság van, melynek megállapításához nemcsak az énekes kultúrájának az ismerete szükségeltetik, hanem műfajanalitikai szempontú forráskritika is. Például a medve elejtése a valóságban tűzfegyverrel történt, az énekekben azonban mindig fjakról és lándzsákról esik szó. Valószínűleg épp az ilyesfajta észrevételek bátorították föl Lönnrotot arra, hogy kidolgozza egy hajdanvolt finn életforma fikcióját. A gyakorlat- és szokáselemek, melyekről a runók tudósították, többnyire csak bajosan illettek bele az őt körülvevő jelenbe, — akkor talán egy korábbi korszakba jobban beleillenenek: és ez igaz is lehetne éppen, de semmi esetre sem okvetlenül. Továbbá arra sem volt semmiféle biztosíték, hogy ezek az emlékezet megőrizte üzenetei egy valaha volt kornak egy töről fakadnak, azaz hogy ugyanannak a műveltségi szintnek vagy fázisnak a képét hordozzák.

Van még egy harmadik szint is, melyen történetiségről beszélhetünk, és pedig a társadalmi struktúrák és a rájuk épülő világkép szintje. Itt már nem fotografikus hűségről, hanem a runókban kifejeződő értékrendről és viszonyulási módokról van szó. Ezeknek, miközben az énekesek tudatában lecsapódtak,

óhatatlanul befolyásolniuk kellett azok valóságsszemléletét. Segítettek a valóság megismerésében, elemzésében és ábrázolásában, akkor is, amikor ellentmondtak a hétköznapi konkrét tapasztalatának, sőt akkor segítettek csak igazán. E ponton azonban a történelem és az etnográfia birodalmából a világkép tartományába, a mítoszok közvetlen közelébe lépünk át. A Kalevala esetében a runoszövegek és a társadalmi valóság kapcsolatának kérdése ekképp hangzik: hogyan viszonyult Lönnrot a runókból elé rajzolódó társadalmi szerkezethez, illetve hogyan dolgozta föl azt eposzában? Mint az eddigiekben, most is Lönnrot rostáló műveleteivel van dolgunk.

Hogy helyes megközelítésben tárgyaljuk a történeti és a mitológiai értelmezés különbségének mibenlétét, az időszemléletből kell kiindulnunk. A történelmi idő lineáris, folyamatos és visszahozhatatlan, míg a mitológiai idő ciklikus, ismétlődő, és két idődimenzióval rendelkező, a nagy őskornak és a jelennek az egybeeséséből születik. A vallástudományi definíciót idézve „a mítosz (gör. *mýthos* 'igaz szó, beszéd') 'istenekről szóló történet', azaz vallásos világszemléleten alapuló történet a nagy őskornak (a világ teremtésének, a döntő 'kezdeti pillanatnak') alapvető fontosságú eseményeiről és az istenek (szentek, kultúrhérosok, klánalapítók stb.) példás cselekedeteiről. E cselekedetek révén keletkezett és nyerte el máig is ható rendjét a világ, a természet, a kultúra, valamint a szociális alakulat, amelyben élünk, a maga minden részjelenségével együtt. A mítosz ily módon a világrend alapokmánya, amelyre a viselkedésformák, szociális intézmények, morális szabályok és normarendszerek, valamint a vallási rítus hatóerejébe és a kultusz szentségébe vetett hit indoklásakor hivatkozunk. A mítosz valódi közege a rítus, a vallási szertartás. A mítosz rituális előadása a világrend védelmét szolgálja: a szent eseményminták utánzásával megakadályozzuk, hogy a világ darabjaira hulljék a káoszban.” A mítosz által elbeszélte események szentek és igazak a hívő, valamint az őt körülvevő közösség szemében”, más szavakkal a mítosz a társadalmilag elfogadott és már elsajátított világkép része. A történelem a mítosz szemszögéből nézve profán idő, melyet a mítosz voltaképp eltöröl, és a szent idővel helyettesít, ezért a mítoszt „szent történelemnek” is nevezhetjük. Mircea Eliade véleménye szerint az archaikus ember, akiből valami bennünk mindannyiunkban megtalálható, úgy próbálja meg elviselni a történelmi események áradatától ránehezülő nyomást, hogy átlép a mitológiai időbe, és csak azt tartja igaznak, csak annak a bekövetkezésében hisz, amire van példa és minta a nagy őskor eseményei között. Eliade szavait azzal egészíthetjük ki, hogy az ember ezekből az — egyebek között rítus révén aktualizálódó — ősi mintákból és ideákból meríti ismereteit és cselekvési stratégiáját egyaránt. Vagyis az archaikus ember viselkedése minden ízében prototípusos, őskori modellekre emlékeztet, s azokat hétköznapi eseményekkel köti össze. Ekképpen a profán hétköznapi mozzanatait átültetődnek a mítosz „nyelvére”, áttevődnek a mitológiai időbe, mely a profán idő helyébe lépett.

A mítoszok szívósabb természetűek, mint rituális kontextusaik, a gondolkodási mechanizmus maga pedig sokáig fennmaradhat a tényleges vallásos viselkedés keretein kívül is. A mítosz fogalma ebből a szempontból fontos kulcsot jelent az olvasónak mind a Kalevala, mind a mitológikus énekek megértéséhez. Nem egy történet, illetve a történetek nem egy részlete válik érthetőbbé, ha nem akarjuk őket a történelmi idő, a hétköznapi tapasztalás síkjára kényszeríteni, hanem kihalljuk belőlük a mítoszoknak a mitológiai időben cselekvő emberhez szóló szavát.

Annak a meghallgatási módszernek, amire itt gondolok, az az alapja, hogy az énekeket elfogadjuk olyannak, amilyenek. Az eredeti, hamisítatlan runókat például nem szükséges szövegkritikai szempontból elemezni vagy szövegváltozataikkal egybevetni, és távoli párhuzamokat sem kell keresni hozzájuk. Elég, ha abból indulunk ki, hogy ezek a maguk előadási kontextusaiban maradéktalanul érthetőek voltak, és egy élő világképbe tartoztak bele. Ha a szóban forgó kontextusról van elegendő adatunk, megértjük a runó üzenetét, nyelvi és kulturális hatásokra való tekintet nélkül. Egyúttal fontos, hogy ugyanannak a területnek vagy közösségnek más énekeit is megismerjük, mert így a világkép struktúraszerű elemeinek bukkanunk nyomára.

És a Kalevala? Közeledhetünk-e a Kalevalához is ezen a módon? Kétségtelenül igen. A Kalevala-mítoszok Lönnrot variánsai ugyan, de rajtuk keresztül is eljuthatunk a mítoszi alapszerkezethez — és ennyivel be is érhetjük. Az archaikus mítoszok hordozta üzenet utolér bennünket, akár a Kalevala, akár a népénekek eredetije közvetíti őket. A variánsok bősége hozzátartozik a mítosz életéhez: azzal, hogy befogadjuk a mítoszt, saját variánsunkat teremtjük meg. Egy bizonyos szerkezeti alapjelentés azonban, melyet talán verbálizálni sem vagyunk képesek, kultúráról kultúrára megmarad, s erre építjük a mítosz aktuális jelentését, saját jelentésvariánsunkat. Minthogy a mítoszok meghallgatása kölcsönhatásra alapul, melyben kívülünk a mítosz forrása, illetőleg átadója vesz részt, nincs semmi okunk arra, hogy elveszük Lönnrotnak mint a mítosz egyik közvetítőjének a közreműködését. Lönnrot változata ilyen értelemben ugyanolyan autentikus, mint Ontrei Malinené. Az emberi kommunikáció egyik alapvető formájáról van szó, melynek a mítosz és a mitológiai időszemlélet az eszköze.

Ehelyütt nincs alkalmunk arra, hogy a kalevalai mítoszokban elmélyedjünk, a művet forgatva könnyen felismerheti őket mindenki. A világ születése olyan alapmítosz, melyhez a finn eredetmondák számos más természeti és kulturális jelenség születését kapcsolják. A kezdetek teremtés drámáinak tipikus eredetmondái közül megtaláljuk a Kalevalában az erdők elvetését, az első árpa elvetését, a sör születését, a tűz születését, a vas születését és a zene születését. A teremtő isten mellett megjelenik a kultúrhérosz, Väinämöinen, vagy a heroszpár, Väinämöinen és Ilmarinen együttese. Kettejük részvétele az őskor eseményeiben későbbi tevékenységükre is kivetül a Szampóról és a pohjolai lánykérésről szóló runókban, melyeknek cselekménye mind az ő „kalandjaikat”, mind pedig az ezek hátterében zajló eseménysort tekintve bővében van mitológiai vonatkozásoknak. Ezen kívül Lönnrot nagy számban merített mitológémákat varázsigékből is. Jóllehet ezeknek elhelyezkedése a Kalevalában korántsem követi mindig a szájhagyomány útján fennmaradt népköltészet mintáit, a Kalevala közvetítette mitológiai világképbe szervesen beilleszkednek. Szerep jut még a világkép kialakításában egyes nagy rituális alakoskodásoknak, például a lakodalomnak és a medvetornak, valamint a lehető legkülönbözőbb összefüggésekbe szerteszórt imádságoknak is, melyek, bár nem sorolandók feltétlenül a mítoszok közé, tartalmaznak mítoszokra utaló elemeket, és elvileg ugyanazon a síkon, azaz a mitológiai időszemlélet körében mozognak.

Előadásomban a Kalevalának s a népénekeknek két különböző megközelítési módját vázoltam föl. Az egyik ezek közül a folklorisztika közelítése, mely a runó vagy a mítosz átadóját helyezi a vizsgálódás középpontjába. E megközelítés nézőpontjából a Kalevalát, amint csak a népi műveltséget tükröző forrás-

műként vizsgáljuk és etnográfiai pontosságot kérünk tőle számon, tétovázás nélkül szavahihetetlennek könyvelhetjük el. De elvben ugyanezt a kifogást tehetjük a runók eredetije ellen is, minthogy azok szintén nem felelnek meg az etnográfiai pontosság kritériumának. A való világ képét önmagában véve sem a Kalevala, sem pedig a runók nem közvetítik. Mégis, e népénekek ellenére részei az etnográfiai valóságnak, amelybe mindenekelőtt a folklorisztikai műfajelemzés és a hagyományökológia eszközeit igénybe véve tudjuk besorolni őket. A Kalevala maga viszont már nem tartozik bele a runóénekeseknek ebbe a világába, a Kalevala az írásbeli műveltség terméke, egy eposzköltő zseniális szintézise, amelybe a finn-karjalai népköltészettől független elemek is beszűrődtek, s amelynek létrehozatalát egyrészt a régre visszanyúló eposzi tradíció hatása, másrészt a célcsoportul választott finn értelmiség ízlésvilága befolyásolta.

A másik megközelítési mód alapja az a felfogás, amely a néphagyományt a társadalmi kommunikáció eszközének tekinti a mindenkori kultúrán belül, beleértve mindnyájunk saját, egyéni kultúráját is. Mindnyájan részesei lehetünk a folklór-folyamatnak, amely napjainkban inkább könyvek és elektromos kommunikációs eszközök segítségével, mintsem a szóbeli hagyományterjesztés útján zajlik. A mítoszokat ha akarnánk, sem tudnánk elhárítani, úgyszólván a nyakunkba zúdulnak. Köztük vannak a Kalevalába és, miért is ne, az eredeti népénekekbe foglalt mítoszok, és mi az archaikus ember módjára reagálunk rájuk: a jelenkorból, a lineárisan előrehaladó időből átlépünk az őskori események közé, a szent idő tartományába, s a jelenkori történekek időszerű jelentéstartalmát azoknak a modelleknek és szerkezeti jelentéseknek a felhasználásával fejtjük meg, amelyekre ott bukkantunk. Ebben a konstellációban nem csupán a mítoszok befogadói, hanem reprodukálói, sőt teremtői is vagyunk. A Kalevala és a népénekek mondanivalója ily módon a jelenkor függvényévé válik, a mi befogadóképességünk, problémáink, félelmeink és reményeink függvényévé. És nem szabad megfélemlenünk arról, hogy ezt a jelentéstulajdonítási folyamatot minduntalan azok a régi mítoszok teszik rendszerszerűvé, melyeknek jó része utat talált a Kalevalába is.

Az irodalomtudomány a mítosz terminusát szabadabban használja, mint a folklorisztika vagy a vallástudomány. Így beszélhetett például Väinö Kaukonen több összefüggésben Kalevala-mítoszlól, vagy a Lönnrot-mítoszlól. Úgy tűnik, ezen egyrészt azokat a fogalmakat érti, amelyeket Lönnrot Kaleva népének koráról alkotott magának, másrészt mintha a terminus vonatkozna az eposz létrejöttének mikéntjéről elterjedt nézetekre, azaz a műnek a romantikus axiómán avagy a homéroszi eposzelméleten nyugvó minősítésére is. Ez utóbbi értelmű használat a mítosz-terminus köznyelvi, gyakran reménytelenül pontatlan alkalmazásainak sorába tartozik, de a kalevalai nép őskorára vonatkozó hiedelmet némi fenntartással talán egybekapcsolhatjuk egy mitológemával, mégpedig az „aranykor” mítoszának körével. A romantika korának tudósai ebből a mítoszból dolgozták ki az eposzi műfaj keletkezéséről szóló elméletet, amely abból a gondolatból indul ki, hogy ama bizonyos rendkívüli hőskor nem létezhetett eposz nélkül. Ezt a gondolatot, melyet többek között Friedrich von Schlegel fogalmazott meg, Hegel beleépítette esztétikájába, nálunk pedig másokkal egyetemben Robert Tengström és Snellman használta föl, az előbbi a Kalevala védelmében, az utóbbi ellene. E mítosz láthatóan rányomta bélyegét a Kalevala és a népénekek történeti interpretációinak mindegyikére, Lönnrotétól kezdve az idős Kaarle Krohnén és Jalmari Jaakkoláén át a fiatal Martti

Haavióéig és Matti Klingééig. Az ő értelmezésükkel helyezkedik szembe a marxista Kalevala-szemlélet, amely szerint az eposz és a runók a feudalizmus előtti osztály nélküli társadalmat tükrözik, melynek alapegysége a közös tulajdonra épülő nemzeti vagy törzsi közösség volt. E felfogást többek között O. V. Kuusinen dolgozta ki, de a gondolatmenetet magát szinte bármelyik szovjet etnogenetikai tanulmányból kimutathatjuk. E két interpretáció, vagy, ha úgy tetszik, eredetmítosz versengése komoly következményekkel járt a folklorisztikára és a Kalevala-kutatásra nézve. A köztük levő különbség alapján véve abban rejlik, ahogyan az énekeket megalkotó társadalmat megítélik. Abban mindkét interpretáció képviselői egyetértenek, hogy a fejlődés pusztuláshoz vezetett: az aranykor társadalmát letűnt, ám a szájhagyomány továbbra is fenntartotta azt a tradíció-csatornát, amelyen át e letűnt társadalom egykori meglétéről érkezett üzenet. És ebbe az üzenetbe kapaszkodnak újra meg újra kutatók, művészek és politikusok még napjainkban is, hogy megpróbálják elmélyíteni és újraformálni a finn, illetve a karjalai öntudatot.

LAURI HONKO

Irodalom

- ELIADE, MIRCEA (1953), *Der Mythos der ewigen Wiederkehr*. Düsseldorf.
- HAAVIO, MARTTI (1950), *Väinämöinen*. Porvoo.
- HONKO, LAURI (1980), *Kansallisten juurien löytäminen. Suomen kulttuurihistoria II*. [A nemzeti gyökerek megtalálása. Finn művelődéstörténet II.] Porvoo.
- KAUKONEN, VÄINÖ (1979), *Lönnrot ja Kalevala*. [Lönnrot és a Kalevala. Magyarul: A Kalevala születése. Budapest 1983.] Pieksämäki.
- KAUKONEN, VÄINÖ (1983), *Mielikuvituksellista varhaishistoriaa 1–2*. [Képzeltbeli őstörténet 1–2.] Suomenmaa 2–3. 12.
- KIRKINEN, HEIKKI (1984), *Kalevalainen epiikka, historiaa vai myyttiä?* [kalevalai epika, történelem vagy mítosz?] *Kotiseutu 1*.
- KIRKINEN, HEIKKI (1984), *Intiasta Atlantille – kalevalaisen opiikan juuret*. [Indiától az Atlanti-óceánig – a kalevalai epika gyökerei.] *Kotiseutu 2*.
- KIRKINEN, HEIKKI (1984), *Soumi kohoaa idän ja lännen väliin*. [Finnország Kelet és Nyugat közé nő.] *Historiallinen Aikakauskirja 3*.
- KLINGE, MATTI (1983), *Muinaisuutemme merivallat*. [Hajdankorunk tengeri hatalmai.] Keuruu.
- KUUSINEN, O. V. (1949), *Johdanto teokseen Kalevalan runoutta. Valikoima karjalais-suomalaisen kansaneepoksen runoja*. [Bevezetés a Kalevala költészetébe. Válogatás a karjalai- finn nemzeti eposz runóiból.] *Petroskoi*.
- Myytti (1979), *Otavan Suuri Ensyklopedia 12*. [Mítosz. Az Otava Nagylexikon 12.] Keuruu.
- SARAJAS, ANNA-MARI (1956), *Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa*. [A finn népköltészet ismerete az 1500–1700-as évek irodalmában.] Helsinki.
- SARAJAS, ANNA-MARI (1984), *Snellman ja Kalevala. Lönnrotin aika, toim. P. Laaksonen*. [Snellman és a Kalevala. Lönnrot kora, szerk. P. Laaksonen.] *Kalevalaseuran vuosikirja 64*. Pieksämäki.
- WILSON, WILLIAM A. (1976), *Folklore and Nationalism in Modern Finland*. Bloomington London.

The Kalevala and the Myths

by LAURI HONKO

Historical or mythological epos is Kalevala primary? This question engaged the attention of readers and scientists since its publication already. First an overview of debates on this question is given by the author. Then the question of ethnographical authenticity is concerned. Two approaches of Kalevala and the folk-songs are outlined: 1) according to the folklore the deliverer of the runo or myth is put in the centre; 2) the basis of the second approach is the notion that popular tradition must be considered as means of social communication in the prevailing culture.

A Kalevala és a magyarok*

Lönnrot Illés népköltési gyűjtésében van egy Dal az énekmondásról, amelyben ez olvasható:

... „Hosszú vers rossz dalosra vall,
Hogyha rövid, úgy szép a dal;
Jobban a szívünkbe marad,
Hogyha hamar félbeszakad.
Lám a vízesés sem önti
Minden vizét egyszerre ki;
Ügyes dalos szintén ügyel:
Nem mond mindent egy szuszra el.”¹

* Elhangzott 1985. február 11-én a Kalevala 150. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülésen az MTA felolvasó termében. — A „Dal az énekmondásról” idézése nem afféle szónoki fogás. Valóban nem térhettem ki a Kalevala minden hazai vonatkozására (pl.: a Kalevala hatása és ennek megnyilvánulási formái klasszikus és kortárs íróink-költőink életművében), az előttem szóló Voigt Vilmos „A Kalevala — egy 19. századi nemzeti eposz” című előadásának tartalmát nem ismerve pedig szándékosan nem tértem ki a Kalevala értelmezésének (mitikus vagy történeti eposz-e, l. Lauri Honko előadását) hazai történetére. A Kalevala alapproblémáira a finn kutatók feleletei kezdenek fekete-fehéren kikristályosodni. A mi 19. századi kutatóinkat is meggondolkodtatta az a tény, hogy a Kalevala olyan eposz, amelynek összeállítója — ismert kortársuk, sőt, 1859-től akadémikus-társuk, aki munkamódszerét nyilvánosan fejtegette, akinek a forrásanyaga hozzáférhető (mutatvány belőle ma már magyarul is olvasható: Földisten lánykérőben. Finnugor mitológiai és történeti énekek. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta és a kötetet szerkesztette Bereczki Gábor. Fordította Tandori Dezső. Illusztrálta Czinke Ferenc. Európa, Budapest 1982. 426 l.; 5—116: Finnek, karjalaiak, izsórok). A bizonytalanokdás az eposz értelmezése körül, amely a finnek körében megfigyelhető (pl. Robert Tengström és J. V. Snellman értékeléseiben, l. Väinö Kaukonen, A Kalevala születése, 32. jegyzet 131 kk; Annamari Sarajas, 3. jegyzet), nálunk Szilády Áron megfogalmazásában így hangzik: „... Ki indulhat el jó lélekkel a Kalevalában mythosok hüvelyezésére, midőn egyetlen lépéséről sem tudja, vajon a mondavilág halvány csillaga fényénél, vagy az eposz alkotásra vállalkozott gyűjtő keze szőtte mécsbél pislogásánál tapogatózik-e?” (Rokonaink epikája. A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam IV. 1867—1868. 273—313; idézi Domokos Péter, 80. jegyzet i. m. 17). A Kalevala értelmezésének hazai történetét sajátosan befolyásolta az is, hogy a finn kutatók közül elsőként Julius Krohn (59. jegyzet i. m.) szinte azonnal tájékoztatta kutatási eredményeiről Hunfalvy Pált. 1884-ben például figyelmeztette, ne bízzék a nyomtatott Kalevalában (értsd: vissza az eredeti gyűjtésekhez! l. Yrjö Wichmann, 3. jegyzet i. m. 420). Hogy a Hunfalvy után következő nemzedékek hogyan fogadták meg ezt a tanácsot, az további, nem leíró, „leltározó”, hanem érdemi, elemző és oknyomozó kutatásra vár. Rövidítés: KSV — Kalevalaseuran vuosikirja. Helsinki 1921—.

¹ Képes Géza, Napfél és éjféli. Finnugor rokonaink népköltészete, Az eredeti szövegekből válogatta és fordította Képes Géza. Magyar Helikon, Budapest 1972. 519 l.; 388; ugyanitt 401—449: Részletek a Kalevalából.

Ennek a tanácsnak szellemében én sem fogom, nem is tudnám előszámlálni annak a példátlan útnak még a jelentősebb állomásait sem, amelyet mai ünnepségünk, s az ezzel megkezdődő országos ünnepségsorozat oka, tárgya, egy könyv, a Kalevala az elmúlt 150 esztendő alatt magyar földön bejárt.

A magyarországi Kalevala-kultusz csaknem egyidős magával a Kalevalával. 1842-ben a Regélő Pesti Divatlapban a következő hír jelent meg: „E nagyszerű költemény, Kale[r]vala, 32 énekben, az utolsó évtizedben a népköltés után leíraték s kiadatott egy szorgalmas gyűjtő, dr. Lönnrot Illés által.”² Az újság olvasói nem tudhatták, hogy 1841-ben a Finnországban tartózkodó Reguly Antal már fordított is belőle,³ viszont a jobb emlékeztetők fölismerhet-

² ? Erdélyi János, Finnország népköltészetéről. Regélő Pesti Divatlap. Új folyam I. év I. negyed. 1842. 183. old. „Kalervalva [c: Kalevala]”.

³ Weöres, Gyula, Kalevalan ensimmäinen unkarinnos. KSV 44 (1964): 306—316; 315. A. Molnár Ferenc, Reguly Antal egy finnországi levele. KLTE Könyvtárának Közleményei 92. Debrecen 1975 [1976]: 155—170, a Kalevaláról 158—159: „1835-ben a Tudós Társaság [a Finn Irodalmi Társaság] egy finn népköltési gyűjteményt adott ki. A szövegeket Finnország északkeleti részén, az orosz határnál gyűjtötték, sokat pedig Oroszországban Arhangelszk környékén (a lakosok itt még többnyire a finnek leszármazottai). Mind mitologikus, epikus tartalmúak, s a tradíció és azon szokás által, hogy ünnepi alkalmakkor régi dalokat, költeményeket adtak elő, évszázadok óta, egészen a mai napig fennmaradtak. Bemutatják a régi finnek valóságát, és finomságuk, különös egyszerűségük és északi jellegük olyannyira figyelemreméltó, hogy méltán Homérosz mellé állíthatjuk őket. Sok elavult [159:] szót tartalmaznak és olyan szavakat, amelyeket csak ezeken az északi vidékeken használnak, s amelyeket ezért nehéz megérteni. Még egyetlen nyelvre sincsenek lefordítva, de ha hazamegyek, első teendőm egyike lesz, hogy ezeket magyar nyelvre átültessem. Terjedelmük 40 ív 2 kötetben.” [A kiemelések — Sz. E.; Az első kötet 1835 karácsonyára, a második 1836 márciusában jelent meg. Ugyanezt a levelet I. az eredeti németből finnré fordítva: Ferenc A. Molnár—Viljo Tervonen, Antal Reguly kirje Laukaasta v. 1840. Kotiseutu 1978/1—2: 38—41.] Tudomásom szerint ez Regulynak az egyetlen finnországi, tehát még szibériai útja előtti, és valószínűleg egész életéből az egyetlen „nyilatkozata” a Kalevaláról és szándékairól vele. Ezért nem tudni, miért véli F. K. Karjalainen (FUFA 8: 3) és Pápay József (Valvoja 1909), miként Weöres Gyula idézi őket (i. m. 315), valamint Y. H. Toivonen (Suomalais-ugrilaisesta kiellentutkimuksesta ja sen lähimmistä tehtävistä. Virkaanastujaisiستمä, pidetty Helsingin yliopiston juhlasalissa 9. V. 1934. — Vir. 1934: 379—391; 379: „... Kalevala sai unkarilaisen ylioppilaan Anton Regulyyn muutamaa vuotta myöhemmin [Castrénhez képest] tekemään ehkä vielä jyrkemman muutoksen: kääntymään lainopin alalta suomalais-ugrilaisien kielten opiskeluun ja tutkimuksiin”), hogy Regulyt a Kalevala indította volna keleti kutatóútjára. Továbbá, A. I. Arwidsson is aligha a Kalevalával buzdította Regulyt „finnországi útjának megvalósításá[ra], valamint további utazásai[ra]” (Lakó György, A Kalevala mint a finn—magyar tudományos kapcsolatok forrása. NyIÖK 26(1969): 99—111; 102—103), ugyanis Arwidsson, miként J. V. Snellman is kezdetben és a lelke mélyén talán sohasem, nem volt elragadtatva az eposztól, nem tekintette eredeti ösköltészetnek. Arwidsson egy 1839-ben írt levelében kijelentette, hogy a finneknek sosem volt Kalevalájuk, csak a Lönnrot-féle Kalevala létezik (Annamari Sarajas, Snellman ja Kalevala. KSV 64 (1984): 37—45; 40). L. még az 1930-as évekből: „Kalevalakuumeen hyökyaallot vievät hänet [Regulyt] Uralin vuoriston, missä hänen pyrkimyksensä on löytää kaikki suomalais-ugrilaiset heimot, oppia heidän kieltänsä ja kerätä heidän hengentuotteitansa” (Virányi Elemér, Heimooaste sukukansojen kirjallisuudessa. Fenno-Ugrica V. B. Tallinn 1936. 42—47; 44. L. Ugyanezt Turán 1935). — Reguly fent idézett levelében nem nevezi néven a Kalevalát. Fordításairól I. A. Molnár Ferenc, Reguly Antal Kalevala-fordítástöredéke. Könyv és könyvtár 9: 261—279. Debrecen 1973. Reguly a saját Kalevala-példányát nem vitte magával Pétervárra, minden könyvével együtt K. A. Gottlundnál hagyta, aki 1865-ben küldte el Pestre (Yrjö Wichmann, Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. Suomi 5/2. Helsinki 1923. 380—432; 389, 390; Ferenc A. Molnár, E. A. Ingmanin Kalevala-kappale Unkarin Tiedeakatemiaan kirjastossa. CQuiIFU VII. Turku 1981. 383—390; 387).

ték benne azt a könyvet, amelyről már 1836 januárjában így írtak a *Literaturai Lapokban*: „a helsingforsi finlandi tudós társaság régi és új Finn énekek és Balladák gyűjteményét akarja kiadni”.⁴ Ekkorra ez már meg is történt: a Kalevala első része 1835 karácsonyára jelent meg, s mivel előszavát Lönnrot 1835. február 28-ra keltezte, ez a nap számít a Kalevala (születés)napjának.⁵ Innen számítódik tehát ez a 150 esztendő. A Kalevalának azonban két születésnapja van: 50 énekre kibővített, ún. Új Kalevalaként 1849-ben jelent meg. Hogy miért mégis az 1835-ös ún. Régi Kalevalát ünnepeljük, azt Kosztolányi Dezső a100 éves évforduló alkalmából így fogalmazta meg: „Finnország azóta van, amióta fölfedezték a Kalevalát, abból lelkedzett, abból ocsúdott új életre. Ha hódolni akarunk Suominak, testvéreink országának, mondjuk ezt: Dalból született.”⁶

150 év hosszú idő. 150 esztendőről számot adva óhatatlanul az a kérdés merül föl először: kinek, kiknek, és főleg minek köszönhető a Kalevala iránt már a kezdetektől fogva megnyilvánuló, és miként látni fogjuk, tartósnak bizonyuló érdeklődés. Ez a mi az 1830-as években még leginkább az a nép- és népköltészet felé fordulás, amely az európai romantika terméke, miként maga a Kalevala is,⁷ de amely a 40-es, 50-es években ennél már sokkalta több: az a kiéleződött helyzet (a reformkort, a forradalmat és a szabadságharcot megélt, a Bach-korszakban élő magyarság helyzete), amelyben, mint már annyiszor, az anyanyelv léte, jogállása, és nem utolsó sorban eredete, nyelvrokonságunk a nemzeti kérdés leglátványosabb része.

Az 1849 utáni elkeseredettség a nyelvészetben újabb finn (finnugor) ellenes kirohanásokban mutatkozott meg: azok ellen támadtak, akiknek, miként Táncsics írta, „... érdekükben van azt mutogatni, hogy a magyar nemzet semmi egyéb, mint az északi jeges vidéken lakó bárgyú finn népnek nyomorú szakadéka”.⁸ A Kalevala tehát jókor jött: a hazai finnisták⁹ — egyébként nem kis létszámú táborában azon kevesek, akik ismerhették finn eredetiben vagy német fordításában,¹⁰ felismerték benne a jól használható fegyvert. A Kalevala bizonyítékául szolgálhat annak, hogy „a Suomi vagy Finn-féle népecskéknek kétes minőségű nyelvei”-n¹¹ is lehet világraszólót

⁴ *Literaturai Lapok* 1836. jan. 23. Hír: A finn irodalomról.

⁵ Eeva Mäkelä-Henriksson, *Kalevalanpäivän vieton varhaisvaiheita*. KSV 39 (1959): 93—110. Hannes Sihvo, *Kalevalan päivä*. Juhlakirja. Suomalaiset merkkpäivät. KSV 59(1979): 94—102. L. még magyarul Szíj Enikő, *Finnország. Ütikönyv. Panoráma*. Budapest 1979. 186—187.

⁶ Kosztolányi Dezső, *Kalevala*. *Pesti Hírlap* 1935. ápr. 25, 27, máj. 5. L. még Kosztolányi, *Lángelmék*. A Nyugat kiadása é. n. Második kiadás 101—116; 116.

⁷ Például Annamari Sarajas, 3. jegyzet i. m. 39 kk. Uo. Lauri Honko, *Lönnrot: Homeros vai Vergilius*. 31—36.

⁸ Táncsics Tüskevári álnéven a *Kalauz* c. hetilap 1859. febr. 19-i számában, idézi Loványi Gyula, *A Magyar Nyelvészet*. NyK 59(1957): 3—34; 28—29.

⁹ Mekkora lehetett a hazai „finnisták” tábora? L. *AKÉrt*. 1840—41: 21 a Kis gyűlés 1841. febr. 8-i határozatában említett személyek: Jankovich. Schedius [Toldy], Jerney, Luczenbacher, Bloch [Ballagi]. Továbbá: Bugát Pál, majd Hunfalvy, Fábrián István. L. még *Reguly utazásai Toldy Ferentől*. In: *Reguly-Album. Történeti és szép-irodalmi tartalommal...* Kiadta a *Reguly-Társaság*. Pesten 1850.; különösképpen a *Reguly előzményei* című fejezet.

¹⁰ Anton Schiefneré 1852-ből.

¹¹ Az idézet későbbi, mint a vele jellemzett kor, de rövidebb és velősebb, mint a korabeli kijelentések (pl. Horvát Istvánéi). Bálint Gábortól — *A Tamul [tamil] nyelv a Turáni Nyelvek Sanscritja*. 1887. — idézi Kandra Kabos is, *Magyar mythologia*. Eger 1897. 532 l.; 466. old. 12. jegyzet, hasonlóképpen 467, 468, 469 old. is.

alkotni — egy eposzt! Naiv, népi-nemzeti eposzt, éppen olyant, amelyet úgy tiszteltek a „nagy” népek, és amilyenre úgy vágytak a romantika eposz-elméletét ismerő „kis” népek! Miként Hunfalvy Pál írta: „Az eposz a népek pszichológiájában eléggé nem becsülhető tünemény, mert azt mutatja meg, mire képes az illető népnek szelleme; az tehát a népszellem jelességének sokkal biztosabb fokmutatója, mint akármely egyéb. A nagy epika ritka kedvezmény, melyet csak kevés népnek juttat a végzet.”¹²

„... Hogy honfiainkkal a finnismus ügyét megkedveltessük”¹³ Hunfalvy Pál az 50-es évek elején „finnista offenzívát” szervezett. Hűségese társra talált — többek között — Fábíán István sopron-(ma: fertő)széplaki plébános személyében.¹⁴ „Tehát Ön egy finn nyelvtan készítésével s a Kalevala fordításával akarja, hogy megkezdjük e téren a munkát” — írta Hunfalvynak 1854-ben.¹⁵ Jó nyelvtanok, szótárak hiányában merészségnek tűnhet Fábíán elhatározása: „fel fogom tární a finn költészet bűvös kertjét”.¹⁶ A Kalevala mellett a Kanteletart is fordíttatta.¹⁷ Számos finn tárgyú cikkéért, ismertetéséért, a finn nyelv-

¹² Hunfalvynak a Lönnrot Illés fölött 1885. épr. 27-én tartott emlékbeszédéből idézi Gombos László, Hunfalvy Pál és a Kalevala. Az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve. Összeállította Víkár Béla. Budapest 1943. 73—78; 76.

¹³ Fábíán István levele Hunfalvy Pálhoz 1858. március 14-én Sopron-Széplakról: „Én kezdet olta hittem, s hiszem, hogy a száraz philologizáláson kívül ez út és mód szükséges arra, hogy honfiainkkal a finnismus ügyét megkedveltessük.” Itt mondok köszönetet Viljo Tervonennek, hogy Fábíán Istvánnak 1853. aug. 12. és 1862. október 13. között Hunfalvy Pálhoz írt 22 levelét másolatban rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ Fábíán Istvánról I. Weöres Gyula, István Fabian alias Philofennus. KSV 39(1959): 131—143. Yrjö Wichmann (3. jegyzet i. m. 408) említi Hunfalvynak A. Ahlqvisthez 1871. július 30-án írt levelét, amelyben Hunfalvy tudatja, hogy „hánen ensimäinen oppilaansa ja seuraajansa suomen kielen alalla, suomen kieliopin kirjoittaja ja Kalevalan kääntäjä, Győrin kaniikki István Fábíán oli kuollut”. Fábíán István (1809—1871) életműve a témája Szirmay-Kalos Margit IV. éves finn szakos hallgatónak (ELTE 1985).

¹⁵ Fábíán István levele Hunfalvy Pálnak 1854. szept. 28. „... ha Ön jobbnak találná, hogy a Kalevalát én fordítsam, nem bánom ...” Fábíán aggodalmaskodhatott, hogy nem lenne-e jobb, ha a Kalevalát a finnül nála jobban tudó Podhorszky fordítaná. Podhorszky Lajos azonban nem tetszhetett Hunfalvynak, s hogy miért nem, azt sejt-hetjük az alábbi idézetből, amelyet Gyürky András idéz Podhorszkytól [Gyürky A.: P. L. (1815—1891) és a magyarság eredetére vonatkozó fölfedezései 1851/58-ban. Egy nyilatkozattal Zichy Jenő gróftól. Budapest 1896. 31 l.; 13]: „A jövevények, mint vadászok általjánában öserdőkben tünedezvén elő, szláv nyelven „Ugorok”-nak, a furesa csodás öltözékűek „Csudok”-nak, a vizeknél tanyázók „Votjákok”-nak, a csereházalók vagy kereskedők „Cseremiszek”-nek, a szájasok „Osztjákok”-nak, a szénszállítók „Vogulok”-nak, a magányosan táplálkozók „Szamojedek”-nek ... nevezettek el.”

¹⁶ Fábíán István levele Hunfalvynak 1858. márc. 14.

¹⁷ Fábíán István levele Hunfalvynak 1854. febr. 20-án Sopron-Széplakról: „Már fordítgatok a Kalevala s Kanteletárból. Amabból már a III-ik runát fordítom; az elsőt a 103-ik versen kezdve már lefordítám, s magyarítottam néhány éneket a Kanteletárból is, de több helyütt kétségem van, hogy az értelmet ki nem találtam.” 1861. okt. 25-én írt leveléből: „A Kullervo-ról szóló epizódot (XXXI—XXXVI runó) mely svéd nyelvre Castrén által fordítva külön is megjelent, küldöm ez úttal, nem a M. Nyelvészet számára ... A Kalevala fordítására én csupán időöltésből vállalkoztam [? — 1. 13. jegyzet: 1858-ban másként — Sz. E.]. A finnek tanulása alkalmával igen meggyöngyült szememet [valójában egy balesetnél sérült meg a szeme 1858. dec. 13-án, l. 1859. jún. 6-i levelét Hunfalvyhoz — Sz. E.] kellvén kímélnem, üres óráimban, miután a Kalevalából néhány versszakot emlékezetembe préseltem, a szabadba megyek, ott jártam-keltem közben magyarra fordítom, s íróasztalomhoz visszatérve leírogatom. Így fordítottam ez évi nyár folytában 20 runót. Ha Isten úgy akarja, mint én, e könnyű móddal egy két év alatt átfordítom az egész Kalevalát. ... Jól tudom azt enmagam is, hogy a műfordítás kívánalmainak épen nem felel meg, de én, mint az előszóban ki is jelentem nem ezt, hanem a hűséget tűztem feladatomul ...” [kiemelés — Sz. E.].

tanért és a fordításokért a finnek elismerése nem maradt el: Reguly és Bugát után a Finn Irodalmi Társaság tagjai közé választotta Fábián Istvánt is, aki elsőként használta írásai alatt a Philofennus álnevet.¹⁸

Fábián István fordításai, miként Hunfalvy 1850 és 1853 között készült fordítástöredékei is, egyenetlenek, bár nem minden költészet nélkül valók. Álljon itt példaként az első runo kéziratából a világ keletkezéséről szóló rész:

„A tojás alsó feléből
Lesz a föld alsó hajlata,
A tojás felső feléből
Az ég felső boltozatja,
Sárgájából a felső fél
Napul az égen fenn ragyog,
Fejéréből a felső fél
(Szelíd) holdul fényeskedik,
Mi tarkás vala a tojásban
Csillagokká lón az égen
Mi barnás vala a tojásban
Lég felhőjévé változott.

Az idők előbbre mennek
Az évek tovább haladnak
Az új nap ragyogásánál
Az új holdnak fénylésénél.”¹⁹

1861-ben jelent meg Hunfalvy három részre tervezett Finn Olvasókönyvének 580 (!) oldalas első kötete, a Finn Olvasmányok, hogy „nyelvgyakorló könyv legyen”, és hogy „némileg Finnországot, a finn történeteket és irodalmat, tehát a finn nép szellemi állapotját ismértető könyvünk legyen”.²⁰ Ebben vált hozzáférhetővé a Régi és az Új Kalevala, valamint a Kanteletar bevezetőjének terjedelmes részlete. Hunfalvy szenvedélyesen érvelt a „tulajdonképpen Finn nyelv” ismeretének összehasonlító nyelvészeti haszna mellett és megjegyezte: „S van neki [mármint a finn nyelvnek] magában is előnye a többek [a többi finnugor nyelv] felett, ti. eredeti mondáji és népköltészete, millyeneket a magyar nyelvben nem találunk, s talán egy rokon nyelvben sem fogunk többé találni.”²¹ Ez utóbbiban szerencsére tévedett.

¹⁸ Weöres Gyula, István Fabian alias Philofennus. KSV 39(1959): 131–143.

¹⁹ Az idézet Fábián István 1854. február 20-án Hunfalvynak küldött leveléből való. Másol, például Fábiánnak a Magyar Nyelvészetben (VI. Pest 1861. 182–197) megjelent Kalevala c. cikkében (valójában Kalevala-fordítások) a 187. oldalon másként; ezt idézi Hunfalvy Pál A vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományai. Pest 1864. 135, Kandra Kabos 11. jegyzet i. m. 26, Hunfalvy és Kandra K. idézete egymástól csak két helyen tér el: 1) az *iszapban*, 2) két sor a „lég felhőivé képződött” előtt Kandra Kabosnál hiányzik. — Bugát Pál Finn Irodalmi Társaságbeli tagságáról I. Viljo Tervonen: Bugát Pál, Herman Kellgren ja Erik Aleksanteri Ingman, suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden aloittajat 1840-luvulla. In: Urälisziitkai tanulmányok. ELTE, Budapest 1983. 421–439; 424.

²⁰ [belső címlap, bal oldal:] Finn Olvasó-könyv. Készítette Hunfalvy Pál. Első kötet. Finn Olvasmányok. Pest 1861. [jobb oldal:] Finn Olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára. Szerkesztette Hunfalvy Pál. A Magyar Akadémia kiadása. Pest 1861. 580 l. — V–X. old.: Előbeszéd.

Így formálódott Hunfalvy végrendeletszerű, és a Kalevala széleskörű megismertetését illetően sorsdöntő hitvallása, amelyet Budenz Józseffel kezdve mind a mai napig követünk: „Magyarországon sehol gimnáziumban ne lehessen a magyar nyelv tanára az, aki nem szerzett magának kellő ismereteket a finn nyelvről és irodalomról” (1866).²² Itt és most ennek az idézetnek az utolsó szavát hangsúlyozzuk, mert a finn nyelvű finn irodalom akkoriban gyakorlatilag a finn népköltészetből, a Kalevalából, a Kanteletarból állt, no meg Aleksis Kivi formálódó életművéből. Aligha véletlen, hogy Budenz egyetemi előadásain a Kalevala mellett — a finnek nem kis megrökönyödésére — Kivinek a kalevalai témára írt, úgymond „gazdag”, de „hibás és nyelvjárási” nyelvzetű „Kullervo” drámáját is elemezte.²³ Kullervo története, „a Kalevala gyöngyvének legszöbben csillogó gyöngyszeme”²⁴ ettől kezdve vált egyre ismertebbé, erről tartotta Kisfaludy Társaságbeli előadását Antti Jalava 1886-ban²⁵ (a „Kullervo énekei”-t l. alább).

A 60-as évektől számos finn fordult meg nálunk, szinte kivétel nélkül a tudomány emberei. A korabeli finn (svéd) sajtóban rendszerint közzétett utileveleikből ítélve, a tudomány kérdései mellett mindig szóba került a Kalevala is. A finn—magyar kapcsolatok valóban tudományos alapokra épültek.²⁶ A Kale-

²¹ 20. jegyzet i. m. V—VI. old., VII. old.

²² Hunfalvy Pál levele Yrjö Sakari Yrjö-Koskinenhez (1866): „Niin pitkälle pitää vielä minun elin-aikanani Unkarissa päästämään, ettei missään Unkarin lukiossa kukaan voi tulla unkarin kielen opettajaksi, ellei ole toimittanut itsellensä tarpeellista taitoa suomen kielessä ja kirjallisuudessa” (Yrjö Wichmann, 3. jegyzet i. m. 429, megjelent a Kirjallinen Kuukauslehtiben is 1866: 168). Hasonlóképpen nyilatkozott Budenz József is, l. A finn tanulmányok fontosságáról. NyK 24(1894): 343 [a szerkesztő, Simonyi Zsigmond adta közre Budenz József aláírással, irván: „Budenz Józsefnek egy egyetemi véleményes jelentésében fordult elő a nyolcvanas évek elején [kiem. — Sz. E.], mikor Szinnyi Józsefet képesítették a finn nyelv és irodalom előadására.”]

²³ Oskar Blomstedt levele Budenz Józsefnek 1870. márc. 10-én: „Minua on kummastuttanut, että olette valinneet Kiven 'Kullervon' luennoidenne pohjalliseksi. Vaikka teos muuten on sisältönsä puolesta sangen miellyttävä, on kieli siinä niinkuin kaikissakin Kiven teoksissa virheellistä ja murrevoittoista, vaikka sen ohella hyvin rikasta. Se on mainitun nerollisen kirjailian teoksille hyvin haitallista, että hän niin vähän pitää huolta kielen puhtaudesta.” (Aulis J. Joki, Oskar Blomstedt ja József Budenz kirjeenvaihdossa. In: Lakó Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. ELTE, Budapest 1981. 88—111; 104—105).

²⁴ Viljo Tervonen, D. E. D. Europaeus ja Unkari. In: A. J. Europaeuksen jälke-läisten yhdistys ry:n Sukusanomat 1984/1. kny. Idézet Julius Krohn búcsúbeszédéből D. E. D. Europaeus temetésén: „...woipi Europaeus ylpeydellä osoittaa tuomiinsa Kullervon runoihin, tuohon kaikkein kirkkahimpaan helmeen Kalevalan loistavassa helmivyyössä” (Keski-Suomi 1884/50).

²⁵ Jalava Almberg Antal [Antti Jalava], Egy epizód a Kalevalából. (A Kullervo epizód). A Kisfaludy Társaság Evkönyvei 21: 282—292. Budapest 1887. A szemelvényeket Szinnyi József fordította.

²⁶ „[Otto] Donner volt az, aki elsőként fogalmazta meg világosan, hogy a finn—magyar kapcsolatok merőben tudományos alapra épülnek” (Viljo Tervonen, Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században. In: Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 47—91; 73. Yrjö Wichmann, 3. jegyzet i. m.: 427—429; Viljo Tervonen, Szinnyi József első finnországi útja. NyK 83(1981): 3—17; L. még E. N. Setälä, Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Suomi 3/5: 181—350. — Az MTA tagja lett 1859. dec. 16-án Elias Lönnrot (August Ahlqvist szintúgy), l. erről ezt a „nem-hivatalos” adaléket, Ahlqvistnak Lönnrothoz írt, 1862. április 28-án, Pesten keltezett levelét: „2-nen P. S. Olin jättää mainitsematta että Weli [sic! = Lönnrot] jo 16:nä päivänä jouluk. 1859 on kutsuttu kirje-vaihtaja-jäseneksi täkäläiseen Tiede-Akatemiaan. Kutsumus-

valának köszönhető az első finn--magyar tudományos vita is: Hunfalvy folytatta 1872-től a finn sajtóban a neves finn kutatóval, Ahlqvisttel az azóta is sokat vitatott alliterációról.²⁷ A finnisták programja teljesülőben volt, készült Barna Ferdinánd Kalevala-fordítása. Oskar Blomstedt lelkesen írta 1870-ben Hunfalvynak: „... és végül szerencsét kívánhatok ahhoz hogy a fennómánia Önöknél minden bizonnyal győzedelmeskedik, mihelyst Barna barátunk ravasz csapdáit felállítja. A turkománok belepusztulnak.”²⁸

Barna Ferdinánd „ravasz csapdái”, tehát az első teljes magyar Kalevala 1871-ben jelent meg.²⁹ Jellemző módon a szakma kritikájaként az a Budenznek tulajdonított szójáték terjedt el és él ma is róla a köztudatban, hogy az csak Barnevala,³⁰ s el szokás felejtetni, hogy mindaddig, amíg Vikár Béla fordítása³¹

kirja on silloisen sihteerin sanomattomasta huolimattomuudesta jäänyt lähettämättä. Se on nyt minulla ja minä tuon sen kanssani Veljele [sic!]” (A. Ahlqvistin kirjeet. Kieli-miehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845—1889. SKS Toim. 374. Jyväskylä 1982. 84. levél, 104—105; 105.) A levelezésből nem derül ki, Ahlqvist megkapta-e a saját értesíté-sét — szintén 1859. évi — taggá választásáról.

²⁷ Yrjö Wichmann (3. jegyzet i. m. 409—410) szerint Hunfalvy Pál 1874. dec. 31-én kapta meg Ahlqvistnek a Kieletär 6. füzetében megjelent cikkét: „Lisää alkusoinnun suomalais-ugrilaisesta alkuperäisyydestä. II. Kirje Kielettären toimittajalta Herra Paavali Hunfalvylle Pestissä” joka oli jatkoa Ahlqvistin ja Hunfalvyn väliseen, tunnettuun väittelyyn alkusoinnun „altaisesta alkuperäisyydestä”. Hunfalvy aloitti jo matka-kertomusteoksessaan Utazás a Balt-tenger vidékein. Pest 1871. II. 225—232. . . . A vita a Kieletär-ben folyt, de Hunfalvy nem ért rá, más vitatárgy akadt, az Ukkon-pohár (I. Értekezések a nyelv és széptudományok köréből 8(1879): 6; I. még Kandra Kabos, 37. jegyzet i. m.).

²⁸ „... Lopuksi saan toivottaa onnea siihen, että fennomania Teilläkin toivotta-vasti pääsee valloilleen, jähkä Barna ystävän kavalat ansat tulevat viritetyksi. Turco-manit sitä vastoin pereant!” (Oskar Blomstedt Budenz Józsefnek 1870. július 18-án. L. 23. jegyzet i. m. 107.)

²⁹ Kalevala. A finnek nemzeti eposza. Az eredetiből fordította Barna Ferdinánd, Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtári ór és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. A Magyar Tud. Akadémia költségén. Pesten. Nyomatott az „Athenaeum” nyom-dájában. 1871. I—XV + 1—336 l.; Weöres Gyula, Ferdinánd Barna, Kalevalan unka-rintaja ja kansatieteen tutkija. KSV 42(1962): 145—154; 145: „Unkarinnos oli jo suurin pürtein valmis 1865. Silloin kääntäjä kirjoitti heikolla suomenkielen taidollaan August Ahlqvistille pyytäneen häneltä selitystä . . .”; A helsinki Kirjallinen Kuukauslehti 1872-ben (30—34) közreadta Barna előszavát a Kalevala-fordításhoz: Ote Ferdinand Barnan esipuheesta Kalevalan käännöksensä.

³⁰ Vikár Béla, A Kalevalától a Párducbőrös lovagig. Magyar Néprokossági Szem-le 25/1: 31—35; 32. Budapest 1942. ápr. Vikár itt is, mint máshol is, mindig Budenznek tulajdonítja a szójátékot, de nem lehetetlen, hogy Budenz is másoktól idézgette, vö. 23. jegyzet i. m. 108—109, Budenz József levele Oskar Blomstedtnek 1870. november 20-án: „Freund Barna yhä vaan Kalevaloitsee; mein freund vom Ofener Barnassus [kiem. — B. J.], der verseschmied (runon-seppä) Lindner trägt sich mit dem plane, ihn unter dem titel 'Barnevala, finn hösköltemény' zu [109:] besingen. Der tag, an dem seine Kalevala-übersetzung, von der Sie einige probebogen erhalten, im drucke vollendet sein wird, darf einer würdigen feier nicht entbehren. Es wäre ausgezeichnet, wenn wir ihn da mit einem kleinen finnischen carmen überraschen könnten, das würde ihn gar sehr glücklich machen. Schicken Sie mir doch ein solches, etwa bis ende December.” Oskar Blomstedt rossz verselőnek tartotta magát (1871. jan. 27-én kelt levele, uott 109—111) és mást meg-kérni aligha tudott, mert pár hétre rá meghalt. — Lindner Ernőről I. Vikár Béla, Lindner Ernő Petőfi fordító emlékezete [születésének századik évfordulójára]. MTAK Ms. 5203/11/8 L. még Szinyei, Magyar írók . . . , ott további irodalom.

³¹ Kalevala. A finn eredetiből fordította Vikár Béla. Budapest. A Magyar Tuda-mányos Akadémia kiadása. 1909. V—XVI. old. Előbeszéd [Budapest, 1908. őszhó 25. Vikár Béla], 1—352. old. 1—50. ének, 353—354. old. Szótár. Gróf Kuun Géza emlékének. — Ez volt a Vikár-féle Kalevala első kiadása. „Második, jubileumi kiadás” — ez olvas-ható az 1935-ös kiadás belső címlapján. A harmadik kiadás tiszteletére a La Fontaine

meg nem jelent, tehát 38 (!) éven át gyakorlatilag Barna fordítása jelentette nálunk a Kalevalát.

Barna fordítása valóban nem költői remek, sajnos. De nem is szánta annak. Egészen egyszerűen az eredetihez hűen, magyarul hozzáférhetővé akarta tenni, hiszen egyesektől-kevesektől és egyes részeitől eltekintve — nem is ismerték! A Barna-fordítás fogyatékoságának következményeként szokás fölemlgetni, hogy a naiv eposzunk, nemzeti versidomunk kérdéseivel viaskodó Arany János, úgymond, alig figyelt föl a Kalevalára.³² Aranyknak már közel 15—20 évvel a Barna-felé Kalevala megjelenése előtt határozott ismeretei voltak a finn népköltészetről, beleértve az eposzt is.³³ Elismerő véleményéről tanúskodnak azok a finn népköltészetrel kapcsolatos szerkesztői, később főtítkári stb. javaslatok, megjegyzései, amelyekben a finn népköltészet ismeretét kívánatosnak tartotta és elő is segítette. Íme, egy jellemző példa. A Szépirodalmi Figyelő 1862-es számában a Lönnrot-féle Kanteletár-előszó magyar fordításának az Akadémiai Értesítőből átvett, újbóli közzététele (!) kapcsán ezt írta: „Fordította ezt Hunfalvy Pál, az eredeti szöveget pedig Finn Olvasókönyvébe vette föl, melyre szintén figyelmeztetjük, k i v á l t a t a n u l n i v á g y ó i f j ú s á g o t [kiem. — Sz. E.]. Az akad. Értesítő, f á j d a l o m nem fogrnak annyira a közönség kezén, hogy e mutatványnak széles körben ismeretes voltától kellene tartanunk.”³⁴ Minek nevezzük mindezt, ha nem a finn népköltészet pártolásának? Ami pedig „csak” a Kalevalát illeti, Arany eposz-elgondolásaiba, elméletébe a Kalevala nem illett bele,³⁵ és az egész finnugor rokonsághoz némi iróniával elegyes jóindulatú higgadtsággal viszonyult.³⁶

A Kalevalát — Barna fordításában — 1897-ben megjelent Magyar Mythológiájában a szerző, Kandra Kabos egyenesen „mythológiánk alap-

Társaság 1940. márc. 31-én matinét rendezett a Zeneakadémián: „Syynä juhlatilaisuuden järjestämissään oli Kalevalan kolmannen unkarinkielisen, halpahintaisen painoksen ilmestyminen” (10 000 példányban; Heimotyö III. 1939—1940. Helsinki 1940: 81). Ezek után tisztázandó, hogyan emlékezhet Vikár így: „Az Akadémia 1911-ben tette közzé a teljes fordítást, melyhez jegyzetek is járultak” (Vikár Béla, Beszéljünk a Kalevaláról. MTAK Ms. 5203/11/4). Hogy volt 1909-es kiadás, és hogy ez valóban 1909-ben meg is jelent, arra bizonyították Yrjö Wichmann 1909. ápr. 4-én Helsinkiből küldött levele (l. 54. jegyzet). Az 1935-ös Kalevala-jubileumon Helsinkiben Weöres Gyula viszont így beszélt: „Näinän päiwinä ilmestyy Unkarissa Kalevalan kolmas täydellinen unkarimnos selityksineen . . .” (KSV 16(1936): 100). Legújabb kiadása [a Régi Kalevala 150. évfordulójára]: Kalevala. A finn eredetiből fordította Vikár Béla. 5—14. Előljáróban [Vikár Béla, Budapest, 1908. őszhó 25.], 15—322. old. 1—50. ének, 323—329. old. Jegyzetek. Összeállította Bereczki Gábor, 331—335. old. Utószó: Hajdú Péter. Helikon [szóttes kötésben], Budapest 1985 [febr.].

³² Például Dömökös Péter utószava: A Kalevala és Magyarország (234—251). In: Väinö Kaukonen, A Kalevala születése című könyvében (Ford. Bereczki Gábor. Gondolat, Budapest 1983. 2661.; 239); A. Molnár Ferenc, Arany János finn kapcsolatai és Vikár Béla Kalevala-fordítása körül. FilKözl. 1982/4: 514—517. Itt további irodalom.

³³ A Molnár Ferenc, Arany János és a Kalevala. Helikon 1972/2: 221—225. Itt további irodalom, többek között Képes Géza ide vonatkozó írásai.

³⁴ 33. jegyzet, 222.

³⁵ Arany levele Gyulainak 1854. jan. 21-én: „Nem tudom, benn van-e az aethetica szótárában a terminus: 'eposzi hitel', de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani, . . . elég az hozzá, hogy nekem ha építeni akarok, téglá kell és mész” (A magyar irodalom története IV. Budapest 1965. 72). „Arany eposz-elmélete tehát nem egyszerűen „rekonstrukció” elmélet, mert célja nem az egykori, „elvesztett”-nek hitt naiv eposz újrateremtése, hanem a népben élő nemzeteszme fölszínre hozása, össznemzeti tudatosítása és érvényesítése” (Sótér István, uo.).

³⁶ Arany János Összes Költeményei I. Szépirodalmi, Budapest 1955. Budenzhez; Az orthologusokra VII.

vető *szent-írásul*” fogadta el, „mint amely néphagyomány-töredékeinkkel egykorú s amellet tisztább is, vegyületlenebb is”.³⁷ Ma már könnyű látni a könyv egészét illetően e felfogás hibáit. A Kalevalának főleg a kevésbé cselekményes részével, a népi gyógyódokkal, a mitikus alakjaival, állatfiguráival (csuka, medve, kígyó stb.), „hitregés hagyományaival” ismertette meg olvasóit, akik nem voltak kevesen, hiszen pusztán az előfizetők száma megközelítette az 1835-ös Kalevala példányszámát (500 példányt, amelyeket tizenkét év alatt sikerült eladni!).³⁸ A Kalevala első énekét párhuzamosan idézte Fábíán István és Barna Ferdinánd fordításában, és annyiszor hivatkozott a Kalevalára, hogy még ma is kedvet kapunk belőle az egész eposz megismerésére.³⁹

Hogy Barna Kalevalája nem lehetett pusztába kiáltó szó, arra nemcsak mitológiai, hanem szépirodalmi példánk is van, nem is akármilyen. Lehetetlen, hogy Jókai ne ismerté volna, hiszen számos írásába szőtt bele finn szálakat,⁴⁰ sőt! 1879-ben jelent meg egy mára csaknem elfeledett, tárgyi tévedései miatt joggal bírált, de a maga idejében népszerű, többek között németre, oroszra is lefordított, majd mindkét fordításában megkurtított és betiltott, beszélő című regénye, a Szabadság a hó alatt.⁴¹ Az 1825-ös pétervári dekabrista felkelésről szóló regényben a főhős, a cselekmény mozgatórugója egy énekesnő, a cári család kegyeltje, aki — a nekünk itt most sokat mondó — *Ilmerinen* Zeneida nevet viseli. Az udvari körökben eleve gyanús, hiszen *kalevaine*.⁴² Ilyen népnév valójában nincs. A regényhez írott jegyzeteiben Jókai nem fűzött magyarázatot sem a névhez, sem pedig mindahhoz, amit a hősnő magáról —

³⁷ Magyar mythologia. Írta Kandra Kabos. Kiadja dr. Pásztor Bertalan. Eger. Beznák Gyula könyvkereskedő bizománya. 1897. 532 l. (461—522. old. Jegyzetek No. 1—917, 523—532. old. az előfizetők felsorolása); Korompay Bertalan, Hozzászólás helyett. In: Bán Aladár emlékezete. Várpalota 1974. 121—124; 122.

³⁸ 11. és 37. jegyzet. A Kalevala eladásának nehézségeiről Lauri Honko: „Mikään myyntimenesitys Kalevala ei ollut. Sen ensimmäinen painos, 500 kappaletta, myytiin loppuun vasta kaksitoista vuotta ilmestymisensä jälkeen. Suomenkielinen rahvas tuskin tiesi paljoakaan sen olemassaolosta ja merkityksestä. Lönnrotin yritys propagoida ja popularisoida kansanrunoutta *Mehiläisen* avulla ei onnistunut. Kantelettaren ilmestyessä 1840 toivottiin, että kansanryiikka avaisi tien avarampien lukijapiiriin sydämeen. Sen arveltiin olevan lähempänä nykyajan ihmistä kuin kalevalaisen epiikan. Tämä osoittaa, kuinka varhainen itse asiassa oli se vaihe, jossa Kalevala tuli suomalaisen kirjallisuuden lippulaivaksi ja kansalliseksi symboliksi. Kulttuurin rakentajien harvalukuisen joukon silmissä se taas epäilemättä tuli tyhjijöön, eikä hetkeäkään liian aikaisin” (Suomen kulttuurihistoria 2. Autonomian aika. WSOY Porvoo — Helsinki — Juva 1980. 57.).

³⁹ 19., 37. jegyzet.

⁴⁰ Erről a regényről Sötér István — finn vonatkozásait nem említve — azt írja: „Azt, hogy Jókai mily *messziről* tér már vissza korábbi, jobbik önmagához a *Rab Rábyhoz* — azt a Puskin-regényben tudjuk legjobban lemérni” (Romantika és realizmus. Válogatott irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi, Budapest 1956. 502); Forgács László, Jókai és az orosz irodalom. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. Budapest 1961. 471—522, erről a regényről 505., német fordításáról 509.; L. Sargina, Vengerszkaja literatura v Rosszii (1870—1900 gg.). In: Vengerszko-russzkije literaturnije szvjazi. Nauka, Moszkva 1964. 100—125, Jókairól 115., erről a regényről, orosz fordításáról 118.; 1. még 41. jegyzet; Végh Istvánné (Végh Erzsébet), A finn—magyar nyelvrokonság nyomai a magyar irodalomban. Fenno-Ugria [3-nyelvű (finn, észt, magyar) finnugor kulturális folyóirat] 1925/3—4: 201—209; Jókairól 204—205, itt: Ilmerinen Zeneida.

⁴¹ Jókai Mór, Szabadság a hó alatt vagy a „zöld könyv”. Jókai Mór összes művei. Regények 37. I—II. kötet. Sajtó alá rendezte D. Zöldhelyi Zsuzsa. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. Az idegen nyelvű kiadásokat l. I: 228—230. A regény fogadtatásáról l. I: 253—272. Az idézett részeket l. Szépirodalmi, Budapest 1973.

⁴² 41. jegyzet 32; 244, 245; „kelavainok”: 469.

jó 200 (!) oldallal odébb — elmond. Joggal gondolhatunk arra, hogy azért nem, mert közismert dolgoknak tartotta őket. Magától Ilmerinen Zeneidától megtudjuk, hogy a *kalevaine* „*Suomaleine* [sic] nyelven . . . egy leány, akinek, mikor született, még volt hazája, és most már nincs; akinek a nemzete még akkor *Suomalain* volt, s most már úgy hívják, hogy „finn”, „csud”. . . . A hősnő nem akar szabadulni emlékeitől, melyek „az Imatra-zuhatag morájával együtt dönögnek örökké” a lelkében: „. . . nem tudom én elfelejteni a mohfedte sziklákat, az óvilág legrégibb bércseit, a finn rónák délibábját, a piros tetejű házakat, a mestergerendáról lefüggő, kötélre fűzött kenyereket; a Kalevala ősrégeit s a nemzet szabadságát . . .”. Ilmerinen Zeneida valóban hallhatott apjától ősrégeket, de a Kalevala szó használatával Jókai a jövődőről emlékezett, hiszen a Kalevala mint fogalom 1825-ben ismeretlen volt! A *Kalevala* helynevet 1834. ápr. 24-én jegyezte föl Lönnrot — először és egyetlen alkalommal! 1834. május 3-án egy levelében fordul elő a *Kaleva* [sic!] szó címjelöltként, és csak az utolsó percben, 1835 februárjában kötött ki a *Kalevala* cím mellett!⁴³ S miközben jókat mosolygunk a finn rónák délibábján, elgondolkozhatunk azon is, hogy a cári birodalom autonóm Finn Nagyhercegségének lakói 1825-ben mily mértékben nevezhetők n e m z e t nek.⁴⁴ Ehhez néhány évtizedre, Juhana Vilhelm Snellman életművére és a Kalevalára is szükség volt!

Jókai minden bizonnyal nemcsak a Kalevalát, hanem a finnek helyzetét is ismerte, hiszen mindaz, amit az énekesnő szájába ad „nemzete elveszett szabadságáról”, — valóságos megjövendölése annak az 1899. februári manifesztumnak, amely a finn autonómia megszüntetéséről szól, s amely ellen a Pro Finlandia kiáltványt elsőként a magyarok közül majd az Akadémia elnöke, Eötvös Loránd írja alá.⁴⁵ Egyébként nem Jókai más nyelvekre lefordított regénye az egyetlen példa, hogy a magyarok közvetítő szerepet játszottak a Kalevala ismertté tételében. 1876-ban a Párizsban élő nyelvész, az ott megforduló finnek szívélyes házigazdája, Újfalvy Károly próbálkozott a Kalevala francia versbefordításával.⁴⁶ Nemrégiben magyar ihletésre készültek az észak-afrikai pular

⁴³ 1834. ápr. 23. Vuokkiniemiben, l. Voigt Vilmos, *A Kalevala és Magyarország*. In: *Urálisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest 1983. 455—464; 456; 1834. május 3. Lönnrot levele Kaarle (Carl) Saxhoz: „Vaán vielä parempi nimi saattaisi *Kaleva* olla, joka muuten kaunis, myös senki vuoksi sopisi, että Kaleva näillä seudivin, kun runoissaki selvitetään enimmästi taisi asuskella” (Lönnrotin aika. KSV 64(1984): 137); 1835 februárja, l. Voigt i. m. 457.

⁴⁴ 38. jegyzet i. m. 42—62: Lauri Honko, *Kansallisten juurien löytäminen*. L. még Snellman-idezetek magyarul: Szíj Enikő, Juhana Vilhelm Snellman és a társadalomtudományok. NYIÖK 33 (1982) [1985]: 64—71.

⁴⁵ *Barátok — rokonok*. Európa, Budapest 1984. 84.

⁴⁶ Újfalvy Károly (1842—1904) nyelvész, keletkutató; Rubinyi Mózes, Simonyi Zsigmond levelei Budenz Józsefhez. NYK 53(1952): 277—290; Bán Aladár, *Kantelettaren unkarinnoksesta*. KSV 16(1936): 185—191, 184: „ensimmäinen ranskankielinen runomitainen käännös on myös unkarilaisen Kaarle Ujfalvyn työtä v. 1876”. De E. N. S[etälä], Karl Ujfalvy (1842—1904) [nekrológ: FUF 4(1904): 89]: „Ujfalvy begann auch das Kalevala in ungebundener rede ins französische zu übersetzen. Meines wissens ist davon nicht mehr als das erste heft, die erste rune enthaltend, erschienen (Le Kalévala épopée finnoise. Traduit sur l’original par Ch.-E. Ujfalvy de Mező-Kövesd. Première livraison. Paris 1876)”. Dr. Kertész János: *Ezer tanulmány az ezer tó országáról*. Finn bibliográfia Bp. 1940: 57; Újfalvy de Mezőkövesd, Ch. E.: *Le Kalevala*. Paris: Leroux 1876. 40 p.; *Publications sur la Finlande*. Parues dans les pays de langue française jusqu’a 1945 par Reidar Øksnevad(†) et Lucie Thomas. Helsinki 1959. *Helsingin yliopiston julkaisuja* 27. 68 l.; 41. old. [643] *Kalevala, Le, épopée finnoise*. Trad. sur l’original par Ch.-E. de Ujfalvy de Mező-Kövesd. (Actes complémentaires de la Société philologique. Paris, Leroux, 1876. 8°, 40 p. (1ère livraison, seule parue.)). Újfalvyról általában l. Kont Ignác: *Petőfi a*

nyelvű Kalevala-fordításrészletek⁴⁷ és a néhai V. I. Litkin is a magyar Kalevala ismeretében tervezte a finn eposz finnől zürjénre fordítását.⁴⁸ Lengyelország egyik legnagyobb Kalevala-gyűjteménye egy ott élő idős finn-barát magyar tulajdonát képezi.⁴⁹

1885-ben, a Kalevala 50 éves évfordulójára, a „finn Homérosz napja alkalmából” „a nagy Északi fény” tiszteletére a Finn Irodalmi Társaság táviratot kapott a „Duna partján élő rokon”-tól.⁵⁰ Az aláírók névsora nem érdektelen: a hazai fennománok élgárdája képviseli a hazai fennománia „tűzfészkeit”: az Akadémia nevében Paavo [sic!] Hunfalvy, az I. Osztály elnöke írta alá. Születésének 175. évfordulójára emlékezni aligha adódhat méltóbb alkalom a 150 éves Kalevala tiszteletére rendezett akadémiai emlékülésnél! A következő aláíró Barna Ferdinánd volt a Kalevala fordítójaként, majd a Kisfaludy Társaság nevében Paavo [sic!] Gyulai elnök, aztán az egyetem finnugor docense, Jooseppi [sic!] Budenz következett.

Hunfalvy elképzelése szerint Budenz, majd utódja, Szinnyi keze alatt nevelődtek azok a névtelen tanár-seregek, akik az egyetemen kötelező tananyagká vált Kalevala ismeretét és a finn népköltészet szeretetét, az irántuk tanusított lankadatlan érdeklődést tovább plántálták tanítványaikba. Budenz külön Kalevala-fordítói szemináriumot tartott, buzgón biztatta tanítványait a fordításra⁵¹ s Vikár Bélát nem is eredménytelenül.

Bár Lönnrot maga nyíltan hirdette, hogy a Kalevala nyelvezete nem az eredeti gyűjtések nyelvi állapotát tükrözi, hanem egy általa kialakított — mai szóval élve — „össznépi nyelvi normát”,⁵² Vikár mégis így fogalmazta meg célját: „Valamint a Kalevala nyelve a legtisztább és legszebb finn népnyelv, úgy magyar fordításának is arra kell törekednie, hogy a magyar népi nyelv

franciáknál. In: Petőfi a világirodalomban. Petőfi-könyvtár 27—28. Budapest 1911. 43—121; 83, 85.

⁴⁷ Rauni Puranen, Kalevalan käännökset. KSV 64(1984): 195—197; 197: 1983, Alpha A. Diallo (1952—1984), Kalevala e Fulbheyá Elias Lönnrot e Alfádyo Mokaheere Firi fensiti: — . Printed in Hungary. Alfa Afrikánus Editions 1983 174 p., 1 map and 4 col. plates (from paintings by Akseli Gallen-Kallela). Lyhennelmä, n. 8000 sáettä. Alpha Diallo Magyarországon (Vecsésen) élt. Rác István Kalevala-fordítását használta föl. A pular nyelvet (nyelvjárása a fulfulde) kb. 15 millió ember beszéli 9 afrikai országban.

⁴⁸ Szij Enikő, V. I. Litkin (1895—1981). Egy komi tudós halálára. FilKözl. 28(1982/4): 518—527; 523.

⁴⁹ Lippóczy Norbert mezőgazdász 1925-ben járt tanulmányúton Finnországban. L. interjú vele: Finnország mezőgazdasága. Fenno-Ugria [l. 40. jegyzet] Helsinki 1925/2: 145—152.

⁵⁰ 15 vuosikymmentä. Kirjallisia dokumentteja erään seuran [Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran] historiasta. SKS Toim. 368. Helsinki 1981. 128—129: Sähkötervehdys Unkarista.

⁵¹ Pl. Lakó György, A Kalevala mint a finn—magyar tudományos kapcsolatok forrása. NyIOK 26(1969): 99—111; 106—107 kk. idézi Antti Jalavát (Unkarin maa ja kansa. Helsinki 1876. 303); Simonyi (Steinert) Zsigmond levele Budenz Józsefnek 1872. jún. 12-én: „... A Kalevalából mindössze is csak az első rúnót olvastam el eddig” (Rubinyi Mózes, Simonyi Zsigmond levelei Budenz Józsefhez. NyK 53(1952): 277.) Erre hivatkozva írja félreérthetően Zsirai Miklós (Simonyi Zsigmond emlékezete. NyIOK 5(1954): 465—481; 470): „Mesterének tett ígérete szerint Kalevalát fordít, finn közmondásokat állít össze, finnül tanul”.

⁵² Idézi Lauri Honko (50. jegyzet i. m. 12): „runoja on pidettävä pyhänä perintönä, jotka kanteleen ohella olemme saaneet esi-isiltämme perinnöksi. Tältä kannalta katsoen ne on mikäli mahdollista tehtävä yleisesti käsitettäviksi; on pyrittävä saattamaan ne sellaisiksi, että koko kansakunta voi niitä lukea, mikä ei suinkaan tapahdu, jos tavoitellaan vähäisiä murre-eroavuuksia”.

nyomdokaiban járjon. . . . A helyes elv tehát csak az lehet, hogy a fordítás a maga nyelvén jó legyen s eredeti gyanánt hasson.”⁵³

1909. ápr. 4-én Yrjö Wichmanntól gratuláló levelet kapott Vikár: „Szerintem a te Kalevala-fordításod a *legjobb az összes létező közül*. . . . Ülhetnél babéraidon” — írta, majd a lap aljára beszúrta: „és várhatod, *hogyan kezd* [mármint a Kalevala] *hatni a magyar költői nyelvre és stílusra*”.⁵⁴ A várakozás

⁵³ Vikár Béla, A Kalevala. Tanulmány szemelvényekkel. Budapesti Szemle 1890: 161—199, 364—410; 162. L. még MTAK Ms. 1055/7: „Igaz Kalevala kell, toszgyökeres [sic!] népi nyelven”.

⁵⁴ Kosztolányi Dezső (6. jegyzet i. m. Lángelmék 105) írja: „A finnek ma is állítják, hogy Vikár Béla fordítása mindegyik között a legkülönb. *Paasonen* [helyesen: Paasonen, a kiem. — K. D.] Henrik írja, hogy belőle vissza lehetne állítani a finn szöveget, ha az történetesen elvesznék. Én is hittel vallom, hogy irodalmunkban eddig három igazi csodája van az átköltésnek, a fordítás három utólérhetetlen s egyenértékű remeke. Az első: *Arany* János Hamletje, a második *Bérczy* Károly Anyegin Eugenje, a harmadik: *Vikár* Béla Kalevalája” [kiem. — K. D.]. — A finn elismerések forrásai kerestetnek. Hogy Vikár fordítása a legkülönb, származhat Yrjö Wichmanntól, de tudtommal levele, amelyből Kosztolányi idézhette volna, nem jelent meg sehol (l. alább), hacsak Kosztolányi (1885—1936) magától Vikártól (vagy Wichmanntól, 1868—1932) nem szerzett tudomást róla. Ugyanígy ismerhette akár Vikártól hallás után, akár magától Heikki Paasonentól (1865—1919) Paasonen véleményét is, amelyet nem szokás dokumentálni, csak idézni. (Wichmannak is, Paasonennek is magyar felesége volt.) Yrjö Wichmann levele (két darab, félbehajtott ívpapíron) egészében is dokumentum (Vikár Bélának írt finn nyelvű levelek. 80 db finn nyelvű levél az 1920—30-as [sic!] évekből, l. MTAK Ms. 5204/1/78). Köszönöm Húbert Ferencnek, az 1985. febr. 28-án 15 órakor megnyílt Kalevala-kiállítás (MTA aula) rendezőjének, hogy erre a levélre felhívta figyelmemet.

Unioninkatu 7,

Helsinki.

4. IV. 09.

Rakas Veli!

Monet lämpimät, sydämelliset kiitokset „Kalevalastasi”! Nyt olet saanut loppuun suoritetuksi kunnialla sellaisen työn, jommoista ja jonkaveroista ei moni mies voi kehua tehneensä. Luulen omasta puolestani, että sinun Kalevalankäännöksesi on paras kaikista, mitä on olemassa, sillä vaikea // lienee kääntää Kalevalaa ja yleensä suomalaista kansanrunoutta muille kielille niin hyvin kuin unkariksi; mutta että unkariksi voi huonosti kääntää, sen osottaa [sic!] m. m. vanha Barnan käännös. Voi sanoa, että sinä nyt voisit [javität elött: voit] „levätä laakereillasi” [ide szánva a lap alján kiegeszítés:] ja odotella [beszúrva a vain:] vain, miten se rupeaa vaikuttamaan runokieleen ja runotyylisiin [a kiegeszítés kiem. — Sz. E.]. Mutta jos oikein tunnen sinut, niin kynäsi ei vielä kaipaa lepää; päinvastoin luulen että se on parhaimmassa vauhdissaan.

Heti sen jälkeen, kuin Kalevala-käännöksesi oli ilmestynyt, tein siitä kuulijoilleni (kahdella eri kurssilla) kahdella luennolla selkoa. Heidän silmänsä loistivat tyytyväisyyttä ja kiitollisuutta sinua kohtaan, sillä sinussa he kyllä huomaavat parhaimman suomalaisunkarilaisen sillan-rakentajan.

Täällä kotona olemme iltaisin ääneen lukeneet käännöstäsi: Zsüli [sic; Wichmann magyar felesége, Herrmann Julia avagy Julie Wichmann] lukee, Irén ja minä olemme kuulijoita.

„Nykyinen Unkari” teoksesi käsikirjoituksen alun olen saanut ja toimitin sen perille vielä samana päivänä jona sen sain. Syy, miksi se ei tullut perille ensi kertaa lähettäessäsi, oli se, että osote [sic] oli puutteellinen. Maist. Österbladh [?] (joka on serkkuni, eikä [kiem. — Y. W.] lankoni) sanoi kyllä ilmoittavansa sinulle oikean täydellisen osotteensa [sic]. Hänen tittelinsä ei ole „kirjankustantaja” // vaan „maisteri”.

Mikä on muuten sinun oma osotteesi [sic]? Mihin lähdet kesäksi? Milloin lupaa-masi kirjoitus vanhasta suomalaisesta ja unkarilaisesta runomitasta valmistuu? Lähetä se minulle heti kun se on valmis [l. Vikár Béla, Suomalaisen ja unkarilaisen kansanrunouden mittarakenne. KSV 4(1924): 153—178]. Paras jos kirjoitat sen suoraan saksaksi.

Monet sulimmat terveiset!

Ystäväsi

Yrjö Wichmann

nem volt hiábavaló: Kosztolányi, Gulyás Pál, József Attila, Áprily Lajos, napjaink s a közelmúlt írói-költői közül is nem egynek a művei tanúskodnak a Kalevala hatásáról. Voltak ugyan elmarasztaló (és joggal elmarasztaló) kritikák is, de ezek nem változtattak azon a tagadhatatlan tényen, hogy a Kalevala Vikár fordításában került be, és hogy Vikár fordításában bekerült a köztudatba, és jelképezte már a 20-as években a finn irodalmat és a finnséget. Erre emlékezve vegyük majd kézbe a Helikon Kiadó új, jubileumi Kalevala-kiadását.

Amikor 1889-ben Vikár Béla Karjalába utazott, Pétervárt is útba ejtette, hogy Zichy Mihállyal a Kalevala új fordításának illusztrálásáról egyezkedjék.⁵⁵ A cár azonban nem adott szabadságot udvari festőjének a feladat elvégzésére. A tervvel azonban — illusztrált Kalevala! — új fejezet kezdődött a hazai Kalevala történetében, — sőt bizonyos értelemben a finnekében is —, mert a nyelv- és irodalomtudományok köréből kilépve a Kalevala mint műalkotás helyet követelt magának más művészetekben is.⁵⁶ Vikárt a gondolat nem hagyta nyugodni, és 1905-ben a Kalevala-tárgyú festményeiről, grafikáiról már nálunk is híres Akseli Gallen-Kallelát környékezte meg.⁵⁷ I g e n, bármennyire hihetetlenül hangzik is, a Kalevala festő által illusztrált kiadásának ötlete magyaroktól származik. A Gallen-Kallelának egy 1907 februárjában Budapestről keltezett leveléből idézek: „Meghívásra jöttem ide, hogy a magyar Kalevala-fordítás illusztrálásáról tárgyaljak. Bizony, meglehetősen botránnyos ránk nézve, hogy a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium teszi meg az első lépést. . . . Az már bizonyos, hogy ha a finn állam nem vállalja a költségeket, akkor vállalja a magyar. Én magam még nem döntöttem véglegesen, mivel a feladat olyan nagy, hogy érdemes megfontolni.”⁵⁸ Vikár 1909-es Kalevalája „dísztelen” maradt, de az egy évvel korábban kiadott „Kullervó énekei”-t A. Gallen-Kallela munkái díszítik.

Ez a könyv több szempontból is különlegesség. Első ízben jelent meg magyarul bizonyítéka annak, hogy a finn népköltészet nem merült ki Lönnrot gyűjtéseivel. Nem a lönnroti Kalevala Kullervo-énekeinek „különkiadása” ez, hanem annál több. Szerkesztője „Krohn Gyula, jeles finn tudós és költő, az összehasonlító népköltés-búvárlatnak egyik alapvetője” — írta Vikár a bevezetőben, — aki a Régi és Új Kalevala után „felfedezett új részletekkel

⁵⁵ A. O. Väisänen, Béla Vikár (1859—1945). KSV 25—26(1945—1946): 277—280; 278; Vikár Béla, A Kalevalától a Párducbőrös lovagig. Magyar Néprokossági Szemle 25/1: 31—35. Budapest 1942. ápr.; 31, 32.

⁵⁶ Aivi, Gallen-Kallela, Sata vuotta Kalevalan kuvittamisen historiaa. Kuvaessee. In: Juhla-Kalevala ja Akseli Gallen-Kallelan Kalevala-taide. Juhla-Kalevalan toinen painos. Helsinki 1983. 591 l., 439—585; Aivi Gallen-Kallelan kuvaesseitä; 442—451; 50. jegyzet i. m. 121: Aineistoa Kuva-Kalevalaan; Szerle Mária OTDK-dolgozata (ELTE, Budapest 1983): Kalevala-illusztrációk a finn művészetben. 21 l. (kézirat).

⁵⁷ Kerttu Kannas, Akseli Gallen-Kallela magyarországi kapcsolatai. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusában Budapest 1982. okt., 6. old.: „Magyarország és Gallen között az első kapcsolatfelvétel természetesen [kiem. — Sz. E.] a Kalevalán keresztül történt.” „Említésre méltó, hogy Magyarország kezdeményezte a Kalevala illusztrálását, vagyis annak konkrét megvalósítását. Finnországban igazából még a tervezésére sem gondoltak.”

⁵⁸ 56. jegyzet i. m. 446—447: Heimoveljet Kalevalan asialla. Ugyanezt a levelet idézi Kerttu Kannas is (57. jegyzet i. m. 10) a Nya Pressen 1907. márc. 22-i számából.

(mintegy 500 sorral) egészítette ki... a gyönyörű epizódot”⁵⁹ 1909. szept. 23-án Vikár Béla örömmel jelentette A. Gallen-Kallelának: „Barátom, a Kullervo könyvhöz készített címlapkép rendben megérkezett. ... Beveszünk a könyvbe még más Gallen-Kallela képet és rajzot is, már ami illik oda, hogy ízelítőt adjunk a magyar közönségnek az illusztrált Kalevalából.”⁶⁰ Tehát csak a címlapkép készült külön e könyv kedvéért. Jó lenne azonban tudni, mire gondolt az a vevőjelölt, aki a könyvesboltban a címlapon ezt látta maga előtt (szó szerint): Kullervo énekei. Finnből V. B. G.-K. Akszeli képeivel. Budapest. Kiadja Hornyanszky Viktor.⁶¹

Vikár 1908-ban még optimista volt. Az 1922-ben Finnországban kiadott A. Gallen-Kallela-féle Dísz-Kalevalát, amelyet mi a 100. évforduló tiszteletére 1935-ben — Vikár magyar szövegével finn papíron — kiadott változatában ismerünk, maga Gallen-Kallela sem tartotta „illusztrált”-nak, de az általa megálmodott igazi képeskönyvre nem futotta életéből.⁶² A jubileumi Kalevalát, a finn—magyar könyvművészet e sajátos remekét nagy példányszámban küldték szét oktatási intézményeknek, és a finn köztársasági elnök üdvözlőkártyájával kapták meg azok, akik a finn—magyar kapcsolatok ápolásában kitűntek. A helsinki ünnepségen a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képviselője bejelentette, hogy a Kalevalát egyszerű kiadásban minden magyar iskolában terjeszteni fogják.⁶³

A két világháború között tehát alapvetően megváltozott a Kalevalához közeledésünk módja. Amíg korábban bizonyos földhözragadtság, konkrétságban megnyilvánuló tudományos nehézkesség volt rá jellemző, addig most valamiféle, a konkrétságtól elrugaszkodni merő költői szárnyalás, lírai átszellemeltség lengte körül. Míg korábban például a Kalevala Aino-énekéről megtudtuk, hogy az okos, de vénséges vén Väinämöinen elől hogyan öli magát inkább vízbe az ifjú Aino, addig most? „A bölcsesség [sic!] karjai közül kisiklik a szépség, az eszmény — visszaolvad a természet nagy egészébe, amelyből az emberi elme erőszakosan különválasztotta.”⁶⁴

Ezt a hangvétel-változást minden bizonnyal elősegítette a kalevalai témáknak más művészetekben, a zenében, a képzőművészetben, a színházművészetben stb. történt felhasználása, ezek a feldolgozások megkönnyítették, hogy

⁵⁹ Kullervo énekei. A finn néphagyomány alapján szerkesztette Krohn Gyula. A Kisfaludy Társaság pályázatán Széher Árpád díjjal jutalmazott műfordítás, finnből Vikár Béla. Kiadja Hornyanszky Viktor, Budapest [1908]. 143 l. A kolofonban: „Vége a Kullervo énekeinek, a melyet [sic] Hornyanszky Viktor es. és kir. udv. könyvnyomdájában nyomtak 1908 november havában. Sajtó alá rendezte Czákó Elemér dr. A címlap és az összes kép meg dísz Akszeli Gallen-Kallela finn festőművész műve.” Az idézet: 8.

⁶⁰ 57. jegyzet i. m. 22. A levél kelte: 1908. szept. 23.!

⁶¹ A címlapkép meztelen fiút (Kullervo) ábrázol, aki kését egy fa törzsébe vágja.

⁶² 56. jegyzet i. m. 447: Kansallis-Kirjokirja saa kohtalokkaan iskun.; Kalevala, a finnek nemzeti hőskölteménye. A finn eredetiből fordította és a summázó versikéket írta: Vikár Béla. A. Gallen-Kallela képeivel. Második, jubileumi kiadás. Budapest, 1935. E. N. Setälä emlékének. A rajzolt díszet intézte és bővítette: Jorma Gallen-Kallela (Helsinki). A nyomdai munkát végezte: Kapisztrán-nyomda Vác. Felelős üzemvezető: Farkas Károly. Sajtó alá rendezte: Faragó József magiszter. Budapest, 331 l. + 332—333: Megemlékezésül. [aláírás:] La Fontaine Irodalmi Társaság.

⁶³ Weöres Gyula, KSV 16(1936): 100—101.

⁶⁴ Papp István, Finnország. Magyar Szemle Társaság. Kincsesár 24. Budapest 1938. 80 l.; 76.

a Kalevala a korabeli társasági élet fontos eseményeit jelentő ünnepi estek, ünnepélyek és „finn estélyek” műsorába bekerüljön. Ilyenekről már a századfordulótól kezdve van tudomásunk. Sibelius nálunk oly népszerű Tuonelai hattyú-ja például 1903-ban hangzott fel először a debreceni finn-barátok ünnepségén.⁶⁵ A század elejétől kezdve gyakran fordultak meg nálunk finn kórusok, a 20-as évektől kezdve az országot finn ösztöndíjasok járták, s miközben élvezték a vidéki tanárság és a protestáns papság vendégszeretetét, előadásokat tartottak hazájukról, és természetesen a Kalevala sem maradhatott említés nélkül.

A Kalevala Kodály Zoltánt is megérintette.⁶⁶ Bartókkal együtt nagy tiszteleje volt a finn népzene kutatásnak,⁶⁷ de tudtunkkal csak Kodálynak vannak Kalevala-, pontosabban Väinämöinen-ihlette művei. Magyar iskolások ezrei fűjják: Játszott Väinämöinen ujsa, Harsogott a hárfá húrja ... A magyar népzeneről pedig így nyilatkozott Kodály: „Ez a mi zenei naiv eposzunk, s ha a finnekből lehetett a Kalevala népe, belőlünk is lehet zenei Kalevalánké.”⁶⁸ Mindez persze nem jelentette azt, hogy a Kalevala „kicsúszott” volna a tudomány karjai közül. A finn és a magyar tudományos folyóiratok rendszeresen és kölcsönösen közöltek kalevalai témájú tudományos műveket. Így jelentek meg például Korompay (Krompecher) Bertalan cikkei⁶⁹ Finnországban, vagy nálunk E. N. Setälä. Setälä fiatalon még Ukko Budenz (Budenz apó) óráit hallgatta, szállásadó gazdája Vikár Béla volt, és a 30-as években az immáron ismert tudós és politikus a Finn Köztársaság követeként élt nálunk.⁷⁰ „A Sampo [sic!] rejtvénye” című cikke, amely azonos című, 654 oldalas könyvének „sűrűtménye”, a Magyar Nyelvben jelent meg 1933-ban⁷¹ Nem véletlen, hogy az 1935-ös jubileumi magyar Kalevalát az akkor elhunyt Setälä emlékének ajánlották.

⁶⁵ Móra Klára, A finn zeneművészet Magyarországon. In: Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 159—165; 162: 1903. márc.; L. például a FUFÁ 5(1905): 175 (a hírek között): Ein Kalevala-abend in Ungarn. In der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft stellte prof. A. Hermann den 15. febr. 1905 den Antrag, die Gesellschaft solle in Verbindung mit einer besprechung des Kalevala eine melodramatische aufführung einer partie des epos mit finnischen trachten und melodien anordnen.

⁶⁶ Viljo Tervonen, Kodály Finnországban. Népszava 1982. dec. 11. A Bicinia Hungarica IV-ből négy kalevalai feldolgozást említ, helyesen (I. A. Molnár Ferenc, Hozzászólás Domokos Péter A finn irodalom fogadtatása Magyarországon c. könyvéhez. KLTE Könyvtárának Közleményei 91. Debrecen 1975. 141—153; 148.) három [No. 121 (Kal. 45: Väinämöinen fohásza), 122 (Kal. 3: Väinämöinen), 179 (Kal. 24: Menyasszony-búcsúztató)]. A „Vejnemöjnen muzsikál” (Kal. 44) I. önállóan a Magyar Kórus kiadásában, Budapest 1944.

⁶⁷ Viljo Tervonen, A magyar nótától A kékszakállú herceg váráig. Bartók zenéje Finnországban. Kortárs 1981. márc., 474—486; 478 kk.

⁶⁸ Szászszorszép. Kodály Zoltán gyűjtéséből közreadja (?) Bárdos Lajos. Budapest 1957.

⁶⁹ Korompay (Krompecher) Bertalan, Die Entstehung des Kalevala. Studia Fennica IV. 1940. 5—47. L. például még: A Kalevala keletkezése. BpSzemle 1935. 257—285; Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása. MNy. 33(1937): 1—12 és Válasz 1937. 195—219; Lönnrot és a Kalevala. Északi rokonaink 1940. 24—28; Széljegyzetek a Kalevala összeállításának problémájához. Lönnrot III és munkásságáról. NyK 59(1957): 35—45.

⁷⁰ E. N. Setälän kirjeitää Antti Jalavalle vuosilta 1888—1889. Julkaissut Lauri Posti. MSFOu. 135/4(1964): 1—58. A Budapestten keltezettek: No. 13—26, 28—29, 1889. jan. 4—máj. 17.; Setälä életmű-bibliográfiáját I. Sulo Haltsonen, L'oeuvre d' E. N. Setälä. MSFOu. 135/1(1964): 27—43.

⁷¹ A Sampo rejtvénye. MNy. 29(1933): 193—206.

A Kalevala lassan már nemcsak a finnek, hanem a finnugorság szimbólumává kezdett válni. A Kalevalához hasonló népköltészetünk nem lévén, írta Vikár Béla a „Kullervó énekei” előszavában, „miért ne pótolnók e részbeli szegénységünket a rokon nép kincseinek dús garmadájából! Miért ne fűzőgetnők ismét össze az évezrek előtt megszakadt közösséget, melyről a nyelv tanúskodik, a költészet aranyzállaival!”⁷² Így gondolkodhattak az észtek is, és „az első észet nyelvű dalgyűjtemény[nek], mely magyar dalokat tartalmaz [a] *Kalevala konserdilaulud* (Kalevala hangversenydalok)” címet adták.⁷³ Az 1928-as budapesti finnugor kultúrkongresszuson a 86. évében járó Matjoi Plattonen suistamoi kalevalai énekmondó szereplése számított különlegességnek: a finn őskultúrát mutatta be.⁷⁴ A finn—magyar kapcsolatok ügyének nagy kára származott abból, hogy a finnugor nyelvrokonságot egyesek összetévesztették a turáni fajrokonsággal, a Kalevalát a „turániak nemeslevelé”-nek kintették.⁷⁵

De miként Fábrián István fordította:

„Az idők előbbre mennek
Az évek tovább haladnak
Az új nap ragyogásánál
Az új holdnak fénylésénél —”

a háború utáni kapcsolatok újrakezdését is a Kalevala könnyítette meg: 1949-ben az Új Kalevala 100 éves évfordulóján magyar tudósok is részt vettek (Beke Ödön és Lakó György személyében), és 1953-ban első finn tudós vendégünk az a Väinö Kaukonen volt, akinek „A Kalevala születése” című könyve nemrégiben tüneményes gyorsasággal tűnt el a könyvesboltokból.⁷⁶

Legújabbkori kapcsolataink mérőldkövének bizonyult az 1970. esztendő. Ekkor vágta ki Finnország féltve őrzött erdeiből 80 nyírfát a magyarok Kalevalája kedvéért. Ennyi kellett ugyanis díszletnek a Thália Színház emlékezetes helsinki Kalevala-előadásához. Ekkor már látnivaló volt, hogy a Vikár-fordítás fölött is előrehaladt az idő. Felfrissítése Képes Géza fordításrészleteinek felhasználásával történt — páratlan sikerrel. A korabeli finn sajtó szerint maguk a

⁷² 59. jegyzet i. m. 8. L. még JSFOu. 21/6(1903): 9—17. Esimiehen, professori O. Donnerin alkajaispuhe SUS:n vuosikokouksessa 2. 12. 1902. 10. old.: „Myöskin Julius Krohnilla oli se käsitys, että Kalevalassa on osia, joiden ei ankarinkaan tutkimus voi kieltää olevan Suomalais-ugrilaisten, jopa Ural-altailaistenkin yhteistä omaisuutta...”. J. Krohn Castrén nézetét képviselte (l. uott).

⁷³ Dr. Virányi Elemér, Észet—magyar művelődéstörténeti kapcsolatok. Fennougrica III. Budapest 1931. 243—259; 257.

⁷⁴ Matjoi Plattonen (1843—1928). Róla is: Martti Haavio, Viimeiset runonlaulajat. 1948²; KSV 16(1936): 231 fénykép az 1935-ös jubileumon felavatott, Alpo Sailo készítette sírkövéből; uo. 299: 1920-ban néprajzi film készült róla, 1928-ban Budapesten járt. L. még Uusi Tietosanakirja. Helsinki 1967.²

⁷⁵ 12. jegyzet i. m. 76.

⁷⁶ Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 296; Väinö Kaukonen, A Kalevala és alapjai. Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. IX. 29-én tartott felolvasó ülésén. NyIOK 5(1954): 27—38; Uó, 32. jegyzet i. m.; Lőrincz Éva, A finn és a magyar Kalevala. Beszélgetés Kaukonen professzorral. Magyar Nemzet 1984. febr. 28. 6. old.

finnek nem gondolták, hogy a Kalevalát lehet nem klasszikus méltóságba merevedve, hanem vidáman, felszabadultan is játszani, hogy lehet vele és róla újat mondani. Abban, hogy az utóbbi időben a finn közvéleményt újfajta Kalevala-interpretációk „borzolják”,⁷⁷ abban minden bizonnyal a Thália-féle előadás emlékének is része van.

Nem sokkal később megjelent két, egymástól felettébb eltérő fordítói fel-fogásról valló teljes magyar Kalevala, az erdélyi Nagy Kálmáné és a Finnországból élő, ott fotóművészként ismert Rácz Istváné,⁷⁸ hogy aztán számos Kalevala-részletfordítás (elsősorban Varga Domokos részletei) után⁷⁹ az idei évfordulóra elkészüljön az ötödik teljes fordítás kézírata is, Sente Imre munkája.

Aligha foglalkoztunk a világirodalom más alkotásával annyit, mint a Kalevalával. Bizonyítja ezt a róla szóló különféle műfajú, könyvtárnyi szakirodalom,⁸⁰ a belőle készült — 19. és 20. századi-fordításrészletek sokasága, négy teljes nyomtatott és egy teljes kézíratos Kalevalánk, amelyek megítélésénél nem a j o b bság, hanem a m á sság az első kritérium.

Dehát nemcsak olvasva lehet megismerni a Kalevalát. A rádió legjobb színészeink előadásában több részletben, több ízben közvetítette.⁸¹ A kalevalai tárgyú zeneművek, főleg Sibelius művei, rendszeresen szerepelnek műsorában. Az utóbbi idők Kalevala-tárgyú meglepetései között különleges helyilletti a Báb-színház hangulatos, leleményes Kalevala előadását.⁸² Ha tréfálni akarnánk, azt mondhatnánk, azért, mert megoldotta azt, amit a tudomány képtelen volt, a szampo rejtélyét, de a tiszteletre ennél komolyabb okkal szolgált rá. Azzal, hogy pótolta egy hiányzó láncszemet, közel hozta a Kalevalát ahhoz a korosztályhoz, amely még nem tud olvasni, amelynek még jó ideig a Kalevala nem tananyag, amelytől még jó ideig nem lehet várni, hogy a Kalevalát olvasgassa.

⁷⁷ Képes Géza Kalevala-fordításait I. I. jegyzet i. m. 401—449; Rauta-aika, 4 részes tévéfilm Kalle Holmberg rendezésében. L. Pekka Laaksonen, Rauta-ajan kevät. In: Suomalainen vuosikirja 1983. SKS — Kansanvalistusseura. Pieksämäki 1982. 104—112; Aleksis Kivi: Kullervo, amelyet Suvilahti használatlan erőművében [!], Kalle Holmberg rendezésében mutattak be 1981. okt. 10-én, Kivi napján, I. róla Olga Huotari, Kullervo — kapinoiva sankari vai kärsivä uhri. Uo. 96—103.

⁷⁸ Nagy Kálmán (1939—1971): Kalevala. A jegyzeteket és a névmutatót Nagy Kálmáné állította össze. Baász Imre metszeteivel. Kriterion, Bukarest 1972. 557 l.; Kalevala. Fordította Nagy Kálmán. Néhány szó a fordításról. Jegyzetek. Névmutató. Európa, Budapest 1975. 323 l. [szöttesbe kötve]; Rácz István fordítása: Helsinki 1976. 407 l. [a fordító kiadása]; Kalevala. Fordította, kísérelő tanulmánnyal ellátta és a felvételeket készítette Rácz István. Európa, Budapest 1980. 409. l. (5—396. old. 1—50. ének, 397—409. old.: Eligazító [keltezve: Helsinki, 1978 Juhannus napján]).

⁷⁹ Varga Domokos, A Kalevala 17. éneke. Alföld 25(1974/9): 69—75; Varga Domokos, Finn testvéreink. Kosmosz könyvek, Budapest 1982. 175 l.; különösképpen 45—67.

⁸⁰ Például: Domokos Péter, A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Modern Filológiai Füzetek 15. Budapest 1972. 211 l.; külön fejezetben a Kalevaláról, de vö. A. Molnár Ferenc, 66 jegyzet i. m.; Jávorai Jenő szerk.: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest 1975; Lakó György, 3. jegyzet i. m.

⁸¹ Például 1985. jan.—febr. vasárnaponként 5 részben (ismétlés). Rendező: Bozó László.

⁸² 1984 elején mutatták be. Szövegét Rácz István fordításának felhasználásával Koczogh Ákos írta, a rendező: Urbán Gyula, a tervező: Koós Iván érdemes művész, a dramaturg: Tarbay Ede, zene: Decsényi János.

Végeredményben tehát minden korosztálynak, minden nemzedéknek megvolt, meglehetett, megvan, meglehet a maga Kalevala élménye. S ez mindennél ékesszólóbban bizonyítja, hogy a Kalevala nálunk nem régmúlt idők porlepte relikviája, amelyről 50, 100, 150 évenként illik megemlékezni. A Kalevala é l. És nálunk is az, ami Finnországban és szerte a nagyvilágban: a finn irodalom és a finn nemzet szimbóluma. Sőt, nekünk ennél többet jelent.

Amikor 1847 októberében az első Magyarországra látogató finn, a reformkori magyarság őszinte rajongója, a 175 éve született Erik Aleksanteri Ingman orvos itt Pesten, barátjához, a gyöngyösi szabómester fiához, Bugát Pál orvoshoz igyekezett finntanítás és magyartanulás szándékával, éppen egy finn szabó fiának, Elias Lönnrot orvosnak a könyvét, a Kalevalát szorongatta a hóna alatt.⁸³

Huszonöt — eseményekben nem szűkölködő — esztendő telt el, és Barna Ferdinánd, az Új Kalevala első fordítója, akit a Finn Irodalmi Társaság tagjául választott, 1872. március 1-én kelt köszönőlevelében, ebben az egyetlen, finnül talán furcsán hangzó hatalmas kossuthi körmondatban már meggyőződéssel írta, írhatta, hogy neki ezentúl nemcsak joga, hanem kötelessége „egész élete[m] kedves feladatának tekinteni annak a szellemi hídnak építését, amelynek alapja — nem nehézségek nélkül — i m m á r o n szerencsésen, egyszerű s mindenkorra lerakott [ford. és kiem.—Sz. E.], s amelynek célja a rokon magyar és finn nép közti tudományos együttműködés megvalósítása . . . s ezáltal a két nép egymáshoz közel hozása, . . . , hogy a két nép ezen hídra lépve egymással ismerkedjék, magát megbecsülje és egymásnak testvérkezet nyújtson . . .”⁸⁴

Mi tehát nemcsak azt a 150 évvel ezelőtt megjelent könyvet ünnepeljük, amely — Kosztolányi Dezső feledhetetlen szavai szerint — dalból teremtett nemzetet, hanem azt is, amely — miként már Barna Ferdinánd vallotta — a finneket és a magyarokat összekötő szellemi hídnak alapköve lett, egyszer s mindenkorra.

SZÍJ ENIKŐ

⁸³ Ferenc A. Molnár, E. A. Ingmanin Kalevala-kappale Unkarin Tiedeakatemia kirjastossa. CQuiIFU VII. Turku 1981. 383—390; 385 idézet Ingman haza írt leveléből: „Muuten tapaamme joka päivä toisiamme: taikka tulee hän [Bugát] luokseni, tai minä, Kalevala kainalossa [kiem. — Sz. E.] hänelle. Hän ahkeroitsee parast aikaa Suomen kieltä, ja opettaa minulle Madjarin kieltä. . .” (I. Suometar 1847. 42. sz.) Ennek a Kalevala-példánynak a felhasználásával készült a következő kiadvány: Elias Lönnrot, A Régi Kalevala előszava. Vanhan Kalavalan esipuhe. Ford. Kovács Magdolna. A Hazafias Népfront és az Akadémiai Kiadó & Nyomda [kiadványa]. Bp. 1985.; Viljo Tervonen, 19. jegyzet i. m.; Viljo Tervonen, Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században. In: Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 47—90; különösképpen 59—64; A Molnár Ferenc, Ki fordította le először svédre a Régi Kalevala 29. énekét? NyK 85(1983): 401—403.

⁸⁴ 50. jegyzet i. m. 110—111: Suomalais-unkarilaista ystävyyyttä. Részlet (111): „. . . katsoen koko elinajani rakkaaksi tehtäväksensä: sen hengellisen sillan rakentamisen, jonka perustus, ei ilman haittoja, nyt jo on onnellisesti ja järkähtämättömästi tehtynä [kiem. — Sz. E.], ja jonka tarkoituksena on oltava unkarilaisen ja suomalaisen heimolais kansojen keskenellä tieteellisen kaikkii-yhteisyyden (solidaritas) toimeen saattamisella Budapestin ja Helsingin kaupungin, ja tämän kanssa itseät molemmat kansatkin toisen toiselle lähemmäksi tuoda, . . . että molemmat kansat sen päälle astuen saattavat toinen toisen kanssa tutustella, itseään arvossa pitää ja veli-kättä antaa . . .”.

The Kalevala and the Hungarians

by ENIKŐ SZÍJ

This is the edited version of a paper read at the Kalevala jubilee celebrations of the Hungarian Academy of Sciences on February 11, 1985. — The author characterizes the major trends in the Kalevala cult in Hungary. The popularization of Finnish folk poetry (Kalevala and Kanteletar) began around the same time as Vanha Kalevala appeared. By 1985 the fifth Hungarian translation of the entire Kalevala epic was completed and this alone shows the intense Hungarian interest in the Finnish national epic. — At the beginning Kalevala was used as a „weapon” by Hungarian scholars striving for the popular recognition of the Finno-Ugric origin of Hungarian. Being the linguistic congeners of Finns is not a shame since the Finns, unlike the Hungarians, have a national epic. According to the romantic epic theory an epic is the surest sign of an outstanding popular spirit. Since the 1880s Kalevala has been taught to Hungarian majors at the universities and it has been the topic of scholarly communication between Finns and Hungarians. The first Finnish—Hungarian scholarly debate concerned alliteration in Kalevala. Since the 1870s Hungarians have played a mediatory role in making Kalevala known beyond the borders of Finland. At the suggestion of a Hungarian, B. Vikár, Akseli Gallen-Kallela painted illustrations to *The Songs of Kullervo* (1908) and the jubilee edition of Kalevala (1935) translated by Vikár. The 1909 Hungarian translation by Vikár did in fact influence Hungarian poetic language and style, as was anticipated by Y. Wichmann in his congratulatory letter written to Vikár and published here for the first time. The esthetic value of Kalevala became more and more appreciated in Hungary. The works of several 20th century Hungarian classics and contemporary writers and poets show familiarity with Kalevala. Until world War II Kalevala had several Hungarian editions, parts of it were played on the stage, and its runes were often cited by Hungarians. Finnish works of art related to Kalevala were popular in Hungary (e.g. Sibelius). After the war, the jubilee celebrations held in 1949 provided a good opportunity for Finns and Hungarians to reestablish contacts. In the 1970s two Hungarian translations appeared, one by Kálmán Nagy (Transylvania) and the other by István Rácz (Finland). These Hungarian renderings reflect two very different attitudes to translation. Parts of the Vikár translation were replaced by the translation by Géza Képes and this version, played by the Hungarian Körszínház (Round Theatre), was a great success in Finland. Kalevala is taught in all Hungarian schools and is played as a puppet show at Budapest's Bábszínház. — Thus Kalevala is far from being a dust-covered book in Hungary. It is held in greater esteem than in Finland and other countries. It is the symbol of the Finnish people and literature and—in the words of its first Hungarian translator F. Barna—it is the cornerstone of the indestructible intellectual bridge between Finns and Hungarians.

A Kalevala — egy 19. századi nemzeti eposz

A nagy hőseposzoknak két korszaka van, egy formatív periódus, amikor létrejöttek — valamint egy affirmatív periódus, amikor feltárják és a nemzeti kultúra sarokkövévé teszik őket. Az előző szakasz a sokak, legkivált az angol klasszikus filológia által „heroic age”-nek nevezett időszak, társadalomtörténeti szempontból a barbárság, a katonai demokrácia, vagy akár éppen az osztálytársadalomba való átmenet periódusa.¹ A második, legalábbis az európai tudományosságban vitathatatlanul a 19. század. Voltaképpen ismertek az ún. homéroszi kérdés előzményei, epikus szövegeket jegyeztek le és adtak ki korábban is, mégis Fr. A. Wolf 1795-ös *Prolegomena ad Homerum* c. értekezése az az elméleti nyitány, amely a múlt század eposz-keresését és eposz-értelmezését megindítja.² Ekkor foglalkozik a kutatás a régi dán hősi balladákkal, az Eddával és utánozza ezt mondjuk Tegnér költészetében, ekkor jelenik meg az Igor-ének és a bilinák vizsgálata, kerül az európai értelmiség asztalára sok délszláv epikus szöveg, érdeklí több nemzeteket is az úgynevezett ossianizmus áramlata. Ez évszázad indítja el Radloff magisztrális munkájában a török népek epikus szövegeinek kiadását,³ ekkor készülnek a koraközépkori cseh epika hamisítványai, és az évszázad végére nemcsak a román királynő, Carmen Sylva készíti el a maga Meister Manole című drámáját,⁴

¹ E témakör mindmáig klasszikus áttekintése: K. M. Chadwick — N. K. Chadwick, *The Growth of Literature. I—III.* London 1932—1940. A „hősi korszak” fogalmának részletes megfogalmazója C. M. Bowra, *Heroic Poetry.* London 1952. Annak idején a szovjet folklorisztika klasszikusai többször is érintették e témakört. V. M. Zsirmunskij, *Narodnij geroiceszkij eposz* (Leningrad 1962) és E. M. Meletyinszkij, *Proiszhoszenyije geroiceszkogo eposza. Rannie formi i arhaiceszkie pamjatnyiki* (Moszkva 1963) foglalkozott a kérdés elméleti összefüggéseivel. Zsirmunskij későbbi munkáiban viszont már inkább a leíró-filológiai apparátus, mint az elméleti általánosítás az uralkodó. L. (a korábbi irodalomra való bőséges utalásokkal is) V. M. Zsirmunskij, *Tjurkszkij geroiceszkij eposz.* Leningrad 1974.

² Erről nemzetközi méretekben is egyedülállóan világos áttekintés, Marót Károly, *Homeros „a legrégebb és legjobb”.* Budapest 1948., különösen 50—52. Marót itt utal Wolf igazán kevésbé ismert, 1797. április 28-án kelt, Schillerhez írott levelére, amelyben az eposzi egység és kompozíció kérdésében a köztudat által neki tulajdonítottnál jóval józanabb és számunkra is meggyőzőbb elveket vall: az Iliászról és az Odüsszeiáról szólván ezt hangsúlyozva „beide [sind] villeicht weit vollkommener organisiert, als man denkt” (Idézi Marót 52).

³ W. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme. I—X.* St. Petersburg 1866—1904. Meg kell jegyeznünk, hogy e mű értékelése, sőt hivatkozásmódja is eltér a mai szovjet és külföldi kutatásában. A magyar tudománytörténet adóssága, hogy nem foglalkozott például Kunos Ignácnak e kiadványsorozatban való szerepével.

⁴ Elisabeth Wied hercegnő (1843—1916) — a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem elődjének bölcsészettudományi díszdoktora — drámáját 1892-ben mutatta be a bécsi Burgtheater. Ő egyébként tevékeny részt vállalt a román népköltészet gyűjtésére és feldolgozására irányuló törekvésekben.

hanem Marian Marienescu tollából megszületik a Novacescii — 'egy román népeposz'.⁵ Nálunk az évszázados érdeklődésnek középpontján jelenik meg 1858-ban Arany János Naiv eposzunk című tanulmánya, amely a józan vizsgálat mintaképe, egyszersmind azzal a problémával foglalkozik, hogyha nincs nyoma a 19. században a magyar népi eposznak, hogyan „veszhetett el” az, ami egykor biztosan megvolt.⁶

Ennek a 19. századnak legjelentősebb affirmált nemzeti eposza a finn Kalevala. Noha más művelődési és gazdasági-politikai események is befolyásolták Finnország önállósodását 1809 és 1917 között (az egyház, az oktatás — beleértve az egyetemet is —, a sajtó, a szenátus, illetve parlament, a hadsereg és általában az állam mindennapi működését biztosító intézmények helyi szerveződése, a liberális majd kapitalista hitel- és gazdaságpolitika, politikai és kulturális egyesületek, mozgalmak és pártok megléte, stb.), a finn népköltészeti kutatás pedig nem ekkor kezdődik, sőt még az 1831-ben alapított Finn Irodalmi Társaság sem kezdete, csupán központi szervezete ennek a kultúrateremtő munkának — mégis a Kalevala létrejötté és sikere az az esemény, amely az önálló, egyszerre népi és nemzeti finn kultúra születés-

⁵ Atanasie Marian Marienescu Lippán született, majd Lugoson, Oravicabányán, Temesvárott volt hivatalnok, 1880 és 1891 között királyi táblabíró Budapesten. Az ekkor alakult Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja, román szakosztályának elnöke. 1891-ben kerül Nagyváradra. 1886-ban füzetnyi vitairatban foglalta össze nézeteit a Novák-balladaciklus kutatása és eposzá szervezése érdekében: Novacescii cinci ani înaintea Academiei Române (Timișoara 1886) címmel. Innen tudjuk, hogy eposz-kísérletét már 1880-ban elküldte kiadásra a Román Akadémiának, ahonnan több éves huzavona után 1884-ben meg is kapta az első nyomdai korrektúrákat. A könyv mégsem jelent meg, mivel az Akadémia azon a nézeten volt, hogy eposzá átdolgozás helyett inkább az eredeti népköltési szövegeket kívánja közzétenni. 1882-ben Hasdeu közölt folyóiratában részleteket az eposzból, 1895–96-ban pedig Herrmann Antal folyóirata (Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn) hozott németül is részeket: Novak und Gruja. Ein rumänisches Volksepos in 24 Gesängen. A kérdés tudománytörténetét összegezi Faragó József, Novákról szól az ének. Román hősi balladák. Bukarest 1969. 14–18. (Faragó idézi a román folklorista Gheorghe Vrabie 1960-ban, illetve 1965-ben megjelent, hasonló címkötésű epikus ciklusait: Novăceștii și Gruia lui Novac c. is, amelyek ily módon mintegy napjainkig hosszabbítják meg a múlt századi folklorisztika törekvéseit.) Marienescu munkásságával a román folklorisztikátörténet is foglalkozott (Bîrlea, majd éppen Vrabie, Folcloristica română. București 1968. 118–126.

⁶ Ez és az ún. „eposzi rekonstrukció” gondolata mind a magyar Kalevala-értelmezésben, mind a magyar epika-kutatásban szinte mindmáig megmaradt axióma. Ennek összegezése: Krompecher Bertalan, Die Entstehung des Kalevala. Studia Fennica 4 (1940): 1–14; érdekes módon nálunk kevésbé ismert a magyar változat: A Kalevala keletkezése. Budapesti Szemle 1935: 257–285. Ugyanő hivatkozik Arany János munkásságának ilyen értelmezési lehetőségeire: Korompay Bertalan, Arany főbb eposzai, mint költői rekonstrukciók. Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez (Horváth János emlékkönyv), Budapest 1948. 234–252. Ezt a felfogást pártolólág említi a finn szak kutatás is. L. pl. Kaukonen, Väinö, A Kalevala születése. Budapest 1983. 107–108, 110. — Arany közvetlen érdeklődéséről a Kalevala iránt kevés korai bizonyítékunk van. Tudjuk, hogy 1859-ben ő írja alá, mint akadémiai titoknok Lönnrot külső levelező taggá választásának oklevelét, 1862-ben pedig folyóiratában, a Szépirodalmi Figyelőben teszi közzé a Kullervo-epizód magyar fordítását, később más, finn népköltészeti vonatkozású anyagot is. (Ezt összegezi Domokos Péter, A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Budapest 1972. 15–16.) Ennek ellenére is csak sejtethetjük, milyen elgondolásai lehettek 1858, a Naiv eposzunk c. tanulmány írása alatt (és előtt) a finn eposzról. Képes Géza igen pozitív kapcsolatot tételez fel Arany János és a Kalevala között, mások ezt szerethék bizonyítva is látni. Egyszóval a kérdés további, beható és elfogulatlan vizsgálatot érdemelne. (L. legutóbb A. Molnár Ferenc, Arany János finn kapcsolatai és Vikár Béla Kalevala-fordítása körül. Filológiai Közlemények 28 (1982/4): 514–517.)

napijának tekinthető.⁷ Több évtizedes folyamatként is egyetlen egységet alkot, a különböző finn tájakról származó részek egymásmellettségében is nemzeti egységet képvisel. Szerencsés módon több tudomány is jelen van születésekor, pontosabban szólva már fogantatása idején is. Lönnrot 1827-es egyetemi pályadolgozata *Dissertatio Academica De Väinämöine priscorum Fennorum numine* voltaképpen tudományos munka, és 1835. február 28-ig, a „régí” Kalevala (Kalevala taikka Wanhoja Karjalan Runoja) előszavának aláírásáig is egyaránt közöl népköltési gyűjteményeket, tudományos dolgozatokat, esztétikai vagy történeti áttekintéseket. Az 1849-es második kiadás megszületése, a teljes, „végleges” Kalevala megjelenése sem vet véget e költői és tudományos alkotófolyamatnak. Ma már tudjuk, hogy maga Lönnrot is tovább dolgozott a szövegeken, a kultúrpolitikusok és művelődéstörténészek pedig új meg új szempontokból méltatták az eposzt. Ugyanakkor a tudományos kutatás mindvégig behatóan foglalkozott a Kalevalával és a körötte levő eredeti népköltéssel. Jellemzőnek és a finn tudomány sokszor méltán megcsodált tisztességes józansága szép bizonyítékának tartjuk, hogy amikor Julius Krohn (a helsinki egyetemen előbb a finn nyelv és irodalom docense, majd lektora, 1885-től kezdve pedig professzora is) elkészíti a maga magisztrális munkáját *Suomalaisen kirjallisuuden historia. I. Kalevala*⁸ címmel, a később világhírűvé váló finn ún. földrajz-történeti irányzatának egyik talpkövé,⁹ ebben a Kalevala iránt legalább ugyanannyi szeretetet, mint amennyi kritikái, olykor a szórészálhasogatásig menő és pedáns tudós kritikái megjegyzés nyilvánul meg. A világ legrégebbi folklorisztikai professzúrájának tartott tanszék centenáriumán illő megjegyezni, hogy a Kalevala létrejöttét voltaképpen Krohn könyve, valamint a *Suomen Kansan Vanhat Runot* 33 kötete (1908—1948) fejezi be, világviszonylatban is egyedülálló módon biztosítva az átmenetet a nemzeti eposz létrehozatala, a folklorisztikai kutatás megalapozása, sőt később a hazai irodalomtörténet kiépítése között.¹⁰

Közismert tény, hogy a Kalevala a maga létrejötte után milyen nagy mértékben befolyásolta a nemzeti eposzok és a nemzeti identitás kifejlesztését. Legközvetlenebb hatása az észt eposz, a *Kalevipoeg* (1857—1861) létrejöttére volt. Kevésbé köztudott, hogy ez a hatás dél felé folytatódott és a lett eposzteremtés (Andrejs Pumpurs: *Lāčplēsis*, 1888) közvetlenül is ennek a hatása

⁷ A finn művelődéstörténet és irodalomtörténet jól ismeri ezt a szempontot, amint ez kézikönyveiből igazolható. L. legutóbb Päiviö Tommila—Aimo Reitala—Veikko Kallio, *Soumen kulttuurihistoria. II. Porvoo 1980.*, különösen Matti Klinge és Lauri Honko írásait. A Kalevala létrejöttének közvetlen eseményeit jól mutatja be Väinö Kaukonen több műve, legutóbb Lönnrot ja Kalevala c. monográfiája (Helsinki 1979), amelynek 1983-as magyar fordítását a 6. jegyzetben idéztem. Folklórtörténeti szempontból foglalkoztam e kérdéssel, utalva a hasonló eposz-teremtési kísérletekre: A folklór esztétikájához. Budapest 1972. 146—148. (Az egyéb, hasonló törekvésekről előbb és később is, úgyhogy ezek adatait itt nem is kell említenem.)

⁸ A finn folklorisztika tudománytörténeti részletesen foglalkoznak ez eseménnyel. L. például: Jouko Hautala, *Suomalainen kansanrunoudentutkimus*. Helsinki 1954. 187—189, és egyebütt.

⁹ Erről l. Kaarle Krohn, *Die folkloristische Arbeitsmethode*. Oslo 1926.; részleges magyar fordítása tanszéki kiadványunkban: *A folklorisztika munkamódszere* címmel jelent meg. (Folcloristica 2—3 (1978): 8—69.)

¹⁰ Tudomásom szerint eddig még nem ünnepelték vagy méltatták e folklór tanszék centenáriumát, amely pedig ritka alkalom lenne.

alatt áll.¹¹ Újabb kutatások eredménye az, hogy ma már tudjuk, számos kis finnugor nép értelmisége körében és által éppen a Kalevala mintájára készültek hasonló „nemzeti” eposzok, olykor a 20. században, anakronizmusukban is beszédes módon.¹² Csak egyik oldalról tekinthető anekdotikus ténynek, hogy a harmadik világban, például Afrikában a Kalevala ilyen eposzi hatása napjainkig megfigyelhető.¹³ Ganander 1789-es *Mythologia Fennica* kötetétől napjainkig majd két évszázados hagyománya van e finn népi epika vizsgálatának és hatásának, ám mindez nem fedi el, inkább csak kiemeli aényt, hogy a Kalevala e folyamat közepén álló, tipikusan 19. századi nemzeti eposz.¹⁴

Természetes, hogy elsősorban finn kutatók foglalkoztak azzal a kérdéssel, miképp illeszthető a Kalevala alapjául szolgáló népköltési szövegek összegyűjtése, majd különböző kiadásokba egyesítése.¹⁵ Munkáikból jól látható az a törekvés, amely Lönnrot és kortársai életművét vezérelte: egy korabeli, vagyis a 19. század közepére jellemző nagyszabású nemzeti alkotás létrehozása. Ennek ismerjük még klasszicista elemeit, zömmel azonban egy romantikus költői ideál lebegett Lönnrot szeme előtt. Ez megmagyarázza, hogy a Kalevala mennyire epizodikus jellegű, olykor szinte dalciklusra emlékeztet, amelynek szerkezeti nagy-íve a világ kezdetétől a pogány világ végéig ér el, vagyis nem egyetlen nagyszabású csata körül bonyolódik, hanem egy nem-epikai szerkezetet követ. A tipológiai jellegű eposz-kutatás ezt a megoldást az archaikus epika megnyilvánulásának tartja, és jellemző vonásnak tekinti, hogy a Kalevala alapjául szolgáló epikus anyagban nem a harci cselekmények dominálnak, hanem az archaikus vadászat (sítalpas szarvas-üldözés), a kovács-mesterség eredményei, a *sampo* előállítás és visszaszerzése körül zajló bonyodalmak, stb. Ez a „békés”, „munkajellegű” epika nem Lönnrot találmánya, hanem már az eredeti epikus énekekben jól megfigyelhető vonás, mégis más Lönnrot eposzi elmélete és a finn epikus költészet eredeti szerkesztése.¹⁶

¹¹ Az általában használható kiadás, összehasonlító kutatások számára (noha csak orosz szöveggel): Lacsplezisz. Latisszkij eposz, voszszozdannij po narodnim predanyijam. Moszkva 1975. Izd. podgotovil: Ja. Ja. Rudzitisz. (Eposz narodov SzSzSZR). Itt némi keresés után megtalálhatók az eredeti (lett) adatok is.

¹² L. erről Domokos Péter tanulmányát az 1985 február végén tartott turkui eposz-kutató konferenciára. A dolgozat magyar szövege gyakorlatilag azonos könyve (A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Budapest 1985). Az eposz, mint kiemelkedő fontosságú reprezentatív műfaj az uráli népek életében és műveltségében c. fejezetével (118–127).

¹³ Erről tanulmányodik például Alpha A. Diallo 1983-as nyugat-afrikai (fulani) Kalevala-fordítása, amely Magyarországon készült, és inkább a magyar fordításokból, mint a finn eredetiből származik.

¹⁴ Az előbbieken is, a következőkben még inkább a turkui Kalevala and the World's Epics c. konferenciára készített dolgozatom (Attempts toward Epics in 19th Century Europe) eredményeit foglalom össze rövidítve, ezért a forráshivatkozásokat csak a legszükségesebb esetekben adom meg.

¹⁵ Elsősorban A. R. Niemi, majd a maga ilyen korábbi tanulmányait összegezi Kaukonen idézett monográfiájában.

¹⁶ Többféle elképzelés is ismert a kalevalai költészet jellemzéséről. Magától értetődő módon kompromisszumot ad a történeti rétegek és főbb jellemzőik tekintetében a finn irodalomtörténet első kötetében található összegezés: Matti Kuusi fejezetei (Varhaiskalevalainen runous — Sydänskalevalainen epiikka ja lyriikka — Keskiajan kalevalainen runous — Myöhäiskalevalainen runous). In: Suomen kirjallisuus. I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Toim.: Matti Kuusi. Helsinki 1963. 129–417, 624–630, részletes irodalommal. V. Ja. Jevszejev áttekintése igen szigorúan társadalomtörténeti jellegű volt: Isztorieszeszkie osznovi karelofinszkogo eposza. I—II. Moszkva—Leningrad 1957—1960. Ennél kevésbé merev és más műfajok történetiségére is utal: V. Ja. Jevszejev, Karelszkij folklor v isztorieszskom oszveseszenii. Leningrad 1968. A nemzetközi kézikönyvekben igazán

Egy másik kérdés, amelyet a finn folklorisztika szinte kezdeteitől fogva vizsgált a Kalevalával kapcsolatban, az eposz eredeti helyének keresése volt. Maga Lönnrot inkább karjalainak tekintette, noha egyszersmind finn-nek is tartja az eposzt. Terepmunkája színhelyeinek ismeretében azt is tudjuk, hogy Karjala nyugati, leginkább finn jellegű részéről származtak azok a benyomásai, amelyek alapján az egész eposz terve felsejlett előtte.¹⁷ A Kalevala e tekintetben is nemzeti eposznak nevezhető, és ez a minősítés úgy is érthető, hogy az egyes motívumok vagy akár epizódok a legkülönbözőbb helyi eredetűek lehetnek.

Az is jól érthető, hogy a finn kutatók és általában a forrásokhoz közel jutott szakemberek a finn vonásokat hangsúlyozták a Kalevala létrejöttében. Ezzel kapcsolatban azonban nyomatékosan szeretném kiemelni, hogy a Kalevala egyszerre egyetemes eposz is, egy a 19. századi nemzeti eposzok közül, amely fogantatásának pillanata óta a nagy eposzok sorozatába illeszkedik. Gazdag adattárunk van e felismerés bizonyítására, most csupán a legkorábbi és legfontosabb dokumentumokat idézzük.¹⁸

ritka, hogy szakértő ír a Kalevaláról, illetve az ezt körülvevő folklórról. Zsirmunskij ilyen érdeklődése közismert, kár, hogy összegyűjtött írásainak két ide vágó kötetéből, tematikai okok miatt kimaradt éppen Kalevala-értelmezése, és csupán a finn iskolával elméleti módon disputáló írásai kaptak helyet: V. M. Zsirmunskij, *Izbrannie trudi*. — Tjurkszkij geroicseszkij eposz. Leningrad 1974. — Szravnitelnoe literaturovegyeioije. Voszto k i Zapad. Leningrad 1979. Tanítványa, Je. M. Meletyinszkij viszont képviseli az ő eredményeit is: Proiszhozsgyenije geroicseszkogo eposza. Moszkva 1963. 95—156. Az amerikai közvéleményt pontosan tájékoztatja Felix J. Oinas, *The Balto-Finnic Epics*. In: *Heroic Epic and Saga. An Introduction to the World's Great Folk Epics*. Edited by Felix J. Oinas. Bloomington—London 1978. 286—309. Mind anyagában, mind kommentárjaiban igen pontos és gondolatébresztő: *Finnish Folk Poetry. Epic*. Edited and translated by Matti Kuusi, Keith Bosley, Michael Branch. Helsinki 1977. Igen tanulságos megjellegyezni, hogy minden magyarországi népszerűsége ellenére sincs a Kalevalának igazán jó és részletes magyar tárgyalása, bemutatása. Feltűnő, hogy Szász Károly, A világirodalom nagy eposzai c. könyvében csupán a középkor naiv epikai c. rész „toldalék”-ában (II. kötet. Budapest 1882. 328—334) igen röviden és nem túl lelkesülten foglalkozik a finn-észti epika kérdéseivel. Annál lelkesebb és megbízhatóbb Bán Aladár áttekintése a Heinrich Gusztáv szerkesztette Egyetemes irodalomtörténet (IV. kötet. Budapest 1911. 71—87) hasábjain. A magam folklorisztikai-történeti megoldási javaslatait összegezhettem: A balti- finn népek folklórja mint az európai folklór része. I—II. *Ethnographia* 78 (1967): 406—437, és 79 (1968): 37—61. Más, idevágó tanulmányaim és hasonló áttekintések olvashatók az *Artes Populares* 6. (1980) számában, amely az 1980-as turkui V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére készült.

¹⁷ Úgy köztudott, hogy a Kalevala-költészet vándorlás útján való keletkezését először 1873-ban, a Suomen Kuvalehti hasábjain A. A. Borenus vetette fel (*Missä Kalevala on syntynyt*), azonban e probléma ekkor már másokat is érdekelt, lásd például Julius Krohn több cikkét, így Väinämöisen ja Lemminkäisen asunnoista sekä Kalevalan runoin syntymäpaikoista (Kirjallinen Kuukauslehti 1869), vagy Wirolaiset ja ylimalkaan Länsi-suomalaiset aineet Kalevalassa (Suomi 1872). Legutóbb Väinö Kaukonen jelentette meg a Lönnrot bejárta helyek újrakutatásakor készített fényképeket, utalva a régebbi adatgyűjtésekre is: Kansanrunon Kauko-Karjala ja Kalevalan synty. Porvoo 1984. Lönnrot útjairól még mindig a legjobb áttekintés: Elias Lönnrot, *Matkat. 1828—1844*. Espoo 1980. Lönnrot életművéről és ennek térben meg időben való elhelyezéséről, bizonyos művelődéstörténeti háttérrel is lásd a régebbi irodalomra is esetenként utaló legújabb gyűjteményes kötetet: Lönnrotin aika. Kalevalaseuran vuosikirja 64 (1984), toim.: Pekka Laaksonen.

¹⁸ Lönnrot leveleinek adatai voltaképpen már a korábbi publikációkban is hozzáférhetőek voltak, lásd pl. Aarne Anttila, *Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta*. I—II. Helsinki 1931—1935. Kaukonen monográfiája (Lönnrot ja Kalevala. Helsinki 1979) is megfelelő módon idézi ezeket. Ezért is csupán közvetve utalok forrásaimra. A svéd eredetüket publikálta Jenny af Forselles, *Elias Lönnrots svenska skrifter*. II. Helsingfors 1911.

1833. december 3-án, Henrik Cajanderhez intézett levelében Lönnrot beszámol korábbi kutatóútjáról, valamint az akkori télre tervezett további kutatóútjáról, amelyet nem akar befejezni mielőtt „egy fél-Homérosznyi” anyagot nem sikerül feljegyeznie (*och icke upphöra förr med samlandet än jag af dessa dikter far en samling, som svarar emot 1/2 Homerus*). E mondatban a *samling* megnevezés és Homérosz neve egyaránt árulkodik, mutatja, hogy Lönnrot milyen példaképre gondol. Egy nem sokkal későbbi levelében, amelyet 1834. február 6-án a Finn Irodalmi Társaság elnökéhez intézett, anyagát az izlandi Eddához hasonlítja, és olyan módon kívánja ezt elrendezni, ahogy az Edda-dalokat csoportosították („*att ordna dem till ett helt sammanhängande för att derigenom uti Finska Mythologien få något motsvarande den Isländska Eddan*”). Később ugyanebben a levélben a gót népek Edda-alkotásával, a görög és római irodalmi törekvésekkel, Homérosszal és Hésziodosszal veti össze a maga munkáját („*värderes lika högt som de Göthiska folkslagen Eddan eller hos Greker och Romare, om ej Homerus så åtminstone Hesiodus*”, Lönnrot 1911. 170, 186—7). Ismeretes, ugyanez a tág kitekintés jellemzi a régi Kalevala ilószavát, amely 1835. február 28-án, Kajaaniban kelt. Lönnrot tehát akkor, amikor negyedik gyűjtőútja (1833. szeptember 9—28.) végén a régi Kalevala formájában látja eposzának körvonalait, ezt rögtön a többi európai eposz sorába illeszti.

Attól azonban, hogy Lönnrot maga egy eposznak tartotta összeállítását, még nem következik, hogy mások is ugyanezt a véleményt osztották volna. Pontosabban szólva nem következik automatikusan a kortársak egyetértése. Gyakorlatilag azonban ez a felfogás volt a köz véleménye, mind Finnországban, mind Európa-szerte. 1845-ben, a régi Kalevaláról írott bírálatában Robert Tengström (a Fosterländskt Album I. kötetének hasábjain) azt írja, hogy a Kalevalát rangsorban megelőzi az Iliász és az Odüsszeia, viszont ő előzi meg az ossziáni dalokat, a Nibelungen-éneket és az Eddát. Ugyanebben a folyóiratban tették közzé a finnek Jacob Grimm 1845. március 13-án a berlini Királyi Akadémián tartott előadásának (Über das finnische Epos) svéd nyelvű rövidített fordítását is. Ebben megint azt olvashatjuk, hogy a Kalevala összevethető a Nibelung-énekekkel, az Eddával, Homérosszal, Ossziannal. Minthogy biztosan tudjuk, Lönnrot maga is ismerte e megnyilatkozásokat, még a végleges, 1849-es Kalevala megfogalmazása előtt, annak kialakításakor ezt az elvet követte—egészen az olyan apróságokig, mint az énekekre beosztás, ezeknél viszont cím meg nem adása, az egyszavas költeménycím, a mindvégig azonosnak tekinthető verssoronkénti metrika, stb.,—amelyek nyilvánvalóan Homérosz (és utánzóí) utánzása.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a Kalevalát így értelmezik mindjárt megismerése óta Magyarországon is. Úgy tudjuk, 1835-től kezdve vannak szórványos híradások a magyar sajtóban a finn népköltési gyűjtésről, Lönnrotról és művéről. Az első fontos személyiség, aki megismeri a Kalevalát, Reguly Antal volt. Ő is rögtön Homérosz mellé helyezi a régi Kalevala eposzát. 1839-ben érkezik Finnországba, és mai ismereteink szerint 1840 őszén Vaasában készítette első Kalevala-fordításait, mégpedig minden valószínűség szerint E. A. Ingman közreműködésével.¹⁹ Erik Alexander Ingman sokoldalú tudós, a finn—magyar barátság első jelentős képviselője. Ő az első, aki

¹⁹ Korábbi idevágó dolgozatának eredményeit is összegezi A. Molnár Ferenc, Ki fordította le először svédre a Régi Kalevala 29. énekét? NyK 85 (1983): 401—403.

Lönnrot Kalevalájának részleteit svédre, Runeberg svéd verseit pedig finnre fordítja. Számunkra még ennél is érdekesebb tény, hogy 1832-ben elkészített magiszteri disszertációja voltaképpen az Iliász első énekének finn nyelvre való, hexameterer fordítása. (Ennek hatása a későbbi finn fordításokra, pl. az 1855-ben Lönnrot által kiadott Odüsszeia-fordításra közismert.) Ha tehát az Ingmannal kapcsolatban álló Reguly a görög epikához hasonlítja a Kalevalát, ez nem pusztá szóvirág, hanem egy olyan környezetből származó felismerés tolmácsolása, amely a finn műveltséget mindenképpen az európai kultúra részének, az antikvitás örökösének is tekinti. Ilyen értelemben nálunk a megismerő kezdettől fogva a Kalevala nemcsak mint egyedi finn mű, hanem egy rokon nép alkotása, sőt ezen túlmenően az európai kultúra része jelenik meg — egy tipikusan 19. századi, tipikusan nemzeti eposzként. A későbbi magyar befogadás, mind az irodalom, mind a szakkutatás részéről e szempontot mindvégig érvényesítette.²⁰

VOIGT VILMOS

The Kalevala — A National Epos from the 19th Century

by VILMOS VOIGT

Heroic epic exists in two major ages: in a formative period associated with the concept of „Heroic Age”, and in an affirmative period, which in Europe definitely is the 19th century. Starting from e.g. Fr. A. Wolf's famous Prolegomena and Homerum (1795) and ended by attempts to create national epic songs e.g. in Roumania by the end of the 19th century, Kalevala just stands at the very middle of the century-long searching for a national epic.

The Finnish national epos was created by a long process, starting already before Lönnrot, and ended by the publication of the gigantic collection of Finnish folk poetry Suomen Kansan Vanhat Runot (33 volumes, 1908—1948), and by establishing the so called „Finnish school” of folklore research.

The Kalevala is a national epic from various points of view. It is a result of a nation wide collecting activity, its parts stem from various Finnish (and Karelian) provinces, and its motifs can be traced back into different regions. It is of great importance, that from the very beginning of Lönnrot's compositional scheme for a larger epic song, he compared that with the other important European epic works, making his heroic poem as one of them. The comparison with Greek and Roman, German and other epic poetry is typical also for the first European reception of the Kalevala. It is not the less interesting fact that already by the first Hungarian translation from the Kalevala (in 1840 by Antal Reguly, who was most probably helped by E. A. Ingman) the same attitude is eminent, marking thus the Hungarian opinion of the Kalevala from the beginning until now just along the same line.

²⁰ Az említett kérdésekre nézve l. még (a 14. jegyzetben idézett dolgozaton kívül) a következő újabb publikációkat: az 1985-ös jubileumi Kalevala-év számos publikációja közül itt csupán azokat említhetem, amelyek e dolgozat megfogalmazása idején már számomra hozzáférhetőek voltak, illetve amelyek meglétéről tudomásom lévén, adataikat itt nem kívántam megismételni, illetve az eltérő adatok vagy értelmezések esetében a magam felfogását tartom pontosabbnak vagy hihetőbbnek. A Kalevala Emlékbizottság és az MTA 1985. február 11-iki ünnepélyén Lauri Honko és Szij Enikő előadása (ezeket a NyK eszámá közli). Az 1985. február 22—26-a közötti turkui konferencia anyagából (Domokos Péternek a 12., magamnak a 14. jegyzetben idézett dolgozataim kívül): Hans Fromm, Kalevala und Nibelungenlied im Problembereich von Mündlichkeit und Schriftlichkeit; Eduard Laugaste, The Kalevala in Estonian Culture. Az 1985. március 18—22-e közötti párizsi konferencia (Kalevala 150 — Perspectives de l'oralité) anyagából a magam Kalevala — Its Background, Interpretation and Influence című előadásán kívül Robert Austerlitz, Structures formelles de la poésie traditionnelle carélo-finnoise; Hannes Sihvo, Karelia in the Finnish Pictorial Art; Eero Tarasti, L'inspiration kalévaléenne dans la musique savante finlandaise c. előadása említendő. Azonban mindezek közül eddig semmit sem közöltek.

Gondolatok a Kalevala finnugor háttéréről*

A Kalevala több mint száz évvel ezelőtt különösen közel került a finnek legtávolibb rokonnépéhez, a magyarokhoz. Hamarosan a versgűjtemény megjelenése után az akkor másfél éve Finnországban tartózkodó Reguly Antal megpróbált néhány részletet lefordítani a Kalevalából, majd később ismertté is tenni hazájában. A Kalevalát azután négyszer is lefordították magyarra, és talán az ötödik is készülõben van. Mindkét ország kulturális kapcsolataiban a Kalevala mindig is középponti helyet foglalt el.

Többször felvetõdött a kérdés, a Kalevala vajon oly távoli idõkbõl való-e, netán a finnugor korból, amikor õseink még együtt éltek. Bár a Kalevala fiatal alkotás, csak 150 éves, a kérdés egyáltalán nem alaptalan. A Kalevala finnugor háttéréről két szempontból is beszélhetünk. Egyrészt a finnugor népek családjáról és történeti fejlõdésérõl a múlt század elején kialakult elmélet erõs hatást gyakorolhatott a Kalevala keletkezésére, másrészt pedig valószínûnek tartható, hogy a Kalevalában megjelenõ némely mítosz ismert lehetett az egykori finnugor népek számára, tehát egyik-másik onnan származhatott.

A finnugrisztika úttörõi közé tartozó magyar Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel kutatásai a 18. században tisztázták a magyar nyelv kapcsolatát a finnen kívül több más finnugor nyelvhez is. Finnországban ez a nyelvrokonság H. G. Porthan kutatásai nyomán keltett szélesebb tudományos érdeklõdést.

A Porthan elõtt uralkodó különféle elképzelések a finn, a görög és a héber rokonságról most végleg visszavonultak. Porthan 1779 nyarán Göttingában ismerkedett meg a nyelvtudománnyal és egy keveset magyarul is megtanult. Turkuban azután figyelemmel kísérte a finnugrisztika haladását, ismertette írásában, és felhasználta kutatásaiban. A finn földnek, népének, nyelvének és történelmének a tisztázása volt a célja, tehát a nyelvészet csak eszköz volt számára ennek a célnak az eléréséhez, ahogy Mikko Korhonen is hangsúlyozza a Barátok, rokonok címû tanulmánykötetben megjelent „A finnugor nyelvtudomány kezdetei” c. tanulmányában.

Paavali Juusten a finn püspökök krónikájához (1565) fûzött kommentárjaiban Porthan bõségesen tárgyalja a finnugor népek rokonsági kapcsolatát, s arra a következtetésre jut, hogy közös szállásterületeik a Kaspi-tengertõl a Jeges-tengerig terjedtek. Fõlteszi, hogy a finnek õsei, a lappokat

* Ez az elõadás az MTA és a Suomen Akademia együttmûködése keretében, Budapesten rendezett „A finn tudomány napjai” alkalmából hangzott el 1985. április 4-én a Zenetudományi Intézet Kodály termében.

eltávolítván az útjukból, a Finn-öböl partjait követve, egy részük az észti partvidéken telepedett le, a másik része északon, a finn partvidéken, majd onnan tovább az ország belsejében. A karjalaiak pedig Savoba Olonyec vidékéről és távolabbról, Bjarma tájairól nyomultak volna be. (Henrik Gabriel Porthan, Valitut teokset. Kiadja Iiro Kajanto. Jyväskylä 1982.)

Lönnrot felfogásának a finnek őshazájáról és későbbi finnországi lakóhelyeikre vándorlásáról, amely Porthan és alighanem más, még ismeretlen forrásokon nyugszik, döntő hatása volt az ősi „kalevalai korról” alkotott elképzelésére. Lönnrot nézete főbb vonásaiban a következő.

A finnek ősei egységes népként éltek eredetileg Ázsiában, az Urál keleti oldalán, ahonnan időszámításunk kezdete előtt, más népek által kényszerítve, átköltöztek az Urál-hegység nyugati oldalára. Ezt megelőzőleg megtörtént már két ágra oszlásuk, „amelyből az egyik karjalai, a másik még együtt élő hámei és észti ág” volt. A Volga partjára, ahol később Kazány városa épült, érkeztek. Onnan egy részük, a karjalaiak, a Káma folyó mentén észak felé indult, a másik részük, a hámeiek és az észtek a Volga forrásvidékére vándoroltak. A karjalaiak egy ideig „Bjarma földjén” laktak, majd a Dvina folyó forrásvidékére érkeztek, onnan pedig a folyó mentén a Fehér-tenger partvidékére, és tovább mai lakóhelyeikre. A hámeiek és az észtek pedig előbb az Ilmen tó partjára, ott pedig egymástól szétválva a hámeiek a Finn-öböl északi, az észtek pedig a déli oldalára vándoroltak. (Vedenkantaja Anni—runosity. Mehiläinen 1836. márc.)

A „bjarmai finnek”, akiken a történeti forrásokban említett bjarmákat értették, Lönnrot magyarázata szerint a Káma folyó mentén és onnan északkeletre a Fehér-tengerig laktak. Lönnrot véleménye szerint továbbá az ősi finneknek az a része, amelynek körében a legtöbb régi dalt énekelték, éppen a Dvina folyó mentén lakott. A legtöbb elbeszélő népdalt Kelet-Karjalában (Vienan-Karjala) találta Lönnrot. Így válik érthetővé az eposz teljes neve: „Kalevala, avagy Régi Karjalai Énekek a finn nép hajdani történetéről.” Lönnrot költői művét olyan gyűjteménynek tartotta, amelynek az énekei másfél ezer évvel korábban valahol a Fehér-tenger és a Káma folyó közötti tájakon keletkeztek, és amelyek a finn népről mesélnek. Később, a Kalevala második kiadásának (1849) előszavában Lönnrot még megváltoztatta és pontosabbá tette a felfogását. Most úgy vélte, hogy az énekek a Fehér-tenger délkeleti partvidékén „születtek” és megőrződtek azok között a karjalaiak között, akik a híres „bjarma nép”, a bjarmaiak utódai. Lönnrot a Kalevala Pohjoláját méghozzá a Fehér-tenger mellett lévő Holmogor városába, Kalevalát pedig ettől a várostól 15 mérföldre, azaz három napig tartó csónakútnyi távolságra helyezi. Ott volt tehát Lönnrot elképzelése szerint Kaleva és Pohja népének lakóhelye.

Abból következően, hogy az ősirodalmi énekekben és magában a Kalevalában is viszonylag bőven van a Finnország, valamint a hozzá közeli területek térképein jelölt helynév, Lönnrotnak különböző magyarázatokra volt szüksége, hogy saját elképzelése és a történelmi valóság közötti ellentéteket ki tudja küszöbölni. Kalevala és Pohjola nem okozott nehézségeket, mivel úgy értették, hogy őstörténeti múlthoz tartozó népek lakóhelyét jelöli. Karjala sem volt problematikus, mert az akkori történelmi felfogás az ősi karjalaiakat a bjarmákhoz tartozó vagy hozzájuk közel lakó népeknek tartotta. Eszerint Lönnrot a magyarázatában megjegyzi, hogy „Karjalát mind itt (= 3 : 180), mind máshol eltérő helyként említik (mint manapság)”. Finnország (Suomi)

bonyodalmasabb volt, erről Lönnrot ezt mondja: „Suomi akkor még nem volt a finn föld közös neve, hanem külön hely, vagyis országrész elnevezése, mint pl. Savo most” (35 : 351). Úgy látszik, Lönnrot azt képzelte, hogy a kalevalaiak lakóhelyén, akármilyen is lehetett Észak-Oroszországban, több megye is volt, Suomi közülük az egyik. Vuoksi, Imatra, Häme, Kemijoki stb. Lönnrot szerint a Kalevalában nem utal a finn földön lévő földrajzi helyekre, mivel azok a nevek, „mint sok más is, vándorló nevek voltak, amelyek követték a finneket, amikor mai lakóhelyeikre költöztek”. Joukahainen „lappnak” mondják (3 : 21), de nem szabad a későbbi értelemben vett lappnak (saamelainen) tartani. Lönnrot szerint a szó „kezdetben *lapessa*, azaz *lappeassa*, mellette azaz a határon lakót jelentette” és „Lappi” (Lappföld) tehát ilyenformán „határföld”. Ilyenféle magyarázatokkal igyekezett Lönnrot érthetővé tenni azt a felfogását, hogy a finnek ősei az őstörténeti korban valahol Észak-Oroszországban éltek és köreikben énekelték a „Kalevala énekeit”.

A költészet a nyelv művészete, a Kalevala pedig a világirodalom egyik legnagyobb költői műve. Lönnrot herderi ábrándja, amely főleg a karjalai népköltészet alapján keletkezett és amely a fenék költészet alakját kapta. Ezért mindaz, amit eddig mondtunk Lönnrot felfogásáról, nem érinti magát a költői művet, hanem Lönnrot indokait és motivációját az alkotómunka idejéből. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar kutatóknak is milyen érdemei vannak a finnugor népek, valamint a finn nép vizsgálata terén, itt is központi helyen a Kalevala kutatásában.

A finnugrisztika szemszögéből nézve, jubileumát ünneplő, nagyon fiatal Kalevalának a mai szóhasználat szerint mégis nagyon régi gyökerei vannak. Olyan távoli múltba nyúlnak, hogy a tudomány aligha tud a legrégibb forrásokig jutni. Pl. a Kalevala legutolsó éneke a Megváltóról szóló karjalai éneken alapul, amelynek a kiindulópontja az időszámítás elején van, sőt részint még korábbi időben. Érdekes az a kérdés is, lehet-e olyasmi a Kalevalában, amely netán a finn és a magyar ősök közös koráig, az évezredekkel ezelőtti finnugor korig vezethető vissza. Csak a hiedelmek és a mítoszok jöhetnek szóba, amelyek a folklorisztika, valamint az összehasonlító hittudomány kutatási területéhez tartoznak. A Kalevala finnugor háttere leginkább a karjalai népköltészet kutatására szorítkozik, ezen a téren érhet el figyelemre méltó eredményeket. A következőkben néhány példával igyekszem megvilágítani az elmondottakat.

A Kalevala elején található a Világ születésének ősi mítosza, amelynek alapján az eposzt kozmogóniai költői műnek is tarthatjuk. A természet legidősebb tündére (Ilmatar) a tengerbe ereszkedik és egy réce a térdére rakja a fészket. A réce hat arany tojást tojik, egy vastojást pedig hetediknek. A tojások vízbe gurulnak és darabokra törnek. De

„Nem vezett vízbe mégsem, semmi sem süllyed a sárba,
megmaradt minden darabja, széppé vált minden szilánkja!
Tojáshéj alsó feléből idelent az anyaföld lett,
tojáshéj felső feléből magos mennybolt lett odafent,
sárgájából a tojásnak sziporkázó nap született,
fehérjéből a tojásnak halavány hold keletkezett,
tojás tarka foltjaiból csupa csillag lett az égen,
tojás fekete foltjából felleg lett a levegőben.”

A Kalevala első kiadásában ugyanúgy, mint a karjalai népdalban Ilmatar úszkál a tengerben Väinemöinen helyett, akinek a megjelenése a dalban Lauri Honko szerint mégis késői vonás. Ezt a világotjás-mítoszt nagyon kiterjedt területen ismerik, Japántól és Kínától kezdve Kis-Ázsiában, Európában, Afrikában és Közép-Amerikában. Nehéz szembeszállni azzal a gondolattal, hogy a finnugor népek ismerték, bár nem náluk keletkezett.

Lauri Honko lehetségesnek tartja, hogy a finn mitológiába beletartozott az olyan kozmogóniai mítosz is, amelyben Ilmarinen kalapálja az égboltot és csillagossá teszi az eget. Ezt mondja Ilarinen:

„Még a magos menny boltját is egyedül én kalapáltam.”

(10 : 277—278)

A levegő istenének hagyománya a finnugor népeknél olyan gazdag és régi, hogy a Kalevala Ilmarinen alakjában is tükröződik.

A finnugor népek mitológiájának legrégibb rétegeihez tartozik a medvekultusz sokféle ceremóniájával. Ismeretes a karjalaiakon kívül a lappoknál, a voguloknál, az osztjákoknál, a szamojédoknál és több más népnél. A szertartás két részre oszlik, az egyik a medve elejtéséhez, a másik a medvetorhoz tartozik. Ezek az ősrégi szertartások éppen világosan tükröződnek a Kalevalában.

A Szampo elpusztulása után Pohjola asszonya az eposzban bosszút akar állni Kalevala népén, először azzal, hogy betegséget küld Kalevala népének elpusztítására, majd pedig a medvét küldi, hogy pusztítsa el a csordát, és végül elrabolja a napot és a holdat, Pohjola szikladombjára helyezvén őket, de végül mindezt mégis túlél a kalevalaiak. A karjalai népköltészetben nyugszik a Kalevala 46. éneke, amely arról szól, hogy elejtik a Pohjola asszonya által küldött medvét, ünnepélyesen hazaviszik, medvetort ülnek, végül a koponyát fenyőfára teszik a dombon. A karjalai medveénekekben bőségesen vannak kapcsolatok az ugor szokásokkal és hiedelmekkel, sok ilyen található a Kalevalában is, amint a következő példák bizonyítják.

K. F. Karjalainen szerint egy osztják ének a medve születéséről elmondja, hogy az apamedve a fiát a láncok végéhez kötött bölcsőben a földre tette és figyelmeztette, hogy semmi rosszat ne tegyen. A Kalevalában pedig úgy mesélik, hogy a medve „napnak, holdnak árnyékában, fényes Göncöl válla felett” (46 : 359—360) született és Mielikki, az erdő asszonya ringatta a medvét „Göngyölgette gombolyagba, kéreg kosarába dugta” (46 : 385—386), és arany lánccon felakasztotta egy fa ágára. A medve akkor ezt mondja:

„Ötszó erős esküvést tett Mielikki térde mellett,
igaz isten színe előtt, Alkotónknak arca alatt,
mondta, nem téved tilosba, vétekre nem vetemedik.”

(46 : 417—419)

Az obi-ugor népeknél a medve az az állat volt, akit tiszteletben kellett tartani. A nevét nem volt szabad hiába kimondani és ezért bőven használtak körülíró és becéző elnevezéseket. Ilyenek bőven vannak a karjalai medveénekekben is, valamint a Kalevala 46. énekében is több tucat, mint: ostszócska, erdei alma, mézesmancsú drágaság, aranyos erdőezüstje, mézes mackó, markos mackó, bozontos, aranyos vendég, kedves madárka, öreg ember, drága kincs, nemes bundás és így tovább. Az elejtett medvét ki kellett engesztelni, és a vadászok bebizonyítják az ártatlanságukat. Egy osztják vadász ezt mondja: „Ne hara-

gudj ránk, hanem azokra, akik a vasat és a nyilat készítették." A Kalevalában pedig Väinämöinen a medvének ezt mondja:

„Ne haragudj rám hiába! Nem én voltam, ki elejtett:
magad estél magos ágról, fenyőfa felső csúcsáról.”

(46 : 109—112)

és valamivel később a történeteket elmesélve bizonyítja:

„Nem a dárdám döfte őt le, nem a nyilam végzett vele:
magától hullt a magosból, zuhant le a zöld fenyőről.”

(46 : 491—494)

Többféle szertartással hozták az osztjások az elejtett medvét a faluba, ahol az elejtő lakásában dízhelyre tették tor céljából. A medve és a nő között ellentét van, ami miatt a nők alkalmatlanok arra, hogy a medve húsát megfőzzék és egyébként is távol kellett maradniuk a medvétől. Hasonlót találunk a Kalevalában is. Amikor behozzák a medvét az udvarra, ezt parancsolja Väinämöinen:

„Fiúk, félre a pitvarból! Leányok, le a lépcsőkről!
Hiszen hős lép hajlékunkba, derék dalia házunkba!”

(46 : 263—264)

Väinämöinen azt kéri a medvétől, hogy ne féljen a nőktől:

„Ne félj csöpp cselédeinktől, bodros lányoktól ne borzadj,
se asszonyok seregétől, kopott kapcás némberektől.
Aki asszony van a házban, kotródjon a kemencéhez.”

(46 : 269—274)

A tor végén az obi-ugorok a medve koponyáját a lakóhelyének egyik fájára viszik, ahol a medve árnyéklelke tartózkodik. Onnan szükség esetén, pl. eskü megerősítésére, visszahozhatják a faluba. A Kalevalában pedig Väinämöinen indul a medve koponyájával „Magas ormok oldalába, Vén veresfenyő hegyébe” (46 : 560—561), visszatérve aztán ezt mondja:

„Tettem tiszta fa hegyébe, vén veresfenyő végébe,
erős ezüstös nagy ágra, leveles lomb oltalmába,
emberfiak örömére, vándorok vigasságára.”

(46 : 591—596)

Lauri Honko fölteszi (Religion der finnisch-ugrischen Völker. Handbuch der Religionsgeschichte. Göttingen 1971), hogy a medvetorhoz tartozó lakodalmi szimbolika kapcsolatban van a medve születéséről szóló mítosszal. A szertartást néha „medve lakodalomnak” is nevezték. A Kalevalában ez a Tapio népének szóló meghívásban tükröződik:

„Gyere most bikácskád lakodalmára, hosszú szőrűd lakomájára”

(46 : 341—342)

és végül Väinämöinen kívánságában:

„add meg máskor is Alkotónk, engedd meg majd egyébkor is
ilyen módon mulatoznunk, vadász lakomán vigadnunk,
tányértalpu torkát tartva, hosszú gyapjas húsát falva.”

(46 : 625—626)

K. F. Karjalainen az obi-ugorok hitvilágáról szóló nagy tanulmányában ezeknek a népeknek a szellemvilágát olyan gazdagnak tartja, hogy talán senkinek sem sikerülhet tudomást szerezni a szellemek számáról és azoknak a szellemlényeknek a nevéről, akit tisztelni vagy akitől félni kell. Mindenhol vannak, az égben, a földön és a föld alatt, az erdőben, a vízben, bárhol. Minden mocsárnak, minden tónak, sziklás dombnak és meredek folyópartnak megvan a maga szellemlakója, hím- vagy nőnemű, erős vagy erőtlén, védő és segítő vagy kellemetlenségeket és kárt okozó.

Határtalan a karjalai néphiedelmekben és a kalevalai mitológiában is a jó és a rossz szellemek száma, mivel nincs növény vagy állat, sem tárgy vagy annak része, amelynek ne volna meg a maga mindig jelenlévő szelleme. Ugyanúgy, mint az obi-ugoroknak, a karjalaiaknak is számtalan házi, és annak életkörülményeihez tartozó, a föld, a víz, az erdő stb. természetfölötti lénye van. Karjalainen tanulmányát olvasva gyakran hasonlóságokat lehet észrevenni, de ezekből mégsem lehet egyáltalán arra következtetni, hogy a hiedelmeknek több ezer éves múltú közös eredete volna. Karjalainen szerint már az obi-ugorok elődei tisztelték a női földszellemet, a „föld anyókat”, akinek többféle segédje volt és akitől segítséget kértek pl. betegség esetén. Így a Kalevalában is Väinämöinen vetéskor segítséget kér földanyjától:

„Föld alatt lakó anyóka, Öregasszony, Föld úrnője!
Rendeld a rögt robotra, fogd munkára mind a földet!”

(2 : 301—304)

Akármennyire is egyező, ennek alapján mégsem lehet végkövetkeztetést tenni. Ennek a példának a világánál megvizsgálhatjuk a kérdés igazi jelentőségét és horderejét.

A Kalevalában semmi olyan, a távoli múltból származó hagyomány nincs, amely ne volna meg főleg abban a karjalai népköltészetben, amelyből a Kalevala született, mivel a Kalevala forrásanyaga majdnem teljesen Lönnrot lelkiismeretességének jóvoltából maradt meg. A hiedelemvilág az összehasonlító hittudomány középponti tárgya és az eddigi kutatások azt igazolták, hogy abban a különböző korszakokhoz tartozó rétegek vannak. Azt állították, hogy az osztjások életéről némely kb. háromszáz éves forrás megbízható és világos és azt mutatja, hogy lényegükben milyen keveset változtak az osztják hiedelmek, mióta a kereszténységet elterjesztették a földjükön. Feltehető tehát, hogy találhatók a nagyon is távoli múlthoz tartozó jelenségek.

A finneknél a legfelső, kereszténységtől áthatott réteg erős, de több kérdésben át lehetett törni és meg lehetett találni a korábbi rétegeket. Vitathatatlan, hogy éppen a természethez kapcsolódó szellemhit, az elképzelések az embert segítő vagy károsító természetfölötti lényekről, a több ezer éves múltú finnugor korhoz is tartoztak, bár megbízható érveket nem lehet kimutatni. Ezt az összehasonlító hittudomány mégis több módon meg tudja világítani. A Kalevala mitikus gyökerei részint még olyan távoli múltba is nyúlhatnak.

Minden kultúrában vannak hagyományok, a Kalevalában pedig különösen, mert majdnem minden részletének a kiindulása és a megfelelője megvan azokban a népekekekben, amelyekből a Kalevala született. Azonban mindazok a hiedelmek és egyéb népköltészeti témák és motívumok a Kalevalában új rendben vannak, a Lönnrot által teremtett új egész részeként. Ez az egész Lönnrot szélesívű elképzelése az egész emberiség őskoráról.

Amikor Lönnrot a Kalevala középponti szampo-rejtélyét fontolgatja végül allegorikus tolmácsoláshoz folyamodik. Eszerint a szampót hattyú tollából (vadászat), maréna pikkelyéből (halászat), gyapjuszálból (állattartás) és árpaszemből (földművelés) kell csinálni — mindez a különféle életmódokra utal —, így a szampo az emberiség hajdani műveltségét és kultúráját jelképezné. Az énekesek által előadott eredeti szampóhoz ez a magyarázat természetesen nem illik, de annál inkább a Kalevalához. Lönnrot szampóját, amelynek az alapja az egész Kalevala, szimbolikus mítosz-történeti költeménynek kell tartani, amely a világ teremtéséről és az emberiség őskoráról szól. Ehhez Lönnrot színes képet szőtt Kalevala és Pohja népéről, a népek sorsáról és mitikus életszemléletéről. Tehát a finn és a magyar közös ősökre jellemző mítoszok és hiedelmek Elias Lönnrot alkotó képzeletének kohójában az egész emberiség őskorának részévé változtak. Ezek újjászülettek és örök életet élnek a nagy költemény lapjain, amíg a Kalevalát a jövőben olvasni fogják.

VÄINÖ KAUKONEN

On the Finno—Ugric Background of the Kalevala

by VÄINÖ KAUKONEN

The question of ancient, Finno-Ugric origin of Kalevala was raised many times already. The Finno-Ugric background of Kalevala can be accepted assuming that 1) the birth of Kalevala could be influenced considerably by the theory arising at the beginning of the last century on the historical development of Finno-Ugric language speaking nations; 2) certain myths appearing in Kalevala could be known at one time by Finno-Ugric nations, consequently one or another myth can be derived from them. Investigation of Finno-Ugric background of Kalevala is restricted mostly to the Karelian folk-poetry. In the second part of the paper possible ancient motives, as eg. the birth of the World, or the bear-cult are introduced.

Fokos-Fuchs Dávid a finnugor nyelvész*

A Nyelvtudományi Társaság megünnepelte Fokos-Fuchs Dávid 70., 75., 80. és 85. születésnapját, sőt még arra is megadatott a lehetőség, hogy a 90. születésnapján nemcsak ünnepi ülésen köszönthettük szaktudományunk elismert és szeretett nesztorát, hanem a Nyelvtudományi Közlemények és az Acta Linguistica 1974. évfolyamát emlékkönyvként szeretetünk, tiszteletünk és nagyrabecsülésünk jeléül átadhattuk neki, s így legalább azt megérhette, hogy gazdag tudományos eredményű, de az elismerés külső jeleiben nem bővelkedő pályája végén meggyőződhetett a munkásságát legjobban értő és legilletékesebben értékelő kollégák fenntartás nélküli elismeréséről és szeretetéről.

Az előző öt ünneplés alkalmával az ünnevelt köszöntése nem okozott nehézséget, hiszen a 70. születésnapjáig majdnem 300 publikációja jelent meg, köztük olyan jelentős munkákkal mint a Patkanov feljegyzései alapján készült déli osztják nyelvtan, mely mai napig az egyetlen rendszeres osztják nyelvtan, a Zürjén népköltészeti mutatóványok, a Zürjén szövegek, a Volksdichtung der Komi (Syrjänen), a Munkácsi hagyatékából sajtó alá rendezett Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken s számos tudományunk történetében mérföldkőnek tekinthető cikke. Ezt az életműnek már eddig is jelentős kiadványsorozatot a 75. születésnapig több módszertanilag és elvileg is jelentős tanulmányon kívül egy rég várt mű megjelenése koronázta meg: Fokos Dávid kétkötetes zürjén szótára 1959-ben jelent meg. A szerző ekkor úgy érezte, hogy megérte munkája befejezését. De szerencsére nem így történt, mert 80. születésnapjáig az NSZK-ban megjelentethette urál-altaisztikai munkásságának főművét, a Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft címűt. Az életművet jelentős alkotásokkal még 80 éves kora után is gyarapította, ekkor fejezte be a Reguly-hagyaték kiadását, mely a Pápay korai halála miatt csak részben megfejtett utolsó éneket is tartalmazza. Fokos-Fuch 90. születésnapjára összeállított és kiadott bibliográfia (ALH 24 : 15—27) 1970-ig közöl publikációs jegyzéket (nincs benne azonban pl. a 85. születésnapján az üdvözlésekre adott válasza, l. MNy. 66 : 127—8).

Az ötször megismételt szívből jövő ünneplés (MNy. 51: 400, 528, 56: 508, 61: 509, 66: 382, 513, 71: 506, 73: 124, Lakó György, NyK 56: 289—91, NyK 61: 387, Kálmán Béla, MNy. 56: 139—40, Lakó, ALH 9: 235—40, N. Sebestyén Irén, NyK 66: 429—31, Lakó, uo. 432, Kálmán Béla, MNy. 66:

* Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság által rendezett ünnepi ülésen elhangzott előadás.

126—7, ALH 20: 403—5, Vértes, Edith, ALH 20: 329, Hajdú Péter, MNy. 70: 373—5, Vértes, Edith, ALH 24: 3—14, Erdődi József, Nyr. 99: 117—21 stb.) és a tudományos és emberi értékeket egyaránt hangsúlyozó nekrológok (Lakó György, MNy. 74: 1—3, ALH 28: 147—50, Bereczki Gábor, NyK 80: 171—3, Itkonen, Erkki, FUF 43: 349—54 stb.) megjelenése után azt lehet gondolni, hogy Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján aligha lehet munkásságáról valami újat mondani, hiszen sem postumus munkája, sem hagyatékából sajtó alá rendezett műve nincs, az utolsó méltatások óta nem telt el annyi idő, hogy művei ma más elbírálás alá eshetnének. Azzal a tudattal fogtam hozzá a centenáriumi ünneplés rendezőinek megbízása alapján Fokos-Fuchs Dávidról, mint finnugor nyelvészről egy ünnepi-méltató előadás írásának, hogy az eddigi öt ünneplés után újat nyilván nem mondhatok róla. Munka közben azonban megváltozott a véleményem, s az eddig is jelentősnek tartott munkásságát az urálisztika szempontjából most még többre becsülöm, és a nyelvészet történetében ma kicsit máshol látom a helyét, mint azelőtt.

Fokos Dávid nyelvészeti pályafutását közvetlenül a századforduló után kezdte meg (1905 óta vannak publikációi), amikor elegendő hozzáférhető nyelvészeti anyag a komoly, alapos eredményekre vezető munkához még nem állt a kutatók rendelkezésére. A helsinki Finnugor Társaság ösztöndíjsai a finnugor anyag gyűjtését ekkor már nagyrészt elvégezték ugyan, vagy a gyűjtés vége felé jártak (a szamojéd gyűjtéssel még nem jutottak ennyire), ez az anyag azonban akkor és még nagyon sokáig nem volt hozzáférhető. A magyar kutatóknak tulajdonképpen csak vogul és osztják anyag állt a rendelkezésükre. Fokos votják tárgyú disszertációja írásakor érezte, hogy kellő zürjén ismeret hiányában nem juthat megfelelő és jól megalapozott eredményekre. Ezért szánta rá magát zürjén anyag gyűjtésére s így az első világháború előtti jól képzett gyűjtők utolsó csoportjához tartozó gyűjtő-kutatóként indult el tudományos pályáján. A finn kutatók hosszú, több évre tervezett gyűjtésekre mentek, hatalmas anyagot jegyeztek fel, aztán legtöbbször meghalt, mielőtt a gyűjtés eredményét sajtó alá rendezhette volna. Fokos a zürjének között 8, majd második alkalommal 6 hetet gyűjtött. Hazajövet rögtön az anyag rendezéséhez és feldolgozásához látott. A világháború előtti anyaga kiadását egy évtizeden belül be is tudta fejezni. A hadifoglyok között feljegyzett szövegek és a szótár kiadása azonban már soká váratott magára, de Fokos szerencsére azon ritka kutatók közé tartozik, akik anyaguk sajtó alá rendezését és kiadását be tudták fejezni.

A jelenlevők közül, azt hiszem legtöbbször a finnugrisztikával való ismerkedésünkkor, Zsirai Miklóstól tanultuk meg Fokos munkásságát, elsősorban a zürjénnel és az osztjakkal kapcsolatos kiadványai alapján értékelni. A Finnugor Rokonságunk nyelvhasználat történeti részében az akkori fiatalok említésekor Zsirai néhány „súlyosabb nevet” sorol fel köztük „Fokos (Fuchs) Dávid (finnugor alaktan, mondattan, osztják nyelvtan, zürjén szövegek és nyelvi magyarázatok)” (556) említésével szerepel. E könyv megjelenését követően Fokos hírneve egyre öregbedett. Egy negyed századdal később a következő, a finnugorság kutatásának történetét időrendi korszakokban összefoglaló népszerű műben (Hajdú Péter, Finnugor népek és nyelvek. 1962) több korszakban is előfordul Fokos neve: az első világháborút megelőzően pályája indulásáról esik szó (395), a Horthy-korszakban kiadatlan zürjén szövegeiről és arról olvashatunk, hogy „az adott lehetőségek között a permi

és obi-ugor nyelvek alak- és mondattani jelenségeivel, a finnugor és török nyelvek mondattani egyezéseivel" foglalkozott (398), majd a legújabb nyelvészeti eredmények között zürjén szövegei és szótára kiadásáról történik említés (400). Hajdú Péter 1978-ban az eredmények rövid összefoglalását tovább bővítette. A régebbi legfontosabb munkaterületek említéséhez (Uráli nyelvrokaink, 19, 22) hozzáfűzte, hogy „Fokos-Fuchs Dávidnak a nyelvhasználat módszertana szempontjából is jelentős munkásságára" kell utalnia (24), továbbá zürjén szövegei, szótára, a Reguly-hagyaték és Munkácsi votják szövegeinek a kiadását is feltétlenül megemlítené tartotta (26).

Zsirai és Hajdú Péter nyelvtudománytörténeti összefoglalásai elsősorban Fokos-Fuchs legnevezetesebb, önálló kötetben megjelent munkáira utalnak, felidézik Fokos munkásságát úgy, ahogy a legtöbb finnugor nyelvtudós tudatában él, de egyik sem tartalmazza azt a képet, melyet Fokos bibliográfiájának tanulmányozásából nyerhetünk. A szakköröknek készül ünnepi köszöntők és a nekrológok munkásságának már több rétegére és jellegzetességére világítanak rá, mint a nyelvészettörténeti összefoglalásokban az egy-egy kutatóra jutó terjedelem lehetőségei megengedik, de természetesen ezek sem kimerítőek.

Megkísértem Fokos bibliográfiája alapján számszerű összehasonlítást kapni publikációi tárgyköréről. A számláláskor a bibliográfia beosztási elveit követtem, azaz egyazon mű részletekben történt közzététele évenként külön szám alá került, pl. a Patkanov—Fuchs déli osztják nyelvtan négy részletben jelent meg a KSz. 7., 10. és 11. kötetében és a 12. kötetben megjelent résszel egyidőben különnyomatban is, így a bibliográfiában négyszer szerepel (a 3., 9., 17. és 28. szám alatt). A „figura etymologica" csak két szám alatt (125, 128), holott öt részletben, de a Nyr. 40. és 41. kötetében jelent meg. A bibliográfia számozásától kénytelen voltam azonban ott eltérni, ahol egy összefoglaló cím alatt különböző finnugrisztikai területekre tartozó cikkek vannak egyesítve, tehát elsősorban etimológiai közlemények esetében bomlott egy cím több számlálási egységre (pl. az Etymologische Beiträge című 91. pontját a bibliográfiának a magyar, a vogul, a zürjén és a votják tárgykörű cikkeknel is egy-egy tételként számításba vettem (függetlenül attól, hogy négy magyar etimológiát tartalmaz s nem egyet). Ilyen eljárással, a „szakosítást" a címek alapján végezve, azt az eredményt nyertem, hogy 13 vogul, 18 osztják, 4 obi-ugor, 45 zürjén, 7 votják, 7 permi, 1 volgai, 21 általános finnugor, 123 magyar, 3 altajisztikai, 18 urál-altaji, 5 jelentéstani könyv, tanulmány, cikk van a jegyzékben, 28 cikk pedig finnugor nyelvészek születésnapjának köszöntése, illetve finnugristákról írt nekrológ, és van 30 nem urálistikai tárgykörű. A recenziók megoszlása is lényegileg hasonló: 10 magyar, 4 vogul, 2 osztják, 14 zürjén, 3 votják, 6 permi, 1 cseremiszi, 5 finnugor, 2—2 uráli, urál-altaji, illetve 2 altajisztikai és 7 vegyes tárgykörű (mitológiai, őstörténeti, mondattan elméleti, irodalmi stb.) munkát ismertet, van továbbá 9 szemle folyóiratokról, kiadványsorozatokról. A számok, pontosabban a számlálás alapjául szolgáló egységek adott esetben természetesen nyelvészeti teljesen különböző értékűek, a zürjén szótár két hatalmas kötet a bibliográfiában ugyanakkora egysége, mint a *fecske* zürjén nevééről írt rövid közleménye (314., 66.). Az azonban már nem lehet a véletlen műve, hogy finnségi vagy lappológiai vonatkozású cím sem a könyv- és cikkcímek, sem pedig a recenziók között nem található, a finn-volgai nyelvekkel kapcsolatosan is csak 1—1 (a cseremiszi és a mordvin mértékhatározóról l. a 297. alatt, továbbá l. a 96. alatt közölt ismertetést). A hungaro-

lógiai közlemények száma — 123 cikk és 10 recenzió — akkor is rendkívül nagy, ha nincs is közöttük könyv.

Érdeemes kicsit közelebről megvizsgálni, hogy a publikációs jegyzékben szereplő címeknek több mint a harmada miért tekinthető a címe alapján hungarológiai munkának.

Ebben kétségtelenül annak a diákkori, Pozsonyban megfoggant elhatározásnak a teljesítését is láthatjuk, mely szerint életét a magyar és a vele rokon nyelvek vizsgálatának akarta szentelni (vö. ALH 24: 3). Ha azonban a hungarológiai cikkek időrendi eloszlását is megnézzük, akkor úgy látszik, hogy a publikációs lehetőségek is irányították — ha nem is Fokos érdeklődési körét —, de legalábbis az éppen munkába vett témák kiválasztását. A hungarológiai cikkeknek a nagyobb fele (szám szerint 75) és valamennyi ilyen tárgyú recenzió a két világháború között jelent meg, amikor az egyre terjedő és erősödő fasizmus miatt Fokos publikációs lehetőségei meg voltak szorítva. A Zürjén szövegek befejező közleményén kívül csak a vogul-osztják duális-képzőről és egy vogul-osztják „névutó”-ról írt tanulmánya jelent meg ez időben a NyK-ben (45, 49, 50), a többi finnugrisztikai munkája külföldön látott napvilágot, így finnugor etimológiák, adalékok a zürjének hitvilágához, a finnugor és a törökségi lativuszi konstrukció, és egyéb szintaktikai egyezésekről, az obi-ugor deminutív-suffixumról írt cikkei (FUF 16, 18, 24, vö. FUF 27, MSFOu. 67, JSFOu. 50), a Finnugor—török mondattani egyezések folytatásokban a pozsonyi Magyar Figyelő (2—3) két évfolyamában, jelent meg zürjén tárgyú munkája Bécsben, finnugrisztikai Tartuban, német, ill. francia nyelvű közleménye nem itthoni lapokban (l. bibl. 105., 213., 101., 136. sz. alatt); hazai publikációi a KSz. (18, 20, 21) és a Népünk és Nyelvünk (9) néhány kötetén kívül nagyobb mennyiségben csak két helyen találhatók: az 1919—1944 közötti 184 publikációból 130 a Nyr.-ben, 30 pedig az izraelita hitközség valamilyen kiadványában (a Libanont és az Egyenlőséget is ide számítva). A Nyr. profilja és olvasóközönsége pedig elsősorban magyar tárgyú cikkek kiadását tette lehetővé, csak az ismertetések közé kerülhetett a magyar nyelv szempontjából sem érdektelen uralisztikai munkák bemutatása.

A finnugrisztikai és a hungarológiai tárgykörű munkák viszonyát illetően Fokos felfogása és képzettsége más mint a mienk, akik most születésének századik évfordulója alkalmából emlékezünk rá. Köztudomású, hogy nemcsak a műszaki, biológiai stb. tudományok, hanem a filológia területén is századunk a szakosodás irányába halad. Egyetemeinken a gazdasági nehézségek ellenére is a 20. század közepére az uralisztikai és a hungarológiai képzés ketté vált, sőt egyre inkább a felé haladunk, hogy ezen belül is specializálódunk. Fokos és a mesterül tisztelt Munkácsi Bernát számára a magyar a finnugor nyelvek egyike, a magyar nyelvészet művelésére nekik a finnugrisztikán belül nyílt lehetőségük, nekik ez nem jelentett átrándulást egy a munkaterületükkel rokon szomszédos területre. Az ő számukra a hungarológia ugyanúgy a finnugrisztika egyik területe volt, mint ahogy ma is mindenütt az, kivéve a magyar nyelvű lakosság körében. Fokos hungarológiai cikkei között van számos olyan, melyet hungarológus alapos finnugrisztikai képzettség nélkül nem tudott volna megírni, pl. *Az, a* (MNy. 54), Etimológiai észrevételek (*az, a; bór; csir; darázs; dög; dug; hull; húr; kesa*: NyK 61) stb. A kétféle magyar *e*-hang történetéhez is csak finnugor nyelvész szolgáltathat zürjén megfelelőek alapján adalékokat (Nyr. 66). A Verantius Faustus Dictionariumáról, vagy Ponori Thewrewk József Verancsics-kiadásáról (Nyr. 51) írt

cikk viszont nem árul el semmit sem a szerző alapos finnugor felkészültségéről, de pl. az *Ed* (uo.) a kitűnő hungarológiai és finnugrisztikai felkészültségéről egyaránt tanúskodik.

Az egyformán alapos hungarológiai és finnugrisztikai érdeklődés és felkészültség Fokos Dávidot a mai nyelvésznezmedékkel szemben az előző nezmedékekhez köti. Ez a sajátossága azonban a most induló legifjabb nyelvésznezmedékkel talán össze is köti, mert legújában, a finnugor szak bevezetésével, e két képzésmód ismét közelebb került egymáshoz, hiszen a magyar szakosok vehetik fel harmadik szaknak a finnugor szakot, s ezek közül is elsősorban a nyelvészek terjesztik ki tanulmányaikat erre a szakra is. Van azonban Fokos munkásságának egy olyan jellegzetessége is, mely csak az előző nezmedékekhez csatolja: a magyar nyelv és a hozzá legközelebb álló obi-ugor és permi nyelveken kívül a finnugor nyelvcsalád további kapcsolatai nemcsak érdekelték, hanem kutatási területéhez is tartoztak. Érdekes módon a finnugor—szamojéd kapcsolatokkal kizárólag csak ismertetéseiben foglalkozott, a finnugor és altaji nyelvek egybevetése viszont ifjú kora óta foglalkoztatta. E kérdéssel kapcsolatban a véleménye hosszú kutatói munkássága alatt csak annyiban módosult, hogy fiatalon bebonyitottnak tekintette az uráli és az altaji nyelvek rokonságát, s ehhez a bizonyított tényhez akart további adalékokat szolgáltatni. Az urál-altaji rokonságban öreg korában is hitt, de akkor már úgy vélekedett, hogy az altaji nyelvek rokonságát Ramstedt bebonyította, az uráli és az altaji nyelvek közös eredetét azonban még további bizonyítékokkal kell megerősíteni. Elválásukat 12 ezer évvel ezelőtre datálta, az idő túlságosan hosszú volta miatt szerinte elegendő szóképzleti és hangtani bizonyíték találása nagyon valószínűleg, ezért Fokos, aki több altaji nyelvet is jól ismert, az uráli nyelvekben állandóan kereste azokat a szerkezeti, szemléleti vonásokat, melyekhez hasonlókat az altaji nyelvekben is találni, az indoeurópai nyelvekben pedig nem.

Mindezeket egybevetve Fokos a századvég és a századforduló azon nyelvészei közé tartozott, akik múlt század végének felfogása és követelményei szerint készültek fel finnugor nyelvészeti munkásságukra. Első feladatának a gyűjtést és azt követőnek a gyűjtött anyag feldolgozását tartotta. A feldolgozást és a nyert anyag tudományos értékesítését úgy végezte, hogy hitt az uráli és az altaji nyelvek ősi rokonságában s ehhez igen széles horizontra való kilátás társult: alapos indoeurópai nyelvészeti képzettség, amihez még arab és sémi ismeretek és rendkívül tágkörű nyelvtudás is párosult. Mindezek Fokos Dávidot a múlt század nagy finnugor nyelvészei — Castrén, Budenz, Ahlqvist, Munkácsi stb. sorába — időrendben utolsó odatartozónak mutatják, s noha 1970-ig publikált s folyamatosan rendszeresen követte a nyelvtudomány fejlődését, sőt alkalmazta is, ennek ellenére már a mostani kicsiny történeti távlat is az előző nagy nezmedék egyetlen 20. században dolgozó tagjának látatja őt.

VÉRTES EDIT

David Fokos-Fuchs der Finnougrist

von EDITH VÉRTES

David Fokos-Fuchs wurde von seinen Kollegen an seinem 70sten, 75sten, 80sten, 85sten und 90sten Geburtstag gefeiert, wobei man bis auf die letzte, das Lebenswerk zusammenfassende Sitzung, immer Gelegenheit hatte, die Ergebnisse der letzten fünf Jahre hervorzuheben. An der hundertsten Feier seiner Geburt, können wir seine Publikationen (1905—1970) das erste Mal aus einer kleinen Perspektive überblicken. Daraus, ergibt sich, daß er, obzwar er die Entwicklung der Sprachwissenschaft wohl gekannt und verwendet hat, jedoch als letzter grosser Vertreter der Finnougristen des vergangenen Jahrhunderts einzuschätzen ist. Einerseits, weil bei ihm die Hungarologie ein Teil der Finnougristik war und nicht eine ihr ganz nahe stehende Wissenschaft, andererseits, weil er die Verwandtschaft der uralischen und altaischen Sprachen in seiner Jugend schon als bewiesen betrachtete, später daran nur glaubte und zum Beweis sein Mögliches tun wollte.

Fokos-Fuchs Dávid mondattani munkássága*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság ezévi közgyűlésén tartott A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880—1950) című előadásomban röviden szóltam Fokos Dávidról is. Most alkalom kínálkozott, hogy részletesebben bemutassam mondattani munkásságát.

Fokos-Fuchs Dávid tudományos tevékenységének egyik, mondhatnánk a legfőbb területe a mondattan volt. Ez talán mennyiségileg is dominál életművében, de jelentőségében mindenesetre a legnagyobb. Már első tanulmányának a témája is mondattani tárgyú: A locativusféle határozók a votjákban. Ez a majdnem 100 lap terjedelmű munka doktori disszertációja volt és a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg (36: 207—50, 399—447), 1906-ban, Fokos 22 éves korában. Tehát egészen fiatalon egy ilyen nagy munkával lépett a nyilvánosság elé, amelyben Simonyi kitűnő tanítványának ismerszik meg, mind a tárgyalás módszerében, a határozóragok alaki és jelentésbeli oldalának az elemzésében, mind az anyagában, amennyiben állandóan felhasználja a Simonyi műveiben megismert példákat, amelyekre a rokonyelvi votják és zürjén adatokkal kapcsolatban mint analógiákra hivatkozik. Már itt is megtalálható tanulmányainak az a jellemző vonása, hogy a mondattani eszközök bemutatásakor azoknak a szavaknak a jelentéstípusát is számba veszi, amelyekhez a rag vagy a névutó járul, éppenúgy, mint Simonyi a Magyar határozók című monográfiájában. Tehát az a messzire előre mutató szempont érvényesül nála, amely a szótári és a nyelvtani vizsgálatot egyesíti. A szavak jelentésének a figyelembevételét a szövegekben megvalósuló aktuális szerep megfigyelése teszi lehetővé, ami ugyancsak Fokos minden munkáját jellemzi. Ez a szövegekre épülő, gondos filológiai munkával előkészített elemzés szoros összefüggésben van Fokos szövegkiadó tevékenységével, amelyet az előttem szóló Vértes Edit már kellőképpen méltatott. Ennek a szövegekre támaszkodó kutatómunkának a külső jele az is, hogy Fokos minden tanulmányában, azokban is, ahol csak egy-egy morféma szerepéről van szó, mondatpéldák egészében tárja elénk anyagát. Azokat az erényeket, amelyeket felsoroltunk, Fokos már első munkájában megcsillogtatja.

Már ebben a dolgozatban felbukkan egy-egy olyan magyarázat-elem, amely későbbi munkáiban felerősödve újra megjelenik. Ilyen a névutók előzményéül felvett olyan főnévi összetétel, amelyben birtokos személyjel még nem található (zürj. *gid—vil* 'istálló—föl'), ilyen az állapothatározó — comitativus szerepű votják határozónak sokszor az és kötőszóval érintkező jelen-

* Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság által rendezett ünnepi ülésen elhangzott előadás.

tése, magyar példával: *elküldte vejét a feleségével ~ elküldte vejét és feleségét*. Ez utóbbi összefüggés még többször és még nagyobb jelentőséggel fog Fokos későbbi munkáiban felbukkanni.

Az első nagyobb léleketű mondatnyi tanulmány után 50 év telik el, csendes munkában, néhány nagyobb, de korántsem az első méreteihez hasonló mondatnyi tárgyú dolgozata jelenik meg az NyK-ban, a Keleti Szemlében, a FUF-ban, s egy tömeg, többnyire apró cikk a Nyr.-ben. A vogul-osztják duálisképzés című dolgozatának (NyK 49: 314–36) az a specialitása, hogy a képző eredetét mondatnyi alapon próbálja megfejteni, de másképpen, mint előtte egy, azóta elfelejtett kutató. Fokos lenyűgöző anyagismerettel, a mondatnyi helyzetek bemutatásával a nomen possessoris képzőből vezeti le a duálisnak először egy fajtáját, amelyet viszonyossági duálisnak nevez. A funkcionális magyarázatot hangtanival támogatja meg.

A duális képzőnek fontos szerepe van egy másik tanulmányában, amelyben az *és* kötőszó eredetével foglalkozik (Nyr. 63: 14–22, 60–1). Itt bemutatja az egyes uráli és altaji nyelvekből vett adatokkal, hogy az egyenlőrangú mondatrészek összekapcsolása e nyelvekben négyfajta eszközzel történik: kötőszó nélkül, duálissal, komitatívuszi raggal és nomen possessoris képzővel. Olyan régi magyar példákra is hivatkozik, mint a *haragos bú*, *szeles háború*, *keserves fájdalom*, amelyek még meggyőzőbbek mint a reprezentánsnak választott *férjes feleség*. A felsorolt példák mellérendelő szerkezet értékével is rendelkeztek: *harag és bú*, *szél és háború*, *keserv és fájdalom*, vagy *férj és feleség*. A kapcsoló kötőszó az ilyen szerkezetekben a szóvég megelevenedése útján keletkezett, amely fejlődési vonalat más példákkal is igazol Fokos. A magyar nyelvészetben nem fogadták el az *és* kötőszónak ezt a származtatását, de a rokonyelvi adatok fényében egyáltalán nem látszik valószínűtlenné. Ezért én mint a magyar morfológiai fejlődéstípusnak egy sajátos esetét egyik tanulmányomban példaként megemlítettem (Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változása és a jelentés. In: Rácz E.—Szathmári I. (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest 1980. 153).

Fokos Dávidnak az említett 50 évnyi korszakából még kiemelkedő dolgozatok a jelző szórendjével, egyes névutók történetével, az intranzitív-visszaható képzőkkel és a finnugor–török mondatnyi egyezésekkel foglalkoznak. A legutóbbi téma még visszatér Fokos munkásságában, s majd később én is részletesebben kitérek rá.

Fokos-Fuchs Dávid első kiemelt helyzetű tudományos fellépése az I. finnugor nyelvészeti konferencián történt, 1955-ben, amikor A névragozás történetéből címen vitaindító előadást tartott. Az első hozzászóló, Pais Dezső, a hozzá hasonló fiatalságú (71 éves) Fokos előadását új szempontokat, sőt távlatokat nyitónak nevezte, Bárczi pedig a magyar nyelvtörténet (az ősmagyar kor) szempontjából igen jelentékenynek, Fokos értelmező jelzős magyarázatát máig, különösen a magyar igei személyragok kialakulására nézve egy addig megoldatlan kérdésben teljesen elfogadhatónak. Fokos, Ravila és Lakó elméletére támaszkodva, ezt az elméletet jelentősen továbbfejlesztette, s igen meggyőzően bizonyította, hogy a névmások és a primitív határozószók minden jel hozzáfűggesztése nélkül is alkalmasak voltak viszonyítások kifejezésére: jelentésüket a mindenkori szintaktikai helyzet határozta meg. A ragoknak legalább egy része aktualizáló szerepű (Bally) ősi mutató névmásokból keletkezett. Az ilyen mutató névmás a domináló képzetet kifejező, a mondat

élén álló főnevet követte: *a fülem porcogója, oda hajtsd*. A határozós szerkezetek jelölésének először a ragtalan, másodszer a névmáson való jelöléses módján kívül a harmadik módja a kettős jelölés az értelmezős szerkezetben. Papp István a hozzászólásában a domináló képzet kifejezésének névmásos megismétlését újrakezdő formának nevezi, és Fokos finnugor példáit a népi nyelvhez közel álló Móricz-példákkal egészíti ki. Azóta ennek az elméletnek a nyomain haladva Balázs János még szélesebbre vonta az ide vonható jelenségek körét a *Funktionswerte der Pronominalität* (1973) című munkájában, amelynek eredeti címe még jobban kifejezi a témának ide tartozását: A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában (1964). Fokos Dávid előadásából az én értelmező jelzőről írt munkámra is hatott, ahogy ez a hivatkozásomból is kiderül (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 67). Fokos dolgozatában nagy szerepet kap az a szerkezet típus, amelynek egyik tagját ő domináló képzetet kifejező főnévnek nevezi. Az én felfogásomban a domináló képzetet kifejező főnév a beszédben az előkészítő rész (mai elnevezéssel *téma* vagy *topic*) s az ezt követő mutatónévmás az előkészítő rész kiemelésére szolgált (i. m. 68). Ez a felfogás megfelel a Fokosénak, mert a *domináló képzet* (*dominierende Vorstellung*) Wundt kifejezése a lélektani alanyra, amit a prágai iskola mászával *témának* (*topicnak*) nevezünk.

A következő nagyobb szintaktikai tárgyú tanulmánya végeredményben egy grammatikai fejezet: A permi nyelvek határozói igeneveiről (NyK 60: 275—319). A leíró és a történeti szempont ugyanúgy egyesül benne, mint Simonyi munkáiban. Az adatok grammatikákból, grammatikai tanulmányokból és különböző votják és zürjén szövegekből valók. Ez utóbbiak részben Fokos saját szövegkiadványai. A tanulmányban az egyes igenévi alakok eredetének és jelentéseinek a magyarázata található, mindazokkal a megfejtési kísérletekkel, amelyeket egyes nyelvészek adtak az illető igenévi alakokkal kapcsolatban. A tanulmány megírása időpontjában, de történeti adatai tekintetében mindmáig a legteljesebb összefoglalása a témának, számos ötletes egyéni megfejtési kísérlettel. Van egy kiegészítése magyar vonatkozásban: A magyar határozói igenevek és a gerundium (MNy. 4: 175—81, 343—51). Ez a tanulmánya egy adósságomra emlékeztet. Fokos ugyanis sok vonatkozásban kiegészítő megjegyzést fűz a régi magyar igenevekkel foglalkozó munkámhoz, s a gerundium értelmezésében felfogása eltér az enyémtől némely ponton. Tehát még halála után is munkára ösztönöz, ami teljesen megfelel egyénisége egyik jellemző vonásának, amely szerint az ösztönzésben egyik fő feladatát látta, ahogy erről a mindjárt sorra kerülő fő munkájának egyik részlete is tanúskodik, amely magyar fordításban így hangzik: „Remélem . . . ami a legfontosabb, hogy munkám ösztönözni fog a folytatásra (Die Rolle der Syntax . . . 57)”. Az ösztönzés motívuma többször is felbukkan munkáiban. Íme egy másik helyről: „A további kutatások minden bizonnyal más egyezéseket is fognak feltárni. Ezekre a kutatásokra kívánnak e tárgyú dolgozataim ösztönözni, ez a célja tanulmányaimnak (NyK 65: 48).” Tudjuk, hogy ösztönzései nem maradtak meg a szónál: a Magyar Nyelvtudományi Társaság számára alapítványt hagyott hátra fiatal kutatók anyagi ösztönzésére.

Ezzel elérkeztünk Fokos-Fuchs Dávid legfontosabb témájához: az uráltajai nyelvrokonságnak a mondattani egyezések által történő bizonyításához. A harmincas évek elejétől izgatta ez a kérdés. Első közleménye a pozsonyi Magyar Figyelő 1934—5-ös évfolyamában jelent meg, majd a FUF 24. kötetében (1937) és a Magyar Nyelvőr 68. és 69. kötetében Finnugor—török mon-

dattani egyezések címen. A Nyelvőr-tanulmányban 63 pontban szedte össze a szintaktikai egyezéseket, későbbi dolgozataiban e pontok közül többet alponttá minősített, de a pontok sorrendjét főleg ennek a közlésnek megfelelően megtartotta. A második világháború után újult erővel fogott neki régi álma megvalósításához, bár ekkor már sejtette, hogy a munkát eredeti célkitűzésének megfelelően nem tudja befejezni. A régi elképzelése ugyanis az volt, hogy egy urál-altaji összehasonlító szintaxist ír. A munka tervek szerinti elkészítésében többek között a háború is megakadályozta azzal, hogy régi feljegyzései főleg az altaji nyelvekre vonatkozólag elvesztek. Az elveszett anyag pótlása csak részben sikerült. Így a háború utáni közléseiben csak szerényebb célkitűzéseket vállalt, de az ezekben feltárt anyag is óriási méretű és rendkívül meggyőző. Fokos Dávid mindvégig hitt az urál-altaji nyelvrokonságban, de talán nem is helyes ezt hitnek nevezni: meggyőződése volt, amelynek a ténybeli fedezete az általa összegyűjtött anyagban rendelkezésre állt. S nemcsak adatai voltak, de érvei is. Pontosán ismerte a kérdés irodalmát, s ha valahol ellenérvekkel találkozott, ezeket nem becsülte le. Már jóval a munkára kötelezhetőség határán túl, 78 éves korában jelent meg fő műve, a *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*, Wiesbadenben, 1962-ben, a következő alcímmel: *Mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft*. E könyvnek nemcsak az uráli és az altaji nyelvek megismerésében van szerepe, tehát nemcsak az urálisták és az altajisták szakismereteit gyarapítja. Az általános nyelvészet, konkrétan a nyelvtörténet és nyelvrokonságelmélet területén is Róna-Tas András munkája mellett nagyon fontos kézikönyvnek tartom, mert általa konkrét ismereteken, a filológus szakértelmével összegyűjtött adatokon keresztül tárul fel a nyelvrokonság mibenléte, olvasója a módszer szigorúsága által azt is megtanulja, mi az, ami a látszat ellenére nem támogatja a rokonság gondolatát, amely csak az általános pszichológiai egyezéseknek, a párhuzamos rokonnnyelvi különfejlődéseknek, a véletlen egyezéseknek és a más nyelvekből való kölcsönzéseknek a kiiktatása után tartható fenn. A könyvben az összehasonlító szintaxis európai klasszikusainak és az uráli és altaji összehasonlító nyelvészet kiemelkedő képviselőinek a gondolataival és érveivel is megismerkedhetünk. Fokos arra az ellenérvre is válaszol, hogy a kimutatott egyezések nem genetikai, hanem tipológiai jellegűek. Egyrészt az egyezések egymással is rendszert alkotnak, s ilyen mennyiségben más nyelvcsaládok tagjainál nem található, másrészt a feltárt szintaktikai egyezések hangtani, morfológiai és szókincsbeli egyezésekkel is párosulnak, amely kritériumegyüttes nem rokonnnyelvek esetében nem található meg. Egyébként is: Fokos munkájában a morfológia és a szintaxis szervesen kapcsolódik egymáshoz, s a morfológián keresztül a hangtani vizsgálat is fontos szerepet kap. Az említett nyelvi síkok együttes figyelembevételé Fokos módszerének lényeges vonása. A szakirodalomnak, az elődök tanúságtételének szinte kínos számontartására kitévő példa az a táblázat, melyet Fokos könyve vége felé állított össze a kérdés legkiválóbb szakembereinek a legfontosabb rokonsági témákban adott meg- egyező véleményeiről (122).

A német nyelvű könyvvel nagyjából egy időben jelent meg a Nyelvtudományi Közleményekben az Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok (NyK 62: 213—41, 63: 63—81, 263—281, 64: 13—55), valamint A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága (NyK 65: 3—48). E tanulmányok a német nyelvű könyv anyagához

képeket újat is tartalmaznak, s két témakörben ugyancsak ösztönző hatásuk van a szegedi általános nyelvészeti tanszék két tagjának már korábban megindult munkájára: az egyik témakör a jelöletlen főnévi összetételek, a másik a dinamikus határozók.

Fokos utolsó, kicsit terjedelmesebb publikációja éppen úgy, mint az első, mondattani tárgyú volt: a Nyelvtudományi Közlemények 69. kötetében, 1967-ben jelent meg Még egyszer a zürjén *mis(t)* névutóról című dolgozata. Ezzel a névutóval, amely eredetében azonos a határozói igenév, illetőleg gerundium képzőjével már többször találkozhattunk Fokos korábbi írásaiban. Most a névutó és az igenév kapcsolatára egy új magyarázatot ad, s a nyelv életére vonatkozó általános tanulságot is fűz hozzá. Ez a cikk a szerző 83 éves korában jelent meg. Ezután még tíz évig figyelhette, hogy „szavak és szerkezetek jönnek, szavak és szerkezetek mennek”, amely nyelvészeti igazsághoz a Prédikátor könyvének egy hasonló bölcs megállapítása szolgáltatta a mintát, ahogy a cikk végén megtudjuk.

Most azonban, ahogy e kiváló és szerény tudósra visszaemlékezünk, az eredeti bölcs mondás igazsága is nagyon időszerű lett: „Nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek.”

KÁROLY SÁNDOR

Die syntaktische Tätigkeit von Dávid Fokos-Fuchs

VON SÁNDOR KÁROLY

Die Satzlehre bildete das Hauptgebiet der wissenschaftlichen Tätigkeit von Dávid Fokos-Fuchs. Sogar sein erster, 100-seitiger Aufsatz hatte ein syntaktisches Thema: „A lokatívusféle határozók a votjákban” (Lokativusartige Adverbien im Votjakischen). Diese Abhandlung stellt ihn schon als ein ausgezeichneten Schüler von Simonyi dar. 50 Jahre vergingen danach in stiller Arbeit; er publizierte einige größere syntaktische Aufsätze in den NyK, Keleti Szemle, FUF und eine Menge meistens kleinere Abhandlungen in Magyar Nyelvőr. Sein erster wissenschaftlicher Auftritt von größerer Wichtigkeit war in 1935 auf der I. Finnougristischen Sprachwissenschaftlichen Konferenz, wo er mit seiner Vorlesung über die Geschichte der Deklination „A névragozás történetéből” die Discussion eröffnete. In diesem hat er die Theorie von Ravila und Lakó bedeutend weiterentwickelt und überzeugend bewiesen, daß Pronomina und primitive Adverbien ohne das Hinzufügen irgendwelches Zeichens imstande gewesen waren Relationen (*viszonyítások*) auszudrücken. Doch sein wichtigstes Thema war das Beweisen der ural-altaische Sprachverwandschaft durch syntaktische Übereinstimmungen. Diese Frage regte ihn schon seit der Anfang der 30-er Jahre. In den Bänden 68 und 69 der Magyar Nyelvőr sammelte er die syntaktischen Übereinstimmungen in 63 Punkte unter dem Titel „Finnugor—türök mondattani egyezései” (Finnougrische—türkische syntaktische Übereinstimmungen) zusammen. Er war 78 Jahre alt, als sein Hauptarbeit „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft” (Wiesbaden 1962) erschien mit dem Untertitel: „Mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandschaft”. Dieses Buch ist von besonderer Wichtigkeit nicht nur bei der Erkennung der uralischen und altaischen Sprachen, sondern auch ist ein wichtiges Handbuch der allgemeinen Sprachwissenschaft, mehr konkret gesagt der Sprachgeschichte und der Sprachverwandschaftstheorie. In diesem Werk sind Morphologie und Syntax organisch miteinander verknüpft, und sogar phonetische Untersuchungen bekommen — durch die Morphologie — eine bedeutende Rolle. Die Berücksichtigung der erwähnten sprachlichen Ebenen ist ein wesentliches Merkmal der Methode von Fokos-Fuchs. Auch seine letzte, im Jahre 1967 erschiene Publikation hat ein syntaktisches Thema: „Még egyszer a zürjén *mis(t)* névutóról” (Noch einmal über die syrjänische Postposition *mis(t)*). Jetzt, als wir uns an diesen ausgezeichneten und bescheidenen Wissenschaftler zurückerinnern, scheint ein weiser Satz des Buches des Prädigers sehr aktuell zu sein, auf welchen ist auch in dem oben erwähnten Aufsatz ein Hinweis zu finden: „Generationen kommen, Generationen gehen.”

Etimológiai adalékok

73. Vogul *äjw*, *ajw* 'Tür'

A fi. *ovi* 'Tür' megfelelői közt tartjuk számon a vog. AK *āw*, P *ēw*, Szo. *āwi* ua. mellett a TJ *äjw*, TCs. *ajw* ua. szót is (l. pl. SKES), noha a vogulon belüli *ā/ē ~ äj/aj* megfelelés nem mondható általánosnak az eredetileg egyszótagú szavak körében. Az obi ugor vokalizmus történetét tárgyaló munkámban megkísértem ezek viszonyát is értelmezni: a **pīwəl ~ *pājł* 'Dorf' váltakozást mutató kéttagú szavak analógiájával magyaráztam, oly módon, hogy az **īw3* 'Tür' a tavdaiban beilleszkedett e váltakozásba: **īw3 ~ *ājw*-, majd — amint ez a déli, keleti és nyugati nyelvjárásokban eléggé általános — a másodlagos *tő* szilárdult meg (GOV 44). A TJ-ben továbbá a *j* előtti *a* *ā*-vé palatalizálódott. E magyarázatomat az ÉV *ojt*, *pāŋk-o*. 'Haar' ~ TJC. *ēt*, FL Szo. *āt* ua., ÉV DV AL *ētəŋ* 'Pfaffe' (WV 98, 193) megerősíti, amely eredetileg — és a nyelvjárások túlnyomó többségében ma is — egyszótagú. A vog. *äjw*, *ajw* tehát szokatlan, ám magyarázható hangképet mutat, így a fi. *ovi* biztos megfelelői közé tartozik.

74. Vogul *āl* '... fehér toldat ...'

A vog. É *āl* 'a talp és a felbőr közti fehér toldat a rénbőrharisnyán körül' (MK, WogWb. 385) az osztj. Kaz. *al'*, O *al* ua. (DEWO 94) átvétele.

75. Vogul *āp*, *āp* 'pára, kigőzölgés'

Rédei a m. *iz* 'Geschmack; Geruch, Duft' szó családjához kapcsolta és egy U **ip3* 'Geschmack; Geruch' alapszó folytatójának minősítette a vog. É *āp*, *āp* 'pára, kigőzölgés', É *lil-āp*, K *lél-āp*, KL *lil-āp* 'lehelet, lélegzet, pára' (VNGy. I, 0178) szót (NK 72: 159). Munkácsi feljegyzésében még a következő adatok ismertek: É *āpγ*-, *āpγent*-, KL *jāpp*- 'borul, ködöl' (VNGy. IV/2: 272). Az *iz*-hez tartozónak ismerték korábban is a TJ *āt*, AK P *āt*, Sz. *at* 'Geruch, Gestank' (WV 31) adatot. Ez utóbbi és rokon nyelvi megfelelői előzményeül Rédei **ip3-s3* és **ip3-s3* képzős alakokat tett fel.

A vo. T *āt* stb. ősvogul alakja (Steinitz:) **ēt*/(Honti:) **āt* volt, míg az É *āp*, *āp* esetében **ip* jöhet számításba, vö. még TJ *jīp*, AK *ēp*, P **iep* (= *jēp*), Szo. **ēp* (= *ēp*) 'Dampf' (MSFOu. 180: 38). Az ősvog. **ē/*ā ~ *i* megfelelés miatt valószínűtlen, hogy a két szónak köze lenne egymáshoz, így a Munk. *āp*, *āp* — és vele együtt természetesen a Kann. *jīp* stb. is — törlendő az *iz* rokonságából.

76. Vogul *ütñākā* 'gewiβ'

Az orosz *однако* 'jedoch' vogul átvételei közt nem említi Kálmán (RLW 155) a TJ *ütñākā* 'gewiβ' szót: *äm tüwin jomās-lak wārsəm, tüw ämān ük pār wāras jomās-lak, in ü. ā wāri* 'ich habe ihm wohlgetan, er hat einmal mir wohlgetan, jetzt tut er (es) gewiβ nicht' (MSFOu. 111: 161). A veláris hangrendű orosz szó palatális vogul átvételére nézve vö. Kálmán: i.m. 79.

77. Vogul *joschwoj* ['Schwan']

A fi. *joutsen* 'Schwan' családjában említik a Pallas-féle vog. *joschwoj* adatot, ill. Collinder szerint a zürj. *juš* átvétele is lehet (FUV² 101). Ilyen hangalakú, 'hattyú' jelentésű szót azonban a mai vogul nem ismer (tudott, hogy a 'hattyú'-ra az ugor nyelveknek saját szavuk van). Van azonban az északi vogulban egy ilyen hangtestű, ám másfajta madarat jelentő szó: FL *jūs-uj*, Szo. *jūs-woj, jūs-wuj, nūs-woj* 'eine Art Adler' (MSFOu. 180: 94). Pallas művébe gyaníthatólag ez a szó kerülhetett be kb. 'nagy madár'-ként egy akkor még *š*-ező északi dialektusból. Még az is a *joutsen* ~ *joschwoi* egyeztetés ellen szól, hogy a *joutsen* alapalakjában feltett **ηkē* (CompGr. 133) hangkapcsolatból az *ηk* nyomtalanul eltűnt volna. Úgy vélem tehát, hogy a *joutsen* csak a finn-permi, a *hattyú* pedig csak az ugor csoport közös szava a 'Schwan'-ra, és jobb a vogul *joschwoi*-t az előbbiektől elkülöníteni.

78. Vogul *poššaj* 'laβ', *püc* ua.

Az orosz *nycmь* és a nyj. *nyцаū* 'laβ' átkerült a vogulba a közvetett felszólítás kifejezésére: TJ *püc: äsräjəlmī jil-äläskän, täk näw nin sowē, ä näw jil-äləwskän, täk tüt p. üwli!* 'wenn du den Teufel totschiägst, dann wird sie deine Frau, wenn du aber totgeschlagen wirst, dann nehme er sie dort!' (MSFOu. 111: 166): TJ *poššaj; p. täjil!* 'mag er es essen!' (MSFOu. 111: 176).

79. Vogul *säyät* 'asztán'

A vog. É *säyät* [= *sayat/saxat*] 'után' (MK, WogWb. 509) az osztj. Kaz. Szin. O *saxat* 'gemäß, nach, wie' (DEWO 1310) átvétele.

80. Vogul *vol* 'hely'

A vog. É *vol* 'hely' (MK WogWb. 731) az osztj. Kaz. *wōA* ua. (KT 271) átvétele.

81. Vogul *wāns* 'Gras'

A vog. Szo. *wāns* 'eine Art Gras' (MSFOu. 180: 65), É *wāns* 'gyep, pázsit, folyóparti zsenge fű' (MK, WogWb. 716) az osztj. Kaz. *wānši, O wānsi* ua. (KT 228) átvétele.

82. Vogul *šak* ₀ *š-* 'sich beschäftigen'

Rédei szerint a vog. AL Szo. *šak* ₀ *š-* 'sich beschäftigen', (Munk.) É *šakus-* 'csinál (ács-, asztalosmunkát)' a zürj. *čegš-* 'sich bemühen, geschäftig

sein usw.' átvétele (SLW 159). Úgy látom, e származtatásnak akadályja a zürj. $g \sim vog.$ k_{\circ} megfelelés, hiszen az ószürj. * g -t a vogul rövid illabiális palatális magánhangzóval vette át (l. i. m. 46), és nincs is okunk arra, hogy ósvogul labiális magánhangzóval mint helyettesítő hanggal számoljunk; Rédei egyébként ellentmondásosan a 20. lapon * $\check{u}k$ - > * $\check{e}k_{\circ}$ - > É $-ak_{\circ}$ - változássort tett fel (egyébként mindkét hivatkozott helyen tévesen — 284-esként — szerepel a szócikk, helyesen: 283).

83. Osztják $\lambda\check{a}\gamma\check{p}\delta$ 'Schnalle'

A DEWO (742) a korábbi szakirodalom alapján kételkedve U/FU eredetűnek minősíti az osztj. Trj. $\lambda\check{a}\gamma\check{p}\delta$, Ko. Kr. Ni. $t\check{a}\chi\check{p}$ 'Schnalle usw.' szót — még vö. Sal. $t\check{a}\gamma\check{p}$ ua. (Teréskin, Slovař 201). Állítólagos megfelelői a fi. $lappa$ 'Platte' és a jur. $labak$ 'durchlöcherter Ende . . .' (a SKES nem említi a fi. $lappa$ megfelelői közt az osztják szót).

Collinder csak ezt az egy szócsaládot ismeri az esetleges alapnyelvi * kp hangkapcsolatra, de megjegyzi, hogy derivátumra is gondolhatunk (CompGr. 87). Az osztják szó esetében csakugyan képzéssel van dolgunk: a tő őszosztj. * $\lambda\check{a}\gamma$ -/ $\lambda\check{a}\check{\gamma}$ - volt, amelynek mai folytatói a Ni. $t\check{a}\chi$ -, Kaz. $\lambda\check{a}\chi$ -, O $\lambda\check{a}\chi$ - 'flechten, binden (eine Grasmatte); binden, z. B. die Zipfel eines Tuches; die Latten des Fischwehrs, die Wände des Flechtkorbes mit einer durchlaufenden Schnur befestigen, festbinden (Kaz. O): annähen (die Senksteine des Zugnetzes; O)', még vö. O $\lambda\check{a}\chi\check{a}m$ 'Flecht-, Bindematerial od. -stelle' (DEWO 725). A képző az a p elemű szuffixum, amelynek *(∂/δ) p , * $p\check{u}$ /* pa volt az őszosztják hangalakja, és amely mind igetövekhez, mind pedig névszótövekhez járulhat (erről részletesen l. Sauer, Nombild. 57 kk.). Abban nincs meglepő, hogy a nyelvjárások egy részében a képzőnek egyik, másokban viszont a másik változatával találkozunk, ezt más alkalommal is tapasztalhatjuk, pl. Vj. $s\check{o}\gamma\check{p}\delta$, Trj. $s\check{a}\gamma\check{p}\delta$, Ko. $s\check{a}\check{w}\check{p}$, Kr. $s\check{a}\check{\gamma}\check{p}$, Ni. $s\check{i}\check{\gamma}\check{p}$ 'Material zum Binden der Reusenlatten; Reifen der Reuse (Ko. Kr. Ni.)', vö. $s\check{o}\gamma$ - stb. 'flechten' (DEWO 1308; még vö. Sauer: i. m. 61, 68). Az alapszónak és származékának jelentéstani viszonya aligha igényel magyarázatot, elég emlékeztetni az imént hivatkozott szócsalád 'Reifen der Reuse' és 'flechten' jelentésű tagjaira.

84. Osztják $\check{n}\check{a}\check{s}\check{a}\chi$ 'roh'

Az osztj. Kaz. $\check{n}\check{a}\check{s}\check{a}\chi$, O $\check{n}\check{a}\check{s}\check{a}\chi$, $\check{n}\check{a}\check{s}\check{a}\chi$ 'roh, ungekocht, ungar, ungebraten; frisch, ungetrocknet' (KT 642) szókat a ?fi. $nahkea$ 'ledern, zäh' | lappN $njuosk\check{a}s$ 'wet; raw (not boiled or roasted)' | mord. $na\check{c}ko$ 'naß' | cser. $na\check{c}ko$, $no\check{c}ko$ ua. szócsaláddal egyeztetik (l. UEW, s. a.) és FU * $na\check{c}k$ alapalakra (l. pl. CompGr. 412) vezetik vissza. Az osztják szó idetartozása azonban némileg kétséges:

A Kaz. $\check{a} \sim O \check{a}/\check{a}$ inkább őszosztják palatális magánhangzóra vezethető vissza, mégpedig * \check{z} -re, vö. VVj. Szur. $\check{n}\check{e}r$ -, Ni. Šer. Kaz. $\check{n}\check{a}r$ - 'reißen' ~ DN $\check{n}\check{e}rem\check{a}$ -, Ni. Šer. Kaz. Szin. $\check{n}\check{a}rem\check{a}$ -, O $\check{n}\check{a}rem\check{a}$ - 'herausreißen' (DEWO 1067—1068), az * \check{a} -nak ugyanis, ha nem χ (< * k) áll mellette, a Kaz.-ban rendszeren \check{o} a folytatója, pl. Trj. $\check{n}\check{a}\check{c}\check{a}k\check{i}nt$ - : $pikem$ - $s\check{o}\gamma_{\delta A} \check{n}$. 'die Haut runzelte sich' ~ Ni. Kaz. $\check{n}\check{o}\check{s}\check{\chi}\check{a}mt$ -, O $\check{n}\check{a}\check{s}\check{\chi}\check{a}mt$ - 'sich runzeln' (DEWO 1026). Az őszosztják * \check{a} -nak szórványosan vannak a nyugati nyelvjárásokban az * \check{z} -éivel egyező folytatói, pl. DT $t\check{a}j$ -, Ni. Kaz. $t\check{a}j$ -, O $t\check{a}j$ - ~ VVj. $t\check{a}ja$ -, Szur. DN $t\check{a}j$ - 'haben, besitzen'

(KT 969), DT *tǎŋ-*, Ni. *tǎŋ-* ~ V *lǎŋa-*, DN *tǎŋ-*, Ni. *tǎŋ-*, Kaz. *lǎŋ-*, Szin. *lǎŋ-*, O *lǎŋ-* 'hineingehen' (DEWO 773).

Az osztj. χ azonban semmiképpen sem lehet a FU **čk k* elemének a foyta-tója, mivel a *k* elemű mássalhangzó-kapcsolatokat tartalmazó alapnyelvi szó osztják folytatóiban * γ -val vagy θ -val találkozunk, pl. Trj. *piγa* 'geflickte Stelle am Boot' ~ fi. *pihka* 'Harz' < FU **piškā*, Szur. *pōl*, DN *pāl*, Kaz. *pōš* 'Scheiße, Kot' ~ fi. *paska* ua. < FU **pačka*. Az osztják szóvégi *aχ* szerintem képző, amely affektív alapszóból képez névszót (l. Sauer, Nombild. 150).

Ha tehát az osztj. *nǎšaχ* csakugyan megfelelője a lapp *njuoskās*-nak, csak az önállóan nem adatolt *nǎš*-szegmentum rokonítható vele, feltéve, hogy az O az eredetibb és a feltehetőleg affektív töltésű szóban sporadikus palatalizációt teszünk fel.

85. Osztják *tǎryāt* 'Lunge'

A 'Lunge' szónak van az osztják nyelvjárásokban egy rövidebb és egy hosszabb, *t*-vel bővített változata: Ni. *tǎraχ*, Kaz. *tǎraχ*, O *tǎraχ* 'Lunge, die Lungen' ~ V Trj. *tǎryāt* (V *tǎryātllam* 'keuhkoni; meine Lungen', Trj. *tǎryātam* 'meine Lunge'), DN Kos. *tǎryāt*, C *tǎryāt* 'Lunge (V DN; Trj. : als ein Organ); die Lungen (Kos. C)'. E. Schiefer szerint a rövid alak az eredeti változat, a hosszabb forma pedig *t* többesjelet tartalmaz, mégpedig úgy, „daß die den Stämmen auf - γ /- η angehörende Wortform für 'Lunge' ursprünglich in allen Dialekten singularisch auftrat (wie jetzt noch in Ni. Kaz. Obd.), dann jedoch in die Klasse der pluralia tantum hinüberwechselte, wobei der Übertritt als vollzogen anzusehen ist in allen Dialekten, welche keine Singularformen mehr belegt haben" (ALH 24: 327).

A pluralia tantum azonban mint kategória nem jellemző az ugor nyelvekre, egyébként is a duálist ismerő osztjákban várható lenne, hogy e páros testrész neve kettős számban is előfordul a többes mellett. Ezért e *t*-ben én inkább képzőt keresek: vagy az egyszerű *t* (vö. Sauer: i. m. 92 kk.), vagy az összetett *kat|γāt|ŋāt* képzőt (erről l. Sauer: i. m. 158) sejthetjük benne. Inkább ez utóbira gyanakszom, amelyet Sauer csak három, affektív igei alapszóból képzett származékban mutatott ki. Az északi adatok χ eleme (a ritkábban) az affektív alapszóból való deverbális származékokban is adatolt névmásképzővel lehet azonos (vö. Sauer: i. m. 146 kk.).

A képzők leválasztása után visszamaradó *tǎr-*, *tǎr-*, minden bizonnyal igei tő, további származékait a következő igékben vélem felismerni: DN *tǎrtat-*, DT *tǎrtat-* 'schnarchen, schnauben', Kaz. *tǎremǎ-* 'schnauben, prusten (das Pferd)', VVj. *tǎrtǎγāl-*, Trj. *tǎrtǎγā-* 'schnarchen', Kaz. *tǎraǎ* 'laut; mit lauter Stimme' (KT 1025—1026). A 'Lunge' ~ 'schnarchen, schnauben' viszonyára vö. m. *hǎrgǎ* 'Bronchus' \lesssim *hǎrǎg-* 'röcheln'.

Tehát ha feltevésem helyes, akkor a fenti főnevek és igék ősosztják előzményeként **tor-* ~ **tǎr-* 'schnarchen, schnauben' affektív ige-tövet következ-tethetünk ki.

86. Magyar *ér-* 'berühren; erreichen'

Ér- 'berühren; reichen, erreichen; (irgendwohin, kommen, gelangen; wert sein' ige nk etimológiai megfelelőiként legújabb etimológiai szótáraink a vog. *sartitam* 'berühren' és cser. K *šuraŋam* 'etwas flüchtig berühren (im Vor-

beigehen)' szóként ajánlották (l. pl. MSzFE 1: 160—161: a korábbi, téves egyeztetésekről l. uo.).

A cseremisiz szó azonban csuvas (Bereczki: NyK 70: 451), a vogul pedig zürjén eredetű (Liimola: Sananjalka 11: 194).

Az említett szótárak megjelenését követően Hartmut Katz rukkolt elő egy újabb etimológiai kísérlettel: igénk rokon nyelvi megfelelője vagy az osztj. *Vär* 'viel', vagy a zürj. *arkmi-* 'entstehen, gedeihen' lenne (NyK 73: 143—146, még vö. SFU 9: 278, 13. j.). Az osztják szó azonban más etimológiai összefüggésbe tartozik, ill. a zürjén szóra adott Katz-féle hangtani magyarázat megalapozatlan (l. Honti: NyK 76: 371—373), következőképpen az ő próbálkozása is az elvetélt kísérletek számát gyarapította.

A fent említett helyen hívatkoztam Gulya János szíves szóbeli közlésére, mely szerint „*ér*-szavunkhoz komolyan szóbajöhető *i g e i* megfelelőt talált” (NyK 76: 373). Az eltelt több mint tíz esztendő alatt azonban tudomásom szerint kitűnő kollégánk sehol sem tette felfedezését közkinccsé, így bejelentését csak vaklármának tekinthetjük.

A m. *ér*-igének etimológiai szótáraink tanúsága szerint olyan bő jelentésköre és sokféle származéka van, hogy szókincsünk legrégebb rétegeinek valamelyikébe kell tartoznia, s ezért Pais okkal várhatta el, hogy esetleg a rokon nyelvek nyújtanak támpontot eredetének tisztázásához (l. MNy. 41: 20).

Úgy hiszem, rábukkantam a régóta keresett rokonságra: az *ér*- és az *ered*-entspringen; entstehen, entstammen; sich auf den Weg begeben' finnugor kori szavunkkal tartozik együvé és így FU *šärz- 'gelangen, erreichen, sich verbreiten' alapalakra megy vissza. Úgy látom, nincs sem hang-, sem jelentéstan akadály annak, hogy kései ősm. *er- > *ēr- > ēr-, ér-, ill. *er-ed- > ered-, *er-eszt- > ereszt- alap- és származékszók révén kapcsoljuk e szavakat az MSzFE-ben található obi-ugor és zürjén adatokhoz. Jelentéstanilag vö. ószl. *prisþēti* 'be in time; arrive' ~ *spēti* 'make progress succeed' ~ szkt. *sphā-* grow, increase' ~ oang. *spōwan* 'succeed' (Buck 704).

87. Magyar *hanyag* 'nachlässig'

A TESz. (2: 49) szerint ismeretlen eredetű a címben idézett szó. Igen kései első írásos nyomai: *Hanyag*: *H. viz* 'Aqua tepida' (1808), *hanyag* 'felületes; nachlässig; nemtörődöm; fahrlässig' (1831). A TESz.-ben azt olvashatjuk, hogy az eredeti jelentés 'langyos; lau' lehetett, s ebből — „valószínűleg a nyelvújítók tudatos tevékenysége következtében” — alakult ki a 'felületes; nemtörődöm' jelentés. A *hajít*- ~ *hanyít*- ~ *hagyít*-, *hány*-igékkel való kapcsolatát nem tartja kizártnak („további vizsgálatot igényel”).

Úgy vélem, a *hanyag* egy töről fakad *hagy*- 'lassen' igénnel, amelynek *gy*-je U *ð'-re megy vissza, vö. fi. *katoa*- ~ zürj. *kol*- ~ osztj. *kāj*- ~ vog. *köl*-. Az *ag* elem deverbális nomenképző (vö. *hallgatag*, *viszketeg*). Az *ny* másodlagos a *gy*-hez képest, vö. *ágyú* ~ *ányú*, *fegyelm* ~ *fenyít*- (ez utóbbi szópárról l. Rédei: NyK 87: 000). Jelentéstanilag sem ütközik nehézségbe e magyarázat, elégséges tán az alábbi szókra hivatkoznom: német *lassen* ≈ *nachlässig*, orosz *nyckamb* ≈ *zanyckamb*, zürj. *enolt*-, *enovt*-, *jenevt*- 'lassen, verlassen, aufgeben' ~ 'vernachlässigen' ~ *endi*-, *jendi*- 'sich verspäten; sitzenbleiben, auf längere Zeit irgendwo bleiben; dabei bleiben, unvollendet bleiben (Arbeit)' ~ *ended*-, *jendet*- 'nachlässig, unbekümmert sein (in der Arbeit), dahingestellt sein lassen, vernachlässigen (Arbeit)' (WUo. 41—42) ~ votj. *analmi*- 'остаться

без внимания' ~ (страд.) быть заброшенным', *analtiskili-* 'оставаться незавершенным' ~ 'лениться; запускаться, забрасываться'.

A TESz.-ben előadott, fentebb már hivatkozott feltevés, amely szerint a 'langyos' jelentés az eredetibb, nem látszik indokoltnak. Ismerek egy adatot a 16. század elejéről származó Winkler-kódexből, amely igazolja etimológiai magyarázatomat és egy 'nachlässig', 'vernachlässigen' jelentés eredetisége mellett szól: „*el-hagyogat* = elhanyagol, elmellőz stb. : Kischinded isteni iozagoth elhagyogatnya 124” (Dénes Miklós, A Winkler kódex hangtana és alaktana. Budapest 1900. 41. l.).

88. Magyar *óv-* 'bewahren', *véd-* '(be)schützen'

Az általam instabil tövűnek elkeresztelt *sz-szel* (és *d*-vel) bővülő *v* tövű igékről és obi-ugor megfelelőikről írt tanulmányomban megemlítettem (NyK 87: 000), hogy többi, ezen tőtípusba tartozó egyszótagú igénk és obi-ugor megfelelőik alapján nem tartom túl meggyőzőnek Rédei következő etimológiáját (NyK 79: 202):

Szerinte a m. *óv-*, R *ósz-* és obi-ugor megfelelői (pl. vog. Szo. *wā-* ~ *wāγ-* ~ *wāj-* ~ osztj. V *u-* ~ *uj-*, Trj. *wu-* ~ *wuj-*) összetartoznak a szam. jur. (Leht.) *je-*, *wé-* 'hüten', (Castr.) *jiērāu*, *jerāu* 'bewachen; retten', tvg. (Prok.) *Baratasa* (a *Barata-* gerundiuma) — vö. még *barada* 'várni', *bára'* 'várj' (Mikola: NyK 72: 72) — szókkal. Az ugor és a szamojéd szók uráli alapalakjaként **wsj3-* formát rekonstruált. Így azonban ez lenne az ugor nyelvek egyetlen olyan instabil tövű igéje, amelynek esetleges U/FU előzményében nem **k* vagy **w* lett volna a szóbeljeji mássalhangzó. A megfelelőkül ajánlott szamojéd szók azonban palatális magánhangzós formából (kb. **wāj3-* vagy **wej3-*) könnyebben értelmezhetők (vö. Janhunen: NrNyt. 19–20: 171, 173). Ha uráli és szamojéd **wāj3-* alapalakot teszünk fel, akkor annak frequentatív-duratív *nt* képzős FU **wāj3-nt3-* 'sehen, schauen' származékából a m. *véd-* megfelelői közt éppen magánhangzója miatt kételkedve idézett zürj. *vidlj-* 'sehen, schauen' (l. MSzFE 3; 679) már szabályosnak tekinthető (vö. E. Itkonen; FUF 31; 316, 325), továbbá az ugorban bekövetkezett **wāj3nt3-* > **wājnt3-* > **wānt3-* is hangtörvényszerű (vö. Honti: MNy. 81: 153).

Összefoglalva: A m. *óv-* szerintem ugor kori; a m. *véd-* pedig egy uráli kori szó finnugor alapszavakból származékának a folytatója.

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

von LÁSZLÓ HONTI

73. Wogulisch *ājw*, *ajw* 'Tür'

Diese Tawda-wogulischen Angaben entsprechen KU *āw*, P *ēw*, So. *āwi* id. ~ fi. *ovi* id. Die Sequenzen *āj*, *aj* in T statt des zu erwartenden *ē* (**ēw*) erklären sich durch einen im Urtawdawogulischen durch Analogie von **pīwal* ~ **pājl-* 'Dorf' entstandenen Wechsel, ebenso wie in VN *ojt* 'Haar' ~ *ēt* id., T *ēt*, LO So. *āt* id.

74. Wogulisch *dl'* 'weiße Einlage zwischen dem Sohlenteil und Oberteil der Rentierfellstrümpfe'

Dieses nordwog. Wort stammt aus dem ostj. Kaz. *oA'* id.

75. Wogulisch *āp*, *āp* 'Dunst'

Die von Kannisto phonetisch zuverlässig aufgezeichneten Entsprechungen dieses nordwog. Wortes von Munkácsi sind TJ *j̄p* KU *ēp*, P *jēp*, So. *ēp*, so ist es von TJ *āt*, KU P *āt*, So. *at* 'Geruch' zu trennen, die Fortsetzungen von U **ip3-s3* (**ip3-š3*) sind.

76. Wogulisch *ütnākā* 'gewiß'

Das TJ-Wort stammt aus dem russ. *однако* 'jedoch'.

77. Wogulisch *joschwoi* ['Schwan']

Das von Pallas aufgezeichnete Wort wird mit fi. *joutsen* 'Schwan' und dessen FP-Entsprechungen verbunden. Das Wort ist aber lt. Verf. mit dem LO *jūs-uj*, So. *jūs-woj*, *nūs-woj* 'eine Art Adler' identisch und vom fi. *joutsen* auseinanderzuhalten. So haben die beiden Zweige der FU Sprachfamilie je ein eigenes Wort für 'Schwan' (vgl. fi. *joutsen*, ung. *hattyú*) gehabt.

78. Wogulisch *poššaj* 'laß', *pič* id.

Diese TJ-Hilfswörter zum Ausdruck des Konjunktivs sind dem Russischen entlehnt worden, vgl. *нельзя*, dial. *нужай*.

79. Wogulisch *səyät* 'nach (dem)'

80. Wogulisch *vol* 'Platz'

81. Wogulisch *wāns* 'Gras'

Die obigen nordwog. Wörter (Nr. 79–81) stammen aus dem Nordostjakischen, vgl. (79) Kaz. Syn. *səχat* 'gemäß, nach, wie', (80) Kaz. *wōA* 'Platz', (81) Kaz. *wānsi*, O *wānsi* 'Gras'.

82. Wogulisch *šak š-* 'sich beschäftigen'

Das nordwog. Wort wird von Rédei (SLW 159) aus dem syrj. *čegši-* 'sich bemühen' hergeleitet. Da der Substitutionsvokal des ursyrj. **ɟ* kein Labialvokal zu sein pflegt, welcher den Prozeß **k* > *k*₀ hätte hervorrufen können, so hält Verf. Rédeis Worterklärung nicht für befriedigend.

83. Ostjakisch *лӱppə* 'Schnalle'

Im Gegensatz zur herrschenden Meinung ist dieses Wort keine Entsprechung von fi. *lappa* 'Platte usw.', sondern es ist eine Ableitung des Verbs **lӱγ-/*lӱγ-* (vgl. Ni. *tӱχ-*, Kaz. *лӱχ-*, O *лӱχ-* 'flechten, binden').

84. Ostjakisch *nāšax* 'roh'

Der Vokal der ersten Silbe des nordostjakischen Wortes läßt sich eher auf einen urostj. palatalen Vokal zurückführen und (*a*)*χ* kann keineswegs **k* im Segment **ɛk* des **nāškə* representieren. Bestenfalls kann also nur ein selbständig nicht belegtes ostj. **nāš-* als Entsprechung für lapp. *njuoskäs* 'wet' usw. angesehen werden.

85. Ostjakisch *täryət* 'Lunge'

Im Gegensatz zur Ansicht von E. Schiefer (ALH 24 : 327) enthält das obige Wort nicht das Pluralsuffix *t* sondern ein Ableitungssuffix (*kat/γət/ηət*) und so ist es kein plurale tantum. Der Stamm mag **tor-* ~ **tär-* 'schnarchen, schnauben' gewesen sein, der auch im Verb VVj. *törtəyäl-*, Trj. *törtəyāA-* 'schnarchen' erscheint.

86. Ungarisch *ér-* 'berühren; erreichen'

Man hat mehrmals versucht, ung *ér-*, das recht viele Derivate hat und so zu der ältesten Schicht des ungarischen Wortschatzes gehören muß, zu etymologisieren. Lt. Verf. hängt es mit ung. *ered-* 'entspringen; entstehen, entstammen; sich auf den Weg begeben' zusammen und läßt sich auf FU **šär3-* 'gelangen, erreichen, sich verbreiten' zurückführen.

87. Ungarisch *hanyag* 'nachlässig'

Das vom TESz. als Wort unbekanntem Ursprungs eingestufte *hanyag* kann mit ung. *hagy-* '(ver)lassen' verbunden werden, vgl. *el-hagyogat-* 'vernachlässigen, unterlassen' (Anfang des 16. Jh. s).

88. Ungarisch *őv-* 'bewahren', *véd-* '(be)schützen'

Verf. bezweifelt die Richtigkeit der von Rédei stammenden Erklärung (NyK 79 : 202), wonach ung. *őv-* und sam. jur. *je-*, *úe-* 'hüten' usw. untereinander verwandt seien. Die sam. Wörter lassen sich aus einer grundsprachlichen Form mit palatalem Vokal leichter ableiten und können so zur Familie von ung. *véd-* gehören.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Gerhard Ganschow 60 éves

Gerhard Ganschow, a Müncheneri Egyetem Finnugor Tanszékének (Finnisch-Ugrisches Seminar) a vezetője 1983. december 5-én töltötte be 60. évét. — Gerhard Ganschow 1923. december 5-én született Berlinben. Népiskolai és középiskolai tanulmányait is ott végezte. Ganschow azok közé a fiatalok közé tartozott, akiket a háború az iskola padjaiból ragadott magához: 1942-ben katonának hívták be. A háború utolsó évében Budapesten megsebesült és ugyanott kórházba került. A háború befejeztével tért haza Berlinbe. 1948-ban beiratkozott a berlini Humboldt-Egyetemre, ahol germanisztikát, finnugrisztikát és filozófiát tanult. Egyetemi tanulmányait 1952-ben fejezte be. A háború idején Magyarországhoz fűződő kényszerű kapcsolatának része volt abban, hogy egyik szakjával a finnugrisztikát választotta. Az viszont, hogy ez lett főszakjává és későbbi élethivatásává, tanárának, Wolfgang Steinitz professzornak a hatásával magyarázható. Steinitznek fő kutatási területe az obi-ugor nyelvek, s azon belül az osztják nyelv volt. Az is Steinitz tudományos varázsának köszönhető, hogy Ganschow is az osztjákat választotta kutatási területéül. Doktori értekezéseit is az osztják nyelvből választotta: *Die Verbalbildung im Ostjakischen* (1965-ben jelent meg az Ural-Altäische Bibliothek sorozat XIII. köteteként). 1956-ban avatták doktorrá. 1956-tól 1961-ig W. Steinitz tanársegédje volt a Berlini Német Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. 1961-ben Hamburgba költözött s az ottani Finnugor Szeminárium asszisztense lett. 1965-ben a Münchenben újonnan létesített Finnugor Szeminárium tanárává nevezték ki: előbb rendkívüli egyetemi tanári, majd 1970-től kezdődően rendes egyetemi tanári minőségben.

Első tudományos munkája, doktori értekezése az alaktan körébe tartozik: az osztják igeeképzést tárgyalja. Ehhez kapcsolódnak későbbi alaktani és tótani tanulmányai. Az első finnugor kongresszuson (1960-ban) elhangzott előadásának a témája az osztják szóképzés egy részterületét taglalja: *Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen* (CIFU 1: 188—192). Tótani vizsgálódását kiterjeszti az ugor s általában a finnugor nyelvek területére is. Idetartoznak a második, harmadik, negyedik és az ötödik finnugor kongresszuson tartott előadásai: *Zur Geschichte der Nominalstämme in den ugrischen Sprachen* (CIFU 2/1: 134—145); *Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme* (CIFU 3/1: 72—77, l. még SFU 7: 239—250); *Aszendenztheoretische Untersuchungen ugrischer Nominalstrukturen* (CIFU 4/3: 55—63); *Historische Identitäten in der Wortstruktur finnisch-ugrischer Sprachen* (CIFU 5/3: 47—55). Ebbe a témakörbe vág még a következő dolgozata is: *A zürjén j- tövek történetének kérdései* (NyK 81: 57—69); ugyanez a címke németül a Raun-Emlékkönyvben (*Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun. Bloomington 1977*) is megjelent: *Zur Frage der Geschichte der syrjänischen j-Stämme* (67—84). Tótani tanulmányaiban Ganschow úgy vélekedik, hogy az ugor, sőt a finnugor alapnyelvben magánhangzós és mássalhangzós tövek voltak. Azon töltípusok, amelyek a zürjénben *j*-re vagy *k*-ra, az obiugor nyelvekben pedig *h*-re végződnek, s amelyeknek a finnben *-a/ä*, *-e*, *-vi* és *-u/-y* szóvég felel meg, történetileg az ősi **-ay ~ *-äy* képző folytatói. Ganschow Steinitzhez hasonlóan az obiugor nyelvekből indul ki; vizsgálati módszere szűken aszcendens, a finnugor nyelvekre és az alapnyelvre levont következtetéseit az obi-ugor nyelvek tényeire alapozza, s ily módon felfogása lényegesen eltér a finnugor nyelvészetben ma általánosan elfogadott vélekedéstől.

Ganschow kutatásának másik területe az obiugor nyelvek hangtörténete. Vizsgálati módszerében itt is szorosan mestere, Steinitz nyomdokain halad. Ebbe a témakörbe tartozó főbb dolgozatai: *Zur Frage des reduzierten Auslautvokals im Ostostjakischen* (UAJb. 34: 4—7); *Geschichte der hinteren reduzierten Vokale des Obugrischen* (ALH 23: 59—67); *Zur Vokalgeschichte des Obugrischen* (FUF 40: 12—19); *Zeugnisse obugrischer vorderer Labialvokale im Wogulischen* (ÉFOu. 10: 121—128); *Das palatale Trigon in der*

obugriscsen Vokalgeschichte (ÉFOu. 13: 143–157); Aszendenztheorie der wogulischen Dialekte dargestellt am Vokalismus der ersten Silbe (Lakó-Emlékkönyv 59–77); Zu den Fragen der Geschichte des obugriscsen Vokalismus (UAJb. Neue Folge 3: 186–202).

Ganschow mondattani érdeklődéséről tanúskodnak osztják mondattani dolgozatai. Ezekben speciális osztják szintaktikai problémákon túlmenően mondatelméleti kérdéseket is tárgyal. Egyebek közt az alábbiak tartoznak ide: Die kopulativen Verbindungen in den von W. Steinitz aufgezeichneten Prosatexten des Šerkal-Ostjakischen (Steinitz-Festschr. 1965, 119–127); Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen (in: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen... 65–76); Az osztják tárgyas igeragozás használatának kérdéséhez (NyK 74: 183–185); Die temporalen Satzmorpheme des Šerkal-Ostjakischen (JSFOu. 72: 65–71); Die kausalen und finalen Satzmorpheme des Šerkal-Ostjakischen (ALH 24: 143–146); Adnominale Transformation der bipolaren Verbalsätze im Šerkal-Ostjakischen (Schlachter-Festschr. 1979, 99–106). Ganschow tudományos munkásságának kétségtelenül legmaradandóbb értékei közé tartoznak mondattani tanulmányai.

Ganschow adja ki a „Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München” című sorozatot, amelynek eddig számos kötete jelent meg.

Hatvanadik születésnapja alkalmából kissé megkésve, de őszinte szívből gratulálunk Gerhard Ganschownak. A magyarországi finnugor nyelvészek nevében további tudományos sikereket és jó egészséget kívánunk neki.

RÉDEI KÁROLY

Válasz Csúcs Sándor két ismertetésére

A Nyelvtudományi Közlemények 81 (1979). kötetében (408–412) Csúcs Sándor ismertetést írt Chrestomathia Syrjaenica (Tankönyvkiadó, Budapest 1978) című könyvről, amely Syrjänsche Chrestomathie. Mit Grammatik und Glossar (Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien 1978) címmel németül is megjelent. Ismertetése az ALH 31 (1981). kötetében (326–331) németül is megjelent. Minthogy a két szöveg tartalmilag teljesen megegyezik, válaszomban csak a magyar nyelvű változat lapszámaira hivatkozom. Tekintettel arra, hogy bírálata néhány olyan kifogást tartalmaz, amellyel nem tudok egyetérteni, sőt akad közöttük olyan is, amelyik téves megállapításai révén – itt elsősorban a zürjén időjelöléssel kapcsolatos fejtegetéseire gondolok – a permi nyelvészetben kevésbé járatos olvasót félrevezetheti, s ily módon a kutatást helytelen irányba terelheti, szükségesnek tartom, hogy néhány észrevételére reflektáljak. Természetesen azokra a bíráló megjegyzéseire, amelyekkel egyetértek, nem térek ki.

Csúcs kifogásolja, hogy a cirill betűs címek és szavak transliterálását nem magyarázom meg, jöllehet átírásom „viszonylag egyszerű és következetes” (408). A cirill betűs címeket és (orosz!) szavakat – itt főleg a bibliográfia orosz nyelvű tételeiről van szó – a szlavisztikában szokásos egyfajta (és a finnugrisztikában is eléggé elterjedt) átírás szerint transliteráltam (l. pl. W. Veenker, Die Frage des finnugriscsen Substrats in der russischen Sprache. Bloomington 1967, 271–324; Hajdú, Chrestomathia Samoiedica 1968, 211–236). Annak ellenére, hogy több szlavisztikai transliterálás is forgalomban van, éppen ezen átírás egyszerűségénél és következetességénél fogva nem tartottam fontosnak egy átírási (átbetűzési) táblázat közlését (ezt egyébként az említett szerzők sem tették meg). Hiszen a szlavisztikában (russisztikában) valamelyest is járatos olvasó az átírási szempontokat azonnal felismeri.

A 409. lapon Csúcs egyebek közt ezt írja: „a zürjén nyelvjárások rendszeres felsorolásával és rövid jellemzésével azonban adós marad.” Úgy vélem, a nyelvjárások hangtani, alaktani és szóképzési különbségeinek a bemutatása után (37–42. l.) felesleges ismétlésekbe való boosátkozás lett volna a nyelvjárások felsorolása és jellemzése. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a zürjén nyelvjárások az általam tárgyalt vonásokon túl alig térnek el egymástól. Vajon nem nagy követemény egy irodalmi nyelven alapuló kresztomatia adott terjedelmi kereteibe még részletekbe menő dialektológiai leírások is adni?

Bizonyos fokú magabiztosságra vall a zürjén nyelvvel való élményszerű kapcsolat – mondjuk: alapos gyakorlati nyelvismeret – nélkül teljes határozottsággal azt állítani, hogy a *c*, *f*, *χ* hangok a (*m a i*) zürjénben nem volnának fonémák (409). Hogy ezek mennyiben tekinthetők meghonosodott fonémáknak *s* mennyiben nem, nehezen eldönthető kérdés. Ilyen hangokat tartalmazó szavak ma szép számmal vannak a zürjén-

ben, melyeket az értelmiség tagjai és más oroszul jól beszélő egyének zürjén beszédjükben nap mint nap használnak. Talán helyesebb lett volna könyvem 45. lapján úgy fogalmaznom, hogy a *c, f, χ* a zürjén nyelvben ma még nem tekinthetők teljes értékű — minden anyanyelvi beszélő beszédjében meghonosodott — fonémáknak.

Csúccsal ellentétben változatlanul úgy vélekedem, hogy az inessivus és az illativus birtokos személyjeles alakjai¹ (*-am, -ad, -as*) leíró szempontból szételemezhetetlen egységet képező, ún. komplex morfémák, annak ellenére, hogy bennük az *-m, -d, -s* egyértelműen a birtokos személyének a kitevői. Az *a* alternáns az abszolút ragozásban az inessivusi *-in* és az illativusi *-e* ragnak felel meg, de ez az azonosítás egy deskriptív grammatikában nem lehetséges: az *-in/e* és az *a* között ugyanis a beszélő és a morfológiai elemezhetőség számára semmi kapcsolat nincs. Az persze más kérdés, hogy a birtokos személyjelek előtt levő *a* történetileg a lativus-illativus *-e ~ -a* (<^{*}*k*) ragjával azonos.

Bírálóm kifogásolja (410. l.), hogy az esetek (pl. Cons., Appr., Pros., Egr. stb.) latin nevét nem magyarázom meg, jöllehet ez más kresztomátiákban sem szokásos (l. pl. Hajdú szamojéd, E. Itkonen lapp, Paasonen mordvin, Uotila zürjén, Wichmann cseremisiz és votják kresztomátiáját). Bízom abban, hogy a zürjén nyelvet oktató tanár ezt megteszi, vagy a zürjént önállóan tanulmányozó egyetemi hallgató — ha esetleg jobbabb tanulmányából nem ismerné valamennyi szakkifejezést — egy terminológiai szótárban ezeknek utána tud nézni. Persze igaz az, hogy a latin nyelv középkorai oktatásának a hiányát egyre jobban érezzük.

Könyvem 71. lapján ezt írom: „Az egyes szám 1. és 2. személyű gen., gen.-abl. alakok közül a gen.-abl. (*men-šj-m, ten-šj-d*) leíró, a gen. és a dat. (*men-a-m, men-šj-m, ten-a-d, ten-šj-d*) pedig történeti szempontból névmástó + Cx + Px elemekre tagolódnak”. Csúcs számára ez a megkülönböztetés nem világos. Nos, a gen.-abl. *šj* ragja alaktanilag nem, legfeljebb funkciójában tartozhatna az abl. *-lš* ragjához. A *men-šj-m* stb. alakban levő *šj* elemet az elativus *-šj-šj-* (*karšj* 'városból', *karšj-m* 'városomból') allomorfiájának tekintem. A némileg eltérő funkció (elativus ~ ablativus) nem akadály, hiszen névmási határozószókból és névutókból az elativusragnak ablativusi jelentése is van (*taš, tašš* 'innen', *dinšj* '-tól/-től'). Tehát a *men-šj-m* stb. leíró szempontból szegmentálható. A *men-a-m, men-šj-m a*, illetőleg *i* eleme nem lehet a gen. *-len*, illetőleg a dat. *-lš* allomorfiája, miként Csúcs gondolja. Ezzel kapcsolatban — igaz — ezt írja: „Talán jobb lenne, ha az ilyen alakokat (legalábbis leíró szempontból) egyáltalán nem szegmentálná” (410. l.). Ezt nem is tettem! Azt írom ui., hogy ezek az alakok történeti szempontból tagolódnak névmástó + Cx + Px elemekre. Az *a ~ i* történetileg a lativus-illativus *e ~ a* ragjával lehet azonos: *karšj* 'városba', *karam* 'városomba'. Az is a nyelvtörténetre tartozik, hogy miért kapott a *menam*-beli *a* nyilván az inessivusi *-am* (*-ad, -as*) komplexragok hatására genitivusi, a *menim*-beli *i* pedig a dat. *-lš* hatására dativusi funkciót.

Recenzensem nem tartja indokoltnak a jelen és jövő idő elkülönítését (410—411. l.). Érveit nem tudom elfogadni:

1. A zürjén nyelvtanok a jelen és jövő időt — legalábbis a 3. személyben — kivétel nélkül megkülönböztetik egymástól, l. pl. Bubrich, Grammatika literaturnogo komi jazyka. Leningrád 1949. 119. l.; Sovremennyy komi jazyk. Sziktivkar 1955. 213—214; V. I. Lytkin—D. A. Timušev, Kratkij očerk grammatiki komi jazyka, in: Komi-russkij slovar. Moszkva 1961. 887, 890. l.

2. Ha jelen és jövő időt a múlt idővel együtt szemléljük, akkor azt látjuk, hogy az időjel mind a három időben egy-egy invariáns magánhangzóelemből áll: a jelen idő jele egyes és többes szám 1. és 2. személyben *a*, egyes és többes szám 3. személyben *-e*, a jövő idő jele *a*, a múlt idő jele pedig *i*.

3. A 80. lapon azt írom, hogy a jelen időben az egyes szám 1. és 3. személyének a ragja \emptyset morféma, vagyis az időt és a személyt az *-a*, illetőleg az *-e* komplex morféma jelöli. De ugyanez a helyzet a praeteritumban is: az 1. és 3. személy több nyelvjárásban egybeesett: *muni* 'mentem' ~ 'ment'. A 3. személyű *munis* 'ment' köznyelvi és irodalmi nyelvi forma, de megvan több nyelvjárásban is. A jelen idő konstans eleme (*a, e*) tehát nem tekinthető szemlélyragnak. Ez egyértelműen kivüláglik akkor, ha a zürjén jelen időt más nyelvek (pl. a magyar és a finn) jelen idejű alakjaival vetjük egybe, amely nyelvekben a személyragok előtt rendkívül változatos végmagánhangzók, illetőleg kötőhangzó szerepelnek: pl. m. *adok, nézek, ütök*, finn *annan, menen, opin, katson, saavun* stb.

¹ Csúcs „birtokos személyrag” terminust használ a nyelvészetileg exaktabb „birtokos személyjel” helyett. Jó volna szakítani már ezzel a még mindig fel-felbukkanó helytelen szakkifejezéssel, hiszen a zürjén — és persze a magyar — birtokos személyjelek nem ragok (utánuk ugyanis esetragok következhetnek).

4. Igaz, hogy a zürjén jelen és jövő történetileg a jelen idővel azonos – az 1. és 2. személyben a két idő alakilag ma is egybeesik –, de a normalizált köz- és irodalmi nyelvben, továbbá számos nyelvjárásban a jelen és jövő idő (a 3. személyben) határozatlan elkülönül egymástól. Megjegyzem, hogy más nyelvekben is előfordul, hogy bizonyos időalakok formailag egybeesnek. Pl.: finn *oppin* 'tanulok' ~ 'tanultam' (de: *oppi* 'tanul' ~ *oppi* 'tanult'), *sallin* 'engedek' ~ 'engedtem' (de: *sallii* 'enged' ~ *salli* 'engedett'); angol *I hit* 'ütök' ~ 'ütöttem', *I put* 'teszek, helyezek' ~ 'tettem, helyeztem'. Csúcs alaposan félreértette Lytkin általa idézett cikkét: „Lehet, hogy az irodalmi nyelvben a két idő megkülönböztetése következetes [úgy látszik, mégiscsak kételkedik a többnyire zürjén származású nyelvtanírók megállapításaiban is], de nem mondható el ez a nyelvjárásokról. Az Ud. nyelvjárással kapcsolatban ezt Lytkin is megerősíti (NyK 71 : 1969).” Lytkin tanulmányában azt írja, hogy az igék jelen idejű 3. személye csak az Ud. nyelvjárásban kétféle: *-e* és *-as*; a többi nyelvjárásban az *-e* jelen, az *-as* jövő időt jelent. Erdemes ezzel kapcsolatban szószerint idéznünk, hogy mit mond Lytkin az immár 100 éve kísértő és Csúcsnál is gyökeret eresztett félreértésről: „Wiedemanntól [1884] kezdve több nyelvész azt tartja, hogy a jelen idő harmadik személyének két ragja van (*-e*, *-as*) és hogy az utóbbi (*-as*) a differenciálatlan jelen-jövő idejű alak (l. pl. Uotila, Syrjänische Chrestomathie 54). Ez a felfogás azonban téves. Minden mai komi nyelvjárásban – kivéve az udorait – a jelen időnek *e* (*e*), a jövő időnek pedig *-as* a ragja. A tévedés oka az, hogy a jövő idejű komi igék gyakran múlt idő kifejezésére szolgálnak, például: *munas, munas da kerka voas* 'ment, ment és a ház közeledett', szó szerint: 'menni, menni fog és a ház fog közeledni'. Ezt az alakot „elbeszélő jövő” időnek nevezzük (будущее повествовательное). Hasonló használati mód más nyelvekben is előfordul, pl. orosz: *придет к нему, сядет и молчит* 'jött, leült és hallgatott', szó szerint: 'el fog jönni, le fog ülni és hallgat'” (NyK 71 : 96). A mondottak értelmében kresztomátiám 105. lapján előforduló és Csúcs által idézett példában (*more dore sija leččas lijszini, ukajasse lije* 'lemez a tengerhez vadászni, vadkacsákat ló') példamondatban a *leččas* jövő idő tkp. a múlt idő kifejezésére szolgál. A magyarban azért fordíthattam jelen idővel, mivel átképzéses előadásban a jelen idő múltat is jelölhet.

5. Az a tény, hogy a mai nyelvben is vannak példák arra, hogy a kétféle rag nem differenciálódik (pl. jövő idő: *log, loas* 'lesz', jelen idő: *kolę* 'kell', *kovmas* 'szükséges, kell'), csak annyit bizonyít, hogy a jövő idő valóban a jelenből fejlődött. A személyes névmási eredetű *-s* személyrag először feltehetőleg a befejezett cselekvést jelentő igékben jelent meg (vö. Szerebrennyikov: NyK 58 (1956) : 193–196).²

Bírálom némelykor olyan kívánalmakkal áll elő (az informátorok adatainak, életkorának megadása, irodalmi személyének esetében az írók születési és (halálzási) éve, az irodalmi művek keletkezési éve), amelyek – nézetem szerint – egy kresztomátia kereteibe sehogyan sem illenek bele (411. l.). Ezek közé tartozik az az óhaja is, hogy „közzölhetett volna a szerző néhány lapnyi, egyszerű, hétköznapi formulákat, beszélgetéseket tartalmazó szöveget” (411. l.). Ennek didaktikai hasznosságát nem tagadom, a gyakorlati megvalósítás azonban – ezt nyilván Csúcs is tudja – nem könnyű, mivel csak kompetens anyanyelvi informátor közreműködésével lehetséges. Nem véletlen, hogy a fentebb említett kresztomátiák szerzői sem közölnek társalgási szövegeket.

Az Acta Linguistica 31 (1981). kötetében Csúcs Sándor ismerteti Zyrian Folklore Texts (Akadémiai Kiadó, Budapest 1978) című, zömmel 1964-ben gyűjtött zürjén szövegkiadványomat (331–334). Munkám elmélyült tanulmányozásáért, alapos szakismeretről és lényeglátásról tanúszkodó ismertetéséért köszönetet mondok. Itt-ott azonban bizonyos – elsősorban hangtani – részletkérdéseket félreértett, illetőleg helytelenül értelmez. Ezekre szeretnék a következőkben válaszolni.

A 332. lapon a szerző kifogásolja a *družka, molodka* szavak írásmódját, mondván, hogy a zöngesség szerinti hasonulásnak ezekben is be kellett volna következnie. Nos, a hasonult *družka, molotka* ejtés valóban lehetséges, de az adott esetekben a két informátor nem így ejtette e szavakat. „Chrestomathia Syrjaenica” című könyvemben az 57–58.

² Mint ismeretes, a votjákban a jelen és jövő idő paradigmája minden személyben elkülönül egymástól. A jövő idő kifejlődése a permi nyelvekben valószínűleg areális tényezővel függ össze. A Volga-Káma vidék török nyelvei (csuvas, tatár, baskír) a jelen és jövő időt szintén megkülönböztetik egymástól (l. Языки народов СССР. II. Тюркские языки. Москва 1966. 53, 146, 182).

lapon tárgyalom egyebek közt a zöngesség szerinti hasonulást. Ez azonban nyilván fonetikai realizációs lehetőség, amely – saját megfigyelésem és mások megfigyelése szerint is – nem mindig következik be kötelező érvénnyel. Valamennyi zürjén szövegkiadványban és szótárban bőven van példa arra – sőt ez a többség –, hogy a zöngesség szerinti asszimiláció nem megy végbe. Ez egyébként a zürjén nyelv egyik jellemző fonetikai sajátossága. Lássunk néhány kapusból kiragadott esetet erre a jelenségre a Wichmann – Uotila-féle zürjén szótárból: I Ud. *jagsa* 'Walldgeist', V *jeztem* 'menschenleer', Ud. *iztínis*, P *iztínis* 'eindringen', *kuža* 'Länge', V S stb. *mužtedni* 'müde, matt machen', V S Lu. *ružtini* 'ächzen, stöhnen', S *tebsini* '(ein Kind) wickeln, einwindeln, V S Ud. I *tedsa* 'bekannt' (egyes nyelvjárásokban persze hasonult formák is vannak). Mit keres az *l* a Csúcs által idézett zárójeles *poztel*, *pozsel* *kiz-kal* alakokban? Sajtóhibáról vagy egyéb félreértésről van szó? Ezek helyesen: *pozte*, *pozse*, *kiz-ke*.

Könyvem 473. lapján ezt írom: „The phonemes *ε* and *ɨ* have the reduced allophones *â* and *î* in absolute final positions . . .”. Csúcs megállapítja, hogy ezek a redukált allofónok a déli permjék disztinktív jegyei közé tartoznak, tehát jelölésük a szövegben mindenképpen indokolt lett volna. Nem tudom, mire alapozza bírálóm ezt a határozott megállapítást. Saját megfigyelésem szerint – ezt mások feljegyzései is igazolják – a déli permjék szóvégi *â*, *î* gyors beszédben (ritkán!) előforduló allofón.³ Tehát elegendőnek tartottam, ha erről a fakultatív *ε* ~ *â* és *ɨ* ~ *î* váltakozásról csupán a nyelvjárást bemutató fejezetben szólok, de a szövegekben az ingadozást nem jelölöm. Egyébként az *ε*, *ɨ* fonémáknak abszolút szóvégi helyzetben az északi permjékben is vannak *â*, *î* allofónjai (410. l.), erről azonban Csúcs ismertetésében – úgy látszik – elfeledkezett megemlékezni.

Olykor recenzensem mintha nem akarna hinni a szemének. A FV *lutše* 'better' alakkal kapcsolatban így nyilatkozik: „Es sei noch erwähnt, daß die Form (270) VU *lutše* etwas überraschend wirkt, wenn man an die Form *lučšę* der Literatursprache und an das russische Vorbild *лучше* denkt.” Először is a *lučšę* jövevényszó a zürjén irodalmi nyelvnek (l. KRSzl.) eléggé periférikus szava; 'jobb' jelentésben inkább az eredeti *buržik* szó használatos. Másodszor a nyelvjárásokban Szkr. KSz. *lučše*, FSz. FV *lučše* alakok is előfordulnak (l. SzrSzlK). Az általam feljegyzett dalban – bármilyen különös is Csúcs számára a FV *lučše*, szó *tš* hangkapcsolattal jelentkezik. Az énekelt szövegben nem ritka jelenség, hogy az affrikáta mintegy kettéválík, s az elemek közé nemegyszer ún. töltőhang iktatódik be. Ugyanebben a dalban még ilyen formák is vannak: *sit-i-čči* < *sičči* 'oda', *kuščem* < *kučem* 'melyik, milyen'. Úgy látszik, bírálóm ezeket nem vette észre. Ehhez valamelyest hasonló jelenség a *d* ~ *jd*, *t* ~ *jt* változás, illetőleg nyelvjárásközi váltakozás (l. ChrestSyrj. 39).

Nem tudom elfogadni azt az óhaját (332–333. l.), hogy meg kellett volna magyaráznom a zürjén nyelvben kevésbé járatos olvasó számára az *ε*, *ɨ*, *ʃ* stb. betűk hangértékét. Ez finnugor szövegkiadványokban általában nem szokásos, s bavalom egy ilyen eljárás kissé iskolásan hatna. Könyvem előszavában (10. l.) az általam alkalmazott hangjelölésről ezt írom: „I have used the method of phonematic notation, although in certain cases I have also indicated the allophones to ensure that the phonetic characteristics featured in the given dialect should not be blurred”. Sapienti sat! A nyelvész olvasótól joggal elvárható, hogy zürjén (vagy bármilyen nyelvű) szövegek tanulmányozása előtt az illető nyelv hangjelölésével igyekszik tisztába jönni. Akiket pedig a szövegek más (pl. folklorisztikai) célból érdekelnek, azok számára a hangjelölés minden fortélyának tanulmányozása és ismerete esetleg, nem feltétlenül szükséges.

A Wytschegda, Wim. (333) a német helyesírás szerint így helytelen. Helyesen: Wytschegda, Wym.

Csúcs Sándor két ismertetésére adott válaszzal nem volt más célom, mint a tárgyilagos igazságkeresés, s ez nem jelenti a saját igazságom keresését. A két recenzióban több helyes észrevétel, helyreigazítás szerepel, ezekre felesleges lett volna kitérnem. Válaszomban tehát csak a bírálatok – szerintem – téves megállapításaival foglalkoztam.

RÉDEI KÁROLY

³ Megjegyzem, hogy a komi-permjék születésű R. M. Batalova permjék nyelvjárási monográfiájában (Кomi-пермяцкая диалектология. Москва 1975) az *ε* és *ɨ* fonémák *â* és *î* allofónjairól egyáltalán nem tesz említést.

TARTALOM

KÁLMÁN LÁSZLÓ—KORNAI ANDRÁS: Hogy intonál a magyar ? [Hungarian Sentence Intonation]	293
KENESEI ISTVÁN: Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek [Subordinate Clauses in Hungarian: Problems, Arguments and Counterarguments]	311
KOVÁCS FERENC: A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei [Die Anfänge der Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie]	351
VÁSÁRY ISTVÁN: A baskír—magyar kérdés nyelvi vetületben [The Linguistic Aspect of the „Bashkiri—Hungarian Complex”]	369

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HONKO, LAURI: A Kalevala és a mítoszok [The Kalevala and the Myths]	389
SZÍJ ENIKŐ: A Kalevala és a magyarok [The Kalevala and the Hungarians]	399
VOIGT VILMOS: A Kalevala — egy 19. századi nemzeti eposz [The Kalevala — A National Epos from the 19th Century]	418
KAUKONEN, VÄINÖ: Gondolatok a Kalevala finnugor háttéréről [On the Finno-Ugric Background of the Kalevala]	425
VÉRTES EDIT: Fokos-Fuchs Dávid a finnugor nyelvész [David Fokos-Fuchs der Finnougrist]	432
KÁROLY SÁNDOR: Fokos-Fuchs Dávid mondattani munkássága [Die syntaktische Tätigkeit von David Fokos-Fuchs]	438
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	443

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

RÉDEI KÁROLY: Gerhard Ganschow 60 éves	450
RÉDEI KÁROLY: Válasz Csúcs Sándor két ismertetésére	451

MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottsága
és a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Popper Péter

Ismerteti a hazai kutatási eredményeket, esetenként külföldi szerzők munkáit is közli. Tanulmányai az általános- és fejlődéslelektan, orvosi pszichológia, pedagógiai pszichológia, szociálpszichológia, munkalelektan, művészetpszichológia, kriminálpszichológia, sportpszichológia, gyógypedagógiai pszichológia, zoopszichológia, pszichológiatörténet stb. kutatásának legújabb eredményeit ölelik fel.

Alapítva: 1928

*Magyar nyelven, angol és orosz tartalomjegyzékkel
és összefoglalókkal*

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 198,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

*A Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának folyóirata a*

TÁRSADALOMKUTATÁS

Főszerkesztő: Kulcsár Kálmán

A folyóirat évente négy alkalommal, összesen 480 oldal terjedelemben jelenik meg. A szerkesztő bizottság arra törekszik, hogy a folyóiratban a társadalom folyamatait, aktuális jelenségeit feltáró cikkek, tanulmányok, tehát a társadalomkutatás új eredményei lássanak napvilágot, hozzájárulva a korszerű társadalmi gyakorlat kialakításához.

A *Társadalomkutatás* igyekszik gyorsan reagálni a társadalom életében jelentkező problémákra; interdiszciplináris jellegű, a gazdaság-, valamint az állam- és jogtudományok mellett a szociológia, a politikatudomány, a demográfia, a statisztika és a szervezéstudomány körébe tartozó közleményeket, vitákat, kongresszusi beszámolókat és könyvismertetéseket ad közre.

Évi előfizetési díja 100,— Ft

Egy szám ára 25,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Értesítjük tisztelt ügyfeleinket!

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI SZERKESZTŐSÉG kezdte meg munkáját az **AKADÉMIAI KIADÓ MAGISZTER** Könyvesboltjának galériáján (1052 Budapest, V. Városház u. 1. tel.: 382-402, 382-440).

SZOFTVEREK és Kiadványok

C 16, C 64, TV Computer, HT 1080 Z, PRIMO, SPECTRUM
személyi számítógépekhez,

VT 16, PROPER 16 W, VARYTER XT (IBM PC XT
kompatibilis) profi számítógépekhez.

Minden érdeklődőt szeretettel várunk!

HÉTFŐ-től PÉNTEK-ig 10 és 18 óra között.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett 1985. X. 22. — Terjedelem: 14,70 (A/5) iv

86.15017 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

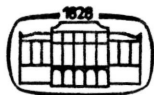
4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 45 Ft
Előfizetési ára egy évre: 90 Ft

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST